

התפתחות המבנה המרחבי וההיררכי של האוכלוסייה החרדית בישראל

לי כהנר

חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה"
כרך ראשון

אוניברסיטת חיפה
הפקולטה למדעי החברה
החוג לגיאוגרפיה ולימודי סביבה

אוקטובר, 2009

התפתחות המבנה המרחבי וההיררכי של האוכלוסייה החרדית בישראל

מאת: לי כהנר

בהדרכת: פרופ' ארנון סופר

פרופ' יוסף שלהב

חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה"

אוניברסיטת חיפה
הפקולטה למדעי החברה
החוג לגיאוגרפיה ולימודי סביבה

אוקטובר, 2009

מאושר על ידי _____ תאריך 21.10.09
(מדריך העבודה)

מאושר על ידי _____ תאריך 20.10.09
(מדריך העבודה)

מאושר על ידי _____ תאריך 21.10.09
(יו"ר ועדת הדוקטורט)

צרוך תודות

בראש ובראשונה ברצוני להביע את תודתי לפרופ' ארנון סופר ולפרופ' יוסף שלהב, על אשר טרחו להנחות וללוות אותי במהלך עבודה זו, בלימוד, הכוונה, בדיקה הדרכה ועצה. על הסבלנות, התמיכה, מאור הפנים ואורך הרוח - היה תענוג גדול לעבוד איתכם ועל כך אני אסירת תודה.

תודה מיוחדת נתונה למר ירון קפלן, מחברת הסקרים "מותגים", על ביצוע הסקר בארבעת הערים החרדיות החדשות ועל עזרתו בשלבים הראשונים של עיבוד הנתונים.

לגבי תמר עזתי, שבאה לעזרתי בארגון וסידור מסדי הנתונים הרחבים של עבודה זו לקראת עבודת המיפוי והכתיבה.

למר אלון חלוצי, תודה מיוחדת על החלק הכרטוגרפי שבעבודה זו: הוא שהכין עבורי את מערך המפות ב - GIS והוציא לפועל את המידע הרב שנצבר בטבלאות ה - EXCELL.

לגבי נגה יוסלביץ', שבאה לעזרתי בשלב העריכה, ארגון וסידור העבודה בשלביה הסופיים לקראת הגשה.

למר דוד ציון, מנכ"ל חברת P.M.C, שנתן לי לעיין בארכיונו הפרטי, המתעד את תהליך הקמתם של היישובים החרדיים - מודיעין עילית ותל ציון.

לאנשי ארגון ג'וינט ישראל (תחום חרדים - תב"ת - תנופה בתעסוקה) - ראובן גורבט, הרשל קליין, אתי מלר, בצלאל כהן וגל זוהר - על שאפשרו לי נגישות קלה למערך גדול של מסדי נתונים ומידע הקשורים לנושא התעסוקה וההכשרות המקצועיות בחברה החרדית וידעו תמיד גם להוסיף הכוונה ועצה טובה.

לד"ר משה ליבוביץ', שנתן לי לעיין בארכיונו הפרטי, המתעד את תהליך הקמתה של העיר ביתר עילית ועל מתן הסיוע בכל הקשור לתהליך המחקר בעיר.

למר בצלאל קאהן, למר יעקב איזק ולמר אברהם קרויזר, שהמפגשים עמם, שנערכו בתקופות שונות של המחקר, חשפו אותי לעולם המושגים המאפיין את הקהילה החרדית, לאורחות חייה ולתובנותיה הייחודיות ואשר בזכותם אף "נפתחו" מספר דלתות שהיו סגורות בפני מי שאיננה חלק מהקהילה (וגלגלו בכך את "כדור השלג" של תהליך הראיונות).

III

אלה גם אפשרו לי לשאול שאלות רבות לאורך כל תקופת המחקר על שלביו השונים, בכל נושא שהוא ובשעות בלתי מתקבלות על הדעת, והקשר הרציף והבלתי אמצעי שנוצר עמם הוסיף לי נדבך שלם של "האנשים מאחורי המספרים", מושג שעלול היה להיעלם לחלוטין בעבודה המערבת איסוף נתונים כה מאסיבי ומקיף.

לכל המרואיינים, היועצים, השותפים הישירים והעקיפים. תודה על האוון הקשבת ועל העצות המקצועיות והאובייקטיביות, אך לא פחות על העצות האישיות והחמות.

לקצ'ה ורותי, על העזרה הרבה, התמיכה והאהבה ועל היותכם הסבא והסבתא הכי טובים שיכולתי לבקש לצידי תוך כדי תקופת המחקר ומאחלת גם הרבה שנים לאחריה. הטבעיות והרוגע שדרכם נתתם לי מרחב, זמן, שלוה, כתף להישען עליה ונמל לעגון בו בתקופה בחיי שבה לא פסקו הסערות (ואף הלכו והתגברו) – הם אלו שהפכו את הכל לאפשרי.

לאמי ואחיותיי, שאפילו ממרחק ידעו תמיד לשאול, להתעניין, להשתתף בכל חוויה, טובה כרעה, והעניקו לי את הכוח והמוטיבציה הנובעים מהוקרתו של אדם את מי שהביאו עד הלום ועיצב את תפיסת עולמו, אשר ללא ספק השפיעה על כתיבת המחקר כולו.

לבעלי היקר והאהוב – אמיר, שלולא אמונתו בי, אורך רוחו, תמיכתו ואהבתו לא הייתי מצליחה לעבור ולו שלב אחד במהלך מחקר. במרבית תקופה זו היה אמיר "האבא והאמא בבית", "יועץ אקדמי" ו"כותל דמעות", אך בנוסף לכל אלה לקח על עצמו מעורבות בלתי רגילה במחקר, יצא איתי לסיורים, קרא כל מילה שנכתבה (ועוד פעם, במידה ונכתבה שנית) וערך הגהה באופן מקצועי ויסודי לעבודתי, הן מבחינה תחבירית והן מבחינה תוכנית. אין ספק שבלעדי עבודתו המסורה לא היה ניתן לברך על המוגמר.

תודה אחרונה למקורות המימון והתמיכה לעבודה זו :

הקתדרה לגיאואסטרטגיה על שם ראובן חייקין באוניברסיטת חיפה

הרשות ללימודים מתקדמים באוניברסיטת חיפה

הפקולטה למדעי החברה באוניברסיטת חיפה

מינהל מחקר וכלכלה במשרד התמ"ת – על מימון הסקר בערים החרדיות החדשות

קרן פנחס ספיר של מפעל הפיס, על מחקרים בתחום המחקר המוניציפאלי

קרן אדלשטיין, של הפקולטה למדעי החברה באוניברסיטת חיפה

קרן עמיתי קק"ל באוניברסיטת חיפה

קרן אריגו ויונטי וארנסט אדלר מטעם המכון לחקר תולדות הקרן הקיימת לישראל

תוכן העניינים

VII.....	תקציר
XVI.....	רשימת טבלאות
XVII.....	רשימת מפות
XVIII.....	פתח דבר
1.....	1. רקע תיאורטי
1.....	1.1 מבוא
1.....	1.2 סקירת ספרות
1.....	1.2.1 כללים ותיאוריות בארגון המערכת האורבאנית: היררכיה ומדרג העירוני
3.....	1.2.2 מטרופולין ופירוור בעולם ובישראל
6.....	1.2.3 התבדלות מרחבית בעולם ובישראל
13.....	1.2.4 מקורותיה ומאפייניה של החברה החרדית בישראל
13.....	1.2.4.1 מקורותיה של החברה החרדית
15.....	1.2.4.2 הגדרת "מיהו חרדי"
16.....	1.2.4.3 קבוצות וחצרות בחברה החרדית
19.....	1.2.4.4 תמורות בחברה החרדית
20.....	1.2.5 ההתפרסות וההתבדלות הגיאוגרפית של החברה החרדית בישראל
20.....	1.2.5.1 המרחב החרדי המתבדל
25.....	1.2.5.2 הדמוגרפיה של האוכלוסייה החרדית בישראל
28.....	1.2.6 סיכום
29.....	2. מערך המחקר
29.....	2.1 מטרות המחקר
29.....	2.2 שאלות המחקר
30.....	2.3 הנחות המחקר
30.....	2.4 יחידת המחקר
31.....	2.5 מקורות המחקר
32.....	2.6 מהלך המחקר ושיטותיו
34.....	2.7 הערות לדרך רישום המקורות בעבודה
36.....	3. ממצאי המחקר – המרחב החרדי בישראל
36.....	3.1 זיהוי ותיחום הטריטוריה החרדית בישראל
37.....	3.1.1 תוצאות ההצבעה למפלגות החרדיות בבחירות לכנסת בישראל
37.....	3.1.2 פריסת מוסדות החינוך החרדיים היסודיים והתיכונים והתלמידים החרדיים הלומדים במרחב הישראלי
40.....	3.1.3 פריסת קווי התחבורה הייעודיים לאוכלוסייה החרדית בישראל
46.....	3.1.4 פריסת מוסדות ההכשרה המקצועית לאוכלוסייה החרדית
51.....	3.1.5 פריסת חצרות האדמו"רים החסידיים בישראל
55.....	3.1.6 פריסת הגירת האוכלוסייה החרדית
58.....	3.1.7 סיכום
62.....	3.2 מרכז ושוליים במרחב החרדי
65.....	3.2.1 הפריפריה הצפונית החרדית
65.....	3.2.1.1 תתי קהילות החרדיות במרחב החרדי הצפוני
66.....	3.2.1.1.1 תתי קהילות החרדיות במרחב החרדי הצפוני
66.....	3.2.1.1.2 שירותים וצרכנות במרחב החרדי הצפוני
68.....	3.2.1.1.3 תעסוקה במרחב החרדי הצפוני
69.....	3.2.1.1.4 חינוך במרחב החרדי הצפוני
69.....	3.2.1.1.5 הגירה במרחב החרדי הצפוני
71.....	3.2.1.2 ריכוזי ההתיישבות בפריפריה הצפונית החרדית
71.....	3.2.1.2.1 חיפה
72.....	3.2.1.2.2 רכסים
73.....	3.2.1.2.3 צפת
74.....	3.2.1.2.4 טבריה
75.....	3.2.1.2.5 חדרה
77.....	3.2.1.2.6 מגדל העמק
77.....	3.2.1.2.7 קריית אתא
78.....	

78	3.2.1.2.8 זיכרון יעקב
80	3.2.1.2.9 כרמיאל
80	3.2.1.2.10 יבנאל
81	3.2.1.2.11 חצור הגלילית
82	3.2.1.2.12 נהריה
83	3.2.1.2.13 אור הגנוז
83	3.2.1.2.14 כפר גדעון
85	3.2.1.2.15 חריש – (עיר חרדית עתידית בוואדי ערה)
86	3.2.1.3 תפיסת המרחב החרדי הצפוני
87	3.2.2 הפריפריה הדרומית החרדית
88	3.2.2.1 המרחב החרדי הדרומי – תתי קהילות ומערכות יחסי גומלין
88	3.2.2.1.1 תתי הקהילות במרחב החרדי הדרומי
90	3.2.2.1.2 שירותים וצרכנות במרחב החרדי הדרומי
91	3.2.2.1.3 תעסוקה במרחב החרדי הדרומי
92	3.2.2.1.4 חינוך במרחב החרדי הדרומי
93	3.2.2.1.5 הגירה במרחב החרדי הדרומי
95	3.2.2.2 ריכוזי ההתיישבות בפריפריה הדרומית החרדית
95	3.2.2.2.1 נתיבות
95	3.2.2.2.2 אופקים
96	3.2.2.2.3 קריית גת
97	3.2.2.2.4 באר שבע
98	3.2.2.2.5 ערד
100	3.2.2.2.6 תפרח
101	3.2.2.2.7 קריית מלאכי
101	3.2.2.2.8 ירוחם
102	3.2.2.2.9 שדרות
103	3.2.2.2.10 אשקלון
103	3.2.2.2.11 דימונה
104	3.2.2.2.12 קוממיות
104	3.2.2.2.13 חזון יחזקאל (אלומה)
104	3.2.2.2.14 כסיף (עיר חרדית עתידית בנגב)
105	3.2.2.3 תפיסת המרחב הדרומי
106	3.2.3 המרכז החרדי
109	3.2.3.1 המרחב החרדי במרכז הארץ – תתי קהילות ומערכות יחסי גומלין
109	3.2.3.1.1 תתי הקהילות במרחב החרדי במרכז
113	3.2.3.1.2 שירותים וצרכנות במרחב החרדי במרכז
115	3.2.3.1.3 תעסוקה במרחב החרדי במרכז
117	3.2.3.1.4 חינוך במרחב החרדי במרכז
118	3.2.3.1.5 הגירה במרחב החרדי במרכז
119	3.2.3.2 ריכוזי ההתיישבות החרדית במרכז הארץ
120	3.2.3.2.1 ירושלים
127	3.2.3.2.2 בני ברק
130	3.2.3.2.3 אשדוד
135	3.2.3.2.4 רחובות
136	3.2.3.2.5 פתח תקווה
137	3.2.3.2.6 נתניה
139	3.2.3.2.7 תל-אביב
142	3.2.3.2.8 כפר חב"ד
143	3.2.3.2.9 קריית יערים (טלז-סטון)
145	3.2.3.2.10 תל ציון (כוכב יעקב)
146	3.2.3.2.11 עמנואל
149	3.2.3.2.12 ראשון לציון
150	3.2.3.2.13 בת ים
150	3.2.3.2.14 גבעת זאב
151	3.2.3.2.15 לוד
152	3.2.3.2.16 גני תקווה
153	3.2.3.2.17 בית חלקיה
154	3.2.3.2.18 יסודות
155	3.2.3.3 תפיסת מרחב המרכז החרדי
155	3.2.4 סיכום
160	3.3 הערים החרדיות החדשות
160	3.3.1 סיפורן של הערים החרדיות החדשות

161	3.3.1.1 ביתר עילית
161	3.3.1.1.1 סיפור הקמתה של ביתר עילית
163	3.3.1.1.2 האוכלוסייה בביתר עילית
164	3.3.1.1.3 תתי הקהילות בביתר עילית
165	3.3.1.1.4 תוכנית העיר ביתר עילית
166	3.3.1.2 מודיעין עילית
166	3.3.1.2.1 סיפור הקמתה של מודיעין עילית
168	3.3.1.2.2 האוכלוסייה במודיעין עילית
169	3.3.1.2.3 תתי הקהילות במודיעין עילית
170	3.3.1.2.4 תוכנית העיר מודיעין עילית
172	3.3.1.3 רמת בית שמש
172	3.3.1.3.1 סיפור הקמתה של "בית שמש החרדית"
176	3.3.1.3.2 האוכלוסייה החרדית בבית שמש
177	3.3.1.3.3 תתי הקהילות החרדיות בבית שמש
178	3.3.1.3.4 תוכנית העיר – האזורים החרדיים בבית שמש
181	3.3.1.4 אלעד
182	3.3.1.4.1 סיפור הקמתה של אלעד
184	3.3.1.4.2 האוכלוסייה באלעד
184	3.3.1.4.3 תתי הקהילות באלעד
185	3.3.1.4.4 תוכנית העיר אלעד
187	3.3.2 הערים החרדיות החדשות – מאפיינים, מערכות יחסי גומלין ותפיסת המרחב
188	3.3.2.1 מאפייני אוכלוסיית הערים החרדיות החדשות
188	3.3.2.1.1 מאפייני ההגירה של אוכלוסיית הערים החרדיות החדשות
191	3.3.2.1.2 המאפיינים הדמוגרפים של אוכלוסיית הערים החרדיות החדשות
192	3.3.2.1.3 המאפיינים הסוציו-אקונומיים של אוכלוסיית הערים החדשות
194	3.3.2.2 מערכות החינוך בערים החרדיות החדשות
198	3.3.2.3 מאפייני התעסוקה בערים החרדיות החדשות
198	3.3.2.3.1 לימודים תורניים
199	3.3.2.3.2 פרנסה – סוג הפעילות התעסוקתית, מיקום העבודה ותמהיל העובדים
205	3.3.2.4 צרכנות, שירותים ומסחר בערים החרדיות החדשות
206	3.3.2.4.1 צריכת מזון
207	3.3.2.4.2 קניית מוצרי הלבשה והנעלה
207	3.3.2.4.3 רכישת תכשיטים, כלי כסף ותשמישי קדושה
208	3.3.2.4.4 רכישת רהיטים ומוצרי חשמל
208	3.3.2.4.5 קנייה בחנויות ביתיות
208	3.3.2.4.6 אירועים משפחתיים
209	3.3.2.5 תפיסת המרחב בקרב תושבי הערים החדשות
210	3.3.2.5.1 תפיסת "העיר המרכזית" בתחומים שונים
211	3.3.2.5.2 העדפת מקום מגורים
212	3.3.2.5.3 הקשר בין מקום מגורים קודם ותפיסת "העיר המרכזית"
212	3.3.2.6 סיכום
213	3.3.3 הערים החרדיות החדשות – קשיים, אתגרים והשלכות הקמתן
214	3.3.3.1 תכנון וקיום תשתית ייעודית לעיר חדשה
217	3.3.3.2 קשיים חברתיים בהקמתה של עיר חרדית חדשה
220	3.3.3.3 ניהול והנהגה מקומית בעיר חרדית חדשה
222	3.3.3.4 הישיבה מאחורי הקו הירוק – אידיאולוגיה מול חוסר ברירה
225	3.3.3.5 השפעת הערים החרדיות החדשות על היפתחות המרחב החרדי
226	3.3.3.6 סיכום
228	4. דיון וסיכום
245	רשימת מקורות
	נספחים
	כרך שני

התפתחות המבנה המרחבי וההיררכי של האוכלוסייה החרדית בישראל

לי כהנר

תקציר

תהליכי התבדלות אוכלוסיות הם תהליכים אוניברסאליים, והוקדשה להם תשומת לב רבה במחקר הגיאוגרפי העירוני, המתייחסת למערכת היחסים המרחביים והתפקודיים בין יישובים. תהליכים אלו מתרחשים גם בישראל ומביאים לשינויים בדגמי הפריסה הן של אוכלוסייה והן של יישובים. כאן, מקבל ביטוי מיוחד תהליך ההתבדלות של האוכלוסייה היהודית החרדית, אוכלוסייה מיוחדת באורח חייה, בערכיה, בהשכלתה, בתרבותה ובהסתגרותה מפני זרים. קצב גידולה הדמוגרפי של קבוצה זו, התהליכים העוברים עליה והאינטראקציות בינה לבין עצמה ובינה לבין סביבתה, משנים את המרחב ההתיישבותי הישראלי הכללי ואת מיקומם של ריכוזיה במרחב זה.

מחקרים רבים נערכו אודות החברה החרדית בישראל בדיסציפלינות שונות, הנוטות להעמיק בהיבטים הסוציולוגיים, ההיסטוריים, התיאולוגיים והאנתרופולוגיים הנוגעים לה. על אף תרומתם הרבה לבניית הידע וליצירתו של תחום המחקר העוסק בחברה זו, כמו גם תרומתם הישירה למחקר קונקרטי זה, הרי שיש צורך במחקר בעל מאפיינים גיאוגרפיים מובהקים על מנת לספק תשובה מקפת לסוגיות הנוגעות לקיומו הפיזי של מרחב חרדי. בעבר אכן בוצעו מספר מחקרים גיאוגרפיים בנוגע לאוכלוסייה זו, אך גם לאחרים נותר חלל בכל הנוגע לפריסה המרחבית ולמבנה ההיררכי המאפיין אותה. המחקר השתמש בשלושה עוגנים מרכזיים בחקר הגיאוגרפי היישובי: תהליכי עיור וגזרותיהם; מרכז מול פריפריה; והתבדלות מרחבית של אוכלוסיות ייחודיות, על יחסי הגומלין ביניהן. פרט להתבדלות המרחבית, עוגנים אלה לא נבחנו בהקשר החרדי, והם המהווים בסיס להתייחסות הן למערכת היישובית החרדית עצמה והן לדמיון ולשוני שבינה לבין המערכת היישובית הכללית.

מטרותיו של מחקר זה הוגדרו אף הן באופן מכוון על מנת למלא את החלל המחקרי שצוין לעיל: הראשונה – הצגת התפתחותו של המבנה ההיררכי והמרחבי של האוכלוסייה החרדית בישראל נכון לשנת 2006, לאור העקרונות והמנגנונים המפעילים אותו ואל מול המערכת ההירארכית היישובית של האוכלוסייה הכללית; השנייה – מיפוי של האוכלוסייה החרדית בישראל – תוך התייחסות לגבולותיה הפיזיים, לחלוקתה לתתי הקבוצות הקיימות בה (חסידים, ליטאים, ספרדים) ולתהליכים הגיאוגרפיים והדמוגרפיים שהתרחשו בה בחמישים השנים האחרונות; והשלישית – בחינת מערכות יחסי הגומלין בין היישובים החרדים על פי פרמטרים שונים כדוגמת הגירה, חינוך, תחבורה, תעסוקה, צרכנות ומערך שירותים קהילתיים.

אזור המחקר כלל את תפוצת הריכוזים החרדיים בגבולות מדינת ישראל, הכוללים בתוכם גם את אזור יהודה ושומרון. המחקר התמקד בתמונת המצב ובתהליכים שאירעו החל מתחילת שנות ה-50 (בדגש על סוף שנות ה-80, עת הוקמה העיר ביתר עילית ופתחה בכך את שלב ההתיישבות האחרון והנוכחי במרחב החרדי, בו הוקמו ערי הפרוור החרדיות החדשות) ועד שנת 2006, תיחום עליון מלאכותי שמטרתו לאפשר את סיום איסוף הנתונים למחקר, וזאת בשל הדינאמיות הדמוגרפית המאפיינת אוכלוסייה זו.

כדי לעמוד על השינויים בפריסה הגיאוגרפית החרדית ועל התהליכים החברתיים שנוצרו בעקבותיה נערכה במהלך העבודה סדרה של פעולות מחקריות, שכללה קיבוץ ואיסוף חומר ממחקרים אקדמיים קודמים, מפרסומי עיתונות, מארכיוני הממשלה וכן מארכיונים פרטיים, ראיונות עומק שנערכו עם אישים מקרב הקהילה החרדית ומקרב אלה הבאים איתה במגע, סיורים באזורי הליבה של הקהילה החרדית ואיסוף נתונים כמותיים ואיכותיים מדוחות סטטיסטיים של גופים ממשלתיים ואחרים. בנוסף נערך סקר כמותי רב משתתפים (כ-1200 נסקרים) בקרב תושבי הערים החרדיות החדשות אודות המאפיינים והתפיסות המרחביות של תושבי ערים אלו, במטרה לעקוב ולהכיר תופעה התיישבותית חדשה זו במרחב החרדי. חלק ניכר מהחומר הכמותי והאיכותי עובד לכדי מערכת של מפות, שתיארה באופן ויזואלי את פריסתה של האוכלוסייה החרדית בישראל.

המחקר עמד על פריסת האוכלוסייה החרדית בישראל. היעדר נתונים רשמיים על האוכלוסייה החרדית מעורר קושי בזהוי התחום הגיאוגרפי של הקהילה ובאומדנה המספרי. במהלך שני העשורים האחרונים נערכו מספר מחקרים בניסיון לקבוע את היקפה ופיזור של האוכלוסייה החרדית. בחינה של ממצאיהם, יחד עם נתונים אחרים שנאספו במחקר זה על פי המחוונים שהוגדרו בו, מלמדת כי המגזר החרדי בישראל מנה בשנת 2006 כ-700,000 נפש (9% מכלל אוכלוסיית מדינת ישראל, 12% מכלל האוכלוסייה היהודית). מספר משקי הבית במגזר החרדי הוערך בלמעלה מ-120,000, קצב הגידול השנתי הטבעי של האוכלוסייה החרדית עומד על כ-6% ומשקלה היחסי באוכלוסיית המדינה עולה בהתמדה. תפוצת האוכלוסייה החרדית היא ארצית, מהגליל ועד הנגב, אך נכון לשנת 2006 עיקרה נמצא במרכז הארץ (כ-87%). ממדיו ועוצמתו של הריכוז החרדי במרכז הארץ יצרו את המרחב שאפשר לכוונתו "המשולש החרדי", שקודקודיו הם הריכוזים הגדולים שהתפתחו בגטאות החרדיים בירושלים, בני ברק ואשדוד. שולי ההתרכזות החרדית נמצאים בשתי הפריפריות המרוחקות בצפונה (7%) ובדרומה (6%) של הארץ. המחקר עקב אחר התפתחותם הגיאוגרפית-היסטורית של שלושה מרחבים אלה, תוך ניסיון לעמוד על תהליך היווצרותם, מאפייניה התת-קבוצתיים של האוכלוסייה החרדית המרכיבה אותם, מיקומן הגיאוגרפי של הקהילות, מערכת האינטראקציות של הקהילות החרדיות בתוך המרחב ועם הריכוזים החרדיים מחוצה לו, ההיררכיה המרכיבה כל אזור ואזור ואת המרחב הישראלי-חרדי ככללותו ומהן המגמות הגיאוגרפיות-דמוגרפיות של כל מוקד ומוקד.

הדגם המרחבי של תפוצת האוכלוסייה החרדית מציג שלושה מבנים מובהקים שונים: **שני הריכוזים הותיקים** הגדולים בירושלים ובבני-ברק; **ריכוזים חרדיים בערים מעורבות**, בהן יחסי גודל שונים של אוכלוסייה חילונית, דתית וחרדית; **והערים החרדיות החדשות** שהתפתחו כפרוורים הומוגניים של הערים הותיקות בני ברק וירושלים. שני הריכוזים בירושלים ובבני-ברק הם הגדולים, הוותיקים ומכילים את החלק הארי של הקהילה החרדית ומוסדותיה לגווניהם השונים והם המניעים את התהליכים שמעצבים את הפריסה החרדית. ירושלים ובני-ברק הן קודקודי ההיררכיה החרדית בישראל, המהוות את העוגנים הראשיים של המרחב החרדי הארצי. הריכוזים החרדיים בערים ישראליות אחרות, כמו גם הפרוורים החרדיים החדשים, הם בעיקר תולדה של מגבלות מרחביות וכלכליות של צמיחה והתפשטות בשני הריכוזים הותיקים.

שלושת המבנים הללו מורכבים מדגמי משנה השונים באופיים ובתהליכי התפרסותם במרחב. אלו כוללים קהילות קטנות שנוצרו סביב רבנים כריזמטיים, קהילות שנוצרו סביב קבוצה ורעיון ייחודי, קהילות שהוקמו כנגד פעילות מיסיונרית, קהילות שנוצרו סביב ישיבה חזקה, קהילות וישיבות (בעיקר ליטאיות) שהפכו למרכז לאוכלוסייה מסורתית או לאוכלוסיית בעלי תשובה, קהילות שנוצרו סביב

הקמתן של קריות חסידיות אשר מתנהלות במבנה קהילתי סגור ופחות מזמין, שכוונת המאוכלסות במגוון חוגים חרדיים ויישובים כפריים קטנים.

נמצא שלדגם הקמתו של ריכוז חרדי ישנה השפעה מכרעת על עתידו, שכן גורמים רבים – גם פיזיים וגם חברתיים – קובעים כבר מתחילת הדרך את הגבולות והאופן בו יתפתח אותו ריכוז. גורמים אלה כוללים את מיקום הריכוז אל מול הרכב האוכלוסייה הסובבת, העשויה להיות בעלת זיקות לאוכלוסיית הריכוז החרדי ומאידך עשויה להיות מנוגדת לו בצביונה; את מיקומו של הריכוז במרחב הפיזי, התוחם בגבולות צרים את התפשטותו בשטח או מותיר לו עתודות קרקע נרחבות שאינן מגבילות אותו ואת הזרם והקבוצה אליה משתייך הגרעין המקים, המשפיע על היקפה העתידי של הקהילה הן בשל מידת פתיחותו לאוכלוסייה הסובבת והן בשל מידת מרכזיותו החברתית באוכלוסייה החרדית.

המחקר בחן כיצד באה ההטרונגניות בחברה החרדית בישראל (בחתך לקבוצותיה ומוסדותיה) לידי ביטוי בתפרוסתה ובתהליכי התפרסותה הגיאוגרפית.

החברה החרדית היא חברה מגוונת שיש בה קבוצות משנה וחוגים רבים, שמאפייניהם נחקרו רבות בהקשרים ההיסטוריים והאנתרופולוגיים. במחקר זה נבחנה לראשונה הפריסה החרדית המרחבית ברמה הארצית בחלוקתה לתתי קבוצות אלו. נמצא שניתן להבחין בשלוש תופעות כמעט מובהקות הנוגעות להרכב הריכוזים השונים: הראשונה, היא כי בריכוז גדול ומבוסס – ברמה המרחבית או ברמה הארצית – ניתן לראות ייצוג של קבוצות רבות מאד בחברה החרדית, וזהו אף סימן המעיד על מרכזיותו; השנייה, היא כי עבור כל אחד מן הריכוזים הבינוניים ישנה קבוצה שהיא המזוהה ביותר איתו, בין אם בשל היותה הקבוצה הגדולה ביותר בו ובין אם בשל היותה הקבוצה המקימה או הנותנת את הטון; והשלישית, היא כי מרבית הריכוזים הקטנים מורכבים מקבוצות שוליים או קבוצות מיעוט באוכלוסייה החרדית ומכך גם נגזר גודלם.

להשפעתה של ההטרונגניות קיימים שלושה נדבכים שונים. בנדבך הראשון, **קבוצות ליבה מול קבוצות שוליים**, ניתן לזהות בבירור כי במידה ובריכוז החרדי התמקמו קבוצות אליטה, הנחשבות לבעלות מוניטין ולמרכזיות בחברה (אנשי חסידות גדולה ומבוססת או יוצאי ישיבה ליטאית נחשבת), היווה הדבר הן גורם משיכה לקבוצות אחרות והן מקור רחב יותר לאוכלוסייה שתגיע לריכוז זה, מה שהשפיע על קצב התפתחותה של הקהילה והשירותים אותם היא מעניקה, ומכאן גם על מיקומה בהיררכיה. הנדבך השני הוא **הזיקות אל מול ריכוזים חרדיים אחרים**, שכן לקבוצה גדולה ומבוססת תפוצה גם בריכוזים חרדיים נוספים, והקשר עמם מחייב תשתית מוסדית ותפעולית, שעצם קיומה מעלה את מיקומו של אותו ריכוז בהיררכיה. לנדבך השלישי, **ההשתייכות לזרם הליטאי, החסידי או הספרדי**, הנבדלים בנושא זה בהתייחסות השיוכית או ההישגית לקהילותיהם, יש השפעה על מיקומו של הריכוז בהיררכיה בכך שעל פי רוב הקהילות החסידיות (למעט חסידויות חב"ד וברסלב) סגורות יותר וגידולן מתאפשר רק על בסיס אותם החסידים המשתייכים אליהן, הקהילות הליטאיות מציבות את הלמדנות בראש סולם החשיבויות ובכך לכאורה פותחות את שעריהן בפני כל מי שמעוניין ומסוגל להציג את הכישורים הנדרשים לכך, והקהילות הספרדיות סובלות מתדמית נחותה ושלילית, המקושרת גם לריבוי בעלי התשובה וההופכת לעתים את עצם קיומן בריכוז החרדי לגורם המוריד את מיקומו בהיררכיה. פעילות ההחזרה בתשובה, הקיימת יותר בקהילות חרדיות מסוימות ופחות באחרות, משפיעה על הריכוזים בהן הן יושבות גם בגידול המספרי, אשר באופן אובייקטיבי מחזק אותם, אך כאמור גם בהרכב האוכלוסייה, הנחשב לפחות איכותי ככל שעולה בו שיעור בעלי התשובה.

המחקר ירד לעומקם של התחומים השונים של **יחסי הגומלין** בין הריכוזים החרדיים, יחסים המושפעים ממגוון רחב של גורמים, המשתנים בדומיננטיות שלהם מתחום לתחום. בהקשר של **חינוך**, יחסי הגומלין בין הריכוזים החרדיים, בעיקר בגילאים המבוגרים יותר, אינם מושפעים מן המרחב הגיאוגרפי אלא ממצאי המוסדות באופן ישיר, שכן בשל החשיבות הרבה שמיוחסת לתחום זה בחברה החרדית ישלחו ההורים את ילדיהם הבוגרים (מעל גיל 17) רחוק ככל שנדרש על מנת לוודא כי יילמדו במוסדות החינוך הטובים ביותר עבורם. בהקשר של **תעסוקה**, יחסי הגומלין בין הריכוזים החרדיים משתנים כאשר בודקים את ריכוזי הפריפריות אל מול ריכוזי המרכז, שכן בפריפריות, בשל גודלן המצומצם של הקהילות, שכיחים המצבים בהם עובד חרדי ימצא את פרנסתו מחוץ לתחומי הגיאוגרפיים של הריכוז בו הוא חי בתוך העיר המעורבת ובמקצוע שאינו בהכרח מזוהה עם הקהילה החרדית. במרכז, ומאותן הסיבות בדיוק, התמונה היא על פי רוב הפוכה. בהקשר של **צרכנות**, ללא הבדל בין הפריפריות למרכז, הנטייה היא לרכוש את מוצרי הבסיס, אשר בחלקם אף דורשים זמינות או טריות, קרוב ככל הניתן לבית, כל עוד דרישות הכשרות וההידור מאפשרות זאת. עבור מוצרים שערכם גבוה יותר, ברמת המחיר או ברמת החשיבות המיוחסת למוצר, תיטה הקנייה לעבר מקורות ספציפיים ונחשבים יותר, גם אם אלו ממוקמים מחוץ לריכוז ולעתים אף מחוץ לאותו מרחב גיאוגרפי, בהתאם לכלל הקלאסי של "סף כניסה" ו"טווח מוצר", שפותח מתוך תיאורית המקומות המרכזיים. יחסי הגומלין של **ההגירה** מושפעים בצורה מגוונת מן ההיררכיה המרחבית החרדית. אחת התופעות היא ההגירה בין הריכוזים בתוך אותו מרחב גיאוגרפי, כאשר הריכוזים המדורגים גבוה במרחב מושכים אוכלוסייה מן הריכוזים הקטנים יותר. תופעה נוספת, ומשמעותית אף יותר, היא ההגירה מן הפריפריות אל המרכז, וזאת בשל מיקומם של מרבית הריכוזים הנחשבים בתוך מרחב זה. בתוך המרכז יש ומגמת ההגירה מנוגדת להיררכיה, שכן על אף שירושלים ובני ברק ניצבות בראשה, הרי שהצפיפות ועלות הדירור מביאות לתהליך פירוור של הגירה דווקא מהן והחוצה, בעיקר לעבר ערי הפרוור החרדיות החדשות, אשר מעמדן הולך ומתחזק. תופעת ההגירה אשר באופן המובהק ביותר חוצה את הגבולות המרחביים היא ההגירה בין ריכוזים המשתייכים לאותה קבוצה באוכלוסייה החרדית. במקרה זה המגמה היא מעורבת, שכן חברי הקבוצה יישאפו להתגורר בקרבה למנהיגם ובריכוזים הנחשבים במעלה ההיררכיה, אך מנגד ישנה תופעה של שליחת משפחות מאותה הקבוצה באופן ספציפי לריכוזים חלשים יותר שלה או לריכוזים הנמצאים בשלבי הקמה. **קשרי הקהילה** מתייחסים לקשרים עם מוסדות הקהילה ורבניה ולאירועים או ביקורים משפחתיים. הפרט והמשפחה החרדיים זקוקים להכוונה, הנחייה והשגחה, והשאיפה תהיה לקבלם מן המקור המוסמך ביותר, אשר במקרים רבים מזוהה עם רבה של הקהילה המקורית (במקרה של הגירה) או עם מנהיגה של הקהילה הארצית. היות ומרבית מנהיגי הקהילות נמצאים במרכז, אזי יחסי הגומלין בין הריכוזים הם אינטנסיביים מאד, גם בהיבט הגיאוגרפי. הדבר בולט במיוחד בקהילות החסידייות, שכן מידת מעורבותו של האדמו"ר בחייו של הפרט גבוהה יותר מאשר בזרמים האחרים, הליטאי והספרדי.

המבנה ההיררכי והמרחבי של כל חברה מערבית מושתת על עקרונות ומנגנונים כלכליים-תרבותיים-חברתיים, המעצבים את המרחב וממצבים את היישובים והריכוזים בו לכדי היררכיה יישובית כללית. ממצאי המחקר הראו כי אותם עקרונות ומנגנונים תופסים גם בחברה הישראלית הכללית וגם בחברה החרדית, כאשר ההבדלים שבין השתיים יוצרים שוני בשוליים ואף משנים מעט את האופי, אך אינם משפיעים על המבנה הכללי.

תחת המנגנונים הכלכליים ניתן למנות את מחירי הדיור, את השוק החופשי, את אפשרויות התעסוקה ואת הניידות המרחבית כגורמים, שההבדלים בהם בין החברה הכללית לזו החרדית יוצרים את השוני. מעל כל המנגנונים החברתיים יש לציין את ההטרוגניות בחברה ומתוכה את הרצון לגור בסמוך לזהים לך. גם אם ניתן לזהות מגמה כזו גם בחברה הכללית, הדבר בולט מאד בחברה החרדית, בה ישנה חלוקה ברורה לזרמים וחוגים וכמעט שלא מתאפשר מצב בו הפרט מתגורר מחוץ לריכוז של קהילתו. תחת המנגנונים התרבותיים ניתן למנות בין הגורמים יוצרי השוני את נושאי החינוך, הקרבה למשפחה ולמנהיגי הקהילה ומדיניות פיזור האוכלוסייה אותה נוקטת ההנהגה. החינוך בחברה החרדית הוא אף ממש ברמה של חובה דתית, ולכן החשיבות הניתנת לו כפולה ומכופלת, ומכך גם השפעתו.

יחד עם מיקומה הגיאוגרפי, בתוך המרחב הישראלי, ישנם מספר הבדלים בין החברה החרדית בישראל לבין כל חברה אחרת בעולם המערבי, החולקת איתה את אותם עקרונות ומנגנונים המעצבים את המרחב וההיררכיה: החברה החרדית היא אינה חברה דמוקרטית, היא חברה שההבדל המעמדי המגדרי בה ניכר, ומעל לכל אלה – זוהי חברה שעצם פסילתה את הקשור בערכי ובמנהגי החברה הסובבת הופכים אותה לחסרה בכישורים ואמצעים רבים הנחוצים לה לקיומה. מכל אלה מתחייבת "ההתבדלות המשלימה", המפרידה בין המרכיבים האינסטרומנטאליים לאלו התרבותיים-חברתיים, ומשפיעה גם היא על אופי המרחב, גם אם עוצב על בסיס אותם העקרונות והמנגנונים.

היררכיה יישובית כללית מאופיינת על פי 3 היבטים שונים, מן הרמה הלאומית הכוללת ביותר, המתייחסת למרכז מול פריפריה, ועד לרמה האזורית והפרטנית לכל יישוב ויישוב: היררכיה על פי סדרי הגודל, היררכיה פונקציונאלית והיררכיה תדמיתית, המבטאת את היוקרה המיוחסת לאותו יישוב והמושגת על תפיסתם של הפרטים את המקום בו הם חיים – או בו היו רוצים לחיות – בממדים החומריים, המוסדיים והתרבותיים. ההיררכיה היישובית בחברה הישראלית, כמו בכל חברה מערבית אחרת, מבוססת על אותם יסודות. כאשר פורטים כל סוג של היררכיה בפני עצמו ובהתייחסות לכל אחד מן הריכוזים החרדיים בנפרד, ניתן לראות, כי מעבר לקווי הדמיון וההקבלה שבין העקרונות והמנגנונים בשתי החברות, הרי שהמאפיינים התרבותיים-חברתיים-פונקציונאליים המייחדים את החברה החרדית אכן יוצרים שוני באופי ההיררכיה היישובית ובמשקל הניתן למרכיבים השונים בתוכה.

היררכית סדרי הגודל מדרגת את היישובים על פי גודל אוכלוסייתם. בחברה החרדית, גודלו של הריכוז הוא תוצר של מספר גורמים: מיקומו הגיאוגרפי, מיקום ההנהגות הרוחניות ומוסדותיהן המרכזיים של קבוצות ליבה בחברה, ההגירה אליו ויכולתו של הציבור החי באותו ריכוז לגדול ולהתפתח, הן מבחינה מרחבית-פיזית והן על ידי פעילות של החזרה בתשובה או משיכת קבוצות חרדיות נוספות. גודלם היחסי של הריכוזים החרדיים אל מול הקהילה שכנגד, כאוכלוסיות מיעוט בתוך עיר מעורבת, משפיע באופן ישיר על יכולתם להשיג הישגים מוניציפאליים מחד וליצור מרחב מגוון עבור קהילותיהם מאידך, ומכאן שגם מיוחסת למדד זה חשיבות גדולה בהרבה בהיררכיה היישובית החרדית.

ההיררכיה הפונקציונאלית מושתתת על השירותים אותם מעניק היישוב לעצמו ולריכוזים אחרים, או לחליפין – את השירותים אותם הוא נאלץ או מבקש לקבל מהם. בחברה החרדית, הפונקציונאליות של הריכוז היא תוצר של מצאי מוסדות החינוך בו, מצאי החנויות הייעודיות לאוכלוסייה זו בתחומי (חנויות מזון עם הכשר מיוחד, חנויות לבוש ייחודי, חנויות תשמישי קדושה ועוד), אפשרויות התעסוקה במקצועות האופייניים לקהילה והמצויים בתחומיה, זמינות קווי התחבורה הציבורית הייעודית אל

ומריכוז זה, שירותי הדת הקיימים בו (בתי כנסת, מקוואות, בתי מדרש, רבני קהילה) ושירותי הקהילה הכלליים אותם הוא מספק (קופ"ח, בנקים, ביטוח לאומי, אולמות אירועים ועוד). גם כאן מדגישים אלה את ייחודה של ההיררכיה הפונקציונאלית החרדית אל מול מקבילתה הכללית, ואף בצורה מובהקת יותר מאשר בהיררכית סדרי הגודל. בהיררכיה החרדית, כאמור, נתפס נושא החינוך כחובה דתית וההקשר התעסוקתי הוא בעל משמעות פחותה בהרבה, בהיררכיה הכללית ישנה פחות משמעות למצאי החנויות בשל היעדר הגבלות וצרכים מיוחדים ובשל רמת מינוע גבוהה המאפשרת קבלת השירותים או המוצרים גם ביישוב שכן, ולתחבורה הציבורית משמעות פחותה בחברה הכללית הן בהיבט הצרכני ובעיקר אל מול הקשר המתחייב בין הריכוזים השונים בחברה החרדית, בשל התלות במשפחה, בקהילה ובמנהיגיה, המחייב תחבורה ציבורית מסודרת.

ההיררכיה התדמיתית, המדרגת את יוקרת המקום, מושתתת ברובה על תחושות, רצונות ושאיפות. מתוך כך משקלה משמעותי מאד ושינויה מצריך משאבים גדולים. הגורמים המעצבים את יוקרת המקום ואת מיצובו בהיררכיה התדמיתית בעבור הציבור החרדי הם גם היוצרים את ייחודה של היררכיה זו אל מול זו הכללית, על אף נקודות השקה מסוימות: בהיררכיה התדמיתית הכללית ישנה חשיבות רבה לחיי האמנות והתרבות, לערכי התרבות ולמוסדות התרבות והחינוך, אך על אף שאלו תופסים חלק מכריע בשגרת יומו של הפרט, הרי שהם עושים זאת באופן שונה – גם אם ברמה דומה – מן העולם התרבותי המעצב את אורחות חייו של הפרט החרדי, ובחלק מן התחומים גם במערכת נבדלת של מושגים. חתך האוכלוסייה הוא גורם משפיע בשתי החברות, אם כי בחברה הכללית ה"גבולות" פתוחים מאד, בעוד שההשתייכות החוגית והסטריאוטיפים המוגדרים לכל חוג בחברה החרדית הם בעלי משקל רב בהרבה. הדבר משליך גם על ההתייחסות לפתיחות לסביבה ולקיום המעטפת המלאה הנדרשת לאדם החרדי, שאינם מופיעים בעולם המושגים של הפרט בחברה הכללית. הרמה הכלכלית הממוצעת של האוכלוסייה המרכיבה ריכוז זה או אחר היא אחד הגורמים המשפיעים ביותר על תפיסת יוקרתו של אותו מקום בחברה הכללית, בעוד שבחברה החרדית נדיר יהיה למצוא התייחסות לנושא זה בכלל. בהיררכיה החרדית יש לעומת זאת משקל רב, כאמור, להימצאותם של מוסדות לימוד נחשבים ביישוב, עד כדי הקמת קהילות חדשות סביב מוסד נחשב ואף הצדקת קיומו של ריכוז חרדי אך רק בזכות המוסד המצוי בתחומו, מוטיבציה שלא ניתן יהיה למוצאה בהיררכיה התפיסתית של החברה הכללית.

חשוב לציין בהקשר זה, כי במערכת עירונית ויישובית מורכבת כמו זו הישראלית (וכמוה גם בכל חברה מערבית אחרת ברמת עיור כה גבוהה) עניין ההיררכיות הופך למורכב ביותר וקשה עוד יותר למדידה. ישנם ריכוזים המהווים מוקד תרבותי אך גם כלכלי ופיננסי, בעוד שאחרים מהווים מוקד יוקרתי למגורים בלבד ואת התרבות או את מקורות התעסוקה הם צורכים במקום אחר. ההיררכיה החרדית, לעומת זאת, מציגה מבנה פשוט יותר והניתן יותר למדידה. יחד עם זאת ניתן לומר, כי ההתבדלות המשלימה ייתכן ומערערת במידה מסוימת את פשטותו של מבנה זה, שכן היסמכותם החלקית של הריכוזים החרדיים על הסביבה הכללית מוסיפה עוד מדד לסיווגו של הריכוז בהיררכיה, ומוסיפה לו מעט מן המורכבות המאפיינת את החברה הכללית.

כאמור, שלושה היבטים אלה מרכיבים את ההיררכיה היישובית הכללית, הן עבור החברה הכללית והן עבור החברה החרדית, גם אם הקריטריונים המגדירים את מיקומו של כל יישוב ויישוב בהיררכיה הם שונים וגם אם משקל שונה מיוחס לכל אחד מהם בסופו של דבר. יחד עם זאת, ההבדלים והשוני שבין

ההיררכיות החרדית והכללית הולכים ומצטמצמים ככל שרמתו של המרחב הנבחן הולכת וגדלה, וברמת המאקרו אותם עקרונות ומנגנונים מעצבים את שתייהן.

החלוקה הכוללנית ביותר ברמה הלאומית (בהקשר ההיררכי) ולא רק בישראל, היא **למרכז ופריפריה**, כאשר עיקר הפעילות הכלכלית, התרבותית, השלטונית, החברתית והתקשורתית נמצאת במרכז, וממנה גם נובעות אפשרויות התעסוקה והמסחר, רמת הרווחה של הפרט והשכלתו ואף גודלם של היישובים בו, מתוקף היותם יעד להגירה מאזורי הפריפריה. שתי הפריפריות החרדיות, זו הצפונית וזו הדרומית, מרוחקות מערי הראשה החרדיות ירושלים ובני ברק, מכילות ריכוזים שקהילותיהן משויכות לזרמים פחות נחשבים בחברה החרדית, וישנה בהן דלות במגוון המוסדות החינוכיים הגבוהים, השירותים ואפשרויות המסחר והתעסוקה בתוך הקהילה, הנובעת בעיקרה מגודלם המצומצם של הריכוזים החרדיים המרכיבים אותן. לכך מתווספת גם אי-הימצאותם של מנהיגים חרדיים מרכזיים בתחומן. תופעות אלו, כאמור, אופייניות גם לאזורי שוליים בחברה המערבית.

שונה בתכלית השינוי הוא אזור המרכז, הן עבור החברה הישראלית הכללית והן עבור זו החרדית.

המרחב החרדי במרכז הארץ מכיל את עיקר האוכלוסייה החרדית ונתפס כמרחב המועדף למגורים על ידי חברה זו, קרוב ככל הניתן לירושלים ובני ברק, ערי הראשה שלה. המרכז החרדי מוכל ברובו בתוך האזור המכונה "המשולש החרדי", שקודקודיו הם הריכוזים בירושלים, בבני ברק ובאשדוד, והוא המנקז אליו את מרבית ההגירה מן הפריפריות, יחד עם שיעורי ריבוי טבעי גבוהים. ירושלים ובני ברק אף מרכזות בתוכן את מרבית המוסדות הנחשבים, את מערכות התקשורת (העיתונים החרדיים המובילים), את אפשרויות המסחר והתעסוקה הקשורים לחברה זו והמצויים בתחומיה, את מרכזי קבוצות הליבה החרדיות ואת ההנהגה הרבנית, המוניציפאלית והפוליטית של אוכלוסייה זו. כך הדבר גם בעבור המרכז הישראלי הכללי, אשר גם בו מרוכזים כל מוקדי ההשפעה, התרבות, התקשורת, הכלכלה והשלטון, והוא המעצב והמחליט עבור כלל האוכלוסייה.

תופעה הנוספת, הממחישה כי ברמת המאקרו אותם עקרונות ומנגנונים מעצבים הן את ההיררכיה המרחבית הכללית והן את ההיררכיה המרחבית החרדית, היא הקמתן של הערים החרדיות החדשות: ביתר עלית, מודיעין עלית, רמת בית שמש ואלעד. חשיבותן של אלו היא בשל היותן השלב האחרון והנוכחי בהתפתחות המרחב החרדי, בשל ייחודן של תהליך הקמתן ובשל השפעתן המובהקת והדרמטית של ערים צעירות אלו על מרחב זה. יחד עם ייחודן, מה שמחבר את הקמתן להיררכיה המרחבית הכללית הוא עצם היותן **ערי פרוור**.

כמו בכל מקרה אוניברסאלי אחר, גם בעבור הערים החרדיות החדשות הפרווריות היא ביטוי פיזי לאי יכולתה של העיר הראשית לענות בתחומיה על כל הדרישות של האוכלוסיות השונות. כמו מרבית היישובים הפרווריים, גם הערים החרדיות החדשות הן הומוגניות באוכלוסייתן, תהליך אשר לא רק עונה על רצונם של רבים מתושבי הפרוורים לגור סמוך לדומים להם מבחינה תרבותית וכלכלית, אלא גם על שאיפתם להתרחק מן השונים מהם, על השלכותיה החברתיות והפוליטיות של מגמה זו. כשם שבשאר העולם במשך הזמן מתנתקים הפרוורים המבוססים מהעיר המרכזית והופכים מפרוורי שינה למרכזים הנושאים עצמם מבחינת מערכת השירותים והפעילות הכלכלית, כך ניתן להבחין גם בערים החרדיות החדשות בהתפתחותם של מוסדות ושירותים, שיאפשרו יותר ויותר עצמאות לתושביהן בעתיד.

יחד עם זאת, הערים "הותיקות" ("ערי האם") משמשות עדיין "צינור הזנה" לערי הפרוור. ירושלים ובני ברק מהוות מרכז לאוכלוסייה החרדית מכל הארץ במרבית תחומי החיים, וערי הפרוור החדשות קשורות בזיקות חזקות לערים הוותיקות שהן מקור המוצא של תושביהן, בהן מוסדות החינוך המשמעותיים במרחב החרדי, בהן יושבים המנהיגים הרוחניים ובהן מגוון רחב של שירותי מסחר ומקומות תעסוקה עבור הציבור החרדי. ממצאי המחקר מראים, כי מבחינה מרחבית מחוברות ביתר עילית ורמת בית שמש בזיקות מרחביות, כלכליות, חברתיות ותרבותיות לירושלים וזיקתה המרחבית של אלעד היא לבני ברק. העיר מודיעין עילית יושבת על "קו פרשת המים" הגיאוגרפי וזיקותיה הן לירושלים ולבני ברק כאחד. מלבד המיקום הגיאוגרפי, מקורן של זיקות אלו נובע מכך שמחצית מתושביה של מודיעין עילית הם תושבי בני ברק במקור ומחציתם הגיעו אליה מירושלים. זיקות התעסוקה והחינוך במודיעין עילית פונות במידה רבה לירושלים ואילו בתחום הצרכנות על גווניו השונים הזיקה היא לשתי הערים גם יחד – ירושלים ובני ברק.

ניתן אף לראות שערי הפרוור החרדיות החדשות הוסיפו עוד רובד למרכזיותן בכך שהן הפכו את בני ברק וירושלים למעין "מטרופולינים חרדיים". מטרופולינים אלה מהווים מערכת "מלווה" למטרופולינים הכלליים של ירושלים ותל-אביב, בכך שהתמחותם עבור הציבור החרדי בכל הקשור לתעסוקה, כלכלה, צרכנות ושירותי קהילה ארוגה בתוך המארג הכללי של מטרופולינים אלה ונסמכת עליהם. יחד עם זאת, מטרופוליני ירושלים ובני ברק של החברה החרדית נבדלים ממטרופוליני תל-אביב וירושלים הכלליים בכל הקשור לשירותי החינוך, הדת וקשרי הקהילה הייחודיים לאוכלוסייה החרדית והמהווים יחדיו את המימד התרבותי השונה של חברה זו.

למרות כל האמור לעיל בנוגע לדמיון הרב שבין מודל הפרוור החרדי לבין זה הכללי, ישנן מספר תופעות חדשות בהקמת הערים הפרווריות החרדיות, הנובעות באופן ישיר מאופי אוכלוסייתן ולכן ייחודיות להן. בין אלו ניתן למנות את הקמתן של שתיים מערים אלו (ביתר ומודיעין עילית) מעבר לתחומי הקו הירוק, את עצם קיומה של עיר חרדית הומוגנית, תופעה שלא נראתה כמותה אף בריכוזים החרדיים הנחשבים ביותר, את הצורך החדש לנהל, באופן עצמאי לגמרי, עיר שלמה, על מגוון התחומים העצום ממנו מורכב הטיפול בתושביה ובתשתיותיה (ובתוך כך יצירת מקומות תעסוקה, הקמת מערכת תחבורה, הקמת מערכת חינוך לכלל החוגים והתמודדות עם אתגרים חברתיים כמו נוער שוליים, בידול בין דורי, ועדות אכלוס והשינויים המשמעותיים במעמדה ותפקודה של האשה במרחב החרדי החדש) ואת הפיכתן של הערים החרדיות החדשות למקום שהציאה אליו אינה רק מחוסר ברירה אלא אף נחשבת ומבוקשת על ידי חלקים נרחבים באוכלוסיית הערים הותיקות.

ההתפתחות בעצמאותן של הערים החרדיות הפרווריות ההומוגניות, צריכה לעמוד למבחן, המתייחס ל"התבדלות המשלימה", שהיא כאמור הצורך של החברה החרדית בהתבדלות חברתית-תרבותית, תוך אינטראקציה בתחומים האינסטרומנטאליים: תעסוקה, כלכלה, שירותים וכדומה. יחד עם זאת, ממצאי מחקר זה מראים כי אותו צורך ממשיך ופועל גם במערכת מרחבית רב-ישובית, בגרסא חופפת ודומה. "ההתבדלות המשלימה המרחבית" היא המציבה חלק נכבד מריכוזיה של האוכלוסייה החרדית הן בסמוך ככל האפשר לריכוזים החרדיים בירושלים ובבני-ברק והן לאורך ציר הפיתוח הכללי שבין ירושלים ותל-אביב, ומהווה גורם דומיננטי ביצירת דגמי הפיזור של אוכלוסייה זאת. כאמור, עיקר הפעילות של המשק הישראלי היא במרכז הארץ וקיים הצורך להישען עליו בתחומים שונים, כאשר נקודות הממשק העיקריות הן בתחומי הממסד השלטוני, במוסדות הפיננסיים ובשירותי הבריאות. מערכות אלו יוצרות תלות של האוכלוסייה החרדית במרכזים הגדולים הלא-חרדיים בירושלים

ובמטרופולין תל-אביב. יחד עם זאת, גודלה הדמוגרפי של הקהילה החרדית, המרחבים הנבדלים שהיא יצרה בערי הפרוור החרדיות החדשות, דפוסי הצריכה המיוחדים לה ואולי גם כוחה הפוליטי המתבטא במשמעת הקהילתית להנהגה סמכותנית, מאפשרים לה לדרוש ולקבל התאמות של מרכיבי שוק רבים לצרכים המיוחדים שלה ולדפוסי הצריכה שלה. בכך הקהילה מתפתחת לשוק כמעט נפרד העומד בפני עצמו, גם אם אין הוא "משק אוטרקי" והוא מבוסס רובו ככולו על המשק הכללי, ה"מכשיר" מוצרים ייעודיים עבור האוכלוסייה החרדית.

תיאוריה נוספת העומדת למבחן והיא ייחודית לאופייה של האוכלוסייה המרכיבה את הערים החדשות היא, כי פריסתו המחודשת של המרחב החרדי תאלץ ותביא להיפתחותו אל מול המרחב הכללי והגברת האינטראקציה שבין האוכלוסייה החרדית לאוכלוסייה הסובבת. מחד, מחקרים קודמים קובעים כי היציאה מתוך המרחב הוותיק והמוגן אל שכונות ופרוורים חרדיים חדשים ומפוזרים, מקנה לפרט ולקהילה ניידות מרחבית במימדים ניכרים, העשויה להביא להיחלשות הפיקוח החברתי-תרבותי על חברי הקהילה, לסדוק ואולי אף לפורר את "חומות הקדושה" המגוננות על המרחבים החרדיים הותיקים. מאידך, ממצאי מחקר זה מראים כי הקמתן של ערים חרדיות הומוגניות עשויה ליצור מובלעות סגורות ומסוגרות, שתכליתן תהיה להכיל בתוכן אך ורק את האוכלוסייה החרדית. מבנה זה עשוי להפחית את המפגש היום יומי בין האוכלוסייה החרדית לאוכלוסיות אחרות. אל זאת יש להוסיף את מערכות השירות הייעודיות לחברה החרדית בתחומי התחבורה, החינוך, הצרכנות והתעסוקה, המובדלות אף הן כמעט באופן מוחלט מהחברה הכללית בהיותן ממקומות בתוך הערים החדשות. ככל שתמשיך האוכלוסייה החרדית לצאת מהגיטאות הוותיקים יהיה עלינו לבדוק האם קיים קשר בין הפריצה הגיאוגרפית לבין פתיחות חברתית, או שמא מוביל הדבר ליצירתו של מרחב נבדל, ההולך וגדל מבחינה דמוגרפית וגיאוגרפית, וההולך ומסתגר מסביבתו.

רשימת טבלאות

טבלה 1 :	השוואת מאפיינים דמוגרפיים, חברתיים וכלכליים נבחרים בין החברה החרדית לכלל האוכלוסייה היהודית בישראל.	23
טבלה 2 :	אחוז הנסיעות השבועיות בערים החרדיות החדשות ובאשדוד לפי יעד, 2006	49
טבלה 3 :	אוכלוסיית העיר ביתר עילית 1990-2007	163
טבלה 4 :	אוכלוסיית העיר מודיעין עילית 1994-2007	169
טבלה 5 :	כלל אוכלוסיית העיר בית שמש, 1950-2007	177
טבלה 6 :	אוכלוסיית העיר אלעד, 1998-2007	184
טבלה 7 :	מקום מגורים קודם של תושבי הערים החרדיות החדשות וסיבות המעבר לעיר החדשה, 2007	188
טבלה 8 :	המאפיינים הדמוגרפיים של תושבי הערים החרדיות החדשות, 2007	192
טבלה 9 :	מאפיינים סוציו-אקונומיים של תושבי הערים החרדיות החדשות, 2007	193
טבלה 10 :	מאפייני לימודיים תורניים בערים החרדיות החדשות, 2007	198
טבלה 11 :	פעילות ועיסוק עיקרי בשנה האחרונה בקרב תושבי הערים החרדיות החדשות בחלוקה מגדרית (באחוזים), 2007	200
טבלה 12 :	מאפייני מיקום מקום העבודה בקרב תושבי הערים החרדיות החדשות בחלוקה מגדרית (באחוזים), 2007	203
טבלה 13 :	תמהיל העובדים במקומות העבודה של תושבי הערים החרדיות החדשות בחלוקה מגדרית בחמש השנים האחרונות (באחוזים), 2007	204
טבלה 14 :	תפיסת העיר המרכזית בתחומים שונים בקרב תושבי הערים החרדיות החדשות, 2007	210
טבלה 15 :	העדפת מקום מגורים בקרב תושבי הערים החרדיות החדשות, 2007	211
טבלה 16 :	הקשר בין מקום מגורים קודם לבין תפיסת עיר מרכזית בקרב תושבי הערים החרדיות החדשות, 2007	212

רשימת מפות

מפה 1 :	ההצבעה למפלגת יהדות התורה במספרים מוחלטים, 1961 ; 1981 ; 1992 ; 2006.....	39
מפה 2 :	פריסת מוסדות החינוך במערכת החינוך החרדית בישראל, 2004-5.....	42
מפה 3 :	פריסת התלמידים הלומדים במוסדות החינוך החרדיים בישראל, 2004-5.....	44
מפה 4 :	פריסת קווי התחבורה הייעודית למגזר החרדי, 2006.....	48
מפה 5 :	פריסת מוסדות ההכשרה המקצועית לאוכלוסייה החרדית, 2006.....	53
מפה 6 :	פריסת חצרות האדמו"רים החסידיים בישראל, 2006.....	57
מפה 7 :	מאזן ההגירה בין הריכוזים החרדיים בישראל במספרים מוחלטים, 2004-5.....	60
מפה 8 :	פריסת האוכלוסייה החרדית בישראל, 2006.....	64
מפה 9 :	פריסת תתי הקהילות החרדיות בפריפריה הצפונית, 2006.....	67
מפה 10א' :	ריכוזי האוכלוסייה החרדית בפריפריה צפונית בחלוקה פנים עירונית, 2004.....	76
מפה 10ב' :	ריכוזי האוכלוסייה החרדית בפריפריה צפונית בחלוקה פנים עירונית, 2004.....	84
מפה 11 :	פריסת תתי הקהילות החרדיות בפריפריה הדרומית, 2006.....	89
מפה 12 :	ריכוזי האוכלוסייה החרדית בפריפריה הדרומית בחלוקה פנים עירונית, 2004.....	98
מפה 13 :	פריסת תתי הקהילות החרדיות במרכז הארץ, 2006.....	110
מפה 14א' :	ריכוזי האוכלוסייה החרדית במרכז הארץ בחלוקה פנים עירונית, 2004.....	134
מפה 14ב' :	ריכוזי האוכלוסייה החרדית במרכז הארץ בחלוקה פנים עירונית, 2004.....	141
מפה 14ג' :	ריכוזי האוכלוסייה החרדית במרכז הארץ בחלוקה פנים עירונית, 2004.....	153
מפה 15 :	מפת העיר ביתר עילית, 2006.....	165
מפה 16 :	מפת העיר מודיעין עילית, 2006.....	170
מפה 17 :	האזורים החרדיים בבית שמש, 2006.....	180
מפה 18 :	מפת העיר אלעד, 2006.....	186
מפה 19 :	מאזן ההגירה בערים החרדיות החדשות, במספרים מוחלטים, 2004-5.....	190
מפה 20 :	פריסת תלמידי החוץ הלומדים במוסדות החינוך החרדיים בערים חדשות, 2004-5.....	196

פתח דבר

חיבור זה כולל סקירה של מגוון המחקרים שנעשו אודות החברה החרדית, על היבטיה השונים, כרקע להבנת מאפייניה של חברה זו ככלל. אולם, עיקרו של הדיון יתמקד בסיפורה ההיסטורי-גיאוגרפי של הקהילה החרדית בישראל והתפתחות מרחבי המחיה שלה ודגמיה משנות החמישים ועד שנת 2006, תיחום עליון מלאכותי שמטרתו לאפשר את סיום איסוף הנתונים למחקר, וזאת בשל הדינאמיות הדמוגרפית המאפיינת את האוכלוסייה החרדית.

החלק הראשון עוסק בזיהוי ומיפוי המרחב החרדי, על מרחביו הגיאוגרפיים השונים ועל ריכוזיו הפזורים בכל הארץ – במרכז ובאזורי הפריפריה הדרומית והצפונית. **החלק השני** עוסק ביחסי הגומלין בין המרחבים והריכוזים השונים ובמגמות התפתחותם, ומציג את הנתונים והמניעים לכל אלו, דרך סיפור תולדותיו של כל אחד ואחד מהם ומאפייניה התת-קבוצתיים של האוכלוסייה החרדית המרכיבה אותו. בנוסף יעסוק חלק זה בהיררכיה המרכיבה כל אזור ואזור ואת המרחב הישראלי-חרדי ככללותו. **החלק השלישי** דן בהרחבה בארבע הערים החרדיות החדשות – ביתר עילית, מודיעין עילית, רמת בית שמש ואלעד – מתוקף היותן התופעה העכשווית והמובהקת בהתפתחות המרחב החרדי ובשל המשקל ההולך וגדל שהן תופסות בתוכו. חלק זה עוקב אחר תהליך הקמתן של הערים החרדיות החדשות, מאפייני אוכלוסייתן, החוגים החרדיים המרכיבים אותן ומערכות יחסי הגומלין שלהן בתוך המרחב החרדי, מיקומן בהיררכיה ההתיישבותית החרדית והתפיסה אותן בתוך המרחב החרדי. כמו כן נבחנות המגמות הגיאוגרפיות-דמוגרפיות של כל אחת מהן. בסיומו של חלק זה מנותחים הקשיים, האתגרים וההשלכות שבהקמת עיר חרדית חדשה, גם לאור מחקרים מוקדמים בנושא.

העיסוק שלי בחקר הגיאוגרפיה של החברה החרדית החל כבר בעבודת המאסטר שעסקה בתהליכי התפרסותה של האוכלוסייה החרדית בחיפה. סיפורה של קהילה ייחודית ונבדלת בתוך תרבות "חילונית" המאפיינת את העיר ואת ההיסטוריה הכתובה שלה – יצר אצלי עניין רב והניע אותי לערוך מחקר נוסף. אך מלבד העניין בתהליכים ובתמורות הגיאוגרפיות שהתרחשו במרחב החרדי-חיפאי ובהתנהלותה של אוכלוסייה חרדית במרחב זה, מה שמשך אותי להמשיך ולעסוק בחקר החברה החרדית במרחב, היתה הפתיחות שאפיינה את אותם המפגשים עם אנשים מקרב הקהילה החיפאית ורצונם הכן לעזור עד כמה שרק ניתן. אלו יש לציין הפתיעו אותי באותה העת ופתחו אצלי פינה חמה בלב לקהילה החרדית החיפאית ככלל ולאותם אנשים בפרט, ואין ספק שמשכו אותי לעסוק כחוקרת בקהילה החרדית אם כי במרחב גדול ומורכב יותר – המרחב הישראלי כולו.

כחוקרת שאינה מגיעה מהעולם הדתי או החרדי מצאתי עצמי בוחנת את החברה החרדית ואת מקומה במרחב הגיאוגרפי דרך עיניים חיצוניות לה. לנקודת מבט זו עשויים להיות מספר יתרונות, הבאים לידי ביטוי במידה מסוימת של ראייה אובייקטיבית יותר: היא מקנה לי אפשרות לצפות ולהסתכל מהצד, לשמוע את כל הצדדים החיים בתוך המרחב (חרדים וחילונים; פקידי ממשלה מול עסקנים חרדיים) וכן בתוך המרחב החרדי הפנימי – על קבוצותיו השונות – ומתוך כך לעבד תמונה כרטוגרפית-סטטיסטית ואיכותנית מהימנה ככל שניתן. יחד עם זאת, ראוי לציין שחסרונה המשמעותי של "הראייה החיצונית" הוא בכך שקל לאבד חלק גדול מן הפירושים המהווים את "האמת הפנימית" של הקבוצה החרדית, שבמקרים רבים היו נסתרים ממני בשל היותי חלק מקבוצה אחרת ומתרבות אחרת. על חיסרון זה ניסיתי לגשר באמצעות הראיונות והסיורים, ובמיוחד בסיועם של מספר אנשים מקרב הקהילה החרדית, בעלי תפקידים ועסקנים אשר ליוו אותי בתקופות שונות של המחקר – אלו פתחו בפניי את

הדלת ולא רק שקישרו אותי למושאי מחקר נוספים (וגלגלו בכך את "כדור השלג" של תהליך הראיונות, בו אין לי ספק שנפתחו מספר דלתות שהיו סגורות בפני מי שאיננו חלק מהקהילה אך ורק בזכותם), אלא גם אפשרו לי לשאול שאלות רבות לאורך כל תקופת המחקר על שלביו השונים, בכל נושא ובכל שעה, ובכך חשפו אותי לעולם המושגים המאפיין את הקהילה החרדית, לאורחות חייה ולתובנותיה הייחודיות.

1. רקע תיאורטי

1.1 מבוא

תהליכי התבדלות אוכלוסיות הם תהליכים אוניברסאליים, והוקדשה להם תשומת לב רבה במחקר הגיאוגרפיה העירונית, המתמייחסת למערכת היחסים המרחביים והתפקודיים בין יישובים. תהליכים אלו מתרחשים גם בישראל ומביאים לשינויים בדגמי הפריסה הן של אוכלוסייה והן של יישובים.

בהקשר החרדי, מקבל ביטוי מיוחד תהליך ההתבדלות של האוכלוסייה, אוכלוסייה מיוחדת באורח חייה, בערכיה, בהשכלתה, בתרבותה ובהסתגרותה מפני זרים. קצב גידולה הדמוגרפי של קבוצה זו, התהליכים העוברים עליה והאינטראקציות בינה לבין עצמה ובינה לבין סביבתה, משנים את המרחב ההתיישבותי הישראלי הכללי ואת מיקומם של ריכוזיה במרחב זה.

על פניו קיימת בתפיסת העולם החרדית מעין היררכיה ארצית המחלקת את היישובים הפוטנציאליים למגורים על פי מקום בו "נחשב" יותר לגור מבחינה דתית-רוחנית, חברתית, מסחרית (מצאי שירותים עבור קהל היעד החרדי) ובמידה רבה גם כלכלית (עלויות הדיור, מצאי של מקומות עבודה), ולמקומות הנתפסים כפחות "נחשבים" והמגורים בהם הינם תוצאה של השתלשלות אחרת או מתוך תפיסה של התיישבות מתוך שליחות קהילתית.

מטרת המחקר היא להציג את התפתחות המבנה ההיררכי המרחבי של האוכלוסייה החרדית בישראל ובכלל זה את דגמי התיישבותה של אוכלוסייה זו, פריסת היישובים החרדיים ומערכת יחסי הגומלין ביניהם, המורכבת מפרמטרים שונים כדוגמת הגירה, חינוך, תחבורה, תעסוקה, צרכנות ושירותי קהילה. כל זאת תוך בדיקה האם אותם עקרונות ומנגנונים המפעילים את המערכת ההירארכית היישובית הכללית מפעילים גם את זו החרדית, במה מתייחדת ההירארכיה החרדית ומהם עקרונותיה.

1.2 סקירת ספרות

מבנה המבוא למחקר זה מחולק לשלושה חלקים, אשר גם אם הם שלובים זה בזה, יש להבחין ביניהם לצורך הלימוד והבנת הבסיס לשאלת הפריסה והמבנה ההיררכי המרחבי של האוכלוסייה החרדית. החלק הראשון עוסק בחקר התיפרוסת של יישובים עירוניים במרחב, ביחסי הגומלין ביניהם ובמבנים ההיררכיים השונים הנוצרים במרחב. תפרוסת זו היא תוצאה מורכבת של משתנים רבים ושונים – כלכליים, חברתיים, טכנולוגיים, פוליטיים ותרבותיים. החלק השני עוסק בהצגת חקר התיאוריות הקשורות בהתבדלות אוכלוסיות שונות במרחב, כרקע לתהליכי התבדלות גיאוגרפית הקיימים גם בקרב האוכלוסייה החרדית בישראל, ובבחינה של פרמטרים שונים כדוגמת הגירה, תעסוקה, צרכנות, חינוך, תחבורה ושירותי קהילה. החלק השלישי מתייחס למקורותיה ומאפייניה של החברה החרדית בישראל תוך התמקדות במערך המחקרים הגיאוגרפים שנעשו אודותיה עד היום.

1.2.1 כללים ותיאוריות בארגון המערכת האורבאנית: היררכיה ומדרג העירוני

המערכת העירונית כוללת את גודל היישובים ופריסתם, דגמי היחסים בין הערים והיישובים, עוצמת היחסים וסוגם, יחסי הגודל והסדר בין הערים, המרחקים ביניהן, צמיחתן ומעמדן בעיני האוכלוסייה

Hall, 2001; Alen & You, 2002; Kaplan et al., 2004; Pacione, 2001; Norton, 2004; Wheeler)
(et al., 1998.

קיימות גישות ותיאוריות שונות באשר לבדיקת ההיררכיה בין יישובים: האחת מסורתית-דמוגרפית, הנמדדת על פי מספר תושבים, השנייה מסורתית-פונקציונאלית וקשורה למערכת החברתית-כלכלית, המדברת גם על אסטרטגיית מיקום של מסחר ושירותים, והשלישית עוסקת בהיררכיה תפיסתית, שהיא תלויה מאפיינים חברתיים ותרבותיים של האוכלוסייה במרחב.

מראשית המאה ה-20 נערכו מחקרים רבים הנוגעים להיררכיה העירונית, אשר הניבו תיאוריות ששימשו כבסיס לניתוח המערכות היישוביות עד כה: תיאורית פון-תינן, חוק העיר הראשה (Primate City), חוק סדר הגודל, תיאורית המקומות המרכזיים, חוק הגראביטציה של ריילי ותיאוריות שונות הנוגעות לזיקה בין העיר לעורף. במהלך שנות ה-60 וה-70 של המאה הקודמת עסק המחקר הגיאוגרפי העולמי והארצי בהרחבה רבה בסוגיות העולות מתיאוריות אלו, כאשר שכלולים שלהן ומחקרים עדכניים יותר הוסיפו את תופעות הזרימה והניידות המרחבית של תיאוריית המקומות המרכזיים ואימתו את נכונות תפיסה היררכית זאת גם אל מול אי שוויון אזורי (אפרת, 2002; ברלר, 1971, 1977; קרקובר, 1984; שחר, 1970; שחר, 1973; Berry, 1967; Berry, 1973; Berry & Garrison, 1958; Berry & Horton, 1970; Christaller, 1966; Clark, 1982; Kellerman, 1987; Losch, 1954; Pred, 1977; Zipf, 1969). תיאוריות אלו התייחסו כולן להתפתחותו של אזור חקלאי לכדי היותו חלק ממערך עירוני רחב יותר, ולכן אינן נחשבות כרלוונטיות בפריסה העירונית המודרנית, המורכבת בהרבה מן המתואר בהן. עם זאת, המרחב החרדי, הנידון בעבודה זו, לא נחקר עד כה בהקשר ההיררכי המרחבי, ופשטותו – הנובעת מאי-התפתחותו במשך זמן רב וממבנהו המרוכז סביב ערי הראשה ירושלים ובני ברק – מאפשרת מחקר מסוג זה.

בהקשר ההיררכי החלוקה הכוללנית ביותר ברמה הלאומית היא לגלעין ושוליים (Core – Periphery), והיא ששימשה בסיס למחקרים רבים בתחומים שונים העוסקים בבעיית אי שוויון ותהליכי פיתוח במרחב (כהן, 1967; גרדוס וקרקובר, 1976; גרדוס ועיני, 1980; וילקנסקי, 1980; שטרן, 1986; ליפשיץ, 1994; אלפסי ופנסטר, 2005; סופר וביסטרוב, 2006, 2008; Ettema, 1983; Castells, 1996; Friedmann, 1979; Gradus, 1996; Gottmann, 1980; Lipshitz, 1996; Rokkan, 1980; Seers, 1979). התופעה של גלעין-שוליים מתארת את הארגון המרחבי במדינות רבות ובהן ישראל. תפיסת גלעין - שוליים בהיבט הלאומי מבוססת על הבחנה גיאוגרפית-תפקודית בין אזורים המוגדרים על ידי מערכת יחסי שליטה-תלות. המרכז הוא התחום המפותח, המשפיע על המרחב הלאומי כולו, ובו מתמקדים הכוח הפוליטי והשליטה על המשאבים. בתחום המרכז מתרחשת רוב הפעילות הכלכלית, מתרכזות בו אוכלוסייה מבוססת ומתקבלות בו החלטות עבור כלל המשק. הצבר ההון והבסיס הכלכלי הרחב של המרכז הם אבן שואבת לאוכלוסייה מכל רחבי המדינה, ומטבע הדברים ההגירה אליו מגדילה את אוכלוסייתו ומגבירה בו את הפעילות הכלכלית. במדינות רבות חופף תחום המרכז את האזור המטרופוליני הראשי, וכך גם בישראל (שחר, 1997; קיפניס, 2005; קיפניס, 2009). הפער הבין-אזורי בין הגלעין ובין השוליים מבחינת הפעילות הכלכלית, רמת הרווחה, מבחר ההזדמנויות של הפרט ומידת מעורבותו בתהליכי קבלת החלטות הוא תופעת יסוד ביחסי גלעין-שוליים (סופר וביסטרוב, 2008).

בהקשר של מערכת יחסי גלעין מול שוליים קיימת תופעה גיאוגרפית נוספת המכונה "גלעיני משנה". אלה הם אזורים עירוניים, הפזורים בכל רחבי המדינה, אזורים בעלי ריכוז גבוה של אוכלוסייה ושל פעילות כלכלית. גלעיני המשנה הם בעלי עצמה פחותה מעצמתו של הגלעין הראשי והיקף פעילותם קטן באופן משמעותי ביחס לגלעין הראשי. יחד עם זאת לגלעיני המשנה תפקיד מרכזי בהתפתחות אזורי השוליים בהם הם ממוקמים, היות והם מספקים שירותים ברמה גבוהה כגון: מוקדי תעסוקה וצרכנות, אוניברסיטאות וכדומה (שחר, 1992, 1997). כך יוצא, שבמבנה הדו-קוטבי של גלעין מול שוליים קיימות לעיתים דרגות ביניים נוספות בהיררכיה הכוללות את גלעיני המשנה ואזורים מתפתחים בתוך אזורי השוליים.

ההגדרות ההיררכיות אינן חד משמעיות, גם בשל התפתחות המבנה העירוני שהפך למורכב יותר וגם בשל מצבים של דיכטומיה תרבותית, חברתית ואידיאולוגית, היוצרים עיוותים בתפרוסת המקומות המרכזיים ובעוצמת הקשרים שבין השוליים למרכז. בהקשר זה נמצאו בישראל הבדלים ביחס האוכלוסייה למוקדים עירוניים בין חדשים לותיקים; מזרחים לאירופאים; קיבוץ, מושבה ומושב ובין יהודים לערבים (כהן, 1967; קיפניס, 1977; Loibl & Toetzer, 2003; Lichfield, 1971; Soen & Kipnis, 1972). זהותו של מקום נקבעת גם על פי הפרשנות ההגמונית הניתנת לו, והנובעת ממאבק בין קבוצות חברתיות שונות או גם בתוך אותה הקבוצה. הזהויות והפרשנויות השונות (ולעיתים מנוגדות), מעוררות מתחים בין הקבוצות החברתיות. תפיסת המרחב בעצם מתייחסת לאופן שבו אנשים מזהים את הטריטוריה בה הם חיים, ולאופן שבו נקשרת הזהות החברתית למרחב ולריכוזים השונים המרכיבים אותו. גולדהבר (2007) מסכמת מספר חוקרים הדוגלים במודל הרואה את המרחב כרב ממדי: **חומרי** – נגלה לעין עם מערכת של ארגון עצמי של הקבוצות המעצבות את סביבתן; **מוסדי** – המבטא את התגבשות המוסכמות החברתיות במרחב; **ותרבותי**, המשקף את תפיסת המציאות של הפרט, סגנון חייו ומרחבי פעילותו. מרחב תרבותי שכזה עשוי להתגבש סביב "טריטוריה מכוונת" או סביב מוקדים המייצגים את זהות הקבוצה והממוקמים בטריטוריה או מחוצה לה ויוצרים תפיסה היררכית מרחבית הנובעת מהשתייכותה החברתית-תרבותית של הקבוצה (גולדהבר, 2004, 2007; שני, 2003; Walker et al., 2003; Schnell & Benjamini, 1999, 2001; Falah, 1996).

כאמור על רקע זה בוחן המחקר את ההיררכיה המאפיינת את המרחב החרדי, שלא נחקרה עד כה, הן בחלוקה לאזור הגלעין מול השוליים והן במדרג בין יישוביו – מדרג הנבחן בסדרי הגודל של היישובים החרדיים, מערכות יחסי הגומלין הפונקציונאליות ביניהם והאופן בו החברה החרדית תופסת אותם.

1.2.2 מטרופולין ופירוור בעולם ובישראל

מרכיב דומיננטי נוסף בתפרוסת שלא צוין בתיאוריות שהובאו עד כאן הוא תופעת הפירוור (suburbanization), שכן הפירוור נעשה גם הוא חלק מן המערכת ההירארכית היישובית, וזו מצידה מושפעת מתהליכי התפתחותו (חסון וחושן, 2003; Kaplan et al., 2004; Frey, 1994; Loibl & Toetzer, 2003).

ראשיתו של תהליך הפירוור בעולם בערים מרכזיות בארצות הברית ובמערב אירופה לאחר מלחמת העולם השנייה, אז חל גידול משמעותי באוכלוסייתן ובפעילות התעשייתית בהן וההתקבצות החלה להוות חסרון ולא יתרון, שהתבטא בהאמרת מחירי הדירות, הידרדרות רמת השירותים, פגיעה באיכות הסביבה והחרפת הבעיות החברתיות בעיר (ליפשיץ, 1994; קרח, 2002).

המעבר לפרוורים התאפשר הודות לעלייה ברמת ההכנסה והבעלות על רכב, הודות לשיפור בתשתיות התחבורה הציבורית ובתשתיות התקשורת, לתמריצים הממשלתיים ולמשכנתאות הנוחות וכן חיפוש בני המעמד הבינוני אחר איכות חיים גבוהה (ליפשיץ, 1994; קורח, 2002; צירני, 2004; Checkoway, 1980; Giuliano, 2000; Hall, 2001; Hanson, 2004; Loibl & Toetzer, 2003; Marshal, 2000; Norton, 2004; Wheeler et al., 1998). הפרוורים הביאו להקמתן של מסגרות פריפריאליות חדשות ולא התהוו עוד רק בקרבת הערים אלא גם סמוך לצמתים או עורקי תחבורה מחוץ לעיר. חלק מהם צמחו מכפרים קטנים, חלק התפתחו באופן ספונטני וחלק כיוזמה ממשלתית, מתוך תוכנית מקיפה של פיזור האוכלוסייה או פיתוח כלכלי של המדינה (Danielson & Wolpert, 1994; Friedmann, 1994;) סוגי הפרוורים משתנים בהתאם למיקומם ותפקודם (אפרת, 2002; Choldin, 1985), וכן בשל הרכבי האוכלוסייה המשתנים ואיתם גם סגנון החיים. הפרוורים היא ביטוי פיזי לאי יכולתה של העיר הראשית לענות בתחומיה על כל הדרישות של האוכלוסיות השונות. במשך הזמן מתנתקים הפרוורים המבוססים מהעיר המרכזית והופכים מפרוורי שינה למרכזים הנושאים עצמם מבחינת מערכת השירותים והפעילות הכלכלית (חסון וחושן, 2003; שחר, 1997; Sorensen, 2001; Loibl & Toetzer, 2003; Katz, 2000a, 2000b).

מרבית היישובים הפרווריים הם הומוגניים באוכלוסייתם. תהליך זה לא רק עונה על רצונם של רבים מתושבי הפרוורים לגור סמוך לדומים להם מבחינה תרבותית וכלכלית ולהתרחק מן השונים מהם, אלא גם מגביר מגמת התרחקות והסתייגות מן השונה, על השלכותיה החברתיות והפוליטיות (קורח, 2002; Knox & Pinc, 2002). שכונה בפרוור, שהינה בעלת אופי דומיננטי כשל המיעוט הבא להתגורר בה, יכולה לעזור במציאת דיור בר השגה, חיפוש אחר מקור פרנסה ותעסוקה, יצירת אווירה חמה ומוכרת של תרבות משותפת ועוד (בורוכב, 2002; הורביץ, 1985; חסון וחושן, 2003; קורח, 2002; Allen & Turner, 1996; Bahr & Jurgens, 1996; Baldassare, 1994; Danielson & Wolpert, 1994; Frey, 1994; Giuliano, 2000; Howenstine, 1996; Katz, 2000a, 2000b; Loibl & Toetzer, 2003; Logan et al., 1977; Marshall, 2000; Pacione, 2001; Rabinovitz & Siembieda, 2002; Wyly, 1999). עם זאת, חוקרים מסוימים טוענים כי קבוצות מיעוטים שיוצאות מהעיר לפרוור מתנתקות מהרשתות החברתיות התומכות הקיימות בריכוזי האוכלוסייה הגדולים שלהם, היות והם עוזבים את משפחתם המורחבת וכעת צריכים להישען על עזרתם של שכניהם ומכריהם במקום המגורים החדש, וזו תחילתה של הטמעות בחברה הכללית (Dimond, 2000; Fischer, 1984; Gans, 1967; Lin & Robinson, 2005; Teixeira, 2007; Wierzbicki, 2004).

תהליכי הפירוור והמטרופוליזציה המאפיינים את ערי ארה"ב ואירופה מתרחשים גם בישראל.

החל משנות ה-70 – ועוד יותר בעשורים שלאחר מכן – ניכרת בישראל מגמה גוברת של הגירה מהערים הראשיות אל ערים ויישובים פרווריים סובבים. לתהליך זה היתה השפעה מכרעת על פריסת האוכלוסייה במרחב הלאומי, בעיקר באזור המרכז, ועל תחומים נוספים של תרבות המגורים, פרישת התשתיות, שטחים פתוחים ואיכות סביבה (שחר, 1997; קורח, 2002; חסון וחושן, 2003; קרקובר ואדלר, 2009).

הצורך לספק דיור בעת עליית שנות ה-90, יחד עם משבר החקלאות שהחל עוד לפני כן, התעוררות מדיניות הקצאת הקרקעות והעלייה ברמת החיים ובביקוש לדיור צמוד קרקע, גרמו להתגברות לחצי הפיתוח להסבת שטחים חקלאיים לצרכי מגורים, תעסוקה ותשתיות, ולשינוי פניהם של ישובים כפריים רבים בישראל, שהפכו לבעלי אופי פרוורי (קורח, 2002).

כ-75% מהיישובים בישראל קשורים לאחת מ-4 מערכות היישובים הגדולות שהתפתחו בארץ בעשרות השנים האחרונות – מטרופוליני תל אביב, ירושלים, חיפה ובאר שבע, שבתחומיהן מתגוררים כ-85% מכלל תושבי ישראל (אלתרמן, 1997). מטרופולין תל אביב ומטרופולין ירושלים מהוות מרחב גיאוגרפי רצוף ומכונות "הליבה הלאומית של ישראל", מאחר שהן שוכנות במרכז של ישראל ומתרחשת בהן רוב הפעילות השלטונית, הכלכלית והתרבותית של המדינה (קמחי ואחרים, 1990; פיטלסון, 1992; מזור וכהן, 1994; רזין, 1996א', 1996ב'; שחר, 1997; צ'רני, 1997; קמחי וחושן, 1998; חסון, 1997; לרמן, 1998; חסון וחושן, 2003; סופר וביסטורוב, 2008). שתי המטרופולינים האחרים, חיפה ובאר שבע, משמשות מוקדים אזוריים – האחת בצפון הארץ והאחרת בדרומה – והן מקיימות קשרי גומלין הדוקים עם תל אביב וירושלים (שטרן, 1986; קמחי וחושן, 1998; אסיף, 1996; מזור וצמיר, 1998; אפרת, 2003; סופר וביסטורוב, 2008).

בכל המטרופולינים של ישראל מתקיימות תנועות הגירה בכיוונים שונים. רוב המהגרים יוצאים מהעיר המרכזית ועוברים אל היישובים האחרים במטרופולין ויש הגירה מועטה גם בכיוון ההפוך – מיישובי המטרופולין אל הערים המרכזיות. זרם אחר נע מכל רחבי הארץ אל היישובים של מטרופולין תל אביב (שנל וגרייצר, 1991, 1994; שחר, 1997; אפרת, 2003; סופר וביסטורוב, 2008; קרקובר ואדלר, 2009). ההגירה מהעיר המרכזית אל יישובי המטרופולין היא חלק מתהליך הפירור שגבר מאז בישראל מסוף שנות ה-70. בתהליך זה התרחבו השכונות בשולי הערים והוקמו שכונות חדשות ויישובים חדשים (שחר, 1997). תהליך הפירור התרחב גם מעבר לגבולות המטרופולין. כך למשל, באזורי יהודה ושומרון הוקמו יישובים קהילתיים רבים ורוב תושביהם יוממים למטרופוליני תל אביב וירושלים (רייכמן, 1977; קלרמן, 1987; חסון וחושן, 2003). בעבר עברו פרוורים בעיקר אנשים שלא יכלו לעמוד ביוקר הדיור במרכז העיר, אך כיום עוברות אליהם אוכלוסיות מבוססות, אשר יכולות להרשות לעצמם לרכוש דירה מרווחת או בית צמוד-קרקע וליהנות משטחים פתוחים ומהקרבה לטבע ובכך גם משפרים את איכות חייהם. אלו יוצרות פרוורים המתאפיינים באוכלוסייה צעירה יחסית מהמעמד הבינוני (קורח, 2002). מנגד נוצרים עדיין פרוורים לאוכלוסיות שוליים ומיעוטים שאינם יכולים לעמוד ביוקר המחיה בעיר, דוגמת האוכלוסייה החרדית.

תהליך הפרור הכללי, על שלביו השונים ומגמותיו המשתנות, זכה לאינספור מחקרים ברמה העולמית והמקומית, אולם תהליכי הפרור של האוכלוסייה החרדית כמעט ולא נחקרו עד כה. הפרור מציע רווחת דיור תמורת הגדלת המרחק מהעיר הגדולה, אך עדיין מאפשר יוממות במחירי זמן-מרחק הולכים וגדלים. עיקרו בהעדפות האוכלוסייה, בשאיפותיה ובערכיה כפי שהם מוצאים ביטוי לאורך זמן ובתגובה לתמורות טכנולוגיות ואילוצים מרחביים. שונים הם מניעיה של האוכלוסייה החרדית, שלא החיפוש אחרי רווחת הדיור הוציא אותה אל הפרורים (ועל כל פנים לא בשלבים הראשונים של התהליך) אלא הביקוש לעצם אפשרויות הדיור. לשון אחר: יציאת חרדים מירושלים ומבני-ברק לא היתה מבחירה אלא יותר ברירת מחדל. הם לא נמשכו אל הפרורים, אלא נדחפו אליהם מתוך הצפיפות הרבה ויוקר הדיור במקומותיהם. מחקר זה יבחן את התפתחות אזורי הפריפריה החרדיים בישראל בצפונה ובדרומה של הארץ וכן את המרחב החדש ההולך ומתגבש בדמות ערי הפרור החרדיות

החדשות היוצרות מעין "מטרופולינים חרדיים" ("מלווים" או "נבדלים" מהמטרופולנים הראשיים במרחב הכללי) בדמותן של בני ברק וירושלים המשרתים את הריכוזים החרדיים הותיקים והחדשים ברחבי הארץ.

1.2.3 התבדלות מרחבית בעולם ובישראל

החברה האנושית היא פלורליסטית מטבעה, בעלת מאפיינים סוציולוגיים רבים המבדילים בין פרטים ובין קבוצות בתוכה, כמו: מין, עדה, לאום, מצב חברתי כלכלי ועוד. עצם קיומן של קבוצות חברתיות נבדלות משפיע על דפוסי האינטראקציה ביניהן. השפעה כזו עשויה לבוא לידי ביטוי בהתפלגות בלתי מאוזנת של הקשרים החברתיים בין פרטים בחברה, השייכים לקבוצות שונות. לעיתים יבוטא חוסר איזון זה בהסתגרות ובהתרחקות של בני קבוצה מסוימת באזור גיאוגרפי מובחן (אפרת, 1983; הורביץ, 1985; פרשטמן וחוץ, 1993; Racine, 2002; Peach, 1981; Knox & Pinch, 2000; Boal, 1978).

המרחב המטרופוליני המודרני מאופיין בהטרונגיות של אוכלוסייתו, הנובעת גם מתהליכי הגירה של קבוצות המתגוררות בדרך כלל בשולי חברת הרוב. לעובדה זו משמעויות גיאוגרפיות, חברתיות – כלכליות ותרבותיות היוצרות מתח רב בתוך החברה העירונית. אחת התוצאות של ההטרונגיות בחברה העירונית, מתבטאת במערך מרחבי דיפרנציאלי של האוכלוסייה, הנובע מתהליכי סגרגציה טריטוריאלית (שלהב ופרידמן, 1985; Knox & Pinch, 2000; Domburg-De Rooij & Musterd, 2002). בתהליכים אלו נוטות קבוצות אוכלוסייה, שלהן מכנה משותף, להתקבץ באזורים גיאוגרפים מובחנים. לנטייה זו מניע "**פוזיטיבי**": הרצון ליצור "דומיננטיות תרבותית" במרחב מוגדר, כדי להקל על תהליכי החיברות של הדור הצעיר וכדי לאפשר את "יתרון הגודל" בכל הקשור באספקת שירותים ומוצרים הייחודיים לאותה קבוצה. באותה מידה קיים גם מניע "**נגטיבי**" להתקבצות והוא הרצון להימנע מטמיעה ומהשפעות תרבותיות וחברתיות מצד הסובב הזר לרוח הקבוצה (בר-גל, 1986; מנחם ופירו, 1987; שלהב, 1991; Cutler & Glaeser, 1995).

בהקשר זה יש לציין כי התהליך הסגרגטיבי איננו רק חברתי וביסודו מונח גם ההיבט הטריטוריאלי. היבט זה ניתן להגדרה כניסיון להשפיע, לעצב, או לפקח על פעולות גומלין ומערכות יחסים בין בני אדם ותפקודם במרחב וזאת באמצעות פיקוח מוכרז וכפוי על אזור גיאוגרפי מוגדר (שלהב ופרידמן, 1985; שלהב, 1989, 1991; מנחם ופירו, 1987; Sack, 1981). Sack (1981) טוען, שהטריטוריאליות גורמת לנו לראות אזור מסוים כתחום בו תקפים כוח, השפעה, סמכות או ריבונות. זהו הצורך של הפרט, כמו גם של הקבוצה-החברה, במרחב טריטוריאלי פיס, עליו יש להגן מפני חדירה של גורם זר (פרט או קבוצה) ובו מוצאים ביטוי הן הצרכים והן התכנים הערכיים והתרבותיים שלו (שלהב, 1989, 1991).

המאפיינים האוניברסאליים של ההתבדלות הגיאוגרפית מתייחסים בעיקר אל האוכלוסייה ולא אל המרחב. הגישה החברתית מדגישה את הקשרים בין בני אדם באוכלוסייה ואילו המרחב, כלומר – השטח בו פועלים חברי הקבוצה, נחשב לניטרלי. יחד עם זאת, על פי הגישה הגיאוגרפית יש למרחב תפקיד בהתרחשות, ותכונותיו, גודלו, גבולותיו ומיקומו במרקם העירוני הם בעלי חשיבות בעיצוב המערכת המתבדלת וקשריה עם המערכת העירונית שמחוצה לה (שלהב, 1991). Boal (1981), שחקר את התבדלות המגורים בבלפסט, מציין שלמרחב שתי קטגוריות תפקודיות משמעותיות: הגנתי והתקפתי. עיקרו של התפקוד ההגנתי הוא ביצירת "גומחה מגוננת" שבה ניתן לשמור על אורח חיים ותרבות מבלי

להיחשף ללחצים חיצוניים. התפקוד ההתקפתי, המתקיים בו זמנית עם התפקוד ההגנתי, מאפשר לקבוצה לנהל מאבקים עם קבוצות אחרות (Boal, 1981, 1998).

הקטגוריות הללו מחולקות על ידי Boal לארבעה תפקודים טריטוריאליים: **הגנה** – חברי הקבוצה נמצאים באזור מוגדר ומובחן ויכולים להתארגן להגנה פיסית בעת הצורך; **הימנעות** – יצירת סביבה מוכרת ורקע דומה לחברי הקבוצה, השומרת על הומוגניות קהילתית ומגינה מפני חדירה של תרבות זרה; **שימור** – היכולת לשמר את ערכי הקבוצה, מנהגיה וזהותה הדתית, מקלים על תהליך החיברות של הדור הצעיר; **תקיפה** – האזור הנבדל כבסיס למאבק הקבוצה עם החוץ, כאשר המאבק יכול להיות אלים או פוליטי. הקבוצה מזוהה עם המרחב, מעצבת אותו ובה בעת מושפעת בכל פעולותיה על ידי תכונותיו הגיאוגרפיות-מקומיות. "המרחב" משמש לאוכלוסייה לא רק כסימן היכר, אלא גם אמצעי חשוב במימוש אופייה המיוחד (שלחב, 1991; שלחב, 1989; Jong, 1994).

Boal (1978; 1998) מבחין שכאשר קבוצת "המיעוט" נכנסת למרחב בו קיימת אוכלוסייה מארכת השונה ממנה רק במקצת באורחות חייה היומיומיים – צפוי יהיה פיזור מהיר של קבוצת המיעוט בתוך המבנה העירוני המרחבי. אם יהיו ההבדלים בין האוכלוסייה המארכת לקבוצת המיעוט האתני משמעותיים – אזי תיצור האחרונה ריכוז מרחבי נבדל. מתוך כך מסווגים Knox & Pinch (2000) את שכונות המיעוטים המתבדלות על פי החלוקה הבאה:

1. "מושבות": מקרים בהם ההבדל הסוציאלי בין הרוב למיעוט אינו גדול והשכונה היא רק שלב מעבר של אוכלוסיית המיעוט לאסימילציה מלאה עם הרוב, ומהווה בסיס קליטה לאוכלוסיית מיעוט נוספת מאותו מקור.

2. "מובלעות": מקומות בהם הדבקות בין חברי המיעוט היא הגורם הדומיננטי להתבדלות.

3. "גטאות": מקומות בהם האיום מפני הסביבה העוינת הוא הגורם הדומיננטי להתבדלות.

מידת ההפרדה תלויה במערכת היחסים בין הקבוצות, במיוחד בין המארחים והמהגרים, אשר בדרך כלל מביאים לעליה בריחוק החברתי. לעיתים הריחוק החברתי נשמר על ידי רצון קבוצת המהגרים לשמר את זהותם האתנית (Cutler & Glaeser, 1995; Giffinger, 1998). במקרים אחרים נכפה הריחוק על ידי החברה המארכת, אשר כושרה לקלוט מהגרים משתנה בהתאם לדרך בה היא מתייחסת לשוני גזעי או תרבותי (סנבטו ואילני, 2005; Cross & Waldinger, 1992). אחת מ"שיטות" הדחייה על ידי הקבוצה המארכת היא החרמתן של קבוצות המיעוט בשוק הנדל"ן, ניתובן לנישות משלהן ו"סגירת" קבוצת המיעוט בתחום הדיור המוזל (Cross & Waldinger, 1992). הצד החיובי בכך הוא ששכונות שהיו נטושות ומוזנחות מתמלאות מחדש ומייצרות עוד תעסוקה לנותני השירותים, בתי הספר, המרכזים הרפואיים ואחרים (Cutler & Glaeser, 1995; Knox & Pinch, 2000). סגרגציה אורבנית היא לעיתים גם תוצאה של מדיניות רשמית – או לא רשמית – במטרה לשמר פערים כלכליים בין קבוצות אתניות מנוגדות, כאשר שמירת פער כזה יכולה בטווח הארוך לשרת מדיניות של ניטרול קבוצות המחפשות כוח ועצמאות. אחת השיטות היא לקחת וליצור יחידות אדמיניסטרטיביות נפרדות מאותה יחידה גיאוגרפית ועל ידי כך למנוע תלות או יחסי גומלין מחייבים בין הקבוצות השונות. התוצר השלילי של מדיניות מעין זו הוא בזבוז כסף הנובע מהצורך לקיים שתי מערכות אדמיניסטרטיביות נפרדות. התוצר החיובי – הקטן בהרבה – ממדיניות שכזו הוא גידול מסוים בכלכלה

ובתעסוקה הנוצר באופן מלאכותי מתוך הצורך לקיים קשר בין שתי היחידות השונות (Kliot et al., 1999). Domburg-De Rooij & Musterd (2002) מדגישים שהשוואת הסרגציה בין ערים בארצות שונות צריכה להיעשות בזהירות ואיננה אפשרית מבלי להתייחס לבעייתיות המתעוררת בהגדרות, במימדים ובזמן המחקר, שכן ישנו מגוון גדול של קבוצות אתניות – מהגרים עובדים, מהגרים קולוניאליים, מחפשי מקלט או הגנה, מהגרים על רקע דתי ואחרים. לכל אותן קבוצות מעמדים סוציו-אקונומיים ודפוסי מגורים שונים.

תהליך ההפרדה המרחבית הוא לעיתים נדירות סטאטי. על מנת לבחון את המבנה העירוני של שינויים גזעיים ואתניים, השתמש Downs (1981) במודל Arbitrage. מודל זה, הבודק את שיקולי הקניה והמכירה במרחב, פותח על ידי כלכלנים בכדי לבדוק אספקטים שונים בשוק הדיור הדואלי בארה"ב (מלכה-שוורץ, 1997; Downs, 1981). מודל ה-Arbitrage מסביר את **תהליך החדירה וההתנחלות**, המתרחש בשלושה שלבים: בשלב הראשון מגיעים בודדים מקבוצת המיעוט ומתיישבים בשכונות של קבוצת הרוב. תהליך זה איטי ונמשך לאורך זמן. השלב השני והעיקרי מתרחש כשדיירי השכונה המקוריים ממהרים לנטוש את דירותיהם, מחשש לירידת ערך הדירות ולהצפת השכונה באוכלוסיית המיעוט. שלב זה הוא המהיר ביותר. התהליך מגיע לסיומו עם כיבוש השכונה כולה על ידי קבוצת המיעוט (בר-גל, 1986; Knox & Pinch, 2000; Downs, 1981).

הצירוף של התבדלות גיאוגרפית עם טריטוריאליזם יוצר תהליך של תחרות על המרחב, המוסיפה מימד דינאמי למערך הסרגטיבי. תהליכי החדירה וההתנחלות הם איפוא תהליכים תחרותיים וככאלה הם עשויים לעורר קונפליקטים מרחביים בין הקבוצות המתחרות על המרחב: הקבוצה החודרת אליו והקבוצה השלטת בו. תוצאות הקונפליקטים הללו עשויות להיות מצב של שיווי משקל וחיים משותפים בין שתי הקבוצות, או מצב של "התנחלות" בו האוכלוסייה המקורית מסולקת כליל מהמרחב (שלהב ופרידמן, 1985; בר-גל, 1986; Downs, 1981). ניתן לזהות תהליכי התבדלות גיאוגרפית גם בקרב האוכלוסייה החרדית בישראל, עליהם יורחב הדיון בהמשך הפרק (ראה סעיף 1.2.5.1).

התבדלות חשובה לקבוצת מיעוט מתוך האוכלוסייה היות והגדלת הריכוזיות באתר מסוים משמשת להגברת הזהות העצמית והקשר עם המקום. כך נוצר אזור אקס-טריטוריאלי ובו המיעוט מהווה רוב יחסי. רוב מקומי זה מאפשר למיעוט להכתיב את החוקים המקומיים ולהשפיע על עיצוב המרחב (אפרת, 1983; Knox & Pinch, 2000; Jong, 1994; Domburg-De Rooij & Musterd, 2002). קיים מתאם בין סרגציות מגורים למרחק חברתי של קבוצות: ככל שלקבוצה יש יותר מאפיינים ייחודיים לה, כך תהיה ההפרדה מהקבוצות האחרות חזקה יותר, ומכאן שהפרדת אזורי המגורים של האוכלוסייה העירונית מבחינה מרחבית היא פונקציה של ההבדלים החברתיים והתרבותיים בתוך האוכלוסייה (הרשקוביץ, 1975; Van Kempen & Ozuekren, 1998).

ההתבדלות של כל קבוצות המיעוט ניכרת בכמה אלמנטים פיזיים:

התקבצות במרכז העיר או בשולי המדינה – בשני המקרים מדובר באזור החלש ביותר, שאפיונו הוא פיתוח איטי, תעסוקה פשוטה, הכנסה מועטה וכדומה. הסיבה להתקבצות זו הינה מפני שהמיעוט נדחק למיקום זה (התבדלות כפויה) או מפני שהוא נכנס לשם מתוך רצון להיות ביחד (התבדלות רצונית) (אפרת, 1983; Cross & Waldinger, 1992).

קיומם של מוסדות קהילתיים: שירותי רווחה, עזרה קהילתית וחינוך עצמאי, שחשיבותם בשמירה על מסגרת עצמאית ובמניעת הצורך להשתמש בשירותים אותם מעניקה המדינה (שלחב, 1978; סיוון, 1991). מיקומם של מוסדות אלו הוא במרכז ההתקבצות והם מהווים כעין מרכז עצמאי של המיעוט (שלחב, 1991).

שימור התרבות: הרחובות שבהם המיעוט גר נקראים על שם דמויות מההיסטוריה של המיעוט או ששמותיהם קשורים לערכיו. במקומות כאלו יערכו גם חגיגות וטכסים המדגישים את התרבות האתנית הייחודית של המיעוט. שימור התרבות נעשה גם על ידי הורדת גיל הנישואין ובדרך זו נכפית מעורבות קהילתית על הפרט בטרם "התקלקלו דרכיו" (שלחב, 1991; Boal, 1978).

גבולות בין רוב למיעוט: המיעוט משתדל ליצור גבולות ברורים בינו לבין הרוב, לדוגמא על ידי מודעות רחוב המזהירות את הקהל לשמור על מנהגי המקום. הגבולות חשובים לצורך הבדלה ולתיחום העדה, כך שגם אנשים מבחוץ ידעו שהם נכנסים לשטח מיעוט.

עסקים ייחודים למיעוט: ריכוז גבוה של אנשים בעלי התנהגות דומה בשטח קטן מאפשר פתיחת חנויות מתמחות הטובות רק למיעוט, שכן רק בשטח זה בא לידי ביטוי ה"יתרון לגודל" (מנחם ושפירו, 1987; Cutler & Glaeser, 1995).

התנהגות מרחבית: ישנם מספר מאפיינים להתנהגות מרחבית שונה של חברי הקבוצה העוזרים להבדילם מכלל האוכלוסייה, למשל: פריטי לבוש מסוימים הזהים לחברי הקהילה אך אינם בנמצא אצל קהילות אחרות, שעות שונות בהן ניתן למצוא את הרחובות הומים, קולות תפילה וכדומה (בארי, 1997; סיוון, 1991, 2004).

סגרגציה יכולה להתפרש כבעלת תועלת חיובית לחברה רב תרבותית הדוגלת בחיזוק הזהות על ידי מגורים באותו אזור של קבוצה חברתית או תרבותית מסוימת, תוך השתתפות מלאה בשאר היבטי החיים העירוניים ויצירת בסיס לאספקת תעסוקה ועסקים מסוגים שונים (Johnston et al., 2002). לעיתים התהוותה של התבדלות חברתית מקורה בניסיון להימנע מאפליה או מהטרדות בשכונות בהן קיים רוב של קבוצה אחרת. הרצון לחיות כקהילה אתנית גם מספק מרחב מוגן ומחסום פסיכולוגי נגד רגשות של ניכור חברתי (Boal, 1978; Van Kempen & Ozuekren, 1998; Johnston et al., 2002).

גישה זו, של התאגדות מרצון, מדגישה את הרצון הרב של שמירה על זהותם ותרבותם הייחודית של המיעוטים ולא על התרחקותם מהחברה המארחת (שאינה יכולים להיות קשרים כלכליים). יצירת ושמירת התרבות המקורית גורמת להתפתחותם של רשתות מידע אלטרנטיביות, מוסדות עצמאיים (חנויות, מועדונים, מוסדות דת ותפילה), שירותים ומסחר לא פורמאליים ועוד. הרווחה החברתית מושגת על ידי תמיכה הדדית ופיננסית, כגיוס כספים לאירועים ולאזורים מסוימים, מרכזי טיפול בילדים ושירותים חברתיים, רוחניים ו"חיזור פוליטי" (במיוחד עם מדובר על מערכת דמוקרטית המבוססת על רובעי בחירה (שנל, 1999; פרץ, 2002; וקאן, 2004; שנל, 2000; רוזנהק וכהן, 2000; Boal, 1978; Bourgeois & Bourgeois, 2005; Daley, 1998; Drever, 2004; Friedrichs, 1998; Johnston et al., 2002; Phillips, 1998; Van Kempen & Ozuekren, 1998).

להתבדלות מרחבית גם מספר חסרונות, הן מצד תושבי האזורים המובחנים והן מצד החברה הסובבת, היות וקיימים יחסי גומלין בין שתי הקבוצות. ההתבדלות הפיזית יוצרת מעין מחסום להכרת הצד

השני, כך שתדמית וסטריאוטיפים מסוימים יכולים להיווצר על החברה המכונסת, דבר שיכול להתפרש כמעין "סירוב" לחברה הרחבה בהשתתפות בחיי היומיום הפוליטיים, הכלכליים והחברתיים (Massey et al, 1994; Van Kempen & Ozuekren, 1998; Drever, 2004).

חוסר הקשר בין שתי החברות יכול לפתח שני שווקים שונים, דבר שיוצר גישה דלה והזדמנויות חברתיות וכלכליות מוגבלות יותר לחברה המסוגרת כמקומות עבודה, מערכת חינוך נבדלת שחסרה מיומנויות המתאימות למציאות שמחוץ ל"מובלעת" כשפה ומנהגים מקומיים, ומערכת שירותים מסחריים וציבוריים (Van Kempen & Ozuekren, 1998; Johnston et al., 2002; Drever, 2004).

מחקרים על ריכוזים מרחביים של מיעוטים במערב אירופה ובארצות הברית התמודדו עם הדיון של השפעתם החברתית והכלכלית של אזורים אלו על האינטגרציה של המיעוטים. ספרות "הגטואיזציה" טוענת שזה מחזק את בידודם החברתי – כלכלי, אלו נתמכים על ידי מחקרים אחרים שמדגישים את העיקרון שמגורים בשכונות חלשות מקטין בהמשך את שינויי החיים של העניים (Drever, 2004; Kemper, 1998). ניתן לציין תופעות הקשורות בכך כהרחקה מהשתתפות מלאה בחיי החברה, ניתוק כלכלי ופוליטי, יצירת שוק עבודה שולי, קושי לצאת מהמצב ומתרבות ההתנהגויות הלא חוקית לעיתים (Van Kempen & Ozuekren, 1998; Drever, 2004).

גם בתוך **המרחב העירוני של ישראל** חיות קבוצות אוכלוסייה שונות השואפות להגיע לבידול מרחבי משאר הקבוצות שאינן דומות להן.

האוכלוסייה היהודית של מדינת ישראל מתאפיינת בגיוון רב והיא כוללת קבוצות אוכלוסייה שונות – דתיים וחילונים, אנשים ממדינות מוצא שונות ואנשים בעלי השקפות אידיאולוגיות שונות. בדרך כלל אין לקבוצות האוכלוסייה השונות ביטוי מרחבי והן מתגוררות אלה לצד אלה במעורב – באותם יישובים ובאותן שכונות. עם זאת, ישנן קבוצות אוכלוסייה המתאפיינות בבידול מרחבי, כלומר מנהלות את חייהן באזורים גיאוגרפים נפרדים בשכונות בתוך יישובים או כיישובים שלמים, שלעיתים מוקמים במיוחד עבור סקטור זה או אחר בתוך האוכלוסייה (חסון, 1977; הורביץ, 1985; צ'רצ'מן, 1993; גרדוס ואחרים, 2001; בורוכב, 2002; שניל, 1999, 2000, 2009; אומר, 2006; גולדהבר, 2007; Klaff, 1973; Hasson, 1981, 2001). האוכלוסייה החרדית היא אחת הקבוצות הבולטות ברצון להסתגר בתוך מרחב משלה (שלהב ופרידמן, 1985; שלהב, 1991; צ'רצ'מן, 1993; סיון, 1991, 2004).

צ'רצ'מן (1993) מזהה קבוצות משנה בעלות ייחוד באוכלוסיית המדינה ומחלקת אותן באופן הבא: קבוצות המזוהות על פי מעמדן החברתי-תרבותי-כלכלי, קבוצות המזוהות על פי שלב ההתפתחות שלהן (ילדות, זקנה), קבוצות המזוהות על פי רמת היכולות שלהן וקבוצות המזוהות על פי התרבות וסגנון החיים המיוחד להן (דתי, חילוני, יהודי, ערבי, מוצא צפון אפריקאי, מוצא אירופאי) (בורוכב, 2002; הורביץ, 1985; גרדוס ואחרים, 2001; Hasson, 2001).

בהתיישובות בישראל כבר קיימת התופעה של יישובים מגזריים: קיבוצים ומושבים שהוקמו על רקע אידיאולוגי, פוליטי וחברתי ועיירות פיתוח שקלטו את גלי העלייה ממדינות אפריקה ואסיה. אך בעוד שבהתיישובות הכפרית – ובאופן מסוים גם בעיירות הפיתוח – הלכו והתמעטו ההבדלים המגזריים, התופעה הפוכה בערים החדשות שהוקמו לאחר 1967. בשל הצורך להגדיל ולייצב את ההתיישובות היהודית בשטחים ולעבות את הקו הירוק, הוחל בבנייה עירונית מאסיבית באזורים שונים, תוך עידוד

ההתיישבות העירונית בהצעות אטרקטיביות לאוכלוסיות מגזריות הומוגניות מסוימות. לדוגמא: קציר במעלה נחל עירון יועדה ליהודים ולא לערבים, עמנואל לחרדים, מודיעין עילית לחרדים, אלעד לחרדים ולדתיים לאומיים, מודיעין, רעות וצור הדסה לחילונים (מבקר המדינה, 1998; אפרת, 2003). המגוון החברתי והתרבותי הקיים בישראל מוצא כיום ביטוי ברקע ייסודם של אזורים נפרדים וערים חדשות, תוך יצירת סגרגציה חברתית אתנית (אפרת, 2003; צירצ'מן, 1993; Yiftachel, 2001). לדעת אפרת (2001, 2003) וצירצ'מן (1993), ההומוגניות הנוצרת בערים החדשות הינה תופעה המנוגדת ביסודה לעצם מבנה ותפקוד של עיר. חיי עיר נורמאליים מושתתים על הטרוגניות דמוגרפית, כאשר קבוצת אוכלוסייה עם רקע תרבותי שונה וברמות שונות של ידע מקצועי, בסיס כלכלי, אורח חיים, יזמות ומוצא משלימות אחת את השניה ויוצרות מרקם כלכלי חברתי המסוגל לפתח ענפי תעסוקה, מסחר, תעשיות ומוסדות שירותים ומינהל למען עצמאותה של עיר (צירצ'מן, 1993; אפרת, 2001, 2003). למול תזה זו עומדת הגישה המצדדת בהקמתן של ערי פרוור לאוכלוסיות שונות במטרה למנוע "איים תרבותיים" בתוך רוב של אוכלוסייה אחרת החיה אורח חיים מנוגד לאוכלוסיית המיעוט (שחר, 1996; מזור וסופר, 1996; אלתרמן, 1997; קמחי וחושן, 1998; אפרת, 2003; כהנר, 2004).

על רקע נקודה זו ועל רקע המחקרים העולמיים שהועלו פה והעוסקים בסגרגציה בערים מעורבות ובפרוורים ההומוגניים יוצג המרחב החרדי המתפתח בשני אופנים אלו, על דגמי ההתפרסות השונים שלו ותהליכי ההתבדלות המאפיינים אותו בערים המעורבות ובערים החרדיות החדשות, המהוות את התופעה התיישבותית החדשה והחזקה ביותר במרחב החרדי.

לקהילות מתבדלות – ויהא הרקע לכך אתני, תרבותי, דתי או אחר – ישנם מאפיינים הייחודיים להן במרבית התחומים בהם הן מקיימות **יחסי גומלין** עם סביבתן: הגירה, תחבורה, תעסוקה, צרכנות, חינוך וקשרי קהילה. מאפיינים אלה משרתים כולם את מגמת ההתבדלות, או נגזרים ממנה ועוזרים לשמרה.

מבחינת **הגירה**, הרי שהגירת אוכלוסיות מתבדלות נעשית על פי רוב לשכונות מיוחדות בהן מתרכזת כבר אוכלוסייה מאותה קבוצה או מקבוצה דומה המאפשרת חיים במחיצתה. בין אם ההגירה היא כפויה ומאולצת ובין אם היא נעשית מרצון, הרי שיש בה לא רק אמצעי ליצירת התאמה בין צרכי המשפחה או הקבוצה לבין היצע הדיור העומד לרשותה, אלא גם אלמנט המעצים את ההתבדלות המרחבית ומאפשר לאוכלוסייה הייחודית המהגרת ליצור לה טריטוריה משלה, בה תוכל להחיל את אורחותיה, מנהגיה ושאיפותיה, כמו גם לקיים רשתות תרבותיות וחברתיות-כלכליות שלא היו מתאפשרות ללא התבדלות מרחבית זו (קיפניס, 1996; קמחי וחושן, 1998; Clark & Berry, 1990; Onakam, 1983; Coupe & Morgan, 1981; Drbohlav & Dzurova, 2007; Eisikovits & Moldenhawer, 2005; Foner, 2001; Schechter, 2007).

מבחינת **תחבורה**, עבור כלל האוכלוסייה דפוסי נסיעה הם תוצאת צרכי הפרט ומשק הבית (מאפייני מחזור החיים), הזדמנויות המיקום המסופקות על ידי רשת התחבורה (אילוצים מרחביים) וחלוקת הפעילויות (שטרן, 1979, 1991; פלטשר ואחרים, 2000; Nutley, 2000; Hoyle & Knowles, 2000). עם זאת, שוני תרבותי, כלכלי וחברתי וכן מיקום גיאוגרפי גורמים לכך שדפוסי נסיעה של קבוצות שונות באוכלוסייה יהיו גם כן שונים משל האוכלוסייה הכללית או קבוצת הרוב (Bricka, 2005; Hubbard, 1987; Murdie, 1965; Peters, 2001).

אוכלוסיות ייחודיות מתבדלות הן לעתים בעלות רמת מינוע נמוכה, לעתים נסמכות מאד על הקשר הרציף – הפונקציונאלי והתרבותי – עם קהילות המקור ולעתים אף בעלות דרישות שונות בבחינת היעדים, המועדים וסידורי הנסיעה הפנימיים (צניעות, הפרדה מגדרית וכדומה). מתוך כך, התאמתה של רשת תחבורה לצרכיה של האוכלוסייה המתבדלת עשויה לעתים להוות גורם מכריע בעיצוב התפתחותו של המרחב המתבדל ובעצם יכולתו להתקיים (איסדון, 2004; אלאחמד, 2006; Golob, 1997; Punpuing & Ross, 2001).

מבחינת **תעסוקה**, הרי שמערכת השיקולים בבחירת מקום עבודה מושפעת גם מעצם השתייכות הפרט לקבוצה חברתית מסוימת ומערכת הנורמות הקיימות בה (ברלר, 1970; מנספלד וקיפניס, 1985; Clark & Huang, 2004; Clark & Wang, 2005; Clark & Withers, 1999; Jeromin & Kroh-1993; Waddell, 1993; Van Ommeren et al., 1996; Puschel, 1982). יתרה מכך, לאוכלוסיות ייחודיות שונות קיימים חסרונות בשוק העבודה הנובעים מאפלייתם על רקע מוצא אתני שונה, ותק במדינה או מעמדן המשפחתי, הכלכלי, החברתי וההשכלתי. כל אלה מפחיתים את אפשרות כניסתן לתעסוקות השונות (Bevelander & Veenman, 2004; Vickerman, 2001; Berthoud, 2000; McAllister, 1995; Byrne et al., 2005; Polzin et al., 2001). בהקשר זה, לסמיכות במגורים של קבוצות ייחודיות מתבדלות יש יתרון גדול באשר לתמיכה החברתית ומציאת מקום עבודה, ולעתים שיעורה הגבוה של אותה אוכלוסייה במרחב טריטוריאלי ספציפי אף מצדיקה את הקמתם של מסחר ושירותים שלא יכלו להתקיים באזור המעורב, ואלו מספקים עוד מקור למקומות תעסוקה. בצד אלה, סגרגציה זו מקטינה את האינטגרציה עם החברה הסובבת בתחומים שונים, וגם בחינוך, דבר שישפיע על תהליכי ההטמעות בהמשך (Cristaldi, 2002; Deurloo & Musterd, 2001; Hensley, 2006; Mayers & Cranford, 1998).

מבחינת **צרכנות**, הרי שלקבוצות תרבותיות שונות העדפות צרכניות שונות. העדפת מרחב צרכנית תלויה גם באמצעי התחבורה במרחב, עלויות התחבורה, צרכי הצרכנים וכן הסביבה התרבותית והגיאוגרפית (אלעד וקיפניס, 1983; Diamond, 2000; Murdie, 1965; Murdie & Borgegard, 1998). העדפות צורת הקנייה של אוכלוסיות ייחודיות מתבדלות עשויות להיות שונות משל כלל האוכלוסייה, שכן אלו עשויות לנבוע מתוך הרצון לקנייה בסביבה חברתית מוכרת בשפה מוכרת, עם יחס אישי ועל פי טעמים והרגליהם, כאשר כל אלה עדיפים על ניקיון, סדר, אווירה ניטראלית ומגוון (Eastick & Lotz, 2000; Chan & Zhao, 2002; Goldman & Hino, 2005). וזאת בניגוד לגישה הכלכלית הניאו-קלאסית, עליה דיבר קריסטלר, על פיה הנגישות היא הגורם המסביר בצורה הטובה ביותר את התנהגותם הרציונאלית של צרכנים (Dennis & Cockett, 2002; Wang & Lo, 2007; Witlox & Derudder, 2004).

מבחינת **חינוך**, הקהילה הייחודית המתבדלת יוצרת לעצמה מערכת חינוך נפרדת המושתתת על הערכים בהם היא מאמינה ויוצקת לו תכנים, השונים לעיתים מאלו של החברה הסובבת, לא מתוך רצון להסתגר אלא מתוך רצון לשמירת הזהות והאוכלוסייה. אמנם מערכת החינוך הייחודית משמשת ככלי מרכזי בחיבור הדור הבא אל הקהילה ובהקניית ערכיה ותרבותה אליו, אך היות ובחלק מהמקרים תוכניות הלימוד המתקיימות בה אינן קשורות לתוכניות הלימוד של מערכת החינוך הכללית, הרי שיש לכך השפעה רבה על סיכויי התלמידים לגבי הישגיהם כמבוגרים והשתלבותם בחיים הבוגרים עם שונות

תרבותית רבה (כץ ולארי, 2007; שני, 1999; Flint, 1975; Egon, 1979; Burgess et al., 2005; Kraybill, 1989, 2001; Rangvid, 2007; Redekop, 1989; Valins, 2003).

מבחינת **קשרי קהילה**, הרי שבחברות מתבדלות מספקת הרשת החברתית פונקציות שונות כהגנה, ביטחון וסיוע בקשת רחבה של נושאים, אם חומריים (דיור ותעסוקה) ואם רוחניים (כגון ייעוץ ותמיכה). לכן, ככל שהקשרים בתוך הרשת החברתית חזקים יותר – יהיה לפרט המתבדל קל יותר לפעול בה. הקשרים החזקים ביותר הם המשפחה, החברים, השכנים והקהילה המספקים תמיכה חומרית ורגשית (Smith & White, 2004; Wierzbicki, 2004).

באופן ספציפי הנוגע למחקר זה, שלהב (1991) הגדיר את מרחב הצריכה והשירותים של החברה החרדית בישראל, כמרחב המתנהל בתהליך של "התבדלות משלימה" בו את השירותים האינסטרומנטליים הכלכליים מקבלת האוכלוסייה החרדית מהמרחב הכללי (דוגמת שירותי רפואה, בנקאות, ביטוח לאומי) ואילו את השירותים התרבותיים והחברתיים היא מספקת לעצמה (דוגמת מזון כשר, עיתונות ותקשורת, בתי כנסת ותפילה, מוסדות חינוך וקהילה) (ראה הרחבה בסעיף 1.2.5.1). על רקע תיאוריה זו שהתווה שלהב ועל רקע תחומים אלה של יחסי הגומלין שבין אוכלוסיות מתבדלות בין לבין עצמן ובין לבין סביבתן ייבחנו מערכות יחסי הגומלין בפריסה הארצית במרחב החרדי, על מגוון דגמי התיישבות, מהריכוזים הוותיקים ועד לערי הפרוור החדשות.

1.2.4 מקורותיה ומאפייניה של החברה החרדית בישראל

החברה החרדית היא קבוצת ייחודית בחברה הישראלית ובחברה היהודית בישראל ובעולם, המעמידה את עצמה כתרבות-נגד לחברה הסובבת אותה. הדבר מתבטא בלבוש המייחד את חבריה, באופן ההתנהלות של החברה ושל מוסדותיה, במערכת החינוך שלה ובתפיסתה את החיים היהודיים המצויים, הראויים והאידיאליים. עמדותיה ואורח חייה הייחודיים של החברה החרדית, יחד עם ייצוגה הגובר במערכת הפוליטית הישראלית, מעורבותה בה והשפעתה עליה, מסבירים את העיסוק התקשורתי הרב בחברה זו בעשרים השנים האחרונות ובמחקר האקדמי שעסק בענייניה (קפלן, 2003; 2007, נספח בבליוגרפי).

1.2.4.1 מקורותיה של החברה החרדית

ראשיתה של החרדיות היהודית במאות ה-18 וה-19, באירופה. שינויים שחלו הן בתוך האוכלוסייה היהודית והן בסביבתה – מהפכות, התהוותן של מדינות חדשות, תנועות לאומיות ותנועות בינלאומיות – הביאו לצמיחתה של דתיות חרדית, שהיוותה ניגוד להתבוללות ולהיווצרותו של "יהודי חדש", בעל פתיחות רבה לסביבתו ולרעיונות זרים אותם הביאה הקידמה (כ"ץ, 1985; פרידמן, 1991; וייס-גולדמן, 1997; סמט, 2005).

מתן האמנציפציה הביא לשבירת חומות הגטו היהודי על ידי הסביבה הנוכרית (כ"ץ, 1985). החברה הכללית מסביב לא כפתה עוד את ההתבדלות וההסתגרות ב"ד' אמות הקהילה" – במידה הולכת וגוברת הפך הדבר להיות עניין שבבחירה והתגובות נעו בין אהבה וקבלה מוחלטת של העולם החדש, לבין הסתגרות והתבצרות בתוך הקהילה היהודית, כפי שזו עוצבה ערב נפילת חומת הגטו (וייס-גולדמן, 1997). כתוצאה מתהליכים אלה נתפוררה הקהילה היהודית המסורתית, שהיתה מסגרת חברתית ופיזית בעלת גבולות ברורים. בעוד שבמערב אירופה היה זה תהליך מהיר יחסית, הרי שבמזרח אירופה

היה תהליך נטישת הדת והמסורת מלווה במלחמת תרבות חריפה (שמשקיעה חרוטים עמוק בהווה החרדית עד היום וזכו לכינוי "טראומת הסחף") (פרידמן, 1991: 10). עם זאת, אט אט החלו להתייבב פני הדברים ומחנות שונים הלכו והתגבשו לנוכח המציאות החדשה (וייס-גולדמן, 1997).

דרכה של הדתיות החרדית לעשות זאת היתה היצמדות אדוקה לפירושים הקדומים של המצוות והחוקים הדתיים. המחנה החרדי, שהחל להתהוות בועידת קטוביץ' (1912), ראה בהפרדה ברורה ומרצון מן הגויים שמסביב מרכיב הכרחי במניעת גל החילוניות הגואה (כ"ץ, 1985; פרידמן, 1977, 1989, 1991; לביא, 1992; סאמט, 2005). פרידמן (1991) טוען שבלימת תהליך הסחף מאורח החיים הדתי מסורתי נעשתה בעזרת מסגרות חברתיות דתיות שנתגבשו בדמותם של בתי ספר יסודיים, סמינרים לבנות של "בית יעקב" ובעיקר באמצעות הישיבות החרדיות, שהפכו בתקופה שבין שתי מלחמות העולם ממוסד אינטלקטואלי לטריטוריה מוגנת הבאה להציל את השרידים מהסחף הגואה (פרידמן, 1989, 1991).

הצהרת בלפור (2.11.1917), בה ניתנה גושפנקא להקמת בית לאומי ליהודים, היתה אתגר קשה לאורתודוכסיה האנטי-ציונית, שהאמינה בתפיסה לפיה העם היהודי עומד "מחוץ להיסטוריה", תחת השגחת האלוהים. גורלו וגאולתו של העם הם חלק מן המסתורין של האל ואל לו לעם לנסות ליטול את גורלו בידיו, שהרי בכך הוא מורד באלוהים והציונות היא מרד באלוהי ישראל (פרידמן, 1977; לביא, 1992). אולם למרות ההתנגדות העקרונית לתנועה הציונית הביאו הנסיבות ההיסטוריות (פרעות אנטישמיות ובעיקר מלחמת העולם השנייה) את הרוב המכריע של החברה החרדית שנותר בחיים, לשיתוף פעולה עמה ועם מפעלה בארץ ישראל כעבור דורות (צדוק, 1990; פרידמן, 1991; יזרעאלי, 1995).

השנים 1940-1949 היו תקופת שפל בהתפתחותה של החברה החרדית המתגבשת. מלחמת העולם השנייה הביאה חורבן גמור על היהדות הדתית – מסורתית במזרח אירופה, שרידיה נעקרו באחת לארץ ישראל ולמערב והבסיס החברתי-גיאוגרפי לקיומן של הישיבות הגדולות נתערער לחלוטין (פרידמן, 1991; Friedman, 1987). יחד עם זאת הונחו בארץ ישראל יסודות חדשים לפריחתה של היהדות החרדית. עוד בזמן המלחמה החלו להגיע לארץ כמה מראשי הישיבות (פוניבז' ומיר) ואדמ"ורים חסידיים (גור ובעלז) והחלו לשקם את הריסותיה של החברה היהודית-מסורתית ממזרח אירופה. עד תום המלחמה עבר מרכז לימוד התורה מליטא לארץ ישראל. פעילות זו הגיעה לבשלות רק בשנות ה-50, בהן התגבשה החברה החרדית בישראל כ"חברת לומדים" והצליחה בפעם הראשונה לעצור את הסחף ולראות את עצמה כאלטרנטיבה לחברה היהודית המודרנית הדתית והחילונית כאחד (פרידמן, 1991).

החברה החרדית קמה ועלתה מתוך גלי האפר של שואת יהודי אירופה. היהדות החרדית המזרח אירופאית נעלמה מאירופה המזרחית והמרכזית ואת מקומה תפסה היהדות החרדית המתרכזת בארץ ישראל ובערים המטרופוליניות של מערב אירופה וארה"ב. זיקתה של יהדות זו למסורת המזרח אירופאית מעוגנת עמוק בתודעתה ומקבלת ביטוי באורח החיים, בהופעה החיצונית, במנהגים הדתיים ובערכי היסוד שלה (פרידמן, 1991; Friedman, 1987).

1.2.4.2 הגדרת "מיהו חרדי"

בפתח דיון במרחב הגיאוגרפי החרדי מתבקשת הגדרת החרדיות. בהקשר זה יש להקדים ולציין, כי הגדרת החרדיות היא לצורך המחקר ומתוך כך תהיה ההגדרה תחומה בגבולות שייתכן ויכולים היו להיחשב כצרים מדי בעבור בחינה אחרת של חברה זו, שתכליתה ומטרותיה שונות. זו הגדרה מורכבת ואינה חד-משמעית, משום שלחברה החרדית יש שוליים רחבים. המהות של הדתיות החרדית מאופיינת במחויבות להלכה תוך זיקה עמוקה למסורת הדתית שהתפתחה בקהילות מזרח אירופה ובנטייה להעדיף את הפסיקה המחמירה שבספרות ההלכה (לביא, 1992; יער ושביט, 2001; פרידמן, 1991; קרן, 1998; קפלן, 2003, 2007; שלהב ופרידמן, 1985; שלהב, 1989; Heilman, 1992; Friedman, 1987). בתרגומה לאורחות חיי היומיום, ההגדרה הזאת מתבטאת במעמדה של המשפחה, במעמדו של הפרט בקהילה, ביחס לעבודה, ללימוד, ביחס למפעל הציוני, ביחס לאחר ובמידת הסובלנות כלפיו, בבחירת מקום המגורים וכיוצא באלה התנהגויות יומיומיות שחלקן מתבטאות גם בסממנים חיצוניים בולטים כמו לבוש והופעה חיצונית. מכיוון שאין כל רישום ותייעוד סטטיסטי רשמי של שיוך לקהילה חרדית, משתמשים בסקרים ובמחקרים במחווים ספציפיים לזיהוי חרדים, כמו מי שמעיד על עצמו שבחיי היומיום שלו הוא נשמע באופן מלא להוראות הרבנים, שמזונו רק מהכשר של גופים חרדיים (ולא מהכשר של הרבנות הראשית), שילדיו לומדים במוסדות חינוך חרדיים ושאינו מחזיק טלוויזיה בביתו (איזק, 1.8.06).

בספרות המחקר האנתרופולוגית, המתייחסת לקהילה החרדית שהתפתחה במערב לאחר מלחמת העולם השנייה, מקובל המושג "אולטרה – אורתודוקסיה", אולם המושג "החברה החרדית" עדיף הן משום שכך מגדירים עצמם אותם יהודים והן משום שהמונח "חרד" כולל מרכיב מרכזי המאפיין את הדתיות החרדית. ראשיתו של השימוש במונח "חרד", במובן הרווח כיום, במחצית שנות ה-30 של המאה ה-20. קודם לכן שימש מונח זה גם להגדרת הזרם האורתודוקסי בתוך התנועה הציונית – מזרחית – מסורתית. אין זה שינוי סמנטי, אלא ביטוי לשינוי דתי מהותי המתייחס גם לאורתודוקסיה המודרנית (הניאו-אורתודוקסיה) וגם ליהדות הדתית מסורתית, שהפכה להיות יהדות חרדית לאחר מלחמת העולם השנייה (פרידמן, 1991; שלהב, 1991; לביא, 1992; קפלן, 2003; כהנר, 2004). מבחינה אטימולוגית המושג "חרד", משמעו: פחד ודאגה. הוא מופיע במובן הקרוב ביותר לשימוש בהקשר זה, בספר ישעיהו (סו, ה): "שמעו דבר ה' החרדים אל דברו". רש"י מפרש את המונח "חרדים": הצדיקים הממהרים בחרדה להתקרב אל דבריו של האל. המושג "חרד" מבטא מציאות דתית-פסיכולוגית: אין זה פחד מפני האל, אלא חרדה למילוי מצוותיו כפי שהן באות לידי ביטוי בהלכה על כל פרטיה ודקדוקה (פרידמן, 1991; Heilman, 1992). בשנת 1992 נדרש השופט אהרון ברק להגדרה, מיהו חרדי. ברק הסביר שמשמעותו המשפטית של המונח "חרדים" צרה בהרבה ממשמעותו הלשונית, וקבע ש"הדיבור 'חרדים' בלשון בני אדם מצביע על זרם דתי יהודי מיוחד, אשר המשותף למשתייכים אליו הוא בהקפדה דתית במיוחד בכל הנוגע לחינוך, לאופי חיי הקהילה ולאורחות החיים". הוא הוסיף ואמר ש"בלשון העם יהודי 'חרדי' ויהודי 'שומר מצוות' אינם היינו הך". ההגדרה ל"מיהו חרדי" שהציע השופט אהרון ברק מבוססת, אפוא, על אורח החיים החרדי ועל דפוסי התנהגותו של ציבור זה. הפסיקה ההלכתית היא רק מרכיב אחד בהגדרתו ואילו למימד האידאולוגי-תיאולוגי אין כל משקל בפסק דין זה (בית המשפט העליון, 1992; אלמוג וחנני, 2008א').

צורה נוספת של הגדרת מיהו חרדי היא על דרך השלילה, כלומר אפיון שאר הקבוצות הדתיות באוכלוסייה הישראלית-יהודית. כהנר (2004) מסכמת מספר חוקרים המגדירים קבוצות דתיות או סמי-דתיות באוכלוסייה היהודית דוגמת **הציבור הדתי לאומי** (ליבמן, 1982; קורצויל, 1990; ליבמן, 1990; בזק, 1980; אלפסי, 1985; צור, 1990; הרמן ויער-יוכטמן, 1998; יער ושביט, 2001) **הציבור המסורתי** (ליבמן, 1990; דשן, 1994; שלהב, 2001; לוי לויןסון וכ"ץ, 2002; הרמן ויער-יוכטמן, 1998; יער ושביט, 2001), וקבוצות הנמצאות על קו התפר בין חרדיות לדתיות לאומית כמו "**הדתיות הרוחניות החדשה**", פרי הגדרתו של שלג (2000) או **הקבוצה החרדית-לית** (החרדיים הלאומיים) (הורוביץ, 1996; סטולמן, 1999; שלהב, 2001; פורטנוי, 2007; פפר, 2007). החלוקה המבחינה בין מסורתיים, דתיים וחרדים, נערכה במטרה לנסות ולהבדיל את הקבוצה החרדית משאר קבוצות האוכלוסייה היהודית-דתיות בעיקר אלו הנמצאות כאמור על קו התפר בין דתיות לחרדיות. אבחנה זו תהיה גם לעזר במציאת מחוונים באשר לזיהוי הפיזי של האוכלוסייה החרדית במרחב הישראלי (ראה תת פרק 1.2.5.1).

1.2.4.3 קבוצות וחצרות בחברה החרדית

חשוב לציין, שמידת המחויבות לכל הכללים המוזכרים לעיל בהגדרת "מיהו חרדי" אינה אחידה בכל המסגרות החרדיות. החברה החרדית איננה חברה הומוגנית והיא מחולקת לתת קבוצות רבות המייצגות גוונים חברתיים ואידיאולוגיים שונים, כאשר החלוקה העיקרית היא בין **חסידיים לליטאים ולספרדים** (צדוק, 1990; תידור-באומל 1990; פרידמן, 1991; קצובר, 1999; גרליק, 2002). מקורה של החלוקה בין חסידיים לליטאים הוא בהתפתחות העולם היהודי במזרח אירופה במחצית השנייה של המאה ה-18 (אלפסי, 1974; לוי, 1988; צדוק, 1990; פרידמן, 1991; יזרעאלי, 1995; שטמפפר, 1995; אשכולי, 1998; קצובר, 1999; שלג, 2000; דוד, 2006). הזרם 'החרדו-ספרדי' (חרדים מזרחיים) מקורו בארצות המזרח וצפון אפריקה, שם התפתחה היהדות המזרחית שהיתה בעיקרה דתית – מסורתית, ובכך הוא שונה בהיבטים רבים מהיהדות החרדית שהתהוותה באשכנז (ליבמן, 1990; דשן, 1994; הרמן ויער-יוכטמן, 1998; שלהב, 2001; ליאון, 2003; קפלן, 2003). מטבע הדברים, ביהדות המזרחית אין מחויבות למסורת המזרח-אירופית והדתיות המזרחית נעדרת סממני הטראומה ההיסטורית של התמודדות עם המודרנה, החילון והרפורמה שחוותה היהדות האשכנזית. אולי משום כך אופייה מתון יותר. עם זאת, חלק ממאפייני החרדיות המזרחית הישראלית היום הם חיקוי של החרדיות האשכנזית, שחדרה אל תוך החלל שהותירה מדיניות הקליטה של עולי המזרח בשנות ה-50' וה-60' ואשר שיברה את תרבותם המסורתית המקורית (דשן, 1994; ליאון, 2003; קפלן, 2003; לופר, 2004א'). כך השפעת החרדיות המזרח אירופאית על הזרם הספרדי ניכרת, אם בשל התחנכות רבים מבני החרדיות המזרחית בישיבות ליטאיות ואם בשל הפטרונות הפוליטית "האירופאית" על מפלגת ש"ס בתחילת דרכה, מפלגה חרדית מזרחית שהוקמה בתחילת שנות ה-80 (דשן, 1994; הורוביץ, 2000א'; שלהב, 2001; טסלר, 2003; ליאון, 2003; לופר, 2004א'; לופר, 2004ב').

הקבוצה **הליטאית** (27% מכלל החברה החרדית בארץ) (דגני ודגני, 2000; הסוכנות היהודית, 2004; קפלן, 2003; שטרן ואחרים, 2006) מייצגת את אורח החיים שהתגבש בפולין-ליטא בסוף המאה ה-19, במסגרת הישיבות הגדולות (פרידמן, 1991; יזרעאלי, 1995; שטמפפר, 1995; Helmreich, 1982). הישיבה היא יחידת היסוד – ולמעשה המוסד היחיד – של הליטאים ואמורה להיות בית היוצר לגאונים ולמלומדים גדולים. האידיאל הליטאי הוא לימוד תורה והיכולת התורנית היא קריטריון מרכזי למעמד החברתי. העולם הליטאי מאורגן סביב מערכת החינוך והישיבות שלו וברובו אינו מחולק לחצרות

שונות, כאשר בוגרי הישיבות מקיימים בניהם קשר אך חיי החברה אינם מתקיימים סביב מערכת קהילתית אלא איש איש ועולמו החברתי. על הישיבות הוותיקות בקבוצה הליטאית נמנות פוניבז', מיר, חברון, בריסק ואיתרי (פרידמן, 1988; שטמפפר, 1995; שטדלר, 2003). במסגרת הקבוצה הליטאית שוררת פתיחות יחסית לחיים המודרניים, הבאה לידי ביטוי בסגנון הלבוש הפשוט והמודרני (לוי, 1988; גרליק, 2002; שפירא, 2004). כמו כן, הליטאים נכונים לאמץ חלק מהנאות החיים המודרניות וגם פרנסותיהם – כאשר הם יוצאים לחיי הפרנסה – פתוחות יותר לעולם המודרני, בתחומי העסקים והמחשבים (גונן, 2000). שטדלר (2003), העומדת במחקרה על סוגיית העבודה בחברה הליטאית, טוענת שקיים פרדוקס עמוק בין הצורך ולעיתים הרצון לצאת לעבודה ובין האידאול של לימוד תורה המאפיין את הקבוצה הליטאית. הזרם הליטאי הונהג על ידי "גדולי התורה" של אגודת ישראל, שצמחו בליטא והם אלו אשר קבעו את החוקים ההלכתיים והחברתיים בתוך קבוצה זו (פרידמן, 1991). בשנות ה-80, בעקבות מספר עימותים חריפים בתוך ההנהגה, פרש הרב ש"ך ממועצת "גדולי התורה" ומאגודת ישראל והקים את "דגל התורה" וזו הפכה לנציגה הפוליטית של הציבור הליטאי (קצובר, 1999; הורוביץ, 2002; טסלר, 2003). מנהיגיו של ציבור זה בזמן כתיבת שורות אלו הינם הרבנים יוסף שלום אלישיב היושב בירושלים ואהרון לייב שטיינמן היושב בבני ברק.

החסידות נוסדה כתנועת מחאה, שהוסיפה ממד חדש ומיוחד לעבודת הדת השמרנית והמסתגרת ו"הכריחה" את היהודי להוציא את שמחת החיים בגבולות הדת מהכוח אל הפועל. החסידות האמינה, ועדיין מאמינה, שהאל אוהב את עמו, ללא קשר לגדולתו הלמדנית בתורה – ובזאת היא שונה בתפיסותיה מהקבוצה הליטאית (אלפסי, 1974; אשכולי, 1998). החצר החסידית היא חברה בתוך חברה, המספקת לחברים בה את רוב צורכי החיים. לאחר השואה, כשהגיעו לארץ שרידי החסידות הגדולות, התקבצו יוצאי אזור מסוים סביב רב, ישיבה או בית כנסת, והחלו להקים קהילה חסידית. מה שהיה חשוב בהתקבצות זו הוא ההתקבצות החברתית עצמה, לא פחות מהאידיאולוגיה המקורית של אותו בית חסידי. במרכז הקהילות שנוצרו עומד, כמו בעבר, האדמו"ר (גרליק, 2003; לוי, 1988; Heilman, 1992). הקריה החסידית היא אולי החלק הבולט ביותר בקשירת החסיד לחסידות, זאת כיוון שהחיים החסידיים מאורגנים על בסיס קהילתי, כאשר כל חסידות מקימה לעצמה מוסדות חינוך משלה, בתי כנסת, בתי דין, צרכניות, ארגוני מרפא, אולמות שמחה, בתי אבות ולעיתים גם מוסדות חברתיים אחרים כמו קרנות צדקה וגמילות חסדים (לוי, 1988; שלג, 2000; Heilman, 1992). הזרם החסידי נחשב לאדוק מאד, דבר שמתבטא בסגנון הלבוש המסורתי (מעילים ארוכים, פיאות משתלשלות וזקן) ובסוג משלח היד המסורתי, אם במקצועות הקודש (מלמד, סופר סת"ם), אם בקהילה ואם במסחר (יהלומים) (שלג, 2000; גונן, 2000). כיצד מממנת החסידות את הקהילה הענפה שיצרה? שיטות המימון בכל חצר נבדלות מחסידות לחסידות, אולם באופן כללי אפשר להגדיר מספר שיטות מימון: הקצבות שונות מהמדינה, מיליונרים חסידים מחו"ל התומכים בחסידות, ערבי התרמה (דינר), מיסי קהילה בתוך החסידות ועסקים של החסידות (מלוונות, מאפיות). מבחינה פוליטית משתייכים החסידים לאחת משתי ההנהגות הבאות: לאגודת ישראל (מרבית החסידים או ל"עדה החרדית", הנחשבת קיצונית יותר ואנטי-ציונית (לוי, 1988; קצובר, 1999; בראון, 2004). במהלך 200 השנים שחלפו מאז הקמת תנועת החסידות, אימצו לעצמם החסידים את ערך תלמוד תורה, הקימו ישיבות משלהם וגם התנהגותם ההלכתית הוכיחה ל"מתנגדים" (הליטאים) שפניהם אינן מיועדות לרפורמה או למשיחיות. המתח הרוחני שאפיין את ראשית החסידות פינה מקומו לחברה ממוסדת וארצית (גונן, 2000; שלג, 2000). הזרם החסידי, המחולק למגוון גדול של חצרות חסידיות, מהווה כ-38%

מהאוכלוסייה החרדית (דגני, 2000; הסוכנות היהודית, 2004; קפלן, 2003; שטרן ואחרים, 2006). פרידמן (1991) מחלק את החצרות החסידיות לארבע קבוצות עיקריות: **חסידי פולין** – חצרות המייצגות את המסורת שהתפתחה בפולין (ביניהן חסידות גור הגדולה, חסידות אלכסנדר וחסידות נוספות) (אלפסי, 1954, 1974; אלאור, 1990; פרידמן, 1991; אשכולי, 1998); **"ההונגרים"** – מספר חצרות חסידיות המייצגות הן מסורות חסידיות והן את האורתודוקסיה ההונגרית, שהתגבשה בהשראת רבי משה סופר (ביניהן חסידות ויז'ניץ על פלגיה השונים, בעלז, סאטמר וחסידות נוספות) (אלפסי, 1973, 1974, 1996; לוי, 1988; פרידמן, 1991; אשכולי, 1998); **חסידות ליטא** המייצגות את החצרות החסידיות שהתפתחו בערים פינסק וקרלין (ביניהן קרלין סטולין, פינסק קרלין ואחרות) (אלפסי, 1961, 1974; רבינוביץ, 1961; פרידמן, 1991); **"והירושלמים"** המייצגים את המסורת שהתפתחה ביישוב הישן האשכנזי בירושלים וכוללת בתוכה קבוצות קיצוניות ואנטי ממסדיות (ביניהן נטורי קרתא, תולדות אהרון וקבוצות נוספות "בעדה החרדית") (לוי, 1988; פרידמן, 1991; רונן, 2003; בראון, 2004; זלצברג, 2005; דוד, 2006).

בתוך חלוקה זו יש מאות חסידיות נוספות בגדלים שונים דוגמת: צאנו, בויאן, סלונים, סלאנים, קרלין, בובוב, קרטשניץ, ערלוי, קאליב והרשימה עוד ארוכה. שתי חסידיות המשתייכות לקבוצה החסידית אך רחוקות בהשקפותיהן ובהתנהלותן "מהליבה החסידית והחרדית" הן **חב"ד וברסלב**. חסידות אלו שונות במבנה הארגוני והמוסדי שלה (ללא אדמו"ר מכהן), בזיקתה לחברה המודרנית, בהתייחסותה למדינת ישראל ולשאלת השטחים הכבושים, במעורבותה בחיים הפוליטיים ובפעילות החברתית-דתית בקרב הציבוריות היהודית בעולם כולו. חסידות אלו מארגנות פעילות ענפה של החזרה בתשובה ובכך מקבלות לתוכן קהלים גדולים ומגוונים לאו דווקא מתוך החסידות או החברה החרדית. על אף ששתי חסידות אלו נתפסות "כעוף מוזר" ויוצא דופן בהוויה החרדית הן בכל זאת חלק מחברה זו. הן גדולות וגדלות ולכן יש לאזכר באופן מיוחד את מקומן בתוך החברה החרדית, הן בשל גודלן והן בשל שונותן.

קבוצה נוספת בתוך היהדות החרדית הינה **הזרם הספרדי (חרדים מזרחיים)** המהווה כ-30% מכלל האוכלוסייה החרדית בארץ (דגני, 2000; הסוכנות היהודית, 2004; קפלן, 2003; שטרן ואחרים, 2006). כאמור, מקורו של זרם זה בארצות ספרד, מזרח וצפון אפריקה שם התפתחה היהדות המזרחית שהיתה בעיקרה דתית-מסורתית, ובכך שונה מהיהדות החרדית שהתהוותה באשכנז (דשן, 1994; ליאון, 2003). דשן (1994) מגולל את סיפורה ההיסטורי של היהדות המזרחית ומגדיר את שני הזרמים העיקריים אשר יצאו מתוכה – **המסורתיים והחרדים מזרחיים**. החרדיות המזרחית צמחה בשנות ה-50, כאשר מעטים מקרב הנוער המזרחי התגלגלו למוסדות פנימייתיים חרדים-אשכנזיים, ובהמשך גם לישיבות "הליטאיות", היו לאברכים ומתוך כך ספגו את אורחות החיים של בחורי הישיבה האשכנזיים – שפת האידש, הלבוש ודרך לימוד התורה, אך עם זאת נדחו מבחינה חברתית על ידי האשכנזים (פרידמן, 1991; ליאון, 2003). במקביל התפתח חוג מזרחי-חרדי אחר מתוך גרעין של עולים מסורתיים שהגיעו לירושלים מבגדד ומחלב בתקופת המנדט. חוג זה, הנחשב לחרדי קיצוני, חידש את ישיבת "פורת יוסף" והפך אותה ממדרש ספרדי קטן לישיבה חרדית ספרדית גדולה, בדומה לישיבות האשכנזיות (דשן, 1994; ליאון, 2003). ליאון (2003) מצביע על שתי קבוצות נוספות שבנו את הזרם החרדי-מזרחי: הראשונה, בוגרי החינוך הממלכתי דתי אשר גם אם חלקם לא הפכו לחרדים הרי דתיותם עוצבה על פי הדגם האורתודוקסי המזרחי-אירופי; והשנייה, תנועת תשובה המורכבת מיחידים, מכוללים ומישיבות המתערבים בחיים החברתיים והתרבותיים באזורים המאוכלסים על ידי יוצאי ארצות המזרח (ליאון, 2003). לקבוצה זו אין קהילה דתית מוגדרת משל עצמה או מחוצה לה וגם אין לה הנהגה ברורה, זוהי

בעצם קהילה חברתית המתנוודדת בין קבוצות חרדיות שונות שאינן סגורות, כגון קבוצות ברסלביות שונות, חסידויות חב"ד, ישיבות שונות של מזרחיים או רבנים כריזמטיים (דשן, 1994; ליאון, 2003). בסוף שנות ה-70 החלה שכבה של אברכים מזרחיים להתגבש ולעשות למען מקומם בעולם החברתי והפוליטי של מדינת ישראל (דשן, 1994; ליאון, 2003). בתחילה היו אלה יוזמות מקומיות של כל אחת מאותן קבוצות אשר הרכיבו את המזרחיות החרדית, אולם בעקבות אלו באה ההתארגנות הארצית של ש"ס, שהתגבשה כמפלגה של "בני תורה", זכתה לתמיכתו של הרב ש"ך ובראשה הועמדה "מועצת חכמי התורה" בהנהגתו של הרב עובדיה יוסף. ש"ס חרטתה על דגלה את המחאה העדתית תוך שהיא משלבת את הסמכות הדתית-תורנית עם מודעות לזהות המזרחית ולעבר המסורתי הטרומי מודרני-חילוני, הנתפס כאידיאל של חיים יהודים שלמים (פרידמן, 1991; פלד, 2001; הורוביץ, 2000; טסלר, 2003; פלדמן, 2006). ש"ס זכתה להצלחה מרשימה בבחירות בקרב הציבור המזרחי-מסורתי אשר היווה את רוב תומכיה של המפלגה החרדית-ספרדית (שלמה, 2001; טסלר, 2003; פלד, 2001; ליאון, 2003). לימים הקימה ש"ס מערכת חינוך תורנית עצמאית אשר היוותה מקור משיכה הן עבור החרדים הספרדיים והן עבור הציבור המסורתי-מזרחי, מה שחזק את כוחה בכנסת ובמסדרונות השלטון (סבירסקי, 1998; קרן, 1998; טסלר, 2003). זאת עד לבחירות שנערכו בראשית 2003, שבהן לראשונה מאז הקמתה ירד מספר חברי הכנסת של ש"ס (טסלר, 2003; קפלן, 2003). יחד עם זאת מדגישים קפלן (2003) וליאון (2003) שיש להבחין בין ש"ס כתנועה פוליטית, חברתית וחינוכית לבין החרדיות המזרחית כתופעה תרבותית וחברתית. לדעתם ש"ס אינה אלא חלק ממערכת רחבה יותר של עולם תרבותי וחברתי של יוצאי ארצות האיסלם.

אך גם החלוקה לשלוש הקבוצות העיקריות המרכיבות את החברה החרדית (ליטאים-חסידים-ספרדים) אינה מספיקה, ובשנים האחרונות מתפתחים סרגלים נוספים החותכים "לרוחב" את החברה החרדית בין "חרדים מקוריים" "לבעלי תשובה", בין "מתונים" לקנאים, בין "חוצניקים" לחרדים צברים" ובין "סגורים" "לפתוחים" (מודרניים) (קרויזר 22.5.06; איזק, 1.8.06; פורטנוי, 2007; אלמוג וחנני, 2008א'). קיימת דינאמיקה של "פתיחות מול סגירות" בתוך החוגים החרדיים, זהו נושא בעל משקל אשר קיים קושי לאפיין אותו והוא בא לידי ביטוי בתחומים כמו תרבות הפנאי הנופש והתיירות, תרבות הצריכה והמותגים, בלבוש, ביחס ללימוד, ביציאה לשוק העבודה, בהקמת מוסדות חינוך ייחודיים וכדומה. ברחוב החרדי קבוצות וחוגים רבים, כאשר החיים המשותפים חצר ליד חצר וקבוצה ליד קבוצה יוצרים השפעות, קשרי גומלין ושינויים. בנוסף, החשש מסכנת חילון ומהחיים המודרניים הביא במאה ה-20 גם לשיתוף פעולה פוליטי בין המגזרים החרדיים. יחד עם זאת, רבים מתחומי ההפרדה עדיין נותרו בעיניהם, בעיקר במוסדות החינוך והקהילה, בהלכות הכשרות, בלבוש ובהשתדלות לחתן את הילדים עם בני אותו מחנה (צדוק, 1990; סטולמן, 1999).

1.2.4.4 תמורות בחברה החרדית

הספרות אמנם מתייחסת לאוכלוסייה החרדית כאל קהילה חברתית המגלה סגירות ביחסה אל הסביבה, אך ניתן גם להתייחס אל החרדים כאל עולם של קהילות המגלות סימביוזה עם האוכלוסייה החילונית, אגב ביקורת קשה, ולאפיינם כסקטור המנהל יחסי גומלין עם החילונים במסגרת של פוליטיקה ומשק (קצובר, 1999; שלמה, 2001; הורוביץ, 2002; קפלן, 2003, 2007). במגוון רב של תחומים בחיי החברה החרדית ניתן להבחין בתמורות הנובעות מן העלייה ברמת החיים, המודרניזציה וההתפתחות העולמית והארצית, והאמורות לקרבה אל סביבתה: **שינוי במעמד האישה** (פלואי, 1987;

פרידמן, 1988, 1999; אלאור, 1990; רותם, 1992; דקל, 1996; שלהב, 1997; בראון, 1998; חסון, 2002; אבירם ודהאן, 2002; קפלן, 2003, 2007; שלהב, 2007); **מיתוג החברה החרדית כשוק צרכנים חדש** (נבו, 1993; צפריר, 2001; קפלן, 2003; הירש, 2003); **פתיחות רבה יותר של ציבור זה לתקשורת ולתרבות פנאי** (אלאור ונריה, 2003; דגני ודגני, 2003; הורוביץ, 2000; הרשקוביץ, 1998; חקק, 2005; ליברמן, 1992; ליוש, 1999; משרד התיירות, 1996, 2002, 2007; צרפתי ובלייס, 2002; קפלן, 2001, 2003; שלג, 2000; Schneller, 1999; Klin-Oron, 2005); **היפתחות מוגבלת לשירות הצבאי** (טל, 2000; ששון-לוי, 2000; חקק, 2003; שטדלר, 2004; דרורי, 2005); **שינויים במבנה, בהתנהלות ובהשקפות פוליטיות** (שלהב, 2001; פלד, 2001; הורוביץ, 2002; טסלר, 2003; לופו, 2004; ברזילאי, 2004; חקק, 2005; רביצקי, 2006); **שינוי בדפוסי היציאה לשוק העבודה ובהקמת מוסדות להכשרה מקצועית ואקדמית לציבור החרדי** (גונן, 2000, 2005; אלאור, 2001; רביבו, 2002; אבירם-ודעהאן, 2002; חקק, 2004; לופו, 2003, 2004; שטדלר, 2003; כהונאי, 2004; קינג וגזית, 2005; כהן, 2005; סופר-פורמן, 2007; פרידמן ופוגל, 2007; קפלן, 2007; גוטליב, 2007; קאופמן ואחרים, 2008); **תהליכים חברתיים של חזרה בתשובה ויציאה בשאלה** (אלאור, 2006; גודמן, 2002, 2004; ברזילאי, 2001, 2003, 2004; שני, 2005); **עניין מסוים בנושאי איכות הסביבה** (שלהב וקפלן, 2003); **היפתחות במגוון תחומים הקשורים בנושאי פסיכולוגיה, חינוך ורפואה** (להב, 2006; פירר, 2001; משקובסקי, 2000; הלר, 2002); **ותחומים נוספים**.

חוקרים מסמנים היום תהליך סלקטיבי של "ישראליות" הפנמה של ערכים תרבותיים ודפוסי התנהגות שמקורם בחברה הסובבת, המשפיעים בעיקר על חלקים מן המחנה המתון בחברה החרדית (ראה תת פרק) ונכנסים לתוך החברה החרדית על ידי מספר "סוכני שינוי": האישה החרדית, "החוצניקים", בעלי התשובה ועוד (שלהב, 1997, 2005; קפלן, 2007; אלמוג וחנני, 2008). תהליך זה מנוגד למגמות ההיבדלות וההסתגרות שממשיכות לאפיין את הרטוריקה החרדית הרשמית, שתפיסת היסוד שלה היא עדיין להימנע מהשפעות קורנות שליליות של אורחות החיים החילוניים ומכך גם מתחייבת התבדלות גיאוגרפית (שלהב, 1991; קרן, 1998; קפלן, 2003, 2007). בין השאר תבדוק עבודה זו האם המרחב הגיאוגרפי החרדי המתפתח מחזק את התהליכים המסומנים היום בחקר החברה החרדית או משרת עדיין את ההסתגרות, כגישה הגיאוגרפית הבסיסית של כל חברה מתבדלת.

1.2.5 ההתפרסות וההתבדלות הגיאוגרפית של החברה החרדית בישראל

1.2.5.1 המרחב החרדי המתבדל

תהליכי הסגרציה האוניברסאליים, שנזכרו לעיל (ראה סעיף 1.2.3) נכונים גם בהקשר של האוכלוסייה החרדית בישראל. תהליך ההתבדלות הגיאוגרפית של אוכלוסייה החרדית מלווה בהסתגרות חברתית אשר גדלה ככל שהקיצוניות הדתית גדולה יותר ובכך גם מתחזקת הנטייה להפרדה מרחבית מן האוכלוסייה שאינה דתית. יש לציין, שהיהדות נבדלת מהנצרות בשני עקרונות: האחד – היהדות היא דת של מצוות מעשיות, כלומר מערכת של חוקים, צווים ותקנות המעצבים את אורח החיים של הכלל והפרט בעם היהודי. העיקרון השני – היהדות איננה עניין ליחיד בלבד, אלא היא עניין קהילתי ציבורי. שני העקרונות הללו, כשהם נתפסים באופן פונדמנטליסטי פשטני, מובילים בהכרח להתבדלות גיאוגרפית (שלהב, 1984; שלהב ופרידמן, 1985).

ההתבדלות החרדית נובעת כאמור משתי טראומות היסטוריות: הראשונה הינה תהליכי החילון וההשכלה שעברה האוכלוסייה היהודית באירופה ("טראומת הסחף"), והשנייה קשורה בשואה ובהשמדת מרכזי היהדות הגדולים באירופה (פרידמן, 1991). טראומות אלו יצרו בתודעת הקהילות היהודיות תחושה של איום ושל מחויבות, ותגובתו של העולם החרדי היתה יצירה וטיפוח של מרחב נבדל אשר יגונן על אורחות חייו ותרבותו ובו בעת ישמש זיכרון חי לעיירה היהודית שחרבה בשואה (שלהב, 1991).

המרחב הנבדל נקרא כאמור בספרות המקצועית "גטו" (שלהב, 1991; וקאן, 2004). הזיכרון ההיסטורי היהודי, בעקבות השואה, הטביע במונח "גטו" משמעויות שליליות חריפות ביותר, לפיהן הגטו הוא אזור נבדל, הכפוי על תושביו מכוח אילוצים שונים שאינם בשליטתם. לעומת זאת ההתייחסות כאן ל"גטו" היא ניטראלית לחלוטין ואף אינה באה ללמד על דרך היווצרותו, אלא להצביע על עצם תופעת ההתבדלות הגיאוגרפית, העשויה להופיע בדרגות שונות – החל מן השלב הראשוני של "גיאומיזציה", שהוא מובחנות של אזור מגורים בעל אוכלוסייה ספציפית וכלה בעוצמתו החזקה ביותר של הגטו – כאשר הוא מעין מיקרו-קוסמוס בתוך העיר, מנותק ממנה ועצמאי במערכותיו החברתיות והכלכליות ובאספקת השירותים החיוניים. בין שני הקצוות קיים רצף של דרגות שונות של "גיאומיזציה" – משמע, עוצמות שונות של התבדלות גיאו-חברתית וכלכלית (שלהב, 1991; פרידמן, 1991; וקאן, 2004). הגטו החרדי הוא תוצר משולב של כוחות המושכים את בני הקהילה להתקבץ באזור מיוחד ולגור קרוב מאד זה לזה ושל כוחות הדוחפים אותם להתרחק מן האוכלוסייה שאינה כמוהם ומכל המרכיבים העירוניים המאיימים (שלהב, 1989). בגטו יכולה הדתיות החרדית להתבטא במלואה; בתוך המרחב הטריטוריאלי החרדי שלטת "תרבות הקדושה" המוקרנת על הסביבה באמצעות בתי המדרש, בתי הכנסת, הישיבות ו"קול תורה ותפילה" הבוקע מהם ובאמצעות הנוכחות הפיזית של ה"חיצוניות היהודית חרדית" במרחב. התרבות החילונית, כפי שהיא מתבטאת בעיר המודרנית, היא היפוכה של הקדושה (שנל, 1988; ליבמן, 1990; פרידמן, 1991, 1997).

עקרון ההתבדלות, המדובר, מחייב לכאורה יצירת נתק גמור בין המערך העירוני המודרני, בו מתבטא האיום כלפי החברה החרדית בצורה חריפה, לבין הקהילה החרדית. דהיינו, יצירת מסגרת חברתית שלמה מבחינה תרבותית וכלכלית במרחב גיאוגרפי נפרד ומבודד. פעולה זו לא התקבלה בחברה החרדית והסיבות לכך נובעות מהמסורת ההיסטורית-עירונית של הקהילה היהודית ומהמבנה החברתי-כלכלי של החברה החרדית, המקפל בתוכו סתירות מהותיות: מצד אחד, החברה החרדית רואה את החברה האחרת כמאיימת ועל כן מבקשת להיבדל ממנה בדילת מקסימאלית. מצד שני זוהי חברה שהבסיס הכלכלי שלה נשען על מתן שירותים ועל סחר חליפין עם האוכלוסייה הסובבת (שלהב, 1984, 1988, 1989, 1991, 1996; שלהב ופרידמן, 1985). הפתרון החרדי הוא יצירת גטו שאינו מיקרוקוסמוס נפרד אלא הוא מציג התבדלות משלימה, המהווה דגם מיוחד של התבדלות גיאוגרפית: בעוד שבמישור האינסטרומנטאלי קיימת תלות בין המרחב החרדי למרחב הסובב אותו, ולכך יש השפעה הן על הארגון המרחבי של הגטו החרדי והן על היכרותו של הציבור את המערכת העירונית הסובבת, הרי שבמישור התרבותי-ערכי חלה אותה התבדלות מקסימאלית, על אף ההשוואה לחברה החיצונית. התוצאה היא אותו דגם משלים, שפירושו שהחרדים – עם כל קיצוניותם ונטייתם להחמיר – מבחינים היטב בין מציאויות שונות ואינם מתבדלים מהעולם (שלהב, 1991, 1996).

תיחום ה"מרחב החרדי" מעמיד בפני החוקר בעיות של זיהוי. האוכלוסייה החרדית איננה מהווה קטגוריה דמוגרפית רשמית, אין לגביה כל רישום סטטיסטי נפרד ובוודאי שלא מיפוי. אולם,

התקבצותה של אוכלוסייה זו באזורים מובחנים גורמת לכמה ביטויים מרחביים אותם ניתן למפות. כל אחד מביטויים אלו עשוי לשמש כאינדיקטור להשתרעותה של האוכלוסייה החרדית, המשפיעה על המרחב הגיאוגרפי השפעות שהן ייחודיות לה ומובחנות בשטח (שלהב, 1984). שלהב ופרידמן (1985) מבחינים במספר מחוונים המשמשים כאמצעי זיהוי ותיחום של האוכלוסייה החרדית: דפוסי הצבעה בבחירות; תפוצת התלמידים במוסדות חינוך חרדיים; שירותי קהילה רלוונטיים, סגירת רחובות לתחבורה בשבת ותיחום העירוב החרדי בו מותר ליהודי חרדי "לטלטל בשבת" (שלהב ופרידמן, 1985; כהנר וחלוצי, 2004; כהנר, 1995; 2004).

מיפוי המחוונים הטריטוריאליים של האוכלוסייה החרדית לאורך זמן יציג את דינאמיקה של התפשטות אוכלוסייה זו. תהליך זה כרוך במאבק בין האוכלוסייה החרדית והאוכלוסייה הלא-חרדית, שכן משמעותו של התהליך איננה רק תחרות על טריטוריה אלא גם על "הדומיננטיות התרבותית" באותו שטח. על פי הסבר זה, המתח המעורר את המאבק הוא תוצאה של אינטרסים שונים על פני המרחב. שתי אוכלוסיות אלו רואות במרחב העירוני מוצר צריכה והן מתחרות על יתרונותיו. האוכלוסייה החרדית אינה שונה מן האוכלוסיות האחרות המתחרות על המרחב הטריטוריאלי: היא שואפת להבטיח עתודה של אזורים מגורים לדור הצעיר, משימה חשובה מאד בהתחשב בלחץ הדמוגרפי על הטריטוריה של אוכלוסייה זו. היא גם משתדלת להימנע ככל האפשר מ"השפעות קורנות" שליליות בדמותן של אורחות חיים דחיות. יש לזכור איפוא, שבמאבק הטריטוריאלי החרדי ישנם שני מישורים: המישור ה"צרכני" בו האוכלוסייה החרדית דומה לכל קבוצה אחרת במטרותיה, במאבקה ובמאפיינים הסארגטיביים שלה ובמישור האידיאולוגי של יצירת "מרחב של קדושה" (שלהב, 1984; שלהב ופרידמן, 1985). הגטו החרדי בעיר המודרנית הוא גוף דינמי הנמצא בתהליך של התקבצות אולם במקביל שואף להתרחבות טריטוריאלית. שלהב (1991) מתאר דינאמיקה זו בחלוקה למספר תהליכים:

הראשון, תהליכים סוציו-דמוגרפיים: גיל נישואין נמוך יחסית, שאיפה לתא משפחתי רחב ותפיסה אידיאולוגית המבטלת הגבלה על פיקוח הילודה – מביאים לריבוי טבעי גבוה המהווה את מקור הלחץ העיקרי על המרחב הטריטוריאלי החרדי (שלהב, 1991). שיעור הגידול השנתי של האוכלוסייה החרדית עומד על 6% (לעומת 1.4% באוכלוסייה הישראלית), שיעור זה מתבטא במבנה הדמוגרפי של המגזר, בו האוכלוסייה הצעירה (עד גיל 18) מהווה כ-60% מכלל האוכלוסייה החרדית. רמת הפריון של האוכלוסייה החרדית, עם ממוצע של 7.7 ילדים לאישה (לעומת 2.6 ילדים בממוצע ישראלי כללי) גיל הנישואין הנמוך – במיוחד של הבנות – והלחץ החברתי להוליד ילד ראשון בשנה הראשונה לנישואין, יוצרים מרווח בין-דורי קצר מאוד בין דור ההורים לזה של הבנים (גורביץ וכהן-קאסטר, 2004; אלמוג והורנשטיין, 2008). ריכוז של מאפיינים דמוגרפיים וחברתיים-כלכליים רלוונטיים מוצגים בטבלה 1 המורה על פערים דמוגרפיים וסוציו-כלכליים ניכרים בין המגזר החרדי לבין כלל האוכלוסייה היהודית בארץ (ראה טבלה 1).

טבלה 1: השוואת מאפיינים דמוגרפיים, חברתיים וכלכליים נבחרים בין החברה החרדית לכלל האוכלוסייה היהודית בישראל.

כלל האוכלוסייה היהודית	אוכלוסייה חרדית	
1.4%	6%	אחוז גידול שנתי
26%	50%	אחוז ילדים בני 0-14, 2001
12%	4%	אחוז בני 65 ומעלה, 2001
30.1	15	גיל חציוני, 2001
27.2	21.3	גיל ממוצע של גברים בנישואין ראשונים, 2000
24.8	19.9	גיל ממוצע של נשים בנישואין ראשונים
2.6	7.7	מספר ילדים ממוצע לאישה, 2001
3.1	5.3	ממוצע נפשות במשק בית, מפקד 1995
1.0	1.4	צפיפות דיור ממוצעת, מפקד 1995
93%	17%	בעלות על מכשיר טלוויזיה, מפקד 1995
35%	60%	גברים שאינם שייכים לכוח העבודה האזרחי, מפקד 1995
2	5.3	אשכול ממוצע במדד החברתי כלכלי, 1999

(מקור: גורביץ וכהן-קאסטרו, 2004)

סוגיית הנישואין בקהילה החרדית, יסוד קיומה של המשפחה שהיא אבן הראשה של שרידות הקהילה, התפתחותה ושגשוגה, אינה נתונה לתהליכים ספונטאניים של הדור הצעיר. בגלל חשיבותה, היא בפיקוח מלא של שידוכים ממוסדים וכללי התנהגות שאף כי אינם "הלכה", הם חלק מנימוסי החברה החרדית. בהסדרים של היכרויות בין המינים שאינן ספונטאניות אלא מוסדרות בכללים קבועים, מתפתחים גם מנהגים נוקשים למדי ביחס למקורות התמיכה הכלכלית בזוג הצעיר. בחברה בה הלימוד בישיבה נעשה לעיסוק העיקרי של הבחורים – "תורתם אומנותם" – החתן המיועד לא יוכל לכלכל משפחה ובודאי שאין לו – וברוב המקרים גם לא להוריו – משאבים כלכליים למימון דירה וריהוט. עול הסדרת המגורים וכלכלת המשפחה הצעירה לפחות בשנים הראשונות לנישואין – "סידור" בעגה החרדית – נופל אפוא על ההורים, שלעיתים קרובות גם הם, בהיות 'תורתם אומנותם', נעדרים הון משפחתי שיאפשר להם לשאת בעול הזה. כאשר ההיכרות בין בחור ובחורה יזומה על יד גורם חיצוני (הורים, בני משפחה, רבנים, חברים נשואים וכד') ואינה ספונטאנית, מתפתחים "כללי שוק" של ערכי נישואין להתאמה בין בני זוג פוטנציאליים. הערך החשוב ביותר של הבחורים הוא תלמיד חכם או עילוי. כל אב היה רוצה שבתו תתחתן עם 'עילוי' וכל אב היה מוכן לשלם הרבה מאוד כדי "להשיג" חתן כזה. מטבע הדברים, מספר העילויים הוא קטן, ובהתאם לכללי הביקוש וההיצע – "מחירם" מרקיע שחקים. תלמיד חכם כזה עשוי להציב תנאי מוקדם של "סידור מלא" (כלומר – הדירה וכל הוצאות הקיום של המשפחה יחולו על הורי הנערה) עוד לפני שהוא יסכים לפגוש את הכלה המיועדת. מכאן שערך נישואין חשוב של נערה חרדית, לבד מיופייה וכישוריה, הוא היכולת הכלכלית של הוריה. עונת השידוכים של הבנות מתרחשת כאשר הן תלמידות ב'סימינר' (מקביל לכיתות הגבוהות בתיכון הישראלי הכללי), ויוצרת מתחים וקנאה על רקע ההשוואה בין החתנים המיועדים. במקרים שאינם קיצוניים, שהם החלק הארי של השידוכים, נטל הסידור הכלכלי – "חצי סידור" – מתחלק בין שתי המשפחות ההוריות. גם כך, בשביל רוב ההורים המטופלים במשפחות מרובות ילדים הנטל הכרוך בנישואי הילדים כבד כמעט ללא נשוא. אך יחד עם זאת זוהי מסורת המקוימת באופן מלא והכרח על החברה החרדית לפתור את הבעיות הנובעות ממנה (שלהב, 1991; פרידמן, 1997; זילברשלג, 1998).

התהליך השני קשור **במרכיב הסוציו-כלכלי**: מעבר למגבלות הדתיות-תרבותיות והחברתיות על מרחב הבחירה למגורים של הפרט החרדי, מוגבל מרחב זה גם בשל מגבלות כלכליות ברמת הפרט. חתך התעסוקה באוכלוסייה החרדית מוגבל בכך ששיעור ההשתתפות בכוח העבודה נמוך, מכאן שבהכרח רמת ההכנסה נמוכה יחסית ומצמצמת את מרחב הבחירה של החרדי למגורים מן הבחינה הכלכלית (ראה טבלה 1). יש לציין שלרוב גם בעלי היכולת הכלכלית יעדיפו להישאר במסגרת תחומי הגטו החרדי וזאת בשל סיבות חברתיות-דתיות המהוות את המרכיב הדומיננטי ביותר במערכת השיקולים של האוכלוסייה החרדית להתרכזות יחדיו. בערים הגדולות לעיתים הקושי הכלכלי הוא הגורם ליציאה מחוץ לגטו, לאזורים הפריפריאליים הזולים יותר למחייה (שלמה, 1991; פרידמן, 1997).

התהליך השלישי קשור **במחסומים חברתיים ופיזיים** המשפיעים על תהליך ההתפשטות הטריטוריאלית. המחסומים הפיזיים התוחמים את שטחו הגיאוגרפי של הגטו החרדי הם שימושי קרקע המבטאים את תרבות העיר החילונית (מסחר ושירותים, שטחי בילוי ובידור או אזורי ממשל ומוסדות דתיים שאינם יהודים). המחסום החברתי-כלכלי מבטא את מידת היוקרה החברתית של אזור ואת מידת היכולת של אוכלוסייה חדשה להיכנס אליו. החברה החרדית, על אף קשייה הכלכליים, מושפעת מעליית רמת החיים של האוכלוסייה הישראלית ולכן קיימת גם בה נטייה ברורה לעלייה ברמת הדיור (שלמה, 1991).

התהליך הרביעי והאחרון קשור בהשפעתה של **התפתחות המערכת העירונית והטכנולוגיה המודרנית** (תחבורה ותקשורת, ביטחון סוציאלי, שיווק מוצרים ייחודיים לאוכלוסייה וארגון מנגנונים ומוסדות בירוקרטים חרדיים), אשר מחד הן מחזקות את העמקתו והרחבתו של הגטו החרדי ומאידך הן מאפשרות פיזור חלק מן האוכלוסייה "העודפת" מחוצה לו (שלמה ופרידמן, 1985; שלמה, 1991).

שלמה ופרידמן (1985) מדגישים את רעיון הדיפרנציאליות הקיים בדפוסי ה"חדירה וההתנחלות" החרדיים: שכונות אחדות מזדקנות ולעומתן מתבססות שכונות חדשות שהרכב אוכלוסייתן הצעיר מרמז בבירור על כיווני גידול והחרפת העימות עם אוכלוסיות אחרות בעתיד. טענתם היא כי גטו חרדי הבנוי מרצף של שכונות חרדיות, המותיר מרחב התפשטות, עדיף על "איים" חרדיים בתוככי האוכלוסייה החילונית. ניתוח התפתחותם של הגטאות החרדיים בישראל ובארצות הברית מלמד כי מלכתחילה היה התהליך קשור ליציאתם של הלא-חרדים לאזורי מגורים אחרים, בעלי סטאטוס גבוה יותר. החברה הלא-חרדית נדחקה (או נוטשת לפני כניסה חרדית) החוצה, לא רק משום שהיא מרגישה לחוצה ומאוימת אלא גם משום שכניסת חרדים מעלה בשלב הראשון את מחירי הדירות והדיירים הלא-חרדיים יכולים למצוא להם דיור חלופי באיכות גבוה יותר, במחיר דירותיהם הישנות. אף שתהליכים אלו אינם שונים עקרונית ממה שקורה בערים המטרופוליניות במערב, כאשר קבוצות אתניות חודרות לאזורי מגורים חדשים ודוחקות את תושביהם הוותיקים, קיים בכל זאת הבדל חשוב אחד: בעוד שבמקרה האחרון, חדירת הקבוצות האתניות מלווה בירידת ערך הדירות, במקרה של החדירה החרדית, עולים מחירי הדירות בטריטוריה החדשה (אלו יורדים שוב בשלב ההתנחלות) (שלמה, 1991; פרידמן, 1991; דגני ודגני, 2000).

החברה החרדית בישראל מציגה תהליך של התבדלות גיאוגרפית והסתגרות חברתית ובכך היא יוצרת גטאות חרדיים ברחבי הארץ. גטאות אלו נוצרים על ידי שני מנגנונים עיקריים – הראשון הוא מנגנון ה"חדירה והורשה" שהוסבר לעיל, והשני הוא מנגנון הבנייה הייעודית לאוכלוסייה החרדית. מנגנון זה הוא תוצר של יזמות – בין אם מדובר ביוזמה של מנהיגים קהילתיים, של עסקנים חרדיים או של

רשויות שלטוניות. המתבטא בבניית שיכונים ושכונות נבדלות לחרדים ובעשור האחרון אף בהקמתן של ערים הומוגניות לחרדים. מנגנונים אלו מגובים בתהליכי דינאמיקה דמוגרפית וסוציו-כלכלית באוכלוסייה החרדית, הגורמים להתרחבות טריטוריאלית של הגטו תוך תהליך של תחרות על המרחב ביחד עם העמקת ההסתגרות החברתית. תהליך זה של התרחבות תוך הסתגרות, כאשר הוא מתרחש בתוך המערך העירוני המודרני, יוצר עם הזמן קונפליקטים גיאוגרפיים-מרחביים ותרבותיים (שלהב ופרידמן, 1985; שלהב, 1991; חסון, 1996, 1999, 2001, 2002; גונן וחסון, 1997; נויגרשל, 2003; סואן, 2003). עם זאת חל במקביל תהליך במישור האינסטרומנטלי: הקהילה החרדית מנצלת את ההתפתחויות הטכנולוגיות המודרניות על מנת להשתחרר מן הצמידות הגיאוגרפית, גמישות המאפשרת לה במידה רבה להשתחרר מן ה"גטו החרדי עירוני" ולפתח ערי לוויין ושכונות פרווריות בעלות אופי חרדי מחוצה לו (שלהב, 1989, 1997; פרידמן, 1991; גונן, 2007).

1.2.5.2 הדמוגרפיה של האוכלוסייה החרדית בישראל

גידולה של האוכלוסייה החרדית לאורך השנים האיצ את תהליך חדירתה מהשכונות החרדיות הוותיקות לשכונות סמוכות וכן הביא להקמתם של יישובים חרדיים נוספים מחוץ לירושלים ובני ברק (שלהב, 1997; סבירסקי, 1998; גירבי ולוי, 2000; מנוף, 2001; צפריר, 2001; קפלן, 2003; גורביץ וכהן-קאסטרו, 2004).

בשני העשורים האחרונים מנסה קומץ חוקרים להגדיר את היקפה של אוכלוסיית החרדים ואת פיזור הגיאוגרפי (כהנר, 2004). צפריר (2001) מציג מספר מחקרים המראים שכ-80% מכלל החרדים מרוכזים ב-40 יישובים ובניגוד לעבר ירד משקלן של ירושלים ובני ברק כמרכזים גיאוגרפיים עיקריים של החרדים. הסוכנות היהודית (2004), דגני ודגני (2000) ואפ"ג (פרסום גל 2005) סוברים, שעל פי ניתוח קבצי בחירות '96, האוכלוסייה החרדית מתפלגת בין אזורי הארץ באופן הבא: 27% מכלל האוכלוסייה במגזר החרדי מתגוררים בירושלים, 6% בסביבות ירושלים (ביתר עילית, בית שמש, ומודיעין עילית), 18% בעיר בני ברק, 21% באזור המרכז (כפר חב"ד, בת ים, תל אביב, לוד, רמלה, נתניה, פתח תקווה), 14%-9% באזור חיפה והצפון (נכללו היישובים רכסים, קריית אתא, מגדל העמק, חיפה וצפת), 14%-19% באזור רחובות והדרום (כולל אשדוד, שדרות, קריית גת) (כהנר, 2004; שטרן ואחרים, 2006).

השאלה כמה חרדים יש בישראל היא סבוכה וספק אם יש לה תשובה חד משמעית (Shilhav, 1993). בקרב אנשי הסטטיסטיקה והגיאוגרפיה היה נטוש בתחילת שנת 2000 ויכוח חריף האם יש בארץ 420 אלף חרדים, כדעת הממעיטים, או 550 אלף, כדעת המרבים. הכלכלנים ממעיטים עוד יותר ומדברים על 250 אלף חרדים בלבד (דהן, 1998; אילן, 2000), כאשר דפוס ההצבעה לכנסת מפריכים הערכות נמוכות מעין אלה. יש לציין שעל אף חשיבותה של החברה החרדית כמרכיב בנוף הישראלי, ניתן למצוא אודותיה מידע מחקרי-אמפירי מועט יחסית, במיוחד במה שנוגע לתכונותיה הדמוגרפיות. בהעדר מקורות קשה לאמוד את מספרה המדויק של האוכלוסייה החרדית בישראל. הסיבה העיקרית למצב זה הינה חיסרון בהגדרה ברורה של מיהו חרדי וטענה לחוסר שיתוף פעולה של החרדים (דהן, 1998; קפלן, 2003; כהונאי, 2004; אלמוג וחנני, 2008; Shilhav, 1993). הקושי לענות על שאלה זו נובע ממספר סיבות עיקריות, שפורטו בהרחבה על ידי כהנר (2004):

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה אינה עוקבת אחר הגדרת הזהות הדתית של אזרחי ישראל למעט חלוקה בסיסית ליהודים, מוסלמים, נוצרים ודרוזים. המושג "חרדי" המבטא אמונה ואורח חיים, לא

בנמצא, לכן קיים מעט מאוד מידע סטטיסטי אודות אוכלוסייה זו (שלהב ופרידמן, 1985; שלג, 2000; קפלן, 2003). הדרך הנחשבת לאמינה ביותר לקבוע את רמת דתיותו של אדם היא לשאול אותו ישירות על כך. הדבר נעשה לעיתים בסקרים (הסקר החברתי של הלמ"ס הוא הדוגמא המקיפה ביותר) אך מידע מסוג זה נותר בהכרח ברמה של סקר מדגמי, שלא מאפשר להשליך ממנו באופן אמין על האוכלוסייה ברמות הפרטניות וודאי שלא ברמת הפרט (פורטנוי, 2007).

מידת הפתיחות בחברה החרדית להשתתפות בסקרים קטנה (צפריר, 2001; Shilhav, 1993). לעומתם טוענת קפלן (2003) שהמציאות מראה כי באם משתמשים בשיטות מחקר המתאימות למגזר החרדי (מונחים נכונים, עריכת הסקר "בסביבה הטבעית", זמן עריכת הסקר במועדים הנוחים לאוכלוסייה זו וכדומה) אז עולה שיעור ההשתתפות בסקרים ולעיתים אף הוא גבוה מהמקובל באוכלוסייה החילונית.

בהעדר נתוני יסוד (נתוני הלמ"ס) כבסיס להשוואה, נדרש החוקר להצלבנות רבות ושאלות סינון, כגון: אזור מגורים, מוסד חינוכי בו לומדים הילדים, השתייכות לזרם דתי, הצבעה לכנסת ונוכחות מכשיר טלוויזיה כדי לקבוע בוודאות שמדובר באוכלוסייה בעלת צביון חרדי מובהק (צפריר, 2001). יש לזכור, שהסתמכות על מסגרות חינוך חילוניות וחרדיות עלולה להטעות, ראשית משום שניסיון כזה ידגים רק את אוכלוסיית התלמידים, שנית משום שישנם הורים מסורתיים, השולחים את ילדיהם למערכות החינוך החרדיות, בעיקר לזו של ש"ס. בנוסף, הסתמכות על נתוני הצבעה עלולה להיות מטעה כיוון שחלק מהציבור החילוני מסורתי נותן את קולו למפלגות החרדיות (שלג, 2000).

הופעתה של ש"ס מקשה עוד יותר את הגדרת המושג חרדי ואת בדיקת גודלה של האוכלוסייה החרדית. הקושי להעריך מספרית את התוספת של אוכלוסייה זו נובע ממספר סיבות: הראשונה – רבים מהספרדים המזדהים עם הסקטור החרדי מסגלים לעצמם רק חלק מן המנהגים; השנייה – לא כל מצביעי ש"ס הם חרדים; השלישית – קיים סיפוח זוחל של קבוצות אוכלוסייה מרבדים חברתיים – כלכליים נמוכים (החזרה בתשובה), אשר עשוי לטשטש עוד יותר את קו הגבול הלא ברור ממילא של המונח חרדי (שחר ואסיף, 2000; Shilhav, 1993).

אחת השיטות הרווחות בקרב חוקרים לאומדן האוכלוסייה החרדית היתה שימוש בסיווג "סוג בית הספר האחרון" שבו למד הנדגם (מי שמוסד הלימוד האחרון שלו היה ישיבה). דהן (1998) השליך מנתון זה על כל בני המשפחה ומשק הבית מוגדר אצלו כחרדי. מחקרו של זוסמן ורומנוב (2005) נעזר בסקר החברתי לזיהוי חרדים והצביע על הטיה מטה בזיהוי חרדים שנקט דהן, כך שהתקבל אומדן חסר של מספרם האמיתי (פורטנוי, 2007). מעבר לעובדה שמדובר בשיטה עקיפה לאומדן האוכלוסייה, יש בשיטות אלה גם לא מעט בעיות מתודולוגיות (גוטליב, 2007; אלמוג וחנני, 2008א'). למשל, מצב בו מגדירים כחרדי מי שאחד מבני משפחתו למד בישיבה שאינה ישיבה תיכונית: זוהי שיטה שעלולה להחמיץ משפחות של "בעלי-תשובה" ועולים חדשים, שלא הספיקו ללמוד בישיבות. גם שיטת אומדן מספר החרדים באמצעות מספר התלמידים ברשת החינוך העצמאית עלול להטעות מכמה סיבות. ראשית, הרשת אינה נוטה לספק נתוני אמת על מספר התלמידים; שנית, כדי לאמוד את כלל החרדים יש להוסיף למספר הקטינים את מספר הבגירים, שהוא בחזקת נעלם; שלישית, כפי שנאמר ישנם הורים שאינם חרדים (מסורתיים ודתיים) השולחים את ילדיהם למערכות החינוך החרדיות, בעיקר לזאת של ש"ס (אלמוג וחנני, 2008א').

אין ספק שיש צורך בהערכה סטטיסטית ומחקרית חדשה, בעיקר מצד הלמ"ס, וזאת על מנת לספק לשוק נתונים דמוגרפים מסודרים על החברה החרדית. יש לציין שלאחרונה עושה הלשכה המרכזית

לסטטיסטיקה (וגופים ממסדיים נוספים) צעדים ראשוניים בבניית מתודולוגיה לחישוב הפיזור הגיאוגרפי והמאפיינים הדמוגרפים, החברתיים והכלכליים של האוכלוסייה החרדית בישראל (גורביץ' וכהן-קאסטר, 2004, פרידמן ופוגל, 2007; גוטליב, 2007; פורטנוי, 2007). עבודות אלו ובעיקר עבודתן של גורביץ' וכהן-קאסטר שימשו פלטפורמה למחקר המוצג בעבודה זו.

על אף הקושי לאמוד את מספרה המדויק של האוכלוסייה החרדית בישראל, נערכו במהלך שני העשורים האחרונים מספר עבודות בתחום זה המהוות, נכון להיום, אסמכתא לגודלה של אוכלוסייה זו:

דגני ודגני מעריכים שהיקף האוכלוסייה החרדית בישראל נע בין 485-550 אלף נפש, המהווים כ-8.5% מכלל אוכלוסיית ישראל וכ-10% מהאוכלוסייה היהודית (דגני ודגני, 2000: 37-56).

שלהב נוטה להעריך את מספרה של האוכלוסייה החרדית בסביבות 400-420 אלף נפש המהווים כ-7% מתושבי ישראל וכ-8.5% מהאוכלוסייה היהודית (שחר ואסיף, 2000: 25; Shilhav, 1993).

מומי דהן, הנחשב מהממעיטים בגודלה של האוכלוסייה החרדית, טוען שבשנת 1995 הוגדרו כחרדים 221 אלף משקי בית, המייצגים אוכלוסייה של 250 אלף נפש, כלומר 4% מכלל האוכלוסייה ו 5% מהאוכלוסייה היהודית (דהן, 1998: 7-8).

שחר אילן, אשר בחן את הסוגיה הדמוגרפית דרך הבחירות לכנסת ה-15, מראה ש"ס לבדה קבלה בבחירות אלו כ-431 אלף קולות, ויהדות התורה קבלה 126 אלף קולות. ניתן להניח שקולות אלו מייצגים כ-1.2 מליון נפש. אך ההערכה היא שכ-13-14 מנדטים מתוך 17 המנדטים של ש"ס הגיעו ממצביעים לא חרדים וכך גם אחד מחמשת המנדטים של יהדות התורה. על פי הנחות אלו היו לש"ס וליהדות התורה פחות מ-200 אלף מצביעים חרדים, המייצגים אוכלוסייה של 535 אלף נפש (כולל ילדים) (אילן, 2000: 316-318).

ברמן וקליבנוב הראו שהאוכלוסייה החרדית הכפילה את עצמה בין השנים 1979-1995: בשנת 1979 חיו במדינת ישראל 140 אלף חרדים, ועד לשנת 1995 עלה מספרם ל-290 אלף נפש, אשר היוו כ-5% מכלל האוכלוסייה ו-6% מהאוכלוסייה היהודית (Berman.& Klinov, 1998: 2-8).

סופר מעריך שכיום מונה האוכלוסייה החרדית בישראל, אשכנזים ומזרחיים כמיליון נפש, מבוגרים וילדים (סופר וביסטרוב, 2004: 26-27).

אורה קפלן שחקרה את המגזר החרדי בהקשר הצרכני שלו, מעריכה שכיום מוערך מספר משקי הבית במגזר החרדי בכ-100,000-130,000 עם מספר נפשות של כ-700,000-780,000 המהווים כ-11% מכלל אוכלוסיית ישראל (קפלן א', 2003).

גורביץ' וכהן-קאסטר (2004) ערכו חישוב של גודל האוכלוסייה החרדית המבוסס על זיהוי אזורי מגורים חרדיים על פי ניתוח דפוסי הצבעה למפלגות החרדיות בבחירות 1996. הן נעזרו גם במידע סטטיסטי נוסף ועדכנו יותר לכן האומדן שלהן מתייחס לשנת 2002. הקושי העיקרי בחישוב שלהן נוגע למפלגת ש"ס, שרוב מצביעיה אינם חרדים. הן אמדו את גודל האוכלוסייה בעזרת דפוסי הצבעה המאפיינים את האוכלוסייה החרדית האשכנזית (מפלגת יהדות התורה) ושייכו את מצביעי ש"ס לקהילה החרדית באם הם התגוררו באותו אזור סטטיסטי שבו אחוז התמיכה במפלגת יהדות התורה היה גבוהה במיוחד (ראה נספח יב'4) (גורביץ' וכהן-קאסטר, 2004; גוטליב, 2007; פורטנוי, 2007). מתוך כך מעריכות גורביץ' וכהן-קאסטר את גודלה של האוכלוסייה החרדית בישראל בשנת 2002 בכ-550 אלף נפש, כ-8.9% מכלל האוכלוסייה (גורביץ' וכהן-קאסטר, 2004).

גוטליב (2007) הבוחן את האומדנים השונים לגדולה של האוכלוסייה החרדית לאורך השנים, מעריך את גודלה של האוכלוסייה החרדית נכון לשנת 2004 בכ-659,000 נפש המהווים כ-10% מכלל האוכלוסייה בישראל (גוטליב, 2007).

פורטנוי, אשר עבודתו מתבססת על ההנחה שבחירת מוסד לימודים בישראל מהווה אינדיקטור לרמת דתיות של האדם ומהווה בעצם הצהרה אישית, מעריך על פי ניתוח קבצי תלמידים שהאוכלוסייה החרדית מהווה נכון לשנת 2006 כ-690,000 נפש כ-9% מכלל האוכלוסייה (פורטנוי, 2007).

בסקר הגדרה עצמית של מידת הדתיות שנערך במרכז גוטמן של המכון הישראלי לדמוקרטיה, נמצא שהאוכלוסייה החרדית מהווה כ-9% מכלל האוכלוסייה היהודית (מרכז גוטמן, 2008).

יש חוקרים המסתייגים מן הניסיונות לקבוע על פי הערכות כאלו ואחרות את מספרה של האוכלוסייה החרדית בארץ ומגדירים חשיבה זו כ"בניין קלפים" המסתמך על בסיס רעוע של שיטות כימות ואיסוף נתונים בלתי מהימנים. על אף הסתייגות זו – ועד אשר תוגדר האוכלוסייה החרדית באופן ברור – נכון לשנת 2007 אלו הן ההערכות הקיימות בעולם האקדמי והממסדי העוסק בתחום הדמוגרפיה החרדית, ולכן נבחרו לשמש כרקע למחקר זה ולהצלבה עם ממצאיו.

1.2.6 סיכום

סקירה זו מביאה כרקע שלושה עוגנים מרכזיים בחקר הגיאוגרפיה היישובית: תהליכי אורבניזציה ונגזרותיה ההיררכיות, מרכז מול פריפריה והתבדלות מרחבית של אוכלוסיות על יחסי הגומלין ביניהן. פרט להתבדלות המרחבית, עוגנים אלה לא נבחנו כלל בהקשר החרדי, ולאחר עיון במקורות העוסקים בגיאוגרפיה של האוכלוסייה החרדית בישראל, ניתן למצוא התייחסות לפריסה החרדית הארצית כמעט ורק במחקריהם של שלהב וגונן מראשית שנות ה-90, בתוצרי סקר צרכים ארצי עבור משרד השיכון (דגני ודגני, 2000; שטרן ואחרים, 2006) או בתוצרי עיבוד נתוני הבחירות למפלגות החרדיות בשנים 1996 ו-2001, שנערך על ידי גורביץ' וכהן-קאסטרו (2004), עיבוד המהווה נכון להיום את הפלטפורמה העיקרית להתייחסות לפריסה ברמה זו.

נמצא, שעדיין קיים חלל מחקרי בכל הקשור לגיאוגרפיה החרדית בהתייחסות לפריסתה הארצית ומשמעויותיה, שכן מחקרו של שלהב, אשר היוו את הבסיס לחקר הגיאוגרפיה החרדית בישראל, הגדירו בעיקר את תהליכי ודגמי הפריסה בתוך המרחבים העירוניים המעורבים וברמה המקומית. יתרה מזאת, תמורות הנובעות מן המודרניזציה וההתפתחות העולמית ואמורות לקרב את החברה החרדית אל סביבתה במגוון רב של תחומים (יש חוקרים המדברים אף על "ישראליות" המונעת על ידי סוכני שינוי מגוונים) והתפתחות המרחב החרדי על ידי ערי הפרוור החרדיות החדשות (אלעד, מודיעין עילית, רמת בית שמש וביתר עילית) משנות את פריסת הריכוזים החרדיים במרחב הארצי כולו, מייצרות פעילויות, גופים ומעמדות שלא היו קיימים בחברה זו עד כה, ומהוות כר נוח לשינויים בתפישות, במיקום ובהתנהלות של האוכלוסייה החרדית בישראל.

לאור התיאוריות הכלליות, הפערים הקיימים מן המחקרים שנעשו עד כה והתמורות שחלו בשני העשורים האחרונים בחברה החרדית, יציג מחקר זה את התפתחות המבנה ההיררכי המרחבי של האוכלוסייה החרדית בישראל, את דגמי התיישבותה, את פריסתם ואת מערכת יחסי הגומלין ביניהם, וייבחן האם המערכת ההירארכית היישובית החרדית מבוססת על אותם עקרונות ומופעלת על ידי אותם מנגנונים המפעילים את המערכת היישובית הכללית, ובמידה שלא – במה מתבטא ייחודה ומהם עקרונותיה.

2. מערך המחקר

2.1 מטרות המחקר

- מחקר זה מציג את התפתחותו של המבנה ההיררכי והמרחבי של האוכלוסייה החרדית בישראל עד לשנת 2006, לאור העקרונות והמנגנונים המפעילים אותו ואל מול התיאוריות הכלליות של הירארכיה מרחבית ותופעותיה בישראל.
  - המחקר עורך מיפוי של האוכלוסייה החרדית בישראל – תוך התייחסות לגבולותיה הפיזיים, לחלוקתה לתתי הקבוצות הקיימות בה (חסידים, ליטאים, ספרדים) ולתהליכים הגיאוגרפיים והדמוגרפים שהתרחשו בה בחמישים השנים האחרונות.
  - בחיבור זה נבחנות מערכות יחסי הגומלין בין היישובים החרדים על פי פרמטרים שונים כדוגמת: הגירה, חינוך, תחבורה, תעסוקה, צרכנות ומערך שירותים קהילתיים.
- ממטרות מחקר אלו הוגדרו השאלות הבאות :

2.2 שאלות המחקר

שאלות העל של המחקר :

- מהי תפרוסתה ומהם העקרונות והמנגנונים המניעים את תהליכי התפרסותה של האוכלוסייה החרדית בישראל?
- מהו המבנה ההיררכי המרחבי של האוכלוסייה החרדית בישראל ובמה ייחודו?

שאלות משנה :

- היכן פרוסה האוכלוסייה החרדית בישראל על צירי הזמן והמרחב?
- מה היו התהליכים שהביאו להיווצרותם של מוקדי ההתיישבות של האוכלוסייה החרדית בעבר ובהווה?
- כיצד באה ההטרוגניות בחברה החרדית בישראל (בחתך לקבוצותיה ומוסדותיה) לידי ביטוי בתפרוסתה ובתהליכי התפרסותה הגיאוגרפית?
- אלו אינטראקציות – בתחומים של הגירה, תחבורה, חינוך, שירותי קהילה, תעסוקה וצרכנות – מתקיימות בין היישובים והריכוזים המרכיבים את המרחב החרדי?
- מהם מאפייניה של "ההיררכיה היישובית החרדית" ובמה ייחודה?

2.3 הנחות המחקר

1. יחסים תפקודיים ומרחביים של תלות, השלמה ומרחקים פיזיים מייצרים היררכיה או מדרג טבעי בין יישובים. מדרג זה אינו פונקציונאלי בלבד, ומושפע גם מגודלם של היישובים, מיקומם במרכז או בפריפריה והדרך בה הם נתפסים בתודעת האוכלוסייה החיה בהם ומחוצה להם.
2. "חרדי" הוא אדם אשר מחויבותו להלכה מוגדרת על פי האלטרנטיבות המחמירות המוצעות בספרות הפסיקה, לימוד התורה הוא מצווה דתית הראשונה במעלה עבורו (אם כי לא ייחודי לחרדים בלבד), אופי חיי היום יום שלו בעל זיקה למסורת החיים במזרח אירופה ולימודי הקודש (בעיקר התלמוד הבבלי ומפרשיו) הם התוכן התרבותי הלגיטימי והבלעדי של חייו. עבור הזרם החרדי מזרחי הזיקה למסורת המזרח אירופאית פחות מובהקת אם כי גם בו ניכרת השפעתה.
3. הניגודים החריפים בין החברה החרדית לבין החברה החילונית-ציונית יצרו אצל הראשונה יחס דומה ליחסה אל החילונית-מודרנית-השכלה בחברה היהודית באירופה בתחילת המאה ה-19, בו יש לקיים הפרדה בין החברות על מנת למנוע תהליכי חילון וסחף.
4. בין הקבוצות ותתי הקבוצות החרדיות הרבות והשונות זו מזו, מתנהלים יחסי הגומלין המתבטאים גם בחיי היום יום וגם בפעילות הפוליטית והנובעים ממטרות משותפות או ניגוד אינטרסים.
5. אותם עקרונות, המנחים את התבדלותן הגיאוגרפית של קבוצות אתניות שונות בעולם, חלים גם על התבדלותן הגיאוגרפית של קהילות חרדיות בארץ. עם זאת מאפייני ההתבדלות – סימון הגבולות והקנאות להם, השוני הוויזואלי והמניעים – ייחודיים להן.
6. האוכלוסייה החרדית היא עירונית באופייה ונשענת על השירותים אותן מספקות הערים בהן היא מתגוררת, זאת על אף שאיפתה להתבדל משאר האוכלוסייה.
7. הגידול הדמוגרפי של החברה החרדית בארץ לא מאפשר את הישארותה בגבולותיה הגיאוגרפיים המקוריים ומחייב את הרחבתן של הקהילות הקיימות או יצירתן של קהילות חדשות.

2.4 יחידת המחקר

אזור המחקר כולל את תפוצת הריכוזים החרדיים בגבולות מדינת ישראל, הכוללים בתוכם גם את אזור יהודה ושומרון.

זמן המחקר: המחקר מתמקד בתמונת המצב ובתהליכים שאירעו החל מתחילת שנות ה-50 ועד שנת 2006, תיחום עליון מלאכותי שמטרתו לאפשר את סיום איסוף הנתונים למחקר, וזאת בשל הדינאמיות הדמוגרפית המאפיינת אוכלוסייה זו. בראשית שנות ה-50 הגיעה מאירופה בתוך גלי ההגירה הגדולים גם אוכלוסייה חרדית גדולה שהכפילה ואף שילשה את גודלה של האוכלוסייה החרדית שישבה כבר

בארץ. שיקום הקהילות החרדיות ותהליכי ההתפרסות הגיאוגרפית החרדית בירושלים, בבני ברק וביישובים נוספים הביאה להגדרת שנים אלו כגבול המוקדם של המחקר (כאשר באם היה צורך נמתח גבול ההתייחסות לזמן מוקדם יותר). נקודת זמן משמעותית נוספת במחקר שיש לציין היא סוף שנות השמונים עת הוקמה העיר ביתר עילית ופתחה בכך את שלב ההתיישבות החדש והנוכחי במרחב החרדי בו הוקמו ערי הפרוור החרדיות החדשות, להן מוקדש חלק נרחב במחקר זה.

אוכלוסיית המחקר: האוכלוסייה החרדית בישראל, על זרמיה השונים (ספרדים, ליטאים על ישיבותיהם השונות וחסידים על חצרותיהם השונות), מוסדותיה (בתי ספר לבנות, תלמודי תורה, ישיבות קטנות וגדולות, כוללים ומוסדות גמילות חסדים), מבניה הציבוריים (בתי כנסת, מקוואות ובתי עסק) והפרטיים (מבני מגורים).

2.5 מקורות המחקר

1. **מחקרים וחומר ספרותי** העוסקים במאפייניה של הקהילה החרדית בכלל ובפרסיה החרדית בישראל בפרט.
2. **חומר ארכיוני** – מארכיון משרד התחבורה, ארכיון משרד השיכון, ארכיון ארגון הג'וינט, מארכיונים של היישובים החדשים אלעד, מודיעין עילית וביתר עילית, ומארכיונים פרטיים – מר דוד ציון (חברת C.P.M), מר אברהם קרויזר (בעל משרד אסטרטגיה ויחסי ציבור), משרד הפרסום החרדי פרסום גל.
3. **דוחות סטטיסטיים ונתוני גופים ממשלתיים** – משרד הפנים, המפקח הארצי על הבחירות, משרד החינוך, משרד השיכון, משרד התחבורה, משרד התמ"ת, ארגון הג'וינט והלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
4. **עיתונות** – עיתונות ארצית כללית ("הארץ", "מעריב", "ידיעות אחרונות"), עיתונות חרדית ארצית ("המודיען", "יחד נאמן", "בקהילה", "משפחה") ועיתונות חרדית מקומית ("חדשות", "קוראים אלעד", "קורא בביתר", "ידיעון – מגזין הפרסום של מודיעין עילית", "בית שמש", "חדש בבית שמש").
5. **ראיונות עם גורמים מקרב הקהילה החרדית בישראל** – חברי עיריות בריכוזים חרדיים נבחרים, מנהלי אגפי חינוך בעריות חרדיות, ראשי עיריות חרדיות בעבר ובהווה, דוברי העיריות החרדיות, עיתונאים חרדיים, חברי כנסת חרדיים, אנשי פרסום חרדיים, מנכלי חברות נדל"ן הבונים לציבור החרדי, מנהלי חברות ההסעה לאוכלוסייה החרדית, חברי ועדות התחבורה ביישובים החרדיים, עסקנים בתחום התחבורה הציבורית החרדית ועוד (ראה נספח א').
6. **ראיונות משלימים** – עם ראשי אגפים במשרדים ממשלתיים רלוונטיים (חינוך, תחבורה, שיכון ותמ"ת), אנשי ארגון הג'וינט העוסקים בפיתוח תעסוקה לאוכלוסייה החרדית וחוקרים בתחום מהאקדמיה ומהלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. (ראה נספח א').
7. **סקר כמותי גדול** (מדגם של 1,200 נסקרים) בארבע הערים החרדיות החדשות המציג את המאפיינים, האינטראקציות (צרכניות, תעסוקתיות, קהילתיות) והתפיסות המרחביות של תושבי ערים אלו (ראה נספח ב').

8. **סקר שטח** – יציאה לסיורי שטח באזורי הליבה של הקהילה החרדית בישראל (בני ברק, ירושלים, אשדוד, ביתר עילית, מודיעין עילית, אלעד, רמת בית שמש ואחרים), התרשמות והשוואת הנוף החרדי (גני ילדים, בתי כנסת, ישיבות, מקוואות ועסקים) ואורחות החיים לנתונים הכמותיים.

2.6 מהלך המחקר ושיטותיו

על מנת לעמוד על התהליכים שהביאו להיווצרותם של מוקדי ההתיישבות של האוכלוסייה החרדית בישראל

- א. איסוף נתוני ארכיון במטרה לעקוב אחר מערכת קבלת ההחלטות, אירועים ותאריכים חשובים הקשורים בסיפורם ההיסטורי של הריכוזים השונים במרחב החרדי.
- ב. סקירת מחקרים וספרות העוסקים בסיפורם ההיסטורי של הריכוזים החרדיים בישראל.
- ג. חיפוש בעיתונות החרדית הארצית והמקומית אחר כתבות העוסקות באוכלוסייה החרדית בחלוקה לריכוזיה השונים, על מנת לקבל אינפורמציה מעודכנת לגבי אירועים או תהליכים שהתרחשו באותם יישובים ביחידת הזמן אליה מתייחס המחקר.
- ד. ראיונות עומק עם בעלי תפקידים מקרב הקהילות החרדיות (מנהלי אגפי חינוך, חברי עירייה, ראשי עיריות, דמויות מובילות בקהילה ועיתונאים) במטרה לעמוד על סיפורן ההיסטורי של הקהילות הפזורות במרחב החרדי.

להגדרת פריסתה של האוכלוסייה החרדית בישראל

- א. איסוף נתונים מספריים מדו"חות של מנהל רישום האוכלוסין, נתוני הצבעה למפלגות החרדיות בבחירות לכנסת בשנים 1961-2003, נתונים מקובץ תלמידים של משרד החינוך ומפרסומים נוספים של הלמ"ס בנושאי הגירה ועיבוד נתוני בחירות, נתונים ממשרד התמ"ת וארגון הג'וינט אודות מוסדות להכשרה מקצועית ייעודים עבור האוכלוסייה החרדית ונתונים ממשרד התחבורה אודות קווי התחבורה הייעודית לאוכלוסייה החרדית. כל זאת על מנת לקבל תמונת מצב בחתך הזמן ולהגדיר את המגמות המאפיינות את אוכלוסייה החרדית בישראל ואת ההיררכיה המרחבית שלה.
- ב. מפגשים עם אנשים ואישים מקרב הקהילה החרדית בישראל, במטרה להבדיל ריכוזי אוכלוסייה חרדית מריכוזים של אוכלוסייה דתית שאינה חרדית ולעקוב אחר השינוי הגיאוגרפי במיקומם ובגודלם של הריכוזים החרדיים בישראל לאורך השנים.
- ג. סיורים בריכוזי ההתיישבות של הקהילה החרדית בישראל. מטרתו של סקר השטח היתה לשלול או לאשר את קיומה של אוכלוסייה דתית-חרדית במקום, על ידי הימצאותם של שירותים ובמבני ציבור לאדם החרדי. במהלכו זוהו גם סממנים חיצוניים המאפיינים את האוכלוסייה החרדית על פי לבוש, שלטים, פשווילים ועוד.

ד. עיבוד הנתונים הכמותיים והאיכותיים לכדי מערכת של מפות המתארות את תהליכי התפרסותה של האוכלוסייה החרדית בישראל לאורך השנים. המיפוי כולו נעשה על ידי שימוש במערכת מידע גיאוגרפי ממודל 9.2 – ArcView של חברת ESRI, להבדיל ממיפוי גרפי רגיל.

על מנת לעמוד על ההטרונגניות בחברה החרדית בישראל בהקשר לפריסתה

- א. סקר שטח לזיהוי סממנים חיצוניים המאפיינים קבוצה זו או אחרת בתוך האוכלוסייה החרדית: לבוש, שלטים, פשקווילים ומוסדות ייחודיים.
- ב. פנייה למחקרים וספרות על מנת לקשר בין הסממנים החיצוניים לבין הידוע על הקבוצות השונות בקהילה החרדית.
- ג. ראיונות עם בעלי תפקידים בקהילות החרדיות המקומיות על מנת לנסות לזהות את הרכב האוכלוסייה בחתך ההשתייכות הקבוצתית חרדית ואת פיזורן של קבוצות אלו במרחב.
- ד. על סמך סקר השטח וניתוח תוכנם של הרקע הספרותי, ראיונות העומק וספרי טלפונים של הקהילות החרדיות – עריכת מיפוי של אוכלוסיית המחקר בישראל על פי חלוקתה לקבוצותיה השונות וחיפוש אחר דפוס התפרסות תוך קבוצתי.

על מנת לעמוד על האינטראקציות בתחומי ההגירה, התחבורה, החינוך, שירותי הקהילה, התעסוקה והצרכנות בין הרמות השונות של היישובים והריכוזים החרדיים המרכיבים את המרחב החרדי

- א. בחינה של **קווי הנסיעה** של התחבורה הציבורית החרדית הייעודית בין היישובים השונים, הן איכותית והן כמותית, במטרה ללמוד על ההיררכיה של ביקושים וזיקות חרדיות ועל מטרות הנסיעה (ראה נספח ה' 1).
- ב. מיפוי **מוסדות החינוך החרדיים** ויישובי המוצא של הלומדים בהם בעזרת קובץ ייעודי המבוסס על קובץ תלמידים של משרד החינוך (ראה נספח ד'), במטרה ללמוד על מקום ריכוזה של התשתית המוסדית החינוכית החרדית במרחב הישראלי, את זיקות הלומדים בה ובכך לשקף את עוצמתו חוזקו וגודלו של הריכוז החרדי הבודד ביחס לריכוזים האחרים בהיררכיה היישובית החרדית.
- ג. אפיון מגמות עיקריות בתנועת אוכלוסין חרדית בין היישובים הנכללים במרחב החרדי בעזרת קובץ ייעודי של **נתוני הגירה** (ראה נספח ח'), במטרה להדגיש את האזור הגיאוגרפי בו מתרכזת עיקר האוכלוסייה החרדית ואת כיווני התפתחותה.
- ד. סקירה של מערך **מוסדות ההכשרה המקצועית** וזיקות הלומדים בהם מתוך הריכוזים החרדיים, המבוסס על עיבוד קובץ נתונים שאסף ארגון הג'וינט (ראה נספח ו'), על מנת לאפיין את גודלם ומידת משיכתם של ריכוזים חרדיים שונים.
- ה. סקר ייעודי בארבע הערים החרדיות החדשות הבוחן את מצאי התשתיות והשירותים הקיים ואת מערכת הזיקות בין יישובים אלו לבין הריכוזים הוותיקים במרחב החרדי.
- ו. ראיונות עומק עם אישים ובעלי תפקידים מקרב הקהילות החרדיות (ועדי תחבורה, מנהלי אגפי חינוך, מנכ"לי עיריות, אנשי פרסום חרדיים, עיתונאים וכדומה), וכן בעלי תפקידים העובדים

בקהילות החרדיות (מנהלי חברות הסעה, אנשי הג'וינט המקדמים תעסוקה בריכוזים החרדיים) לקבלת תמונה רחבה יותר וזוויות הסתכלות נוספות ושונות על מערך יחסי הגומלין בין הריכוזים השונים. מאלו ניתן יהיה להסיק לגבי מגמותיהם ועצימותם של התהליכים השונים המתרחשים ביישובים בהם נמצאת אוכלוסייה חרדית בישראל.

על מנת לעמוד על מאפייניה של "ההיררכיה היישובית החרדית" ועל ייחודה

מתוך הנתונים, שנאספו באמצעות מגוון הכלים שפורטו עבור שאלות המחקר שהובאו לעיל, נערך ניתוח מרכיבי ההיררכיה היישובית החרדית, על תתי ההיררכיות השונות מהן היא נבנית, ועל הדמיון והשוני שבינה לבין ההיררכיה היישובית הכללית, כפי שזו מופיעה בספרות המחקרית הקיימת.

2.7 הערות לדרך רישום המקורות בעבודה

המגוון במקורות המחקר ובשיטות המחקר, ועצם העובדה שלא כל הארכיונים ששימשו למחקר זה הינם גדולים ומסודרים (אלא איסוף אישי, במשרד של איש נדל"ן או קבוצה חרדית זו אחרת וכדומה), מחייבים להבהיר את שיטת רישום המקורות שננקטה בעבודה זו:

א. ספר, כתב עת או כתבה מעיתון: הרישום הוא בסוגריים בגוף הטקסט. נרשם שם המחבר ושנת ההוצאה, לדוגמא: (כהן, 2007). אם ישנם מספר פרסומים לאותו מחבר באותה השנה, תירשם אותם בסוגריים לאחר שנת ההוצאה, לדוגמא: (כהן, 2007א'). האות תאפשר להבחין בין הפריטים של אותו המחבר ברשימה הביבליוגרפית הסופית.

ב. פריט מארכיון: הרישום בגוף הטקסט יכלול את כינוי הארכיון (כגון אד"צ) וכותב המאמר בתוך מצאי הארכיון או תאריך הוצאת המסמך שנלקח ממנו. לדוגמא: (אג"ג: שרף, 2003) או (אד"צ: 8.9.74). ברשימת המקורות הסופית יופיעו המסמכים ברישום מלא תחת שם הארכיון אליו הם משתייכים ויסודרו בסדר עולה לפי מספר התיק או תאריכי המסמכים. לדוגמא רישום מסמך ברשימה הסופית:

אד"צ: מכתב, מחברת סי.פי.אם לציבור המשתכנים בתל ציון, הנידון: "פרויקט תל ציון, דף מידע מס' 2", 17.9.1998.

אא"ג: שרף, א. (2003). **פרנסה בכבוד – השתלבותה של החברה החרדית בישראל ביזמות עסקית.** ירושלים: מט"י ירושלים, מט"י בני ברק וג'וינט ישראל.

להלן ראשי התיבות של הארכיונים:

אא"ג = ארכיון ארגון הג'וינט

אמ"ש = ארכיון משרד השיכון

אמ"ת = ארכיון משרד התחבורה

אע"א = ארכיון עיריית אלעד

אע"ב = ארכיון עיריית ביתר עילית

אע"מ = ארכיון עיריית מודיעין עילית

אא"ק = ארכיון פרטי אברהם קרויזר

אד"צ = ארכיון פרטי דוד ציון

אפ"ג = ארכיון פרטי פרסום גל

ג. ראיון: הרישום בסוגריים בגוף הטקסט – נרשם שם משפחה של המרואיין ותאריך הראיון, לדוגמא: (קירשנבאום, 1.5.06). ברשימת המקורות הסופית יירשמו פרטיו המלאים של הראיון, לדוגמא: מר קירשנבאום יאיר, ראיון ביום 1.5.06. מועצה מקומית מודיעין עילית, מזכ"ל המועצה המקומית מודיעין עילית. ברשימת המקורות הסופית יופיעו הראיונות על פי סדר האלף בית של שמות המשפחה של המרואיינים.

ד. מקורות למפות: באם נלקחה מפה ממקור אחר ולא נעשה בה שום שינוי ייכתב תחתיה המקור באופן מלא, כפי שנכתב ברשימת המקורות בסוף העבודה. במפות שהן פרי יצירתה של עבודה זו יוזכרו מקורותיה בהסבר מלווה בגוף הטקסט ותעשה הפנייה מסודרת למקור הנתונים, לדוגמא במפת מיפוי נתוני ההצבעה לבחירות לכנסת (המפקח הארצי על הבחירות, 2006), כאשר הרישום המלא יופיע ברשימת המקורות הסופית.

3. ממצאי המחקר – המרחב החרדי בישראל

כאמור, מחקר זה בא לענות על השאלות הנוגעות לתהליכי התפרסותה של האוכלוסייה החרדית בישראל, לתפרוסתה הנוכחית ולמבנה ההיררכי הפנימי שלה. מענה זה דורש את בחינתם של כלל הנתונים ושל השתלשלות האירועים ההיסטורית עד כה בשני מישורים נפרדים ומשלימים: זה המבוסס על הנתונים הכמותיים שנמדדו בשטח וזה המבוסס על פעולות מחקריות משלימות (ראיונות, איסוף קטעי ארכיון ועיתונות, הצלבות מידע וניתוחו המטריציאלי). רק סיכומם של כל אלה יוכל לתת את התמונה השלמה והמלאה, שכן על אף אופיו הגיאוגרפי המובהק של המחקר – מעורבים בו צדדים רבים נוספים, המשיקים לתחומי ידע מקבילים בעלי אופי סוציולוגי, כלכלי, תרבותי והיסטורי.

פרק הממצאים מורכב משלושה חלקים: הראשון שבהם עוסק בזיהוי ומיפוי המרחב החרדי, והוא משמש כמעין מבוא שתכליתו לתאר את הפריסה של כלל הריכוזים החרדיים בישראל. החלק השני עוסק ביחסי הגומלין בין המרחבים והריכוזים השונים ובמגמות התפתחותם ומציג, דרך סיפור תולדותיו של כל אחד ואחד מהם, את הנתונים והמניעים לכל אלו. החלק השלישי ידון בהרחבה בארבע הערים החרדיות החדשות – ביתר עילית, מודיעין עילית, רמת בית שמש ואלעד – מתוקף היותן התופעה העכשווית והמובהקת בהתפתחות המרחב החרדי ובשל המשקל ההולך וגדל שהן תופסות בתוכו.

3.1 זיהוי ותיחום הטריטוריה החרדית בישראל

מטרתו של תת פרק זה היא להציג את תמונת הפריסה החרדית הארצית נכון לשנת 2006, לזהות ולמפות את האזורים בהם חיה האוכלוסייה החרדית בישראל ואת המערכת ההיררכית היישובית שנבנתה ביניהם, זאת על פי מספר פרמטרים משלימים, שחלקם צוינו ברקע התיאורטי: מעקב אחר נתוני ההצבעה בבחירות למפלגות החרדיות, מיפוי תפוצת מוסדות החינוך החרדיים והלומדים בהם, מיפוי קווי התחבורה הייעודית לאוכלוסייה החרדית, מיפוי המוסדות הייעודיים להכשרה מקצועית לאוכלוסייה החרדית, מיפוי חצרות האדמו"רים החרדיים ונתוני ההגירה בריכוזים השונים.

עבור כל אחד מששת הפרמטרים הללו מוצגים סיכומי המקורות התיאורטיים לנתונים בהם נעשה שימוש עבורו, מוצג תיאור ריכוז הנתונים (באמצעות מפה אחת או יותר) בליווי ניתוח של הנתונים המתייחסים אליו.

מחוננים אלו, המסתמכים על בסיסי נתונים נפרדים ומתייחסים לאספקטים שונים של אוכלוסיית המחקר, מאפשרים לזהות ולתחם את הפריסה הגיאוגרפית של האוכלוסייה החרדית בישראל, על גודלה, על הרכבה, על המבנה ההיררכי שלה, על הזיקות השונות שבין הריכוזים ועל השינויים הגיאוגרפים שעברה כתוצר של תהליכי התפרסותה לאורך השנים.

יש לציין, שאין כמעט יישוב עירוני שלא קיימת בו אוכלוסייה חרדית. עם זאת, תהליך המחקר המובא בחיבור זה, איפשר לסמן את הריכוזים החרדיים המשמעותיים במרחב החרדי ולהעריך את גודלן ואופן של הקהילות החרדיות בריכוזים השונים ביתר דיוק – ובכך להבדיל את אותם ריכוזים בהם קיימת אוכלוסייה חרדית אך היא פחות משמעותית ונבלעת בתוך רוב של אוכלוסייה חילונית או מסורתית בעיקרה.

3.1.1 תוצאות ההצבעה למפלגות החרדיות בבחירות לכנסת בישראל

האופי המלוכד של הקהילה החרדית והפיקוח החברתי ההדוק הנהוג בה נותנים תוצאותיהם בדגמי התנהגות דומים, שאחד מהם הוא דפוס ההצבעה האחיד בבחירות (בעיקר בבחירות לכנסת), כאשר מידת הציתנות של חברי הקהילה למנהיגיה מתייחסת גם להנחיות למי להצביע. עד למערכות הבחירות לכנסת ה-11 (יולי 1984) ולכנסת ה-12 (נובמבר 1988), ההנחיות של המנהיגים הדתיים הורו על הצבעה למפלגות "אגודת ישראל" ו"פועלי אגודת ישראל" (פא"י), ולפיכך ניתן היה לאפיין בצורה כמעט מובהקת אזור חרדי על פי רצף אזורי הצבעה בהם הבחירה באותן מפלגות היתה שכיחה. מיפוי אזורי ההצבעה בעלי דומיננטיות חרדית יכול להצביע על מוקדים חרדיים ועל תחומי השוליים שלהם (וזאת לפי עוצמת ההצבעה החרדית) אך לא על גבול ברור ומדויק (פרידמן ושלמה, 1985; שלמה, 1988, 1991). כאמור, שינוי מהותי בחשיבותה של ההצבעה בבחירות כמחונן לזיהוי אוכלוסייה חרדית התחולל בבחירות לכנסת ה-11: בבחירות אלו הופיעה לראשונה מפלגת ש"ס, שבחריה הורכבו מאוכלוסייה חרדית ספרדית (שפעלה עד אז לפי דפוס ההצבעה הכלל-חרדיים), ציבור דתי לאומי ואף מציבור חילוני המזדהה עם אופייה המסורתי (פרידמן, 1989ב; שלמה, 1991; סבירסקי, 1998; קצובר, 1999). שינוי זה הביא במידה מסוימת לפריצת המרחב החרדי ולהרחבת התחום הגיאוגרפי של אזורי ההצבעה גם לאזורים שבאופן מובהק אינם חרדיים (פרידמן ושלמה, 1985; שלמה, 1991). עם זאת, ובמידה לא מבוטלת, ההצבעה למפלגת ש"ס חידדה את המפה והבליטה את ריכוזי האוכלוסייה החרדית בכך שהוציאה יישובים בהם ההצבעה למפלגה חרדית הגיעה מקרב מצביעים מסורתיים (לדוגמא, בעקבות ההצבעה לש"ס נעלמו מהמפה ריכוזים דוגמת ראש העין, שמרבת מצביעה הם ספרדים שהצביעו עד הקמתה של ש"ס למפלגות החרדיות האשכנזיות). בסוף שנות ה-80 התחולל פילוג נוסף בתוך העולם החרדי, אז פרש הרב ש"ך ממועצת גדולי התורה ומאגודת ישראל והקים את מפלגת "דגל התורה" (הליטאית) (שלמה, 1991; הורוביץ, 2002). הקמתה של האחרונה הרחיבה את אפשרויות הבחירה הפוליטיות של הציבור החרדי לשלוש מפלגות: אגודת ישראל, דגל התורה וש"ס. בשנת 1992, בבחירות לכנסת ה-13, התאחדה אגודת ישראל עם דגל התורה לרשימה אחת בשם "יהדות התורה המאוחדת". השפעתו של הפילוג האחרון על המחונן הגיאוגרפי היתה זניחה יחסית, אך יחד עם זאת איחודן של שתי המפלגות האשכנזיות-חרדיות הקל את מלאכת איסוף הנתונים. על אף הפילוגים והשינויים שנבעו מהם בדפוס ההצבעה של האוכלוסייה החרדית, משמש עדיין אינדיקטור ההצבעה כמחונן גיאוגרפי מועדף לזיהוייה של האוכלוסייה החרדית (כהנר, 2004).

במהלך המחקר נאספו נתוני ההצבעה למפלגות החרדיות בכנסת משנות ה-60 ועד לבחירות האחרונות שהתקיימו בשנת 2006 (ראה נספח ג'1, ג'2). מקור הנתונים הוא דוחות שהוציאה ועדת הבחירות לאורך השנים. איסוף הנתונים התמקד תחילה בכל אותן מפלגות שהוגדרו חרדיות (אגודת ישראל, פועלי אגודת ישראל, דגל התורה וש"ס), אך מאוחר יותר, בעקבות פיזור הנתונים וראיונות עם חוקרים ואישים מקרב הקהילות החרדיות, הוצאה ש"ס ממערך הנתונים שהוכן לקראת המיפוי, מאותן סיבות שהוצגו לעיל, וזאת על אף השפעתם העקיפה עליו, שכן בחלק מהמקומות ירד שיעור ההצבעה למפלגת "יהדות התורה" כיוון שבחריה החרדיים-ספרדיים בחרו להצביע למפלגה הספרדית ולא לה (מה שהיו עושים אי לולא קמה ש"ס).

אחת הדילמות הכרטוגרפיות שעלתה בזמן בניית מאגר המידע של נתוני ההצבעה לבחירות הייתה ההחלטה האם להציג את נתוני הבחירות כאחוזים או כמספרים מוחלטים. הבחירה במספרים מוחלטים נתקבלה על מנת להדגיש את גודלו האמיתי של הריכוז החרדי באותו היישוב ולהימנע מהעיוות אותו עשוי ליצור השימוש באחוזים. בחירה זו אמנם "מעלימה" מהמפה יישובים כמו יבנאל

וכפר גדעון בצפון או קוממיות, בית חלקיה ויסודות בדרום, יישובים אשר אוכלוסייתם חרדית הומוגנית באופן מובהק, אך מונעת תמונה בה יישוב כמו ירושלים מאבד מגודלו ונראה במפה קטן אל מול המושב החרדי תפרח, אשר 100% מתושביו חרדים ושייראה על המפה כנקודה גדולה יותר (המפקח הארצי על הבחירות, 2007).

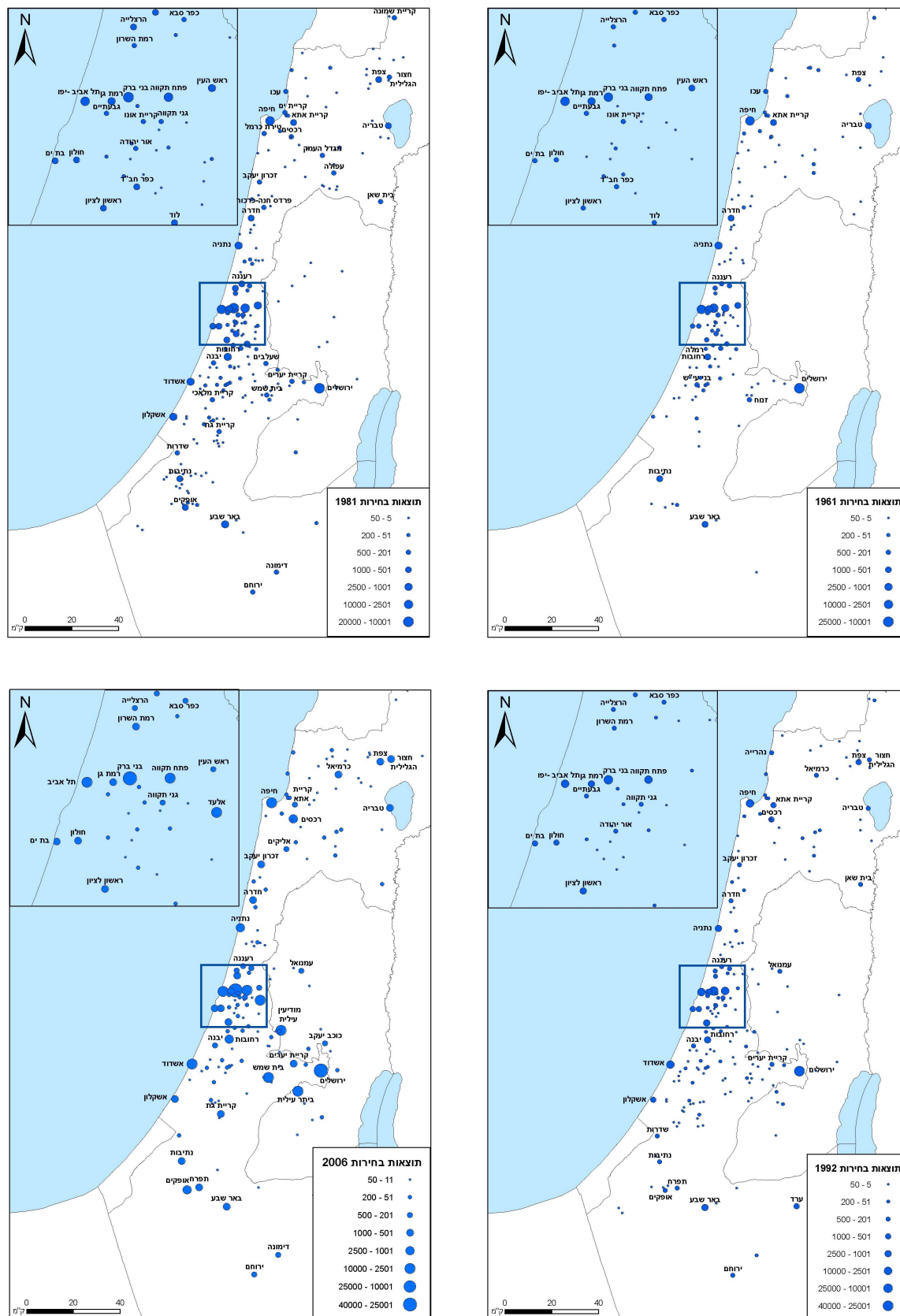
ארבע המפות הבאות מציגות את נתוני הבחירות לכנסת בישראל בשנים 1961, 1981, 1992 ו-2006, וזאת במטרה לעקוב אחר השינויים הגיאוגרפיים שהתרחשו במיקומם של הריכוזים החרדיים בישראל (ראה מפות 1) (המפקח הארצי על הבחירות, 1961, 1982, 1993, 2007).

תצפית השוואתית אחר תוצאות ההצבעה בכל ארבע המפות מצביעה במידה רבה על קיומה של אוכלוסייה חרדית בריכוזים אלו. **בתחילת שנות ה-60'** התרכזו מוקדי ההצבעה העיקריים לאוכלוסייה החרדית **באזור המרכז** (80% מסך הקולות למפלגות החרדיות) בעיקר בערים ירושלים, תל אביב, בני ברק, פתח תקווה, רמת גן, נתניה ורחובות. באותן שנים היוותה ההצבעה למפלגות החרדיות **בצפון הארץ כ-15%** מסך הקולות למפלגות החרדיות והתרכזו בערים צפת, טבריה, קריית אתא וחיפה, **ובאזור הדרום** (בו נרשמו רק 4% מסך הקולות למפלגות החרדיות) עיקר ההצבעה היתה בערים באר שבע ונתיבות (ראה נספח ג'1).

תוצאות הבחירות למפלגות החרדיות **בתחילת שנות ה-80'** היו מושפעות מתהליך כניסתן של קהילות חרדיות חדשות במהלך שנות השבעים לעיירות הפיתוח, מקריית שמונה בצפון ועד ירוחם ודימונה בדרום. פריסה חדשה זו לא השפיעה על חלקה היחסי של ההתרכזות החרדית **במרכז הארץ**, בה נרשמו כ-81% מסך הקולות למפלגות החרדיות, עיקרם בריכוזים החרדיים הגדולים בירושלים ובבני ברק והשאר התפזר בריכוזים הבינוניים בתל אביב, ברחובות, בראשון לציון, בפתח תקווה, בנתניה ובמיוחד באשדוד, שהולכת ומתחזקת והופכת לאחת הקהילות המשמעותיות ביותר במרחב החרדי. הפריפריות בצפון הארץ ובדרומה שמרו על גודלן היחסי מול המרכז החרדי אך ניתן לראות שתהליך הפרוור אל עיירות הפיתוח חיזק במידת מה את **המרחב הדרומי**, בו נרשמו 8% מסך הקולות למפלגות החרדיות, כאשר עיקר ההצבעה היתה בריכוזים הותיקים בבאר שבע ובנתיבות ובעיירות הפיתוח דימונה, ירוחם, אופקים, קריית מלאכי, אשקלון וקריית גת. **בצפון הארץ** נרשמו כ-11% מסך הקולות למפלגות החרדיות ומוקדי הצבעה העיקריים התרכזו בערים צפת, טבריה, חיפה וקריית אתא ובריכוזים נוספים כמו רכסים, זיכרון יעקב, מגדל העמק, בית שאן וחצור הגלילית (ראה נספח ג'1).

כניסתה של מפלגת ש"ס לפוליטיקה באמצע שנות השמונים ומעבר המצביעים המסורתיים מהמפלגות החרדיות האשכנזיות לבחירה במפלגה הספרדית-חרדית יצר **בתחילת שנות ה-90'** מפה המשקפת במידה רבה בצורה הומוגנית יותר את הקהילות החרדיות במרחב הישראלי: עיקר האוכלוסייה החרדית על פי נתוני הבחירות התרכזו במרכז הארץ (כ-85% מסך הקולות למפלגות החרדיות) בשני הריכוזים הגדולים **ירושלים ובני ברק** שרק הולכים ומתחזקים ויוצרים מבנה היררכי של מעין עיר ראשה דו-מוקדית. **בצפון הארץ** נרשמו כ-9% מסך הקולות למפלגות החרדיות ו**בדרום** נרשמו 6% מסך הקולות למפלגות אלו (ראה נספח ג'2).

מפה 1: ההצבעה למפלגת יהדות התורה במספרים מוחלטים, 1961; 1981; 1992; 2006

(מקור: המפקח הארצי על הבחירות, 1961; 1982; 1993; 2006 (אתר הכנסת: <http://www.knesset.gov.il>).

בשנת 2006 כבר נראה באופן מובהק כוחן וגודלן של הערים החרדיות החדשות (מודיעין עילית, אלעד, רמת בית שמש וביתר עילית) ש"עלו על מפת התיישבות החרדית" כעשור קודם לכן. ריכוזים אלו לא פגעו בכוחן ומעמדן הבלתי מעורער של הקהילות החרדיות בירושלים ובני ברק אך דחקו במורד ההיררכיה היישובית החרדית ערים כמו תל אביב, חיפה, רחובות, נתניה וראשון לציון וכן ריכוזים כמו אשדוד ופתח תקווה, שעל אף דחיקתם בהיררכיה היישובית החרדית הכללית אלו ריכוזים אשר הולכים ומתחזקים בתוך המרחב העירוני שלהם. סך ההתרכזות החרדית **במרכז הארץ** כללה כ-88% מסך הקולות למפלגות החרדיות. **בפריפריה הדרומית** נרשמו כ-5% מסך הקולות למפלגות החרדיות ומוקדי הצבעה העיקריים היו ביישובים נתיבות, באר שבע, דימונה, ירוחם, אופקים, קריית מלאכי, אשקלון, שדרות, ערד, תפרח וקריית גת. **בפריפריה הצפונית** נרשמו כ-7% מסך הקולות למפלגות החרדיות ומפת התיישבות החרדית באזור זה נשארה זהה לעשור הקודם וכללה ריכוזים חרדיים בחיפה, בצפת, בטבריה, בקריית אתא, ברכסים, בזיכרון יעקב, במגדל העמק, בבית שאן, בחצור הגלילית, בחדרה ובכרמיאל. תמונת מצב זו נכונה גם לשנת 2008 (ראה נספח ג'2).

תמונת המצב המשתקפת מנתוני הבחירות למפלגות החרדיות האשכנזיות לאורך השנים מראה שאזור המרכז הולך ומתחזק ומנקז אליו את עיקר האוכלוסייה החרדית. באזור זה גם נמצאים הריכוזים החרדיים המשמעותיים (לא רק כמותית) בהיררכיה היישובית החרדית ובו גם חלה ההתפתחות המשמעותית האחרונה במרחב החרדי – הקמתן של הערים החדשות. הפריפריה הצפונית והדרומית הושפעו אף הן מתהליכי ההגירה במרחב החרדי, כאשר הפריפריה הצפונית הלכה וקטנה במהלך השנים ואילו זו הדרומית החרדית גדלה במידת מה לאחר ההגירה החרדית לעיירות הפיתוח בשנות ה-70 אך גם היא הולכת וקטנה אל מול המרחב החרדי במרכז הארץ, ההולך ומתפתח. כיום מתוכננות שתי ערים חרדיות גדולות אחת בצפון הארץ (חריש) ואחת בדרום הארץ (כסיף), שכנראה וישפיעו אך במעט על הפריסה החרדית וסדרי הגודל בין אוכלוסיית הפריפריה והמרכז במרחב החרדי.

3.1.2 פריסת מוסדות החינוך החרדיים היסודיים והתיכוניים והתלמידים החרדיים הלומדים במרחב הישראלי

למערכת חינוך בחברה מסתגרת יש משמעות מיוחדת, שכן היא משמשת כמעין מכשיר הגנה מפני חדירתם של ערכים זרים, ומכך עולה שהתשתית החינוכית היא אחד הפרמטרים המכריעים בקביעת מעמדו של יישוב חרדי. הקהילה החרדית מקיימת ומנהלת מערכת חינוך עצמאית וייחודית, המנותקת מהותית מבחינה חינוכית מן המערכות הממלכתיות האחרות בישראל. שיפר (1998) מציגה את המבנה האדמיניסטרטיבי של מערכת החינוך החרדית על פי חלוקה לשכבות גיל הכוללת: גן ילדים (לילדים עד גיל 6), תלמוד תורה לבנים ובתי ספר יסודיים לבנות (לילדים בגילאי 6-13), ישיבה קטנה לבנים בגילאי 13-16 (לעיתים קרובות בתנאי פנימייה), בית ספר תיכון לבנות רשת "בית יעקב" (לעיתים כולל אפשרות הכשרה להוראה), ישיבה גבוהה לבנים מגיל 17 ועד לנישואין (בדרך כלל בתנאי פנימייה) וכולל אברכים (מוסד לימוד המיועד לגברים נשואים, "שתורתם אומנותם") (שיפר, 1998; Friedman, 1987). כמעט כל חוג באוכלוסייה החרדית מקיים מוסדות חינוך משלו, ומכאן שהחינוך החרדי כולל כמה וכמה רבדים של מערכות, החל במוסדות "החינוך העצמאי" של אגודת ישראל, דרך תלמודי תורה וישיבות של החוגים השונים (ליטאים, ספרדים והחצרות החסידיות) ועד מערכות כמו "מעין החינוך התורני" המתנהלות על ידי מפלגות וארגונים חרדיים (פרידמן ושלמה, 1985; שיפר, 1998).

חלק ממערכות החינוך החרדיות אינן מופיעות במערך הנתונים הסטטיסטיים הרשמיים ולפיכך קשה להשיג עליהן נתונים. עם זאת, מערכות אלו מקבלות תמיכה מן הרשויות המקומיות והממלכתיות באמצעות המשרדים הייעודיים ומכאן ישנה אפשרות לקבל מידע ולמפות את מוסדותיהן ותלמידיהן על פי אזורי מגורים (פרידמן ושלמה, 1985; סבירסקי, 1998; שיפר, 1998; פורטנוי, 2007). גם במקרה של אינדיקאטור זה, רשת החינוך התורני של ש"ס טורפת את הקלפים, שכן היא כוללת בתוכה ילדים חילוניים ומסורתיים בנוסף על אלו החרדים ולעיתים ימוקמו בתי הספר שלה באזורי התפר בין שכונות חילוניות לחרדיות (שלמה, 1997; שיפר, 1998; אילן, 2000). מחוץ זה אינו מאפשר תיחום מדויק של האזור, אלא מראה את מגמת התפוצה וההתרכזות ומאפשר למקם את היישובים בו על פי סדר היררכי בתוך המרחב החרדי. גם אם מגבלות אלו הופכות אותו לפחות רלוונטי ברמה המקומית, הרי שהוא מספק ביותר ברמת המקרו, כאשר עוסקים בפריסה הארצית (שלמה, 1984; פרידמן ושלמה, 1985; כהנר, 2004).

אגף החינוך של הלמ"ס מחזיק במסד נתונים מפורט על מערכת החינוך החרדית בישראל (שמקורו במאגר הנתונים של משרד החינוך). מערך זה כולל נתונים מספריים, מיקום בתי הספר ופריסת היישובים מהם מגיעים התלמידים לאותם המוסדות. בעזרת נתונים אלו ניתן לעקוב אחר מגמות ההשתנות במספרי התלמידים הלומדים במערכת החינוך החרדית בישראל לאורך השנים ולמפות את האזורים השונים מהם מגיעים אותם תלמידים. במקרה זה, בשל מגבלה במערך הנתונים הקיימים בפריסה ארצית (תחילת איסוף הנתונים בקבצים אלקטרוניים אחידים בפריסה ארצית החל בתחילת שנות התשעים) (פורטנוי, 12.3.06; פורטנוי, 2007) ובשל מגבלות מחקריות נוספות, מוצגת בעזרת נתוני החינוך רק תמונת המצב נכון לשנים 2004-5. תמונת מצב זו משקפת נאמנה את המרחב החרדי גם בשנים 2006-7, כאשר גידולן המהיר של הערים החרדיות החדשות – וכתוצאה מכך גידול במספרי התלמידים ומוסדות הלימוד בהן – היה נתון שנלקח בחשבון וקיבל מענה בעזרת ראיונות עומק עם ראשי אגפי החינוך בערים אלו וקבלת מסדי נתונים עדכניים מתוך העיריות עצמן (ראה פרק 3.3.2.2).

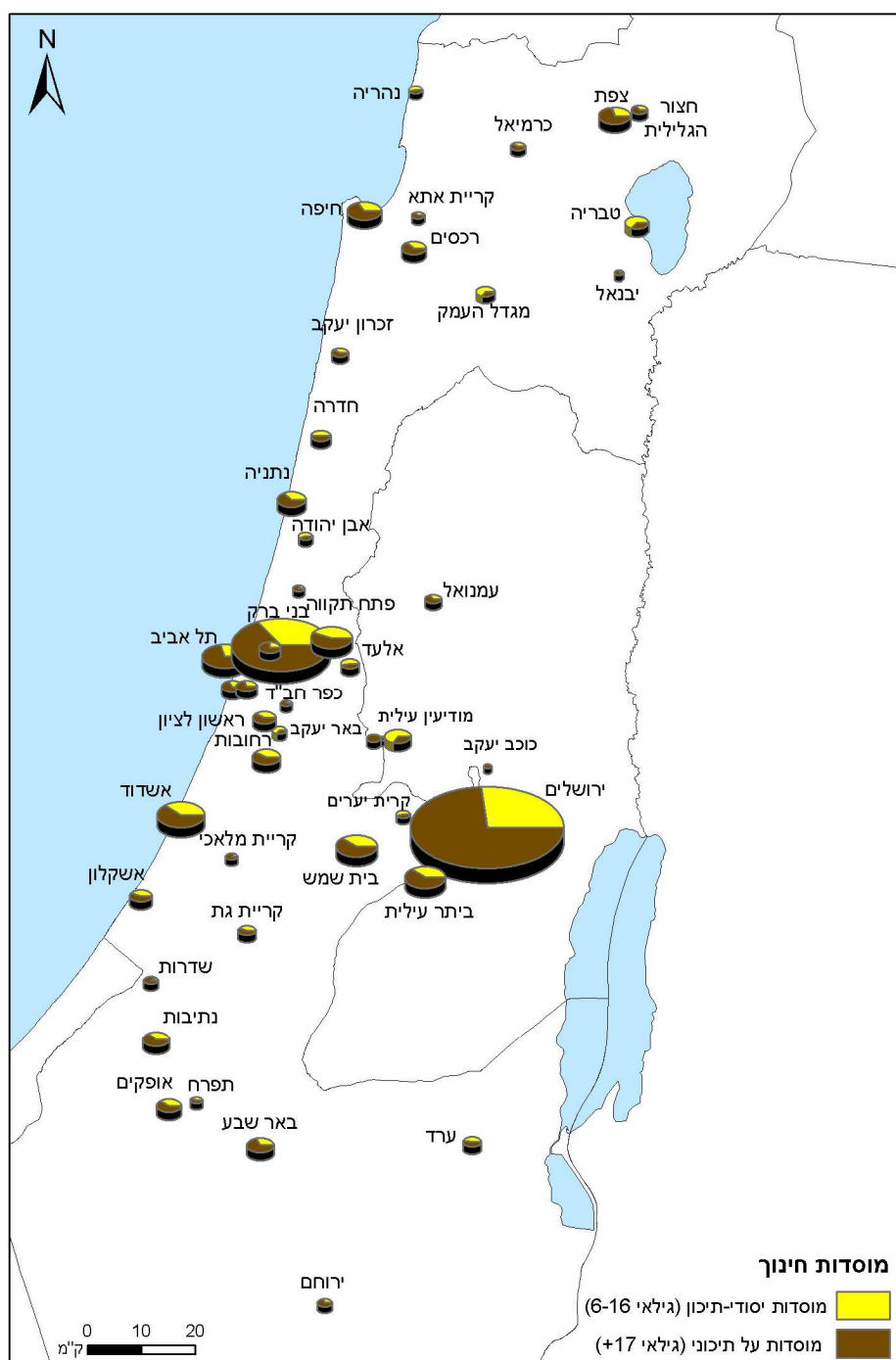
בעיה נוספת בעיבוד קובץ נתוני המקור על פי יישוב הינה אי-החלוקה בין בתי הספר היסודיים והישיבות הקטנות, כאשר הנחת היסוד היא שבבתי הספר היסודיים (בתלמודי התורה) יש העדפה ברורה למציאת מקום לימודים בקרבת הבית. בעבר היה משתנה נתון זה עם הכניסה לישיבה קטנה. יחד עם זאת, בעשור וחצי האחרון הולכת וקטנה הנטייה ללמוד במרחק גדול מהבית (ואף ללון במקום הלימודים) במסגרת של ישיבות קטנות הנמצאות מחוץ ליישוב המגורים ויש העדפה ברורה לשלוח את הילדים לישיבות קטנות בקרבת הבית, ביישוב המגורים עצמו (שינוי זה מאפיין בעיקר את הזרם הליטאי והספרדי ובמידה פחותה את הזרמים החסידיים).

קושי אחר בקובץ המקור של הנתונים הוא אי-ההפרדה בין המוסדות לבנים והמוסדות לבנות, כאשר נמצא בעבר כי הנטייה הקיימת היא שהבנות ילמדו בקרבת הבית, עד כמה שמצאי המוסדות מאפשר זאת. קשיים אלו נפתרו אף הם בעזרת רשימת המוסדות הספציפית בכל יישוב ויישוב וגיבוי המידע בעזרת ראיונות עומק בנושא החינוך, פריסתו והזיקות הקשורות בו.

המפות הבאות, המבוססות על עיבוד נתונים מקובץ תלמידים של אגף החינוך בלמ"ס, מציגות את מספר המוסדות החרדיים ומספר התלמידים הלומדים בהם בכל יישוב ויישוב במספרים מוחלטים בחלוקה ליסודי-תיכון (גילאי 6-16) ועל תיכוני (+17), נכון לשנת 2004-5 (ראה מפות 2 ו-3; ראה נספח ד'1-3). בעזרת מפות אלו ניתן לתחום את האזורים בהם מתגוררת האוכלוסייה החרדית בישראל,

תוך השוואה בין לבין המפות הנוספות שהוצגו במחקר, המבוססות על נתונים אחרים. השוואה זו, מעבר למיקוד אותו היא מאפשרת, נחוצה עבור מיפוי מוסדות החינוך על מנת לשלול את אותם אזורים שאינם מזוהים באופן מובהק עם הקהילה החרדית, אך נצפה בהם מספר תלמידים גדול יחסית הלומד במערכת החינוך של הקהילה (כדוגמת יישובים דתיים לאומיים, בהם חלק מהילדים נשלח ללמוד בבתי ספר חרדיים).

מפה 2: פריסת מוסדות החינוך במערכת החינוך החרדית בישראל, 2004-5

(מקור: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2005א'), אגף חינוך, קובץ ייעודי, מוסדות חינוך חרדיים, 2005-2004; עולם

התורה – מוסדות התורה, 2008, <http://www.torahindex.com/He/default.aspx>).

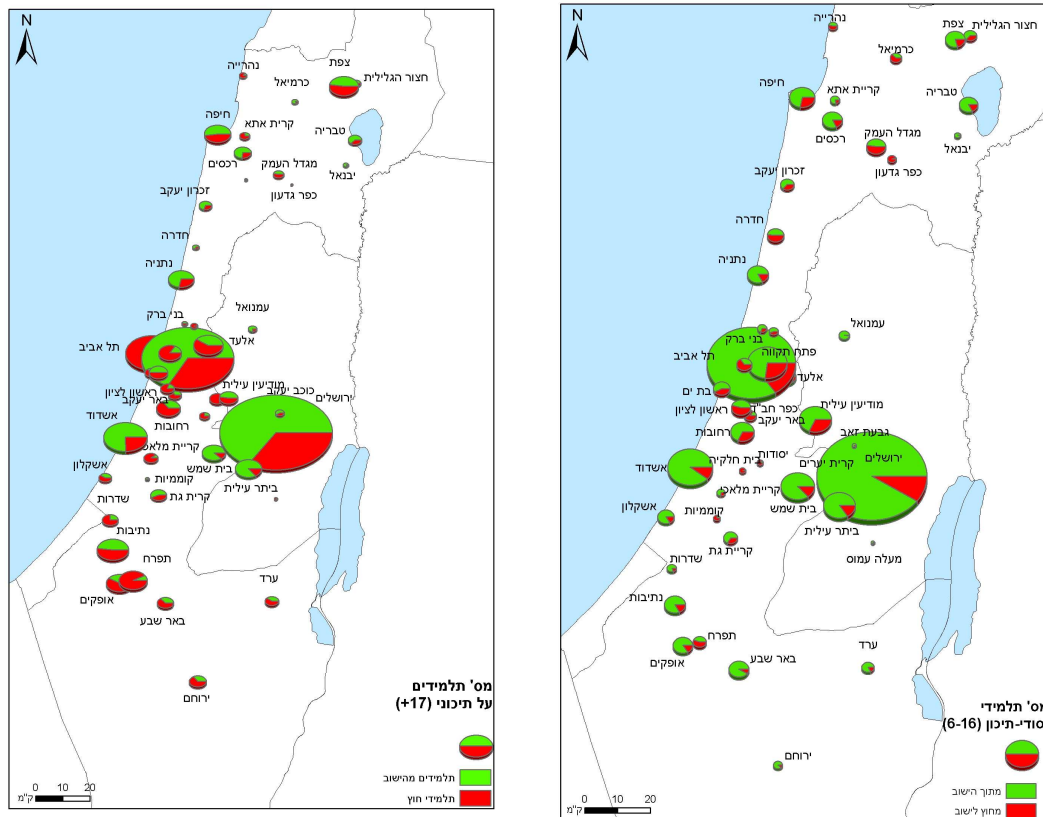
על פי נתוני הלמ"ס נמצא שבשנת 2004-5 היו פזורים ברחבי הארץ כ-2,700 מוסדות חינוך חרדיים לכלל הגילאים, מגיל 6 ועד גיל נישואין (כולל). יש לציין כי במפה זו לא מופיעים יישובים בהם ישנם פחות מ-3 מוסדות חינוך חרדיים, שכן נתוני הלמ"ס הועברו בצורה שלא תיתכן הצלבת נתונים אלו עם נתונים אחרים במידה שתאפשר פגיעה באנונימיות של נשואי המחקר. יחד עם זאת, מספר זה מהווה פילטר נמוך מאוד, ואינו מותיר מחוצה לה שום ריכוז חרדי בעל משמעות כלשהי. בתוך מכלול זה, מוסדות החינוך לגילאי 6-16 מהווים כ-33% ומוסדות החינוך לגילאי 17+ מהווים כ-67% (ראה נספח ד'1). יחס החלוקה בין מוסדות החינוך לגילאי 6-16 ולמוסדות החינוך הגבוהים לגילאי 17+ (ישיבה גדולה וכוללים) נובע ממספרם הגדול של מוסדות ה"כוללים" בריכוזים החרדיים, שנוצר כתוצאה ממגוון גדול ביותר של חוגים וקהילות בחברה החרדית ומעצם העובדה שכל קהילה מחזיקה כמה וכמה מוסדות לימוד לאברכים. מוסדות מסוג זה עשויים להכיל לעיתים מספר קטן מאוד של לומדים אך עדיין יסומנו כמוסד קיים העומד בפני עצמו. לעומת המוסדות הגבוהים (בעיקר הכוללים), המוסדות לצעירים מכילים, בדרך כלל, כמות גדולה מאוד של תלמידים במוסד אחד, נקודה המשתקפת היטב במספרי התלמידים (במפות 3).

בחלוקה הארצית, מוסדות החינוך החרדיים הנמצאים בפריפריה הצפונית (מחדרה ועד קריית שמונה) מהווים כ-10% מכלל המוסדות החרדיים ברחבי הארץ. מוסדות החינוך בפריפריה הדרומית (מקריית מלאכי ועד אילת, לא כולל אשדוד) מהווים כ-7% והרוב הגדול של מוסדות החינוך החרדיים כ-83% (2,263), מרוכז במרכז הארץ (ראה נספח ד'2).

עיקר המוסדות במרחב הישראלי – ובמרכז בפרט – נמצאים בריכוזים החרדיים הגדולים **בירושלים** (38% מכלל המוסדות) ו**בבני ברק** (16% מכלל המוסדות). אחריהן, הרחק במדרג המוסדות החרדיים נמצאת **אשדוד** (עם 4% מכלל המוסדות), ומיד אחריה היישובים **תל אביב, פתח תקווה, בית שמש, ביתר עילית, צפת וחيفا** בכל אחד מיישובים אלו מהווים מוסדות החינוך כ-2%-3% מכלל המוסדות החרדיים ברחבי הארץ (ראה נספח ד'1).

מספר מוסדות החינוך בכל יישוב משקף במידה רבה את הוותק, הגודל והעוצמה של ריכוז חרדי ביחס לשאר הריכוזים האחרים בהיררכיה היישובית החרדית. אך הפער המספרי שנוצר בין ירושלים ובני ברק ("ערי הראשה של המדרג היישובי החרדי") לשאר היישובים במדרג "מוחק" מספרית גם יישובים הנחשבים ליישובים חזקים בתפיסה החרדית או לבעלי פוטנציאל גדול משמעותי בעתיד ובכך מעוות במידה מסוימת את מיקומם בהיררכיה היישובית. דוגמא לכך הן שתי הערים החרדיות החדשות **מודיעין עילית ואלעד** שמוסדותיהן מהווים רק כ-1% מכלל המוסדות ברחבי הארץ. יישובים אלו הולכים וגדלים בקצב מהיר ביותר בשנים האחרונות (במודיעין עילית נולדים כל שבוע כ-45 תינוקות – "כיתה") ונבנים בהן מוסדות לימוד רבים (ראה פרק 3.3.2.2). בדומה לשתי ערים אלו גם **רכסים** בצפון **וקריית גת** בדרום נחשבות למוקדים חרדיים אשר הולכים ומתחזקים בתוך המרחב החרדי ואינם מקבלים ביטוי בהיררכיה החרדית של מוסדות החינוך. יחד עם זאת, מלבד ריכוזים יוצאי דופן אלה, משקפת מפת מוסדות החינוך החרדיים באופן בהיר ביותר את פריסת הריכוזים החרדיים ומיקומם במרחב ובהיררכיה היישובית חרדית ואף מדגישה את גודלו ועוצמתו של הריכוז החרדי בו נמצאים מוסדות אלו.

מפה 3: פריסת התלמידים הלומדים במוסדות החינוך החרדיים בישראל, 2004-5

(מקור: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2005), אגף חינוך, קובץ ייעודי, מוסדות חינוך חרדיים, 2004-2005).

בשנת 2004-5 למדו במוסדות החינוך החרדיים ברחבי הארץ (תלמודי תורה, בתי ספר לבנות, ישיבות קטנות, ישיבות גדולות וכוללים) כ-279,000 תלמידים. במוסדות החינוך החרדיים לגילאי 6-16 למדו כ-66% (184,466) מהתלמידים ובמוסדות החינוך לגילאי +17 למדו כ-34% (94,145) מהתלמידים (ראה נספח ד'3).

בחלוקה הארצית לצפון, דרום ומרכז ניתן לראות שכ-85% (237,070) מהתלמידים במוסדות החינוך החרדיים לומדים במרכז הארץ, מרביתם בשני הריכוזים הגדולים בבני ברק ובירושלים. בפריפריה הצפונית (מחדרה ועד קריית שמונה) לומדים כ-8% (22,224) מכלל התלמידים הלומדים במוסדות החינוך החרדיים ברחבי הארץ, ובפריפריה הדרומית (מקריית מלאכי ועד אילת לא כולל אשדוד) לומדים כ-7% (19,317) (ראה נספח ד'4).

עיקר התלמידים הלומדים במוסדות החינוך החרדיים במרחב הישראלי ובמרכז הארץ בפרט לומדים בריכוזים החרדיים הגדולים **בירושלים** (35% מכלל התלמידים החרדיים) ו**בבני ברק** (20% מכלל התלמידים החרדיים). אחריהן, ובפער משמעותי, נמצאת **אשדוד** עם (5% מכלל התלמידים החרדיים), ומיד אחריה היישובים **תל אביב**, **פתח תקווה והערים החדשות** – **בית שמש**, **ביתר עילית**, ו**מודיעין עילית**, כאשר בכל אחד מיישובים אלו לומדים כ-2%-3% מכלל התלמידים החרדיים ברחבי הארץ. בהמשך מדרג מספרי התלמידים נמצאים הריכוזים החרדיים **בחיפה**, **רחובות**, **נתניה**, **צפת**, **אופקים**, **רכסים**, **באר שבע**, **אלעד**, **תפרח**, **ראשון לציון ומגדל העמק** (ראה נספח ד'3). אם נבחן את המדרג הנוצר על פי נתונים אלה, נמצא תאימות כמעט מוחלטת בינו לבין מדרג מספר מוסדות

החינוך שהוצג לעיל, כך שהשימוש במחווה זה אפשרי דרך כל אחד משני ערוצים שונים אלה, כמו גם השימוש בהם ככלי לבדוק את אמיתותו של זה.

כאן צריך להפנות את תשומת הלב למדרג התלמידים בגילאי 6-16 בו מרבית התלמידים הם בני היישוב ובכך הוא מעיד בצורה מהימנה יותר על גודלו של הריכוז החרדי ועל פוטנציאל הגידול שלו בעתיד (ראה נספח ד'5). מדרג זה מחזק את מיקומן של הערים החרדיות החדשות. גם מיקומו של הריכוז החרדי בפתח תקווה, הגדל ומתפתח בשנים האחרונות, הולך ועולה תוך שהוא דוחק את הריכוזים החרדיים בתל אביב ובחיפה למקום נמוך יותר בהיררכיה היישובית חרדית נכון לשנת 2006.

בסדרת מפות זו קיימת חשיבות רבה לחלוקה בין התלמידים בני היישוב לתלמידים מיישובים אחרים (תלמידי חוץ) המגיעים ללמוד במוסדותיו. לתפרוסת תלמידי החוץ בבתי הספר החרדיים יש משמעות לגבי מעמדה של הקהילה במרחב החרדי הכלל הארצי, בבחינה האם מוסדותיה מהווים יעד גם עבור תלמידים מריכוזים אחרים, מרוחקים או קרובים. כאמור, הנטייה הקיימת היא שבנות, תלמידי בתי ספר יסודי (תלמודי תורה) ואף תלמידי ישיבות קטנות, ילמדו במקום שאינו מרוחק ממקום מגוריהם, על מנת שיוכלו לחזור מידי ערב הביתה. כך ניתן לראות שבמוסדות החינוך החרדיים לגילאי 6-16 ביישובים השונים היוו בני המקום כ-81% (148,804) מהתלמידים ואילו התלמידים המגיעים מחוץ ליישוב היוו כ-19% (35,662) (ראה נספח ד'5).

במוסדות החינוך החרדיים לגילאי 17+ היוו בני המקום כ-55% (51,776) מהתלמידים, והתלמידים שהגיעו מחוץ ליישוב היוו כ-45% (42,369) (ראה נספח ד'6). כאן כבר ניתן לראות שהניידות בגילאים אלו מקובלת והיא מתבססת בעיקרה על הניידות של בחורי הישיבה אל הישיבות הגדולות ופחות של אברכי הכולל הלומדים בדרך כלל בתוך קהילותיהם ביישוב מגוריהם. חשוב להבין כי לבחירת מוסד לימודים גבוה יש שני קריטריונים עיקריים – ההשתייכות החוגית שלו ויוקרתו של המוסד, בין אם זו נובעת מהעומד בראשו, מן הדרך המותווית בלימודים בו או מקרבתו לגורמים ייחודיים שאינם נמצאים בשום מקום אחר. מנגד יכולה בחירת מקום הלימודים לנבוע מכך שחלק מהתלמידים בגיל תיכון לא מצאו את מקומם במערכות החינוך החרדיות הנחשבות או הקרובות לביתם ומחפשים "מקום מפלט" במוסדות חינוך אחרים הפרוסים ברחבי הארץ. אך בין אם התלמידים מגיעים למוסדות החינוך החרדיים מן המניע "הפוזיטיבי" או מן המניע "הנגטיבי" – הרי שעצם הגעתם למוסד זה או אחר מראה שלקהילה החרדית ביישוב יש מחד את כוח המשיכה לתלמידי תיכון ומאידך את המשאבים הדרושים להלנתם וחינוכם במקום, מה שעשוי להצביע על התחזקות וביסוס הקהילה (כהנר, 2004).

ישנה שונות בבחינת הניידות בין האזורים השונים והריכוזים השונים בתוך המרחב החרדי, שונות הנובעת בעיקר מקיומה או אי-קיומה של תשתית מוסדית חינוכית ביישוב. ביישובים הותיקים והחזקים, דוגמת ירושלים ובני ברק, מהווים מצד אחד יעד לתלמידים מבחוץ בגילאי 17+ (35%) ומן הצד השני מרבית הלומדים בהם הינם בני המקום עצמו (65%), שלא נאלצים להרחיק ולנסוע בשל המגוון הגדול של מוסדות הלימוד בעירם. לעומתם, ביישובים הצעירים וביישובי הפריפריה התמונה מורכבת יותר: בחלק מהיישובים הצעירים (דוגמת הערים החדשות) התפתחו תשתיות, אך אלו נותנות מענה בעיקר לבני היישוב. אלה מעדיפים בשנים הראשונות לקיומו של היישוב להישאר נאמנים למוסדותיהם המקוריים בבני ברק וירושלים, אך סביר שככל שערים אלו תגדלנה ותשתיותיהן תתחזקנה – הן תהפוכנה ליעד עבור תושבי המרחב החרדי הרחוק והקרוב (ראה פרק 3.3.2.2). ביישובי הפריפריה המרוחקים מתרחשת תופעה קצת שונה: בחלק מהמקומות ניתן לראות שבמוסדותיהם

הגבוהים לומדים תלמידים רבים מבחוץ, ואילו חלק ניכר מבני היישוב בוחרים ללמוד במוסדות אחרים במרכז הארץ. לתופעה זו יכולים להיות שלושה מניעים שונים: הראשון מתייחס לסיטואציה בה המוסד הגבוה במקום הוא ברמה גבוהה ונחשב למוצלח במיוחד בקנה מידה ארצי. במקרה זה נשלחים אליו תלמידים מצטיינים מכל רחבי הארץ, בעוד שבני המקום עצמו ייתכן ואינם מצליחים להתקבל אליו. השני הוא המצב ההפוך, בו המוסד הקיים ביישוב נועד לקליטתו של נוער שנפלט מכל מסגרת חינוכית אחרת, ובמקרה זה בני היישוב אינם חפצים ללמוד בו ויוצאים ללמוד בחוץ. המניע השלישי הוא אי-התאימות בין המוסד לבין אוכלוסיית היישוב: יש ומוסד מוקם ביישוב פריפריאלי על ידי חוג חרדי ספציפי מתוך זיהוי של הזדמנות נדל"נית-פיזית זו או אחרת, גם אם הקהילה החרדית באותו יישוב משתייכת לזרם אחר, ומתוך כך לא תרצה ללמוד בו או לא תוכל להתקבל אליו.

ברכוזים הותיקים הולכת הניידות ויורדת עם התחזקות התשתיות בעיקר בגילאים הצעירים ולאחר מכן עם הכניסה לכולל. הניידות נשארת זהה בשלב הישיבה הגדולה, שנבחרת כאמור על פי רמת המוסד. למוסדות החינוך ביישובי הפריפריה מגיעים ללמוד בעיקר מיישובי הסביבה – לאו דווקא החרדיים אלא המסורתיים והדתיים לאומיים – או מיישובים בהם ריכוז חרדי קטן שלא התפתח בו תשתית מוסדית חינוכית. במוסדות הלימוד הגבוהים, הקמתה של ישיבה חזקה ואיכותית מושכת אליה תלמידים מכל רחבי הארץ (גם מהריכוזים הותיקים בבני ברק ובירושלים) ועשויה לתרום להתחזקותו של הריכוז החרדי ומיתוגו כיישוב "נחשב" במרחב החרדי. כך לדוגמה קרה סביב הקמתה של הישיבה הליטאית "תושיה" במושב תפרח בדרום, "ישיבת הנגב" באופקים וישיבת "נחלת הלוויים" בחיפה.

מפות החינוך שהוצגו בחלק זה אפשרו להדגיש מצד אחד את מקום ריכוזה של התשתית המוסדית החינוכית החרדית במרחב הישראלי ומן הצד השני הן מדגישות את מיקומם ועוצמתם של הריכוזים החרדיים במרחב זה, ובכך גם מאפשרות לשקף את חוזקו וגודלו של הריכוז החרדי הבודד ביחס לשאר הריכוזים האחרים בהיררכיה היישובית החרדית – מן ההיבט החינוכי.

ממצאיו של חלק זה מדגישים – כמו במחווים האחרים – את אזור **מרכז הארץ**, בו נמצאים עיקר מוסדות החינוך החרדיים והלומדים בהם. אזור זה מכיל בתוכו את שני הריכוזים החרדיים הגדולים בני ברק וירושלים, כמו גם את הריכוזים הבאים אחריהם במדרג – אשדוד, פתח תקווה והערים החרדיות החדשות. הפריפריות הקטנות **בדרום ובצפון הארץ** מכילות יחד כ-15% מכלל מוסדות החינוך והלומדים בהם, והתשתיות בהן מהוות יעד גם לתלמידים מיישובי הסביבה (החרדיים והלא חרדיים) המחפשים מסגרת חינוכית חרדית וגם לתלמידים המגיעים אליהם ממרכז הארץ, אם בשל קיומו של מוסד איכותי בשטח או בשל הצורך להתרחק מהמרכז החרדי.

3.1.3 פריסת קווי התחבורה הייעודיים לאוכלוסייה החרדית בישראל

האוכלוסייה החרדית מאופיינת באורח חיים ייחודי היוצר צרכים ספציפיים ברוב תחומי החיים, ובכללם הניידות בתחבורה ציבורית.

מחוו זה רלוונטי במיוחד לאוכלוסייה החרדית, שכן רמת המינוע בקרבה נמוכה באופן משמעותי מרמת המינוע הממוצעת במדינת ישראל¹, כתוצאה משלוש סיבות עיקריות: יוקר האחזקה של המכונית, שהוא גבוה עבור הזוגות הצעירים החרדיים בעלי הכנסה נמוכה, לציבור זה משפחות מרובות

¹ רמת המינוע הארצית הממוצעת עמדה בשנת 2005 על 228 כלי רכב פרטיים ל-1,000 נפש

ילדים אשר להן קניית מכונית קטנה וזולה אינה רלוונטית ואורח חיים המעודד הסתפקות במועט (שנלר וויגודסקי, 2006; גנון, 15.8.051; אבישר, 6.4.06; אלטר, 6.4.06; רודיך, 4.9.05).

בעשור האחרון פותחה עבור הציבור החרדי מערכת תחבורה ציבורית ייעודית המאופיינת במתן מענה לפריסה הגיאוגרפית המתפתחת, שירות המותאם לאורח חייו, הרגלי הנסיעה, לוח השנה, חיי הקהילה וצרכיו הייחודיים של הציבור החרדי (דיאלוג, 2004; שנלר וויגודסקי, 2006; אמ"ת: חברת אגד פברואר, 2006; אמ"ת: חברת דן, פברואר, 2006; אמ"ת: עדליא, פברואר, 2006).

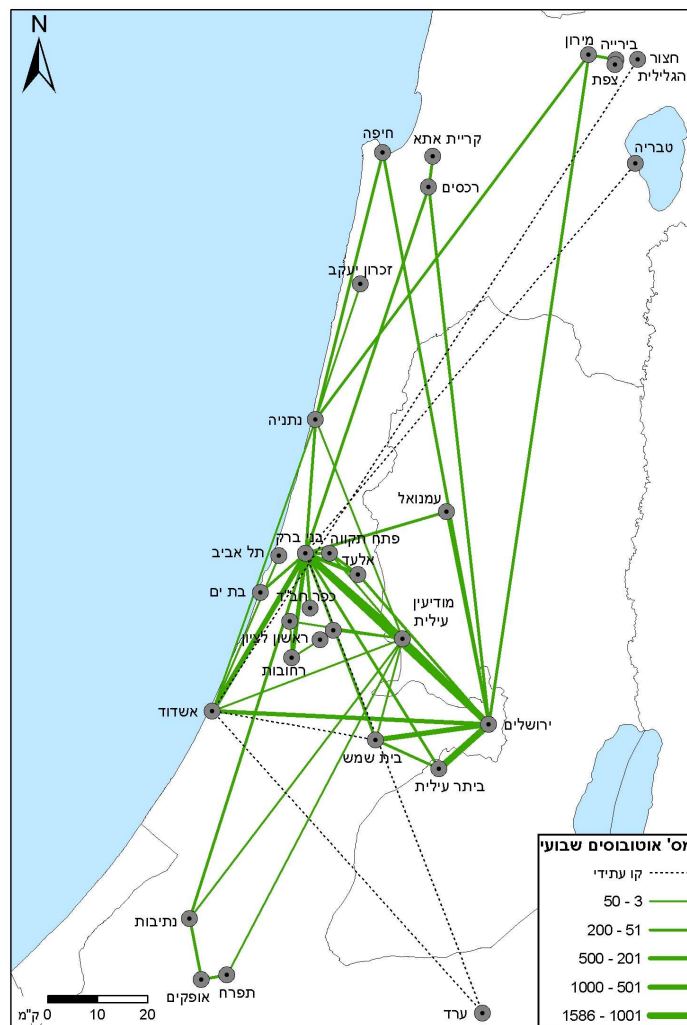
מפה 4 מציגה את פריסת קווי התחבורה למגזר החרדי נכון לשנת 2006. חשיבותה של המפה היא בשלושה מישורים שונים ומשלימים: היא מסמנת את האזור הגיאוגרפי בו מרוכזת עיקר הפעילות התחבורתית (הנחת היסוד היא שזהו האזור בו גם מרוכזת עיקר האוכלוסייה החרדית), את ריכוזי האוכלוסייה החרדית המהווים את נקודות המוצא והיעד ואת עוצמת הזיקות המרחביות בין היישובים החרדיים השונים.

מקור הנתונים למפה מתבסס על קובץ נתונים של משרד התחבורה (שנאסף ונערך על ידי "עדליא" – המנהלת לתחבורה ציבורית בשנת 2006). קובץ זה הוצלב עם נתונים מאתרי המידע של חברת אגד והחברות הפרטיות המסיעות את האוכלוסייה החרדית כדוגמת "סופרבוס", "קונקס", "אגד תשתית", "ביתר תור" ואחרות (<http://www.superbus.co.il>; <http://www.connex.co.il/index.asp>; <http://www.ladaat.net>; <http://www.eggedplus.co.il>). על מנת להבין את משמעויותיה המרחביות והחברתיות של מפה זו ושל מערכת התחבורה הייעודית בכלל, נערכה סידרה של ראיונות עומק עם מנהלי חברות ההסעה, חברי ועדות התחבורה ביישובים החרדיים, עסקנים ואנשי משרד התחבורה העוסקים בתחום התח"צ החרדית (אבישר, 6.4.06; אלטר, 6.4.06; בלילוס, 27.3.06; גנון, 5.8.05; דהרי, 27.3.06; ויגודסקי, 16.2.06; פלדמן, 16.3.06; פרידמן, 5.4.06; פרידמן, 20.3.06; רובינשטיין, 23.5.06). בנוסף נערכו "תצפיות משתתפות", שכללו נסיעות במערך התחבורה הציבורית החרדית הייעודית ואפשרו לאפיין את האוכלוסייה הנוסעת ודרכי התנהלותה, את החלוקה המגדרית ואת המשמעויות הנוספות של נסיעה בתחבורה ציבורית ייעודית, המחברת בין מרחבים נבדלים בתוך המרחב הישראלי.

על פי נתוני משרד התחבורה נמצא כי בשנת 2006 התפרסו ברחבי הארץ כ-40 קווים ייעודיים בינעירוניים לאוכלוסייה החרדית, שהכילו כ-8570 נסיעות שבועיות בין הריכוזים החרדיים (ראה נספח ה'1).

בחלוקה הארצית ניתן לראות שעיקר הנסיעות מתרכזות בין הריכוזים החרדיים במרכז הארץ (כ-92%), הקווים המקשרים בין יעדים מהפריפריה הצפונית (מחדרה ועד קריית שמונה) ובינם לבין המרכז מהווים כ-6% מכלל הנסיעות השבועיות בקווים הייעודיים, וריכוזי הפריפריה הדרומית (מקריית מלאכי ועד אילת לא כולל אשדוד) מחוברים ביניהם ואל המרכז על ידי כ-2% מכלל הנסיעות (ראה נספח ה'2).

מפה 4: פריסת קווי התחבורה הייעודית למגזר החרדי, 2006

(מקור: משרד התחבורה, חברת עדליא, 2006).

הפריסה התחבורתית מדגישה את מעמדן של **בני ברק וירושלים** כמרכז המרחב החרדי כאשר כ-97% מהנסיעות בכלל הקווים הייעודים לאוכלוסייה החרדית נכנסות ויוצאות אל ומשני ריכוזים אלה, מתוקף היותם המרכז הצרכני, התעסוקתי, החברתי, התרבותי והרוחני עבור כלל האוכלוסייה החרדית, על ריכוזיה הקרובים והרחוקים. **בני ברק** מהווה בעיקרה יעד צרכני (רחובותיה חזון איש, רבי עקיבא ואחרים מהווים רצועה גיאוגרפית מסחרית) וכן יעד לביקורי קרובים, לאירועים קהילתיים ואירועים משפחתיים. גם **ירושלים**, בדומה לבני ברק, מהווה יעד קהילתי, תרבותי, חברתי ורוחני, אך מזוהה פחות ממנה כיעד צרכני. מרכזיה המסחריים לאוכלוסייה החרדית (כדוגמת אזור רחוב גאולה) נתפסים כנגישים פחות לאנשי הפריפריה המרוחקות הן מן הבחינה הגיאוגרפית הארצית והן מן הבחינה המרחבית הפנים ירושלמית (לא כל המרכזים המסחריים מרוכזים בגוש אחד בתוך העיר) וההיצע בהם נחשב לדל יותר מההיצע בחנויותיה של בני ברק.

כ-8% מסך הנסיעות מחברות את בני ברק וירושלים לצפון הארץ ולדרומה, לריכוזים החרדיים **במירון, צפת, קריית אתא, רכסים, חיפה וזיכרון יעקב, ובדרום – תפרח, אופקים ונתיבות** (תחבורה ציבורית קיימת גם עבור יעדים אחרים בפריפריה, אך זו אינה תחבורה ממוסדת ומכאן שגם לא קיימים נתונים

מסודרים עבודה). עצם קיומם של יישובים אלו במצבת הקווים הייעודים מעידה על הימצאותה של אוכלוסייה חרדית בהם ועל הצורך במספר נסיעות שבועיות על בסיס קבוע על מנת לחברם ל"ערי האם" של הציבור החרדי, כאשר בני ברק מנקזת אליה כ-58% מסך הנסיעות לפריפריה, ואילו ירושלים מרכזת כ-42% מסך נסיעות אלו. הנסיעות השבועיות מריכוזי הפריפריה המרוחקים הן תופעה ייחודית ומעניינת, אשר מדגישה את התלות התרבותית והחומרית שיש לריכוזים אלה בבני ברק ובירושלים וזאת על אף ריחוקם הפיזי מהמרכז החרדי והיותם ממוקמים בתוך ערים (חילוניות אמנם) בעלות תשתיות מסחריות רחבות. ההסבר לכך הוא, שחלק לא מבוטל מהמסחר והשירותים אותם צורכת האוכלוסייה החרדית הם ייחודיים לה באופיים ובדרישות הכשרות והצניעות שלהם, ומתוך כך מעדיפה הקהילה החרדית מערכת אספקה עצמאית, בין אם זו נעשית ישירות דרך הקהילה המקומית עצמה או שהיא נשענת על הריכוזים הגדולים והותיקים ומתוך כך מצריכה גם את החיבור התחבורתי אליהם.

מן הנתונים עולה כי עיקר הנסיעות השבועיות (כ-62%) לבני ברק ולירושלים יוצאות מהערים החרדיות החדשות (מודיעין עילית, ביתר עילית, אלעד ובית שמש): הערים החדשות התפתחו בזכות יצירת מערך התחבורה הייעודית ורשת הקווים שחיברה אותן לערים הגדולות ואפשרה את קיומן בשנים הראשונות. ערים חדשות אלו מתפקדות במידה רבה כ"ערי שינה", כאשר רבים מתושביהן יוצאים מן העיר בבוקר וחוזרים בערב. ככל שהערים החדשות צוברות וותק מתמתנת התופעה, והתלות בערים המרכזיות הולכת ויורדת. יחד עם זאת, ערי הפרוור החדשות קשורות עדיין בזיקות חזקות לערים הוותיקות שהן מקור המוצא של תושביהן, בהן מוסדות החינוך המשמעותיים במרחב החרדי, בהן יושבים המנהיגים הרוחניים ובהן מגוון רחב של שירותי מסחר ומקומות תעסוקה עבור הציבור החרדי. (ראה פרק 3.3.2)

נתוני התחבורה בטבלה 2 מלמדים כי מבחינה מרחבית מחוברות ביתר עילית ורמת בית שמש בזיקות מרחביות חזקות לירושלים, וזיקתה המרחבית של אלעד היא לכיוון בני ברק, בשל קרבתה הגיאוגרפית, ובמידה פחותה, אם כי ניכרת, גם לכיוון פתח תקווה, ריכוז חרדי ההולך ומתפתח בגודלו ובתשתיותיו. זיקותיה של העיר מודיעין עילית הן לירושלים ולבני ברק כאחת, הן בשל מיקומה הגיאוגרפי והן בשל מקור תושביה. (על הערים החדשות ראה הרחבה בפרק 3.3.2).

טבלה 2: אחוז הנסיעות השבועיות בערים החרדיות החדשות ובאשדוד לפי יעד, 2006

	ביתר עילית ¹	מודיעין עילית ²	רמת בית שמש	אלעד	אשדוד ³
ירושלים	90%	52%	86%	41%	39%
בני ברק	5%	45%	14%	74%	58%
פתח תקווה				12%	

1. 5% הנותרים אלו נסיעות לבית שמש
  2. 3% הנותרים אלו נסיעות לריכוזים חרדיים ברחבי הארץ – תפרח, ראשון לציון, אשדוד, רחובות, נתניה, נתיבות, אופקים וריכוזים נוספים
  3. 3% הנותרים אלו נסיעות לריכוזים חרדיים ברחבי הארץ – מודיעין עילית, נתניה, חיפה וריכוזים נוספים
- (מקור: משרד התחבורה, חברת עדילא, 2006).

נתוני התחבורה מדגישים ריכוז נוסף במפה החרדית – הריכוז החרדי בעיר אשדוד. בטבלה 2 ניתן לראות שזיקותיה המרחביות של "אשדוד החרדית" חזקות יותר לכיוון בני ברק, הקרובה אליה יותר בבחינת המרחק הגיאוגרפי ומהווה עבורה – כמו עבור ריכוזים אחרים במרחב החרדי – מוקד מסחרי, קהילתי ורוחני. באשדוד קהילות גדולות של חסידי גור ובעלז שחצרותיהם הראשיות יושבות בעיר ירושלים, מקור למספר הנסיעות הגבוהה בין העיר לבין ירושלים. מאשדוד יוצאים קווים נוספים

לחיפה, תל אביב (רמת החי"ל) וקווים עתידיים (הפועלים כבר בזמן כתיבת שורות אלו) לריכוזים החרדיים בערד ובבית שמש. במקומות אלו קהילות של חסידות גור והקשרים הקהילתיים והמשפחתיים יצרו את הצורך בקיומה של רשת קווים קבועה בינם לבין אשדוד. בשונה מריכוזי הפריפריה המרוחקים – ובמידה רבה גם בשונה מהערים החדשות אשר הולכות ומתחזקות במרחב החרדי – אשדוד מהווה קודקוד ברשת התחבורתית ולא רק נקודה המחברת בזיקותיה למרכזי הכוח בירושלים או בבני ברק. היא מנקזת אליה מערכת קווים המחברים למרכזים קטנים, בהם קהילות חרדיות מאותם חוגים חרדיים המרכיבים את קהילותיה (גור, בעלז, ויז'ניץ, צאנז וחוגים נוספים), כאשר אשדוד מהווה עבורם מרכז של מוסדות חינוך אך בעיקר יעד לביקורי קרובים וקשרי משפחה.

סוגיה מעניינת נוספת בהקשר לתחבורה הציבורית הייעודית הוא אי-חיבורה של תחבורה זו למרכזי האוכלוסייה הכללית. הקווים הייעודיים כמעט ואינם מחוברים כלל למערכת התחבורה הציבורית של יישובי האוכלוסייה הכללית, ואת זאת ניתן לראות גם בפריסת תחנות המוצא והיעד בריכוזים החרדיים בערים המעורבות (לדוגמא, קו האוטובוס חיפה-ירושלים יוצא מהריכוזים החרדיים בחיפה – שכונת זיו ורמת ויז'ניץ – ישירות לשכונותיה החרדיות של ירושלים מבלי לעבור בתחנות האוטובוס המרכזיות המשרתות את הציבור הכללי. כך גם קו האוטובוס המחבר בין אשדוד לתל אביב, היוצא ישירות מהרבעים החרדיים של אשדוד לשכונת רמת החי"ל בתל אביב, בה ריכוז של חסידי גור). הציבור החרדי נוסע מקהילה אחת לקהילה שנייה מבלי לעבור דרך "המרכז החילוני" ובכך מדגיש את עצם קיומו של מרחב נפרד הן מהמרכזים החילוניים הקרובים לו והן ממרכזי האוכלוסייה הכללית הגדולים. למעשה נוצרה פה מערכת שירותי ייעודית לחברה החרדית המובדלת כמעט באופן מוחלט מהחברה הכללית, מחברת את הריכוזים החרדיים בינם לבין עצמם, מופעלת במבנה מגדרי העונה על דרישות החרדיים לצניעות ומשרתת בעיקר נוסעים חרדיים (כך שגם בדרך לריכוזים החרדיים מתבטלת האינטראקציה והמפגש עם האוכלוסייה הכללית).

לסיכום, מיפוי נתוני התחבורה מאפשר להציג בעזרת מחוון נוסף את המרחב בו מתרכזת האוכלוסייה החרדית ולחדד את מיקומם של הריכוזים החרדיים בהיררכיה היישובית בעזרת שימוש בעוצמת הזיקות ביניהם.

עיקר הנסיעות הבינעירוניות השבועיות בחבורה הציבורית הייעודית מתקיימות כאמור במרכז הארץ ויוצרות על המפה מעיין "משולש" שקודקודיו הם הריכוזים החרדיים **בירושלים, בני ברק ואשדוד**, כאשר אל רשת התחבורה במרכז נוספים ארבעה מוקדים משמעותיים בדמותן של הערים החרדיות החדשות: **מודיעין עילית, אלעד, ביתר עילית ורמת בית שמש**. הפריפריות הקטנות בדרום ובצפון הארץ מכילות יחד כ-8% מכלל הנסיעות השבועיות וריכוזיהן מחוברים ישירות למרכזי הערים בבני ברק ובירושלים. נתונים אלו מדגישים את מרכזיותן של בני ברק וירושלים, המהוות מרכז גיאוגרפי, כלכלי וקהילתי עבור כלל הקהילות בפריסה ארצית.

ישנה חשיבות רבה לפרמטרים נוספים העוסקים במהותה של הפרדה בתחבורה ציבורית ייעודית (הראל ושרנד, 2003; רימלט, 2003), כמו גם חשיבות רבה לניתוח מאפייניה ומדדיה של התחבורה הציבורית הייעודית כרקע לתכנון ארוך טווח, אשר ילווה את פריסתה המתפתחת של האוכלוסייה החרדית בישראל. היעדרותם של אלה אין בה כדי להפחית מחשיבותם, שכן השימוש בנתוני התחבורה הייעודית נעשה כאן במיקוד הצר הנחוץ על מנת להציג דרכם את הפריסה הארצית של הריכוזים במרחב החרדי ואת קשרי הזיקה ביניהם.

3.1.4 פריסת מוסדות ההכשרה המקצועית לאוכלוסייה החרדית

בעשור האחרון מתחולל שינוי בדפוסי הלימוד והיציאה לפרנסה בציבור החרדי, חלה התעוררות וננקטו צעדים שונים שמטרתם שילוב הציבור החרדי בעולם העבודה. תהליך זה מלווה בסדרה של מחקרים אודות הכניסה לשוק העבודה והכשרה המקצועית בחברה החרדית (גונן, 2000, 2005; חקק, 2004; לופו, 2003; שטדלר, 2003; כהונאי, 2004; קינג וגזית, 2005; כהן, 2005; סופר-פורמן, 2007; פרידמן ופוגל, 2007; קפלן, 2007; גוטליב, 2007; קאופמן ומלחי, 2008), הבוחנים את יחסה של החברה החרדית לשוק העבודה בחלוקתה לקבוצותיה השונות, מציגים את המוטיבציות ליציאה לעבודה, מדגישים את החסמים השונים בכניסה לשוק העבודה עבור ציבור זה, סוקרים את המצאי הקיים של המוסדות הייעודיים להכשרה מקצועית ואקדמית ועומדים על הדרכים לקידום נושא התעסוקה בקרב הציבור החרדי. מאחר שהדגש במחקר זה הוא על המרחב. חלק זה לא יעסוק בפן הסוציולוגי-אנתרופולוגי של יציאת חרדים לעבודה, אלא ישתמש בנתונים אודות מוסדות ההכשרה המקצועית הייעודיות כמחווך נוסף המאפשר לנו לבחון את פריסתה של האוכלוסייה החרדית במרחב הישראלי.

לופו (2003) שעסק בסוגיית ההכשרות המקצועיות והלימודים האקדמיים לחרדים מסמן את שנת 1996, בה הוקם "המרכז להכשרה מקצועית", כשנת המפנה ביחסה של החברה החרדית להכשרה מקצועית וללימודים אקדמיים לגברים. במקביל הורחבו גם תחומי ההכשרה המקצועית לנשים מעבר להקניית מקצוע ההוראה המסורתי. הציבור החרדי עבר – ועודנו עובר – תהליך של היפתחות לסוגיית העבודה, שהוא תוצר של הריבוי הטבעי הגבוה וחוסר היכולת הכלכלית של משקי הבית החרדיים, חוסר יכולת הנובע הן מהקטנת ההכנסה המשפחתית – עקב קיצוץ בקצבאות ובתקציבים או ביכולתם של ההורים לתמוך – והן מהגידול בהוצאות הנגזרות מן העלייה ברמת החיים (לופו, 2003; כהן, 2005; הראל, 2005, 2004; אלמוג ואלפר, 2008).

מאז שנת 1996 הוקמו מספר מוסדות להכשרה מקצועית ואקדמית עבור החברה החרדית. הבולט בהם הוא "המרכז להכשרה מקצועית" הנזכר, שהקים ארבעה סניפים ברחבי הארץ ובו נלמדים מקצועות מבוקשים כמו מחשבים, אלקטרוניקה, חשבונאות, חשמל וכדומה.

מוסד נוסף הוא "טורו קולג'", מוסד אמריקאי להשכלה גבוהה, אשר התמחותו הבולטת היא מנהל עסקים, אך נלמדים בין כתליו גם מקצועות נוספים, בשילוב לימודי יהדות. בשנים האחרונות (בעיקר בשל השתלבותה של ש"ס במוסדות השלטון) גדל הביקוש לכוח אדם חרדי ובעל הכשרה אקדמית היכול להשתלב ברשויות הממשלתיות. ביקוש זה הביא לעידוד אברכים להשתתף במוסד זה בלימודים אקדמיים המספקים הכשרה ניהולית ומנהל ציבורי בפרט (הראל, 2005, 2004; לופו, 2003: 57-60).

מוסד בולט נוסף הוא "הקריה האקדמית" (שלוחה של הקריה האקדמית בקריית אונו), בה מתקיימים לימודי תואר ראשון במנהל עסקים או במשפטים, וכן לימודי ראיית חשבון. לאחרונה נפתח בקריה גם מסלול ללימודי תואר שני במנהל עסקים.

אל שלושת המוסדות המובילים יש להוסיף את "המכללה החרדית" בירושלים ו"מבחר" (מכללת בני ברק החרדית) בבני ברק. בדומה לטורו קולג' ולקריה האקדמית, שני המוסדות האחרונים הינם מוסדות אקדמיים: הלימודים במבחר ובמכללה החרדית בירושלים נחשבים ללימודי חוץ של אוניברסיטאות מוכרות בישראל, כמו אוניברסיטת בר אילן, אוניברסיטת חיפה ומכללת הדסה. הן במבחר והן במכללה החרדית הושם דגש על לימודי מקצועות המחשב, והתארים הניתנים לתלמידים מוכרים על ידי המועצה להשכלה גבוהה.

מוסד נוסף הוא **"בית ספר גבוה לטכנולוגיה – בג"ט"** (בשמו הנוסף **מכון לב**), מוסד ירושלמי המשלב לימודים אקדמיים עם לימוד תורה לבנים, ובמתכונת מדרשה גם לבנות. בית הספר מעניק תואר ראשון במגוון מקצועות טכנולוגיים ומפעיל ארבע שלוחות: **מכון דעת, מכון נווה, מכון לוסטיג ומכון טל**. יוזמה אחרת היא של **האוניברסיטה הפתוחה**, לקיים לימודי גברים בגן הטכנולוגי במלחה. מטרת הפרויקט היא לשלב בין לימוד התורה ללימודי מקצוע, ולכן תנאי קבלה ראשוני הוא לימוד ב'כולל' (לופו, 2003; כהן, 2005; הראל, 2005, 2004; קליין, 7.11.05; 16.3.06; אלפר ואלמוג, 2008).

מתחילת שנות האלפיים נפתח שוק הלימודים החרדי מעבר למקצועות הטכנולוגיה וניתן לראות את כניסתם של תחומים חדשים כמו עבודה סוציאלית, קלינאות תקשורת, תקשורת ושיווק, ייעוץ חינוכי, הדרכת טיולים, הידרותרפיה ומקצועות נוספים (קליין, 7.11.05, 16.3.06; גורבט, 16.3.06; מלר, 8.6.06; כהן, 9.5.06) (ראה נספח ו').

המשותף לכל המוסדות הללו הוא ההקפדה על ההתאמה לציבור החרדי וניתנת בהם תשומת לב מרבית לדרישות ציבור זה: הפרדה מוחלטת בין נשים לגברים, לימודים לגברים בשעות הערב או ביום אחד בשבוע על מנת לצמצם את הפגיעה בסדרי הלימוד ובצורך לפרנס את המשפחה (שכן מרבית הפונים ללימודי חול הם אנשים נשואים, חלקם גם מטופלים בילדים), מכינה ייעודית למחוסרי ידע בסיסי באנגלית ומקצועות נוספים, התאמת תוכני הלימוד לחברה החרדית ועוד (אא"ג: שרלו, 2002; לופו, 2003; הראל, 2005, 2004; כהן, 2005; אלפר ואלמוג, 2008).

הגופים המובילים כיום את קידום תהליך ההכשרה המקצועית והאקדמית והכניסה לשוק העבודה בציבור החרדי הם **משרד התמ"ת וארגון הג'וינט** שליוו את התהליך מתחילתו במסגרת הפרויקט המשותף "פרנסה בכבוד" ופרויקטים נוספים (אא"ג: שרף, 2003; מט"י ירושלים, 2004; קליין, 7.11.05, 16.3.06; גורבט, 16.3.06; מלר, 8.6.06).

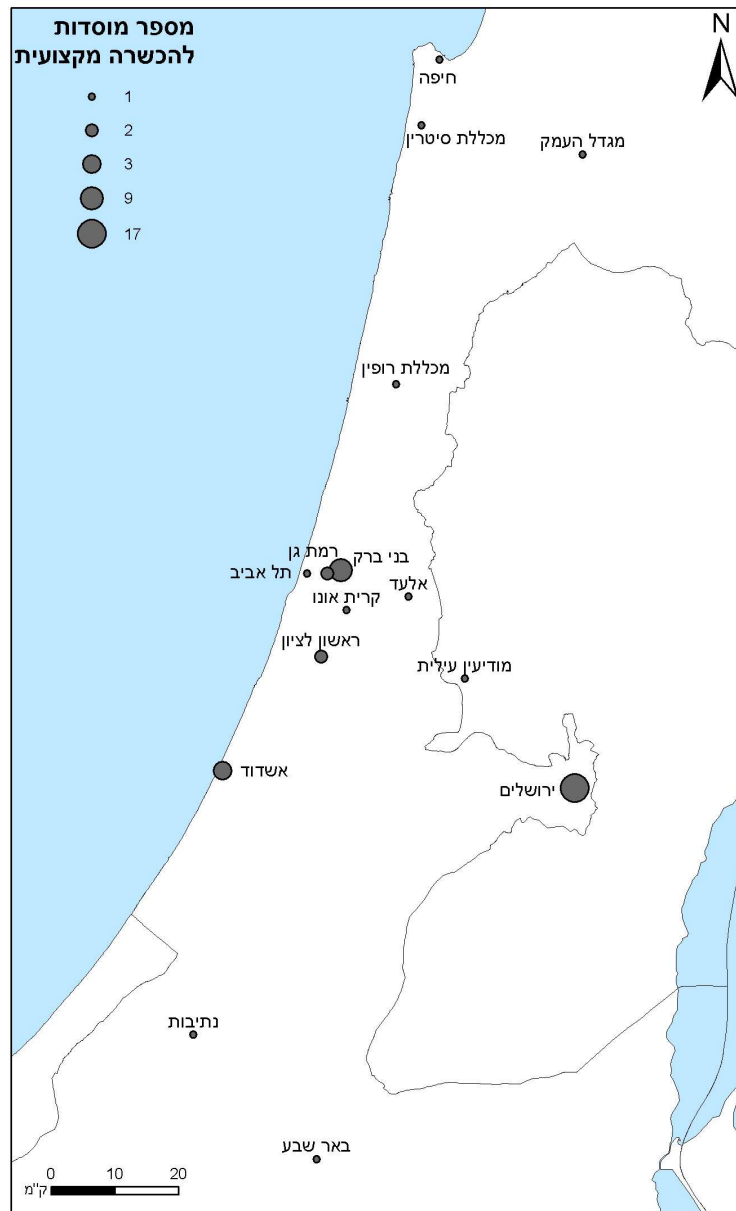
מלבד הפעילות הענפה של ארגון הג'וינט וסניפי מט"י (קיימת פעילות של ארגונים, עמותות, יוזמות קהילתיות, "קרן קמח") לקידום ההשכלה והתעסוקה במגזר החרדי. לפעילות זו מצטרף משנת 2002 **החוק לעידוד השקעות** אשר נועד להעניק סיוע משמעותי במשכורות לתקופה של 5 שנים למפעלים שייצרו מקומות עבודה חדשים באזורים מוגדרים בחוק וביניהם הריכוזים החרדיים החדשים (ראה פירוט בתת פרק 3.3.2.3). (כהן, 2005: 66; גורבט, 16.3.06; מלר, 8.6.06; עופר, 3.7.06).

במוסדות ההכשרה המקצועית והאקדמית למדו בשנים החולפות כמה אלפים של גברים ונשים מן הציבור החרדי, ואף על פי שחלקן הגדול של מהבוגרים הצליח להשתלב בכבוד בעולם העבודה – עדיין לא מורגשת נהירה המונית אליהם. ניתן להעריך שככל שיגדל שיעור ההשמה בקרב הבוגרים כך יגדל זרם הפונים למוסדות, שכן מצבם של הבוגרים משמש אינדיקטור לכדאיות המהלך.

מפה 5 מבוססת על עיבוד קובץ נתונים שאסף ארגון הג'וינט אודות מוסדות ההכשרה המקצועית הייעודיים לאוכלוסייה החרדית, נכון לשנת 2006 (ראה נספח ו'). נתוני המפה הוצגו עם מידע של ארגון "ללמוד ולעשות", ארגון המקדם את נושא התעסוקה במגזר החרדי ומוציא אחת לתקופה עלון ובו מידע אודות מוסדות ההכשרה המקצועית עבורו (הראל, 2005; 2004). מידע נוסף נאסף מראיונות עומק שנערכו עם אנשים העוסקים בתחום ההכשרה המקצועית – צוות העובדים של ארגון הג'וינט המתמחה במגזר החרדי, אנשי התמ"ת ומנהלי מכללות להכשרה מקצועית. ראיונות אלו שפכו אור על משמעויותיה המרחביות והחברתיות של פריסת מוסדות אלה (קליין, 16.3.06; גורבט, 1.3.06; מלר, 8.6.06; כהן, 9.5.06; עופר, 3.7.06; שוורץ, 27.7.06). הקובץ המוצג במפות אלו מהווה מדגם של כ-550

תצפיות ומציג תמונה מרחבית מהימנה המשקפת הן את פריסת המוסדות והן את זיקות הלומדים בהם.

מפה 5: פריסת מוסדות ההכשרה המקצועית לאוכלוסייה החרדית, 2006

(מקור: א"ג: ארגון הגיוינט, 2006; ארגון "ללמוד ולעשות", 2005)

על פי נתוני הגיוינט וארגון "ללמוד ולעשות" נמצא, שבשנת 2006 יש ברחבי הארץ 43 מוסדות להכשרה מקצועית (ראה נספח ו'1). במפה 5 ניתן לראות, שעיקר המוסדות להכשרה מקצועית בחלוקה ארצית מתרכזים באזור מרכז הארץ (כ-86%), כאשר בפריפריה הצפונית (מחדרה ועד קרית שמונה) מרוכזים כ-9%, ובפריפריה הדרומית (מקריית מלאכי ועד אילת, לא כולל אשדוד) כ-5% (ראה נספח ו'2).

גם בתחום זה מדגישה פריסת המוסדות את מעמדן של **בני ברק וירושלים** כמרכז המרחב החרדי כאשר עיקר המוסדות נמצאים בהן, 21%-ו-40% בהתאמה. **אשדוד** באה אחריהם במדרג המוסדות עם 7% ואחריה ראשון לציון ורמת גן, כל אחת עם 5%. האחרונות משמשות כאכסניה למכללה ייעודית לציבור

החרדי אך אינן תורמות תלמידים למכללות שבתחומן, וכך גם במכללות הממוקמות בבית הצבי (מכללת סיטריין), בצומת רופין, בתל אביב ובקריית אונו (אור יהודה). מוסדות נוספים נמצאים בריכוזים החרדיים במגדל העמק, בחיפה, במודיעין עילית, באלעד, בנתיבות ובבאר שבע, בהן יש קהילות חרדיות בגדלים שונים, אשר עליהן מבוססות המכללות (ראה נספח ו'1, ו'4).

במוסדות ההכשרה המקצועית בירושלים ובבני ברק לומדים סטודנטים מהערים עצמם ומהסביבה הקרובה: **בירושלים** כ-70% מהסטודנטים הם בני העיר והשאר מגיעים ברובם מיישובי הפריפריה הקרובה (ביתר עילית, מודיעין עילית, בית שמש, כוכב יעקב) אך גם מריכוזים חרדיים נוספים במרכז, דוגמת בני ברק, רחובות, חולון ואשדוד. כ-50% מאלה הבאים ללמוד בבני ברק מגיעים מחוץ לעיר, מריכוזים חרדיים קרובים דוגמת אלעד, פתח תקווה, תל אביב, נתניה, רחובות, עמנואל, אשדוד וכפר חב"ד. מעניינת ובוולטת (כבשאר המפות האחרות) היא **אשדוד**, המהווה מוקד הן עבור אוכלוסייתה (58% מכלל הלומדים במוסדות ההכשרה המקצועית בתחומה), הן עבור הקהילות החרדיות במרכז (בני ברק, ביתר עילית, בית שמש, כפר חב"ד, ירושלים) והן עבור הקהילות הדרומיות (אשקלון, קריית גת, ירוחם ונתיבות). המוסדות הנמצאים **בפריפריה** מושכים בעיקר סטודנטים מהריכוזים החרדיים הקרובים להם: במכללת סיטריין הצפונית לומדים סטודנטים מרכזים וחיפה, והמוסדות בבאר שבע מושכים אליהם סטודנטים מבאר שבע, אופקים, ערד, נתיבות קריית גת ושדרות (ראה נספח ו'3, ו'4). בשנת 2007-8, בעקבות פעילות אינטנסיבית של ארגון הג'וינט ומשרד התמ"ת, נפתחו תוכניות הכשרה מקצועית נוספות בביתר עילית, בחיפה, בכרמיאל, בקריית גת וביישובים נוספים.

כאמור, תחום ההכשרה המקצועית ולימודי המקצוע צריך להשתלב במהלך חיי היום יום של הסטודנט המצפה לשמור עד כמה שניתן על אורח חייו החרדי – תפילה ולימוד בבית הכנסת, טיפול במשפחה, שילוב פרנסה – ולכן ההעדפה היא למצוא מוסד להכשרה מקצועית בקרבת הבית. מרבית המוסדות שקמו בתחילה היו בבני ברק ובירושלים, אך ככל שתחום זה מתפתח נפתחות אופציות נוספות בפריפריה, המאפשרות לתושבי הצפון החרדיים ללמוד בצפון הארץ ולאנשי הריכוזים הדרומיים ללמוד בדרום. עם זאת, המסה הקריטית של האוכלוסייה החרדית נמצאת **בבני ברק, בירושלים, באשדוד ובערים החדשות**, ולכן שם נמצאים מרבית המוסדות והתלמידים (פועל יוצא של היצע וביקוש).

המפה מראה כי מרבית המוסדות ממוקמים במרחבים החרדיים. יחד עם זאת, המוסדות באור יהודה, ראשון לציון, רמת גן, מכללת רופין ומכללת סיטריין – מוסדות ותיקים שניתן היה לנצל את אכסנייתם הקיימת על ידי התאמת תשתיותיהם לציבור החרדי – הם דוגמא לכך שבמידה שהמוסד הוקם בתוך אזור חילוני על פי אמות המידה החרדיות (כמו הפרדת הכיתות בין גברים לנשים, לבוש צנוע של המרצים ושפה נקייה) – הוא עדיין מצליח למשוך אליו סטודנטים חרדיים, כאשר החסם העיקרי הוא דווקא המרחק הפיזי ממקום המגורים. אך בחסם זה יש גם אלמנט אטרקטיבי: יש שהמיקום הפיזי של המוסד באזור מרוחק וניטראלי מוציא את הסטודנט מחוץ לעדשת הביקורת של החברה, שלא תמיד תומכת ביציאתו להכשרה מקצועית או ללימודים גבוהים. המרחב החילוני נותן מעין גושפנקא ו"הגנה" מפני הביקורת של המשפחה או הקהילה כלפי היציאה ללימודים ועבודה מחוץ למסגרת החרדית. ככל שהיציאה לעבודה וההכשרה המקצועית בצידה יהיו רווחות יותר – כך יעלם הצורך במרחב חילוני מגונן ומרוחק, ומובהקותו של מחוון זה אף תגדל.

לסיכום, פריסת המוסדות להכשרה מקצועית וזיקות הלומדים בהם מאפשרות לנו להשתמש במחוון חדש – ההולך ונעשה רלוונטי יותר ויותר בשנים האחרונות – לתיחום המרחב החרדי. גם כאן, כבשאר

המחוזים האחרים, מכוונים אותנו הממצאים לאזור **מרכז הארץ**, בו נמצאים עיקר המוסדות להכשרה מקצועית (מעל 85%) בתוך השטח שקודקודיו הם הריכוזים החרדיים בירושלים, בני ברק ואשדוד. קודקודים אלו מנקזים אליהם את זיקות ריכוזי המרכז על פי קירבה גיאוגרפית. אשדוד אף מהווה מוקד גם עבור אוכלוסייתה, גם עבור הקהילות החרדיות במרכז וגם עבור הקהילות הדרומיות. הפריפריות **בדרום ובצפון הארץ** מכילות יחד כ-15% מכלל מוסדות ההכשרה המקצועית, והתשתיות בהן מהוות יעד בעיקר לסטודנטים מריכוזי הסביבה החרדיים.

3.1.5 פריסת חצרות האדמו"רים החסידיים בישראל

החרדים הם חברה של קהילות (חוגים) ולא חברה של יחידים. הזהות החרדית מחולקת לתת זהויות "פרטיקולאריות" שבמקורן קשורות לנופים גיאוגרפיים-חברתיים, בעיקר של מזרח אירופה (ראה התייחסות ברקע התיאורטי בתת הפרק 1.2.4.3). לזיקה לתת-קהילה פרטיקולארית יש לא רק משמעות דתית, אלא גם משמעויות חברתיות, תרבותיות כלכליות והנהגתיות. כך למשל קובעת הזיקה לקהילה (לחוג) את בית הכנסת, את בית המדרש, את מוסדות החינוך בהם ילמדו ילדיו של החרדי, את גבולות השידוך של בניו ובנותיו, את הזיקה למוסדות של עזרה וחסד, את חברי הקהילה במסגרות המיישבות (החצרות, העמותות והשיבות) ואת הזיקה למיקום ההנהגה הרבנית החוגית. נקודת המוצא היא שחסידי ירצה לגור כמה שיותר קרוב לרבו, לקהילתו ולמוסדותיו, ככל שהדבר מתאפשר (פרידמן, 1997; שלהב, 1997).

בעשור וחצי האחרון מרבית הזוגות שהתחתנו במגזר החרדי נאלצו להחליף את מקום מגוריהם (שהיה ברוב המקרים בריכוזים הגדולים בבני ברק או בירושלים). מתוך כך, עולה השאלה לאיזו סמכות רבנית נשארו צעירים אלו נאמנים: האם לרב קהילתם המקורית או לרב ביישוב החדש בו הם גרים. התשובה תלויה בשני גורמים: מהות הפנייה לרב ומבנה החוגים בתוך החברה החרדית. את השאלות המהותיות (שאלות ההשקפה הרוחניות הגורל – רפואה, שידוך, תעסוקה, חינוך הילדים, מגורים) מפנים החרדים לרבנים הגדולים, ואילו את השאלות ההלכתיות (מה מותר או אסור, חילול שבת, סכסוך שכנים, נושאי נידה, ממון, צומות) מפנים בדרך כלל לרב המקומי ביישוב המגורים (רב השכונה, רב בית הכנסת או כל סמכות הלכתית מקומית). את הרב לשאלות הלכתיות מחליפים על פי רוב אחרי החלפת מקום מגורים, אך בשאלות המהותיות כבדות המשקל נשארים נאמנים לרב המקורי (החסידים לאדמו"ריהם, הליטאים לרבניהם הגדולים והספרדים לחכמי התורה) (קרספל, 1.5.06; טיברגר, 25.6.06; קירנבאום, 1.5.06; אריאלי, 27.6.06; קאהן, 7.3.06; זיסמן, 4.6.06; מנת, 19.3.06; פארוור, 12.3.06).

אחת מנקודות המוצא לתשובת "הנאמנות לרב" היא, **שבציבור החסידי** – על פי תשובות האדמו"ר יישק דבר. הציבור הליטאי עצמאי יותר: שואל בעצת הרב אך מחליט לבד (הליטאים באים מעולם שבו לימוד תורה הוא הערך העליון ואיתו גם הרעיון לא לקבל דבר כמובן מאליו). ניתן לומר כי הרב הליטאי הוא רב יועץ והרב החסידי הוא רב מחליט. כך או כך יש השפעה רבה לרב ולמקום בו התחנכו האנשים ולנאמנות שלהם לאלה בהמשך הדרך (קרויזר, 22.5.06; קירנבאום, 1.5.06; אריאלי, 27.6.06; קאהן, 7.3.06; טיברגר, 25.6.06).

הקשר עם חצר האדמו"ר הוא קשר אינטנסיבי ומשמעותי עבור החסיד ומלבד הצורך במתן מענה לשאלותיהם המהותיות נוסעים החסידים לאדמו"ר לאירועי קהילה, חגים, שמחות ועוד. עבור הליטאים אין משמעות למגורים צמודים לרב "המקורי" (רב הישיבה או רב קהילת המגורים המקורית). הם נשארים עמו בקשר טלפוני או שנוסעים להתייעצות כאשר יש בכך צורך. לעיתים נוסעים

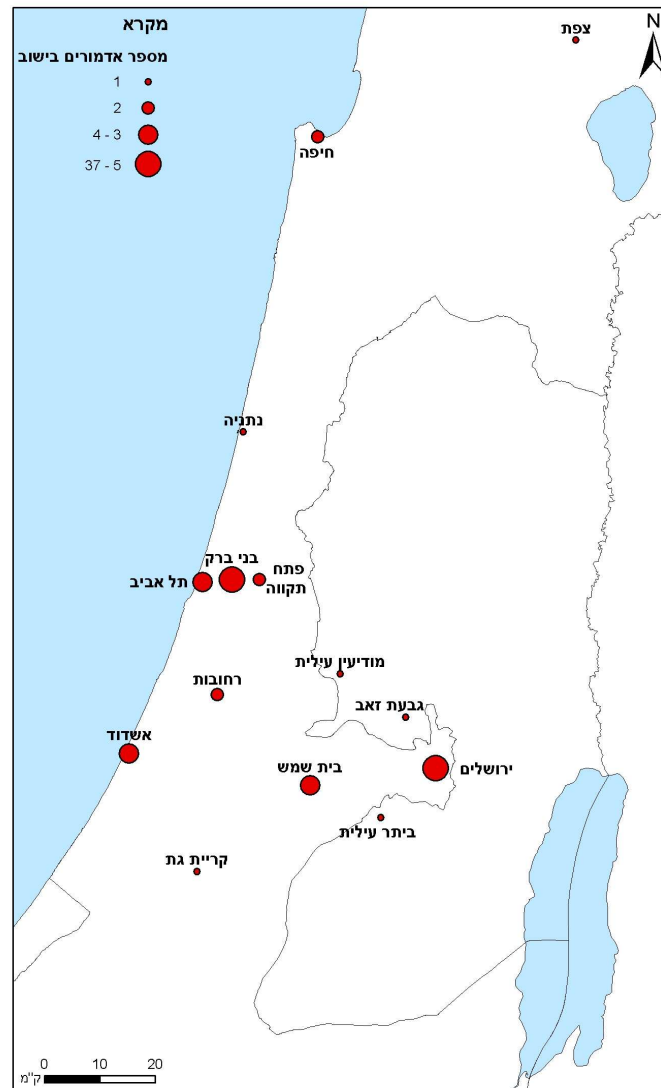
בוגרי הישיבות הליטאיות הנשואים לחגוג חגים ושמחות בישיבה בה למדו – אך הקשר הוא פחות אינטנסיבי לאחר החתונה והמוקד ההלכתי והרוחני שלהם הופך במידה רבה להיות במקום המגורים החדש. כך יוצא שהליטאים והספרדים עומדים בקשר משמעותי יותר עם הרב המקומי גם בהקשר של השאלות המהותיות. לסוגיה זו השפעה רבה על הניידות במרחב, שכן החסידים נזקקים בהקשר זה לניידות אינטנסיבית וקבועה לחצר האדמו"ר (זיסמן, 4.6.06; קירנבאום, 1.5.06; מנת, 19.3.06; פארוור, 12.3.06).

מפה 6 מציגה את פריסת חצרות האדמו"רים במרחב הישראלי נכון לשנת 2006. המפה מסמנת את האזור הגיאוגרפי בו מרוכזת ההנהגה הרוחנית החסידית ובכך גם את ריכוז קהילותיה ומרכזי הכוח שלה (הרחבה לכך ניתן לראות בתתי הפרקים 3.2.1.1.1, 3.2.2.1.1, 3.2.3.1.1).

מקור הנתונים למפה התבסס על רשימת כתובות ארצית של חצרות האדמו"רים במדריכי הטלפונים לציבור החרדי באזור בני ברק (בשם "מפתח העיר") ובירושלים (בשם "המדריך החרדי"). שני מדריכים אלה מחזיקים במידע רב הנוגע לכלל הקהילות החרדיות בישראל ("מפתח העיר", 2006; "המדריך החרדי", 2006). חסרונם של המדריך כמחווך מדויק למיפוי הקהילה התבטא בצורך בבחינה מדוקדקת של כל כתובת וכתובת המוצגת בו. קושי זה נפתר בעזרת ראיונות עומק שנערכו עם אישים מן הקהילות החרדיות ברחבי הארץ, שאימתו את הרשימה. האחרונים עברו על רשימת הכתובות שהופיעה בספרי הטלפונים ובדקו את נכונות הכתובות ואת הימצאותם של האדמו"רים המכהנים בתקופת הזמן הנוכחית.

יש לציין שיתרונה הכרטוגרפי של המפה מתבטא בכך שמקור הנתונים מגיע מתוך הקהילה עצמה, שכן ספרי הטלפונים הוצאו לאור על ידי הוצאה חרדית ומיועדים לשימוש פנימי. באם ימשיכו הקהילות החרדיות בבני ברק ובירושלים להוציא ספרי טלפונים עם כתובות מדויקות והתייחסות לכלל הקהילות בפריסה ארצית, אזי ניתן יהיה להשתמש במחווך זה גם בעתיד ולבדוק בעזרתו את ההשתנות המרחבית במיקומם של החצרות החסידיות.

מפה 6: פריסת חצרות האדמו"רים החסידיים בישראל, 2006

(מקור: מפתח העיר, 2006; המדריך החרדי, 2006).

הנתונים בספרי הטלפונים וראיונות העומק העמידו רשימה של 97 אדמו"רים (בדרגות חשיבות שונות) (ראה נספח ז'). על פי המפה ניתן לראות, שהאזור העיקרי בו מרוכזים בתי אדמו"רי החצרות החסידיות במרחב הישראלי הוא **אזור המרכז** בו מרוכזים 94 מבתי האדמו"רים, בעיקר בשני הריכוזים החרדיים הגדולים **ירושלים ובני ברק** (בכל אחד משני הריכוזים מרוכזים כ-38% מבתי האדמו"רים במרחב הישראלי). כל אחת מערים אלו מכילה נציגויות ומרכזים של מרבית הקהילות החסידיות ומרכזיהן. אלה מתחלקים בין השתיים כאשר מרכזי החסידויות הגדולות גור ובעלז והחסידויות הירושלמיות הקיצוניות (דוגמת תולדות אהרן) נמצאים בירושלים, ומרכז חסידות ויז'ניץ וחסידויות נוספות נמצא בבני ברק (ראה נספחים ז', יא' קהילות ומפות תתי קהילות 9, 11, 13). מתחתיהן במורד ההיררכיה נמצאת **אשדוד**, בה יושבים ארבעה אדמו"רים שונים של חסידויות קטנות (פיטסבורג, מעליץ, טשערנאביל וטאלנא). עם זאת יש לציין שהקבוצות הגדולות שנמצאות בעיר משתייכות לחוגים החסידיים של גור, ויז'ניץ ובעלז, ולקבוצות הליטאיות והספרדיות (ראה תת פרק 3.2.3.3). במקום דומה (אך נמוך יותר) בהיררכיה נמצאים הריכוזים החרדיים **בפתח תקווה ובתל אביב**. בכל אחת משתי

הערים יושבים שלושה אדמו"רים. ההבדל בין השתיים הוא, שבתל אביב אלו שרידים לריכוז חרדי גדול, שרבים ממנו עזבו את העיר במהלך השנים (ככל שהעיר הלכה והתחללה ובני ברק הלכה והתחזקה), ואילו פתח תקווה היא ריכוז חרדי ההולך ומתחזק וייתכן שבעתיד יגורו בו מנהיגים חרדיים נוספים. שלושה ריכוזים נוספים במרכז הם **נתניה, רחובות וגבעת זאב**. באחרון יושב האדמו"ר של חסידות קרלין סטולין (שמרבית מוסדותיו מרוכזים בירושלים אך ביתו ממוקם בגבעת זאב משנת 1991), בנתניה יושב האדמו"ר מצאנז שהקים קהילה בעיר כבר באמצע שנות החמישים ואילו ברחובות יושבים שני אדמו"רים שהחשוב מבניהם הוא האדמו"ר מקרטשניף שהקים בעיר קהילה חסידית כבר בשנת 1948, קהילה המהווה אבן שואבת לא רק לקהילות החסידיות אלא גם עבור החוגים הליטאיים והספרדים בעיר. קהילה נוספת המופיעה במפה היא קהילתו של האדמו"ר מסאסוב בקריית ישמח משה בגני תקווה, שהוקמה בשנת 1963. בערים החרדיות החדשות **ביתר עילית, מודיעין עילית ורמת בית שמש**, על אף גילן הצעיר, יושבים חמישה אדמו"רים של חסידויות קטנות, שלושה מהם ברמת בית שמש. הקהילות החרדיות בערים אלו הולכות ומתחזקות בקצב מהיר, הן מבחינה דמוגרפית והן מבחינת תשתיותיהן המוסדיות והרוחניות, וייתכן שבעתיד יגבר ויתחזק תהליך מעבר של הנהגה רוחנית משמעותית יותר ליישובים אלו (ראה נספח ז').

באזורי הפריפריה יושבים רק 3% מאדמו"רי החסידויות במרחב הישראלי. בדרום הארץ, **בקריית גת**, ריכוז חרדי ההולך ומתחזק, יושב עם קהילתו אחד האחים לבית קרטשניף. בקהילות הצפוניות **חיפה וצפת** יושבים שלושה אדמו"רים. בחיפה חיים האדמו"ר מסערט ויז'ניץ – ממשיך דרכו של אחיו שהקים בעיר קהילה חסידית כבר בשנת 1947 – והאדמו"ר מנדבורנא שהקים את קהילתו בעיר בשנת 2000 (כהנר, 2004). בצפת חי אדמו"ר נוסף מנדבורנא המפוצלת (ראה נספח ז').

לסיכום, נתונים אלו מסמנים באופן מובהק את מרכז הארץ כמרכז החרדי הרוחני בו מרוכזת ההנהגה החסידית, ומדגישים את כוחן הבלתי מעורער של בני ברק וירושלים כמרכזי הכוח וההנהגה הרוחנית והרבנית במרחב החרדי. מיקום חצרות האדמו"רים, באם ייבחן יחד עם מפת הרכב הקהילות (ראה מפות 9, 11, 13), יכול לסמן גם את הזיקות בין הקהילות, שכן כאמור החסידים נשארים נאמנים לאדמו"ריהם גם לאחר המעבר למקום מגורים אחר.

היות שמפת פריסת חצרות האדמו"רים מציגה את נתוני מיקומם של מנהיגי הקהילות, הרי שרק עבור החסידים ניתן למצוא קשר ישיר וחד משמעי בין מקום הימצאותם לבין ריכוזיהן המשמעותיים ביותר של הקהילות עצמן, מן הסיבות שהוזכרו בפתיחה. מפאת מובהקות הקשר ומפאת מובהקות הנתונים המבוקשים (אדמו"ר אחד לחסידות אחת, לעומת רשימה אינסופית של רבנים) – לא מופיעים במפה זו נתונים מקבילים עבור הזרמים הליטאי והספרדי. יחד עם זאת, הסבירות לכך שההנהגה החסידית תתיישב בריכוז חרדי משמעותי היא גבוהה, ומכאן שמיקום האדמו"רים מצביע גם על קיומן של קהילות חרדיות מזרמים אחרים באותו מקום. יתרה מכך, מיקום האדמו"רים מהווה מעין פילטר, המאפשר לנו להבדיל בין ריכוז חרדי בעל משמעות בהיררכיה הארצית לבין ריכוז חרדי שעל אף הופעתו על מפת הפריסה הארצית אינו מהווה מרכז או מוקד בעל חשיבות או משיכה כלשהי.

3.1.6 פריסת הגירת האוכלוסייה החרדית

הלחץ הדמוגרפי הנובע מצירוף של תכונות דמוגרפיות ייחודיות – גיל נישואין מוקדם בחמש שנים ויותר מהחברה החילונית, שיעור ילודה גבוה, תקופת פריון ארוכה יותר – יחד עם האופי הקהילתי והחולשה הכלכלית של משקי הבית הפרטיים החרדיים, הביאו להגירה מהמרכזים הגדולים ליישובים

פריפריאליים, כאשר הגדרת ה"פריפריה" בהקשר החרדי משתנה עם הזמן בהתאם לתנאי התקופה והחברה. כך הגל הראשון של היציאה, כבר בשנות השישים, היה אל ערים קטנות שהיו בעבר מושבות – כמו ראשון לציון, רחובות ופתח-תקווה. משהתרחב והעמיק אופיין העירוני ומחירי הדירה בהן האמירו בהתאם, חדלו ערים אלו מלהיות יעד להגירה חרדית ובשנות השבעים הופנתה ההגירה לערי הפיתוח. מחזור הגלילית בצפון ועד ירוחם בדרום – אין עיר פיתוח שאין בה קהילה חרדית כלשהי אך רק בערי פיתוח בודדות פרחו הקהילות החרדיות, לעומתן יוצאת דופן אשדוד במידת הצמיחה של המרחב החרדי בתוכה. ברוב עיירות הפיתוח נותרו השכונות והשיכונים החרדיים קטנים ולא מפותחים (Shilhav, 1993).

השלב החדש והאחרון (נכון לשנת 2006) בהתפתחות התפוצה של האוכלוסייה החרדית הוא הקמת הערים החרדיות החדשות (ראה הרחבה בפרק 3.3.1). ראשיתו בתחילת שנות ה-90 (אם כי קדם לו ניסיון שנכשל – עמנואל – בשנות ה-80, ראה פרק 3.2.3.11) עת הוקמה ביתר עילית ואחריה מודיעין עילית, אלעד ורמת-בית-שמש, שאף כי היא חלק מעיר פיתוח וותיקה, ולא תוכננה מלכתחילה כיישוב חרדי, היא דומה מאוד לערים החרדיות החדשות. הקמתן של הערים החדשות הללו היא דו-תכליתית: בעיני החרדים הן נועדו לספק דיור זול לאלה מביניהם שאינם יכולים למצוא דיור בריכוזים הותיקים, תוך שהן מאפשרות להם לחיות בתוך "מרחב חרדי מוגן" מבחינה חברתית ותרבותית (שלחב, 1997; Gonen, 1995; Shilhav, 1993).

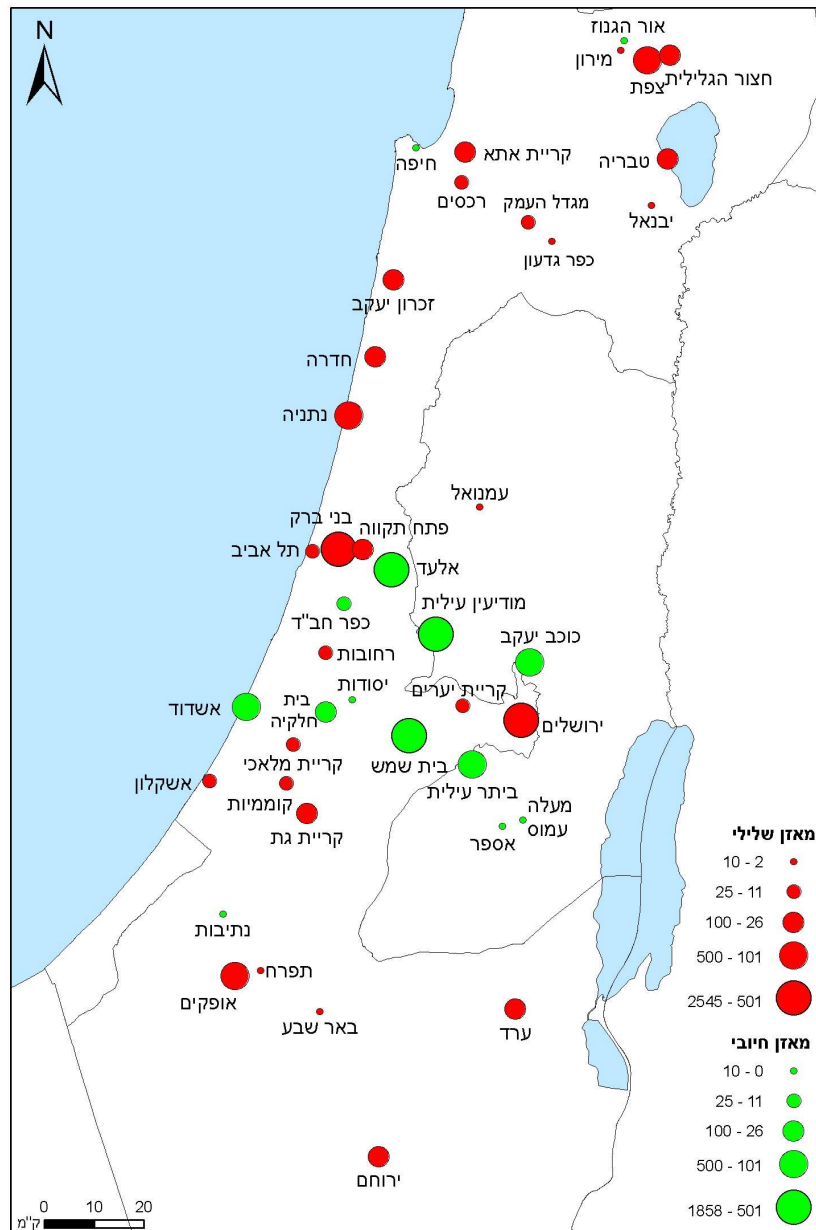
מפה 7 מציגה את הפרשי ההגירה בין הריכוזים החרדיים נכון לשנת 2004-5. שימוש במפה זו כמחווון אמנם מאפשר לנו לזהות את מיקומם של הריכוזים החרדיים במרחב, אך חשיבותה הייחודית היא בכך שהיא עשויה לסמן את מגמות התפתחותה של הפריסה היישובית החרדית.

המפה, המבוססת על עיבוד נתונים מקבצי הגירה של אגף דמוגרפיה ואוכלוסייה בלמ"ס, מציגה את תמונת ההגירה בין היישובים החרדיים במספרים מוחלטים (כאשר "יישוב" יכול להיות יישוב חרדי הומוגני או שכונה חרדית בתוך עיר מעורבת). הריכוזים בקובץ ההגירה הייעודי נבחרו בעקבות הצלבה של עבודת שטח עם עבודת מיפוי שנערכה בלמ"ס על ידי גורביץ וכהן-קאסטרו (2004) כעיבוד של נתוני הבחירות למפלגות החרדיות ביישובים השונים בשנים 1996, 2001. הריכוזים החרדיים בערים המעורבות סומנו בעזרת אזורים סטטיסטיים בהם נמצא רוב חרדי.

על פי נתוני הלמ"ס נמצא שבשנת 2004-5 מופנית עיקר ההגירה במרחב החרדי אל מרכז הארץ: לערים החרדיות החדשות – **מודיעין עילית, בית שמש, ביתר עילית ואלעד**, ליישוב כוכב יעקב, לקהילה החרדית באשדוד, ולמושב בית חלקיה (שם הוקמה הרחבה קהילתית). לעומת זאת הריכוזים באזורי הפריפריה הצפונית והדרומית מאופיינים במאזן הגירה שלילי (ראה נספח ח'1).

מפה זו מבליטה את כוח משיכתן של הערים החרדיות החדשות אשר דיון מעמיק בהתפתחותן יערך בפרק מס' 3.3. נוסף על אלו בולטים במפה כאמור שני ריכוזים נוספים – כוכב יעקב ואשדוד. הביקוש למגורים באשדוד בקרב האוכלוסייה החרדית נובע מהמסגרת הקהילתית רחבת מימדים בעיר, המספקת שירותי דת וקהילה ומהווה תחליף איכותי לאזורי מגורים יקרים בבני ברק וירושלים. הריכוז השני ביישוב כוכב יעקב הדתי לאומי, אשר בו שכונה חרדית – תל ציון. מפת ההגירה אמנם מראה "תמונה חיובית" עבור ריכוז זה, אך כנראה שהדבר נובע בעיקר מהגירה של ציבור דתי-לאומי ליישוב. (מדינה, 2006; ציון, 20.3.06).

מפה 7: מאזן ההגירה בין הריכוזים החרדיים בישראל במספרים מוחלטים, 2004-5

(מקור: קובץ נתוני הגירה ייעודי הלמ"ס, 2005ב').

להבדיל משאר מפות המחוונים האחרות המבליטות את כוחן וגודלן של **בני ברק וירושלים** מציגה מפה זו תמונה אחרת – עזיבת אוכלוסייה חרדית את שני הריכוזים הוותיקים (מאזן הגירה שלילי). עזיבה זו נובעת מצפיפות הדיוור, מחירי הדיוור הגבוהים והמחסור בשטחים פנויים. האוכלוסייה החרדית בערים אלו נענית להוראת הרבנים להתיישב בשכונות בערים אחרות – הגירה המופנית בעיקר לכיוון הערים החרדיות החדשות. חשוב להדגיש, כי על אף מאזן ההגירה השלילי והירידה בחלקן היחסי של הערים הוותיקות לטובת ה"פרוור" החרדי, קהילות בני ברק וירושלים ממשיכות לגדול במספרים מוחלטים (בעיקר הודות לריבוי הטבעי הגבוה), בהתאם למצאי הדירות ומלאי הקרקעות למבני ציבור בהם (טננבאום, 14.9.06; פרנקנטל, 14.9.06; חושן, 2008; רודיך, 4.9.06; רביץ, 26.7.06; זיסמן, 4.6.06).

מפת ההגירה טומנת בחובה כמה תופעות מעניינות שיש לתת עליהן את הדעת כאשר בוחנים את המרחב החרדי.

הראשונה שבהן היא **התחזקות מול מאזן הגירה שלילי** – קיימים ריכוזים בהם נתוני ההגירה הצביעו על עזיבה של אוכלוסייה החרדית, זאת למרות שעל פי בחינת פרמטרים אחרים ריכוזים אלו הולכים ומתחזקים במרחב החרדי. את ההסבר לכך ניתן לתלות בנתוני ריבוי טבעי גבוה בתוך הקהילה ולפעילות החזרה בתשובה של הארגונים השונים (בעיקר חב"ד ו"לב לאחים") המשפיעים על גידולה של הקהילה בעיר. לעיתים ישנו גם פער זמנים בין פיתוח תשתיות ומקומות מגורים במוקד מתחזק לבין הביטוי לכך בנתוני ההגירה. דוגמאות לכך ניתן לראות בריכוזים החרדיים בקריית גת, בנתניה, בפתח תקווה, ברכסים, בצפת ובנתיבות, המציגים מאזני הגירה שליליים, אך נחשבים לריכוזים חזקים במרחב החרדי.

התופעה השנייה היא **הגירה מריכוז חרדי מבוסס לריכוז חרדי קטן ביישוב מעורב**. תופעה זו תסמן בדרך כלל מעבר לשם עבודת שליחות בריכוז חלש: התושבים המגיעים מהיישובים החרדיים הגדולים באים לסוג של "שליחות" וחוזרים חזרה לעיר האם, מה שיוצר תנועה בין הקהילות הקטנות בפריפריה לבין הריכוזים הוותיקים. הגירה מסוג זה יכולה להיות גם תוצר של הקמת ישיבה גדולה וכולל ביעד שיש לאיישו ולחזקו, פעילות המגובה בהוראת הרבנים להתיישבות באותו המקום, הנתפס כ"נידח" מבחינה רוחנית ולעיתים גם מבחינת הריחוק הגיאוגרפי. מאותן סיבות, העזיבה את הריכוז החרדי הקטן בעיר המעורבת נובעת מחזרה ליישובי האם של בחורים צעירים שלמדו בישיבה או משפחות צעירות שנשלחו להשתקע לתקופת זמן מוגבלת וחזרו לעיר הולדתם. ריכוזים אלה יכולים לעבור תהליך של התחזקות קהילה בתוכם אך יכולים גם להיות מבוססים לאורך השנים על תחלופת תושביהם החרדיים, הנשארים למספר שנים, חוזרים לעיר האם ומוחלפים על ידי משפחות חדשות. דוגמאות לכך ניתן לראות ביישובי הפריפריה המרוחקים דוגמת אופקים, חצור הגלילית, ערד ואחרים.

התופעה השלישית היא **מעבר מריכוז קטן בעיר מעורבת לריכוז חרדי גדול והומוגני יותר (היררכיה של הגירה)** – סיבות העזיבה במקרה של ריכוז חרדי קטן בעיר מעורבת הוא הרצון לעבור לקהילה חרדית הומוגנית וחזקה יותר מבחינת תשתיות ואוכלוסייה. כאן נוצרת לעיתים תופעה היררכית של מעבר בין ריכוזים חרדיים קטנים לריכוז החרדי הגדול באותו מרחב גיאוגרפי (לדוגמא: בדרום – מעבר מירוחם ושדרות לנתיבות או אופקים; ובצפון – מעבר מקריית אתא וחדרה לחיפה) ולאחר מכן בין הריכוזים החזקים האזוריים לריכוזים החרדיים החזקים בכלל המרחב החרדי, הנמצאים בעיקר במרכז הארץ (בני ברק, ירושלים, אשדוד והערים החרדיות החדשות).

התופעה הרביעית היא של **הגירה בין קהילות מאותו החוג** – קיימת תנועת הגירה בין ריכוזים המזוהים עם חוגים מסוימים לבין קהילותיהם ברחבי הארץ. לדוגמא, קריית מלאכי מזוהה בעיקר כריכוז משמעותי של קהילת חב"ד ומתוך כך היא מהווה יעד בעיקר עבור אנשי החסידות ולא לקבוצות אחרות מקרב האוכלוסייה החרדית, שחלקן אף מסתייג מלגור בסמיכות לקהילת חב"ד בשל אורחותיה וסגנונה השונה ממאפייני הליבה החרדית. כך גם בכפר חב"ד שהוא הריכוז המשמעותי ביותר של קהילת חב"ד בישראל ומהווה יעד אך ורק עבור אנשי החסידות. לעומתן, אשדוד מהווה יעד להגירה לכלל הקבוצות במרחב החרדי אך בולטת ההגירה אליה של קהילות גור ברחבי הארץ (מירושלים, קריית הר"ים בתל אביב, חיפה, ערד, חצור הגלילית). קיימים קשרי הגירה בין קהילות צאנו בנתניה לבין ריכוזים חרדיים בהם קהילות צאנו נוספות (בצפת, בביתר עילית, בתל ציון, באלעד, בירושלים

ובחיפה). כפי שנאמר בתת הפרק הקודם החרדי הממוצע שואף לגור בקרב קהילתו, בתוך החוג אליו הוא משתייך. הדוגמאות שהובאו פה הן בעיקר מתוך הקהילות החסידיות במרחב הישראלי, אך השאיפה לחיות בתוך קהילה הומוגנית היא שאיפתם גם של החוג הליטאי וגם של החוג הספרדי (האחרון שואף במידה רבה לחיות בקרבה לקהילות הליטאיות במרחבים החרדיים). יחד עם זאת, בקבוצות החסידיות מובהקים יותר החצר, הקהילה והוראת האדמו"ר בבחירת מקום המגורים ולכן קל יותר להצביע על תהליכי ההגירה בין קהילות אלו.

התופעה האחרונה העולה מניתוח נתוני ההגירה היא מאזן הגירה שלילי כסמן לחוסר הצלחה ביישוב חרדי – על פי רוב, מאזן הגירה שלילי ביישוב חרדי מסמן את אי הצלחתו. במרחב החרדי הוקמו מספר יישובים חרדיים שהציפייה היתה שיתנו מענה לצורך הבער בפתרונות דיור לציבור החרדי ומתוך כך סביר היה שהצלחתם תהיה גדולה ומהירה. כך היה עם עמנואל, תל ציון וקריית-יערים בפרוודור ירושלים. עמנואל, על אף שהיתה העיר החרדית הנבדלת הראשונה "שפרצה את החומות" של בני ברק וירושלים (כבר בתחילת שנות השמונים), ועל אף תמיכתו של שר השיכון דאז אריאל שרון וקבלת מענקים גדולים, נכשלה וזאת ממספר סיבות עיקריות: התאמה ובנייה לא נכונה של הפילוח החוגי הפנים חרדי שהתיישב בה, פשיטת הרגל של החברה המקימה "כוכב השומרון", מיקומה בעומק שטחי יהודה ושומרון והפיגועים הקשים שחוותה העיר בזמן אינתיפאדת אל אקצה. אל כל אלו נוספו בעיות קשות של ניהול שוטף, בעיות במגוון וצביון מוסדות החינוך, מחסור במקומות תעסוקה ובשל גודלה אף מחסור בתשתיות קהילתיות הומוגניות (אילן, 2001ב'; שרגאי, 2001ב'; פורוש, 2006.7.27; פינדרוס, 2006.5.11; זיסמן, 2006.6.4; איזק, 2005.1.8; פארוור, 2006.3.12; זלצמן, 2006.6.27; אנרייך, 2006.9.17). דומה לה כאמור השכונה החרדית תל ציון בה דובר לעיל. קריית יערים, על אף מיקומה בקרבת ירושלים ועל הציר הראשי לבני ברק, לא רחוק ממרכזים חרדיים חזקים כדוגמת רמת בית שמש ומודיעין עילית, לא הצליחה לטפס במעלה ההיררכיה היישובית החרדית ולהוות יעד משמעותי להתיישבות. הסבר לכך נובע בעיקר בשל אופיו של היישוב, שמותג כיישוב של "חוצניקים" (אנגלוסקסיים) ובעלי תשובה, הנתפסים בקרב הליבה החרדית כמתונים יותר, פתוחים יותר, עם מערכת ערכים ומוסדות לא מספיק אדוקה. אל אלו מצטרפים מספר מוסדות חינוך ביישוב, המשרתים אוכלוסיות מצוקה חרדיות (כדוגמת נווה ציון) או זרמים חרדיים פחות מקובלים (דוגמת אשלג).

לסיכום, מאזן ההגירה בין היישוב החרדיים לשנת 2004-5 מדגיש – בהתאמה לשלבים ההיסטוריים שתוארו בפתיחת תת פרק זה – את השלב האחרון והנוכחי, בו באים לידי ביטוי כוחן ומשיכתן של **הערים החרדיות החדשות** כמרכזים החדשים של האוכלוסייה החרדית בישראל. גם כאן, כבשאר המחוונים האחרים, מכוונים אותנו הממצאים לאזור **מרכז הארץ** – בו מתרכז עיקר מאזן ההגירה החיובי – המתחזק אל מול הפריפריות המרוחקות, בהן נרשם מאזן הגירה שלילי.

3.1.7 סיכום

באם מצליבים את כל המפות זו עם זו ניתן לתאר את הנוף החרדי בישראל ולעקוב אחר השינוי הגיאוגרפי שהתרחש במיקומם ובגודלם של המתחמים החרדיים. למרות השימוש בששה מחוונים שונים, אשר כל אחד מהם מסתמך על בסיס נתונים נפרד ומתייחס לאספקט אחר הקשור לאוכלוסיית המחקר, עולה מכולם תמונה אחידה, בה זוהו המוקדים בהם מתרכזת מרביתה של הקהילה החרדית בישראל בחלוקתה במרחב נכון לשנת 2006.

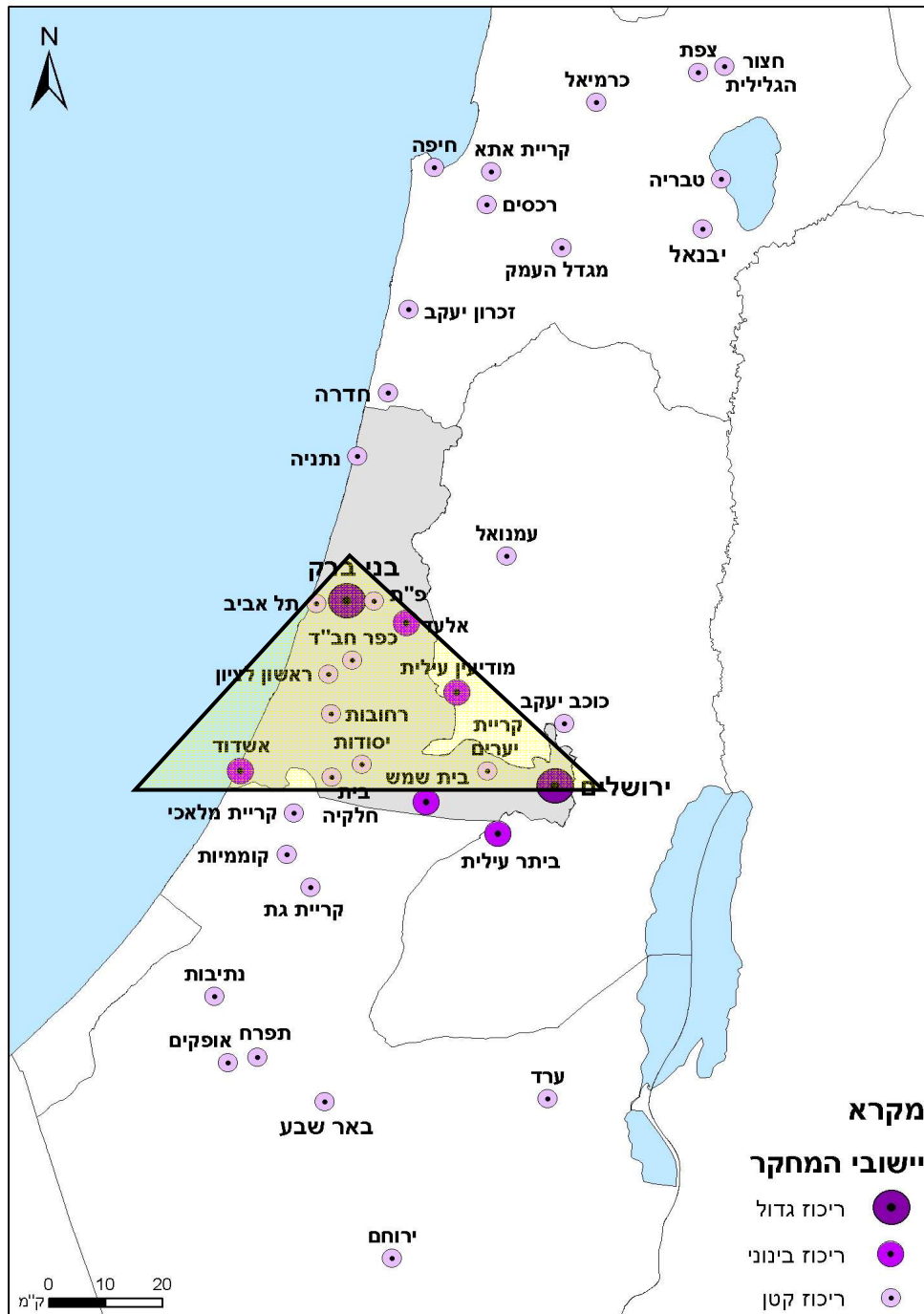
ממצאי המיפוי מצביעים על כך שתפוצת האוכלוסייה החרדית היא ארצית, מהגליל ועד הנגב (קאהן וזיסמן, 2005; אפ"ג: איזק, 2006; קרימלובסקי, 2006), אך ניתן לראות שעיקר האוכלוסייה החרדית (כ-87%) מתרכזת באזור **המרכז**. אזור זה כולל את היישובים ירושלים, בני ברק, אשדוד, מודיעין עילית, ביתר עילית, רמת בית שמש ואלעד, ואליהם מצטרפים יישובים נוספים כדוגמת פתח תקווה, קריית יערים (טלז-סטון), נתניה, עמנואל, רחובות ועוד. ממדיהם של הראשונים יצרו את המרחב אותו ניתן לכנות "**המשולש החרדי**", שקודקודיו הם הריכוזים החרדיים הגדולים בירושלים, בני ברק ואשדוד. **בפריפריה הצפונית** מתרכזים כ-7% מכלל האוכלוסייה החרדית והיא כוללת את הריכוזים חצור הגלילית, צפת, טבריה, רכסים, מגדל העמק, זיכרון יעקב, יבנאל, חיפה, קריית אתא וכרמיאל. **בפריפריה הדרומית** (להוציא את אשדוד) מתרכזים כ-6% מכלל האוכלוסייה החרדית והיא כוללת את הריכוזים תפרח, אופקים, נתיבות, ערד, קריית גת, קוממיות, קריית מלאכי, ירוחם, באר שבע ואחרים (ראה נספחים י"1, י"2).

מפה 8 מציגה את פריסת האוכלוסייה החרדית בישראל נכון לשנת 2006. הצלבת המפות שהוצגו בתת פרק זה, עיבוד של נתוני הלמ"ס, ראיונות עם ראשי הקהילות החרדיות ברחבי הארץ, קבצי נתונים של משרדי פרסום ייעודיים למגזר החרדי המשווקים לריכוזים השונים וספרי טלפונים של הקהילות החרדיות – כל אלה אפשרו לסמן את הריכוזים החרדיים המשמעותיים במרחב החרדי ולהעריך את גודלן של הקהילות החרדיות בריכוזים השונים ביתר דיוק (נספח י"1).

קטגוריות הסיווג במפה זו (קטן, בינוני, גדול) עשויות להיראות בתחילה לא מספיק ממוקדות, אך אין צורך ביותר מכך על מנת לקבל תמונה מקפת עבור פיזור המרחב החרדי, המשקפת בתוכה את ההיררכיה החרדית הפנימית ומספקת ביטוי כמותי ראשוני ומידי עבור הקהילות המרכיבות אותה.

על אף חדותם ובהירותם של הנתונים המופיעים במפות ועל אף התמונה הכוללת המתגבשת מנתונים אלו, אין די בה על מנת לתת הסבר מלא לגורמים והמניעים שיצרו את פריסת היישובים, נכון לזמן זה. כאשר בוחנים את נתוני המפות, עולות השאלות מה היה תהליך היווצרותם וכיצד התפתחו הריכוזים החרדיים בשלושת המרחבים השונים (מרכז, צפון ודרום), מהם מאפייניה התת-קבוצתיים של האוכלוסייה החרדית המרכיבה כל ריכוז, מהי מערכת האינטראקציות של הקהילות החרדיות בתוך אותו המרחב ועם הריכוזים החרדיים מחוצה לו, מהי ההיררכיה המרכיבה כל אזור ואזור ואת המרחב הישראלי חרדי ככללותו ומהן המגמות הגיאוגרפיות-דמוגרפיות העכשוויות והעתידיות של כל מוקד ומוקד. על שאלות אלו יינתן מענה בתת הפרק הבא, תוך עיבוד הנתונים מתת-הפרק הנוכחי, ניתוח כל מרחב ארצי בנפרד ובחינת סיפורו ההיסטורי-גיאוגרפי של כל אחד מן הריכוזים שאובחן בחלק זה.

מפה 8: פריסת האוכלוסייה החרדית בישראל, 2006

3.2 מרכז ושוליים במרחב החרדי

בתת הפרק הקודם זוהו ומופו המרחבים בהם מתרכזת הקהילה החרדית בישראל לאורך השנים – רובה הגדול במרכז הארץ ומיעוטה באזורי השוליים בצפון ובדרום. חלק זה עוקב אחר התפתחותם הגיאוגרפית-היסטורית של שלושה מרחבים אלה, תוך ניסיון לעמוד על תהליך היווצרותם, מאפייניה התת-קבוצתיים של האוכלוסייה החרדית המרכיבה אותם, מיקומן הגיאוגרפי של הקהילות, מערכת האינטראקציות של הקהילות החרדיות בתוך המרחב ועם הריכוזים החרדיים מחוצה לו, ההיררכיה המרכיבה כל אזור ואזור ואת המרחב הישראלי-חרדי ככללותו והמגמות הגיאוגרפיות-דמוגרפיות של כל מוקד ומוקד.

על מנת לתת מענה לסוגיות מחקריות אלו נבחנו כאמור הנתונים בשני מישורים נפרדים ומשלמים: זה המבוסס על הנתונים הכמותיים (אשר הוצגו בעיקרם בעזרת המפות בתת הפרק הקודם 3.1 ובקובץ הנספחים) וזה המבוסס על פעולות מחקריות משלימות (ראיונות, איסוף קטעי ארכיון ועיתונות ואיגום קטעים מתוך מחקרים קיימים). הצלבת המידע הכמותי והאיכותי היא הבסיס המחקרי למוצג בפרק זה.

הבחירה בסדר הצגת המרחבים בין הפריפריה הצפונית לדרומית נעשה באקראי, אך בחירתו של המרכז החרדי כאחרון שיוצג היא בעלת משמעות, שכן על פי המפות שהוצגו בפרק הקודם מן הראוי לנתח מרחב זה בצורה מעמיקה יותר. יתרה מזאת, לתופעת הערים החדשות במרכז החרדי אף יוקדש פרק נפרד, בשל היותן השלב האחרון והנוכחי בהתפתחות המרחב החרדי. בשל ייחודו של תהליך הקמתן ובשל השפעתן המובהקת והדרמטית של ערים צעירות אלו על המרחב החרדי, אף נעשה עבורן שימוש בכלים מחקריים שונים מאשר בשאר המוקדים, בין אם בכמותם ובין אם במהותם.

3.2.1 הפריפריה הצפונית החרדית

הפריפריה החרדית בצפון הארץ, הפרוסה מחדרה בדרום ועד קריית שמונה בצפון, מכילה כ-7% מכלל האוכלוסייה החרדית בישראל (כ-46,200 נפשות) בריכוזיה החרדיים המובהקים: **חצור הגלילית, צפת, טבריה, יבנאל, כרמיאל, קריית אתא, רכסים, מגדל העמק, כפר גדעון, חיפה, זיכרון יעקב, נהריה וחדרה**. קיימים ריכוזים קטנים חרדיים נוספים במרחב החרדי הצפוני בערים וביישובים רבים בהם בבית שאן, עפולה, מגדל, יקנעם עילית, עכו, הקריות (קריית ביאליק, קריית מוצקין), קריית שמונה, אליקים, נצרת עילית, טירת הכרמל, מירון, נשר ואחרים. אין כמעט יישוב עירוני שלא קיימת בו אוכלוסייה חרדית, אולם בריכוזים אלה האוכלוסייה חרדית אינה משמעותית והיא נבלעת בתוך רוב של אוכלוסייה חילונית או מסורתית.

תחילתה של פריסת האוכלוסייה החרדית בפריפריה הצפונית קדמה להתיישבות בעת החדשה בשני ריכוזיה הותיקים **צפת וטבריה**, הנמנות על ארבע ערי הקודש (יחד עם ירושלים וחברון), שבהן התרכזו מרבית בני היישוב הישן במאה ה-19. שלושה ריכוזים ותיקים נוספים במרחב החרדי הצפוני הם **חדרה, כפר גדעון וקריית אתא** שהוקמו בתחילת המאה ה-20. עם קום המדינה וקצת לאחריה הוקמו הריכוזים החרדיים **בחיפה וברכסים**. במהלך שנות השבעים ועד אמצע שנות השמונים – במקביל להתיישבות החרדית בעיירות הפיתוח בפריפריה (ראה תת פרק 3.1.6) ואף קצת לאחר מכן – הוקמו בפריפריה הצפונית חמישה ריכוזים נוספים: **חצור הגלילית, מגדל העמק, זיכרון יעקב, כרמיאל**

ויבנאל. בתחילת שנות התשעים הוקמה הקהילה החרדית האלטרנטיבית ("הרוחניקית") **באור הגנוז** והתחזק הריכוז החרדי **בנהריה** (ראה נספח ט'). בשנים האחרונות מייעדים את העיר **חריש**, בפאתי ואדי ערה, לאוכלוסייה החרדית. אם וכאשר תאוכלס – תהיה זו העיר החרדית ההומוגנית הראשונה בפריפריה הצפונית (ראה פירוט בסעיף 3.2.1.2.15).

הריכוזים החרדיים בצפון שונים באופיים ובתהליכי התפרסותם במרחב: **קהילות ותיקות** המהוות את העוגנים הראשיים של מרחב זה (חיפה, צפת וטבריה), **ריכוזים חדשים שהתנהלו כערי לוין** והתחזקו (דוגמת רכסים), **יישובי שוליים** חרדיים, **קהילות קטנות שנוצרו סביב רבנים כריזמטיים** כדוגמת נהריה, מגדל העמק וכרמיאל, **קהילות שנוצרו סביב קבוצה ורעיון ייחודי** דוגמת ברסלב של הרב שיק ביבנאל וברסלב (אשלג) באור הגנוז, **קהילות שנוצרו סביב ישיבה חזקה** דוגמת חדרה ומגדל העמק, **וקהילות שהוקמו כנגד פעילות מיסיונרית** כדוגמת הקהילה החרדית בזיכרון יעקב (ראה פירוט בתת פרק 3.2.1.2).

נכון לשנת 2006 הריכוזים הגדולים במרחב הצפוני הם חיפה, רכסים, צפת וטבריה, המכילים כ-70% (32,000) מתושביה החרדיים של הפריפריה הצפונית. הריכוזים הבינוניים כוללים את קריית אתא, מגדל העמק, חדרה, זיכרון יעקב, כרמיאל, יבנאל וחצור הגלילית ומכילים כ-28% (13,100), והריכוזים הקטנים ביותר במרחב זה הם אור הגנוז וכפר גדעון מכילים כ-2% (1,110) מכלל תושבי הפריפריה הצפונית (ראה נספח י'). חשוב לציין שלהיררכיה המרחבית על פי סדרי גודל דמוגרפים יש משמעות רבה, אך היא אינה מצביעה בהכרח על מיקומם בהיררכיה הנבנית על פי תפיסת האוכלוסייה החרדית אותם: ישנם ריכוזים שאוכלוסייתם הולכת וקטנה, ישנם ריכוזים שבהם היא גדלה וישנם ריכוזים להם משמעות היסטורית או דתית ייחודית, אשר מדורגים באופן זה במקום גבוה, על אף אוכלוסייתם המצומצמת.

3.2.1.1 המרחב החרדי הצפוני – תתי קהילות ומערכות יחסי גומלין

3.2.1.1.1 תתי קהילות החרדיות במרחב החרדי הצפוני

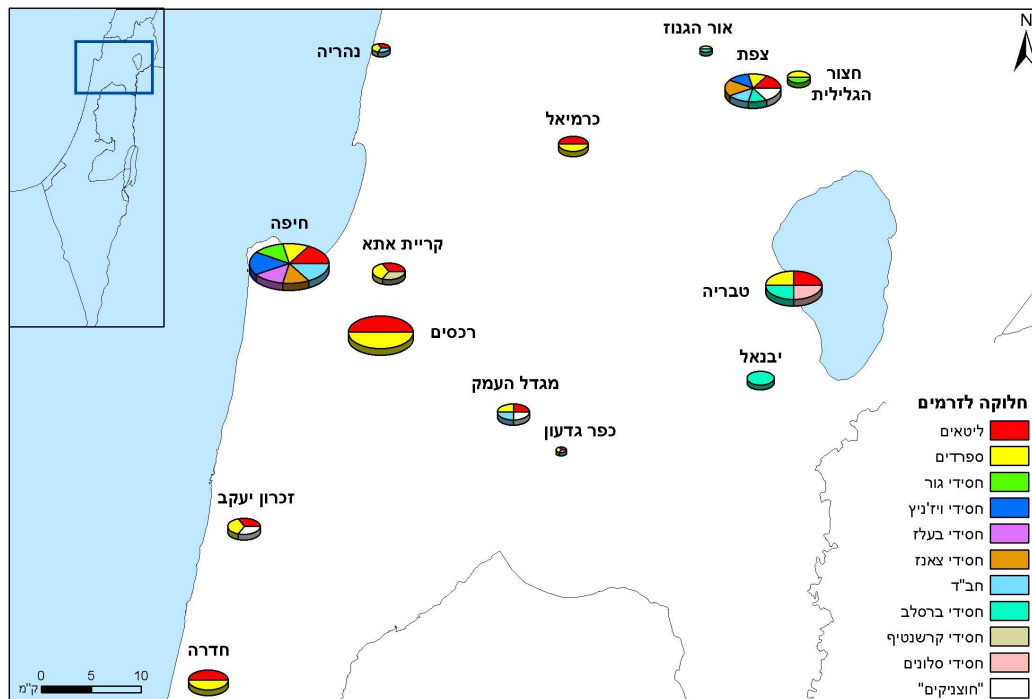
בפריפריה הצפונית יש מגוון של קבוצות וקהילות. חלקן משתייכות לחוגי שוליים באוכלוסייה החרדית, חלקן קבוצות חסידיות מהליבה החרדית – כמו גור, ויז'ניץ, בעלז צאנז – וכן חרדים מקרב הקהילות הליטאית והספרדית. בצפון ניתן למצוא גם קהילות גדולות של חוזרים בתשובה, שהושפעו מהפעילות של רבנים כריזמטיים, מוסדות וגופי החזרה בתשובה.

מפה 9 מציגה את פריסת תתי קהילות במרחב הצפוני. היא זו מבוססת על ראיונות עומק, קבצי נתונים של משרדי פרסום למגזר החרדי המשווקים לריכוזים אלו וספרי טלפונים של הקהילות החרדיות ("מפתח", "המדריך החרדי" וספרי טלפונים נוספים של קהילות חרדיות). מחוון זה מבוסס על נתונים איכותניים, שעל מנת לבחון את מהימנותם נערכו מספר הצלבות שאפשרו להעריך את גודלם והרכבם של הריכוזים השונים (ראה נספח יא'). יש לציין כי בכל ריכוז קבוצות חזקות יותר וחזקות פחות. עם זאת, העוגות המופיעות במפה זו "פרוסות" באופן שווה בין כל הקבוצות המרכיבות את אותו ריכוז, וזאת בשל הקושי ליצור נתונים אמניים ומדויקים לגבי גודלה של כל אחת מהן. פער זה יושלם ברובו בהמשך הפרק, עם סיפורו הפרטני של כל ריכוז וריכוז.

במפה 9 ניתן לראות כי בריכוזים הגדולים **בצפת ובחיפה** נמצא מגוון גדול של קהילות חרדיות בהמשך, בעת ניתוח הפריפריה הדרומית ובעיקר מרכז הארץ, ניתן יהיה לראות שזהו מאפיין בולט של ריכוז

חרדי גדול ומבוסס (ראה מפות 11, 13). הקהילות החרדיות **בכרמיאל, בחדרה, ברכסים** ובמידה רבה **בזכרון יעקב, בנהריה ובקריית אתא** מורכבות בעיקר מליטאים וספרדים. עיקר האוכלוסייה החרדית **בטבריה** משתייכת לחוג הספרדי (חלק גדול בעלי תשובה) וזאת למרות שבעבר חיו בטבריה קבוצות חסידיות-אשכנזיות, כדוגמת חסידי קרלין וחסידי סלונים. **בחצור הגלילית** יש קהילה של חסידי גור וציבור ספרדי **וביבנאל ואור הגנוז** קהילות שונות של חסידות ברסלב (ראה פירוט בסעיף 3.2.1.2). (ראה נספח יא').

מפה 9: פריסת תתי הקהילות החרדיות בפריפריה הצפונית, 2006

(מקור: קובץ מקורי)

למבנה הקהילתי הפנים חוגי יש השפעה רבה על יחסי הגומלין בין הריכוזים השונים – מוסדות חינוך משותפים, אירועים משותפים, תשתיות ייעודיות משותפות, קשרים עם הרבנים – כל אלו משפיעים על מערכות היחסים בין ריכוזים שונים בעלי קהילות זהות בתוך המרחב ומחוצה לו, ובעיקר לכיוון המרכז החרדי, שכן בו מרוכזת עיקר ההנהגה החרדית על קהילותיה ותשתיותיה.

המפה מראה היטב את סדרי הגודל של הריכוזים בתוך המרחב בהשוואה זה לזה. בדומה למערכת יחסי הגומלין במרחב הכללי, גם כאן קיימת השפעה היררכית לסדרי הגודל, כאשר היישובים הגדולים במרחב מהווים מוקדים הנותנים מענה לנושאי תעסוקה, מסחר, חינוך וצרכי קהילה אחרים. **חיפה, טבריה וצפת** מהוות את המרכזים האזורים החרדיים כאשר הריכוזים הקטנים נעזרים בשירותיהם. הריכוזים החרדיים הבינוניים והקטנים במדרג סדר הגודל במרחב הצפוני – דוגמת כרמיאל, זכרון יעקב, מגדל העמק ורכסים – אמנם מקבלים שירותים מהריכוזים החרדיים הגדולים יותר בהיררכיה, אך הם מספקים בעצמם שירותים לקהילות חרדיות קטנות יותר ולקהילות הדתיות המחפשות שירותים תורניים יותר במרחב הצפוני. חשוב לציין, שעל אף קיומם של המרכזים החרדיים הצפוניים הגדולים, בעלי התשתיות, קיימת מערכת מורכבת של זיקות מריכוזי הצפון החרדיים (הקטנים

והגדולים) לערים החרדיות הוותיקות בני ברק וירושלים. חיזוק לכך ניתן לראות בקיומה של רשת קווי תחבורה ייעודית המחברת את ריכוזי הצפון לערים החרדיות הגדולות במרכז הארץ (ראה נספח ה'1, ה'2). הנסיעות הבינעירוניות הקבועות מריכוזי הפריפריה הצפונית מדגישות את התלות התרבותית והחומרית שיש לריכוזים אלה, הנובעות מן הדרישות הייחודיות לאוכלוסייה זו – לעומת האוכלוסייה הסובבת אותה – ומן הזיקות הקהילתיות והחינוכיות של כל תת קבוצה בה.

התמונה המתקבלת היא של מדרג פנים מרחבי, המחובר בקשרים חזקים למבנה הדו-ראשי של המרחב החרדי, המורכב משתי ערי הראשה המרכזיות בני ברק וירושלים. על מנת להדגים לעומק את התנהלות המבנה המדרגי המרחבי הצפוני ומערכות יחסי הגומלין בתוכו נתייחס לארבעה נושאים: שירותים וצרכנות, תעסוקה, חינוך והגירה.

3.2.1.1.2 שירותים וצרכנות במרחב החרדי הצפוני

כמו בכל קהילה חרדית ברחבי הארץ, אנשי הפריפריה הצפונית מנהלים, מרחב אוטונומי-כלכלי משלהם ובו חנויות ייעודיות לקהילה החרדית (חנויות מזון כשרות, ביגוד צנוע, עיתונות חרדית, מערכת של גמ"ח תומכת וכדומה). לתושבי הריכוזים החרדיים בצפון היררכיה של קניות בתוך המרחב ומחוצה לו – בריכוזים הגדולים בחיפה, בצפת ואפילו בטבריה הצע גדול יחסית של מסחר ושירותים עבור האדם החרדי במרחב הצפוני – בהם עורכים קניות מזון (את קניות המזון עורכים התושבים במכולות) ומוצרים ייעודיים שונים. **צפת** מהווה מוקד צרכני לריכוזיה הקרובים – מירון, אור הגנוז, חצור הגלילית, כרמיאל וטבריה. **טבריה** מהווה מוקד לריכוזים החרדיים הקטנים בסביבתה, דוגמת יבנאל והקהילות הקטנות ביישובים מגדל ובית שאן. **חיפה** מהווה מוקד צרכני לקהילות החרדיות בקריית אתא, רכסים, מגדל העמק, זיכרון יעקב, כרמיאל וריכוזים נוספים. יחד עם זאת, כפי שצוין קודם לכן, עדיין קיים קשר הדוק לערים הוותיקות בני ברק וירושלים (בעיקר בני ברק, כאשר הנסיעה לירושלים מיועדת על פי רוב לביקור קרובי משפחה ולאירועים) בהם קונים את רוב המוצרים הנדרשים – מזון ייחודי לשבת, לבוש (חליפות, ביגוד לאישה, ביגוד לילדים, כובעים, פאות), מוצרים לבית (תשמישי קדושה, ספרים) וכדומה. הנסיעות לבני ברק למטרת קניות יכולות להתרחש אפילו על בסיס שבועי (כאשר פעמים רבות הן משולבות עם מטרות נסיעה נוספות כמו ביקור אצל הרב, ביקורי קרובים או אירוע).

כאן ניתן לראות שבאשר למוצרי הבסיס, אשר בחלקם אף דורשים זמינות או טריות, הנטייה היא לרוכשם קרוב ככל הניתן לבית, כל עוד דרישות הכשרות וההידור מאפשרות זאת. עבור המוצרים שערכם גבוה יותר, ברמת המחיר או ברמת החשיבות המיוחדת למוצר, תינטה הקנייה לעבר מקורות ספציפיים גדולים ונחשבים יותר (בני ברק וירושלים), גם אם אלו ממוקמים מחוץ לריכוז ואף מחוץ לאותו מרחב גיאוגרפי, זאת בהתאם לכלל הקלאסי של "סף כניסה" ו"טווח מוצר", שפותח מתוך תיאורית המקומות המרכזיים. סף כניסה נמוך כולל בדרך כלל מוצרים בעלי רמת רווחיות נמוכה או שירות בסיסי (כדוגמת מזון כשר) שתדירות רכישתם גבוהה וסף כניסה גבוה מיוחס למוצר יקר או מוצר ייחודי (כדוגמת השטריימל החסידי) שתדירות הביקוש לו נמוכה ולכן אין להשיגו במרבית היישובים הפריפריאליים שאינם עומדים בדרישות סף הכניסה. "טווח המוצר" (המרחק המרבי שהצרכן מוכן לעבור כדי לרכוש מוצר או שירות מסוים) פועל בהתאמה, כך שככל שהמוצר זול יותר (לדוגמא: מזון כשר) טווח המוצר קצר יותר וככל שהמוצר יקר יותר או ייחודי יותר טווח המוצר גדל (לדוגמא: רכישת ביגוד ייעודי בבני ברק).

במרבית הריכוזים, קטנים כגדולים, קיימת רשת ענפה של מכירות ביתיות במגוון רחב של תחומים – מזון, לבוש, ספרים, תכשיטים, תשמישי קדושה ועוד. המכירות הביתיות מניעות מערכת כלכלית פנימית, אך בדרך כלל אינן מבטלות את הצורך בקשר המסחרי עם הריכוז החרדי הגדול הקרוב ובעיקר את הקשר עם בני ברק וירושלים.

בהיותם ריכוזים חרדיים המרוחקים גיאוגרפית מהמרכז, קיימת אינטראקציה בהקשר המסחרי וצריכת שירותים עם היישוב החילוני בתוך העיר המעורבת בה נמצא הריכוז החרדי. עיקר האינטראקציה מרוכזת סביב השימוש בשירותי מסחר ובשירותים קהילתיים כלליים כגון בנקים, קופות חולים, מוסדות ציבור, דואר וביטוח לאומי (מנת, 16.3.06).

3.2.1.1.3 תעסוקה במרחב החרדי הצפוני

בהקשר התעסוקתי הזיקות הן מקומיות יותר והקשר היום-יומי והשבועי למרכז הארץ כמעט ונמחק. כאן יש משמעות רבה למערכת הקשרים בין הריכוזים החרדיים בתוך המרחב החרדי הצפוני ובינם לבין העיר המעורבת בה נמצא הריכוז החרדי.

מוסדות החינוך והקהילה, כמו גם מקצועות קודש למיניהם – שוחטים, כותבי מזוזות וכותבי סת"ם – בריכוזים החרדיים מהווים את עיקר הפרנסה עבור הציבור החרדי היושב בהם. **צפת** החרדית מהווה מוקד לתעסוקה עבור תושבי הריכוזים החרדים באור הגנוז, במירון, בחצור הגלילית, בכרמיאל ובריכוזים דתיים נוספים הסובבים אותה. אלו עובדים במוסדות החינוך בעיר (תלמודי תורה, ישיבות וכוללים), בחנויות במרחבים החרדיים ובשירותי קהילה שונים. תמונה דומה מציג גם הריכוז החרדי **בחיפה**, המהווה מוקד תעסוקתי עבור יישובי הלוויין החרדיים שלה.

מלבד מציאת פרנסה ביישובים החרדיים הגדולים, מוצאים תושבי הערים החרדיות הבינוניות והקטנות במדרג פרנסה בפעילות תורנית במרחבים הדתיים והחילוניים במרחב הצפוני הקרוב אליהם. לדוגמא, הגברים בקהילה החרדית בזיכרון יעקב עובדים במוסדות חינוך התורניים באור עקיבא, בבנימינה, בעתלית, בחדרה ובזיכרון יעקב עצמה. הנשים עובדות בחדרה, בחיפה ובזיכרון כמורות או גנות (מנת, 16.3.06). יש לציין, שעל פי סקר הלמ"ס, כ-50% מהגברים בריכוזים החרדיים רשומים כאברכים (תלמידי כולל ש"תורתם אומנותם"), גם אם הם עובדים בתוך הקהילה או במכירות ביתיות שונות, וקשה לעקוב אחר מקור ומקום פרנסתם. אחד המאפיינים של הפריפריה בכלל ושל הפריפריה הצפונית בפרט הוא, שרבים מהתושבים (גברים ונשים) עובדים במקצועות שונים (פקידות, מסחר, הייטק, רשויות מקומיות ומקצועות נוספים רבים ומגוונים) בתוך המרחב הכללי בעיר המעורבת. מאפיין זה נוצר בשל גודלה המצומצם של האוכלוסייה בפריפריה, שלא מאפשר לחרדים – על אף שזו תהיה בחירתם הראשונה – להתכנס בד' אמות הקהילה בהקשר התעסוקתי, שכן הקהילה איננה מספיק גדולה מבחינה כמותית ואין בה די פרנסה לכולם בתוך המרחב הנבדל.

3.2.1.1.4 חינוך במרחב החרדי הצפוני

בהקשר של פריסת מוסדות החינוך ישנה שונות בבחינת הניידות בין האזורים השונים והריכוזים השונים בתוך המרחב החרדי, שונות הנובעת בעיקר מקיומה או אי-קיומה של תשתית מוסדית חינוכית ביישוב. בחלוקה הארצית, מוסדות החינוך החרדיים הנמצאים בפריפריה הצפונית מהווים כ-10% מכלל המוסדות החרדיים ברחבי הארץ ולומדים בהם כ-8% (22,224) מכלל התלמידים הלומדים במוסדות החינוך החרדיים בכלל (ראה מפות 2, 3, ראה נספח ד', 2'). מוסדות החינוך ביישובים

הגדולים במרחב החרדי (צפת וחיפה) מהווים מקור משיכה הן לתלמידים מהיישובים החרדיים הצפוניים והן לתלמידים מהריכוזים החרדיים במרכז הארץ, בעיקר בגילאים שמעל 17, אם כי בקונוטציה חוגית גם לתלמידים צעירים יותר (לדוגמא, מוסדות חב"ד בצפת מושכים תלמידים בוגרים וצעירים מריכוזי חב"ד ברחבי הארץ, מוסדות גור וסארט וזי'ניץ בחיפה מושכים תלמידים מחסידויות אלו ברחבי הארץ).

כפי שראינו לעיל (תת פרק 3.1.2), בחלק מיישובי הפריפריה המרוחקים לומדים תלמידים רבים מבחוץ (אפילו מהריכוזים הגדולים בבני ברק ובירושלים), ואילו חלק ניכר מבני היישוב בוחרים ללמוד במוסדות אחרים במרכז הארץ. שלושת המניעים לתופעה זו, כפי שהוסברו בתת פרק 3.1.2, באים לידי ביטוי בפריפריה הצפונית: הראשון מתייחס לסיטואציה בה המוסד הגבוה במקום הוא מוסד ברמה גבוהה ונחשב למוצלח במיוחד בקנה מידה ארצי. במקרה זה נשלחים אליו תלמידים מצטיינים מכל רחבי הארץ (לדוגמא ישיבות "נחלת הלויים" בחיפה, "כנסת יצחק" בחדרה, "כנסת יחזקאל" ברכסים), בעוד שבני המקום עצמו ייתכן שאינם מצליחים להתקבל אליו או שמעדיפים ללמוד במרכז. השני הוא המצב ההפוך, בו המוסד הקיים ביישוב נועד לקליטתו של נוער שנפלט מכל מסגרת חינוכית אחרת, ובמקרה זה בני היישוב אינם חפצים ללמוד בו ויוצאים ללמוד בחוץ (לדוגמא מוסדות "מגדל אור" במגדל העמק). המניע השלישי הוא אי-התאמה בין המוסד לבין חלק מאוכלוסיית היישוב (לדוגמא, מוסדות חסידות גור בחצור הגלילית אינם משרתים את הקהילה הספרדית ביישוב).

כאמור, בגילאים הצעירים (6-16) הנטייה הקיימת היא שבנות, תלמידי בתי ספר יסודי (תלמודי תורה) ואף תלמידי ישיבות קטנות ילמדו במקום שאינו מרוחק ממקום מגוריהם, על מנת שיוכלו לחזור מידי ערב הביתה. כך ניתן לראות שבמוסדות החינוך החרדיים לגילאי 6-16 ביישובים השונים במרחב הצפוני היוו בני המקום את עיקר התלמידים (ראה נספח ד'3, ומפה 2). יחד עם זאת, הפריפריה הצפונית מציגה מספר דוגמאות בהן עיקר הלומדים במוסדות החרדיים בריכוזים השונים הם תלמידי החוץ – מצב זה עשוי להיות תוצר של קהילה קטנה עם כמות ילדים מעטה, בית ספר ייחודי הפותח את שעריו לאוכלוסייה מיוחדת (לדוגמא בית ספר "שובו" לעולים מרוסיה בכרמיאל או מוסדות "מגדל אור"), או מוסד חרדי מקומי המהווה גם יעד לקהילות דתיות ומסורתיות באזור. דוגמא לאחרון ניתן לראות ביישוב הקטן כפר גדעון, שמוסדות החינוך שבו משרתים את ילדי הקהילות החרדיות והדתיות מבית שאן, מיישובי תענך ומעפולה. כך גם בכרמיאל – שמוסדותיה לגילאים הצעירים מהווים גורם משיכה לקהילות הדתיות והמסורתיות באזור, דוגמת ראש פינה, יקנעם עילית, בירייה, דלתון, שזור, קריית שמונה, עכו, כפר שמאי, מירון, כרם בן זימרה, עלמה, אחיהוד, כפר ורדים, מעלות ואביבים ובמוסדות החינוך בחדרה המושכים אליהם תלמידים מיישובי האזור דוגמת אליכין, אור עקיבא, פרדס חנה, גבעת עדה וקדימה או בזיכרון יעקב, הממוקמת באותו מרחב גיאוגרפי אך מוסדותיה מהווים מקור משיכה גם לתלמידים מקהילות חרדיות גדולות ונחשבות יותר.

הדגם המרחבי של הפריפריה הצפונית לא מאפשר לנו לעקוב אחר היררכיה מרחבית ברורה בין היישובים בהקשר של פריסת מוסדות החינוך והלומדים בהם. הסיבה לכך היא בשל חשיבות קשרי הקהילות הפנים-חוגיים החוצים ("פורצים") בין המרחב הצפוני החרדי לדרומי ולמרכזי, שכן פריסת התלמידים (בעיקר בגילאים הבוגרים) היא תלוית איכות וסוג המוסד ולא תלוית קירבה גיאוגרפית: תלמיד חרדי ייסע ללמוד בישיבה "הכי טובה" או שייסע בהנחיית הוריו ללמוד בישיבת הקהילה שלו (דגם חסידי) גם אם זו מרוחקת מאות קילומטרים ממקום יישובו. דוגמא לכך ניתן לראות בחסידי בעלז מחיפה, השולחים את ילדיהם לישיבה קטנה של בעלז בבית חלקיה שבדרום.

סימן מסוים להיררכיה מרחבית ניתן לראות בגילאים הצעירים יותר. נמצא שהריכוזים החרדיים הקטנים והבינוניים (גם הגדולים – אך במידה פחותה) מושכים אליהם אוכלוסייה דתית ומסורתית מיישובי הסביבה העוטפת אותם. במעלה המדרג נמצא, שהישובים בהם תשתית משמעותית יותר של מוסדות חינוך מהווים גורמי משיכה לריכוזים החרדיים הקטנים יותר במדרג, בהם לא התפתחה תשתית מוסדית חינוכית מספקת. יחד עם זאת זהו דגם "פרוץ" וחלקי ושונה במבנהו מהדגם החילוני, אשר בו קיימת היררכיה מרחבית ברורה יותר בין היישוב המרכזי באזור – בו נמצאים מוסדות החינוך – לבין יישובי הסביבה, שכן אורח החיים החרדי, המעלה על נס את איכות מוסד הלימוד והשתייכותו הלימודית, החוגית והתדמיתית, וגובר על הזיקה הגיאוגרפית הטבעית.

3.2.1.1.5 הגירה במרחב החרדי הצפוני

כאשר בוחנים את נתוני ההגירה מכלל הפריפריה הצפונית נמצא שנכון לשנת 2004-5 (נתון הרלוונטי גם לזמן כתיבת שורות אלו, שנת 2008) קיים מאזן הגירה שלילי למרחב זה (בדומה למרחב הפריפריה הדרומית), כאשר את עיקר ההגירה מושך שטחו של "המשולש החרדי" במרכז הארץ, ההולך ומתחזק אל מול הפריפריות המרוחקות (ראה מפה 7, ראה נספח ח'2). יחד עם זאת מעניין לבחון את כיווני ההגירה בתוך ריכוזי המרחב הצפוני ומחוצה לו ולבדוק האם כיוונים אלו מסמנים או מחזקים את ההיררכיה הפנים מרחבית שנמצאה בו, והאם היישובים החזקים מושכים את ריכוזי הפריפריה הבינוניים והחלשים או שאלו עוזבים את ריכוזיהם, מדלגים על הערים החזקות בצפון ועוברים ישירות לריכוזי המרכז החרדיים הגדולים.

בנתוני ההגירה בפריפריה הצפונית ניתן לראות שקיימת אינטראקציה של מעבר תושבים בתוך הפריפריה עצמה, כאשר הבולטת באופן יחסי היא **חיפה**, המהווה יעד לריכוזי הלווין שלה (רכסים וקריית אתא) ולריכוזים מרוחקים יותר דוגמת צפת וטבריה, וכן קיימים קשרי הגירה בין רכסים וקריית אתא הקרובות או חצור הגלילית מול צפת וטבריה. עם זאת עיקר הניידות היא מריכוזי הפריפריה הצפונית לריכוזים הגדולים במרכז הארץ – הערים הותיקות בני ברק וירושלים, והערים החדשות השואבות לתוכן אוכלוסייה צעירה מכלל המרחב החרדי (ראה תת פרק 3.1.6). סיבות לכך עשויות להיות הרצון לגור קרוב למרכזי הכובד הראשיים של החברה החרדית (או בתוכם, במידה והדבר מתאפשר מבחינה כלכלית), הרצון לגור בעיר חרדית הומוגנית בעלת אוכלוסייה צעירה (הערים החרדיות החדשות), או הבחירה במגורים קרוב לקהילה המשמעותית של חוג ההשתייכות (חצר האדמו"ר, מקבץ גדול יותר של אותה הקהילה בריכוז חרדי אחר וכדומה), כך שההתייחסות המרחבית של הקהילה החרדית בפריפריה הצפונית היא בעיקרה ארצית ולא אזורית (למ"ס, קובץ הגירה, 2005ב').

3.2.1.2 ריכוזי ההתיישבות בפריפריה הצפונית החרדית

כפי שצוין קודם לכן, הגדרת הזיקות וההיררכיה בין היישובים השונים באותו מרחב גיאוגרפי ובמרחב הארצי כולו אין די בה על מנת לאפשר את הבנתם של התהליכים והכוחות המניעים את האוכלוסייה החרדית, ומכאן שגם אין די בה על מנת להציג מגמות או לתת את הכלים שיאפשרו הבנה מלאה ומקיפה של התהליכים המרחביים-חברתיים שעוברת אוכלוסייה זו. לשם כך יש להעמיק בחקר הסיפור ההיסטורי, המאפיינים הדמוגרפים והתהליכים העוברים על כל ריכוז וריכוז בנפרד.

הצגת סיפוריהם של ריכוזי ההתיישבות החרדית בפריפריה הצפונית תעשה בסדר יורד, מהריכוזים הגדולים במרחב זה, דרך הריכוזים הבינוניים מבחינת גודל האוכלוסייה וכלה בריכוזים הקטנים. בכל ריכוז וריכוז תיבחן הדרך בה נוסד הריכוז החרדי, החוגים החרדיים המרכיבים אותו, מיקום הקהילה החרדית במרחב היישוב (אלא אם מדובר ביישוב חרדי הומוגני), תשתיות הקהילה הקיימות בו ומיקומו בהיררכיית ההתיישבות החרדית במרחב הפריפריה הצפונית ובמרחב החרדי בכלל.

3.2.1.2.1 חיפה

הקהילה החרדית המשמעותית בחיפה נוסדה בשנת 1947 עם הגעתו של האדמו"ר מסארט ויז'ניץ לעיר וקביעתה כמקום מושבו. עוד קודם לכן הגיעו לעיר חוגים חרדיים כדוגמת אנשי חסידות גור ופועלי אגודת ישראל, אך התפנית המשמעותית בהתפתחות המרחב החרדי בעיר היתה עם הגעתו של האדמו"ר. בשנת 2006 מנתה הקהילה החרדית בעיר כ-1,800 משפחות (12,000 נפשות) המהוות כ-4% מכלל הציבור בעיר (כהנר, 2004; קאהן וזיסמן, 2005; אפי"ג: איזק, 2006; קרימלובסקי, 2006; הלמ"ס, קובץ אוכלוסייה, 2007). בחיפה קיימים חמישה מוקדים שונים בהם התרכזה מרביתה של הקהילה החרדית לאורך השנים – **העיר התחתית, מערב העיר, שכונת הדר, נווה שאנן, קריית שמואל** (ראה מפה 10א') (כהנר, 2004, 2005; גורביץ וכהן-קאסטר, 2004).

הקהילה החרדית בחיפה מורכבת ממספר חוגים: קהילה גדולה של חסידות **סארט ויז'ניץ** בראשותו של האדמו"ר המתגורר ברמת ויז'ניץ בעיר, קהילות של **חסידות גור, חסידות בעלז, חסידות צאנז, חסידות חב"ד** ועוד חסידויות קטנות, לצד **ציבור ספרדי** ולצד **ציבור ליטאי** גדול, המתגורר בשכונת הדר ובשכונת נווה שאנן בעיר (ראה מפה 9) (כהנר, 2004, 2005; קאהן וזיסמן, 2005; אריאל, 2004; סופר בתנועה, 2006). במוקדים החדשים, נווה שאנן וקריית שמואל, ניתן להצביע על שיוך פנים חרדי מובהק (ליטאים בראשון וחב"ד וש"ס בשני). במוקדים הוותיקים, העיר התחתית והדר, לא היתה או אין אפשרות להתרחב ולהתיישב על פי ההשתייכות הקבוצתית הפנימית, ונמצא כי באותו רחוב, ואף באותו בית, יתגוררו חרדים המשתייכים לזרמים שונים. העולים החרדים שהגיעו לאזור העיר התחתית עם קום המדינה יושבו על ידי הסוכנות היהודית ללא חלוקה פנים קבוצתית: חסידים, ליטאים, ספרדים מסורתיים ואחרים יושבו היכן שרק היה מקום פנוי. כיום מהווה האוכלוסייה היהודית, כל שכן הדתית והחרדית, אוכלוסיית מיעוט באזור זה וחלוקה גיאוגרפית פנימית בקבוצה כה קטנה אינה רלוונטית. בשכונת הדר קיימת תחרות קשה ובלתי פוסקת על תפיסת מרחבי המחיה והשליטה מול האוכלוסיות האחרות בשכונה (עולים מחבר העמים וערבים). יוצאת דופן היא שכונת "רמת ויז'ניץ", מתחם מובהק ובלעדי לחסידי סארט-ויז'ניץ בהדר (כהנר, 2004, 2005).

לאורך השנים שמרה הקהילה החרדית על גודלה היחסי בתוך אוכלוסיית חיפה. שמירה על מצב סטאטי זה מעידה על שני תהליכים שונים: הגירה חילונית לעיר (דוגמת העלייה ממדינות חבר העמים, המהווה הגירה חד פעמית, וההגירה הפנימית הערבית מן הכפרים לחיפה) ועזיבה של משפחות חרדיות מחוץ לחיפה. התהליך שמסתמן בשנים האחרונות הוא התהליך בו מתרחש מעבר מאסיבי של משפחות חרדיות צעירות לערים החדשות במרכז הארץ – אלעד, ביתר עילית, בית שמש, ומודיעין עילית (למ"ס, קובץ הגירה, 2005ב'). המעבר נובע ממספר שיקולים המנחים את הזוג החרדי: חיפוש אחר פרנסה, יוקר המחיה בחיפה, השאיפה לחיות "בקהילות חרדיות סגורות" עם כמה שפחות חשיפה לעולם החילוני, חיפוש אחר מסגרות לימודיות – הן עבור הילדים והן עבור ראשי המשפחה הלומדים בכולל – המפותחות פי כמה ביישוב בעל אוכלוסייה חרדית גדולה, הן בכמות והן באיכות, והתפיסה של חיפה

כ"עיר של גויים", שכך או כך יהיה קשה להקים בה קהילה חרדית חזקה. נמצא כי מעבר זה מאפיין את כלל האוכלוסייה החרדית החיפאית כמעט באופן מובהק, מלבד חסידות סארט-ויז'ניץ אשר אנשיה שואפים להישאר כמה שיותר קרוב לאדמו"ר החסידות החי בעיר (כהנר, 2004, 2005).

חיפה היא הריכוז החרדי הגדול ביותר בפריפריה הצפונית ונחשבת לקהילה חזקה הן מספרית והן תפיסתית בקרב האוכלוסייה החרדית. אמנם מדובר בקהילת פריפריה בתוך עיר חילונית ואין היא דומה לכוחן של בני ברק או ירושלים, אבל היא החזקה ביותר בפריפריה הצפונית הן בשל גודלה המספרי, הן בשל מוסדות התורה הרבים בה (ראה נספח יב') והן בשל הקבוצות המרכיבות אותה והאדמו"ר היושב בה.

בהתחשב בקצב הריבוי הטבעי הגבוה של האוכלוסייה החרדית ובהתחשב בכך שאפילו בשנים בהן חל תהליך מאסיבי של עזיבה לערים אחרות עדיין ניתן לראות גידול מסוים באוכלוסייה – יש לצפות למצב בו קהילה זו תשמור על גודלה היחסי בתוך האוכלוסייה, כפי שהיה עד כה, ואולי אף תלך ותגדל בעתיד. חשוב לציין שבאם תפתח ישיבה גדולה (כדוגמת הישיבה הליטאית "נחלת הלויים") או שראש קבוצה זו או אחרת בתוך החברה החרדית ייראה בחיפה יעד להקמת קהילה (כדוגמת חב"ד בקריית שמואל) – אזי עשוי קצב הדברים להשתנות, אם כי באופי קבוצתי מובהק ולא במידה ניכרת (כהנר, 2004, 2005).

3.2.1.2.2 רכסים

בשנת 1956 הגיע לרכסים קומץ צעירים חרדים והקימו ביישוב את "כנסת חזקיהו", ישיבה שהועתקה ממיקומה המקורי בזיכרון יעקב. קבוצה זו הכתה שורש ביישוב, הקימה משפחות גדולות, בנתה כוללים ותלמודי תורה והשיאה את ילדיהם במקום. (רותם, 2003א'; קאהן וזיסמן, 2005). העברת הישיבה ליישוב השפיעה יותר מכל על גידולה של האוכלוסייה החרדית במקום, שהייתה נכון לשנת 2006 כ-2,000 משפחות (8,000 נפש) המהוות 93% מכלל הציבור ביישוב. (קאהן וזיסמן, 2005; קרמלובסקי, 2006; אפ"ג: איזק, 2006; שגב, 1998; רותם, 2003א'; מרכז מידע להתיישבות בגליל, 2006).

הישיבה הליטאית על מוסדותיה השונים – ובהם ישיבה גדולה, ישיבה קטנה וכולל – מהווה את מרכז היישוב ולומדים בה מאות בחורים ואברכים. ישיבה זו נמנית על הישיבות הגדולות והוותיקות בארץ ודמויות ידועות רבות בקרב האוכלוסייה החרדית (ראשי ישיבות ונושאי משרות רבניות וציבוריות אחרות) למדו בה או לימדו בה (זוסמן, 2000; קאהן וזיסמן, 2005; רותם, 2003א'; מרכז מידע להתיישבות בגליל, 2006). מלבד הישיבה קיימת ביישוב מערכת חינוך (ראה נספח יב') הנותנת מענה לתלמידי המקום ובמידת מה לאלו המגיעים מחוצה לו.

הקהילה החרדית ביישוב מורכבת מציבור ליטאי, מציבור ספרדי ומקהילה של חוזרים בתשובה, וביישוב מתקיימת פעילות ענפה של ארגוני ההחזרה בתשובה "ערכים" ו"לב אחים" (רותם, 2003א'; קאהן וזיסמן, 2005; מדינה, 2006).

תושבי המקום נהנים ממקורות פרנסה מקומיים ואזוריים. מורות רבות הגרות ברכסים עובדות בריכוזים החרדיים בצפון ובוגרי הישיבה והאברכים מאיישים תפקידים במוסדות תורניים ברכסים ובסביבה, החל מחדרים ועד ראשי כוללים (מדינה, 2006). חלק מהתושבים עובדים ברשתות השיווק הייעודיות למגזר החרדי ביישוב ובמסחר. רכסים משמשת גם כאזור נופש לציבור החרדי מכל רחבי

הארץ בשל מתקני הנופש הנמצאים בה או בסמוך לה, כגון: בריכת שחייה נפרדת, חופי רחצה נפרדים ופארקים (קאהן וזיסמן, 2005).

בעשור וחצי האחרון קיימת מגמה ברורה של הגעת משפחות חרדיות צעירות לרכסים, היישוב כולו מתחרד והחילונים במגמת עזיבה. הדבר מתבטא בשלטון חרדי במועצה משנת 1993, בהתחרדות שכונות ותיקות ובהקמת שכונות חדשות לאוכלוסייה החרדית. את תהליך ההתחרדות של היישוב הכתיב הריבוי הדמוגרפי בצירוף אידיאולוגיה חרדית והחזרה בתשובה, בעיקר בקרב האוכלוסייה המזרחית המסורתית (רותם, 2003א'). הצעירים החילונים שגרו ביישוב אינם מוצאים את מקומם בלב אוכלוסייה חרדית, מה שהביא להשתלטות החרדים על השכונות החדשות. שיאה של מגמה זו היה סגירת בית הספר הממלכתי ביישוב, "זבולוני", בשנת 2000. התושבים החילונים טענו שסגירת בית הספר תרמה להתחרדות של משפחות נוספות, ששלחו את ילדיהן למוסדות החרדיים בלית ברירה (זיסמן, 2000; רותם, 2003א'). נכון לשנת 2006 היו ברכסים עוד 3,500 עתודות קרקע לבנייה, פוטנציאל משמעותי לקליטת עוד ועוד משפחות חרדיות (שמול, 1996; שגב, 1998; זיסמן, 2000; מדינה, 2006).

רכסים הולכת ומתבססת בעשור האחרון על מפת ההתיישבות החרדית כ"בני ברק של הצפון". גורמי המשיכה המרכזיים שלה עבור האוכלוסייה החרדית הם מחירי הדירות הזולים בכמחצית מירושלים ומבני ברק, האפשרות למציאת מקומות תעסוקה בחיפה הנמצאת במרחק דקות נסיעה והתפתחות המוסדות התורניים ביישוב (שמול, 1996; רותם, 2003א'; קאהן וזיסמן, 2005; מדינה, 2006). צפוי שהקהילה החרדית ברכסים תלך ותגדל ובשנים הקרובות יגיע שיעור החרדים ל-95% ואף יותר (רותם, 2003א').

3.2.1.2.3 צפת

גם צפת היא אחת מארבע ערי הקודש הנזכרות שבהן התרכזו מרבית בני היישוב הישן במאה ה-19. ההתיישבות החרדית בצפת הלכה והתחזקה עם הקמת השיכון החרדי קריית מאור חיים בתחילת שנות השמונים, ועם תהליך ההתחרדות העובר על העיר, שהיא מסורתית ביסודה (סופר המודיע, 1980ג', 1980ד', 1982א'; צורן, 1986; מדינה, 2006). הקהילה החרדית בצפת מנתה בשנת 2006 כ-1,200 משפחות (6,000 נפש) המהוות כ-21% מכלל הציבור בעיר (קאהן וזיסמן, 2005; מדינה, 2006; אפי"ג: איזק, 2006; קרמלובסקי, 2006; הלמ"ס, קובץ אוכלוסייה, 2007).

החוגים המרכיבים את הקהילה החרדית בעיר הם **חסידות חב"ד**, הקהילה הגדולה ביותר בעיר ואחת מהוותיקות בארץ (נכון ל-2006 זהו הריכוז החבד"י השני בגודלו בישראל, אחרי כפר חב"ד), המרוכזת בעיקרה בשכונת "מעלה כנען", **חסידי ברסלב** המרוכזים בעיר העתיקה, בשכונת "גני הדר" וב"קריית ברסלב", **קבוצות של חסידים** המרוכזות בקריית "מאור חיים" מיסוד ויז'ניץ, קהילה של חסידי נדבורנא (סביב האדמו"ר מנדברנא צפת החי בעיר) היושבת בעיר העתיקה וברחוב משעול קרן היסוד, חסידות צאנז, המרוכזת בעיר העתיקה, "**חוצניקים**" המרוכזים בעיר העתיקה ומקצתם בשכונת מעלה כנען, **קבוצה ליטאית** היושבת בעיר העתיקה ו**חרדים ספרדים** היושבים בשכונות הדרומיות (הדר, שקמה) ובקריית מאור חיים (ראה מפות 10א', 9) (נהוראי, 1984; קאהן וזיסמן, 2005; מדינה, 2006; אפי"ג: איזק, 2006). כמו כן יש בצפת קהל גדול של בעלי תשובה ("רוחניים") הנמצא עדיין על קו התפר וסביר שיגדיל את אוכלוסייתה החרדית של העיר בעתיד. בעיר מוסדות תורה רבים הנותנים מענה לכל החוגים, מרמת תלמודי התורה, דרך בתי הספר לבנות ועד לישיבות קטנות וגדולות (ראה נספח יב').

לאורך כל השנים נחשבה צפת לעיר בעלת צביון דתי-חרדי בעיקר בשל המקומות הקדושים המצויים בה. היא נתפסת על ידי הציבור החרדי כעיר המתאימה לביקור, לנופש ולתפילה אך פחות כמקום למגורים (צורן, 1986; מדינה, 2006). זהו פועל יוצא מכך שצפת הפכה ליעד בעיקר עבור חסידויות חב"ד וברסלב, השונות במאפייניהן מהליבה החרדית. אלו קהילות הנתפסות כרוחניות, חסרות הנהגה ברורה (באין להם אדמו"ר) ומנהלות גיוס גדול של בעלי תשובה לשורותיהם (רבים גם מהזרם הספרדי). נתוני ההגירה בשנת 2005 מצביעים על מאזן הגירה שלילי מהריכוז החרדי בעיר ואינם מעידים על צמיחה, אך היישוב גדל על ידי מהגרים מחו"ל, תהליכי חזרה בתשובה וריבוי טבעי גבוה. מסיבות אלו, ועל אף חשיבותה ההיסטורית כעיר קודש, צפת לא מצליחה להוות יעד לקהילות המובילות בחברה החרדית ומכאן שלא צפוי שינוי במיקומה ההיררכי המרחבי בתפיסה החרדית.

3.2.1.2.4 טבריה

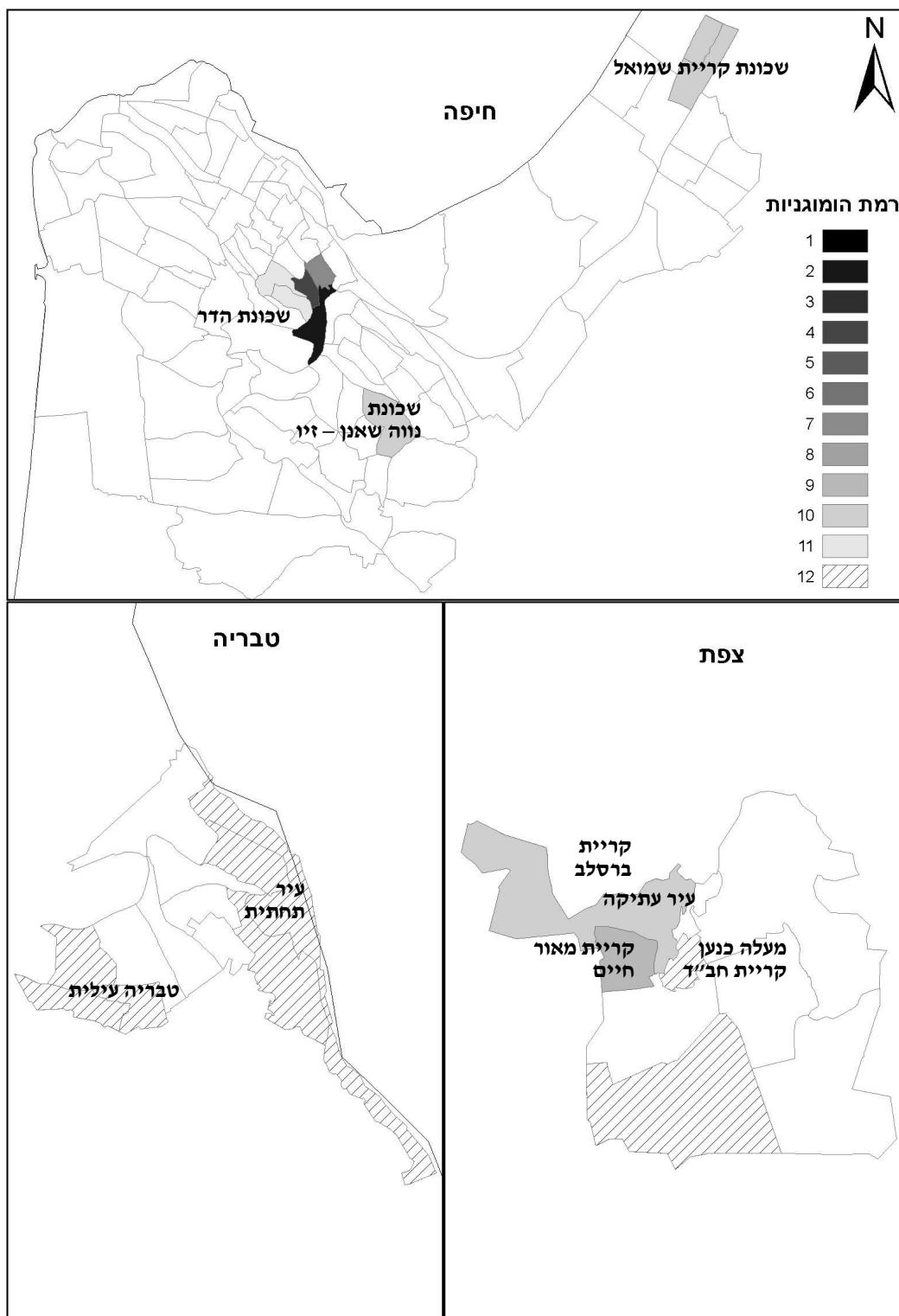
טבריה בת יותר מאלפיים שנה ומילאה תפקיד חשוב בתולדות העם היהודי והארץ. החל משנת 1777 התיישבו בה קבוצות של חסידים ממזרח אירופה, בהנהגת רבי מנחם מנדל מויטבסק (בן יוסף, 2001; ענר, 2002; <http://www.tiberias.muni.il>).

הציבור החרדי בטבריה מנה בשנת 2006 כ-1,000 משפחות (6,000 נפשות) המהוות כ-13% מכלל תושבי העיר (קאהן וזיסמן, 2005; קרימלובסקי, 2006; הלמ"ס, קובץ אוכלוסייה, 2007). עיקר האוכלוסייה החרדית בטבריה משתייכת לחוג הספרדי (חלק גדול בעלי תשובה) וזאת למרות שבעבר חיו בה קבוצות חסידיות-אשכנזיות, כדוגמת חסידי קרלין וחסידי סלונים (זכר לקבוצה זו הוא כולל פעיל בעיר התחתית, ליד הכנרת). הקהילה החרדית בעיר מרוכזת בשני אזורים מרכזיים: **שכונת קריית שמואל ושיכון ד' בטבריה עילית** (ראה מפה 10א'). בנוסף מפוזרות משפחות חרדיות נוספות באזור התעשייה ליד אגד, באזור העיר העתיקה בשכונות נווה הדר, רמב"ם וגני חמת בשכונות עץ חיים, אחווה וגאולים ובשיכון ג' בטבריה עילית (קאהן וזיסמן, 2005; גורביץ וכהן-קאסטר, 2004; סופר המודיע, 2006א; אפי"ג: איזק, 2006; כהן, 25.6.06; טרבלסי, 29.6.07; קרויזר, 23.12.07).

היישוב החרדי-אשכנזי בטבריה הלך והצטמצם בהדרגה במשך השנים, הצעירים נטשו והעדיפו לקבוע את מקומם בערים החרדיות המבוססות (סופר המודיע, 2006א; הלמ"ס, קובץ הגירה, 2005ב). בשנת 2004 היגרו מהשכונות החרדיות של טבריה כ-150 איש לריכוזים החרדיים הגדולים בני ברק, ירושלים, אלעד, ביתר עילית, אשדוד ומודיעין עילית. חלק קטן עבר לריכוזים החרדיים הסמוכים חצור הגלילית, חיפה, קריית אתא, צפת ורכסים. זאת לעומת כ-80 תושבים חדשים (למ"ס, קובץ הגירה, 2005ב).

בטבריה קיימת תשתית של מוסדות (ראה נספח יב') ורבה הראשי של העיר – הרב אברהם דוב אורבך – נתפס כאישיות חשובה, אך יחד עם זאת מתקשה העיר לספק את התשתית הפיזית והרוחנית המתאימה לציבור חרדי. לכן קהילה זו לא מצליחה להתרומם ולהתפתח, הן מבחינה דמוגרפית והן מבחינה תפיסתית. הקהילה החרדית בטבריה איננה יעד וגידולה נובע בעיקר מריבוי טבעי ומתהליך חזרה בתשובה. היות שציבור חרדי זקוק ל"אקלים חברתי" שיתאים לצרכיו, אזי ברגע שיושגו תנאים מתאימים כצניעות, הנהגה רבנית מתאימה ותשתית של מוסדות ציבור – אז תוכל קהילה זו לגדול ולהתפתח (קאהן וזיסמן, 2005; סופר המודיע, 2006א; כהן, 25.6.06; קרויזר, 23.12.07).

מפה 10א': ריכוזי האוכלוסייה החרדית בפריפריה צפונית בחלוקה פנים עירונית, 2004

(מקור לנתונים: גורביץ וכהן-קאסטרו, 2004*; ראה נספח יג'1)

* המפה מבוססת על מדרג "רמת ההומוגניות" שיצרו גורביץ וכהן-קאסטרו (2004) בעבודתן בעיבוד נתוני הבחירות בשנת 2003. הרחובות אוחדו לאזורים סטטיסטיים רלוונטיים (על מבנה המדרג ראה בנספח יג'4).

3.2.1.2.5 חדרה

חדרה הוקמה כמושבה בצפון השרון על ידי אנשי העלייה הראשונה ב-1890. ההתיישבות החרדית בחדרה קיימת בה מאז ייסודה: הרב משה מרדכי אפשטיין, מתלמידי ישיבת ואלוז'ין וראש ישיבת סלבודקה, יצא עם משלחת לארץ ישראל להכין מקום התיישבות עבור תלמידיו, ובשנת 1890 הקימה האגודה בראשותו את חדרה (יזרעאלי, 1995; ענר, 2002; קאהן וזיסמן, 2005). "ישיבת חדרה" בגלגוליה השונים עמדה במרכז הקהילה לאורך השנים, פעם שמה היה "איתרי חדרה" והיום זוהי "כנסת יצחק", הנחשבת לאחת הישיבות הטובות בארץ. מרכז הקהילה החרדית בעיר מרוכז סביב ישיבת "כנסת יצחק", בשכונות הסמוכות ביאליק, פאר, שמשון ואלרם (ראה מפה 10ב'). הריכוז החרדי בחדרה מונה כ-500 משפחות (3,000 נפשות) המהוות כ-4% מכלל האוכלוסייה בעיר (גורביץ וכהן-קאסטר, 2004; קאהן וזיסמן, 2005).

החוגים המרכיבים את היישוב החרדי בחדרה הם **ליטאים וספרדים**, שחלק גדול מהם בעלי תשובה. ארגון "לב אחים" (ארגון החזרה בתשובה ליטאי) מקיים בחדרה את אחד הסניפים הגדולים והוותיקים שלו, ולמעשה רוב רובן של פעולות ההחזרה בתשובה בעיר מתבצעות במישרין או בעקיפין על ידי ארגון זה (שיעורי תורה, רישום למוסדות תורניים (ראה נספח יב') ועוד). פעילות זו הביאה ליצירת קהילות גדולות של בעלי תשובה בעיר (קאהן וזיסמן, 2005).

חדרה היא ריכוז חרדי קטן שהולך ומתפתח סביב ישיבת "כנסת יצחק" הליטאית, שמעמדה מתחזק בשנים האחרונות בציבור החרדי. היא מהווה סוג של מרכז עבור היישוביים הלא חרדיים באזור ועוד נקודה בשרשרת הריכוזיים החרדיים בצפון, אך יחד עם זאת אין זה ריכוז משמעותי בתוך ההיררכיה ההתיישבותית החרדית.

3.2.1.2.6 מגדל העמק

ניצניה הראשונים של הקהילה החרדית במגדל העמק נוצרו עם הגעתו של הרב גרוסמן לעיר והתפתחותה של קהילה סביב מוסדות "מגדל אור" שייסד בשנת 1972 (<http://cms.education.gov.il/EducationCMS/Units/PrasIsrael/Tashsad/YtzhakDavidGrosman>).

קבוצה נוספת שבתחילת שנות השמונים הקימה קהילה ביישוב (קהילת "נחליאל") התבססה על אנגלוסקסים, שהתקבצו סביב הרב נחמן בולמן. בולמן, שהיה המנהל הרוחני של ישיבת "אור שמח" בירושלים, החליט באותה עת להקים קהילה לעולים יוצאי ארצות הברית במגדל העמק, רחוק משאון הערים החרדיות הגדולות, אך קהילה זו הלכה ונעלמה עם השנים מנוף היישוב (דרוק, 1982, 1985).

הקהילה החרדית במגדל העמק מונה כ-500 משפחות (2,000 נפש) המהוות כ-8% מכלל הציבור בעיר (קאהן וזיסמן, 2005; קרמלובסקי, 2006; אפי"ג: איזק, 2006; הלמ"ס, קובץ אוכלוסייה, 2007). הקהילה החרדית בעיר מורכבת מציבור **ספרדי-חרדי** גדול של בעלי תשובה, שרידי קהילה של "**חוצניקים**" (צרפתים ואנגלוסקסים) וציבור של **חסידי חב"ד** (ראה מפה 9) (דרוק, 1982, 1985; קאהן וזיסמן, 2005). מרבית הקהילה החרדית מרוכזת סביב **קריית "מגדל אור"** (מוסדות הרב גרוסמן) בשכונות **מגדל אור, יפה נוף ומצפה העמק** (ראה מפה 10ב') (קמה, 1999; גובריץ והכהן-קאסטר, 2004; אפי"ג: איזק, 2006; קרימלובסקי, 2006; קאהן וזיסמן, 2005), כאשר השכונות מגדל אור ויפה נוף היו אזורים דתיים מאז ימיהן הראשונים ובשנת 1996 נוסדה שכונה דתית חדשה בשם "מצפה העמק" וכך נוצר רצף טריטוריאלי חרדי בגבולה המזרחי-דרומי של העיר (קמה, 1999).

מוסדות החינוך (ראה נספח יב') המנוהלים על ידי שני הרבנים הראשיים של העיר (הרב הספרדי, הרב אברהם מנחם והרב האשכנזי של העיר, הרב דוד יצחק גרוסמן), מהווים את מרכז הקהילה החרדית.

מגדל העמק ידועה כריכוז חרדי בעיקר בזכות מוסדותיו של הרב גרוסמן. מוסדות אלו הופכים את היישוב לנקודה במפה החרדית, הן בשל השפעתם הפנימית על האוכלוסייה ביישוב (בתהליכי קירוב לבבות והחזרה בתשובה ויצירת מרחב טריטוריאלי חרדי ביישוב) והן בשל היותם יעד לתלמידים מהאזור ומרחבי הארץ. עם זאת, חשוב לציין שאין אלה בהכרח תלמידים חרדיים או דתיים והמוסדות אינם נתפסים כ"מוסדות דגל חרדיים", מתוקף היותם בעיקר מוסדות תמך לנוער שוליים או לנוער ממשפחות קשות יום חרדיות ושאינן חרדיות. מתוך כך, מגדל העמק היא עוד נקודה בפריפריה הצפונית, שרק בשל רבה ומנהיגה הכריזמטי מצויה על המפה החרדית.

3.2.1.2.7 קריית אתא

קריית אתא נוסדה בשנת 1925 והוכרזה כעיר בשנת 1967 (<http://www.kiryat-ata.org.il/openning.asp>). הקהילה החרדית בקריית אתא מנתה בשנת 2006 כ-500 משפחות (2,000 נפש) המהוות 4% מכלל הציבור בעיר (קאהן וזיסמן, 2005; הלמ"ס, קובץ אוכלוסייה, 2007).

הקהילה מורכבת משרידי קבוצות חסידיות (מקווא, קרטשניף), קהילה ספרדית וקהילה ליטאית קטנה (קאהן וזיסמן, 2005). בקרית אתא גם שיכון מיוחד לחרדים, "שיכון סיגט" (קריית מקווא), המורכב מארבעה בניינים שבהם מתגוררים רק חרדים, ואשר להם בית כנסת ומקווה צמוד ברחוב המגינים. השיכון הוקם על ידי האדמו"ר מקרטשניף-סיגט, הרב צבי הירש רוזנבוים, אשר בשנת 1982 עזב את קריית אתא ועבר לירושלים (קאהן וזיסמן, 2005). אנשי הקהילה החרדית מתרכזים גם בשיכון מרמרוש, בשיכון פא"י וברחוב בית לחם, בו נבנה פרויקט דיור גדול לציבור החרדי, "פרויקט בית לחם" (ראה מפה 10 ב') (לדעת, 2004; חלוצי, 20.1.08; אלשטוק, 13.3.08). בעיר קיימים מספר מוסדות חינוך ותורה לאוכלוסייה החרדית (ראה נספח יב').

בעבר נחשבה קריית אתא כקריה בעלת האוכלוסייה החרדית הגדולה מכולן מבין הקריות במפרץ. על אף כי מבחינה מספרית היא עדיין נחשבת ככזו, גם אם בהפרש זעום, הרי שבעשורים האחרונים הולכת וקטנה הקהילה האשכנזית-חרדית בה, ונתוני ההגירה מצביעים אף הם על מאזן הגירה שלילי מהריכוז החרדי בעיר. סביר שקריית שמואל הסמוכה תתפוס עמדה זו בשנים הקרובות, בשל גידולה של קהילת חב"ד והקמתה של קריית החינוך בה, המספקת את שירותיה לכלל הקריות (כהנר, 2004, 2005; קאהן וזיסמן, 2005).

3.2.1.2.8 זיכרון יעקב

הקהילה החרדית בזיכרון יעקב הוקמה בתחילת שנות ה-70 על ידי החוג הליטאי בראשותו של הרב שלום מאיר יונגרמן, העומד בראש המוסדות התורניים במקום (דרוק, 1980; נחמה, 1984; קאהן וזיסמן, 2005; מנת, 16.3.06). תחילתה של הקהילה בחמישה אברכים משיבת סלובודקה בבני ברק, שבעקבות קריאתו של הרב המקומי יקותיאל עזריאלי באו "להילחם" במיסיון שהקימו אמה ברגר ואחותה בזיכרון יעקב. השתיים רכשו שטחים במושבה הוותיקה על מנת להקים בה מרכז נוצרי-מיסיונרי. הרב יונגרמן היה אחד מחמשת האברכים הליטאיים מארגון "לב אחים" שהגיעו למקום במטרה לפעול כנגד פעילות מיסיונרית זו. דרך הפעולה היתה הקמת כולל אברכים אליו הגיעו יום יום מבני ברק על מנת ללמוד במקום. קבוצה זו האמינה שכוח הלימוד יפריע לפעילותה של הקבוצה

המיסיונרית. היה קושי רב לנסוע מידי יום לבני ברק וחזרה, ועם הזמן החלו אברכי הכולל לרכוש דירות במושבה. כך הלכה והתפתחה לה הקהילה הליטאית בעיר: בתחילה נרכש בניין אחד, אחר כך גדל המרכז הלימודי תורני בשכונת "חזון איש" ובעקבותיו גדלה גם הקהילה. ככל שגדלה הקהילה כך הלכו והתפתחו מוסדותיה (דרוק, 1980; נחמה, 1984; מנת, 16.3.06).

בשנת 2006 מנה הציבור החרדי בזיכרון יעקב כ-400 משפחות (2,000 נפשות), המהוות כ-12% מכלל האוכלוסייה ביישוב (קאהן וזיסמן, 2005; אפי"ג: איזק, 2006; מנת, 16.3.06; קרימלובסקי, 2006; הלמ"ס, קובץ אוכלוסייה, 2007). עיקרה של הקהילה מבוסס על ציבור ליטאי, ציבור "חוצניקיי" אמריקאי (רמה סוציו-אקונומית גבוהה) וקצת ציבור חרדי-ספרדי. ציבור זה מרוכז בשתי שכונות במושבה: בשכונת "חזון איש" בו חיה הקהילה הליטאית ובשכונת "רמת צבי" (שנקראה בתחילת דרכה שכונת חפץ חיים) בה חיה קהילת ה"חוצניקים" סביב ישיבת "אור שמח", שלוחה של ישיבה ירושלמית של אברכים יוצאי ארצות אנגלוסקסיות, המשלבים חיי פרנסה ולימוד (ראה מפה 10ב') (דרוק, 1980; סופר המודיע, 1980א'; קאהן וזיסמן, 2005; מנת, 16.3.06).

הרב יונגרמן היה תלמידו של הרב גריינמן, היושב בבני ברק ועומד בראש אחד הזרמים המרכיבים את הקהילה הליטאית בישראל. זהו זרם הנתפס כסגור, אשר איננו מאפיין את "הליבה" הליטאית ומנהיגיה. הקהילה הליטאית בזיכרון יעקב מזוהה בעיקר עם זרם זה ונחשבת לסגורה ולכן לאיכותית מבחינה רוחנית. לאורך השנים רצתה קהילה זו לשמור על הצביון הפנים-קבוצתי הייחודי, מה שפגע בגידולה הדמוגרפי, והיא שומרת על גודלה היחסי בתוך אוכלוסיית המושבה. הגידול שכבר קיים מבוסס באופן חלקי על אברכים נוספים המגיעים מבני ברק, אך בעיקר על תלמידי הישיבה הגדולה שמתחתנים ובוחרים להישאר במקום. אחד הקשיים של הקהילה החרדית בזיכרון יעקב הוא המחסור בדירות פנויות במחירים נוחים. כך, ברגע שאין מלאי של דירות עבור אברכי הישיבה הם עוזבים להדר גנים בפתח תקווה, לבני ברק, למודיעין עילית, לירושלים ולריכוזים חרדיים נוספים (מנת, 16.3.06; הלמ"ס, קובץ הגירה, 2005ב'). על מנת לעצור את מאזן ההגירה השלילי רכשה ישיבת "אור שמח" דירות נוספות ושכנה בהם אברכים שלא למטרות רווח (מנת, 16.3.06).

אוכלוסייתה הכללית של זיכרון יעקב מאופיינת ברמה סוציו-אקונומית גבוהה ומהווה יעד לבורגנות החילונית. המוטיבציות למעבר של אוכלוסייה חרדית לגור בזיכרון יעקב, על אף היותה נחשבת כמעוז חילוני-בורגני, זהות לאלו ה"חילוניות": שקט ותחושה נעימה של כפר, לצד חיי קהילה מפותחים המלווים בהרבה סיוע ועזרה פנים-חרדיים, ומרחק משאון הערים החרדיות הגדולות (קאהן וזיסמן, 2005; מנת, 16.3.06). הגברים בקהילה החרדית בזיכרון יעקב עובדים במוסדות חינוך (תלמודי תורה, ישיבות, כוללים) באור עקיבא, בבנימינה, בזיכרון יעקב, בעתלית ובחדרה. הנשים עובדות בחדרה, בחיפה ובזיכרון יעקב כמורות, גננות ופקידות (מנת, 16.3.06).

קהילה חרדית זו היא קטנה אך נתפסת כאחת הקהילות החרדיות האיכותיות בצפון. על כך מעיד מספר מוסדותיה וטיבם (ראה נספח יב') וגם מספר התלמידים המקומיים הלומדים בין כותליהם (רק כ-30% מהתלמידים עד גיל 16 וכמחצית מתלמידיה בגילאים הבוגרים נוסעים ללמוד מחוץ למושבה בעיקר בריכוזים החרדיים הגדולים ירושלים ובני ברק). מלבד זאת קהילה זו ומוסדותיה מהווים גורם משיכה לתלמידים מיישובי הסביבה, מהריכוזים החרדיים הצפוניים, ומריכוזים חרדיים ברחבי הארץ, מה שמעצים באופן יחסי את יוקרתה ואת מעמדה בתוך ההיררכיה היישובית החרדית הצפונית והכללית. יחד עם זאת, הן בשל ייחוד החוגים המרכיבים אותה (החוג הליטאי הסגור של גרינמן והקבוצה

"החוצניקית" האנגלוסקסית) והן בשל המיקום שלה בתוך מעוז החילוניות הבורגנית, יהיה לה קשה להפוך למרכז משמעותי להתיישבות עבור אנשי הקהילה החרדית בישראל.

3.2.1.2.9 כרמיאל

כרמיאל נוסדה ב-1964, אך הקהילה החרדית בה נוסדה רק **בתחילת שנות ה-80** על ידי רבה האשכנזי של העיר, אברהם צבי מרגלית. הרב, יליד ירושלים ותלמיד ישיבת אמשינוב, העתיק את מגוריו לכרמיאל בהמלצת רבו, האדמו"ר מאמשינוב, והחליף את הרב הראשון של העיר, הרב צבי אידלברג. הרב מרגלית אף הקים בעיר בשנת 1987 את ישיבת "קרן אורה", בברכתו של הרב ש"ך (סופר המודיע, 1980ב'; קאהן וזיסמן, 2005). הקהילה החרדית בכרמיאל מנתה בשנת 2006 כ-250 משפחות (1,700 נפש) המהוות כ-4% מכלל הציבור בעיר (קאהן וזיסמן, 2005; קרמלובסקי, 2006; הלמ"ס, קובץ אוכלוסייה, 2007). החוגים המרכיבים את היישוב החרדי בכרמיאל הם החוג הליטאי, בראשותו של הרב מרגלית, והחוג הספרדי שבראשות מוסדותיו מכהן רבה הספרדי של כרמיאל, הרב אליהו מלכה (קאהן וזיסמן, 2005). בתחילת דרכה של הקהילה הגיעו למקום אברכים מהחוג הליטאי בעקבות קריאתו של הרב מרגלית ועימם נפתחו מוסדות חינוך לקהילה (ראה נספח יב') (סופר המודיע, 1980ב'; קאהן וזיסמן, 2005).

הקהילה החרדית בכרמיאל התגבשה סביב הנהגתו ומוסדותיו של הרב מרגלית. קהילה זו מהווה עוגן עבור הקהילות הדתיות ביישובי הפריפריה הסובבים אותה, שכן האברכים בה יוצאים לפעילות תורנית קבועה בעיר וביישובים הסמוכים. את השפעתה של הפעילות התורנית על האזור כולו ניתן לראות גם בהדגמה על היישובים "הלא חרדיים", המגיעים ללמוד בבי"ס של החינוך העצמאי בעיר (קאהן וזיסמן, 2005). מבחינה תפיסתית נחשב הריכוז החרדי בכרמיאל כהולך ומתחזק בתוך ההיררכיה היישובית בצפון וכנקודה משמעותית יותר במפה החרדית כולה.

3.2.1.2.10 יבנאל

המושבה נוסדה בשנת 1901 על ידי חברת יק"א והוכרזה כמועצה מקומית בשנת 1951. המועצה המקומית מורכבת מארבעה יישובים שצמודים זה לזה: יבנאל, בית-גן, משמר השלושה וסמדר (בן יוסף, 2001; ענר, 2002). מרבית השנים הייתה האוכלוסייה ביבנאל אוכלוסייה חילונית, מסורתית בחלקה.

בשנת 2006 מנתה הקהילה החרדית ביבנאל כ-250 משפחות (כ-1,400 נפש), המהוות כ-43% מכלל האוכלוסייה ביישוב (אפ"ג: איזק, 2006; יפה, 12.2.08; הלמ"ס, קובץ אוכלוסייה, 2007) ועיקר גידולה מבוסס על ריבוי טבעי גבוה (מרון, 2003; מקובר, 2003; יפה, 12.2.08).

חסידי ברסלב החלו להתיישב ביבנאל בתחילת שנות ה-80, אז הגיעו שתי המשפחות הראשונות מאשדוד עם מספר גדול של ילדים, אך ההשתלטות של החסידים על המושבה הוותיקה החלה בשנת 1986, בעידוד מנהיגם הרב אליעזר שיק. השתלטות זו התאפשרה באופן הדרגתי תוך ניצול העובדה שאדמות המושבה הן אדמות פרטיות וניתן היה לקנות נכסי דלא-ניידי מאלו שנמצאו במצוקה כלכלית. בנוסף, רב מקומי נמרץ (הרב סיני מאיר פרנקל) "פתח את הדלת" לרב שיק וקהילתו. בתחילה התארגנו תושבי יבנאל החילונים וניסו לבלום את הכניסה החרדית ליישוב, אך הרב שיק ניצל את מצוקותיהם הכלכליות של חלק מתושבי המושבה וקנה את מגרשיהם. וכך, בסיוע עמותת חסידי ברסלב בברוקלין, נרכש המגרש הראשון ברחוב המרכזי של המושבה ועליו הוקם "מרכז רוחני" על שם האדמו"ר שיק,

בית המשמש ישיבה, בית כנסת ומרכז פעילות תורנית. לאחר מכן התרחבה הקהילה החדשה, חסידיה רכשו ושכרו עשרות יחידות דיור, ולשירותם הוקם כולל לאברכים ומערכת חינוך חרדית נפרדת במושבה, הקרויה בניהם "יבנאל עיר ברסלב". הקהילה החרדית ביישוב נפרדת משאר האוכלוסייה בכל מוסדות השירות – מערכת שירותי בריאות, גמ"חים ומוסדות חינוך (סופר המודיע, 1986; שפירא, 1996; לוי ברזילאי, 2003; סופר הארץ, 2003, מרון, 2003; יפה, 12.2.08).

אנשי ברסלב במושבה בולטים מאוד בנוכחותם: בהופעה החיצונית, במדבקות "יבנאל עיר ברסלב" על המכוניות, ובכתובות בנוסח זה המתנוססות על קירות הבתים. רובה המכריע של קבוצה ברסלבית זו מורכב מחוזרים בתשובה. הקהילה מפרסמת ספרים ועלוני של הרב שיק. מורשתו של שיק נתונה למחלוקת קשה בקרב קבוצות שונות של חסידי ברסלב המתנגדות לדרכו. הרב שיק מתגורר בניו יורק ומגיע למושבה לעתים רחוקות. הוא מקיים קשר עם קהילתו במקום באמצעות טלפון, אינטרנט ושיעורים ודרשות המוקרנים על מסך ענק ביישוב (סופר המודיע, 1986; לוי, 2003; סופר הארץ, 2003; יפה, 12.2.08). החסידים עובדים בעיקר במערכת החינוך החרדית במושבה ובהפצת כתביו של הרב שיק. במושבה גם מספר שוחטים, כותבי מזוזות וכותבי סת"ם. חלק גדול רשומים כתלמידים בישיבה (לוי וברזילאי, 2003; יפה, 12.2.08).

קצב הגידול באוכלוסייה החרדית ורתיעתם של התושבים החילוניים מחיים ביישוב ההולך ומתחרד – ובפרט הדור הצעיר העומד בפני הבחירה היכן לקבוע את מקום מגוריו – מעמידים בסימן שאלה גדול את המשך קיומו של רוב חילוני, אפילו דחוק, ביישוב.

חסידות ברסלב שנויה במחלוקת בקרב הליבה החרדית, וקבוצת חסידי ברסלב בהנהגתו של הרב שיק שנויה במחלוקת אפילו בקרב הזרם המרכזי בחסידות, ומכאן מרוחקת עוד יותר מתפיסת הזרם המרכזי החרדי. מתוך כך, הריכוז החרדי של חסידי ברסלב ביבנאל מהווה נקודת משיכה אך ורק עבור חסידיו ובמידה ויגדל ויעלה בהיררכיה החרדית יהיה זה בדגש דמוגרפי פנים קבוצתי ולא כנקודת משיכה לכלל הציבור החרדי.

3.2.1.2.11 חצור הגלילית

הקהילה החרדית בחצור הגלילית הוקמה בשנת 1974 על ידי הרב אשר נייחוז והרב אליהו לוי, בעקבות קריאתו של האדמו"ר מגור (שמחה בונים אלתר, ה"לב שמחה") לחסידיו לצאת ליישובי הפריפריה ולעיריות הפיתוח. באותה תקופה בנתה חסידות גור, במבצע משותף עם אגודת ישראל, ארבע קריות חרדיות: בחצור הגלילית, בערד, באשדוד ובתל אביב (ירושלמי, 1981א'; סופר המודיע, 1983א'; ברגמן, 1984; אלאור, 1990; יזרעאלי, 1995; יוסקוביץ, 12.3.06; איזק, 8.11.05; רייניץ, 2006). חסידות גור יצאה מהמרכזים החרדיים אל הגליל והנגב ויצרה לעצמה מוקדים אורתודוקסיים בלב אוכלוסייה חילונית (יוסקוביץ, 12.3.06). התיישבות זו היוותה את פריצת הדרך המשמעותית ביותר באותה התקופה. אמנם היציאה לחצור הגלילית נתפסה תחילה כיוזמה חד פעמית, אך ההצלחה של הקריה החסידית באשדוד השפיעה על שינוי בתפיסת העולם של ההתיישבות החרדית כולה, שהחלה להתפזר ברחבי הארץ (נתיבות, אופקים, ירוחם, ערד). מטרת המהלך שהוביל האדמו"ר מגור היתה כלכלית, צמצום הוצאות המשפחה על ידי התקנת תקנות מפורטות בנוגע להוצאות הזוג הצעיר החרדי. אחת התקנות היתה הוצאת סכום מוגבל לדירה, מחיר שעל מנת לעמוד בו היה צורך לעזוב לקריות החרדיות החדשות בפריפריה. יוזמה זו הצליחה בעיקר בשל גורמי "דחיפה החוצה" (כמו מחירי הדירות בבני ברק ובירושלים, שהיו גבוהים ביותר עבור הזוגות הצעירים) ולא דווקא בשל משיכתם של הריכוזים

החדשים בפריפריה (רייניץ, 2006; יוסקוביץ, 12.3.06). חסידות גור שלחה את חסידיה לפריפריה אמנם בעיקר בשל מחיר הדירות הזול, אך גם בשל "התפיסה הגוראית": ללכת אך ורק למקום מפותח, ליהנות מתשתיות קיימות (קופת חולים, ביטוח לאומי) ולידן להקים את התשתיות התורניות הספציפיות עבור הקהילה ומוסדות חינוך (ראה נספח יב') (איזק, 8.11.05).

אוכלוסייתה החרדית של חצור הגלילית מנתה בשנת 2006 כ-250 משפחות (200 מרוכזות בקריה החסידיה ועוד 50 משפחות בתוך העיירה, שה"כ 1,000 נפשות) המהוות כ-12% מכלל אוכלוסיית היישוב (קאהן וזיסמן, 2005; מדינה, 2006; הלמ"ס, קובץ אוכלוסייה, 2007). הקריה החסידיה מורכבת ברובה הגדול מחסידי גור וממספר חסידים הנמנים על חסידויות קטנות (כלל-חסידי) נוספות המתגוררות בה. בנוסף מתגוררת בחצור הגלילית קבוצה של חרדים ספרדים המזוהה עם ש"ס (קאהן וזיסמן, 2005).

חצור הגלילית היא ריכוז חרדי קטן השומר על גודלו מאז הקמתו באמצע שנות השבעים, גידול האוכלוסייה בו איטי ועיקרו מבוסס על ריבוי טבעי של משפחות מבני המקום הנשארות לגור ביישוב לאחר החתונה (מדינה, 2006). הקהילה החרדית ביישוב מתרכזת סביב קריית חסידי גור ומוסדותיה וסביב מוסדות התורה הספרדיים של ש"ס, כאשר האחרונים מהווים יעד משיכה לתלמידים החרדיים והדתיים המתגוררים ביישובי האזור. מוסדותיה של גור לבנות (בית יעקב יסודי-סמינר) מהווים אף הם יעד לכלל הפריפריה הצפונית על חוגיה וקבוצותיה. חצור הגלילית היא ריכוז חרדי צפוני יציב אך איננה מהווה ריכוז משמעותי בהיררכיה החרדית. היא משמשת בעיקר כסוג של מרכז ליישוביים הלא חרדיים באזור, כ"עיר מפלט" לחסידי גור ומהווה לא יותר מעוד נקודה בשרשרת הריכוזיים החרדיים בצפון.

3.2.1.2.12 נהריה

הקהילה החרדית בנהריה החלה להתפתח באמצע שנות ה-90 והיא מנתה בשנת 2006 כ-100 משפחות (600 נפש) המהוות 1% מכלל הציבור בעיר (קאהן וזיסמן, 2005; אפי"ג: איזק, 2006; למ"ס, קובץ אוכלוסייה, 2007). הקהילה התפתחה סביב חצרו של רבי דוד אבו חצירא ומוסדותיו, מוסדות "אביר יעקב", הממוקמים בקרבת בית החולים בעיר (קאהן וזיסמן, 2005; <http://www.nahariya.muni.il/openning.asp>). כמו בערים נוספות בצפון, פעילות קרן "נתיבות משה" של ארגון "יד לאחים" הליטאי הביאה להתפתחות מערכת חינוך תורנית המצטרפת למוסדות החינוך רבי דוד ושל חב"ד בעיר (ראה נספח יב'). עוד לפני פעילותו של ארגון ההחזרה בתשובה הליטאי "יד לאחים" בעיר החלה כבר בשנת 1982 פעילות שליחים של ארגון חב"ד. הראשון שהגיע היה השליח ישראל בוטמן, שעם הגיעו לנהריה פתח בית חב"ד במקום. בשנת 1986 פנה אליו רב העיר הספרדי (דאז) הרב דוד אבו חצירא, וביקש לפתוח במקום כולל של אברכי חב"ד. הרב בוטמן פעל להביא למקום כעשרה אברכים שישבו ולמדו בכולל שהיה קיים כשלוש שנים, עד שנת 1989. לאחר סגירתו נשארו חלק מהאברכים במקום כשליחים וחלקם עברו להתגורר במקומות אחרים.

מי שהפך את נהריה לבעלת משמעות כלשהי עבור הציבור החרדי הוא הרב דוד אבו חצירא ומוסדותיו בעיר. הרב הוא בנו של הרב מאיר אבו חצירא, נכדו של הבבא סאלי. מדובר במקובל ידוע שכיח בעבר כרבה הראשי הספרדי של נהריה וחצרו מהווה מוקד משיכה למבקרים רבים.

3.2.1.2.13 אור הגנוז

אור הגנוז הינו יישוב קהילתי-חרדי ליד צפת, השייך למועצה האזורית מרום הגליל. היישוב הוקם בשנת 1989 על ידי קבוצת בעלי תשובה, כחלק מיוזמה של ארגון אמנה. השם לקוח מהקבלה בהקשר לסיפור בראשית (<http://he.wikipedia.org>). ביישוב 50 משפחות המונות כ-300 נפש (למ"ס, קובץ אוכלוסייה, 2007). הקהילה ביישוב מורכבת בעיקר מבעלי תשובה, חלקם משתייכים לחוג הספרדי וחלקם משתייכים לקהילת אשלג, המזוהה עם חסידות ברסלב. היישוב מבוסס על חברה של שומרי תורה ומצוות, הפועלת כחברה שיתופית. ביישוב מוסדות חינוך (ראה נספח יב') וכן פועלים בו בית הארחה, מדרשה, מרכז מבקרים "רוח צפונית", בית דפוס "דעת" והוצאה לאור "אור דעת", מרפאה טבעית "אילה" ומפעל מצות עבודת יד תושבי היישוב מתבססים בעיקר על העיר צפת לצורכיהם הנוספים כחינוך, קניות ותעסוקה (<http://www.shemayisrael.com/orhaganuz/visit.shtml>).

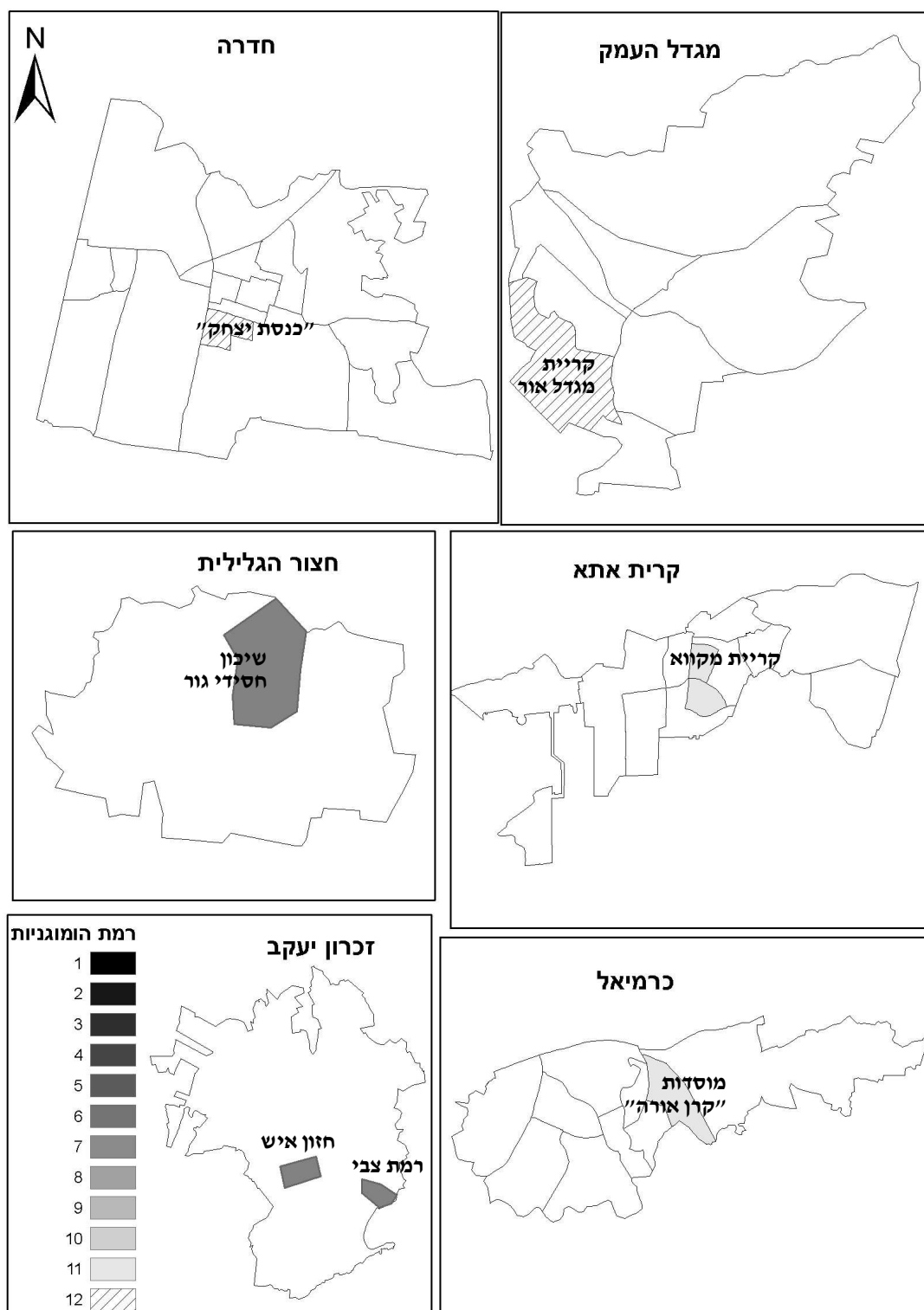
אור הגנוז איננו מיישובי הדגל של ההתיישבות החרדית בצפון: זהו יישוב קטן שאופי אוכלוסייתו מורכב מזרמים השנויים במחלוקת בקרב האוכלוסייה החרדית בישראל. הוא נתפס כאתר נופש, אתר של החזרה בתשובה לחוגים ייחודיים ואף כיישוב של תימהונים, ומתוך כך לא מהווה יעד להתיישבות חרדית.

3.2.1.2.14 כפר גדעון

כפר גדעון הוקם בשנת 1923 על ידי עולים מטרנסילבניה (הונגריה) חברי תנועת פועלי אגודת ישראל, שביקשו להקים כפר דתי באדמות עמק יזרעאל (יוסף, 1982; סופר המודיע, 1989; <http://www.emekyizrael.org.il>). חברי המושב סבלו מחוסר ידע והדרכה מתאימה, ממחסור במים ומהעדר גב תנועתי וכלכלי. לאחר הקמת המדינה, לאחר שנים שהמקום לא התפתח ועקב עזיבה של חלק מהמתיישבים הראשונים, ביקשו התושבים לחזק את המושב בעולים חדשים שישמרו על צביונו המקורי. אולם, משהגיעו התושבים החדשים התברר שהם שייכים לפלגים קיצוניים יותר של היהדות והמושב קיבל אופי חרדי יותר. חלק מהחברים התקשו להשלים עם המצב ובשנת 1956 התפצל המושב לשתי אגודות שיתופיות: 'כפר גדעון' החרדית ו'תלמי גדעון' המסורתית-חילונית. במשך קרוב לחמישים שנה נשמר הסטטוס-קוו בין החילונים והחרדים במושב, עד שלאחרונה, בעקבות רפורמה במועצה האזורית, נבחר ועד מוניציפאלי אחד ליישוב כולו ושתי הקבוצות חזרו לנהל את ענייניהן המשותפים יחדיו (<http://www.emekyizrael.org.il>, <http://tnuathaavoda.info/zope/home>). במושב כ-50 משפחות חרדיות המונות כ-210 נפשות. ביישוב מוסדות חינוך (ראה נספח יב') הנותנים מענה לאוכלוסייתו וכן לאוכלוסייה המגיעה מבית שאן ויישובי תענך.

יתרונו של כפר גדעון הוא, שהוא נתפס מנקודת המבט החרדית כנקודה דתית ירוקה ושקטה, אך אין באלה די על מנת להפוך את המקום לבעל משמעות כלשהי בהיררכיה היישובית החרדית.

מפה 10ב': ריכוזי האוכלוסייה החרדית בפריפריה צפונית בחלוקה פנים עירונית, 2004

(מקור לנתונים: גורביץ וכהן-קאסטרו, 2004*; ראה נספח יג') (1)

* המפה מבוססת על מדרג "רמת ההמוגניות" שיצרו גורביץ וכהן-קאסטרו (2004) בעבודתן בעיבוד נתוני הבחירות בשנת 2003. הרחובות אוחדו לאזורים סטטיסטיים רלוונטיים (על מבנה המדרג ראה בנספח מסי יג').

3.2.1.2.15 חריש – (עיר חרדית עתידית בוואדי ערה)

חריש הוא יישוב עירוני השוכן מדרום-מערב לאום אל-פחם, בפתחו של נחל עירון (וואדי ערה), סמוך לכביש 6, על הגבעות הצופות על אזור חדרה. היישוב מורכב משני יישובים, קציר וחריש, שאוחדו בשנת 1995 למועצה מקומית אחת. חריש והיישוב קציר, שעלו לקרקע בשנת 1982, הם היישובים היהודיים היחידים באזור זה של וואדי ערה, המאוכלס על ידי רוב ערבי. בתחילת שנות התשעים החליטה מדינת ישראל כי חריש, שנוסד כקיבוץ, ייהפך לעיר, כחלק מתוכנית "שבעת הכוכבים" שנועדה לעבות את ההתיישבות היהודית בקו התפר. המגמה היתה ליצור איזון דמוגרפי, על ידי הקמת עיר יהודית בתוך הקו הירוק, בשטח בו חיה אוכלוסייה ערבית המהווה כ-97% מכלל אוכלוסיית האזור. הכוונה היתה לשמור על השטחים באזור וליצור חיץ – שחריש היא חלק ממנו – בין ערביי צפון השומרון לאוכלוסייה הערבית בוואדי ערה (גולן, 2002; שמול, 2002ב', 2002ג'; פז, 2006; בר אלי, 2006; רובנשטיין, 20.6.06).

כל ניסיונות היישוב בחריש כשלו, ובמהלך 20 השנים הראשונות לקיומה התיישבו שם רק בני משפחת קראגיה, שנשלחו למקום על ידי המשרד לביטחון פנים על מנת למנוע שפיכות דמים שמקורה בסכסוך אלים בינם לבין חמוות ג'ואריש מרמלה, וגרעין של מתיישבים דתיים (חרד"לים), חלקם תלמידי ישיבת ההסדר, נשואים ובוגרי צה"ל ממצפה רמון, המונה נכון לשנת 2007 מעל לשישים משפחות (שמול, 2002א', 2002ב', 2002ג', 2002ה'; גולן, 2002; פז, 2006; בר אלי, 2006; זיו, 2002ב'; רובנשטיין, 20.6.06).

בשנת 2007 היה בחריש אוכלוסייה בת כ-1,500 נפש. חריש איננו ישוב דתי: מתוך 300 יחידות דיור המאוכלסות שבו רק כ-10% מיושבות על ידי יהודים דתיים-לאומיים. את אותו אחוז מהווים התושבים הערביים של הישוב. שאר האוכלוסייה הם חילוניים, רובם עולים מחבר העמים (<http://media.kehilot.info/index.php>).

למרות מצבו הקשה של היישוב התנגדו גורמי ממשלה במשך שנים רבות לרעיון בניית עיר חרדית בחריש (פז, 2006). כבר באמצע שנות התשעים גובשה במשרד השיכון תוכנית לייעד את היישוב חריש לאוכלוסייה החרדית. חריש, שהתאחדה עם קציר הסמוכה, היתה אמורה להוות שכונה חרדית גדולה ביישוב המאוחד. אולם במשרד השיכון הבינו כי הגרעין הקיים של התושבים לא ישתף פעולה עם תוכנית זו. בנוסף, באותן השנים החלו להיבנות עבור האוכלוסייה החרדית אלפי יחידות דיור בביתר עילית, ברמת בית שמש, בקריית ספר ובאלעד, כך שנדמה היה שהדרישה והצורך הלכו וירדו. תהליכים אלה הובילו את משרד השיכון להחליט בשנת 2002 על ביטול תוכנית זו (זיו, 2002ב'; שמול, 2002א', 2002ג'). בסוף שנת 2005, כאשר נראה כי עתודות הדיור בערים אלו לא תוכלנה לענות לבדן על הדרישות הנובעות מגודל האוכלוסייה, נפגשו שוב האינטרסים הלאומיים וצרכי הדיור של הציבור החרדי ומשרד השיכון הכין תוכנית שלד מחודשת ליישוב חריש כעיר חרדית (אפרתי, 2005; גינזבורג, 2005; אייכלר, 2007; פרדס, 2008ג'). דבר הקמתה של העיר החרדית חריש אושר בהחלטת ממשלה במרץ 2006 (פז, 2006; בזק, 2006; פרדס, 2008ג'). התוכנית החדשה, שאמורה להביא לוואדי ערה עשרות אלפי חרדים, עוררה זעם עצום בקרב התושבים הערבים באזור והדאיגה לא פחות את החילונים שהתגוררו בחריש. על פי התוכנית, בתוך עשור יעברו לעיר 30 אלף משפחות חרדיות (בזק, 2006; אייכלר, 2007; בר אלי, 2007ג'; רובנשטיין, 20.6.06).

הצורך במציאת פתרונות דיור מידיים עבור המגזר החרדי קיבל משנה תוקף בעקבות סקר חיצוני שנערך במהלך שנת 2006 עבור משרד השיכון, שהצביע על צורך בהקמת כ-100 אלף יחידות דיור

לאוכלוסייה החרדית עד 2025 (כנען ושטרן, 2006). הקמת חריש כעיר חרדית נועדה לספק מענה לצורך הגובר בקרב המגזר החרדי לפתרונות דיור לטווח הקצר. בטווח הארוך יותר שוקלים במשרד השיכון הקמת עיר נוספת בנגב הצפוני או בסביבת קריית גת. היתרון בפיתרון שאותר בחריש, הוא שקיימות בה תשתיות מים וביוב, כבישים ומגרשים בנויים לאכלוס מידי. תוכנית המתאר המאושרת עבור חריש משתרעת על פני 13 אלף דונם, ותוכנית הבינוי המאושרת לה כוללת עוד 4,500 יחידות דיור שטרם נבנו. במשרד השיכון מאמינים כי עתודות הקרקע הגדולות בסביבת היישוב, וקירבתו לתוואי כביש 6 יהפכו את מיקומו לאטרקטיבי עבור האוכלוסייה החרדית, הנוטה להעדיף מגורים קהילתיים הומוגניים (בר אלי, 2006, 2007א', 2007ב', 2007ג'; אפיק, 2007; אייכלר, 2007; ריינץ, 2007א'). בפברואר 2008 נערך דיון נוסף בו סיכמה הממשלה שהעיר חריש תיועד סופית לציבור החרדי והיזמים יכולים "לצאת לדרך" ולשווק את העיר לקהילותיהם (פרדס, 2008ג').

3.2.1.3 תפיסת המרחב החרדי הצפוני

הפריפריה הצפונית, המשתרעת מחדרה ועד קרית שמונה ובה 7% מכלל האוכלוסייה החרדית בישראל, מציגה מבנה בו הריכוזים החרדיים הגדולים – חיפה, טבריה וצפת – מהווים מרכזים אזוריים עבור הריכוזים הבינוניים והקטנים במרחב זה ומספקים להם את מגוון השירותים אותם צורכים הפרט והקהילה החרדים. עם זאת, עדיין נשענים הריכוזים הצפוניים – גם הקטנים אך גם הגדולים – על שתי ערי הראשה במרכז הארץ, ירושלים ובני ברק.

הריכוזים החרדיים הגדולים בפריפריה הצפונית, **חיפה וצפת**, מהווים במידה מסוימת גם סוג של "גלעיני משנה" (ראה תת פרק 1.2.1). אמנם עוצמתם (גודלם הפיזי) והיקף פעולתם קטן באופן משמעותי מערי הגלעין החרדיות (בני ברק וירושלים), אך תפקידן של ערים אלו מרכזי במרחב בו הן ממוקמות, היות והן מספקות שירותים כגון מוקדי תעסוקה, חינוך וצרכנות עבור היישובים הקטנים במדרג. לכך יש להוסיף את עובדת היותן יעד להגירה לאוכלוסייה חרדית מקרב תושבי האזור הצפוני. יחד עם זאת, יש להדגיש שתי נקודות בהקשר זה: הראשונה היא, שלא ניתן להשוות את עוצמתה של חיפה כ"גלעין משנה" בתוך ההיררכיה של האוכלוסייה הכללית, בו היא מהווה את מרכזו של המטרופולין הצפוני אל מול תפקידה כריכוז חרדי בינוני-קטן במרחב החרדי הכללי. השנייה היא, שעצם קיומם של גלעיני משנה קטנים במרחב הצפוני אינו מבטל את משקלן המכריע של בני ברק וירושלים בתוך המרחב החרדי, ובכך אין הוא מבטל את המבנה הדו-קוטבי המאפיין את מרחב זה, המבוסס על שתי ערי הראשה החרדיות אל מול השוליים הפריפריאליים שלו.

הפריפריה הצפונית נתפסת כ"ירוקה" יותר, בעלת אקלים טוב, מרחבים ואיכות חיים. על אף שהיא נתפסת כקרובה יותר למרכז מאשר רעותה הדרומית, מרבית היישובים בה לא מצליחים לטפס במעלה ההיררכיה החרדית הארצית: ראשית, עקב ריחוקה מבני ברק וירושלים, ושנית בשל דימוי קהילתיה בקרב החברה החרדית הישראלית, הן בשל הפתיחות של חלקן לחברה הסובבת והן בשל הרכב האוכלוסייה בהן. ריכוזיה הוותיקים בצפת וטבריה, למשל, לא גדלים ומתרחבים בשל דימוים כמזרחיים וכ"רוחניים" מדי בקרב הציבור החרדי. ברסלב וחב"ד הן הקהילות הדומיננטיות בהם, וגידולם מתבסס בעיקר על בעלי תשובה מהיישוב עצמו (אריאלי, 27.6.06; איזק, 8.11.05).

3.2.2 הפריפריה הדרומית החרדית

הפריפריה החרדית בדרום הארץ, הפרוסה מקריית מלאכי בצפון ועד ירוחם בדרום, מכילה כ-6% מכלל האוכלוסייה החרדית בישראל (כ-36,400 נפשות) בריכוזיה החרדיים המובהקים: **נתיבות, אופקים, קריית גת, באר שבע, ערד, קריית מלאכי, תפרח, ירוחם, אשקלון, שדרות, דימונה, קוממיות וחזון יחזקאל (אלומה)** (ראה נספח י'2). על אף המקובל בחלוקה הארצית הכללית, אשדוד אינה נכללת בפריפריה הדרומית החרדית בשל התנהלותה כעיר חרדית גדולה במרכז, בשל זיקותיה הייחודיות לאזור המרכז ובשל היותה – מבחינה היררכית ופונקציונאלית – קודקוד ב"משולש החרדי", התוחם בתוכו את מרבית האוכלוסייה החרדית בישראל. גם באזור זה קיימים ריכוזים קטנים חרדיים נוספים בתוך המרחב החרדי הדרומי (כדוגמת הריכוז החב"די באילת, ריכוזים מתחרדים במושבם השונים ואחרים). שוב גם כאן בריכוזים אלה האוכלוסייה חרדית אינה משמעותית והיא הנבלעת בתוך רוב של אוכלוסייה חילונית או מסורתית בעיקרה.

תקופת קום המדינה הינה נקודת הציון לתחילתה של פריסת האוכלוסייה החרדית בפריפריה הדרומית. הקהילה החרדית **בבאר שבע** נוסדה בשנת 1948 על ידי יהודים אשכנזים שעלו מאירופה והקימו בה קהילה קטנה. שתי קהילות נוספות שקמו באותה התקופה היו המושבים החרדיים **תפרח וקוממיות**: תפרח נוסד בשנת 1949 על ידי עולים מצפון אפריקה ועולים מהונגריה (חסידי סאטמר) במסגרת תנועת אגודת ישראל (את אופיו המיוחד של המקום – הנחשב לאדוק, קפדני וסגור – קיבל היישוב עם הקמתה של הישיבה הליטאית הגדולה, ישיבת "תושיה", בסוף שנות השישים) (קאהן וזיסמן, 2005; מקלב, 11.6.06; רבינוביץ, 7.3.06; כהן, 9.5.06) וקוממיות נוסדה בשנת 1950 בידי חיילים משוחררים, אנשי הפלוגה הדתית שלחמה באזור במלחמת העצמאות והשתייכה לאגודת ישראל (ענר, 2002). שני ריכוזים ותיקים נוספים במרחב החרדי הדרומי הם **חזון יחזקאל (אלומה) וקריית מלאכי** שהוקמו במהלך שנות השישים. הראשון הוקם כמרכז שירותים לקהילות הדתיות באזור, ובו הוקם כפר נוער חרדי של צעירי אגודת ישראל (מאוחר יותר נפתחה במקום ישיבה ליטאית גדולה, "קהילת יעקב") (קאהן וזיסמן, 2005; כהן, 9.5.06) ובשני הוקמה בהוראת הרבי מלובביץ' שכונת "נחלת הר חב"ד", שיועדה לציבור חסידי. במהלך שנות השבעים ועד אמצע שנות השמונים – כחלק מתהליך ההתיישבות החרדית בעיירות הפיתוח בפריפריות (ראה תת פרק הגירה) – הוקמו בפריפריה הדרומית שבעה ריכוזים נוספים: **אופקים, נתיבות, ערד, אשקלון, ירוחם, דימונה ושדרות**. באמצע שנות התשעים הוקמה הקריה החרדית **בקריית גת** ביוזמתו של האדמו"ר מגור. אמנם במקום היו קיימות לפני כן קהילות חרדיות אחרות, אך אלו היו חסרות משקל ולכן הקמתה של הקריה כמרחב נבדל ביישוב היא המסמנת את ייסודה של קהילה משמעותית בעיר. (ראה נספח ט'). בשנים האחרונות מתקיים דיון סביב הקמתה של עיר חרדית נוספת במרחב הדרומי, **כסיף**, בין ערד לבאר שבע, ליד היישוב הבדואי כסייפה. אם וכאשר תוקם, תהיה זו העיר החרדית ההומוגנית הראשונה במרחב הפריפריה הדרומית.

הריכוזים החרדיים בדרום מציגים שלושה דגמים מרחביים השונים באופיים ובתהליכי התפרסותם במרחב. הדגם הראשון הוא **קהילות וישיבות ליטאיות** שהוקמו במהלך שנות השבעים והיוו את הגרעין התורני בעיירות הפיתוח הדרומיות. אלו היוו מוקד גם לתושביה המסורתיים של העיירה (מה שיצר מאוחר יותר ריכוזים חרדיים המורכבים בעיקר מבעלי תשובה מקרב עדות המזרח). הראשונות ברשימה זו הן אופקים ונתיבות, המהוות את העוגנים הראשיים של המרחב הדרומי, ואליהן מצטרפים ריכוזי שוליים חרדיים (אשקלון, ירוחם, שדרות ודימונה), אשר נוצרו בצורה דומה. הדגם השני הוא

קהילות שנוצרו סביב הקמתן של קריות חסידיות מתבדלות כדוגמת קריית חסידי חב"ד בקריית מלאכי וקריות חסידי גור בערד ובקריית גת. אלו מתנהלות במבנה קהילתי סגור ופחות מזמין, אך עצם קיומן גורר לעיתים קרובות הגעה של קהילות חרדיות נוספות או תהליכים של התחרדות, אם כי לא ככניסה לתוך הקהילה (בוודאי שלא לקהילות חסידי גור). הדגם האחרון בפריפריה הדרומית הוא **היישובים הכפריים הקטנים** שנוצרו כצורך היסטורי (בעיקר של הגופים המיישבים של אגודת ישראל) והתפתחו על פי רוב סביב מוסד חינוכי שהוקם במוקם (כדוגמת ישיבת "תושייה" בתפרח או המוסד החינוכי בחזון יחזקאל) (ראה פירוט בתת פרק 3.2.2.2).

נכון לשנת 2006 הריכוזים הגדולים במרחב הדרומי הם נתיבות, אופקים וקריית גת, המכילים כ-60% מתושביה החרדיים של הפריפריה הדרומית. הריכוזים הבינוניים כוללים את באר שבע, ערד, תפרח וקריית מלאכי ומכילים כ-30% מהחרדים במרחב הדרומי. הריכוזים הקטנים ביותר בסדר ההיררכי בתוך מרחב זה הם ירוחם, שדרות, אשקלון, קוממיות, חזון יחזקאל ודימונה, המכילים כ-10% מכלל תושבי הפריפריה הדרומית (ראה נספח י"2).

כפי שצוין בניתוח הפריפריה הצפונית, להיררכיה המרחבית על פי סדרי גודל דמוגרפים יש משמעות רבה, אך היא אינה מצביעה בהכרח על מיקומם בהיררכיה הנבנית על פי תפיסת האוכלוסייה החרדית אותם: תמונת מצב נקודתית לא מראה לבדה את מגמת התפתחות היישוב (שלילית או חיובית) ואין בה גם כדי להראות משמעויות ייחודיות ליישוב זה או אחר, המציבות אותו במיקום היררכי שאינו מבוטא על פי גודלו.

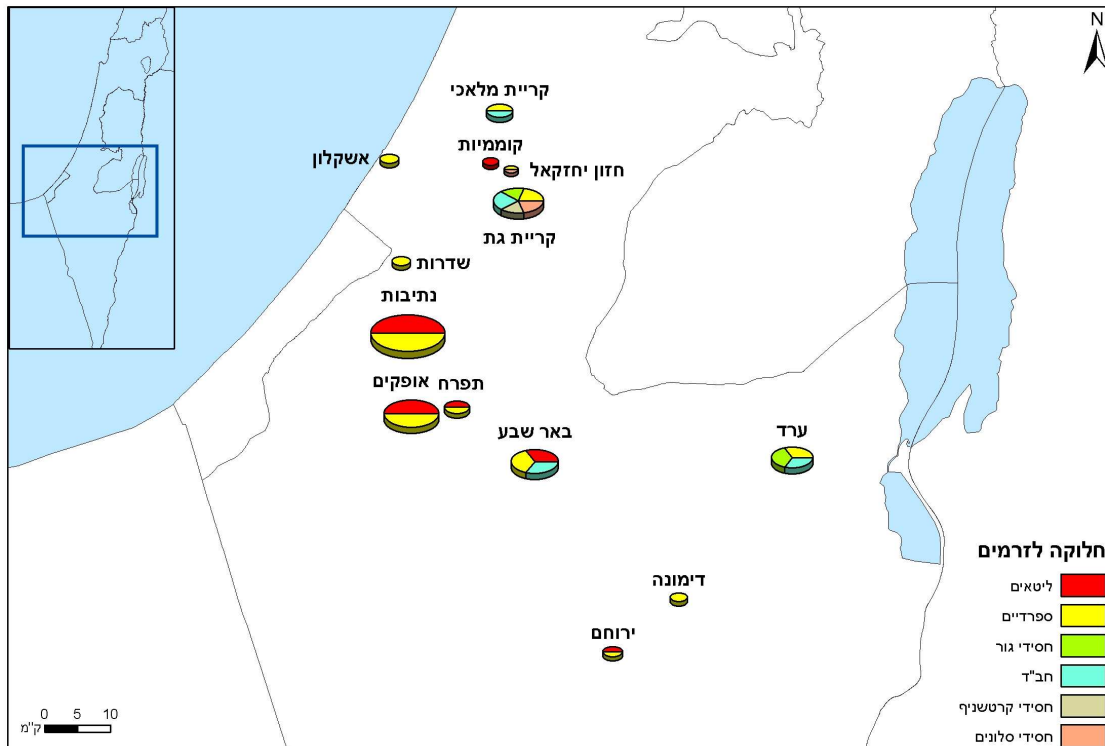
3.2.2.1 המרחב החרדי הדרומי – תתי קהילות ומערכות יחסי גומלין

3.2.2.1.1 תתי קהילות במרחב החרדי הדרומי

הפריפריה הדרומית מורכבת בעיקרה מקהילות גדולות של חוזרים בתשובה, שהן תוצר של קהילות מסורתיות (בעיקר מקרב עדות המזרח) שהיו את עיקר אוכלוסייתן של עיירות הפיתוח הדרומיות והיו "קרקע פורייה" להשפעת פעילות של רבנים כריזמטיים, מוסדות וגופי החזרה בתשובה. באזור זה קהילות חב"ד גדולות וכן קבוצות קטנות של חסידויות מהליבה החרדית – כמו גור, קרטשניף וסלונים – וכן חרדים מקרב הקהילות הליטאיות, שהיו הראשונות להקים גרעינים חרדיים "חלוצים" במרחב זה.

מפה 11 המציגה את פריסת תתי קהילות במרחב הדרומי, מבוססת על ראיונות עומק, קבצי נתונים של משרד פרסום למגזר החרדי המשווקים לריכוזים אלו וספרי טלפונים של הקהילות החרדיות ("מפתח העיר", "המדריך החרדי" וספרי טלפונים נוספים של קהילות חרדיות). מחוון זה מבוסס על נתונים איכותניים, שעל מנת לבחון את מהימנותם נערכו מספר הצלבות שחזרו על עצמן ואפשרו להעריך את גודלם והרכבם של הריכוזים השונים (ראה נספח יא'). כפי שצוין במפת הקהילות בפריפריה הצפונית (ראה מפה 9), בכל ריכוז קבוצות חזקות יותר וחזקות פחות. עם זאת, העוגות המופיעות במפה זו "פרוסות" באופן שווה בין כל הקבוצות המרכיבות את אותו ריכוז, וזאת בשל הקושי ליצור נתונים אמניים ומדויקים לגבי גודלה של כל אחת מהן. פער זה יושלם ברובו בהמשך הפרק, עם סיפורו הפרטני של כל ריכוז וריכוז.

מפה 11: פריסת תתי הקהילות החרדיות בפריפריה הדרומית, 2006

(מקור: קובץ מקורי)

במפה 11 ניתן לראות כי הריכוזים הגדולים **בנתיבות ובאופקים** מורכבים בעיקר מקהילות ליטאיות וספרדיות. כאמור, הקהילות הליטאיות היוו את גרעין החלוץ להקמת נקודה חרדית ביישוב, והיות שבראש סולם הערכים הליטאי יושבים למדנותו וחוכמתו של האדם ולא מקור מוצאו – התרכזה סביבם קהילה ספרדית גדולה, המבוססת על בעלי תשובה רבים. מלבד הקהילה הספרדית והמוסדות הליטאיים הולכת ומתגבשת באופקים גם קהילת חסידי חב"ד (ראה פירוט בתת פרק 3.2.2.2). בריכוז החרדי **בקריית גת** ניתן למצוא באופן יחסי מגוון גדול של קהילות חרדיות – סימן לריכוז חרדי ההולך ומתבסס – וביניהן אלה של חסידי גור, חסידי חב"ד, חסידי קרטשניף (בראשות האדמו"ר מקרטשניף קריית גת), קהילה קטנה של חסידי סלונים וקהילה חרדית-ספרדית. בקהילות החרדיות **בבאר שבע, ירוחם, שדרות, דימונה ואשקלון** עיקר הקהילה החרדית מורכבת מהציבור הספרדי ובמידה פחותה – אם בכלל – מציבור ליטאי או מציבור של חסידי חב"ד. האוכלוסייה החרדית **בערד** מורכבת בעיקרה מקהילת חסידי גור, אשר אליה מצטרפות משפחות מחסידות חב"ד וציבור ספרדי חרדי. עיקר האוכלוסייה החרדית **בקריית מלאכי** משתייך לקהילת חב"ד (בתוכה ציבור ספרדי גדול של בעלי תשובה). בקהילות הקטנות מתגוררים לצד קהילה ספרדית חסידי סלונים (**חזון יחזקאל**) וציבור ליטאי של בוגרי ישיבת "תושייה" (**תפרח**). (ראה פירוט בתת פרק 3.2.2.2). (ראה נספח יא').

המפה מראה היטב את סדרי הגודל של הריכוזים בתוך המרחב בהשוואה זה לזה. בדומה למערכת יחסי הגומלין במרחב הכללי – גם כאן קיימת השפעה היררכית לסדרי הגודל, כאשר היישובים הגדולים במרחב מהווים מוקדים הנותנים מענה לנושאי תעסוקה, מסחר, חינוך וצרכי קהילה אחרים. **אופקים ונתיבות** מהוות את המרכזים האזוריים החרדיים כאשר הריכוזים הקטנים נעזרים בשירותיהם. אף בין

שני ריכוזים אלה ישנה היררכיה, כאשר התשתית בנתיבות מעט יותר מפותחת ומהווה יעד עבור אופקים. אל שני הריכוזים הללו מצטרפת **באר שבע**, שאמנם אין בה ריכוז חרדי גדול, אך היא משמשת כעיר מחוז גם עבור תושביה החרדיים של הפריפריה הדרומית. כאן חשוב גם לציין את העיר **אשדוד** שאמנם הוצאה מתוך המרחב הדרומי (וצורפה למרחב הארצי החרדי במרכז), אך קהילתה הגדולה והוותיקה ומגוון תשתיותיה, הייעודיות לציבור החרדי, מהוות מוקד שירותים לריכוזי הדרום החרדיים בשל קרבתם הגיאוגרפית. **קריית גת**, על אף גידולה והתפתחות תשתיותיה כריכוז חרדי משמעותי במרחב הדרומי, לא מהווה נכון לזמן זה מרכז אזורי חרדי. הסבר לכך יכול להיות קרבתה לאשדוד (המושכת את מרבית הביקוש באזור זה, על פי "חוק הגרביטציה", בו מערכת הריכוזים בין שתי ערים גדולות נמשכת אל העיר הגדולה בעלת התשתיות המפותחות) או עצם העובדה שזהו ריכוז צעיר יחסית שתשתיותיו ומיצובו במרחב עוד בתהליכי התפתחות. הריכוזים החרדיים הבינוניים והקטנים במדרג סדר הגודל במרחב הדרומי – דוגמת ערד, קריית מלאכי, ירוחם ותפרח – אמנם מקבלים שירותים מהריכוזים החרדיים הגדולים יותר בהיררכיה, אך הם מספקים בעצמם שירותים לקהילות חרדיות קטנות יותר ולקהילות הדתיות המחפשות שירותים תורניים יותר בתוך המרחב הדרומי. חשוב לציין, שבדומה לפריפריה הצפונית, על אף קיומם של המרכזים החרדיים הדרומיים הגדולים, בעלי התשתיות, קיימת מערכת מורכבת של זיקות מריכוזי הדרום החרדיים (הקטנים והגדולים) לערים החרדיות הוותיקות בני ברק וירושלים. חיזוק לכך ניתן לראות בקיומה של רשת קווי תחבורה ייעודית המחברת את ריכוזי הדרום לערים החרדיות הגדולות במרכז הארץ המורכבת מקווים ציבוריים (ראה נספח ה'1, ה'2) אשר אליהם נוספים קווים פרטיים רבים (שנתונייהם אינם משתקפים בנתונים) המובילים מריכוזי הדרום ישירות לערים הוותיקות (הלוי, 2003; מדינה, 2006; קאהן, 2005; קאהן וזיסמן, 2005).

כמו בפריפריה הצפונית, מערכת הנסיעות הקבועות מריכוזי הפריפריה הדרומית מדגישות את התלות התרבותית והחומרית שיש לריכוזים אלה, וזאת על אף ריחוקם הפיזי מהמרכז החרדי והיותם ממוקמים בתוך ערים (חילוניות אמנם) בעלות תשתיות מסחריות רחבות. ערים אלו לא יכולות לספק את דרישות הכשרות והצניעות של השירותים והמוצרים אותם צורכת האוכלוסייה ומתוך כך מעדיפה הקהילה החרדית מערכת אספקה עצמאית, המבוססת על הקהילה המקומית, על ריכוזי הדרום הגדולים ועל הריכוזים הוותיקים במרכז הארץ. אל סיבות אלו מצטרפות גם זיקות קהילתיות המאפיינות באופן מיוחד את אנשי הקהילה החרדית (ביקור אצל הרב, ביקורי קרובים, חגים, השתתפות באירועי שמחה וצער וכדומה) וכן הסתמכות על מוסדות חינוך חרדיים ביישובים הוותיקים, בעיקר אצל הבנים ובגילאים המבוגרים (גיל ישיבה גדולה).

התמונה המתקבלת היא של מדרג פנים מרחבי, המחובר בקשרים חזקים למבנה הדו-ראשי של המרחב החרדי, המורכב משתי ערי הראשה המרכזיות בני ברק וירושלים. על מנת לבחון לעומק את התנהלות המבנה המדרגי המרחבי הדרומי ומערכות יחסי הגומלין נתייחס כפי שעשינו בפריפריה הצפונית, לארבעה נושאים: שירותים וצרכנות, תעסוקה, חינוך והגירה.

3.2.2.1.2 שירותים וצרכנות במרחב החרדי הדרומי

כמו בכל קהילה חרדית ברחבי הארץ, מנהלים אנשי הפריפריה הדרומית מרחב אוטונומי-כלכלי משלהם ובו חנויות ייעודיות לקהילה החרדית (חנויות מזון כשרות, ביגוד צנוע, עיתונות חרדית, מערכת של גמ"ח תומכת וכדומה). לתושבי הריכוזים החרדיים בדרום יש היררכיה של קניות בתוך המרחב

ומחוצה לו. בריכוזים הגדולים **בנתיבות ואופקים** יש היצע גדול יחסית של מסחר ושירותים עבור האדם החרדי במרחב הדרומי, שבהם הוא עורך קניות מזון ומוצרים ייעודיים שונים. **אשדוד**, הנמצאת על קו התפר בין מרכז לדרום, מהווה מוקד צרכני משמעותי ליישובי צפון ומערב הפריפריה הדרומית החרדית, בעוד **שנתיבות ואופקים** מהוות מוקד צרכני לריכוזים החרדיים הקרובים – שדרות, תפרח, ירוחם, ערד ובאר שבע (שעל אף גודלה ההיצע הייעודי בה פחות מפותח). נתיבות ואופקים אף מהוות מוקד לריכוזים הדתיים הקטנים בסביבתן, הנהנים מכשרויות מהודרות, מהיצע של ביגוד צנוע וממגוון של מוצרים לבית הדתי והחרדי.

יחד עם זאת, כפי שצוין קודם לכן, ובהתאם לכלל הקלאסי של "סף כניסה" ו"טווח מוצר", שפותח מתוך תיאורית המקומות המרכזיים, עדיין קיים קשר הדוק לערים הוותיקות בני ברק וירושלים (בעיקר בני ברק, כאשר הנסיעה לירושלים מיועדת על פי רוב לביקור קרובי משפחה ולאירועים) בהן קונים את רוב המוצרים הנדרשים – מזון ייחודי לשבת, לבוש (חליפות, ביגוד לנשים, ביגוד לילדים, כובעים, פאות), מוצרים לבית (תשמישי קדושה, ספרים) וכדומה. הנסיעות לבני ברק למטרת קניות מתרחשות על בסיס שבועי ואף על בסיס יומי בחלק מהמקרים, כאשר פעמים רבות הן משולבות עם מטרות נסיעה נוספות כמו ביקור אצל הרב, ביקורי קרובים או אירוע. זמן הנסיעה מאופקים, למשל, לבני ברק הוא שעה ורבע באוטובוס, ובעיר פועלים מספר קווי אוטובוס לבני ברק ולירושלים היוצאים כ-5-6 פעמים ביום (קאהן וזיסמן, 2005; מדינה, 2006; רבינוביץ, 7.3.06). גם במרחב הדרומי, במרבית הריכוזים – קטנים כגדולים – קיימת רשת ענפה של מכירות ביתיות במגוון רחב של תחומים: מזון, לבוש, ספרים, תכשיטים, תשמישי קדושה ועוד. המכירות הביתיות מניעות מערכת כלכלית פנימית, אך בדרך כלל אינן מבטלות את הצורך בקשר המסחרי עם הריכוז החרדי הגדול הקרוב ובעיקר את הקשר עם בני ברק וירושלים.

כמו בפריפריה הצפונית, גם בין ריכוזי הדרום קיימת אינטראקציה בהקשר המסחרי וצריכת שירותים עם היישוב החילוני בתוך העיר המעורבת בה נמצא הריכוז החרדי, בהיותם ריכוזים חרדיים המרוחקים גיאוגרפית מהמרכז. עיקר האינטראקציה מרוכזת סביב השימוש בשירותים הקהילתיים הכלליים – בנקים, קופות חולים, שירותי ציבור, דואר, ביטוח לאומי ועוד (כאמור, כל עוד תנאי הכשרות והצניעות מאפשרים זאת).

3.2.2.1.3 תעסוקה במרחב החרדי הדרומי

באופן מובהק אף יותר מן הפריפריה הצפונית, ובשל הריחוק הגיאוגרפי – בהקשר התעסוקתי הזיקות הן מקומיות יותר והקשר היום-יומי או השבועי למרכז הארץ כמעט ונמחק. כאן יש משמעות רבה למערכת הקשרים בין הריכוזים החרדיים בתוך המרחב החרדי הדרומי ובין לבין העיר המעורבת בה נמצא הריכוז החרדי או ליישובים הדתיים והמסורתיים בסביבת הקהילה.

מוסדות החינוך והקהילה, כמו גם מקצועות קודש למיניהם – משגיחי כשרות, כותבי מזוזות וסופרי סת"ם – בריכוזים החרדיים מהווים את עיקר הפרנסה עבור הציבור החרדי היושב בהם. יש לזכור שמרבית הגברים בקהילות החרדיות הם אברכי כולל ("תורתם אומנותם") וכתוצאה מכך הנשים אחראיות על פרנסת המשפחה. זו נמצאת כאמור בהוראה במוסדות החינוך, הנהלת חשבונות, גרפיקה, מזכירות, ובמכירות בבתיים (קאהן וזיסמן, 2005; מדינה, 2006; רבינוביץ, 7.3.06). בין הריכוזים החרדיים הגדולים בדרום – **נתיבות, אופקים וקריית גת**, המהוות מוקד לתעסוקה – לבין הריכוזים

הבינוניים והקטנים במרחב (ירוחם, תפרח, שדרות, קוממיות ואחרים) קיימת מערכת של יחסי גומלין בהקשר התעסוקתי בעיקר סביב מוסדות החינוך.

מלבד מציאת פרנסה ביישובים החרדיים הגדולים מוצאים תושבי הריכוזים החרדיים פרנסה בפעילות תורנית במרחבים הדתיים והחילוניים הקרובים אליהם. לדוגמא, מאופקים יוצאים בכל יום עשרות אברכים ללמוד בכוללים שהוקמו במושבי האזור ועשרות מורות ומלמדים יוצאים מדי יום לעבוד במוסדות החינוך בכל אזור הנגב. כך גם בקריית גת, בה נשות הקהילה החרדית עובדות במערכות החינוך החרדיות באשקלון, בבאר שבע, בשדרות ואף בקוממיות (קאהן וזיסמן, 2005; רבינוביץ, 2000).

תופעה שאובחנה בצפון וקיימת אף בפריפריה הדרומית היא עיסוקם של רבים מהתושבים (גברים ונשים) גם בתוך המרחב הכללי בעיר המעורבת בפקידות, במסחר, ברשויות מקומיות ובמקצועות נוספים רבים ומגוונים. כאמור, סביר ומאפיין פריפריאלי זה נוצר בשל גודלה המצומצם של האוכלוסייה בפריפריה, שלא מאפשר לחרדים – על אף שזו תהיה בחירתם הראשונה – להתכנס בדי אמות הקהילה בהקשר התעסוקתי, שכן הקהילה אינה מספיק גדולה מבחינה כמותית ואין בה די פרנסה לכולם בתוך המרחב הנבדל.

גם ביישובים החרדיים בעלי האופי החקלאי במרחב הדרומי, דוגמת **קוממיות ותפרח**, חלק גדול מהגברים הם אברכים שתורתם אומנותם. מושב תפרח מבוסס על קריית חינוך חרדית (סביב ישיבת "תושיה"), ורק חלק מהמשקים החקלאיים בו פעילים (מרכז מידע התיישבות מועצה אזורית מרחבים, 2007). אמנם בקוממיות קהילת היישוב היא בעלת אופי חקלאי (גידולי שדה, הודים, עופות ורפתות), אך חלק ניכר מהקהילה איננו חקלאי ונשות היישוב מועסקות בהוראה במוסדות החינוך המקומיים (קאהן וזיסמן, 2005).

3.2.2.1.4 חינוך במרחב החרדי הדרומי

בחלוקה הארצית, מוסדות החינוך החרדיים הנמצאים בפריפריה הדרומית (מקריית מלאכי ועד אילת לא כולל אשדוד) מהווים כ-7% מן המוסדות החרדיים ברחבי הארץ ולומדים בהם כ-7% מכלל התלמידים הלומדים במוסדות החינוך החרדיים (ראה מפות 2, 3, ראה נספח ד'2, ד'4). מוסדות החינוך ביישובים הגדולים במרחב החרדי (**נתיבות, אופקים, קריית גת**) מהווים מקור משיכה הן לתלמידים מהיישובים הדרומיים והן לתלמידים מהריכוזים החרדיים במרכז הארץ, בעיקר בגילאים שמעל 17, אם כי בקונוטציה חוגית גם לתלמידים צעירים יותר (לדוגמא, מוסדות חב"ד בקריית מלאכי ובקריית גת מושכים תלמידים בוגרים וצעירים מריכוזי חב"ד ברחבי הארץ).

כפי שראינו (פרק 3.1.2), בחלק מיישובי הפריפריה המרוחקים לומדים תלמידים רבים מבחוץ (אפילו מהריכוזים הגדולים בבני ברק ובירושלים), ואילו חלק ניכר מבני היישוב בוחרים ללמוד במוסדות אחרים במרכז הארץ. שלושת המניעים לתופעה זו, באים לידי ביטוי גם בפריפריה הדרומית: הראשון מתייחס לסיטואציה בה המוסד הגבוה במקום הוא ברמה גבוהה ונחשב למוצלח במיוחד בקנה מידה ארצי. במקרה זה נשלחים אליו תלמידים מצטיינים מכל רחבי הארץ (לדוגמא ישיבת "תושיה" בתפרח ו"ישיבת הנגב" בנתיבות), בעוד שבני המקום עצמו ייתכן שאינם מצליחים להתקבל אליו או שמעדיפים ללמוד במרכז. השני הוא המצב ההפוך, בו המוסד הקיים ביישוב נועד לקליטתו של נוער שנפלט מכל מסגרת חינוכית אחרת, ובמקרה זה בני היישוב אינם חפצים ללמוד בו ויוצאים ללמוד בחוץ (לדוגמא, "סמינר אופקים" באופקים או "בית יעקב" לבנות בקוממיות). המניע השלישי הוא אי-התאימות בין

המוסד לבין חלק מאוכלוסיית היישוב (למשל, מוסדות חסידות גור בערד אינם משרתים את הקהילה הספרדית בעיר, כשם ששיבת "תושיה" בתפרח אינה משרתת את תושביו הספרדיים של המושב).

כאמור, בגילאים הצעירים (6-16) הנטייה הקיימת היא שבנות, תלמידי בתי ספר יסודי (תלמודי תורה) ואף תלמידי ישיבות קטנות ילמדו במקום שאינו מרוחק ממקום מגוריהם, על מנת שיוכלו לחזור מידי ערב הביתה. כך ניתן לראות שבמוסדות החינוך החרדיים לגילאי 6-16 ביישובים השונים במרחב הדרומי היוו בני המקום את עיקר התלמידים (ראה נספח ד'7, מפה 3). יחד עם זאת, בפריפריה הדרומית מהווים מוסדות חרדיים מקומיים רבים גם יעד לקהילות דתיות ומסורתיות באזור. דוגמא לכך ניתן לראות באופקים, שמוסדותיה משרתים את ילדי הקהילות החרדיות והדתיות ממושב האזור (עמיעוז, גילת, פטיש, פדויים, מבטחים, תלמי אליהו, פעמי תש"ז ואחרים), מושבים קטנים בעלי גוון דתי מסורתי השולחים את ילדיהם להתחנך במסגרות התורניות בעיר. כך גם בקריית גת, שמוסדותיה לגילאים הצעירים מהווים גורם משיכה לקהילות הדתיות והמסורתיות באזור, דוגמת עוצם, שדות מיכה, אלמה, אחוזם, קוממיות, ברקת ואחרים.

הדגם המרחבי של הפריפריה הדרומית אינו מאפשר לנו לעקוב אחר היררכיה מרחבית ברורה בין היישובים בהקשר של פריסת מוסדות החינוך והלומדים בהם. הסיבה לכך היא בשל חשיבות קשרי הקהילות הפנים-חוגיים החוצים ("פורצים") בין המרחב הצפוני החרדי לדרומי ולמרכזי, שכן פריסת התלמידים (בעיקר בגילאים הבוגרים) היא תלויה איכות וסוג המוסד ולא תלויה קירבה גיאוגרפית. דוגמא לכך ניתן לראות בחסידי גור מערד, השולחים את ילדיהם לישיבה קטנה של גור בחיפה או בירושלים.

אורח החיים החרדי – המעלה על נס את איכות מוסד הלימוד והגורם לכך שהשתייכותו הלימודית, החוגית והתדמיתית גוברת על הזיקה הגיאוגרפית הטבעית – יוצר דגם "פרוץ" וחלקי, השונה במבנהו מהדגם החילוני, אשר קיימת בו היררכיה מרחבית ברורה יותר בין היישוב המרכזי באזור בו נמצאים מוסדות החינוך, ליישובי הסביבה. עם זאת, בפריפריה הדרומית החרדית, באופן מובהק יותר מאשר בכל מרחב חרדי אחר, ניתן לזהות בגילאים הצעירים יותר היררכיה פנימית גם בהקשר של חינוך, אולי בשל המרחק הגיאוגרפי הרב: ילדים מדימונה, למשל, לומדים בירוחם, מירוחם לומדים באופקים ונתיבות, והיישובים החרדיים (בעיקר הקטנים והבינוניים) משרתים את הקהילות הדתיות והמסורתיות מיישובי הסביבה העוטפת אותם. במעלה המדרג נמצא, שהיישובים בהם תשתית משמעותית יותר של מוסדות חינוך מהווים גורמי משיכה לריכוזים החרדיים הקטנים יותר במדרג, בהם לא התפתחה תשתית מוסדית חינוכית מספקת.

3.2.2.1.5 הגירה במרחב החרדי הדרומי

כאשר בוחנים את נתוני ההגירה מכלל הפריפריה הדרומית נמצא שנכון לשנת 2004-5 (נתון הרלוונטי גם לזמן כתיבת שורות אלו, שנת 2008) קיים מאזן הגירה שלילי למרחב זה (בדומה למרחב הפריפריה הצפונית), כאשר את עיקר ההגירה מושך אזור מרכז הארץ ההולך ומתחזק אל מול הפריפריות המרוחקות (ראה מפה 7, ונספח ח'2). יחד עם זאת יש לבחון את כיווני ההגירה בתוך ריכוזי המרחב הדרומי ומחוצה לו ולבדוק האם כיוונים אלו מסמנים או מחזקים את ההיררכיה הפנים מרחבית שנמצאה בו, והאם היישובים החזקים מושכים את ריכוזי הפריפריה הבינוניים והחלשים או שאלו עוזבים את ריכוזיהם, מדלגים על הערים החזקות בדרום ועוברים ישירות לריכוזים הגדולים במרכז.

נתוני ההגירה בפריפריה הדרומית מראים שקיימת אינטראקציה של מעבר תושבים בתוך הפריפריה עצמה, במידה מובהקת יותר מאשר בפריפריה הצפונית. הסבר לכך יכול להיות הריחוק המשמעותי יותר (לעומת הפריפריה הצפונית) מערי המרכז החרדיות, מבנה פחות מגוון של הקהילות – כקהילות ספרדיות של בעלי תשובה – ועצם קיומה של אוכלוסייה חרדית בתוך סביבה "תומכת" של אוכלוסייה מסורתית-דתית בעיר המעורבת, הפחות מאיימת עבור האדם החרדי. קיימת מערכת של קשרי הגירה פנים מרחביים בין הריכוזים החרדיים הגדולים בדרום – **נתיבות, אופקים, קריית מלאכי, קריית גת** – ובין הריכוזים החרדיים הבינוניים והקטנים הקרובים אליהם, כמו ההגירה לאופקים וממנה מהיישובים תפרח וירוחם. נתוני ההגירה מהריכוזים החרדיים לנתיבות מראים שכמחצית מהמהגרים לעיר היגרו מהריכוזים הדרומיים (אופקים, ירוחם, ערד וקריית מלאכי) וכמחצית מהריכוזים הגדולים במרכז הארץ (בית שמש, ירושלים, בני ברק וביתר עילית). דינאמיקה מעניינת של הגירה היא בין ריכוזי הדרום לבין העיר **אשדוד** הנמצאת על קו התפר בין מרכז לדרום ומהווה את הקודקוד הדרומי של "המשולש החרדי" במרכז הארץ. גודל קהילתה, מגוון חוגיה ותשתיות הייעודיות מושכות אליה את אנשי הדרום אשר יכולים לעבור ל"עיר חרדית" גדולה מבלי לשנות באופן קיצוני את אזור מגוריהם. עיקר המהגרים אליה מקורם בריכוזי חסידות גור במרחב הדרומי (בערד ובקריית גת) הנמשכים לקהילתה הגדולה של חסידות זו בעיר.

אך עיקר הניידות היא מריכוזי הפריפריה הדרומית לריכוזים הגדולים במרכז הארץ – לערים הוותיקות (בני ברק וירושלים) והערים החדשות (אלעד, רמת בית שמש ומודיעין עילית), השואבות לתוכן אוכלוסייה צעירה מכלל המרחב החרדי (ראה פרק 3.1.6). סיבות לכך עשויות להיות הרצון לגור קרוב למרכזי הכובד הראשיים של החברה החרדית, הרצון לגור בעיר חרדית הומוגנית בעלת אוכלוסייה צעירה או הבחירה במגורים קרוב לקהילה המשמעותית של חוג ההשתייכות. כך למשל, יש מעבר של חסידי חב"ד **מקריית מלאכי** לריכוזים בהם קיימות קהילות חב"ד משמעותיות, כגון כפר חב"ד, אלעד, בני ברק, רחובות, ביתר עילית וירושלים. היות שקריית מלאכי מזוהה בעיקר כריכוז משמעותי של קהילת חב"ד, היא מהווה יעד בעיקר עבור אנשי החסידות ואינה מהווה יעד לקבוצות אחרות מקרב האוכלוסייה החרדית, שחלקן אף מסתייג מלגור בסמיכות לקהילת חב"ד בשל אורחותיה וסגנונה השונה ממאפייני הליבה החרדית. דוגמאות נוספות "להגירה קהילתית" מתוך המרחב הדרומי הן **ערד וקריית גת**, הנמצאות בקשרי הגירה פנימית עם ריכוזים חרדיים שונים של קהילת חב"ד (כדוגמת קריית מלאכי) ועם ריכוזים מובהקים של קהילת חסידי גור: אשדוד, חצור הגלילית, בית שמש וירושלים. נתון מעניין הוא ההגעה מהערים בני ברק, ירושלים ואשדוד ליישובי הפריפריה המרוחקים בדרום (נתיבות, אופקים, קריית גת, ירוחם ותפרח). ההגעה והעזיבה את היישוב נובעות לעיתים קרובות מחזרה ליישובי האם של בחורים צעירים שלמדו בשיבה, נשלחו להשתקע בעיר הפריפריה לתקופה זמן מוגבלת וחזרו לעיר הולדתם. התושבים המגיעים מהיישובים החרדיים הגדולים באים לסוג של "שליחות" שפרק הזמן שלה הוגדר מראש, מה שיוצר תחלופה של "שליחים" בין הקהילות הקטנות בפריפריה וחזרה ליישובי האם הגדולים (ראה תת פרק 3.1.6).

גם כאן, כמו בפריפריה הצפונית, ההתייחסות המרחבית של הקהילה החרדית בפריפריה הדרומית היא בעיקרה ארצית ולא אזוּרית, אך מערכת ההגירה הפנים מרחבית משמעותית יותר מאשר זו בצפון (למ"ס, קובץ הגירה, 2005ב').

3.2.2.2 ריכוזי ההתיישבות בפריפריה הדרומית החרדית

בדומה לפריפריה הצפונית, גם הצגת סיפוריהם של ריכוזי התיישבות החרדית בפריפריה הדרומית תיעשה בסדר יורד, מהריכוזים הגדולים, דרך הריכוזים הבינוניים בבחינת גודל האוכלוסייה, וכלה בריכוזים הקטנים. בכל ריכוז וריכוז תיבחן הדרך בה נוסד הריכוז החרדי, החוגים החרדיים המרכיבים אותו, מיקום הקהילה החרדית במרחב היישוב (אלא אם מדובר ביישוב חרדי הומוגני), תשתיות הקהילה הקיימות בו ומיקומו בהיררכיה ההתיישבותית החרדית בפריפריה הדרומית ובמרחב החרדי בכלל.

3.2.2.2.1 נתיבות

הקהילה החרדית בעיר נוסדה באמצע שנות השבעים, כחלק מתהליך יציאה מהריכוזים החרדיים הוותיקים אל עיירות הפיתוח (ראה תת פרק 3.1.6), והיא מורכבת מציבור ליטאי, מציבור של בני עדות המזרח ומבעלי תשובה (קאהן וזיסמן, 2005). הקהילה החרדית בנתיבות מנתה בשנת 2006 כ-2,000 משפחות (11,000 נפשות) המהוות כ-44% מכלל האוכלוסייה בעיר (קאהן וזיסמן, 2005; אפ"ג: איזק, 2006; קרימלובסקי, 2006; הלמ"ס, קובץ אוכלוסייה, 2007).

הדמות המרכזית של הקהילה בעיר הוא **הרב יששכר מאיר**, ראש הישיבה הליטאית המובילה, "ישיבת הנגב", שהוקמה לפני כ-30 שנה בהוראת הרב ש"ך, והיתה המפתח להקמתה של הקהילה החרדית במקום. אליה נוספים מוסדותיו של **הרב יורם אברג'יל**, שהם המוסדות הגדולים ביותר בנתיבות כיום, וישיבת **"ישיבת הבבא סאלי"** הספרדית המאגדת סביבה מוסדות נוספים לציבור הספרדי. בנוסף אליהם קיימים בעיר מוסדות חינוך נוספים לכלל הגילאים (ראה נספח יב') (סופר המודיע, 1991ג'; קאהן וזיסמן, 2005; מקלב, 11.6.06). נתיבות ומוסדותיה מהווים את אחד המרכזים החרדיים החזקים בדרום, ולראיה: 50% מן התלמידים המגיעים ללמוד בישיבותיה הגדולות אינם בני המקום. היא מהווה מוקד משיכה ליישובי הסביבה, והעובדה שמגיעים אליה מהריכוזים החרדיים הגדולים – הן הדרומיים והן במרכז הארץ – מלמדת על חשיבותה בהיררכיה החרדית הכלל ישראלית ובמרחב הדרומי בפרט (למ"ס, קובץ תלמידים, 2005א'; רבינוביץ, 1997א'; קאהן וזיסמן, 2005). על אף נתוני ההגירה הנמוכים אליה נחשבת נתיבות לאחד הריכוזים החרדיים החשובים בדרום הן בשל קיומה של "ישיבת הנגב" בין מוסדותיה והן בשל הקהילה החרדית-ספרדית הגדולה היושבת בה ומשפיעה על כל תושבי העיר והמרחב הדרומי. נתיבות אמנם מהווה גורם משיכה מרחבי וכלל ארצי בשל מוסדותיה הנחשבים והרבים, אך ריחוקה, הישענותה על אוכלוסייה גדולה של מזרחיים ובעלי תשובה ומיתוגה כ"עיר הבאות" עומדים לה לרועץ, וסביר שימנעו בעדה מלטפס במעלה ההיררכיה בעתיד.

3.2.2.2.2 אופקים

באמצע שנות ה-70 נוסדה "ישיבת אופקים" ובזאת ניתן האות להקמת הקהילה החרדית בעיר. הגרעין הראשון מנה כ-10 משפחות, כאשר את תלמידי הישיבה הראשונים "תרם" הרב יעקב פרידמן, ראש ישיבת "תושייה", שבמושב תפרח הסמוך. תלמידי ישיבה נוספים הגיעו מהישיבות הליטאיות חברון ופוניבז' במטרה לחזק את הישיבה החדשה שנפתחה (קאהן וזיסמן, 2005; רבינוביץ, 2000; מקלב, 11.6.06; רבינוביץ, 7.3.06). הקהילה החרדית באופקים מנתה בשנת 2006 כ-800 משפחות (6,000 נפשות), רובן ספרדיות, המהוות כ-24% מכלל האוכלוסייה בעיר (קאהן וזיסמן, 2005; הלמ"ס, קובץ

אוכלוסייה, 2007). עיקרה של האוכלוסייה החרדית מרוכזת באזור קריית הישיבה (קאהן וזיסמן, 2005; מדינה, 2006). גורביץ וכהן-קאסטר (2004) מסמנות את שכונות בן-גוריון, הרי"ף, בנה ביתך ואזור התעשייה והמלאכה כאזורים חרדיים מובהקים, יותר ואת השכונות דדו, יוני, מסיקה ומרכז העיר כאזורים מתחרדים (ראה מפה 12).

מלבד הקהילה הספרדית והמוסדות הליטאיים מתגבשת באופקים קהילת חסידי חב"ד. חלק מתושבי המקום אשר למדו בילדותם במוסדות חב"ד במרוקו, הם אלו אשר היוו את הגרעין הראשון וסייעו לפעילות חב"ד ולמוסדותיה בעיר. במסגרת מוסדות החינוך (ראה נספח יב') של קהילת חב"ד ביישוב לומדים בני הקהילה, בעלי תשובה ונזקקים אשר נהנים מהעזרה הסוציו-אקונומית שמקנה הקהילה דרך מוסדותיה. במשך השנים נוספו עוד אנשי חב"ד עד שהתגבשה לה קהילה חב"דית משמעותית באופקים (www.chabad.info/chabadpedia/index.php). מלבד מוסדות החינוך של חב"ד, קיימים באופקים מוסדות חינוך לבנים ולבנות בכל הגילאים (ראה נספח יב') (סופר המודיע, 1982ב'; רבינוביץ, 2000; רבינוביץ, 7.3.06). בגנים החרדיים לומדים 53% מכלל ילדי העיר ובתי הספר החרדיים כוללים 40% מכלל התלמידים בעיר (קאהן וזיסמן, 2005; רבינוביץ, 2000; מדינה, 2006). מוסדות הלימוד העל תיכוניים באופקים (הישיבות הגדולות והכוללים) מהווים אבן שואבת לתלמידים מהריכוזים החרדיים בכל רחבי הארץ (למ"ס, קובץ תלמידים, 2005א').

באופקים קיימים כל שירותי הצרכנות לציבור החרדי – בנקים, רשתות מזון חרדיות ידועות, חנויות אופנה ותשמישי קדושה. מרבית התושבים עורכים קניות במקום, אך מקובל גם לנסוע לעשות קניות בבאר שבע ובנתניה, בהם השווקים לאוכלוסייה החרדית מפותחים יותר. התושבים מרבים גם "לקפוץ" לבני ברק, מרחק של שעה ורבע נסיעה בקווים המופעלים תדיר ליעד זה. מרבית הגברים בקהילה הם אברכי כולל והנשים מוצאות פרנסה במוסדות החינוך ובמקצועות כמו גרפיקה, מזכירות (קאהן וזיסמן, 2005; מדינה, 2006; רבינוביץ, 7.3.06).

מוסדות הקהילה בעיר מקרינים על כל ישובי הסביבה, ובכל יום יוצאים עשרות אברכים ללמוד בכוללים שהוקמו במושבי האזור, ועשרות מורות ומלמדים יוצאים מדי יום לעבוד במוסדות החינוך בכל הנגב (קאהן וזיסמן, 2005; רבינוביץ, 2000). חלק מהזוגות מקרב בוגרי הישיבות, בעיקר בוגרי "ישיבת אופקים", נשארים לגור בקריה החרדית בעיר. אליהם נוספים זוגות צעירים (ליטאים וספרדים) מכל הארץ, המנצלים את מחירי הדירות הזולים ביישוב (קאהן וזיסמן, 2005; מדינה, 2006).

על אף נתונים של מאזן הגירה שלילי ב-2004, שבוחנים בעשורים האחרונים את גודלה של הקהילה החרדית באופקים ניתן לראות שהיא שומרת על גודלה בתוך האוכלוסייה הלא חרדית. על אף המיקום, המרוחק ממרכז הארץ ומהערים החרדיות הגדולות, במידה מסוימת אף ניכר בה גידול, מה שסביר וישמר אותה כאחת הקהילות החרדיות הגדולות בדרום.

3.2.2.2.3 קריית גת

קריית גת עלתה על מפת ההתיישבות החרדית ב-1996 בזכות ההחלטה של האדמו"ר מגור פינחס מנחם אלתר להקים קריה חרדית לחסידיו בעיר (מדינה, 2006). החיפוש אחר פתרונות דיור לקהילתו הביא את האדמו"ר מגור לקריית גת. לעיירה היו מספר יתרונות עבור קהילת גור: מחירי דיור אטרקטיביים, קרבה היחסית לבני ברק ולירושלים והעובדה שכבר היו קהילות חרדיות במקום של חסידי חב"ד ושל חסידי קרטשניף קריית גת, בראשות האדמו"ר המתגורר במקום (פרסום המודיע, 1994א'; קאהן

וזיסמן, 2005; רוזן, 1991; גוגנהיים, 1996). הקהילה החרדית בקריית גת מנתה בשנת 2006 כ-700 משפחות (5,000 נפשות) המהוות כ-10% מכלל האוכלוסייה בעיר (קאהן וזיסמן, 2005; הלמ"ס, קובץ אוכלוסייה, 2007). הקהילה הספרדית מונה כ-200 משפחות והקהילה האשכנזית מונה כ-500 משפחות, קהילה חסידית בעיקרה המורכבת מחסידויות גור (400 משפחות), סלונים (40 משפחות), קרעשטניף (50), חב"ד וקהל חסידים (מדינה, 2006; קאהן וזיסמן, 2005).

לקהילות אלו מגוון של מוסדות חינוך בעיר (ראה נספח יב'). פרנסה אפשר למצוא, כמו ברוב הריכוזים החרדיים, במוסדות החינוך. נשות הקהילה עובדות במערכות החינוך החרדיות בקריית גת, באשקלון, בבאר שבע, בשדרות ובקוממיות. פרנסת הגברים מחולקת בין האברכים, אלו שתורתם אומנותם, לבעלי עסקים ומקצועות הקודש (משגיחי כשרות, אנשי חינוך, סופרי סת"ם ואחרים). מרבית שירותי הקהילה והמסחר קיימים במקום ואילו בשביל מוצרי אופנה ומוצרים ייחודיים נוסעים לאשדוד, לירושלים או לבני ברק. (קאהן וזיסמן, 2005; מדינה, 2006).

בשנת 2004 נרשם מאזן הגירה שלילי לריכוזים חרדיים שונים של קהילת חב"ד דוגמת קריית מלאכי, ולריכוזים מובהקים של קהילת חסידי גור באשדוד, בחצור הגלילית, בבית שמש ובירושלים. יחד עם זאת, נתון מעניין הוא ההגירה אל העיר של כמה עשרות אנשים מהריכוזים החרדיים הגדולים (אשדוד, ירושלים ובני ברק), מה שמעיד על הפיכתה של קריית גת ליעד לגיטימי ונחשב בתוך קבוצות מסוימות בחברה החרדית (למ"ס, 2005ב'). הקריה החרדית בעיר נמצאת במגמת התפתחות, כאשר בשנת 2005 הוקם בעיר פרויקט דיור גדול נוסף עבור קהילת חסידי גור ולקריה הגיעו יותר מ-100 משפחות צעירות בשנה זו. קיימות תוכניות למאות יחידות דיור נוספות וזוגות צעירים רבים רוצים להתגורר במקום בשל מחירי הדירות המוזלים וקרבתו היחסית למרכז הגיאוגרפי חרדי. (מדינה, 2006). מגמה זו מגובה גם בתמיכתה של עיריית קריית גת, הרואה בחיוב התיישבות אוכלוסייה חרדית בתחומה (רובינשטיין, 20.6.06).

3.2.2.4 באר שבע

הקהילה החרדית בבאר שבע נוסדה בשנת 1948 על ידי יהודים שעלו מאירופה. בתחילה היה מבוסס הריכוז החרדי בעיר על קהילה אשכנזית נפרדת, שמנתה כ-30 משפחות ליטאיות, והצטופפה סביב הכולל של הרב משה שפירא, אך מספרה של קבוצה זו הלך והצטמצם עם השנים. בעיר קיימת עד היום (שנת 2006) קהילה חסידית קטנה בראשות הרב ישראל יעקב לנדא. במהלך השנים, הלכה והתחזקה בעיר קהילה גדולה של בעלי תשובה מקרב יוצאי עדות המזרח (קאהן וזיסמן, 2005; מקלב, 11.6.06; מדינה, 2006). הקהילה החרדית בבאר שבע מנתה בשנת 2006 כ-600 משפחות (4,500 נפשות), רובן ספרדיות, המהוות כ-2% מכלל האוכלוסייה בעיר (קאהן וזיסמן, 2005; הלמ"ס, קובץ אוכלוסייה, 2007). הקהילה החרדית מתרכזת בקריה משלה בשכונת "קריית האבות" בראשות הרב בנימין בצרי ובשכונה ה' ההולכת ומתחדדת, בה מתגוררים בעלי תשובה רבים. שכונות מתחרדות נוספות הן שכונה י"א, שכונת "רמות" ושכונת "נחל עשן", ההופכות לדתיות יותר בעקבות כניסתו של דור שני של בעלי תשובה (קאהן וזיסמן, 2005; מדינה, 2006). גורביץ וכהן-קאסטר (2004) מסמנות במחקרן גם את אזור שכונה א' ואת שכונה ד' כאזורים מתחרדים (ראה מפה 12).

במערכת החינוך החרדית בבאר שבע, הכוללת בעיקר מוסדות חינוך ספרדיים (ראה נספח יב'), לומד מספר לא מבוטל של תלמידים, אך יחד עם זאת באר שבע איננה יעד ללימודים עבור האוכלוסיות

החרדיות באזור ומרבית תלמידיה בגילאים הבוגרים נוסעים ללמוד, בירושלים ובבני ברק (קאהן וזיסמן, 2005; מדינה, 2006; הלמ"ס, קובץ תלמידים, 2005א').

הקהילה החרדית בבאר שבע נסמכת בעיקר על מקורות התעסוקה והשירותים המצויים בעיר לכלל האוכלוסייה. הקשר עם הערים החרדיות הגדולות נשמר בעזרת רשת קווי תחבורה חרדית ייעודית, היוצאת בתדירות גבוהה למרכז ועוברת גם דרך הריכוזים החרדיים בתפרח, באופקים ובנתיבות (מדינה, 2006).

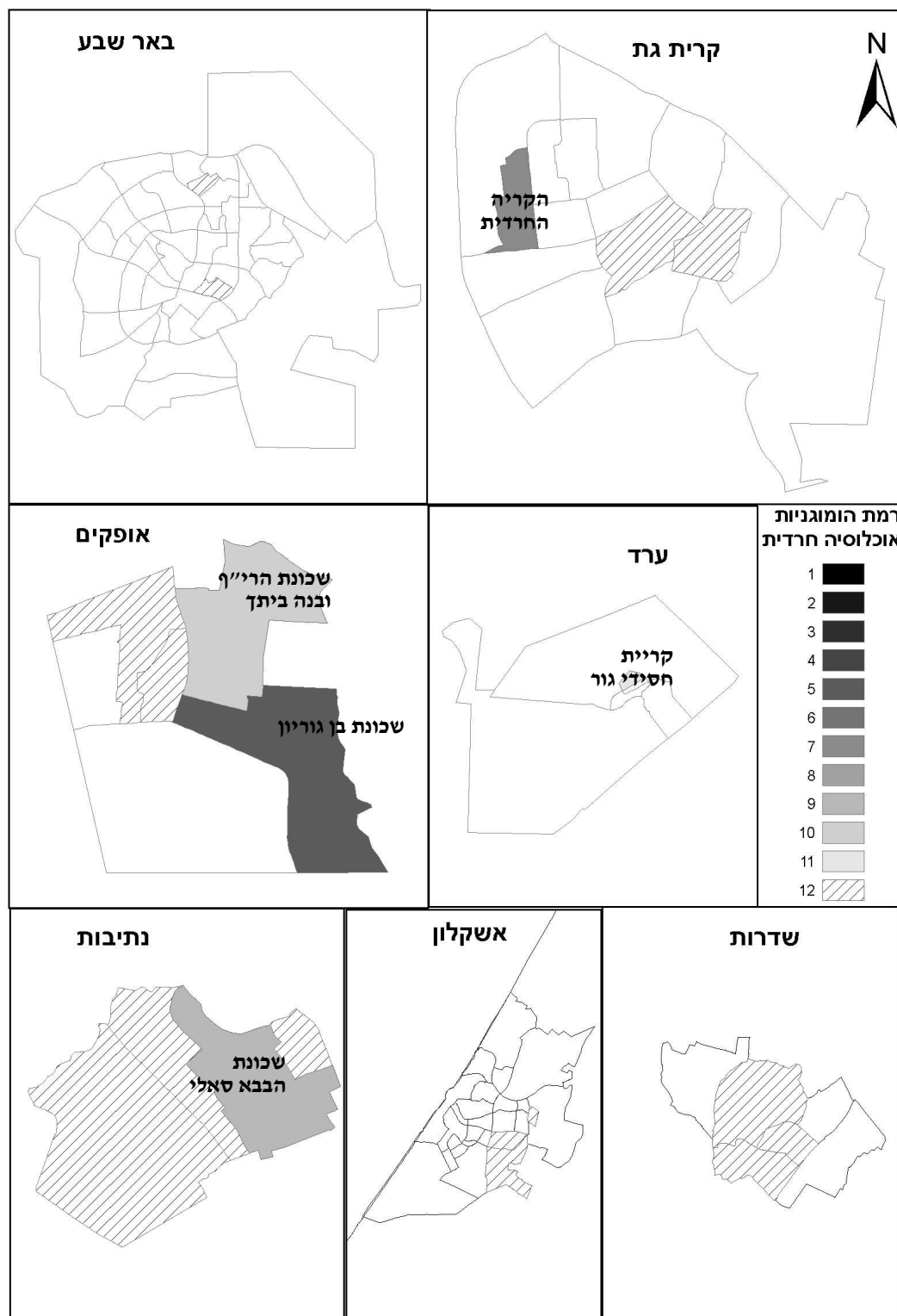
בעיר קיים פוטנציאל לפיתוח והקמה של קהילה חרדית חזקה, שכן התשתית קיימת וגם העירייה תומכת ולא מערימה קשיים בנושאי בנייה ותקציבים. ישנן אף מספר תוכניות לייעוד צפון העיר עבור האוכלוסייה החרדית (שטרן ואחרים, 2006; מדינה, 2006). יחד עם זאת, נכון לשנת 2006, הזוגות הצעירים החרדיים אינם נוטים להישאר בעיר ויוצאים לריכוזים חרדיים אחרים בפריפריה המקיפה אותם, כמו ירוחם ואופקים, בהן קיימת תשתית דיור ומוסדות המתאימים לציבור החרדי. בנוסף מסתמנת גם יציאה לכיוון הריכוזים החרדיים המובהקים בבית שמש, באשדוד ובבני ברק ועוד (קאהן וזיסמן, 2005; מדינה, 2006; קובץ הגירה, הלמ"ס, 2005ב').

ערך 3.2.2.5

הקהילה החרדית של ערד נוסדה בשנת 1981, אז הגיע לעיר האדמו"ר מגור שמחה בונים – "בעל הלב שמחה" – מסיבה הקשורה בבריאות. הוא הבחין בהזדמנות ליצירת קהילה חרדית בערד, ושלח את שבע המשפחות הראשונות מקהילתו לעיר (קאהן וזיסמן, 2005). כשנתיים לאחר הגעת "הגרעין המייסד" הוחלט בשנת 1983 על הקמתה של קריית חסידי גור בערד, שתכלול מגורים לכ-200 משפחות ומוסדות קהילה. התוכנית המקורית, שרובה יושמה, כללה ישיבה גדולה, בית מדרש מרכזי, בית אבות ומרפא לחולי אסטמה, בית הארח חרדי, ספרייה תורנית גדולה ומוסדות נוספים. הקמת הקריה וישיבת "חידושי הרי"ם" של חסידות גור חיזקה את המקום והקהילה החרדית ביישוב החלה להתפתח (קאהן וזיסמן, 2005; סופר המודיע, 1983ב'; פרסום, 1994ב'). הקהילה החרדית בערד מנתה בשנת 2006 כ-350 משפחות (3,500 נפשות) המהוות 15% מכלל האוכלוסייה בעיר (קאהן וזיסמן, 2005; אפי"ג: איזק, 2006; קרימלובסקי, 2006; הלמ"ס, קובץ אוכלוסייה, 2007). האוכלוסייה החרדית בעיר מורכבת מקהילת חסידי גור ואליה מצטרפות משפחות מחסידות חב"ד ומהקהילה הספרדית. (קאהן וזיסמן, 2005; מדינה, 2006; זלצמן, 27.6.06) מרכז הקהילה בעיר הם הרובעים חלמיש ויהושפט (ראה מפה 12) (גורביץ וכהן-קאסטר, 2004).

לקהילה בערד מוסדות חינוך לכל הגילאים (ראה נספח יב'), מחצית מהתלמידים מגיל 17 ומעלה הלומדים בערד מגיעים מקהילות אחרות של חסידות גור (אשדוד, תל אביב, בני ברק וירושלים), השולחת את נעריה ללמוד בערד על מנת לחזק את הקהילה החסידית המרוחקת (למ"ס, קובץ תלמידים, 2005א').

מפה 12: ריכוזי האוכלוסייה החרדית בפריפריה הדרומית בחלוקה פנים עירונית, 2004

(מקור לנתונים: גורביץ וכהן-קאסטרו, 2004*; ראה נספח יג'2)

* המפה מבוססת על מדרג "רמת ההומוגניות" שיצרו גורביץ וכהן-קאסטרו (2004) בעבודתן בעיבוד נתוני הבחירות בשנת 2003. הרחובות אוחדו לאזורים סטטיסטיים רלוונטיים (על מבנה המדרג ראה בנספח מסי' יג'4).

בתי הספר ומוסדות החינוך הם הפתרון העיקרי לתעסוקת הנשים: מרכז "שובו" (חינוך חרדי לעולים חדשים) מעסיק במקום כ-45 משרות הוראה עבור נשות האברכים וכן מרכז "שובו" בבאר שבע מספק משרות נוספות. אשר לתחבורה, ישנן מספר נסיעות ביום – בתדירות גבוהה יחסית – לירושלים, בני ברק ולאשדוד. שירות זה הופך את העיר לנגישה יותר לריכוזים החרדיים הגדולים (מדינה, 2006). זיקה משמעותית אחרת היא, כאמור, לבאר שבע, המספקת לתושבי הקהילה החרדית תעסוקה ושירותים. בערד פועל בית מלון כשר גלאט, שכן העיר הופכת למעין "עיר נופש חרדית" בעונת הקיץ, מחודש מאי ועד אחרי ראש השנה. מאותה סיבה אדמו"רים רבים מחזיקים בערד דירת נופש, כמו גם תושבי חו"ל הרוכשים לילדיהם דירות במקום (מדינה, 2006).

למרות מאזן ההגירה השלילי שומרת הקהילה החרדית בערד על גודלה, בשל הריבוי הטבעי הגבוה, ובשל כניסתה של חסידות חב"ד לעיר והתחזקותה של הקהילה הספרדית כתוצאה מהצטרפותם של בעלי תשובה.

ערד היא ריכוז חרדי דרומי יציב אך איננה מהווה ריכוז משמעותי בהיררכיה החרדית אלא משמשת בעיקר כמעין "עיר מפלט" לחסידי גור ומהווה עוד נקודה בשרשרת הריכוזיים החרדיים בדרום.

3.2.2.6 תפרח

מושב תפרח נוסד בשנת 1949 על ידי עולים מהונגריה ומצפון אפריקה. מקימי המושב, חסידי סאטמר יוצאי הונגריה, היו ניצולי שואה שעברו במעברות, ובשל קשיי הסתגלות וחוסר התאמה לשאר האוכלוסייה בהן דרשו לעצמם מקום בו יוכלו להקים ולקיים יישוב דתי על פי מסורת בית אבותיהם. בתחילת דרכו סבל המושב משיעור גבוה של עזיבה ובשנת 1950 הצטרפו אליו גם עולים ממרוקו. את היסוד לאופי המיוחד קיבל המקום עם היווסדה של ישיבת "תושיה" בשנת 1968. את הישיבה הקים הרב יעקב פרידמן, שהיה ידוע בציבור החרדי כמקים גרעיני חלוץ חרדיים במקומות שונים בארץ ושלאחר ההקמה והיישוב היה עובר ליעד הבא. כעשר שנים לאחר הקמתה, הצטרף לראשות הישיבה הרב אביעזר פילץ שהוביל את הקו הייחודי המאפיין את ישיבת תפרח הנחשב לאדוק, קפדני וסגור מאד. בשנות השבעים הלכה הישיבה וגדלה, לאחר שהצטרפה למקום ישיבה שעקרה מנתניה ומנתה כ-200 בחורים. בשנת 2006 מנתה הישיבה כ-600 בחורים, המובילים את רוח היישוב (קאהן וזיסמן, 2005; מקלב, 11.6.06; רבינוביץ, 7.3.06; כהן, 9.5.06). אוכלוסיית תפרח מנתה בשנת 2006 כ-250 משפחות (1,300 נפשות).

היישוב הוא חרדי, כאשר מרבית הגברים ביישוב הם אברכים ליטאים שתורתם אומנותם. רובם הגדול של התושבים רוצה לשמר את אופיו המיוחד של המקום (בעזרת ועדת קבלה קפדנית לישיבה הגדולה וליישוב), ויחד עם זאת מתווספות בכל שנה כ-15-10 משפחות ליישוב, ברובם בחורים שלמדו בישיבת "תושיה" וחזרו לגור בה כגברים נשואים (קאהן וזיסמן, 2005).

המושב מבוסס על קריית חינוך חרדית (ראה נספח יב'), והמשקים החקלאיים אינם פעילים ברובם. מתוך כך, מרבית התושבים עוסקים בחינוך ובעבודה משרדית (מרכז מידע התיישבות מועצה אזורית מרחבים, 2007).

ההגירה מתפרח נובעת מחזרה ליישובי האם של בחורים צעירים שלמדו בישיבה, החליטו להשתקע במקום לתקופה מסוימת וחזרו לאחר מכן לעיר הולדתם. שני נתונים מעניינים הם ההגעה של כ-25 איש מבני ברק ועוד 14 איש מהעיר ירוחם. האחרונה קרובה קירבה פיזית למושב וקשורה בקשרי חינוך

וקהילה עם האוכלוסייה החרדית במקום, ואילו התושבים החרדיים המגיעים מבני ברק הרחוקה באים בשל איכות היישוב והישיבה שבתוכו, הנחשבת לישיבה ליטאית מובחרת ומאופיינת בסגירותה ובאדיקותה בקרב החברה החרדית.

ייחוד הקבוצה המרכיבה את תפרח (החוג הליטאי הסגור), אופי היישוב הכפרי והמיקום שלה בדרום המרוחק, מקשים עליה ויקשו עליה בעתיד להפוך למרכז משמעותי להתיישבות עבור כלל אנשי הקהילה החרדית בישראל.

3.2.2.2.7 קריית מלאכי

קריית מלאכי הוקמה כמעברת עולים בסוף שנת 1950. במהלך השנים הגיעו לעיירה עולים רבים מרומניה וצפון אפריקה. גל העלייה הרביעי – בשנים 1969-1970 – מנה רובו ככולו עולים מברית המועצות (רוסיה, בוכרה וגרוזיה). עליה זו הגיעה לקריית מלאכי בהוראתו של הרבי מלובביץ' שישב בניו-יורק, ו"פקד" על שליחיו למצוא בדרום הארץ מקום להקמת שכונה לחסידיו, אשר בה יוכלו לקיים באין מפריע חיי קהילה דתית, דבר אשר נמנע מהם בארצות מוצאם. כך נוצרה בשנת 1969 בתוך קריית מלאכי שכונת "נחלת הר חב"ד" על מוסדותיה (ראה נספח יב') המיועדת לציבור חסידי חב"ד (http://www.edu-negev.gov.il/bs/pisga_km/hitiash.htm).

הקהילה החרדית בקריית מלאכי מנתה בשנת 2006 כ-350 משפחות (1,400 תושבים) המהוות כ-7% מכלל האוכלוסייה בעיר (קאהן וזיסמן, 2005; הלמ"ס, קובץ אוכלוסייה, 2007). בשנת 2004 היגרו מהקריה החרדית של חב"ד בקריית מלאכי ואליה מספר כמעט זהה של אנשים, כאשר העוזבים עברו לריכוזים בהם קהילות חב"ד משמעותיות: כפר חב"ד, אלעד, בני ברק, רחובות, ביתר עילית וירושלים, וחלק קטן עבר מקריית מלאכי לריכוזים החרדיים הסמוכים אופקים, אשדוד ונתיבות (למ"ס, קובץ הגירה, 2005ב').

קריית מלאכי מזוהה בעיקר כריכוז משמעותי של קהילת חב"ד, מתוך כך היא מהווה יעד בעיקר עבור אנשי החסידות ואיננה מהווה יעד לקבוצות אחרות מקרב האוכלוסייה החרדית, שחלקן אף מסתייג מלגור בסמיכות לקהילת חב"ד בשל אורחותיה וסגנונה השונים מאלה של הליבה החרדית.

3.2.2.2.8 ירוחם

ראשיתה של הקהילה החרדית בירוחם לפני למעלה מ-20 שנה, בתחילת שנות ה-80, בעידודו ובברכתו של הרב ש"ך, שהיה מעורב באופן אישי בכל הקשור לענייניה הרוחניים של הקהילה, ואף שלח בעצמו אברכים בני תורה להתגורר במקום. בתחילת דרכה מנתה הקהילה מספר מועט ביותר של משפחות אברכים, מרביתם בוגרי הישיבות הליטאיות פוניבז', חברון, בית מתתיהו, קול תורה, קול יעקב, מעלות התורה, תפרח וכנסת יצחק (הלוי, 2003; קאהן, 2005א'; מקלב, 11.6.06). הקהילה החרדית בירוחם מנתה בשנת 2006 כ-200 משפחות (כ-800 נפשות), המהוות 9% מכלל האוכלוסייה בעיר. הקהילה, בראשות הרב מרדכי קראוס, מורכבת בעיקר מהחוגים הליטאי והחרדי-ספרדי (מדינה, 2006; קאהן, 2005א'; קאהן וזיסמן, 2005).

הקהילה, שהלכה וגדלה, מאורגנת כיום בחיי קהילה עצמאיים ומוסדותיה, "מסילה בערבה", בראשות הרב צבי פרידלנדר (ראה נספח יב') (הלוי, 2003; קאהן וזיסמן, 2005א'). ההתחזקות הרוחנית בעקבות פעילות ההחזרה בתשובה בעיירה באה לידי ביטוי בעיקר בכיתות הולכות וגדלות בבתי הספר של

ה"חינוך העצמאי" ו"שובו" השוכנים בעיירה. אלו מייצרים מקומות תעסוקה במשרות הוראה לנשים, העובדות גם בבתי ספר של ה"חינוך העצמאי" בדימונה ובבאר שבע, וזאת לבד מבתי ספר נוספים וגני הילדים של הקהילה התורנית במקום. רבים מהאברכים נוסעים מידי יום ללמוד וללמד בשובים הסמוכים באר שבע ודימונה (הלוי, 2003).

בחנויות הקהילה ניתן להשיג את כל מוצרי הצריכה הבסיסיים שצורכת משפחה חרדית (ובהכשרים מהודרים). גמחיים רבים מתקיימים בבתי האברכים למגוון רחב של מוצרים, כבכל שכונה חרדית (הלוי, 2003; קאהן וזיסמן, 2005).

לאורך השנים נכשלה ההתיישבות החרדית בירוחם בעיקר בשל סוגיית המרחק מהערים החרדיות הגדולות (בני ברק וירושלים) וגם בשל המרחק היחסי משני הריכוזים החרדיים הקרובים אופקים ונתיבות (זלצמן, 27.6.06; פראוור, 12.3.06). בשנת 2005 יצאה חברת הנדל"ן של תנועת "דגל התורה" הליטאית ("בנין שלם") ביוזמה להקמת הפרויקט רחב ההיקף **"נאות האירוסים – עיר התורה ירוחם החדשה"** בצמוד לקהילה החרדית בירוחם. פרויקט "נאות האירוסים" אמור היה לכלול גם הקמת ישיבה גדולה, עשרות כוללים, אפשרויות תעסוקה לנשים, איכות חיים גבוהה וכל זה בפחות ממחצית המחיר לדירה בריכוזים חרדיים במרכז (קאהן, 2005א'; אטינגר, 2005; אא"ק: קרויזר, 2006). המחירים הנמוכים הביאו חלק מ"גדולי ישראל" (המקבלים מדי יום פניות מהורים המחתנים את ילדיהם ומצויים במצוקה כלכלית קשה) לעודד את היזמים לזרז את מימוש הפרויקט. הפרויקט של "דגל התורה" אמור היה להיות מנוף התיישבותי לעיירה כולה ולקהילה החרדית בפרט, אך בסופו של דבר הוא נעצר בעקבות התנגדות של ראש המועצה הקרואה של ירוחם, עמרם מצנע, שחשש מן השינוי בצביון העיר (אטינגר, 2005; מדינה, 2006; קאהן, 2005א'; רבינוביץ, 7.3.06). שריד לפרויקט שכשל בירוחם הוא כולל ליטאי של כ-40 אברכים שמטרתו היתה להגיע "כגרעין חלוץ" ישיבתי לפני בואם של המתישבים החרדיים. 40 המשפחות נשארו בירוחם והוסיפו עוד כ-120 נפשות לקהילה החרדית הוותיקה בעיר (קרויזר, 7.5.07). פרויקט "נאות האירוסים" עשוי היה לייצב את הריכוז החרדי בירוחם כריכוז חרדי משמעותי על מפת ההתיישבות החרדית. הקפאתו של הפרויקט השאירה את העיר במיקומה הקודם, כריכוז חרדי שולי, הן במרחב הפריפריה הדרומית החרדית והן במרחב הישראלי הכללי.

3.2.2.2.9 שדרות

הקהילה החרדית בשדרות מנתה בשנת 2006 כ-100 משפחות (700 נפשות), המהוות כ-4% מכלל האוכלוסייה בעיר (קאהן וזיסמן, 2005; הלמ"ס, קובץ אוכלוסייה, 2007). מרבית הקהילה החרדית בשדרות מורכבת מבעלי תשובה ספרדיים (קאהן וזיסמן, 2005).

מוסדות החינוך (ראה נספח יב') בקהילה הקטנה בשדרות אינם מהווים מוקד משיכה חרדי, זאת ניתן לראות מעצם העובדה שמעטים התלמידים המגיעים אליה מהריכוזים החרדיים הגדולים מאזור הדרום ומרחבי הארץ (למ"ס, קובץ תלמידים, 2005א').

בשנת 2001 יצאה קבוצת רבנים בראשותו של הרב שמואל אוירבך ביוזמה להקמת קריה חרדית בשדרות, קריית "קהל חניכי ישיבות", על מנת לתת מענה למצוקת הדיור בריכוזים החרדיים הגדולים. וועדת הרבנים יצאה בקריאה ליוצאי הישיבות הספרדיות לבוא והתיישב בקריה החרדית בשדרות, כאשר ההבטחה היתה לקריה חרדית בעלת תשתית של מוסדות קהילה ורוח (רבינוביץ, 2001). בסופו

של דבר הרעיון לא קרם עור וגידים ושדרות לא הפכה לאחד היעדים ההתיישבותיים של הציבור החרדי.

3.2.2.2.10 אשקלון

באשקלון אין מקבץ חרדי גדול או קריה חרדית נפרדת: הציבור החרדי, המפוזר במקומות שונים ברחבי העיר, מנה בשנת 2006 כ-100 משפחות (700 נפשות), רובן ספרדיות, המהוות כ-1% מכלל האוכלוסייה בעיר (חדד, 2004; קאהן וזיסמן, 2005; הלמ"ס, קובץ אוכלוסייה, 2007). חלק מן החרדים מתגוררים בקריית הרב זוננפלד, אם כי זוהי שכונה מעורבת לזרמים דתיים שונים. הקריה הוקמה באמצע שנות השבעים על ידי הרב הראשי של העיר ונקראת "קריית זוננפלד" על שמו של הרב הראשי לשעבר של העדה החרדית בירושלים. עם הקמתה של הקריה החלו להתפתח גם השירותים עבור הקהילה החרדית בעיר ובהם מוסדות חינוך ייעודיים (ראה נספח יב') (חכם, 1983; קאהן וזיסמן, 2005). בעקבות מבצעי הרישום של ארגון "לב אחים" הליטאי לתלמודי תורה ולבית ספר של החינוך העצמאי הלך וגדל מספר הילדים במערכות החינוך החרדיות בעיר (קאהן וזיסמן, 2005; קרויזר, 8.5.07).

הניסיונות במהלך השנים ליישב את העיר במספר גדול של חרדים לא צלחו (קאהן וזיסמן, 2005; חדד, 2004). בשנת 1999, בתקופת ממשלת נתניהו, דחף הרב מאיר פרוש, סגן שר השיכון דאז, מהלך להקים בעיר שכונה חרדית חדשה, ניסיון שנדחה על ידי מועצת העיר. בשנת 2004, עם בואו של הרב יצחק ברדה לאשקלון, חודשה היוזמה להקמת השכונה החרדית. התושבים החילוניים ונציגיהם בעירייה התנגדו ליוזמה, בטענה שהקמתה של שכונה חרדית תפגע במרקם החיים בעיר ובסטטוס קוו, ותוביל לשינוי המפה הפוליטית. האחרונים עשו הכל בכדי לעצור יוזמה זו – והצליחו (חדד, 2004). אמנם הקבוצה החרדית באשקלון קטנה, אך מספרה הולך וגדל משתי סיבות עיקריות: הצטרפות בעלי תשובה מעדות המזרח ופעילות אינטנסיבית של שני גופים ליטאים: ארגון "לב אחים" וכולל וולפסון. אלו הם גופים העוסקים בהחזרה בתשובה, ופעיליהם עוסקים בפעילות תורנית ברחבי העיר: לימוד שיעורים, הכנה לבר מצוות, רישום לבתי ספר חרדיים וביקורי בית (קאהן וזיסמן, 2005; אא"ק: קרויזר, 2007א'). ירידה מתונה בגודל האוכלוסייה היא תוצר של סיבת העזיבה הטיפוסית לריכוז חרדי קטן בעיר מעורבת – הרצון לעבור לקהילה חרדית יותר, חזקה והומוגנית יותר. הגירה לאשקלון תסמן בדרך כלל מעבר לשם עבודת שליחות בריכוז חלש (השתלבות בארגון "לב אחים", לימודים בכולל ולפסון). אשקלון לא מהווה יעד התיישבותי במרחב החרדי, ובמידה והריכוז החרדי בה יגדל – יהיה זה במידה רבה בשל תהליך של חזרה בתשובה, הנמצא עדיין בחיתוליו.

3.2.2.2.11 דימונה

בדימונה אין קהילה חרדית של ממש. בתחילת שנות השמונים היה ניסיון שכשל להקים קריה חרדית לבעלי תשובה ואברכים בעיר (סופר המודיע, 1983ג'). הקהילה החרדית בדימונה מנתה בשנת 2006 כ-200 משפחות (600 נפשות), המהוות 2% מכלל האוכלוסייה בעיר. במקום פועל בית ספר "בית יעקב" וישיבה קטנה. צוות המורים מגיע מהריכוזים החרדיים באופקים, ירוחם ואשדוד. למעשה, אפשר היה לקיים חיי קהילה, אם להתחשב במספר החרדים במקום, אך הם פזורים ולא מרוכזים באזור מגורים אחד מוגדר, מה שהופך זאת לבלתי אפשרי עד שתימצא ישות הנהגתית חרדית שתיקח על עצמה משימה זו (קאהן וזיסמן, 2005; גורביץ וכהן-קאסטרן, 2004).

3.2.2.2.12 קוממיות

קוממיות הוא מושב דתי-חרדי באזור דרום השפלה, בקרבת העיר קריית גת. המושב נוסד בשנת 1950 בידי חיילים משוחררים, אנשי הפלוגה הדתית שלחמה באזור במלחמת העצמאות והשתייך לאגודת ישראל (ענר, 2002). בקוממיות כ-90 משפחות (500 נפשות). הרב בנימין מנדלזון כיהן כרב המושב (בהמלצת החזון איש) מיום הקמתו, ולאחר פטירתו בשנת 1979 הוכתר בנו הרב מנחם מנדל כממלא מקומו. קהילת היישוב היא בעלת אופי חקלאי: גידולי שדה, הודים, עופות ויש אף המחזיקים ברפתות. נשות היישוב, במידה ושהן עובדות, מועסקות בהוראה במוסדות החינוך המקומיים. במושב מתקיימים חיי קהילה תורניים וקיימים בו כולל מקומי, פעוטון וגן, תלמוד תורה, בית ספר יסודי ותיכון (עם פנימייה) לבנות "בית יעקב", המושך לקוממיות תלמידות מכל רחבי הארץ (קאהן וזיסמן, 2005). הצטרפות לקהילה בקוממיות מצריכה לעבור ועדת קבלה קפדנית, שכן אנשי היישוב מקפידים לשמור על אופייה המיוחד של קהילתם (קאהן וזיסמן, 2005).

קוממיות היא יישוב כפרי קטן שאינו מהווה יעד התיישבותי-חרדי. היא מוזכרת בציבור החרדי בדרך כלל בהקשר של שנת השמיטה ושל בית הספר "בית יעקב" שבתחומה, הקולט בנות חרדיות אשר לא מצאו את מקומן במוסדות הלימוד שליד ביתן.

3.2.2.2.13 חזון יחזקאל (אלומה)

אלומה הוא יישוב כפרי חרדי שנמצא בדרום מישור החוף, שלושה קילומטרים צפונית-מערבית לקריית גת, ומכונה גם "חזון יחזקאל", על שם הרב יחזקאל אברמסקי. היישוב הוקם בשנת 1965 כמרכז כפרי למושבים הדתיים הסמוכים. כפר הנוער "חזון יחזקאל", השוכן בתחומי היישוב, הוקם על ידי גוף בשם "מוסדות חינוך אזורי" של צעירי אגודת ישראל (צא"י), השייך לחינוך העצמאי. בתחילה הוקמה ביישוב מתיבתא שנסגרה, ומאוחר יותר נפתחה במקום ישיבה ליטאית גדולה, "קהילת יעקב" (קאהן וזיסמן, 2005; כהן, 9.5.06). היישוב מנה בשנת 2006 כ-80 משפחות חרדיות (400 נפשות), המהוות כ-80% מכלל אוכלוסיית היישוב (קאהן וזיסמן, 2005; הלמ"ס, קובץ אוכלוסייה, 2007). בחזון יחזקאל מתגוררת קהילה שבעיקרה מורכבת מחסידי סלונים לצד הקהילה הספרדית. בכפר הנוער חזון יחזקאל שוכן גם בית-הספר האזורי לבנות של רשת "בית יעקב". מרבית תושבי אלומה עובדים בכפר הנוער (כהן, 9.5.06; קאהן וזיסמן, 2005; <http://www.mapa.co.il>). חזון יחזקאל הוא בעיקרו יישוב הסובב סביב מוסד חינוכי לא גדול המרוחק מ"המרכז החרדי". מתוקף כך, ומתוקף היותו יישוב כפרי באופיו ובעל אוכלוסייה ייחודית חרדית, הוא מהווה את אחד הריכוזים השוליים בהיררכיה החרדית ההתיישבותית במרחב הדרומי.

3.2.2.2.14 כסיף (עיר חרדית עתידית בנגב)

הממשלה אישרה באפריל 2007 גיבוש תוכנית להקמת עיר חדשה בנגב עבור האוכלוסייה החרדית. מדובר ביישוב בן 10,000-20,000 יחידות דיור (במחירים מוזלים) אשר ימוקם בין באר-שבע לערד, על צומת הדרכים של כבישים 80 ו-31, בסמוך לתל ערד, וכבר זכה במשרד השיכון בשם "כסיף" (בר אלי, 2007; שמואלוביץ, 2007; רבלין, 2007; אייכלר, 2007). העיר החרדית החדשה כסיף היא חלק מחזונו של ראש ישיבות הנגב, הרב יששכר מאיר, שהקים את פרויקט 'גבורות בנגב', שנועד לעבות את הקהילות החרדיות בישובי הדרום ולהקים ישובים תורניים חדשים. (שמואלוביץ, 2007). הרעיון מאחורי הקמת עיר חרדית בנגב הוא ליצור מקום שיהיה קרוב למרכזים רוחניים קיימים בדרום

(דוגמת נתיבות, אופקים ובאר שבע), שתהיה בו קרקע פנויה לבנייה וגישה נוחה למרכז הארץ, בעיקר לריכוזים הגדולים בבני ברק ובירושלים. פרויקט זה הוא גם חלק מחזונה של הממשלה, המבקשת ליישב יהודים רבים בחבל ארץ זה ואחת הציפיות מיוזמה זו הינה שיפור המאזן הדמוגרפי מול המיעוט הבדואי ההולך וגדל במהירות (פלכטר, 2006; שמואלוביץ, 2007; בר אלי, 2007ד'). בראש פרויקט הקמת "כסיף" עומד ד"ר משה ליבוביץ, ראש העיר המייסד של ביתר עילית, הפועל בברכתם ובעידודם של הרבנים המובילים. לדבריו, לאחר אישור הממשלה להקמת העיר החדשה, יחלו משרדי הממשלה בתהליך הקמת הצוותים המקצועיים להכנת תוכנית המתאר ובניית הפרוגרמה לכסיף, מתוך מטרה להקים עיר חרדית, שתאפשר לאוכלוסיית היעד לבוא ולהתיישב בה. בעיר יהיו כל השירותים הקהילתיים הנדרשים בתי כנסת, מוסדות חינוך, ישיבות, אזורי תעשייה, תעסוקה ומסחר, שירותי תחבורה מתקדמים, וזאת בנוסף למלאי דירות להשכרה ודירות גדולות למשפחות ברוכות ילדים (שמואלוביץ, 2007; רבלין, 2007).

3.2.2.3 תפיסת המרחב הדרומי

הפריפריה הדרומית, המשתרעת מקרית מלאכי ועד ירוחם, ובה 6% מכלל האוכלוסייה החרדית בישראל, מציגה מבנה בו אופקים, נתיבות וקרית גת הם המרכזים הגדולים, כאשר שתי הראשונות מהוות את המרכזים האזוריים המספקים את צרכי הפרט והקהילה החרדיים של מרחב זה. אליהם מצטרפת באר שבע, אשר על אף היותה בלתי משמעותית מבחינת הריכוז החרדי בה, הרי שהיא משמשת עיר מחוז עבור תושבי הדרום החרדים באותה מידה ואופן שבו היא משמשת את כלל אוכלוסיית הדרום. העיר אשדוד, אשר מיוחסת במחקר זה למרחב הגיאוגרפי החרדי במרכז הארץ, משרתת גם היא את האוכלוסייה החרדית בדרום, בשל קרבתה הפיזית היחסית ומגוון התשתיות הייעודיות בה, תוצר של גודלן וחוזקן של הקהילות החרדיות בעיר. יחד עם זאת, שלל הריכוזים החרדיים בדרום הארץ, מגדול ועד קטן, נשענים גם הם על ערי הראשה ירושלים ובני ברק, בעיקר בהקשרים הקהילתי והצרכני.

תופעה שאובחנה בצפון וקיימת אף בפריפריה הדרומית היא קיומם של "גלעיני משנה". הריכוזים החרדיים הגדולים במרחב הדרומי, נתיבות ואופקים, מהווים במידה מסוימת גם סוג של "גלעיני משנה". אמנם עוצמתם (גודלם הפיזי) והיקף פעולתם קטנים באופן משמעותי מערי הגלעין החרדיות (בני ברק וירושלים), אך תפקידן של ערים אלו הוא מרכזי במרחב בו הן ממוקמות והן מספקות שירותים כגון מוקדי תעסוקה, חינוך וצרכנות עבור הריכוזים החרדיים הקטנים בהיררכיה. לכך יש להוסיף את עובדת היותן יעד להגירה לאוכלוסייה חרדית מקרב תושבי המרחב הדרומי. על אף שאשדוד מיוחסת במחקר זה כחלק ממרכז הארץ היא מהווה גלעין משנה לאוכלוסייה בדרום הארץ בשל קרבתה הפיזית, גודלה ומגוון התשתיות שבה. יחד עם זאת, יש להדגיש שעצם קיומם של גלעיני משנה במרחב הדרומי אינו מבטל את המבנה הדו-קוטבי המאפיין את מרחב זה, המבוסס על שתי ערי הראשה החרדיות אל מול השוליים הפריפריאליים שלו.

בפריפריה הדרומית החרדים סובלים מ"סטיגמת הנגב", תופעה המוכרת גם מן החברה הכללית. היא נתפסת כמזרחית (ציבור ספרדי גדול), בעלת מזג אוויר קשה ומרוחקת מהמרכז. כאמור, חלק גדול מהציבור החרדי בפריפריה הדרומית מורכב מ"בעלי תשובה", שמעמדם ההירארכי באוכלוסייה החרדית נמוך, אך יחד עם זאת – ובאופן פרדוקסאלי – נתפסת הפריפריה החרדית הדרומית כתורנית

יותר, ליטאית ועסקנית יותר, היות שהקהילות בה הוקמו סביב ישיבות ליטאיות נחשבות (רבינוביץ 7.3.06; אריאלי 27.6.06; איזק, 8.11.05; רביץ 26.7.06).

3.2.3 המרכז החרדי

עיקרה של האוכלוסייה החרדית בישראל (87%, כ-542,000 נפשות) מתרכז באזור **מרכז הארץ**, מחדרה בצפון ועד אשדוד בדרום, אזור הכולל את הריכוזים **בירושלים, בבני ברק ובאשדוד**. ממדיהם של האחרונים יצרו את המרחב אותו ניתן לכנות "**המשולש החרדי**", שקודקודיו הם הריכוזים החרדיים בשלוש ערים אלו. כפי שכבר הוסבר בפרק העוסק בפריפריה הדרומית, העיר אשדוד, על אף המקובל בחלוקה הארצית הכללית, אינה נכללת במרחב הדרומי החרדי בשל התנהלותה כעיר חרדית גדולה במרכז, בשל זיקותיה הייחודיות לאזור המרכז ובשל היותה – מבחינה היררכית ופונקציונאלית – קודקוד ב"משולש החרדי", התוחם בתוכו את מרבית האוכלוסייה החרדית בישראל. אל שלושת "קודקודי המשולש" מצטרפות הערים החרדיות החדשות **מודיעין עילית, ביתר עילית, רמת בית שמש ואלעד**, ואליהם מצטרפים יישובים נוספים כדוגמת **רחובות, פתח תקווה, קריית יערים (טלז-סטון), תל אביב, כפר חב"ד, נתניה, עמנואל, כוכב יעקב (תל ציון), ראשון לציון, בת ים, גבעת זאב, לוד, גני תקווה, בית חלקיה ויסודות**. כאמור, אין כמעט יישוב עירוני שלא קיימת בו אוכלוסייה חרדית. גם באזור זה (ובצורה דומיננטית יותר משני המרחבים החרדיים האחרים בפריפריה) קיימים ריכוזים חרדיים קטנים נוספים, סביב ובתוך שטח "המשולש החרדי" במרכז הארץ. בריכוזים אלה קיימת אוכלוסייה חרדית, אך היא פחות משמעותית ונבלעת בתוך רוב של אוכלוסייה מסורתית או חילונית (כפר סבא, רעננה, הוד השרון, הרצליה, יבנה, רמלה, חולון, רמת גן, אור יהודה, יהוד, רמת השרון, תל מונד וריכוזים נוספים). ישנם ערים – דוגמת ראש העין – בהן יש ציבור ספרדי דתי אדוק ובעל נוכחות משמעותית, אך באם נבדוק אם מדובר בריכוז דתי או ריכוז חרדי, הרי שעל פניו יוגדרו ריכוזים אלו כדתיים ולכן לא יתווספו למפה. קיימים גם ריכוזים קטנים של אוכלוסייה המורכבת מקבוצות שוליים חרדיות, הנמצאת על "קו התפר" בין חרדיות לדתיות (כדוגמת ההתנחלויות החרדיות מתתיהו, מעלה עמוס ואספר). שוב יחד עם זאת, אין לפסול את האפשרות כי כל אחת מקהילות אלו תגדל בעתיד ותיכנס למפת האוכלוסייה החרדית.

תחילתה של פריסת האוכלוסייה החרדית במרכז הארץ קדמה להתיישבות בעת החדשה בריכוז החרדי הוותיק **ירושלים**, הנמנה על ארבע ערי הקודש (יחד עם צפת, טבריה וחברון) שבהן התרכזו מרבית בני היישוב הישן במאה ה-19. התפתחותו של אזור מאה שערים, גידול מואץ של האוכלוסייה ותהליכים אינטנסיביים של חדירה והורשה יצרו בעיר רצועה חרדית הולכת ומתרחבת והקנו לה את מעמדה הנוכחי בהיררכיה החרדית, כפי שיוצג בהמשך.

שני ריכוזים ותיקים נוספים במרחב החרדי במרכז הם **פתח תקווה ובני ברק** שהוקמו בסוף המאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20. **פתח תקווה** נוסדה בשנת 1878 בידי בני היישוב הישן בירושלים, שביקשו להקים מושבה יהודית (יזרעאלי, 1995; מנוף, 2001; קאהן וזיסמן, 2005; Shilhav, 1993). במהלך השנים הלך וגדל הציבור הדתי והחרדי בעיר. בשנות השישים והשבעים היתה פתח תקווה יעד לאוכלוסייה דתית לאומית שנפלטה מהעיר בני ברק (שהלכה והתחרדה) אך רק באמצע שנות התשעים החלה התעניינות מחודשת בהקמת גרעין חרדי חדש ומאסיבי בעיר. **בני ברק** נוסדה בשנת 1924 בידי קבוצת חסידים מוורשה ("חברת בית נחלה"), אך עד שנות ה-50 היא היתה שכונה דתית-חילונית קטנה. ציון משמעותי להתפתחות החרדית של העיר היתה הקמתה של ישיבת פוניבז' בראשית שנות ה-

40 ובמהלך שנות ה-50 החלו כמה אדמו"רים – שהתרכזו בתל אביב – להעביר את חצרותיהם מתל-אביב לבני ברק. כתוצאה מכך חלו שני תהליכים – הגירת חרדים אל העיר ויציאת חילונים ממנה, ובני ברק קיבלה צביון חרדי מובהק והפכה למרכז החרדי השני בגודלו בארץ (כהן, 1968; יזרעאלי, 1995; מאיר, 1995; ענר, 2001; טננבוים, 2003; יוסקוביץ, 12.3.06).

עם קום המדינה וקצת לאחר מכן הוקמו ריכוזים חרדיים בכפר חב"ד, לוד, יסודות, בית חלקיה, תל אביב, רחובות ונתניה (יזרעאלי, 1995; רודיך, 4.9.05; קאהן, 7.3.06; פארוור, 12.3.06; אריאלי, 27.6.06; יוסקוביץ, 12.3.06): בשנת 1949 הוקמו בכפר חב"ד ובלוד שני מרכזים של חסידות חב"ד. שתי קהילות נוספות שקמו באותה התקופה היו המושבים החרדיים בית חלקיה ויסודות שנוסדו במסגרת המיישבת של תנועת פועלי אגודת ישראל. יסודות נוסד בשנת 1946 על ידי קבוצה של פליטי שואה ממרכז אירופה ומערבה, ובית חלקיה נוסד בשנת 1953 על ידי חברי תנועת עזרא. בסוף שנות ה-50 ותחילת שנות ה-60 נוסדו הקריות החרדיות בבית ים, ראשון לציון וגני תקווה: הקהילה החסידית בבית ים, קריית בובוב, נוסדה בשנת 1958, השכונה החרדית "קריית ישמח משה" נבנתה במערב גני תקווה בשנת 1963 על ידי האדמו"ר מסאסוב והקהילה החרדית בראשון לציון נוסדה עם הקמתה של קריית קאליב בעיר בשנת 1963, על ידי האדמו"ר מקאליב (יזרעאלי, 1995; קאהן וזיסמן, 2005). במהלך שנות השבעים ועד אמצע שנות השמונים – במקביל להתיישבות החרדית בעיירות הפיתוח בפריפריה (ראה תת פרק 3.1.6) ואף קצת לאחר מכן – הוקמו במרכז הארץ שלושה ריכוזים נוספים – אשדוד, קריית יערים (טלז-סטון) ועמנואל. היסודות הראשונים להתיישבות חרדית באשדוד נוצרו עם הקמתה של ישיבת גרודנא הליטאית בסוף שנות השישים אך הפריצה המשמעותית ביותר של חרדים למרחב העירוני של אשדוד היתה בשנת 1978, עם הגעתם של חסידי גור וחסידי בעלז לעיר (סופר המודיע, 1983; רבינוביץ, 1998; הרשקוביץ, 2005; קאהן וזיסמן, 2005; פוקס, 13.8.06; רביץ, 26.7.06; פינדרוס, 11.5.06; בינדר, 2006; אא"ק: איזק, 2007; נחום-הלוי, 2008). קריית יערים נוסדה בשנת 1974, כיוזמה של ישיבת טלז בקליבלנד ארה"ב, ונועדה להיות שכונת מגורים דתית בשם "קריית טלז-סטון", בקרבת כפר הנוער קריית-יערים. עמנואל הוקמה בשנת 1983, כעיר ההומוגנית החרדית הראשונה ש"פרצה את חומות" בני ברק וירושלים, אך כפי שניתן לראות בהמשך – לא צלח הדבר (ירושלמי, 1981; סופר המודיע, 1983; גינבורג, 1988; קאהן וזיסמן, 2005; אנרייך, 17.9.06; בר אלי, 2007).

בסוף שנות השמונים ותחילת שנות התשעים החלו בתהליך הקמתן של הערים החרדיות החדשות ביתר עילית, מודיעין עילית, רמת בית שמש ואלעד: ראשיתו של תהליך זה בשנת 1988, עם ייסודה של ביתר-עילית. שנים מעטות לאחר מכן נוסדה מודיעין-עילית – בשנת 1991. באמצע שנות ה-90 צומח תת-דגם חדש של יישוב חרדי – רמת בית-שמש, כהרחבה גדולה ושונה באופייה של העיר בית-שמש הוותיקה. היישוב האחרון בסדרת יישובי הפרוורים החרדיים הוא אלעד, שנוסד בשנת 1998 במסגרת "יישובי הכוכבים" ביוזמת משרד השיכון. אל הערים החדשות מצטרפות באותה התקופה הקריה החסידית בגבעת זאב (1991), שהוקמה על ידי האדמו"ר מקרלין סטולין החי במקום, והשכונה תל ציון החרדית ביישוב הדתי לאומי כוכב יעקב, שאוכלסה בשנת 2000 (ראה נספח ט').

ניתן להצביע על חמישה דגמים מרחביים אותם מציגים הריכוזים החרדיים במרכז הארץ. הראשון מתייחס לשני הריכוזים הוותיקים הגדולים בירושלים ובבני-ברק, אליהם יש להתייחס כנתוני פתיחה: הם הגדולים, הוותיקים ומכילים את החלק הארי של הקהילה החרדית ומוסדותיה, והם המניעים את התהליכים המעצבים את הפריסה החרדית. לשון אחר: ירושלים ובני-ברק הם קודקודי ההירארכיה

החרדית בישראל, והם העוגנים הראשיים של המרחב החרדי הארצי. הריכוזים החרדיים בערים ישראליות אחרות, כמו גם הפרוורים החרדיים החדשים, הם בעיקר תולדה של מגבלות מרחביות וכלכליות שהאטו ומאטות את הצמיחה וההתפשטות בשני הריכוזים הוותיקים. היקפם של שני ריכוזים אלה הוא תוצר של תהליכים היסטוריים, בנייה ייעודית לחרדים ותהליכים אינטנסיביים של "חדירה והורשה" תוך דחיקת (או בעקבות נטישת) אוכלוסייה אחרת במרחבם. הדגם השני הוא **שכונות ייעודיות** לאוכלוסייה החרדית שקמו בתוך רוב של אוכלוסייה אחרת. שכונות אלו מאוכלסות במגוון חוגים חרדיים, כאשר בתוך השכונה – או האזור הייעודי בתוך המרחב העירוני – נבדלים אלה מאלה על פי בנייה של עמותות. דוגמא לכך היא שכונת גני הדר בפתח תקווה שחלקיה השונים הוקמו עבור "יוצאי ישיבת חברון" הליטאית, עבור האוכלוסייה הספרדית ("חזון עובדיה") ועבור קהילות חסידיות שונות שהגיעו מבני ברק ("קריית הבעשט"). שכונת רמות בירושלים נבנתה אף היא כשכונה ייעודית שאוכלסה על ידי עמותות מקרב חוגים שונים באוכלוסייה החרדית. הדגם השלישי הוא **קריית חסידיות מתבדלות** כדוגמת אלה של חסידי חב"ד בלוד, חסידי גור באשדוד ובתל אביב, צאנז בנתניה, קאליב בראשון לציון, בובוב בת ים, סאסוב בגני תקווה, קריית קרטשניף ברחובות וקרלין סטולין בגבעת זאב. הקריית החסידיות נוצרו באמצעות רכישת מספר בנינים באזור מסוים לבנייה ייעודית (בדומה לדגם הקודם) על ידי חצר זו או אחרת אשר שמה לה יעד להקים קריה חדשה לחסידיה. עם זאת, להבדיל מן השכונות הייעודיות – בהן הדגש הוא על הפיתרון המיידי למצוקת המגורים עבור כלל החוגים המיוצגים על ידי עמותות באותה שכונה – בקריות אלו נערכת החסידות לספק כבר מן היום הראשון חיי קהילה מלאים ואוטונומיים ככל הניתן לאנשיה, דבר הבא לידי ביטוי מובהק בהקמת מוסדות ייחודיים לה. הסיבה להקמת הקריה עשויה להיות נעוצה בצורך שהתפתח מתוך תהליכים בחברה הכללית הסובבת, ביוזמתו של מנהיג מקומי בעל חזון וכריזמה יוצאי דופן, בהזדמנות נדל"נית ייחודית אותה ידעו לזהות ולנצל פרנסי החסידות או בשילוב של שלושתם גם יחד. קריות אלו מתנהלות במבנה קהילתי סגור ופחות מזמין, אך עצם קיומן גורר לעיתים קרובות הגעה של קהילות חרדיות נוספות או תהליכים של התחדדות, אם כי לא ככניסה לתוך הקהילה החסידית עצמה (חב"ד שונה מאחרות באופייה ומקבלת לשורותיה ולמרחב הסגור שלה באופן מאסיבי גם בעלי תשובה). הדגם הרביעי, הוא **הערים החרדיות החדשות** שהתפתחו כפרוורים הומוגניים של הערים הוותיקות בני ברק וירושלים. בערים חדשות אלו מהווה האוכלוסייה החרדית את הרוב המוחלט של האוכלוסייה, ולהן ייחוד פרק נפרד בהמשך המחקר (ראה פרק 3.3). קריית יערים – שהוקמה כשכונה ייעודית – הפכה אף היא לפרוור חרדי הומוגני של ירושלים (המבוסס בעיקר על אוכלוסייה אנגלוסקסית), וכמוה תל ציון, שהוקמה כשכונה ייעודית בתוך ריכוז דתי-לאומי ומתעתדת להפוך למועצה מקומית נפרדת והומוגנית, במידה שתצליח לצאת מהמשבר הפנימי שפקד אותה. עם זאת, ועל אף הדמיון ברמת ההומוגניות, שתי האחרונות עדיין לא יכולות להיכלל בתוך קבוצת הערים החרדיות החדשות – לא בהיקפן ולא בתפיסת הציבור החרדי אותן. הדגם האחרון הוא **היישובים הכפריים הקטנים** שנוצרו כצורך היסטורי (בעיקר של הגופים המיישבים של אגודת ישראל) והתפתחו או כיישוב חקלאי חרדי או כיישוב קהילתי כפרי הנותן שירותים בעיקר סביב מוסד חינוכי שהוקם במקום. דוגמה לריכוזים החקלאיים במרכז אלו המושבים כפר חב"ד, המהווה את מרכז חסידות חב"ד בארץ, שנוסד כמושב חקלאי ובמהלך שנות השישים איבד את אופיו זה, כאשר עיקר מוסדות החסידות בישראל מרוכזים בתוכו. בית חלקיה ויסודות נשארו מושבים חקלאיים כאשר חלק גדול מתושביהם עובדים במקצועות שירות שונים או במקצועות חופשיים בבני ברק ובירושלים (בית חלקיה אף מארחת בתחומה "ישיבה קטנה" של חסידי בעלז).

נכון לשנת 2006 הריכוזים הגדולים במרכז הארץ (ובמרחב החרדי הארצי) הם ירושלים ובני ברק, המכילים כ-65% מהתושבים החרדיים באזור המרכז. מתחתם במדרג סדר הגודל נמצאות אשדוד (שעד בחירות 2006 היתה הריכוז החרדי השלישי בגודלו במרחב החרדי בישראל והוחלפה במודיעין עילית) וארבעת הערים החרדיות החדשות (מודיעין עילית, ביתר עילית, רמת בית שמש ואלעד) המכילים כ-27% מכלל האוכלוסייה החרדית במרכז הארץ. הריכוזים הקטנים במרחב זה מכילים כ-8% מהחרדים במרכז. הם מתחלקים לשני סדרי גודל, ריכוזים בסדר גודל בינוני-קטן – רחובות, פתח תקווה, נתניה, תל אביב, כפר חב"ד, קריית יערים, כוכב יעקב (תל ציון) והריכוזים הקטנים ביותר בסדר ההיררכי בתוך מרחב זה הם ראשון לציון, בת ים, גבעת זאב, לוד, גני תקווה, בית חלקיה ויסודות (ראה נספח 2').

כפי שצוין בניתוח של שתי הפריפריות, להיררכיה המרחבית על פי סדרי גודל דמוגרפים יש משמעות רבה, אך היא אינה מצביעה בהכרח על מיקומם בהיררכיה הנבנית על פי תפיסת האוכלוסייה החרדית אותם. יחד עם זאת, אין ספק שדווקא במקרה של ניתוח מרכז הארץ החרדי סדרי הגודל של מרבית הריכוזים החרדיים הולכים יד ביד עם חשיבותם ההיררכית התודעתית, התרבותית והתשתיתית-ייעודית בקרב הציבור החרדי.

3.2.3.1 המרחב החרדי במרכז הארץ – תתי קהילות ומערכות יחסי גומלין

3.2.3.1.1 תתי קהילות במרחב החרדי במרכז

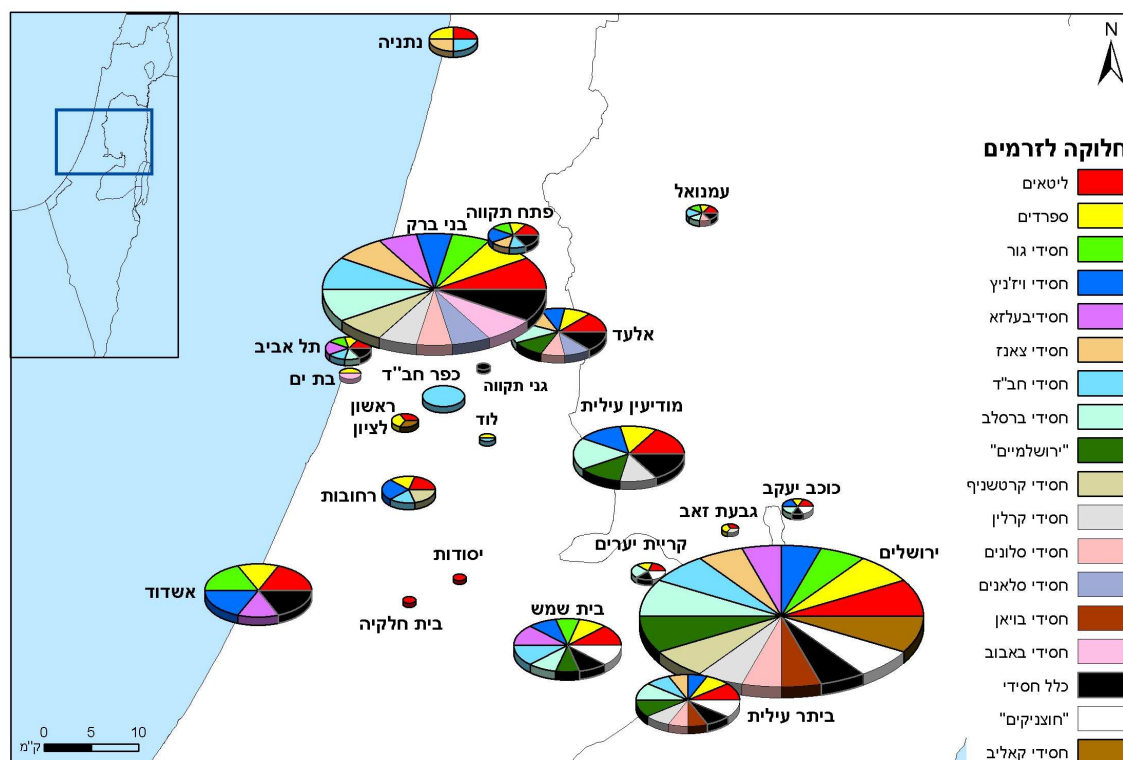
חלק ניכר מהריכוזים החרדיים במרכז הארץ מורכב ממגוון גדול של קבוצות וקהילות חרדיות שונות מקבוצות הליבה החרדית מקרב הקהילות הליטאיות, הספרדיות והחסידייות החזקות (כמו גור, ויז'ניץ, בעלז, צאנז וקהילות חסידיות נוספות), דרך הקבוצות הירושלמיות הקיצוניות וכלה בקהילות המשתייכות לחוגי שוליים באוכלוסייה החרדית, קהילות גדולות של "חוצניקים" ושל חוזרים בתשובה (ראה נספח יא').

מגוון של קהילות עשוי להעיד על גודלו, גילו וחוזק תשתיותיו של ריכוז חרדי במרחב וכך גם על עוצמת המרחב עצמו בהיררכיה הארצית. בתת הפרק העוסק בפריסת האדמו"רים החסידיים במרחב סומנה והודגשה חשיבותו של "המשולש החרדי" במרכז הארץ בהקשר של החלוקה לתתי קהילות החרדיות (ראה תת פרק 3.1.5, ראה נספח ז'). מחוון זה סימן את אזור המרכז כאזור העיקרי בו רוכזו בתי אדמו"רי החצרות החסידיים במרחב הישראלי, בעיקר בשני הריכוזים החרדיים הגדולים בירושלים ובבני ברק.

מפה 13 מציגה את פריסת תתי קהילות החרדיות במרכז הארץ. כפי שהוסבר בניתוח הפריפריות, מפה זו מבוססת על ראיונות עומק, קבצי נתונים של משרדי פרסום למגזר החרדי המשווקים לריכוזים אלו, ספרי טלפונים של קהילות החרדיות ("מפתח העיר", "המדריך החרדי" וספרי טלפונים נוספים של קהילות חרדיות). מחוון זה מבוסס על נתונים איכותניים, שעל מנת לבחון את מהימנותם נערכו מספר הצלבות שאפשרו להעריך את גודלם והרכבם של הריכוזים השונים (ראה נספח – קהילות יא'). כפי שצוין, בכל ריכוז קבוצות חזקות יותר וחזקות פחות. עם זאת, העוגות המופיעות במפה זו "פרוסות" באופן שווה בין כל הקבוצות המרכיבות את אותו ריכוז, וזאת בשל הקושי ליצור נתונים אמניים ומדויקים לגבי גודלה של כל אחת מהן. פער זה יושלם ברובו בהמשך הפרק, עם סיפורו הפרטני של כל ריכוז וריכוז.

במפה 13 ניתן לראות באופן ברור כי הריכוזים הגדולים בירושלים ובבני ברק מכילים נציגויות ומרכזים של מרבית החוגים והקהילות החרדיות בארץ. מרכז ההנהגה הליטאית מתחלק בין ירושלים לבני ברק, כאשר בראשונה הרב יוסף שלום אלישיב ובשנייה יושב הרב אהרון לייב שטיינמן, ראש ישיבת פוניבז'. מרכז ההנהגה הספרדית יושב בירושלים בראשותו של הרב עובדיה יוסף. הקהילות החסידיות ומרכזיהן מתחלקים בין השתיים, כאשר מרכזי החסידיות הגדולות גור ובעלז והחסידיות הירושלמיות הקיצוניות (דוגמת תולדות אהרון) נמצאים בירושלים, ומרכז חסידות ויז'ניץ וחסידות נוספות נמצא בבני ברק (ראה נספחים ז', יא').

מפה 13: פריסת תתי הקהילות החרדיות במרכז הארץ, 2006

(מקור: קובץ מקורי, ראה נספח)

גם הקהילות בריכוזים הבינוניים בהיררכיה – **אשדוד, מודיעין עילית, ביתר עילית, בית שמש ואלעד** – מורכבות ממגוון של חוגים, אם כי לכל אחת יש את הקהילה העיקרית איתה היא מזוהה בתפיסה החרדית (אם בעקבות היותה הגדולה ביותר מן הבחינה המספרית, אם בשל היותה הקהילה המקימה את הריכוז או אם בהיותה הקהילה המנהיגה). הקהילה החרדית באשדוד מורכבת מקהילה ספרדית גדולה וקהילה ליטאית, אך החוג הדומיננטי ביותר בעיר הוא החוג החסידי המורכב מהחסידות הגדולות **גור, בעלז וויז'ניץ** וקהילות כלל חסידיות קטנות. שלושת הראשונות (בעיקר גור) הן הנותנות את הטון בהתפתחות הקהילה החרדית בעיר לאורך השנים (דגני ודגני, 2006א'; איזק, 1.8.06; הרשקוביץ, 2005; קאהן וזיסמן, 2005; בינדר, 2006; רביץ, 26.7.06). **מודיעין עילית** נתפסת כעיר ליטאית ומזוהה עם הזרם הליטאי שהיה ממקימי השכונה הראשונה בעיר, שכונת קריית ספר. מאוחר יותר התיישבו בה זרמים חרדיים נוספים מקרב הקהילה הספרדית והחוגים החסידיים השונים – חסידי ויז'ניץ, ברסלב, בילא, מודוביץ', לובלין, כלל חסידי וקהילה קטנה מקרב אנשי היישוב הישן בירושלים ("ירושלמים"). חסידות קרלין היא חסידות וותיקה ביישוב, שהגיעה מירושלים בשלבי

הקמתו והתיישבה בקרית ספר לצידה של האוכלוסייה הליטאית (זיסמן, 4.6.06; קאהן, 7.3.06; איזק, 1.6.08; אא"ק: קרויזר, 2007ב'; גוטרמן, 6.6.2001; קירשנבאום, 1.5.06; ציון, 20.6.00; אע"מ: מודיעין עילית, 2006א'; וסרטייל, 29.11.2000; קדם, 2008ב'). **ביתר עילית** נתפסת בהווה החרדית כעיר "ירושלמית" ו"חסידיית" (זאת על אף שחיה בה אוכלוסייה ספרדית גדולה וקהילה ליטאית). הקבוצות הראשונות שהקימו את העיר היו בעיקר מחוגים חסידיים קטנים וקבוצה גדולה מעדות המזרח. ממצב של הגמוניה ספרדית בולטת קלטה העיר עוד ועד חסידים, שהופנו לעיר בעידוד אדמו"רי בוואן, סלונים, קרלין, ערלוי, פינסק-קרלין, לעלוב, צאנז, אמישנוף, ויז'ניץ, ואנשי החסידויות הקיצוניות ממאה שערים ("ירושלמים"). רק לאחר שהציבור הליטאי התחיל להתיישב מעבר לקו הירוק (במודיעין עילית) הצטרפו מוסדות החינוך והכוללים הליטאיים למגוון הגדול שבעיר. המגוון משך קהילות נוספות: חוזרים בתשובה, ברסלב, חב"ד ו"חוצניקים" (פארוור, 12.3.06; אפרתי, 14.8.06; כהן, 3.4.06; קאהן, 7.3.06; קדם, 2007א'; בן חיים, 2007א'). גם **בית שמש** מגוון גדול של קהילות המזוהות בחלוקה לשכונותיה. רמת בית-שמש א' מאוכלסת בחרדים ליטאים, ספרדים, "חוצניקים" ומיעוט חסידי, והקריה הוותיקה ורמת בית-שמש ב' מאופיינת באוכלוסייה חסידיית המורכבת ממשפחות מקרב חוגי "העדה החרדית": "תולדות אהרן", "שומרי אמונים", "תולדות אברהם יצחק", חסידי סאטמר ו"נטורי קרתא", שבית שמש היא אחד הפרוורים היחידים אליו יצאה אוכלוסייה קיצונית זו מחוץ "לחומות מאה שערים". מלבד החוגים הקיצוניים קיימות ברמת בית שמש ב' קהילות של חסידויות חב"ד, ברסלב, בעלז, ויז'ניץ וגור (קאהן, 2006; קאהן, 23.5.06; חורש, 17.8.06; סגל, 17.6.06; ברזמן, 17.8.06; זלצמן, 27.6.06; פארוור, 12.3.06; בן סימון, 2002; אטינגר, 2008א', 2008ב'; דיין, 2000; וויל, 11.6.06; גור אריה, 17.8.06). **אלעד** מורכבת מפסיפס של חוגים חרדיים, כאשר הייחודי בה – להבדיל משאר הערים החדשות – הוא הרוב הספרדי המרכיב אותה והיותה מונהגת על ידי שלטון מוניציפאלי ספרדי-חרדי (בשונה מהערים החדשות האחרות). בעיר קבוצה ליטאית וקבוצה חסידיית הכוללת את החסידויות ויז'ניץ, צאנז, סערט ויז'ניץ, ערלוי, צ'רנוביל, נדבורנה, לוב, סלונים, סלאנים, סאטמר וכלל חסידים. אליהם מצטרפות קבוצות גדולות של בעלי תשובה (בקרב חוגי חב"ד וברסלב ובקרב הקהילה הספרדית) וקבוצות שאינן חרדיות כלל (דוגמת הקבוצה הדתית לאומית) (טיברגר, 25.6.06; קרויזר, 22.5.06; כהן, 25.6.06; קריספל, 1.5.06; קוק, 2007ב'; אפרתי, 14.8.06; כהן, 9.5.06).

הקהילות **בפתח תקווה, בתל אביב, בעמנואל, בקריית יערים ובתל ציון** מורכבות אף הן ממגוון יחסי של קבוצות חרדיות. **בעמנואל** הרכב חוגי המבוסס על רוב של קבוצות שוליים (לתפיסת החברה החרדית), קהילה ספרדית גדולה, קהילות של בעלי תשובה מקרב החסידויות ברסלב וחב"ד, קבוצה חסידיית מקרב קהילות חסידי סלונים וקצת חסידי גור שהיו ממקימי היישוב. כמו כן יש ביישוב מיעוט ליטאי ומיעוט דתי לאומי (אנרייך, 17.9.06; מדינה, 2006). הקהילה החרדית **בפתח תקווה** מורכבת מהחוג הליטאי (החוג הגדול ביותר הנותן לקהילה החרדית בעיר את צביונה), החוג החרדו-ספרדי (ש"ס) וציבור חסידי הכולל קהילה של חסידי גור, חסידי צאנז, קצת חסידי ויז'ניץ וכלל-חסידי (קאהן וזיסמן, 2005; רביץ, 26.7.06; פארוור, 12.3.06). הציבור החרדי **בתל אביב**, שהיה עם קום המדינה אחד הריכוזים החרדיים הגדולים עם מגוון רב של חוגים וקהילות, מורכב נכון לשנת 2006 מקהילת חסידי בעלז הממוקמת במרכז תל-אביב (לא הרחק מרחוב שינקין), קהילת חסידי גור הממוקמת בשני מוקדים בעיר – בקריית הרי"ם לוי (אזור רמת החי"ל) ובמרכז העיר ליד קהילת בעלז, קהילה של חסידי חב"ד בשכונת רמת אביב, קהילה ליטאית קטנה וקהילה גדולה של ספרדים ובעלי תשובה

היושבת בעיקר בדרום העיר (גורביץ וכהן-קאסטר, 2004; אטינגר, 2004; קאהן וזיסמן, 2005 אפ"ג: איזק, 2005 א', 2006; ליברט, 3.4.06). הקהילה **בקריית יערים** מורכבת מציבור גדול של "חוצניקים" (אנגלוסקסים וצרפתים), מציבור ספרדי גדול של בעלי תשובה, מציבור ליטאי קטן וממספר קבוצות חסידיות. מדובר בציבור כלל חסידי – המורכב ממספר משפחות של חסידות גור, חסידות חב"ד, קהילה של בעלי תשובה, ברסלבים ואחרים. החסידויות הגדולות מחזיקות במקום את בתי הקיץ של האדמו"רים (האדמו"ר מבעלז, האדמו"ר מסערט ויז'ניץ והאדמו"ר מקאליב) ומספר ישיבות (דוגמת ישיבה של בעלז) אך לכך מעט השפעה על אופיו הפנים חרדי של היישוב (קאהן וזיסמן, 2005; קאהן, 7.3.06; פארוור, 12.3.06; לוי, 27.8.06; פורוש, 27.7.06; רביץ, 26.7.06). הקהילה החרדית **בתל ציון** מורכבת מהציבור ספרדי, מיעוט של משפחות ליטאיות וציבור חסידי המורכב מחסידי סארט ויז'ניץ, ברסלב וציבור כלל חסידי (סופר יתד נאמן, 2000; קאהן וזיסמן, 2005; אפ"ג: איזק, 2006; מדינה, 2006; ציון, 20.3.06; פורוש, 27.7.06; הלמ"ס, קובץ אוכלוסייה, 2007).

הקהילות החרדיות **בלוד** (קריית חב"ד), **בנתניה** (קריית צאנז), **ברחובות** (קריית קרטשניף), **בבת ים** (קריית בובוב), **בגבעת זאב** (קריית קרלין), **בראשון לציון** (קריית קאליב) ו**בגני תקווה** (קריית סאסוב) מזוהות כקריית חסידיות אם כי כמעט בכולן קיימות גם קבוצות נוספות בעיקר מקרב הקהילות הליטאיות והספרדיות או מקרב קהילה חסידית אחרת (בדרך כלל חסידי חב"ד). לעיתים, על אף זיהויה של הקהילה עם הקריה החסידית שבה, אין זו מהווה את הקהילה הגדולה בריכוז (דוגמת חסידות קאליב בראשון לציון, שאדמו"רה עזב את העיר ונשארה בה קהילה חסידית קטנה בו בזמן שהציבור החרדי בעיר מבוסס על רוב ספרדי של בעלי תשובה). לעומת זאת ובשונה מהאמור, **כפר חב"ד** היא קהילה חסידית הומוגנית ומרכזן של חסידות חב"ד בישראל.

המושבים החקלאיים (**יסודות ובית חלקיה**) של פועלי אגודת ישראל מוגדרים בתפיסה החרדית כמושבים של "פאיניקים", אוכלוסייה הנתפסת כבעלת השתייכות חוגית פחות ברורה ומוגדרת. זוהי אוכלוסייה עם אוריינטציה חסידית המתפללת בנוסח ספרדי (עממי אשכנזי), חלקה ליטאי – אך מדובר בחרדיות מודרנית יותר, שלאורך השנים ילדיה התגייסו לצבא, עובדי אדמה ובעלי משקים המשלבים תורה ודרך ארץ. אלו נתפסים כ"זן אחר" מהחוגים החרדיים העירוניים המובהקים. (פארוור, 12.3.06; אריאלי, 27.6.06; קרויזר, 7.5.07) (ראה פירוט בתת פרק 3.2.3.2. ראה נספח יא')

המפה (ראה מפה 13) מראה היטב את סדרי הגודל של הריכוזים בתוך המרחב בהשוואה זה לזה. בדומה למערכת יחסי הגומלין במרחב הכללי – גם כאן קיימת השפעה היררכית לסדרי הגודל, כאשר היישובים הגדולים במרחב מהווים מוקדים הנותנים מענה לנושאי תעסוקה, מסחר, חינוך וצרכי קהילה אחרים.

הריכוזים החרדיים הבינוניים במדרג סדר הגודל במרכז – דוגמת **אשדוד**, **רחובות**, **פתח תקווה**, **נתניה** – וכמוהם גם הריכוזים הקטנים יותר – דוגמת **קריית יערים**, **ראשון לציון**, **בת ים**, **לוד**, **גני תקווה**, **בית חלקיה**, **כפר חב"ד** – אמנם מקבלים שירותים מהריכוזים החרדיים הגדולים יותר בהיררכיה, אך הם מספקים בעצמם שירותים לקהילות חרדיות קטנות יותר ולקהילות הדתיות המחפשות שירותים תורניים יותר במרחב הקרוב להם. בשונה מהם, על אף גידולן והתפתחותן תשתיותיהן כריכוז חרדי משמעותי במרחב החרדי בכלל ובמרכז הארץ בפרט, לא מהוות **הערים החדשות** נכון לזמן זה מרכז אזורי חרדי. הסבר לכך יכול להיות נוכח קרבתן לבני ברק וירושלים או עצם העובדה שריכוזים אלו עדיין צעירים יחסית ותשתיותיהם ומיצובם במרחב עדיין בתהליכי התפתחות (ראה פרק 3.3.2).

חשוב לציין, שעל אף קיומם של המרכזים החרדיים הבינוניים, בעלי התשתיות, קיימת מערכת מורכבת של זיקות מהריכוזים החרדיים הקטנים-בינוניים "המדלגת" על הריכוזים הבינוניים ופונה ישירות לבני ברק ולירושלים.

עובדה זו מדגישה את התלות התרבותית והחומרית שיש לריכוזים החרדיים בסדרי הגודל השונים בבני ברק ובירושלים, וזאת על אף היות חלקם ממוקמים בתוך ערים (חילוניות אמנם) בעלות תשתיות מסחריות רחבות. העיר המעורבת לא יכולה לספק את דרישות הכשרות והצניעות של השירותים והמוצרים אותם צורכת, האוכלוסייה ומתוך כך מעדיפה הקהילה החרדית מערכת אספקה עצמאית, המבוססת על הקהילה המקומית, על ריכוזי המרכז הבינוניים ועל הריכוזים בבני ברק ובירושלים. אל סיבות אלו מצטרפות גם זיקות קהילתיות המאפיינות באופן מיוחד את אנשי הקהילה החרדית וכן הסתמכות על מוסדות חינוך חרדיים ביישובים הוותיקים, בעיקר אצל הבנים ובגילאים המבוגרים (גיל הישיבה הגדולה).

התמונה המתקבלת היא של מדרג פנים מרחבי, המחובר בקשרים חזקים למבנה הדו-ראשי של המרחב החרדי הכללי (ושל המרכז בפרט), המורכב משתי ערי הראשה בני ברק וירושלים. כמו בניתוח הפריפריות, על מנת להדגים לעומק את התנהלות המבנה המדרגי המרחבי במרכז ומערכות יחסי הגומלין בתוכו תינתן התייחסות לארבעה נושאים: שירותים וצרכנות, תעסוקה, חינוך והגירה.

3.2.3.1.2 שירותים וצרכנות במרחב החרדי במרכז

אנשי הקהילות החרדיות במרחב החרדי במרכז הארץ מנהלים, כמו בכל קהילה חרדית אחרת ברחבי הארץ, מרחב אוטונומי-כלכלי משלהם ובו חנויות ייעודיות לקהילה החרדית (חנויות מזון כשרות, ביגוד צנוע, עיתונות חרדית, מערכת של גמ"ח תומכת וכדומה). לתושבי הריכוזים החרדיים במרכז היררכיה של קניות בתוך המרחב, כאשר בריכוזים הבינוניים **בפתח תקווה, בנתניה, ברחובות ובריכוזים אחרים** בסדרי גודל דומים יש מצאי גדול יחסית של תשתיות עבור האדם החרדי, בהן עורכים קניות מזון ומוצרים ייעודיים אחרים. ריכוזים אלו מהווים מוקד צרכני לריכוזים החרדיים והדתיים הקטנים בסביבתם, הנהנים מכשרויות מהודרות, ביגוד צנוע וממגוון יחסי של מוצרים לבית הדתי והחרדי. **רחובות** מהווה מוקד צרכני לריכוזים הקרובים לה – יסודות, בית חלקיה, כפר חב"ד, נס ציונה, עקרון וריכוזים נוספים בסביבתה. **פתח תקווה** מהווה מוקד לריכוזים החרדיים בסביבתה – דוגמת אלעד, עמנואל והקהילות הקטנות ביישובים ראש העין, גני תקווה, אור יהודה, יהוד ואחרים. **נתניה** מהווה מוקד צרכני לקהילות החרדיות בחדרה, בזיכרון יעקב, בכפר יונה ובריכוזים נוספים.

הריכוזים הקטנים יותר בהיררכיה היישובית החרדית במרכז (דוגמת **לוד, גני תקווה, בת ים, ראשון לציון, יסודות ובית חלקיה**) מתבססים באופן יותר מובהק על התשתית המסחרית והשירותים בעיר המעורבת בה הם נמצאים או העיר הקרובה אליהם, ונעזרים בריכוז החרדי הקרוב לצריכת תשתיות ייעודיות. יחד עם זאת, מקיימים יישובים אלו מערכת קשרים אינטנסיבית עם בני ברק או ירושלים, תלוי בקרבתן הגיאוגרפית, בקיומה או אי-קיומה של תשתית מסחר ושירותים בריכוזים החרדיים הבינוניים הקרובים להם ובמערך תחבורה ציבורית נוח המחבר אותן לאחת משתי ערים אלו. בתל אביב, לדוגמה, לא התפתחו תשתיות ייעודיות צרכניות משמעותיות בשל קרבתה וזמינותה של בני ברק.

פריסת התחבורה הציבורית, (ראו בפרק 3.1.3), מדגישה את מעמדן של בני ברק וירושלים כמרכז המרחב החרדי, כאשר כ-97% מהנסיעות בכלל הקווים הייעודיים לאוכלוסייה החרדית יוצאות ונכנסות

משני ריכוזים גדולים אלו, מתוקף היותם המרכז הצרכני, התעסוקתי, חברתי, התרבותי והרוחני עבור כלל האוכלוסייה החרדית על ריכוזיה הקרובים והרחוקים. **בני ברק** מהווה בעיקרה יעד צרכני (רחובותיה חזון איש, רבי עקיבא ואחרים מהווים רצועה גיאוגרפית מסחרית) לקניית ביגוד והנעלה, לרכישת תשמישי קדושה ומוצרים אחרים לבית החרדי וכן יעד "קהילתי" לביקורי קרובים, לאירועים קהילתיים (ביקור אצל האדמו"ר או אצל הרב, שמחות קהילתיות) ואירועים משפחתיים (בעיר ריכוז גדול של אולמות שמחה המנקזים אליהם שמחות רבות במרחב החרדי). **ירושלים**, בדומה לבני ברק, מהווה יעד קהילתי, תרבותי, חברתי ורוחני, אך מזוהה פחות ממנה כיעד צרכני. מרכזיה המסחריים לאוכלוסייה החרדית (כדוגמת אזור רחוב גאולה) נתפסים כנגישים פחות הן מן הבחינה הגיאוגרפית הארצית והן מן הבחינה המרחבית הפנים ירושלמית (לא כל המרכזים המסחריים מרוכזים בגוש אחד בתוך העיר) וההיצע בהם נחשב לדל יותר מההיצע בחנויותיה של בני ברק. עם זאת מהווה ירושלים מוקד צרכני ליישובים הקרובים אליה, דוגמת תל ציון, קריית יערים, ביתר עילית, מודיעין עילית, בית שמש, גבעת זאב ואחרים.

אשדוד, "הקודקוד הדרומי" של המרחב החרדי במרכז, הנמצאת על קו התפר בין מרכז לדרום, מהווה אף היא (על אף שתשתיותיה מצומצמות מאלו של בני ברק וירושלים) מוקד צרכני משמעותי ליישובי צפון ומערב הפריפריה הדרומית החרדית, ליישובי המרכז הקרובים אליה ובמידה פחותה בהקשר הצרכני גם עבור מרכזים קטנים, בהם קהילות מאותם חוגים חרדיים המרכיבים את קהילותיה (גור, בעלז, ויז'ניץ, צאנז וחוגים נוספים). אשדוד, על אף גודלה הבינוני ביחס לשני הקודקודים האחרים במשולש, מהווה קודקוד מרחבי ולא רק נקודה המחוברת בזיקותיה למרכזי הכוח בירושלים או בבני ברק. במדרג ההיררכי ניתן לראות שזיקותיה המרחביות של "אשדוד החרדית" לבני ברק חזקות יותר שכן היא הקרובה אליה יותר בבחינת המרחק הגיאוגרפי ומהווה עבורה – כמו עבור ריכוזים אחרים במרחב החרדי – מוקד מסחרי, קהילתי ורוחני.

הערים החרדיות החדשות, על אף גודלן ועל אף היותן ערים הומוגניות חזקות, מתנהגות שונה מאשדוד, ומקומן קרוב לראש המדרג נובע בעיקר מגודל אוכלוסייתן ופחות מתפקידן הפונקציונאלי במרחב החרדי. אמנם תשתיותיהן הולכות ומתפתחות אך הן קשורות בקשרים צרכניים ומסחריים לבני ברק ולירושלים ואינן מהוות עדיין מוקד צרכני לריכוזים החרדיים במרכז או ברחבי הארץ בכלל. ערים אלו תפקדו במידה רבה כ"ערי שינה", כאשר רבים מתושביהן היו יוצאים מן העיר בבוקר וחוזרים בערב. ככל שהערים החדשות צוברות וותק (ונבנים בהן מוסדות חינוך, דת, רפואה ומסחר) מתמתנת התופעה, והתלות בערים הוותיקות הולכת ויורדת. ממצאי המחקר מלמדים כי מבחינה מרחבית (גם בהקשר של מסחר ושירותי קהילה) מחוברות ביתר עילית, רמת בית שמש ומודיעין עילית בזיקות מרחביות חזקות לירושלים, בעוד שזיקתה המרחבית של אלעד היא לכיוון בני ברק. העיר מודיעין עילית יושבת על "קו פרשת המים הגיאוגרפי" וזיקותיה הן לירושלים ולבני ברק כאחת (על הערים החדשות ראה הרחבה בפרק 3.3.2).

דומים להן – אם כי בהבדלים רבים – הריכוזים החרדיים ביישובים ההומוגניים **עמנואל, קריית יערים** ובמידה מסוימת **תל ציון** (המתנהלת כשכונה עצמאית ביישוב דתי לאומי). שתי האחרונות תלויות תלות מוחלטת בירושלים בשל המחסור בתשתיות מסחריות ביישוביהן. תושבי עמנואל נוסעים בעיקר לבני ברק ולפתח תקווה, שני הריכוזים הגדולים הקרובים, לעריכת קניות ולקבלת שירותים קהילתיים ייעודיים.

כמו במרבית הריכוזים החרדיים האחרים, גם בריכוזי המרכז קיימת רשת ענפה של מכירות ביתיות במגוון רחב של תחומים – מזון, לבוש, ספרים, תכשיטים, תשמישי קדושה ועוד – אם כי אלו אינן מבטלות את הצורך בקשר המסחרי עם הריכוז החרדי הגדול הקרוב, ובעיקר את הקשר עם בני ברק וירושלים.

להבדיל מן הריכוזים בפריפריה, האינטראקציה בהקשר המסחרי ובצריכת השירותים מן היישוב החילוני המעורב בו חי אותו ריכוז היא ברמה פחותה יותר. לכאורה ניתן לראות בזאת פרדוקס, שכן אזור המרכז מכיל בתוכו את מרכזי הכוח הצרכני והכלכלי של החברה הכללית, אך דווקא היותם של הריכוזים גדולים ומפותחים ודווקא הקשר הצמוד, הקרוב והכמעט יומיומי לבני ברק וירושלים מייטרים את התלות הנחוצה כל כך שאובחנה ביישובי הפריפריה המרוחקים והמבודדים.

3.2.3.1.3 תעסוקה במרחב החרדי במרכז

אם ביישובי הפריפריה נמצא שבהקשר התעסוקתי הזיקות הן מקומיות יותר והקשר היום-יומי השבועי למרכז הארץ כמעט ונמחק, כאן קיימת משמעות רבה למערכת הקשרים בין הריכוזים החרדיים בתוך המרחב החרדי במרכז הארץ לעצם קיומן של הערים בני ברק וירושלים בתוך מרחב זה, מה שהופך אותן ליעד תעסוקתי לא רק לאוכלוסייתן אלא גם לתושבי הריכוזים הקרובים אליהן. גם כאן, בדומה לפריפריה ועל אף הקרבה לערים הוותיקות, קיימת במישור התעסוקתי אינטראקציה בין הריכוז החרדי לבין העיר המעורבת בה הוא יושב. ככל שהריכוז החרדי קטן יותר ותשתית הקהילה מפותחות פחות – כך גדלה אינטראקציה זו.

כמו בכל הקהילות החרדיות, גם בריכוזי המרכז החרדי מוסדות החינוך והקהילה, כמו גם מקצועות קודש למיניהם – שוחטים, משגיחי כשרות, בלניות, כותבי מזוזות וסופרי סת"ם – מהווים את עיקר הפרנסה עבור הציבור החרדי. יש לזכור שכמחצית הגברים בקהילות החרדיות הם אברכי כולל ("תורתם אומנותם"), אשר גם אם הם עובדים בתוך הקהילה או במכירות ביתיות שונות, קשה לעקוב אחר מקור ומקום פרנסתם), מה שהופך את הנשים לאחראיות על פרנסת המשפחה. זו נמצאת כאמור בהוראה במוסדות החינוך, במסחר בקהילה (חנויות, פאות), בהנהלת חשבונות, בגריקה, במזכירות ובמכירות בבתים. יש לציין שהקרבה למרכז הארץ (לאו דווקא החרדי) מספקת היצע תעסוקתי רחב יותר (בדומה למתרחש באוכלוסייה החילונית) כמו עבודה במשרדי הממשלה, ברשויות השונות, ובחברות תעשייתיות גדולות (בעיקר בהשרים של הייטק)..

בתוך יישובי המרכז קיים מדרג ברור בנוגע לתעסוקה. מדרג זה מורכב מעצם קיומן של תשתיות קהילה וצרכים מקומיים, יחד עם מערכת קשרים בין הריכוזים הקטנים לריכוזים הבינוניים והגדולים (בני ברק וירושלים). בתוך מדרג זה, הערים החרדיות החדשות, על אף היותן ריכוזים בינוניים, אמנם מייצרות תעסוקה בתוך קהילותיהן ומסתמכות על בני ברק וירושלים, אך לא מהוות יעד לתעסוקה עבור הריכוזים הקטנים מהן במדרג סדר הגודל, וזאת בשונה מריכוזים בינוניים אחרים – כמו אשדוד, ובמידה פחותה בנתניה, בפתח תקווה וברחובות – הנהנים ממערכת יחסי גומלין הן עם הריכוזים הקטנים הקרובים אליהם והן עם בני ברק וירושלים. יש להדגיש כי הריכוזים הבינוניים החרדיים מיצרים תעסוקה בעיקר עבור תושביהם ועבור קהילתם פנימה.

לדוגמא, **אשדוד החרדית** מהווה מוקד לתעסוקה עבור תושבי הריכוזים החרדיים בצפון ומערב הפריפריה הדרומית (אשקלון, קריית מלאכי, קריית גת, קוממיות) ועבור תושבי הריכוזים בדרומו של

המרכז (בית חלקיה, יסודות, ראשון לציון ואחרים). מעבר לקשרים הגיאוגרפיים קיים גם קשר קהילתי המושך את אנשי החסידות הגדולות (גור ובעלז) לבוא וללמד במוסדותיה של העיר. במקביל להיותה מוקד תעסוקתי, מאות אנשים עוזבים את אשדוד מדי בוקר לצורכי פרנסה לכיוון הריכוזים החרדיים (בעיקר לבני ברק) (בינדר, 2006). תמונה דומה מציג גם הריכוז החרדי **בנתניה**, שבשל קיום מוסדות רבים בתחומה מהווה קריית צאנו מוקד תעסוקתי בעיקר עבור תושבי העיר החרדיים ובמידה מועטה גם עבור יישובי הלוויין החרדיים שלה (חדרה, זיכרון יעקב, יישובים מרוחקים יותר דוגמת עמנואל) ותושבי הריכוזים הדתיים הקרובים לה. חלק ניכר מהציבור החרדי בעיר עובד בתוך הקהילה במקצועות הקודש, במכירות הביתיות, בחנויות הייחודיות ובמוסדות הייעודיים, אך חלק לא מבוטל עובד בעיר עצמה במקצועות חופשיים, בערייה ובמוסדות חינוך דתיים. חלק אף עובדים בריכוזים החרדיים הקרובים מצפון לנתניה ובמרכז הארץ – בעיקר בבני ברק (קאהן וזיסמן, 2005; שוקרון, 20.3.06).

הריכוזים החרדיים ביישובים **תל ציון וקריית יערים** תלויים תלות מוחלטת בירושלים כמקור פרנסה, בשל המחסור בתשתיות מסחריות וקהילתיות ביישוביהן. **תל ציון** מותג ושווק מתחילת דרכו כ"חלק מירושלים" ומתוך כך התלות בירושלים עדיין מוחלטת גם בכל הקשור לפרנסה. התושבים, רובם ככולם, מוצאים את פרנסתם בירושלים, ועשרות נסיעות יומיות של תחבורה ציבורית מספקות מענה נוח והולם לצורכיהם (אד"צ: 15.6.2004). **בקריית יערים** מרבית המשפחות מתפרנסות ממשורות שונות בירושלים: הנשים נוסעות לעבוד בירושלים או מוצאות פרנסה ביישוב – בבית ההחלמה, במעונות היום, בדואר, במרפאה, במועצה מקומית או בעסקים ביתיים (קוסמטיקה, תיווך, עיצוב פנים). הגברים עובדים במקצועות קודש או במקצועות חופשיים (לוי, 27.8.06). **בעמנואל**, הדומה במאפייניה לשני הריכוזים הקודמים, אחת הבעיות המרכזיות היא הריחוק הגיאוגרפי היחסי מהמרכזים החרדיים הגדולים ואי פיתוח תשתיות ביישוב, מה שגרם למחסור גדול במקומות עבודה לנשים. תושבי עמנואל נוסעים לעבוד בעיקר בבני ברק, בפתח לתקווה, ובנתניה. בעיר שני אזורי תעשייה אך מרבית העובדים באזורי התעשייה הללו הם פלסטינים מהאזור (יתרון אחד בהקמתם הוא מיסי ארנונה הנכנסים לקופת המועצה).

בדומה להיבט הצרכני, הריכוזים הקטנים יותר בהיררכיה היישובית החרדית במרכז (**לוד**, **גני תקווה**, **בת ים**, **ראשון לציון ואחרים**) מתבססים באופן מובהק יותר על התשתית התעסוקתית בעיר המעורבת בה הם נמצאים, אך מנגד מקיימים יישובים אלו מערכת קשרים אינטנסיבית עם בני ברק וירושלים – התלויה בקרבה הגיאוגרפית ובקיומו של מערך תחבורה ציבורית נוח המחבר אותן אליהן.

ביישובים החרדיים בעלי האופי החקלאי במרכז הארץ (דוגמת **יסודות**, **בית חלקיה וכפר חב"ד**), חלק קטן בלבד מהגברים הם אברכים שתורתם אומנותם. בשני הראשונים עדיין מתפרנסים חלק מתושבי המקום מחקלאות וחלק גדול עובדים מחוץ למושב במקצועות מגוונים (בעיקר בעלי מקצועות חופשיים העובדים בבני ברק ובירושלים). נשות היישובים מועסקות בהוראה במוסדות החינוך המקומיים והאזוריים. בכפר חב"ד, הידועה בפתיחותה, חלק ניכר עובדים במגוון יישובים באזור, לאו דווקא חרדיים (לוד, יהוד, תל אביב), חלקם במסגרות של החזרה בתשובה הנמצאות בריכוזים חילוניים אלה. בשל גודלה היחסי של אוכלוסיית כפר חב"ד, מתפרנסת חלקה ממסחר ושירותים בתוך היישוב במגוון עסקים, מאטליזים, דרך חנויות בגדים, תכשיטים ומחשבים ועד לאולם שמחות מפואר ומסעדות.

עצם קיומן של בני ברק וירושלים במרחב החרדי במרכז, וזאת להבדיל מן המצב בפריפריה, מאפשר ליישובי המרכז החרדיים, על אף האמור לעיל, "לדלג" על הצורך בשימוש לצורכי פרנסה במרחב הכללי ולנסות למצוא את פרנסתם בשתי ערים אלו.

3.2.3.1.4 חינוך במרחב החרדי במרכז

כ-83% ממוסדות החינוך החרדיים ברחבי הארץ מרוכזים במרכז הארץ (מחדרה ועד אשדוד), ולומדים בהם כ-85% (237,070) מכלל התלמידים הלומדים במוסדות החינוך החרדיים, מרביתם בשני הריכוזים הגדולים בבני ברק ובירושלים. (ראה מפות 2 ו-3, ראה נספחים ד'2, ד'4).

כפי שנתח בפרק פריסת מוסדות החינוך (ראה תת פרק 3.1.2), מספר מוסדות החינוך בכל יישוב משקף במידה רבה את הוותק, הגודל והעוצמה של ריכוז חרדי ביחס לשאר הריכוזים האחרים בהיררכיה היישובית החרדית. אורח החיים החרדי – המעלה על נס את איכות מוסד הלימוד והגורם לכך שהשתייכותו הלימודית, החוגית והתדמיתית גוברת על הזיקה הגיאוגרפית הטבעית – יוצר כאמור דגם "פרוץ" וחלקי ושונה במבנהו מהדגם החילוני, אשר בו קיימת היררכיה מרחבית ברורה יותר בין היישוב המרכזי באזור – בו נמצאים מוסדות החינוך – לבין יישובי הסביבה. עם זאת, הפער המספרי שנוצר בין "ערי הראשה" ירושלים ובני ברק לשאר היישובים במדרג במרחב הכללי והמרכזי, "מוחק" גם יישובים הנחשבים ליישובים חזקים בתפיסה החרדית או לבעלי פוטנציאל גידול משמעותי בעתיד, ובכך מעוות במידה מסוימת את מיקומם בהיררכיה היישובית. מסיבה זו, במרכז יש להפנות את תשומת הלב למדרג התלמידים בגילאי 6-16, בו מרבית התלמידים הם בני היישוב, מאחר שהוא מעיד בצורה מהימנה יותר על גודלו של הריכוז החרדי ועל פוטנציאל הגידול שלו בעתיד. מדרג זה מחזק את מיקומן של הערים החרדיות החדשות, ערים צעירות המנקזות אליהן בשנים האחרונות את עיקר ההגירה החרדית ושיעורי הילודה בהן גבוהים מאוד (ראה נספח ד'7).

קיימת שונות בבחינת הניידות בין האזורים השונים והריכוזים השונים בתוך המרחב החרדי, שונות הנובעת בעיקר מקיומה או אי-קיומה של תשתית מוסדית חינוכית ביישוב. בריכוזים הוותיקים הולכת הניידות ויורדת עם התחזקות התשתיות, בעיקר בגילאים הצעירים ועם הכניסה לכולל. הניידות נשארת זהה בשלב הישיבה הגדולה, שנבחרת כאמור על פי רמת המוסד. היישובים הוותיקים והחזקים, דוגמת ירושלים ובני ברק, מהווים מצד אחד יעד לתלמידים מבחוץ בגילאי 17+ (35%) ומן הצד השני מרבית הלומדים בהם הינם בני המקום עצמו (65%), שלא נאלצים להרחיק ולנסוע בשל המגוון הגדול של מוסדות הלימוד בעירם. לעומתם, ביישובים הצעירים התמונה מורכבת יותר: בחלק מהיישובים הצעירים (דוגמת הערים החדשות) החלו להתפתח תשתיות, אך אלו נותנות מענה בעיקר לבני היישוב. סביר שככל שערים אלו יגדלו ותשתיותיהן תתחזקנה – הן תהפוכנה ליעד עבור תושבי המרחב החרדי הרחוק והקרוב (ראה הרחבה בתת פרק 3.3.2.2).

כאמור, בגילאים הצעירים (6-16) הנטייה הקיימת היא שבנות, תלמידי בתי ספר יסודי (תלמודי תורה) ואף תלמידי ישיבות קטנות ילמדו במקום שאינו מרוחק ממקום מגוריהם, על מנת שיוכלו לחזור מידי ערב הביתה. כך ניתן לראות שבמוסדות החינוך החרדיים לגילאי 6-16 ביישובים השונים במרכז היוו בני המקום את עיקר התלמידים (ראה נספח ד'7, ראה מפה 3). יחד עם זאת, ריכוזי המרכז מציגים מספר דוגמאות בהן עיקר הלומדים במוסדות החרדיים בריכוזים השונים בגילאים אלו הם תלמידי החוץ. מצב זה עשוי להיות תוצר של קהילה קטנה עם כמות ילדים מעטה (כמו ראשון לציון או בת ים), בית ספר ייעודי של חוג מסוים שהוקם במקום בעיקר כתוצר של יוזמה נדל"נית (ישיבות לצעירים של

חסידויות גור ובעלז **בראשון לציון**, או הישיבה לצעירים של בעלז **בבית חלקיה**), או מוסד חרדי מקומי המהווה גם יעד לקהילות חרדיות, דתיות ומסורתיות באזור (דוגמת המוסדות בבאר יעקב).

מוסדות החינוך ביישובים הבינוניים במרחב החרדי (**אשדוד**, **נתניה**, **פתח תקווה**, **רחובות**) מהווים מקור משיכה לתלמידים מכלל הריכוזים החרדיים בעיקר בגילאים שמעל 17, אם כי בקונוטציה חוגית גם לתלמידים צעירים יותר (לדוגמא, מוסדות חסידות גור באשדוד, מוסדות קרטשניף ברחובות ומוסדות צאנז בנתניה מושכים תלמידים מקהילות חסידיות אלו ברחבי הארץ). למוסדות החינוך בריכוזים אלו מגיעים ללמוד גם מיישובי הסביבה – לאו דווקא החרדיים אלא המסורתיים והדתיים לאומיים – או מיישובים בהם ריכוז חרדי קטן שלא התפתחה בו תשתית מוסדית חינוכית. (ראה נספח ד'8, ד'1).

כמו בפריפריות, גם במרכז ניתן לראות תופעה בה בחלק מהריכוזים הפחות חזקים לומדים תלמידים רבים מבחוץ (אפילו מבני ברק ומירושלים), בעוד שחלק ניכר מבני היישוב לומדים במוסדות אחרים במרכז. גם כאן לתופעה זו אותם מניעים: יש שהמוסד ביישוב הוא ברמה גבוהה הנחשב למוצלח במיוחד בקנה מידה ארצי (ובמקרה זה נשלחים אליו תלמידים מצטיינים מכל רחבי הארץ), יש והמוסד ביישוב נועד לקליטתו של נוער שנפלט מכל מסגרת חינוכית אחרת (ובמקרה זה בני היישוב אינם חפצים ללמוד בו ויוצאים ללמוד בחוץ, כמו "נווה ציון" בקריית יערים או "מערכה" במתניהו), ויש שקיימת אי-התאמה בין המוסד לבין חלק מאוכלוסיית היישוב (למשל, מוסדות חסידות גור ובעלז בראשון לציון אינם משרתים את הקהילה היושבת בעיר, כשם שמוסדות החינוך בבאר יעקב אינם משרתים את תושביה המסורתיים והדתיים לאומיים).

3.2.3.1.5 הגירה במרחב החרדי במרכז

כאשר בוחנים את נתוני ההגירה מכלל המרחב החרדי נמצא שנכון לשנת 2004-5 (נתון הרלוונטי גם לזמן כתיבת שורות אלו, שנת 2008) עיקרה ההגירה מכיוון "למשולש החרדי", ההולך ומתחזק אל מול הפריפריות המרוחקות (ראה מפה 7, ראה נספח ח'1). מאזן ההגירה החיובי במרחב החרדי במרכז הארץ מתנקזת באופן בולט לכיוון של הערים החרדיות החדשות וכן נרשם מאזן הגירה חיובי לקהילות החרדיות באשדוד, בכוכב יעקב (תל ציון), בכפר חב"ד ובמושבים יסודות ובית חלקיה (שם הוקמה הרחבה קהילתית) (ראה נספח ח'2).

המשולש החרדי מהווה יעד להגירה ולניידות הן מהפריפריות המרוחקות והן מריכוזי המרכז עצמו. בניתוח נתוני ההגירה מהפריפריות הצפונית והדרומית נמצא שעיקר הניידות משני מרחבים אלו היתה לריכוזים הגדולים במרכז הארץ – בני ברק, ירושלים והערים החדשות השואבות לתוכן אוכלוסייה צעירה מכלל המרחב החרדי (ראה תת פרק 3.1.6). סיבות לכך עשויות להיות הרצון לגור קרוב למרכזי הכובד הראשיים של החברה החרדית (או בתוכם, במידה והדבר מתאפשר מבחינה כלכלית), הרצון לגור בעיר חרדית הומוגנית בעלת אוכלוסייה צעירה (הערים החרדיות החדשות) או הבחירה במגורים קרוב לקהילה המשמעותית של חוג ההשתייכות (למ"ס, קובץ הגירה, 2005ב'). יחד עם זאת, על אף **שבני ברק וירושלים** מהוות יעד להגירת אוכלוסייה מריכוזי הפריפריה, בסיכום הכללי מראה מצבת ההגירה תמונה של מאזן הגירה שלילי מריכוזים ותיקים אלה, עקב צפיפות הדיור, מחירי הדיור הגבוהים והמחסור בשטחים פנויים. האוכלוסייה החרדית בערים אלו נענית להוראת הרבנים להתיישב בשכונות בערים אחרות, כאשר ההגירה מופנית בעיקר לכיוון הערים החרדיות החדשות. חשוב להדגיש, כי על אף מאזן ההגירה השלילי וירידה בחלקן היחסי של הערים הוותיקות לטובת ה"פרוור" החרדי הנוכחי

(הערים החדשות), במספרים מוחלטים קהילות בני ברק וירושלים ממשיכות לגדול (בעיקר הודות לריבוי הטבעי הגבוה), בהתאם למצאי הדירות ומלאי הקרקעות למבני ציבור בהם (ראה פירוט בסעיפים 3.2.3.2.1, 3.2.3.2.2) (טננבאום, 14.9.06; פרנקנטל, 14.9.06; חושן, 2008; רודיך, 4.9.06; רביץ, 26.7.06; זיסמן, 4.6.06).

בתמונת מאזן ההגירה החיובי בולטים כאמור שני ריכוזים נוספים – אשדוד וכוכב יעקב. הביקוש למגורים באשדוד בקרב האוכלוסייה החרדית נובע מהמסגרת הקהילתית רחבת מימדים בעיר, המספקת שירותי דת וקהילה ומהווה תחליף איכותי לאזורי מגורים יקרים בבני ברק וירושלים (בעיקר עבור אנשי החסידויות הגדולות – גור, בעלז וויז'ניץ). דינאמיקה מעניינת של הגירה היא בין ריכוזי הדרום לבין העיר אשדוד הנמצאת על קו התפר בין מרכז לדרום. גם כאן גודל קהילתה, מגוון חוגיה ותשתיותיה הייעודיות מושכות אליה את אנשי הדרום אשר יכולים לעבור ל"עיר חרדית" גדולה מבלי לשנות באופן קיצוני את אזור מגוריהם. בכוכב יעקב, היישוב הדתי-לאומי, יש כאמור שכונה חרדית בשם "תל ציון". נתוני ההגירה אמנם מראים תמונה חיובית עבור ריכוז זה, אך כנראה שהדבר נובע בעיקר מהגירה של ציבור דתי-לאומי ליישוב, ותל ציון נחשבת לאחת ההחמצות הגדולות של פתרון בעיית הדיור לציבור החרדי, כאשר הרעיון להפוך את היישוב לשכונה של ירושלים נפל בשל סכסוכים פנימיים, בעיות ביטחוניות והבנייה שהופסקה (מדינה, 2006; ציון, 20.3.06).

ממצאי המחקר ניתן לראות, כי קיימות אינטראקציות נוספות של מעבר תושבים בתוך המרחב החרדי במרכז, כאשר הריכוזים הבינוניים – דוגמת רחובות, פתח תקווה, תל אביב ונתניה – "מאבדים" אוכלוסייה בעיקר לטובת הערים החרדיות החדשות והערים הוותיקות. מנגד מקבלים ריכוזים אלו אוכלוסייה הן מהריכוזים הוותיקים (קיימת ניידות הדדית בין הריכוזים הגדולים בבני ברק וירושלים ובין קהילותיהם המקבילות בריכוזים הבינוניים והחלשים במרחב) והן מהריכוזים הבינוניים והחלשים הקרובים להם (לדוגמא מעבר אוכלוסייה מקרית גת וקרית מלאכי לקהילה החרדית ברחובות ומעבר מהקהילה החרדית בעמנואל לריכוז החרדי בפתח תקווה), או שבהם קהילות מקבילות (לדוגמא, חסידי צאנז העוברים לגור קרוב לאדמו"רם בנתניה).

כיווני ההגירה בתוך ריכוזי המרחב החרדי במרכז הארץ ומחוצה לו מסמנים ומחזקים את ההיררכיה הפנים מרחבית שנמצאה בו, ובשל שליטתו בכלל המרחב החרדי – גם את ההיררכיה היישובית החרדית הארצית (ראה נספח 2). היישובים החזקים במעלה המדרג מושכים הגירה מריכוזי הפריפריה החיצונית למרחב זה (בצפון הארץ ובדרומה) וכן מהריכוזים הבינוניים והחלשים יותר במרכז. ההמתאם המובהק בין גודל הריכוז למיקומו במבנה ההיררכי "נשברת" לנוכח כוח משיכתן של הערים החרדיות החדשות, שהפכו בעשור האחרון ליעד עיקרי להגירה הן מבני ברק ומירושלים והן ממרבית הקהילות החרדיות ברחבי הארץ.

3.2.3.2 ריכוזי ההתיישבות החרדית במרכז הארץ

הצגת סיפוריהם של ריכוזי התיישבות החרדית במרכז תעשה בסדר יורד, מהריכוזים הגדולים במרחב זה, דרך הריכוזים הבינוניים בבחינת גודל האוכלוסייה וכלה בריכוזים הקטנים המרכיבים אותה. בכל ריכוז וריכוז תיבחן הדרך בה נוסד הריכוז החרדי, החוגים החרדיים המרכיבים אותו, מיקום הקהילה החרדית במרחב היישוב (אלא אם מדובר ביישוב חרדי הומוגני), תשתיות הקהילה הקיימות בו ומיקומו בהיררכית ההתיישבות החרדית במרכז ובכלל. יוצאות דופן תהיינה הערים החדשות ביתר עילית, מודיעין עילית, רמת בית-שמש ואלעד, שלהן יוחד הפרק הבא בעבודה (ראה פרק 3.3.1).

3.2.3.2.1 ירושלים

ירושלים היא מרכז היהדות החרדית בישראל. בלבה שוכנים מוסדות דת מרכזיים, חצרות אדמו"רים וישיבות מרכזיות. בעיר מצויות שכונות ותיקות, דוגמת מאה שערים ובתי אונגרין, ומסביב לשכונות אלה התפתחו מרכזי שירותים ומסחר בעלי צביון חרדי. האופי המיוחד של המרחב החרדי ניכר במוסדות החינוך והתפילה, באופי החנויות ובתי העסק המקומיים, בלבוש התושבים, בכללי ההתנהגות שבין המינים ובסגירה של כ-250 כבישים בשבת בעיר (חסון, 1996).

בירושלים מרוכזת הקהילה החרדית הגדולה בארץ. קהילה זו על מגוון חוגיה מנתה בשנת 2006 כ-50,000 משפחות (225,000 נפש) המהוות 31% מכלל אוכלוסיית העיר ו-47% מהאוכלוסייה היהודית בה (קאהן וזיסמן, 2005; אפי"ג: איזק, 2006; קרימלובסקי, 2006; אפרתי, 2006; הלמ"ס, קובץ אוכלוסייה, 2007; אא"ק: קרויזר, 2007א'; בר אלי, 2007א'; חושן וקורח, 2007; חושן, 2008).

בעיר מיוצגים כל הזרמים החרדיים: ליטאים, ספרדים וחסידים על פלגיהם השונים, קבוצות קיצוניות מול קבוצות מודרניות ואחרות (ראה נספח יא'). החלוקה לזרמים ולקבוצות באה לידי ביטוי באופן חלקי במרחב העירוני, בדמות **איים ליטאים** סביב ישיבות ליטאיות חשובות (ישיבת "חברון-כנסת ישראל" שבשכונת גבעת מרדכי, ישיבת "קול תורה" בשכונת בית וגן, ישיבת "מיר" שבשכונת בית ישראל וישיבת "פורת יוסף" הספרדית על שלוחותיה בעיר העתיקה והחדשה בשכונת גאולה ואזורים נוספים); **קריית חסידות** דוגמת קריית בעלז בצפון ירושלים, שבמרכזה נבנה בית המדרש הראשי והמרכז העולמי של החסידות, שיכון חסידי חב"ד וחצרות חסידות נוספות; אזורים בהם מתרכזת אוכלוסייה אנגלוסקסית ("**חוצניקים**") דוגמת הר נוף, בית וגן, גבעת שאול ושערי חסד; והתרכזות של החוגים החרדיים הקיצוניים הירושלמים – אנשי "**העדה החרדית**" (חסידות "תולדות אהרון", "תולדות אברהם יצחק", "שומרי אמונים" ואחרות) באזור מאה שערים ושכונותיה (בראון, 2004; אפי"ג: איזק, 2005ג'; וויל, 2006.26; קרויזר, 2007א'). קיצונית עוד יותר מ"העדה החרדית" היא קבוצת **נטורי קרתא** המונה עשרות משפחות בלבד. לפני היתה שייכת לעדה, אך התפלגה ממנה במהלך שנות השישים. מרכזה בישיבת "תורה ויראה" שבלב שכונת מאה שערים, ברחוב עין יעקב (בראון, 2004). חסידות נוספות, אף הן ממוצא הונגרי, שיש להן אחיזה באזור מאה שערים הן סאטמר, מונקטש, ויז'ניץ מונסי ודושינסקי. לחסידות חב"ד יש בית כנסת פעיל במאה שערים, אך החסידות בצורתה הנוכחית רחוקה מאד מהתפיסות הקיצוניות המאפיינות את השכונה. גם לחסידות ברסלב נוכחות של ממש באזור מאה שערים. חסידות זו קלטה לתוכה חוזרים בתשובה רבים אולם בודדים בהם הגיעו לברסלב של מאה שערים (בראון, 2004).

תושביה החרדים של ירושלים מתרכזים בעיקר בשכונות הבאות, הנחשבות למעוזים חרדיים: רמות א', רמות ג', רמות ד', תפארת רמות, רמות ארזים, רמת שלמה, סנהדריה, סנהדריה המורחבת, פאג"י, רמת אשכול, ארזי הבירה, שמואל הנביא, נווה צבי, בית ישראל, שכונת הבוכרים, מאה שערים (על שלל תת-השכונות הקטנות, הסמטאות והחצרות שבה), גאולה, בית ישראל, בתי אונגרין, אחווה, יגיע כפיים, כרם אברהם, מקור ברוך, חב"ד-צפניה, רוממה, עזרת תורה, גבעת משה, קריית צאנז, קריית אונסדורף, קריית איתרי, קריית מטרסדורף, קריית בעלז, הרובע היהודי, שיכון הרבנים, שערי חסד, כנסת, נווה יעקב – קמניץ, גבעת שאול, קריית משה, הר-נוף, בית וגן, גבעת מרדכי ועוד. בנוסף, אוכלוסייה חרדית מתגוררת גם בשכונות מעורבות נוספות, כגון קטמון, רחביה, גילה, הגבעה הצרפתית, שכונות מרכז העיר, בחלקים ניכרים של קריית יובל, רמות ומעלות דפנה, ואזור הכניסה

לירושלים (הרשקוביץ, 1998; גורביץ וכהן-קאסטר, 2004; קאהן וזיסמן, 2005; אפי"ג: איזק, 2005; איזק, 2006; אפרתי, 2006). (ראה מפה 14א').

עד העלייה הראשונה בשנת 1882 התרכז היישוב היהודי ברובו המכריע בארבעת ערי הקודש – ירושלים, צפת, טבריה וחברון (יזרעאלי, 1995; פורוש, 27.7.06). סיפורה של הקהילה החרדית בירושלים מתחיל בתקופה זו, אז החל להיווצר בעיר רוב יהודי יחסי (בין המוסלמים והנוצרים). האוכלוסייה היהודית בעיר, שהייתה מרוכזת כולה בתוך תחומי חומות העיר, סבלה עד אז תקופות קשות של גזירות, עוני ומחלות, מה שהביא את חלק ממנהיגי הקהילה לשקול מחדש את עמדתם המסורתית, שהתנגדה ליציאת היהודים להתיישבות מחוצה להן (יזרעאלי, 1995; לנגבוים, 2004; בראון, 2004). אחת השכונות הראשונות שנבנו מחוץ לחומות היתה **מאה שערים** שנוסדה בשנת 1874. למאה שערים קדמו משכנות שאננים, מחנה ישראל, נחלת שבעה ובית דוד. היא הוקמה על אדמות הכפר ליפתא, צפונית לדרך יפו ולשכונות שקדמו לה. יוזמי השכונה היו צעירי כולל "הפרושים" בירושלים, וביניהם עסקני הציבור יוסף ריבלין ויואל סלומון, ששהקימו קודם לכן את נחלת שבעה (רבלין, 1999; לנגבוים, 2004; אבן אור, 2004). זוהי אחת השכונות היחידות ששמרו על אופיין המקורי מימים עברו, ושהפכה לימים למרכז היישוב בירושלים החרדית של ימינו. זו היתה שכונה עם ייחוד של ריבוע סגור ומבודד בו יכלו תושביה לקיים אורח חיים דתי עצמאי בהתאם לתפיסתם והשקפת עולמם. במשך הזמן נוסדו סביב מאה שערים שכונות נוספות בעלות אופי דומה שהקיפוה מכל עבריה: שערי משה (1885), "בתי ורשה" (1894), בית ישראל (1874), נחלת צבי (1892), עיר שלום, בתי פרלמן (1887), שער הפינה (1889), בתי מילנר (1892), בתי נייטין (1903), אבן יהושע, בתי וורנר (אוהל משה אלכסנדר) (1884) ובתי אונגרין (1891). מאה שערים, שהיתה בראשית ימיה בודדה ונתונה להתקפות, הפכה למרכז ההתיישבות היהודית בצפון ירושלים. (לנגבוים, 2004; שילר, 2004). לאחר מלחמת השחרור ירדה מאה שערים מגדולתה. רוב הצעירים החרדים עזבו אותה ועברו למרכזים החרדיים החדשים במערב העיר, ובשכונה נותרו זקנים ומעוטי יכולת. בהעדר תנועת קונים נסגרו שווקיה וסוחריה עזבו אותה. אולם השבר לא היה כלכלי בלבד: המדינה החילונית, בניגוד לאופייה של מאה שערים, היתה לעובדה קיימת ותושבי השכונה התקשו להשלים עם זאת. הם הפגינו עמדה מתבדלת הקוראת להחרים את מוסדות המדינה הציונית (לנגבוים, 2004). לאחר תקופות משבר ארוכות דומה היה שמאה שערים מתעוררת לחיים. כיום מתגוררים בתחומי מאה שערים ההיסטורית כ-1,000 תושבים. הישיבות הרבות, ותיקות לצד חדשות, בתי תפילה ומוסדות דת וחסד מנציחים את אופייה של השכונה. מאה שערים נותרה במשך עשרות שנים כשהייתה, מעוז ליהדות החרדית, הקנאית ומוקד למאבקים על אופי המרחב הציבורי עירוני (רבלין, 1999; לנגבוים, 2004).

כבר בראשית צאתה מבין החומות במחצית השנייה של המאה ה-19 תרה האוכלוסייה החרדית אחר שכונות משלה. ככל שגדלה והתפתחה אל השכונות הסמוכות, נוצרה רצועה גיאוגרפית של שכונות חרדיות מצפון למרכז המסחרי שלאורך רחוב יפו. שכונת מאה שערים היתה אחד הגרעינים העיקריים בהתהוותה של רצועה זו. רוב רובה של האוכלוסייה החרדית בירושלים מתגורר ברצועה החרדית ושם גם נמצאים מוסדותיה החשובים (וויל, 11.6.06; גונן, 2007).

הרצועה החרדית נתונה זה שנים בתהליך הדרגתי של התרחבות והתפשטות לשכונות החרדיות והלא חרדיות הסמוכות. רבות מן השכונות הכלולות נכון לשנת 2006 ברצועה זו לא היו בראשיתן חרדיות, אך הפכו לכאלה עם יציאת תושביהן לאזורים אחרים בעיר ומחוצה לה. כך היה בשכונות גאולה, כרם אברהם וזיכרון משה, שהן כיום חלק מהליבה החרדית בצפון הקרוב של העיר. בשנות החמישים

והשישים של המאה ה-20 עדיין התגוררו בשכונות אלו תושבים חילוניים ודתיים רבים. אולם בניית שכונות חדשות בעיר במהלך שנים אלו הביאה ליציאה מאסיבית של האוכלוסייה הלא-חרדית וכך התפנו מקומות מגורים לחרדים שהצטופפו עד אז במאה שערים ובבתי אונגרין (שלהב ופרידמן, 1985; אא"ק: קרויזר, 2007א'; גונן, 2007). בשנים אלו ניתן היה להבחין ב"גלישה" מתוך אזור הליבה של מאה שערים ובנותיה לסביבה הקרובה בצפון (קריית "שומרי אמונים"), במזרח (חסידי תולדות אהרון ברחוב שבטי ישראל) ובדרום מזרח (בשטח הגובל בחומת המבנים השייכים לכנסייה האתיופית), והמשכה בבניה רציפה של שכונות חרדיות לאורך הקטע הצפוני של קו שביתת הנשק בירושלים. מכאן ואילך התרחב הגטו החרדי עד לממדיו דאז בתהליכים מקבילים, הן של בנייה ייעודית והן של חדירה והורשה (שלהב ופרידמן, 1985; וויל, 11.6.06; אפרתי, 14.8.06).

בשנות השבעים חל תהליך דומה עם הקמת השכונות החדשות של ירושלים, בעקבות הרחבת גבולותיה של העיר. יציאתה של אוכלוסייה לא חרדית מהשכונות מקור ברוך ורוממה פינתה דירות עבור משקי הבית החרדיים, שהעדיפו להישאר בקרבה לרצועה החרדית. עד מהרה הפכו מקור ברוך ורוממה לשכונות חרדיות בעיקרן, כפי שעלה קודם לכן בגורלן של השכונות בית ישראל ושכונת הבוכרים. לאחר מכן החל תהליך הפינוי של שכונת גבעת שאול מאוכלוסייה לא חרדית ובמקומה השתקעו במקום משקי בית חרדיים ובכך צורפה גם היא לרצועה החרדית. אולם עם הזמן, כאשר תהליך התפשטות רצועת השכונות החרדיות בצפון הקרוב כבר לא יכל לתת מענה לצורכי הדיור של האוכלוסייה החרדית, החלה זו לדלג אל שכונות מרוחקות יותר (גונן, 2007).

הקמתן של שכונות חדשות פתחה פתח למתכנני העיר להכין היצע של שירותים שיותאמו מראש לצרכיה של האוכלוסייה החרדית. כך הוקמו קריות חרדיות חדשות כמו בעלז, מטרסדורף ואונסדורף, הצמודות לשכונות הצפוניות. בתקופה זו נערכו הרחבות בקריית צאנז ובשכונת עזרת תורה, ליד שכונת סנהדריה נבנתה סנהדריה מורחבת ונבנו גם חלקים משכונת יפה נוף. באופן זה התפשטה הרצועה החרדית מערבה, בדלגה מעבר לאזור התעשייה של גבעת שמואל. וכך, בהדרגה אך ברציפות, התפתחה הרצועה בצפון הקרוב של העיר, ממזרח למערב, משכונת מאה שערים ועד לשכונת הר נוף (אא"ק: קרויזר, 2007א'; וויל, 11.6.06; אפרתי, 14.8.06; גונן, 2007).

בתחילת שנות השמונים נבנתה שכונת הר נוף, הסמוכה לגבעת שאול בכניסה לירושלים, בה מתגוררים ריכוזים גדולים של "חוצניקים" – חרדים עולים מצרפת וממדינות אנגלוסקסיות. באמצע שנות השמונים הבין גם משרד השיכון כי ישנה חובה לתת לחרדים פתרונות מסודרים והומוגניים בירושלים ומחוצה לה (וויל, 11.6.06). כך החלה בניית שכונת רמת שלמה ברכס שועפאט, שהיא למעשה הבנייה המאסיבית האחרונה בירושלים החרדית (אא"ק: קרויזר, 2007א'). בסוף שנות השמונים ותחילת שנות התשעים התחיל להיווצר שוב קושי מרחבי סביב הציבור החרדי. ציבור זה הלך והתחזק בעיר – גם עקב התחזקות הציבור הספרדי וש"ס – ו"שמורת הטבע של החרדים" הלכה וגדלה. הציבור החרדי, שהיה זקוק לפתרונות דיור מאורגנים, החל בתהליך מאסיבי של גלישה לשכונות חילוניות – כמו ההשתלטות על רמות – וברחוב החילוני היתה תחושה שהעיר מתחרדת ושיש צורך לעצור את המומנטום החרדי. הפתרון "להרחקת" החרדים מירושלים, מפחד השתלטותם על מרחבי המגורים, הסתמן בדמותן של ערים חרדיות הומוגניות שייבנו בקרבת העיר (שוניגר, 8.6.06).

בעשור האחרון השתקעו חרדים גם בשכונת שמואל הנביא, הצמודה לרצועה החרדית מצפון. עוד קודם לכן החלו חרדים להיכנס לשכונת מעלות דפנה, שבין שכונת שמואל הנביא ורמת אשכול, כאשר גם אל

האחרונה מתחילים להיכנס חרדים בשנים האחרונות. בשכונות רמת אשכול וגבעת המבשר, המצטיינות בבתי משפחתיים מרווחים (וילות), נכנסו לגור משפחות חרדיות אמידות, חלקן הגדול מארצות מערב אירופה. כך מתרחבת באופן רציף הרצועה החרדית אל השכונות שמצפון לה והן הופכות בהדרגה לחלק אינטגרלי של מרחב המגורים הראשי של האוכלוסייה החרדית (גון, 2007).

ישנם בירושלים גם ריכוזים נוספים של האוכלוסייה החרדית מחוץ לרצועה האמורה, המהווים איים בקרב אזורים של אוכלוסייה לא חרדית. גם באלו, בין אם גדולים ובין אם קטנים, מתקיים תהליך הדרגתי של התרחבות. לכל אחד מהם נסיבות גיאוגרפיות היסטוריות משלו, המסבירות את התהוותו הרחק מן הרצועה החרדית הראשית. הריכוזים מחוץ לרצועה החרדית הם בית וגן, רמת אלון ורמת שלמה, קריית קמיניץ בנווה יעקב ושערי חסד (גון, 2007).

בית וגן: ריכוז גדול של אוכלוסייה חרדית נמצא בשכונת בית וגן שבדרום מערב העיר. ריכוז זה מופרד מן הרצועה החרדית הראשית על ידי השכונות קריית משה ובית הכרם ועל ידי בית הקברות שעל הר הרצל. שכונת בית וגן הוקמה בעשור השני של המאה העשרים כשכונה דתית קטנה הרחק מהעיר. היא נשארה דתית אך לא גדלה במהלך כמה עשורים. בשלושת העשורים האחרונים משכה אליה השכונה תושבים חרדים רבים על מוסדותיהם. כיום חלק גדול של השכונה הוא חרדי והגידול הנמשך בקרב האוכלוסייה החרדית גרם לגלישת משקי בית חרדיים אל הרחובות הסמוכים של שכונת קריית יובל שממערב (גון, 2007).

רמת אלון ורמת שלמה: אזור זה נבנה לאחר מלחמת ששת הימים כאזור מגורים לא חרדי בעיקרו. אחד ממתחמי הבנייה בו נבנה בסגנון אדריכלי מיוחד בדגם כוורת ולאחר כמה גלגולי הקצאה היה לשכונה החרדית "רמות פולין", על שם כולל "פולין" שהיה הארגון החרדי הראשון שהתקשר לשכונה זו. הקמת שכונה חרדית בצפון רמת אלון סימנה את תחילתו של תהליך ההתפשטות ועד מהרה נוצר בשכונה מתח תחרותי בין חרדים ללא חרדים. לאחר יצירתו של הגרעין החרדי הראשון ברמות החלה נהירה חרדית לחלקים החילוניים של רמות שהיו אז בבניה והחל מאבק שכלל הפגנות קשות ואפילו קרבות רחוב. עסקאות רכישה נסגרו עם חרדים ואלו המשיכו להתלכד סביב "גרעין התגבשות" שיצרו (אפרתי, 14.8.06; וויל, 11.6.06; גון, 2007). מה שהתרחש ברמת אלון מלמד על גישתם של קובעי המדיניות והמתכננים בכמה וכמה ממיזמי הבנייה שקמו בירושלים לאחר מלחמת ששת הימים: הם הקצו נתח מרחבי קטן לאוכלוסייה החרדית, בדרך כלל במקום מרוחק וצדדי של מיזם הבנייה. כך היה ברמת אלון, כך היה בסנהדריה מורחבת – תאומתה החרדית של רמת אשכול, שנבנתה צמודת דופן לרצועה החרדית – וכך היה גם בנווה יעקב. המעשה מעיד אמנם על רצון ללכת לקראת האוכלוסייה החרדית ולתת לה נתח בכל פרויקט מגורים חדש בצפון העיר, אך תהליך הקצאה זה נטע שכונה חרדית ליד אזור מגורים לא חרדי בעיקרו ויצר בכך מלכתחילה תנאים שיחוללו עד מהרה תהליך של התפשטות משקי בית חרדיים במרחב, ועמו נקודת חיכוך בין שני המגזרים התרבותיים. רמת שלמה הוקצאה באופן מלא לאוכלוסייה החרדית בתחילת שנות התשעים (אא"ק: קריזר, 2007א'; כהן, 3.4.06; וויל, 11.6.06; אפרתי, 14.8.06; גון, 2007).

קריית קמיניץ-נווה יעקב: כבר בראשית בניית אזור המגורים בנווה יעקב בשנות השבעים הוקצה חלק מאזור זה, שבקצה הצפוני הרחוק של ירושלים, לשכונה חרדית בשם קריית קמיניץ. כמו רמת פולין החרדית שבאזור רמות אלון, כך קריית קמיניץ בשכונת נווה יעקב: ריכוז חרדי קטן בן מאות יחידות דיור חדשות (אפרתי, 14.8.06; אא"ק: קריזר, 2007א'). יש לשער כי עם הזמן יתעצם תהליך

ההתרחבות של האוכלוסייה החרדית בקריית קמניץ אל מעבר לתחומי המגורים של נווה יעקב ויחזור התהליך המתחולל כבר כמה עשרות שנים ברמות אלון וברמות אשכול (גון, 2007; כהן, 3.4.06).

שערי חסד: שכונה זו היא מן השכונות החרדיות הוותיקות בעיר. היא הוקמה ערב מלחמת העולם הראשונה ובמשך שנים היתה מסוגרת בעצמה, כאשר מסביבה צמחו שכונת רחביה ואחרות. ריחוקה מהרצועה החרדית המתרחבת שמצפון לרחוב יפו לא עודד הצטרפות של אוכלוסייה חרדית נוספת אליה. אולם מאז שנות התשעים חל בשערי חסד החרדית שינוי של ממש: היא החלה למשוך אליה תושבים חרדים חדשים, רבים מהם עולים מארצות המערב, והם שיפצו והרחיבו בה דירות ובתים. הביקוש החרדי בשערי חסד גולש בשנים האחרונות לשכונת רחביה, שתושביה הותיקים הזדקנו או הלכו לעולמם ודירותיהם מוצעות למכירה. כוח הקנייה של העולים החרדיים מארצות המערב מאפשר להם להתחרות בהצלחה על הדירות ובכך להגדיל את שטחה של שכונת שערי חסד (גון, 2007).

התבוננות בהתפתחותה של תפרוסת האוכלוסייה החרדית בירושלים מלמדת כי הרצועה החרדית הראשית התרחבה צפונה ומערבה אך לא דרומה. להוציא את התמורה האחרונה שמתרחשת באיטיות בשכונת רחביה הסמוכה לשערי חסד, זה שנים שלא חל שינוי משמעותי במשקלה של האוכלוסייה החרדית מדרום לרחוב יפו. שכונת "כנסת ישראל" מדגימה זאת היטב. שכונה חרדית זו, שבתוך גוש נחלאות, היא מובלעת וותיקה של האוכלוסייה החרדית בתוך אוכלוסייה מעורבת של דתיים, מסורתיים וחילונים. היא שומרת על ייחודה התרבותי בלי להטות את הכף אל האוכלוסייה החרדית, כפי שקרה מצפון לרח' יפו (גון, 2007).

בפריסה החרדית בירושלים ארבע מגמות בולטות: הגירה, גלישה, תושבי חוץ ועתודות דיור.

הגירה: בשני העשורים האחרונים גברה ההגירה מהעיר ומאזן ההגירה, שבשנות השמונים היה חיובי, הפך בשנות התשעים ובשנות האלפיים לשלילי. בין העוזבים את העיר חלק לא מבוטל מהאוכלוסייה החרדית, תהליך שהביא להתרחבות היישובים שמסביב לירושלים, אשר אליהם הגיעה מחצית העוזבים ואף יותר (שרגאי, 1998, 2000ג', 2005; חסון, 1999; חושן, 2008). משפחות צעירות רבות מן המגזר החרדי אינן מוצאות פתרונות דיור בעיר עצמה, בשל ההיצע הדל ומחירי הדירות הגבוהים, ופונות בלית ברירה לערים החרדיות החדשות (רמת בית שמש, מודיעין עילית וביתר עילית) או לריכוזי המגזר בערים חילוניות דוגמת אשדוד (רודיך, 4.9.06; רביץ, 26.7.06; זיסמן, 4.6.06; אפרתי, 2006, מרקובסקי, 2006ב'; בר אלי, 2007א').

גלישה: אמנם הגלישה המאסיבית לשכונות חילוניות הפסיקה עם הקמת הערים החרדיות החדשות בקרבת העיר, אך צפיפות המגורים במגזר החרדי מביאה, כאמור, גם לזליגה לשכונות הנחשבות למעוזים חילוניים ולהשתלטות על מתחמים חילוניים ששימשו בעבר מתחמים ציבוריים. בכך בולטות השכונות רמות, שערי חפץ, רמת אשכול, פסגת זאב, נווה יעקב, קטמון וקריית יובל. גם המיעוט החרדי בשכונת רחביה החילונית מתחיל "לנגוס" בשכונה בשל העלייה בביקושים בשכונות החרדיות שערי חסד ונחלת אחים (אפרתי, 2006; זיסמן, 4.6.06; רביץ, 26.7.06; קאהן, 7.3.06).

תושבי חוץ: בשנים האחרונות מורגשת עלייה משמעותית ברכישת נכסים במעוזי החרדים בירושלים. מדובר באוכלוסייה חרדית מצפון אמריקה, בריטניה וקנדה, הרוכשת בתים היסטוריים, קוטג'ים ופנטהאוזים. בנייה חדשה זו מתבצעת במשורה ורוב יחידותיה מוצעות במחירים גבוהים, המכוונים לתושבי חוץ עשירים בעלי יכולת. תושב חוץ הבוחר לקנות בית בישראל יעדיף על פי רוב לרכשו בירושלים. פעמים רבות מתבצעות הרכישות ממניעים אידיאולוגיים אך גם המרכיב הכלכלי קיים בהן.

במקרים רבים הרוכשים אינם מאכלסים את הבתים דרך קבע אלא מגיעים לתקופות החגים או לתקופות קצרות במהלך השנה (בר-טל, 2005ג'; אפרתי, 2006; מרובסקי, 2007; בר אלי, 2007א').

עתודות קרקע: בנוסף לשוק הדירות מיד שנייה, נמשכת גם הבנייה החדשה לחדדים בתחומה של העיר – במתחם רוממה (כ-3,000 יחידות דיור), במתחם מחנה שנלר (620 יחידות דיור), בגבעת שאול (140 יחידות דיור), בפרויקט אוונגר ברמות (130 יחידות דיור) בשכונת בית וגן (110 יחידות דיור), ובפרויקט בית ישראל בשכונת גאולה (90 יחידות דיור), סה"כ כ-5,100 יחידות דיור נכון לשנת 2006 (אפרתי, 2006). שוק הנדל"ן בירושלים מושפע ממה שנקרא "רכישה רגשית": נכס בקרבת בית כנסת גדול, בסמיכות לביתו של רב או סמוך לאחד מגדולי הדור נחשב עבור הקהילה החרדית כנכס שאין לו מחיר ושיקולים כמו איכות וגודל הנכס משניים (בר-טל, 2005ב'; אפרתי, 2006).

כחלק מהסכם קואליציוני בשנת 1993, החליט ראש עיריית ירושלים דאז אהוד אולמרט להקים **מנהל נפרד לחינוך חרדי** (מנח"ח). בשנת 1994 עברו כל מוסדות החינוך החרדי מניהול של המנהל לחינוך ירושלים (מנח"י) למינהל זה. בשנת 2006 נחלקה אוכלוסיית התלמידים החרדים שלומדים בבתי הספר שבניהול מנח"ח לכשליש ספרדים, כשליש חסידים וכשליש ליטאים. למרות מאזן ההגירה השלילי המאפיין את ירושלים, הציבור החרדי ממשיך לגדול והמגזר החרדי הוא הגדול במערכת החינוך העירונית. נכון לשנת 2006 מהווה החינוך החרדי בירושלים 44%, החינוך הכללי 31% והחינוך הערבי 25%. בכירים במנהל החינוך החרדי מעריכים, שבמערך בתי הספר החרדיים לומדים במוסדות-פטור שאינם רשומים אפילו במנח"ח, כ-17,500 תלמידים נוספים ואלה הם "הקנאים" שנמנעים מקשר עם רשויות המדינה. בין המוסדות הללו נכללים סאטמר, דושינסקי ותולדות-אהרון. למרות מגמת הגידול הכללית בחינוך החרדי, משנת הלימודים 2003 ניכרת ירידה בקצב הגידול של אוכלוסיית התלמידים, מ-4.4% בשנת 2003 ועד ל-1.2% גידול ב-2007 (אא"ק: קריזר, 2007א'; חושן, 2008). מוסדותיה הרבים של ירושלים (ראה נספח יב') מהווים מקור משיכה לתלמידים מכל רחבי הארץ וגם לבני העיר עצמה: 20% מן הלומדים בה הגיעו מחוצה לה, ורק 10% מבני העיר יוצאים ללמוד באחד הריכוזים האחרים במרחב החרדי. (למ"ס, קובץ תלמידים, 2005א').

באשר **לתעסוקה** בקרב התושבים החרדיים בעיר, מסקר שערך מכון ירושלים בשנת 2006 עולה כי 62% מהחרדים בירושלים מתגוררים במשק-בית בו יש מפרנס אחד לפחות, ובהינתן שיעור של 50% בלבד בשנת 2002 – ניכר בבירור כי המגמה היא של גידול במספר המפרנסים בקרב החרדים. אותה מגמה ניכרת גם במתגוררים במשקי-בית בהם שני מפרנסים או יותר (מ-14% ל-21%) (חושן, 2008). התפלגות תחומי תעסוקת נשים חרדיות בירושלים מראה כי למעלה משני שליש מהן הועסקו בחינוך, בריאות, סעד ורווחה. תחומים חזקים נוספים הם מזכירות ומחשבים. מדובר בתחומים המאפשרים קירבה ונגישות יחסית למשק הבית. גם בקרב גברים חרדים נמצא שיעור גבוה יחסית (27%) של עוסקים בתחום החינוך וההוראה. חלק גדול מהגברים במגזר החרדי עובד במקצועות קודש אחרים: סופר סת"ם, שחיטה, הכשרים-פיקוח. ענפים נוספים בהם מועסקים גברים חרדים בירושלים הם המסחר הסיטונאי והקמעונאי – בו עובדים כשליש מהגברים החרדים (31%) - ותעשייה (14%) (חושן, 2008; כהן, 3.4.06). כאמור, בשכונת מאה שערים חיה אוכלוסייה חרדית קיצונית בעלת דפוסיים ואורחות חיים השונים לא רק מהציבור החילוני אלא גם מהליבה החרדית. אין ספק כי הסתגרותה והימנעותה מקבלת תמיכה למוסדות התורה שלה מחייבת את אנשיה להוריד את רמת חייהם. עם זאת, יש מקורות הממלאים את החסר: אנשי החוגים הקיצוניים נוטים להפסיק את לימודיהם מוקדם יותר מאשר אחיהם החרדים הרגילים ולצאת להתפרנס בעבודה. העבודות הפתוחות בפניהם הן בעיקר בתחום

המסחר ומקצועות הקודש (סופרי סתם, שוחטים, מוהלים וכו'). מקור הכנסה נוסף הוא מחלקת הכשרות של הבד"ץ, המספקת השגחה ותעודות הכשר לחברות רבות בתעשיית המזון, ולבסוף – חסידות סאטמר בארה"ב התורמת ומחזיקה את מוסדות החינוך של העדה. כמו בשאר חלקי הציבור החרדי פועלת מערכת ענפה של מוסדות גמ"ח למוצרים שונים (בראון, 2004; קאהן וזיסמן, 2005; המדריך החרדי, 2006; חושן, 2004).

מרכז הסחר הראשי של הציבור החרדי בירושלים ממוקם עדיין ברחוב מלכי ישראל ובאזור שכונת גאולה ומאה שערים, זאת למרות שקמו מרכזים מסחריים בשכונות נוספת בעיר (אא"ק: קריזר, 2007א'; המדריך החרדי, 2006). יחד עם בני ברק, ירושלים גם מהווה מרכז מסחר עבור השכונות החרדיות ביישובים הוותיקים ועבור פרווריה החדשים. רחוב גאולה מספק עבור הציבור החרדי חנויות ביגוד, פאות, חליפות, כובעים, תשמישי קדושה, ספרים, מזון ייחודי ועוד. בנוסף לאזור המסחרי של ירושלים מהווים אולמות האירועים והשמחה שבה יעד לכלל הציבור החרדי העורך בו את אירועיו (קאהן וזיסמן, 2005; פארוור, 12.3.06; רודיק, 4.9.06).

לסיכום, משנות ה-60 ואילך התרחב הגטו החרדי עד למימדיו היום (שנת 2006), בתהליכים מקבילים של בנייה ייעודית, חדירה והורשה. תוך כדי התרחבות הגטו חלו בו גם שינויים פנימיים: המרכז הוותיק הלך ונחלש, אוכלוסייתו נטשה בחלקה ועברה לאזורים אחרים במרחב החרדי ובחלקים מן המרכז הוותיק התפתחו אזורי מסחר ושירותים, במיוחד לאורך רחוב מאה שערים, מלכי ישראל וכיכר השבת (שלמה ופרידמן, 1985; לנגבוים, 2004).

משקל האוכלוסייה החרדית מכלל אוכלוסיית העיר מושפע מריבוי טבעי גבוה, ומנגד מאזן הגירה שלילי המתחזק במיוחד בקרב זוגות צעירים שאינם יכולים להרשות לעצמם לרכוש דירה בירושלים. שני גורמים עשויים להפחית את מאזן ההגירה השלילי של חרדים מן העיר: גידול השתתפותם בכוח העבודה והשקעה ממשלתית בדיור למשפחות חרדיות בירושלים. גידול ההשתתפות בכוח העבודה יגרום לעלייה ברמת החיים של האוכלוסייה החרדית ויאפשר לבני הקהילה המעוניינים בכך להישאר בעיר ולממש את רצונם (גונן וחסון, 1997; חסון, 1999). מצד שני, המשך המגמה הקיימת, לפיה חלק גדול מהגברים אינם משתתפים בכוח העבודה, יקשה על זוגות צעירים לרכוש דירה בעיר והם יאלצו לעזוב אותה (חסון, 1999, 2001).

על אף העזיבה לערי הפרוור החדשות ירושלים תישאר ריכוז חרדי גדול ומרכזי, וסביר שאופייה החרדי רק יילך ויתחזק. ירושלים היא אחד משני המוקדים העיקריים במגזר החרדי בארץ והמוקד המוביל בעולם החרדי בכלל. כיום משמשת העיר כמרכז דתי רוחני, כמו גם כמרכז מסחרי וכמרכז שירותים למגזר החרדי, על צרכיו הייחודיים. ישנה אמנם ירידה בחלקה היחסי של העיר לטובת ה"פרוור" החרדי, אך כוחה האבסולוטי של ירושלים ממשיך לגדול, בהתאם למצאי הדירות ומלאי הקרקעות למבני ציבור בה.

חשוב לזכור שירושלים היתה ותהיה יעד של הציבור החרדי לאורך השנים. ירושלים היא עיר הקודש, עיר המקדש, עיר בה מרוכזים מוסדות התורה החשובים, אתרי התפילה המשמעותיים, עיר בה יושבים גדולי הרבנים ומנהיגיה של כלל החברה החרדית, ובה מרוכז נתח גדול משמעותי והטרונגי של כלל הקהילות החרדיות בישראל. מתוך שלל נקודות אלו ירושלים מהווה ותמשיך להוות יעד להתיישבות של הציבור החרדי (רייסנר, 9.4.06; טננבאום, 14.9.06; פארוור, 12.3.06; זיסמן, 4.6.06; יוסקוביץ, 12.3.06).

3.2.3.2.2 בני ברק

בני ברק שוכנת בגוש דן, גובלת בתל אביב, ברמת גן, בפתח תקווה ובגבעת שמואל, ונקראת על שם העיר הקדומה בני ברק, ששימשה מרכז חשוב בימי המשנה והתלמוד ומקום הישיבה שהקים רבי עקיבא. העיר של ימינו נוסדה כמושבה בשנת 1924 בידי קבוצת חסידים מוורשה ("חברת בית ונחלה"), בראשות הרב יצחק גרשטנקורן, על אדמות שרכשו מידי הערבים. בשנת 1937 הוכרה בני ברק כמועצה מקומית ובשנת 1949 היא קיבלה מעמד של עיר (אוליבר, 1955; כהן, 1968; יזרעאלי, 1995; מאיר, 1988; ענר, 2001; טננבוים, 2003).

עם קום המדינה היישוב החרדי בארץ ישראל התרכז בערי הנמל תל אביב וחיפה, ובני ברק היתה אז שכונה דתית-חרדית קטנה. בראשית שנות ה-50 החלו האדמו"רים להעביר את חצרותיהם מתל-אביב לבני ברק, וכתוצאה מכך חלו שני תהליכים – הגירת חרדים אל העיר ויציאת חילונים ממנה – ובני ברק קיבלה צביון חרדי מובהק והיתה לאחד המרכזים החרדיים הגדולים בארץ (יוסקוביץ, 12.3.06).

האוכלוסייה החרדית בבני ברק מנתה בשנת 2006 כ-30,000 משפחות (140,000 נפשות) המהוות 95% מכלל אוכלוסיית העיר (קאהן וזיסמן, 2005; אפי"ג: איזק, 2006; הלמ"ס, קובץ אוכלוסייה, 2007). בעיר מיוצגים כל הזרמים החרדיים: ליטאים, ספרדים וחסידים על פלגיהם השונים. החלוקה לזרמים כמעט שאיננה באה לידי ביטוי במרחב העירוני, מלבד איים קטנים בדמות קריה ליטאית סביב ישיבת פוניבז' וקריית חסידות ויז'ניץ המרכזת את חסידיה. שיכון ויז'ניץ בבני ברק, שהוקם בשנת 1949, על ידי האדמו"ר, היה השיכון החרדי הראשון בארץ ישראל (כהן, 1968; ריינץ, 2007; פרנקנטל, 14.9.06).

כוונת אגודת "בית ונחלה", האגודה המייסדת, היתה לייסד מושבה שתהיה מושתתת על טהרת חיים דתיים ייחודים יחד עם עבודת כפיים, ומלכתחילה חשבו על משק חלב ירקות ופירות. המקום נבחר מטעמים סנטימנטאליים, דהיינו לבנות יישוב דתי דווקא במקום בו למדו לפני 2,000 שנה רבי עקיבא ותלמידיו (כהן, 1968; יזרעאלי, 1995).

במשך שנות מלחמת העולם השנייה, עם בריחת תושבים רבים מתל אביב ובמיוחד בסוף המלחמה, היתה ההגירה הפנימית של תושבי ערים אחרות לבני ברק אחד הגורמים החשובים לגידול העיר. מעת שהתיישבו בה מנהיגים תורניים ונוסדו בה ישיבות ידועות, הפכה העיר למוקד משיכה של מוסדות חרדיים ושל אוכלוסייה חרדית. האישים הבולטים במיוחד בתהליך זה היו הרב אברהם ישעיהו קרליץ (1878-1953), הידוע כ"החזון אי"ש" כשם ספריו, – שעלה לארץ בשנת 1933 והתיישב בבני ברק לאחר שהות קצרה בתל אביב – ועשר שנים מאוחר יותר הרב יוסף כהנמן (הרב מפונוביז'), שעלה לארץ לפני פרוץ המלחמה ובשנת 1943 ייסד מחדש בבני ברק את ישיבת פונוביז', בשכונת זיכרון מאיר. אז הפכה בני ברק למוקד משיכה חרדי, כאשר הייסוד החרדי באוכלוסייתה גדל בהתמדה (שלהב, 1997).

מאז הבחירות המוניציפאליות בשנת 1978 זוכה האוכלוסייה החרדית ברוב מוחלט במועצת העירייה בבני ברק. ההרכב הדמוגרפי והחברתי-כלכלי של אוכלוסיית העיר מציב בפני העירייה קשיים מיוחדים. בעוד שערי האזור המטרופוליני הגובלות בעיר מציגות יציבות דמוגרפית, הרי בבני ברק הגיע גידול האוכלוסייה ל-4% בשנה (רובו ריבוי טבעי) (שלהב, 1997). בני ברק היא אחת הערים העניות במדינה. לפי נתוני הלמ"ס נכון לדצמבר 2006, העיר מדורגת בדורג חברתי-כלכלי נמוך (2 מתוך 10). נוסף לכך, בגלל שטחה המצומצם והריבוי המהיר של אוכלוסייתה היא גם אחת הערים הצפופות בישראל (20 נפשות לדונם) (מזור וטרנר, 1998; עיריית בני ברק, 2004, 2006; טננבוים, 2003; בלובשטיין, 2006).

מדיניות של פטור ממיסים לכל מי שלומד בכולל ("תורתו אומנותו"), שחיקה מתמדת בגודלם של אזורי תעשייה, המהווים את המשאב הכלכלי החשוב ביותר של העיר, והקצאת משאבים עבור צרכי דת וחינוך (בית כנסת, בית מדרש, ישיבות, תלמודי תורה) ייחודיים לחוגים החרדיים הרבים בעיר – כל אלו הביאו בשנת 1995 את עיריית בני ברק למצב של פשיטת רגל ותלות יתרה במימון ובהלוואות ממשלתיות. מצב כספי זה יוצר רמת שירותים נמוכה יחסית ובפרט בשירותים מקומיים וסביבתיים (שלחב, 1997; פרידמן, 1997; מזור וטרנר, 1998).

מקור הגידול העיקרי של אוכלוסיית העיר הוא ריבוי טבעי, ועל כך מצביעה העובדה שאוכלוסייתה ממשיכה לגדול על אף מאזן הגירה מאוזן בשני העשורים האחרונים. העזיבה העיקרית – בשל צפיפות הדור, מחירי הדור הגבוהים והמחסור בשטחים פנויים – היא של האוכלוסייה החרדית, הנענית להוראת הרבנים לציבור הזוגות הצעירים להתיישב בשכונות בערים אחרות. ב-2004 נרשם מאזן שלילי של 1%, בעיקר עקב עזיבה לערים החרדיות החדשות (למ"ס, קובץ הגירה, 2005ב'). עם זאת, קיימים תהליכים של נידודות פנימיות, כאשר המגמה היא יציאה ממרכז העיר לשוליים ולצפון העיר (מזור וטרנר, 1998). אלה המעוניינים להמשיך ולגור בסביבה, מעתיקים את מגוריהם לשכונות החילוניות הוותיקות של בני ברק, דוגמת פרדס כץ, תל גיבורים וקריית הרצוג. בשכונות אלו מתגוררת אוכלוסייה דתית-לאומית ומסורתית, העוזבת את העיר לטובת רעננה, גבעת שמואל ופתח תקווה (מזור וטרנר, 1998). בנוסף, הרחבות הצמודים לבני ברק, הנמצאים בשטח המוניציפאלי של רמת גן (שיכון ג'), מתאכלסים בהדרגה על ידי משפחות חרדיות. עם זאת, במקביל למגמת הנטישה והמעבר לאזורים אחרים בעיר ועל גבולותיה, ניכרות מגמות חדשות של בנייה, המתבססות על ניצול מקסימאלי של שטח תוך השקעה מינימאלית (מזור וטרנר, 1998; בר-טל, 2005א'; מרקובסקי, 2006א'; בר אלי, 2007א'; בלוד, 2007). תהליכים אלו מרחיבים את אזורי הפריסה של האוכלוסייה החרדית בעיר ומדגישים את חוסר ההתאמה בין המצאי הפיזי לצורכי הדור (מזור וטרנר, 1998). החל משנת 2006 מסתמנת מגמת התיישבות נוספת של שלוש קבוצות אוכלוסייה שונות בעיר: התיישבות של דור המשך למשפחות אמידות יותר, שממונן מאפשר להם להשאיר את בניהם בעיר, משפחות מבוגרות של בעלי תשובה מעדות המזרח ואוכלוסיית צעירים חרדיים המחפשים דירות בשכונות "המתחרדות", החלשות יותר בעיר (בקריית הרצוג ופרדס כץ) (טננבאום, 14.9.06; פרנקנטל, 14.9.06).

בני ברק היא אבן שואבת לאלפי תלמידים מכל רחבי הארץ ואף מהתפוצות, המגיעים ללמוד במוסדות החינוך שלה (פרנקנטל, 14.9.06). בעיר מאות מוסדות (ראה נספח יב'), כאשר המרכזי שבהם הוא ישיבת פוניבז', שהוקמה בתחילת שנות הארבעים של המאה ה-20 בידי הרב יוסף כהנמן והיא הגדולה והחשובה בישיבות הליטאיות בישראל. לצידה יש עוד עשרות ישיבות, חצרות אדמו"רים, תלמודי תורה, בתי ספר, גנים, סמינרים למורות ומוסדות נוספים. בראשם עומדים גדולי התורה, ראשי הישיבות והאדמו"רים, שקבעו את משכנם ב"עיר התורה", כקודמיהם בדורות האחרונים (קאהן וזיסמן, 2005). שתי הישיבות הראשונות אמנם הוקמו במהלך שנות ה-30, אך ההתיישבות המאסיבית של ישיבות ובני ישיבה התחילה עם תום מלחמת העולם השנייה, כאשר הניצולים מצאו את בני ברק כעיר מתאימה לייסוד מוסדות התורה, אם בשל הרכב אוכלוסייתה ושמירת השבת הכללית ואם בשל קרבתה ויחד עם זאת אי תלותה בתל אביב. למעשה, בהתייחסות למיקום הישיבות הפכה בני ברק למקבילה לירושלים וראשי הישיבות היו בוחרים בין שני מקומות אלה (כהן, 1968). בשנת 2005 למדו במוסדות החינוך החרדיים בבני ברק כ-57,000 תלמידים. כ-21% מתוכם הגיעו מהריכוזים החרדים ברחבי הארץ, בעיקר מהריכוז החרדי בירושלים (19%). יותר מ-80% מבני העיר למדו בשוב עצמו, וכ-

18% למדו בחוץ, רבע מהם בירושלים והשאר באשדוד, בפתח תקווה, באלעד, בבת ים, בראשון לציון, ברחובות ובתל אביב (למ"ס, קובץ תלמידים, 2005א').

בסוף שנות ה-90 הוערך כוח העבודה בבני ברק במעט פחות מ-50% מאוכלוסיית העיר ומספר המועסקים הוערך במעט פחות משליש מן האוכלוסייה (מזור וטרנר, 1998). רוב הנשים שהועסקו מחוץ לבית היו שכירות, כאשר העיסוק השכיח ביותר (יותר משני שליש מהן) היה הוראה (צ'רצ'מן וגינבורג, 1997). רק 33% מקרב הגברים היו מועסקים אז, כאשר מתוכם 57% היו גם תלמידי כולל, ומרביתם עבדו בהוראה, בשירות הציבור, בשירותים אישיים ופיננסים ומקצתם במסחר ותעשייה (מזור וטרנר, 1998).

בעיר שלושה אזורים תעשייה עיקריים, הממוקמים כולם לאורך צירי התחבורה הראשים: אזור התעשייה בצפון, אזור התעשייה כהנמן-עזא הגובל בכביש גהה, ואזור התעשייה במרכז העיר, הממוקם דרומית לז'בוטינסקי, לאורך רחוב אהרונביץ'. מבנים הכוללים מבני מסחר ממוקמים לאורך ז'בוטינסקי, רבי עקיבא וירושלים. במסגרת תכנון העיר ישנן תוכניות הרחבה למתחם ענק של תעשייה קלה, מסחר ומשרדים, שייבנה על שטח בן 1,200 דונמים בצפונה ותוכניות לפיתוח אזור עסקים ומפעלים על גבול בני ברק – ז'בוטינסקי ובו מגדלי משרדים גדולים, אמנם לא לתושבי העיר אך במטרה לקבל ארנונה (טננבאום, 14.9.06; עיריית בני ברק, 2004, 2006; טננבוים, 2003; בלובשטיין, 2006ב').

בבני ברק 1,300 בתי מסחר, חנויות ובתי כלבו גדולים. המסחר העירוני מתבסס בעיקר על מוצרי צריכה (מזון ומוצרים לבית). כמו כן קיים בעיר היצע רחב של מוצרי ביגוד והנעלה, דבר הנובע מתפקידה של בני ברק במגזר החרדי, שכן היא נתפסת כמרכז הצרכנות החרדית וכנותנת הטון בנושא של האופנה החרדית לנשים ולגברים (אפילו הירושלמים באים לקנות בבני ברק), כאשר המרכז הצרכני מתרכז ברחובות רבי עקיבא וחזון איש. תופעה נוספת היא "קריית החתונות" – אולמות אירועים המשרתים את כלל המגזר החרדי כך למשל לעיתים חתן מירושלים וכלה מחיפה יתחתנו בבני ברק (פרנקנטל, 14.9.06; טננבאום, 14.9.06; פארוור, 12.3.06). בבני ברק גם שני בתי חולים: מעיני הישועה, המשרת את כל ריכוזי הסביבה החרדיים, ומלב"ן הגריאטרי (מזור וטרנר, 1998).

לסיכום, בני ברק נוסדה על ידי חסידים מפולין באמצע שנות ה-20. בשנות ה-30 נראה היה שהיא תהפוך ליישוב חילוני, עם מיעוט דתי ניכר. בשנות החמישים החל תהליך של חילופי אוכלוסין בבני ברק, שהקיף קודם כל את מרכז העיר. ראשיתו ביציאת התושבים החילוניים ואנשי הציונות הדתית שעברו לשיכונים מחוץ לעיר. במקומם של הנוטשים החלו לזרום למרכז העיר תושבים חרדים, חלקם עולים חדשים, חלקם מירושלים וחלקם מתל אביב. התפתחות "חברת לומדים" סביב הישיבות תרמה לגידול האוכלוסייה החרדית בעיר (מאיר, 1988; פרידמן, 1991). ההווי המיוחד של בני ברק הביא לנהירה של זוגות צעירים חרדים מכל הסביבה והארץ אליה, דבר שהשפיע על בניית הבתים בעיר: מרפסות סוכה, בנייה נמוכה על מנת להבליט את מוסדות התורה, היכלי ישיבות, בתי כנסת רבים, היעדר בתי קולנוע והתפתחות מסחר ייעודי (כהן, 1968). בסוף שנות ה-90 גדלה בני ברק למרות מאזן ההגירה השלילי, בעיקר עקב ריבוי טבעי גבוה. הגידול באוכלוסיית העיר והמחסור החמור בדיור הניעו תהליך הגירה מבני ברק לשכונות ויישובים סמוכים לעיר, דוגמת פרדס כץ ופתח תקווה, וכן מעבר לערים החרדיות החדשות (שלהב, 1997; דגני, 2000; כהנר, 2004).

בני ברק היא אחד משני המוקדים החרדיים העיקריים בארץ. העיר משמשת כיום כמרכז דתי רוחני, כמרכז מסחרי וכמרכז שירותים למגזר החרדי כולו (מזור וטרנר, 1998). על אף העזיבה לערי הפרוור

החדשות בני ברק תישאר עיר חרדית ואופייה החרדי רק ילך ויתחזק. כמו ירושלים, גם בני ברק מהווה קודקוד בהיררכיה היישובית החרדית, מרכז של האוכלוסייה החרדית מכל הארץ במרבית תחומי החיים ו"צינור הזנה" לערי הפרוור. גם אם ישנה ירידה בחלקה היחסי של העיר לטובת ה"פרוור" החרדי, הרי שכוחה האבסולוטי של בני ברק ממשיך לגדול, בהתאם למצאי הדירות ומלאי הקרקעות למבני ציבור בה.

3.2.3.2.3 אשדוד

הקהילה החרדית באשדוד, אחד היישובים המשמעותיים במרחב החרדי, נחשבה עד בחירות 2006 לשלישית בגודלה בישראל. התפתחות הקהילה באשדוד באה על רקע מצוקת הדיור בקרב זוגות צעירים חרדיים בריכוזים הוותיקים בבני ברק וירושלים, מצוקה שנבעה מיוקר המחיה והדיור וממחסור בדירות בערים אלו. במהלך השנים הלך הריכוז החרדי באשדוד והתחזק, כאשר המשיכה לעיר נבעה מריבוי מוסדותיה ומקרבתה היחסית לערים הוותיקות (רבינוביץ, 1998; שרגאי, 2000; רותם, 2003; הרשקוביץ, 2005; כהן, 3.4.06; זיסמן, 4.6.06; רודיך, 4.9.06; אפי"ג: איזק, 2007).

בשנת 2006 מנתה הקהילה החרדית באשדוד כ-7,000 משפחות (32,000 נפש) המהוות כ-15% מכלל אוכלוסיית היישוב (קאהן וזיסמן, 2005; אפי"ג: איזק, 2006; קרימלובסקי-כהן, 2006; פוקס, 13.8.06; אפי"ק: קרויזר, 2006; פארוור, 12.3.06; פרוש, 27.7.06; דגני ודגני, 2006; הלמ"ס, קובץ אוכלוסייה, 2007). עיקר הקהילה ומוסדותיה מרוכזים במזרח העיר, ברבעים ג', ז' ו-ח', וכן קיימת גלישה לרובע ט' ולרובע ו' (ראה מפה 14א'). הקהילה החרדית באשדוד מורכבת מקהילה ספרדית גדולה (28% מכלל הציבור החרדי בעיר) וקהילה ליטאית (21% מכלל הציבור החרדי בעיר), אך החוג הדומיננטי ביותר הוא זה החסידי המהווה כ-51% מכלל הציבור החרדי בעיר (דגני ודגני, 2006; איזק, 1.8.06). החסידויות הגדולות והמשמעותיות בעיר הן גור, בעלז וויז'ניץ, אך כיום פועלות באשדוד מגוון חסידויות, בהן גם נציגויות כמעט מכל הזרמים החסידים: חסידויות פיטסבורג, מעליץ, טאלנא, טשרנוביל ונשכיו – אשר כולן חסידויות שאדמו"רן חי בעיר, ובנוסף להן גם קהילות מחסידויות סלאנים, ביאלא, סערט וויז'ניץ, ערלוי, קהילות שבט הלוי, קהל דעת ישרון, דושינסקי, סיגורודא וקהל חסידים, הנכללות תחת הכותרת "כלל חסידי" (הרשקוביץ, 2005; קאהן וזיסמן, 2005; בינדר, 2006; רביץ, 26.7.06).

את היסודות הראשונים להתיישבות חרדית באשדוד הניח באמצע שנות ה-60 הרב שלמה יוסף כהנמן, כאשר הקים במקום את ישיבת גרודנא הליטאית, יחד עם קבוצת חלוץ של 25 בחורים משיבת פוניבז' בבני ברק. רק בשנת 1969 נפתח כולל במקום והוקמה קהילה קטנה סביב הישיבה. הישיבה ממוקמת בקצהו המערבי של רובע ג' וסביבה נבנתה קריה ליטאית, קריית פוניבז'. הקרקעות שקיבל הרב להקמת הישיבה כללו שטח גדול של מאות דונמים, שחלקו עדיין מהווה עתודת קרקע. היה זה הגרעין לשכונות דתיות חדשות, שקמו מאוחר יותר סביב שכונה זו ברובע ג' בעיר. (סופר המודיע, 1983; רבינוביץ, 1998; בינדר, 2006; נחום-הלוי, 2008). על אף הקמתה של ישיבה ליטאית איכותית בעיר לא הצליח כהנמן למשוך אחריו קבוצה חרדית גדולה לאשדוד והפריצה המשמעותית ביותר של חרדים למרחב העירוני של אשדוד היתה בשנת 1978, עם הגעתם של חסידי גור ובעלז לעיר (סופר המודיע, 1983; רבינוביץ, 1998; הרשקוביץ, 2005; קאהן וזיסמן, 2005; פוקס, 13.8.06; רביץ, 26.7.06; פינדרוס, 11.5.06; בינדר, 2006; אפי"ג: איזק, 2007).

זכות הבכורה להתיישבות החרדית שמורה כאמור **לרובע ג'**: מדובר היה בבנייני מגורים שיועדו לעולים מגרוזיה, אך בסופו של דבר נותרו המבנים פנויים ויושבו על ידי הציבור החרדי. היו אלה השנים הראשונות להנהגת האדמו"ר שמחה בונין מגור, שחיפש פתרון למצוקת הדיור לציבור החרדי. כאשר התמלאו הריכוזים החרדיים הגדולים ומחירי הדירות הרקיעו שחקים הורה האדמו"ר מגור לחסידיו שלא לנסות למצוא דירות בבני ברק וירושלים אלא לעבור לערי פיתוח ומקומות אחרים אשר בהם דיור זול היה זמין (Shilhav, 1993). על מנת לכוון ולעזור לחסידיו הקים האדמו"ר מגור וועדה לאיתור דירות זולות ברחבי ישראל. הוועדה הסתובבה בכל ערי הארץ ובסופו של דבר בחרה בהצעה שהגיעה אליה לרכישת 250 דירות שבנתה הממשלה ברובע ג' באשדוד, רובע שעמד שומם. למרות היות אזור זה קשה ומוזנח נתקבלה ברכת האדמו"ר והחרדים החלו ליישב את השכונה. האדמו"ר היה מעורב בכל פרט ופרט של אכלוס השכונה ולפני הגעתם של הדיירים הראשונים אף הגיע לבדוק את המקום. הצטרפותה של אגודת ישראל לקואליציית הליכוד בשנת 1977 אפשרה לח"כ מנחם פרוש, שמונה כמנכ"ל משרד העבודה והרווחה, לעזור ולקדם את כניסתה של חסידות גור ומוסדותיה לעיר (פוקס, 13.8.06; רבינוביץ, 1998). גם בחסידות בעלז גילו התעניינות ושתי החצרות החסידיות יצרו שיתוף פעולה ביניהן להקמת הקריה החסידית בעיר. מאבקים פנים-חוויים על צביון השכונה ומוסדותיה בין בעלז לגור, היעדר תחבורה מסודרת לבני ברק וירושלים והיעדר תשתיות קהילתיות מסודרות הפכו את חבלי הלידה של הקהילה החרדית באשדוד לקשים במיוחד. היה נדמה כי רק הציות המוחלט של החסידים לאדמו"ר הוא זה שהחזיק את המעבר החוצה, אך לאחר תקופה לא ארוכה נמכרו כל הדירות והקהילה החרדית בעיר החלה לגדול במהירות ובהתמדה (רבינוביץ, 1998; יוסקוביץ, 12.3.06; פוקס, 13.8.06; בינדר, 2006; רייניץ, 2006; Shilhav, 1993; 2006). אחרי אכלוס השלב הראשון על ידי חסידי גור ובעלז החלו באכלוס השלב השני ברובע ג'. שלב זה קירב את השכונה החרדית לשיבת גרודנא שעמדה בבדידות בגבולו של רובע ג', כמו גם לבית מדרשו של האדמו"ר מפיטסבורג (שהגיע לעיר בסוף שנות ה-60) וכך נוצר רצף של התיישבות תורנית, שמינפה את הקהילה הליטאית שהתקבצה סביב הישיבה (בינדר, 2006). רובע ג' שימש כמרכז החרדי בו מוקמו מוסדות החינוך, תלמודי התורה, הישיבות, הכוללים וחנויות המזון הכשר (סופר המודיע, 1990; קאהן וזיסמן, 2005; בינדר, 2006; אפי"ג: איזק, 2006; אפי"ג: איזק, 2007).

רובע ג' כלל בשנת 2006 ששה אזורי אכלוס: רחוב חטיבת הנגב (בעלז, גור וספרדי), רחוב חנה סנש (גור), שכונת חרדים (בעלז וספרדי), שיכון אברהמסקי (ליטאי וספרדי) ושיכון פיטסבורג (חסידי וליטאי) (קאהן וזיסמן, 2005; אפי"ג: איזק, 2006; אפי"ג: איזק, 2007).

באמצע שנות השמונים החל גל נוסף של פיתוח אשדוד החרדית, עם תחילתה של תנופת בנייה של מאות יחידות דיור לציבור החסידי ופיתוח של מוסדות חינוך וקהילה **ברובע ח'**. מבצע הרישום בבני ברק ובירושלים לקריה החרדית ברובע ח' החל כבר ב-1980. יוזמת הקמת השכונה ברובע ח' היתה של חסידי גור. הקריה שהוקמה נמצאה במרחק מה מהשכונות החרדיות שהוקמו שנתיים קודם לכן ברובע ג', ונוצרה בה מובלעת חסידית סגורה בת מאות משפחות. לאורך השנים השטח בין רובע ג' לרובע ח' היה שומם ולא מפותח, כאשר במפות הכוונה היתה לפתח בו את הרבעים ז' וט'. הקהילה החרדית ברובע ח' כוללת קהילה קטנה של חסידות ויז'ניץ וקהילה של ציבור כלל חסידי אך עיקרה מבוסס על קהילה של חסידות גור (סופר המודיע, 1980; קאהן וזיסמן, 2005; פוקס, 13.8.06; אפי"ג: איזק, 2006; בינדר, 2006; אטינגר, 2006; אפי"ג: איזק, 2007).

נקודת ציון נוספת היתה בשנת 1992, עם הקצאת **רובע ז'** כרובע ייעודי לציבור החרדי. המתחמים ברובע ג' וח' נמכרו במהירות והיה צריך לפתח מרחב נוסף לאוכלוסייה החרדית בעיר. רובע ז', הממוקם בין

הרובעים ג' ו-ח' ושהקמתו טרם החלה, הוקצה אז לחרדים, מחשש שאלו יחדרו לרובעים החילוניים בעיר (פוקס, 13.8.06). בשנת 1993 נפתח תהליך אכלוס מואץ של השכונות החרדיות ברובע ז' באשדוד, עבור 2,000 יחידות דיור שנבנו על ידי העמותות החרדיות "יד עזרה" ו"משכנות רווחה". פרויקטים נוספים הוקמו ברובע בעשור שלאחר מכן (סופר המודיע, 1993; סופר המודיע, 1997; רבינוביץ, 1997; שמואלזון, 1999; סופר המודיע, 2000). ברובע ז' שכולו חרדי יש את כלל מגוון העדות והחוגים. הרובע מחולק לאזור הישן – "משכנות רווחה" ו"יד עזרה" – ולאזור החדש של הקבלנים הפרטיים. ברובע גם אזור דירות להשכרה של משרד השיכון. במרכז הרובע מוסדות ציבור ומסחר (עשרות בתי כנסת, ישיבות, כוללים, חדרים, בתי ספר לבנות ועוד). סה"כ כולל רובע ז' כ-16,000 נפשות ב-3,000 יחידות דיור (ארבלי, 2000; קאהן וזיסמן, 2005; פוקס, 13.8.06; בינדר, 2006; אפ"ג: איזק, 2007). בשנת 2006 אושרה בנייתן של 250 יחידות דיור נוספות ברובע ז', שנמכרו עוד בטרם ניסו לשווקן, דבר המעיד על ביקוש גבוה (דגני ודגני, 2006).

כיום עתודות הדיור המשמעותיות נמצאות באזורים "המתחרדים" **ברובע ו' וברובע ט'**. שכונות "המתחרדים" נוצרו בשל הלחץ ומחסור הדירות באזורים החרדיים המוגדרים (ג', ז' ו-ח'), אז החלו החרדים לפרוץ החוצה ולרכוש דירות בשכונות הסמוכות להם. סביב כל השכונות החרדיות נרכשות בזו אחר זו דירות רבות הגובלות באזורים החרדיים, וכך מתרחב גם שיטחן. מדובר בתופעה ההולכת ומתרחבת, וההערכה היא כי מדובר בכ-500 יחידות דיור. הכניסה העיקרית היא אל רובע ו', רובע חילוני הסופג אל קרבו את תופעת המתחרדים: רכישת דירות במחיר נמוך עקב היותן באזור חילוני נטול ביקוש, מתוך צפי שדירה לדירה תחבורנה יחדיו ותהפוכנה את הרובע לחרדי. ברובע ו' התגוררו בשנת 2006 כ-100 משפחות חרדיות, אך בפועל נרכשו כבר למעלה מ-400 דירות הנמצאות בעמדת המתנה לשלב שבו הרובע ייהפך לחרדי יותר. הרובע השני, רובע ט', המכונה "רובע הוילות", נבנה עבור אוכלוסייה דתית אמידה, אך עובר שינוי צורה כאשר חסידים מבוססים יותר רוכשים בו דירות (קאהן וזיסמן, 2005; פוקס, 13.8.06; דגני ודגני, 2006; אפ"ג: איזק, 2007; נחום-הלוי, 2008).

האוכלוסייה החרדית בעיר מאופיינת בריבוי טבעי גבוה ביותר ובדינאמיות של הגירה פנימית. התנועה בשוק הדיור החרדי היא בעיקר של בני הדור השני שנולד בעיר או שיש לו קירבה משפחתית לתושבי המקום (דגני ודגני, 2006; שמיר-שנאן, 2007). בשנת 2004 היגר מהקהילה החרדית באשדוד כ-1% מהתושבים, בעיקר לערים החרדיות החדשות ולבני ברק וירושלים. באותה שנה הצטרפו לקהילה כ-2% של תושבים חדשים מבני ברק ומירושלים, מריכוזים נוספים המזוהים עם חסידות גור – דוגמת ערד, תל אביב וקריית גת – ומריכוזים אחרים ברחבי הארץ – שדרות, אשקלון ובאר שבע (למ"ס, קובץ הגירה, 2005; דגני ודגני, 2006; סופר יתד נאמן, 2006). מסקר שנערך בשנת 2006 העידו 45% מרוכשי הדירות החרדיים כי בחרו לגור באשדוד בשל הקרבה למשפחה, בשל היותם ילידי המקום או בשל נישואים עם בן זוג מהמקום, 17% הגיעו בגלל המחירים הזולים ו 10% הגיעו בשל קהילה החרדית הגדולה בעיר ובהמלצת הרב (דגני ודגני, 2006). הביקוש למגורים באשדוד בקרב האוכלוסייה החרדית נובע מהמסגרת הקהילתית רחבת המימדים בעיר המספקת שירותי דת וקהילה, ומהווה תחליף איכותי לאזורי מגורים יקרים בבני ברק וירושלים. תוצאות הבחירות למפלגות החרדיות בכנסת מצביעות אף הן על מגמת התחזקות של הקהילה החרדית באשדוד במהלך השנים.

באשדוד יש שורה ארוכה של **מוסדות תורה** (ראה נספח יב') המרוכזים ברובעים המרכזיים של הקהילה החרדית בעיר (רובע ג', רובע ז' ורובע ח') (קאהן וזיסמן, 2005; הרשקוביץ, 2005; שמיר-שנאן, 2007; אפ"ג: איזק, 2007). 81% מבני אשדוד הלומדים במוסדות חרדיים לומדים ביישוב עצמו. מתוך סך

הלומדים במוסדות החרדיים בעיר כ-87% הם בני המקום והשאר בעיקר מקהילות חרדיות בסביבה ומן הערים הגדולות ירושלים ובני ברק. כיום יותר מ-30% מהלומדים במערכות החינוך באשדוד הם תלמידים חרדיים (למ"ס, קובץ תלמידים, 2005א'; קאהן וזיסמן, 2005; הרשקוביץ, 2005; בינדר, 2006; שמיר-שנאן, 2007).

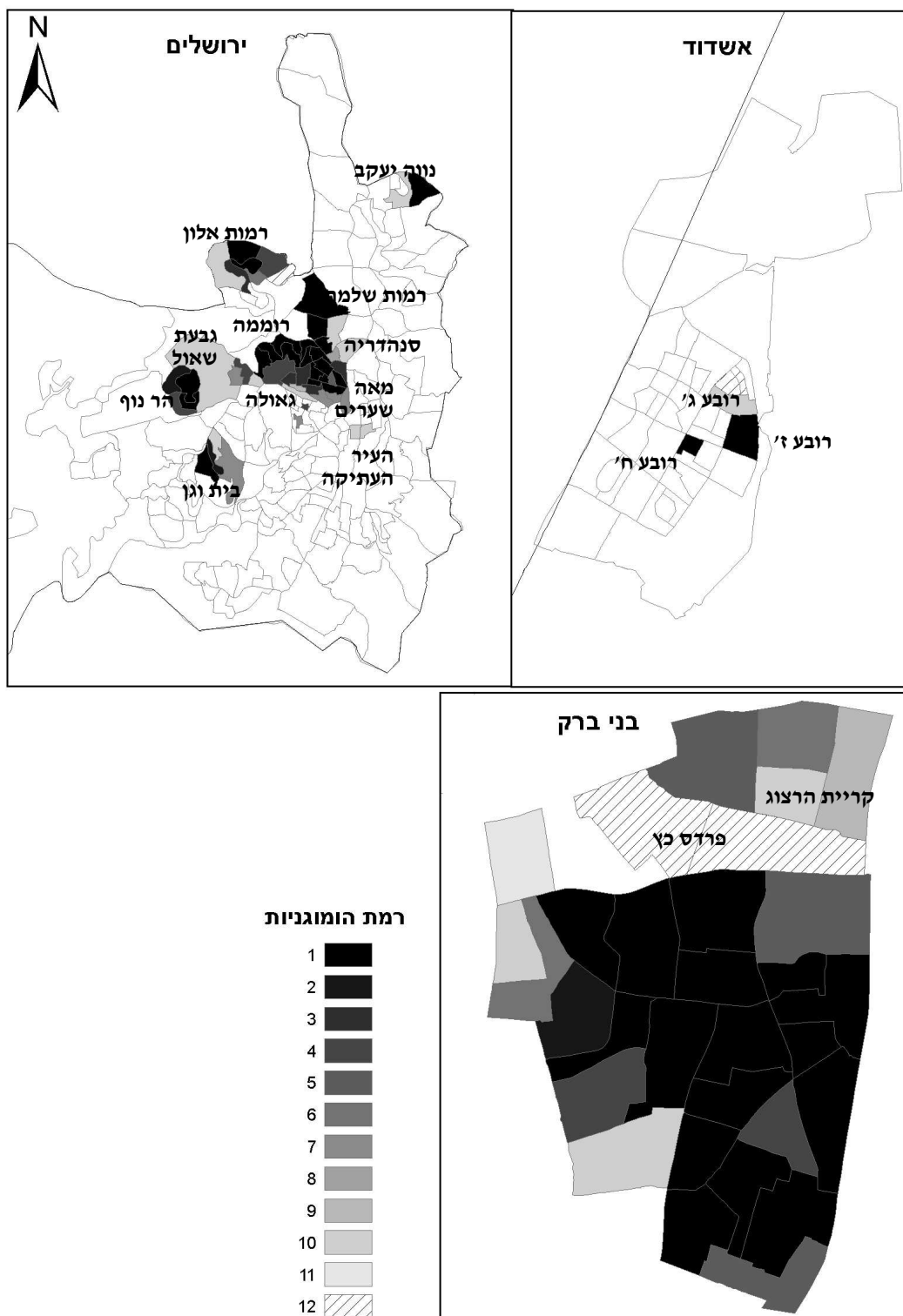
בעיר יש **מוסדות שירות וקהילה** מפותחים ביותר, בתי כנסת רבים, כל רשתות השיווק החרדיות הגדולות פועלות בה, ובשכונות ישנן מיני צרכניות, חנויות מזון, ביגוד, בית דין רבני ומוסדות לכל החוגים. לרוב, בשכונות החרדיות ביישובים המעורבים אין היצע מספיק של חנויות לביגוד ותושביהן נוסעים לקניות בבני ברק וירושלים. אך חנויות מסוג זה (ביגוד, פאות, חליפות, כובעים, תשמישי קדושה) מתפתחות בקצב מהיר באשדוד ונותנות מענה לביקוש גם בתחומים אלו (רבינוביץ, 1998; הרשקוביץ, 2005; קאהן וזיסמן, 2005; יוסקוביץ, 2005; פוקס, 2006; 13.8.06; אפי"ג: איזק, 2007). מלבד השירותים קיימת בקהילה באשדוד מערכת ענפה של עזרה הדדית, גמ"חים וקופות סיוע לתושבים במצוקה (קאהן וזיסמן, 2005; הרשקוביץ, 2005; רבינוביץ, 1998). בשכונות החרדיות בעיר מופעלת מערכת של תחבורה ציבורית מהדרין (המופעלת על ידי חברת קונקס וחברת אגד), המחברת את אשדוד החרדית עם שאר הריכוזים החרדיים בישראל (בינדר, 2006; רודיך, 2006; דהרי, 2006).

על פי סקר שנערך בשנת 2006 נמצא שכ-38% מהגברים החרדיים אינם מועסקים (תלמידי כולל או ישיבה), 18% מהם שכירים במשרה מלאה וכ-17% שכירים במשרה חלקית. מרבית הגברים עובדים במוסדות החינוך בעיר (דגני ודגני, 2006א'). באותו סקר נבחנה גם תעסוקת הנשים החרדיות בעיר ונמצא כי 46% מהנשים אינן מועסקות (מרביתן עקרות בית). בקרב המועסקות כמחצית עובדות במשרה מלאה וכמחצית בחצי משרה, כאשר 45% עוסקות בחינוך, 9% בשירותים וכ-5% עובדות כפקידות (דגני ודגני, 2006א'). באזורי התעשייה של אשדוד ישנם גם מפעלים בבעלות חרדית וגם הם מהווים מקור תעסוקה לחברי הקהילה החרדית בעיר (קאהן וזיסמן, 2005). יחד עם זאת, מאות אנשים עוזבים מדי בוקר את העיר לכיוון הריכוזים החרדיים באשקלון, בירושלים ובבני ברק לצורכי פרנסה (בינדר, 2006).

לסיכום, קריות גור ובעלז שהוקמו בשנת 1978 היוו את פריצת הדרך המשמעותית והמוצלחת ביותר של "יציאה מחוץ לחומות בני ברק וירושלים" באותה התקופה. קריות אלו גדלו והתפשטו מהשיכונים הראשונים ברובע ג', דרך הקריות החרדיות ברובע ח', שהוקם בשנת 1983, ועד הקמתו של רובע ז' בשנת 1994 והיציאה לאזורים המתחרים מתחילת שנות 2000.

ההתיישבות החרדית באשדוד ייחודית בהצלחתה בבניית מרחב חרדי נבדל גדול מימדים בתוך עיר מעורבת חדשה. הקהילה החרדית באשדוד הצליחה מכמה סיבות: הראשונה היא, שנשלחו אליה חסידים, השייכים למערכת אוטונומית השולטת היטב בחסידיה ומאפשרת הכוונה מלאה. השנייה היא קבלת שטח מבודד מוגדר וברור בתוך המרחב העירוני של אשדוד, אזור הקרוב לאוכלוסייה מזרחית מסורתית הנחשבת לסובלנית ופתוחה יותר לנושאי דת ומסורת. השלישית היא נגישות ממנה לבני ברק וירושלים באמצעות תחבורה ציבורית ייעודית וקרבתה אליהן והרביעית היא מכלול המשלב בתוכו גורמים רבים הנצברים לכדי יצירת מרחב נוח ומתאים לאוכלוסייה החרדית: הצלחתה בפיתוח מערכת מוסדות ציבור, וותק העיר – הגורם לביסוס חיי קהילה במגוון הגילאים, כאשר הורים מבוגרים גרים לצד ילדיהם (בשונה מהערים החדשות), המגוון החוגי הרחב המאפשר קליטה של כל אחת מן הקבוצות השונות ומיקומה בתוך עיר גדולה וחזקה כלכלית, המצליחה לשאת אוכלוסייה חרדית גדולת מימדים בקרבה.

מפה 14א': ריכוזי האוכלוסייה החרדית במרכז הארץ בחלוקה פנים עירונית, 2004

(מקור לנתונים: גורביץ וכהן-קאסטרו, 2004*; ראה נספח יג'3)

* המפה מבוססת על מדרג "רמת ההומוגניות" שיצרו גורביץ וכהן-קאסטרו (2004) בעבודתן בעיבוד נתוני הבחירות בשנת 2003. הרחובות אוחדו לאזורים סטטיסטיים רלוונטיים (על מבנה המדרג ראה בנספח יג'4)

נכון לשנת 2006 אין באשדוד מדיניות מוצהרת של העירייה לגבי האוכלוסייה החרדית ועדיין נשקלת המשמעות הכלכלית חברתית לעיר של הגדלת אוכלוסייה זו, אולם נעשה מאמץ שלא לערב אוכלוסיות חילוניות עם חרדיות כדי למנוע חיכוך מיותר בין תרבויות שונות. עם זאת, עתודות הקרקע הקיימות לבנייה לחרדים מצומצמות ותכניות להקמת כ-1000 יח' דיור נוספות נתקלו בהתנגדות מצד גורמים לא-חרדיים שונים (דגני ודגני, 2006א'). באופן כמעט פרדוקסאלי, הדבר מוביל לחדירתם של חרדים לדירות ישנות ברובעים הלא-חרדיים, מה שמשבש את חייהם של התושבים הוותיקים שם. הגידול באוכלוסייה החרדית אף עלול להביא לעלייה במחירי הדירות, שעלולה לעצור את רצף הגידול של היישוב או להאט אותו.

כך או כך הריכוז החרדי באשדוד, המהווה את הקודקוד הדרום מערבי "במשולש החרדי", הוא אחד הריכוזים המשמעותיים ביותר במרחב הגיאוגרפי החרדי. גודל אוכלוסייתו, המגוון החוגי שמאפיין אותו, ריבוי מוסדות החינוך והקהילה בתוכו והקרבה לקודקודים המרכזיים בהיררכיה (בני ברק וירושלים) – כל אלה מסייעים בידו לשמור על יוקרתו וגודלו.

3.2.3.2.4 רחובות

הקהילה החרדית ברחובות נוסדה עם הקמתה של קריית קרטשניף בעיר בשנת 1948 על ידי האדמו"ר מקרטשניף רבי דוד משה (רוזן, 1980). האדמו"ר התיישב בעיר בעידודם של האדמו"ר מבעלז והמנהיג הליטאי "החזון איש", שיעצו לו לתקוע יתד במושבה חילונית. לאט לאט הלך הגרעין הקטן שיצרה החסידות בעיר וגדל, ובמקביל הלכו מוסדות הקהילה והתפתחו. בשנת 1969 נפטר האדמו"ר והנהגת החסידות עברה לידי בנו הבכור, מנחם אליעזר, המכהן כאדמו"ר גם היום (זמן כתיבת המחקר). בשנת 1980 הוחלט על הקמתה של שכונה נוספת עבור חסידי קרטשניף ברחובות, שכונת "קרית דוד", על שמו של האדמו"ר הקודם. הרעיון היה לנצל את קיומו של מגרש פנוי בן 48 דונם להקמתה של שכונה נוספת עבור הקהילה שהלכה וגדלה. המטרה היתה לאפשר לזוגות צעירים מהחסידות להתגורר בקרבת האדמו"ר ומוסדותיו, בדירות המותאמות לציבור החרדי, הן במבנה והן בעלות (רוזן, 1980; יצחקי, 2007). בשנת 2006 מנה הריכוז החרדי ברחובות כ-2,000 משפחות (8,000 תושבים) המהוות כ-8% מכלל אוכלוסיית העיר (קאהן וזיסמן, 2005; אפי"ג: איזק, 2006; קרימלובסקי, 2006; הלמ"ס, קובץ אוכלוסייה, 2007). הקהילה החרדית ברחובות מורכבת מחסידות קרטשניף, ציבור של חסידי ויז'ניץ, ציבור ליטאי, ציבור של חסידי חב"ד וציבור ספרדי (חלקו משתייך לקהילה הגדולה של יוצאי תימן, המרוכזים בשכונות מרמורק ושעריים). עיקר הקהילה ומוסדותיה מרוכזים באזור דרום-מזרח העיר, בקריית קרטשניף וסביבתה (ראה מפה 14ב') (גורביץ וכהן-קאסטרן, 2004; קאהן וזיסמן, 2005; אפי"ג: איזק, 2005א', 2005ב', 2006).

חסידות קרטשניף ברחובות מונהגת על ידי האדמו"ר רבי מנחם אליעזר זאב מזה 36 שנה. האדמו"ר מנהיג קהילה המונה כמה מאות משפחות ברחבי הארץ והעולם. מוקד פעילותו היא קריית קרטשניף, המתחם בו מרוכזים מוסדות החינוך והקהילה (ראה נספח יב'), ובנוסף הוקמו על ידו ארגוני חסד המשרתים את כלל אוכלוסיית רחובות. לחסידות מרכזים נוספים בערים בני ברק, ירושלים וקרית גת, זאת בנוסף לחסידים רבים בחו"ל (רוזן, 1980; סניור, 2004; קאהן וזיסמן, 2005; יצחקי, 2007). מלבד מערך המוסדות של חסידות קרטשניף קיימים בעיר מוסדות תורה נוספים (ראה נספח יב').

תוצאות הבחירות למפלגות החרדיות בכנסת מצביעות על מגמת התחזקות של האוכלוסייה החרדית ברחובות במהלך השנים, תוצר של הריבוי הטבעי הגבוה ואיזון בין ההגירה אל העיר וממנה החוצה

(למ"ס, קובץ הגירה, 2005ב'). אין ספק שהריכוז הוותיק ברחובות הוא אחד מן המשמעותיים על מפת ההתיישבות החרדית הן בשל גודלה, הן בשל מיקומה במרכז הארץ והן בשל קיומה של קהילת חסידי קרטשניף, קהילה בעלת מוסדות רבים וחזקים המונהגת ישירות על ידי האדמו"ר במקום. חסידות זו היא המעניקה לגרעין החרדי במקום את אופיו וזיהויו. על כל אלו יש להוסיף נתוני ריבוי טבעי גבוהים בקרב הקהילה החרדית ופעילות החזרה בתשובה נרחבת, היוצרת גידול הולך ועולה גם בקרב קהל בעלי התשובה ביישוב. אל מול אלו יש מאזן הגירה חיובי משמעותי של הציבור החילוני לעיר, הנתפסת וממותגת כעיר פרור וקדמיה.

3.2.3.2.5 פתח תקווה

פתח תקווה לא יכולה להיקרא עיר דתית, מלבד ההיסטוריה הארוכה שלה כ"אם המושבות" שנוסדה על ידי יהודים מהיישוב הישן בירושלים (יזרעאלי, 1995; מנוף, 2001; קאהן וזיסמן, 2005; Shilhav, 1993). במהלך השנים הלך וגדל הציבור הדתי והחרדי בעיר. בשנות השישים והשבעים היתה פתח תקווה יעד לאוכלוסייה דתית לאומית שנפלטה מבני ברק, שהלכה והתחרדה. אוכלוסייה זו בחרה בפתח תקווה משני טעמים עיקריים: היותה מסורתית ודתית יותר מהערים אחרות בגוש דן ומחירי הדירות הנוחים. גל הגירה זה הניח את התשתית לקיומה של קהילה דתית וחרדית בעיר. משהתרחב והעמיק אופייה העירוני ומחירי הדירות בה האמירו חדלה העיר להיות יעד להגירה (Shilhav, 1993). רק באמצע שנות התשעים החלה התעניינות מחודשת בהקמת גרעין חרדי חדש ומאסיבי בעיר. בשנת 2006 מנה הריכוז החרדי בפתח תקווה כ-1,500 משפחות (7,000 תושבים) המהוות כ-4% מכלל אוכלוסיית העיר (קאהן וזיסמן, 2005; אפי"ג: איזק, 2006; קרימלובסקי, 2006; הלמ"ס, קובץ אוכלוסייה, 2007). הקהילה החרדית בעיר מורכבת מהחוג הליטאי (החוג הגדול ביותר הנותן לקהילה את צביונה) החוג החרדי-ספרדי (ש"ס) וציבור חסידי הכולל קהילה של חסידי גור, חסידי צאנז, קצת חסידי ויז'ניץ וכלל-חסידי (קאהן וזיסמן, 2005; רביץ, 26.7.06; פארוור, 12.3.06). הקהילה החרדית על חוגיה השונים מרוכזת בשכונות גני הדר (המורכבת משכונת יוצאי חברון לציבור הליטאי, קריית הבעש"ט לציבור החסידי ושכונת חזון עובדיה לציבור הספרדי), הדר גנים ומרכז העיר (ראה מפה 14ב') (גורביץ וכהן-קאסטר, 2004; אפי"ג: איזק, 2005א', 2005ב', 2006; קרימלובסקי, 2006; גנוט, 23.3.08).

בשנת 1997 החל תהליך האכלוס של שכונת גני הדר בפתח תקווה על ידי האוכלוסייה החרדית, רעיון שזכה לעידודו של הרב ש"ך. התהליך החל בשנת 1991, כאשר עמותת "אלמה" בראשות הרב יגאל רוזן, ראש הישיבה הליטאית "אור ישראל" בעיר, שמה לה למטרה לסייע בפתרון מצוקת הדיור לציבור החרדי בגוש דן ובעיר בני ברק בפרט. בבני ברק לא היה מקום ויוקר הדירות היווה חסם עבור זוגות צעירים שזה עתה התחתנו ורצו לרכוש דירה. פתח תקווה נראתה אז כפתרון טוב, שכן במקום כבר התגוררו משפחות חרדיות ודתיות אשר נתנו לעיר גם צביון דתי. הפתרון שהתגבש היה בדמותה של שכונת "גני הדר" (כהן, 1997; נהדר, 1997). כצעד ראשון פנו ראשי עמותת "אלמה" לראש העיר בבקשה להמליץ עליהם כראויים לקבלת שטח קרקע גדול לבניית שכונה חרדית חדשה בעיר. בד בבד פנו לשר הבינוי והשיכון דאז אריאל שרון ולסגנו הרב אברהם רביץ, וביקשו להקצות עבורם קרקע. במשרד הוחלט להיעתר לבקשתם ולהקצות לעמותה שטח באזור צומת סירקין, במרחב שבין שכונת עמישב לשדות של מושב נחלים. אזור זה התאים לצורכי הציבור החרדי בשל היותו מנותק משאון העיר המעורבת מחד, ומאידך ניתן יהיה להקים בו שכונה המתבססת על השירותים המוניציפאליים של העיר (כהן, 1997; נהדר, 1997). המטרה היתה שאזור גני הדר ייהפך לריכוז החרדי הגדול ביותר הקרוב לבני

ברק. ההחלטה היתה להשקיע בבנייה איכותית יותר מהסטנדרט שהיה מקובל בציבור החרדי, אך לשמור על עלות דירות נמוכה עד כמה שניתן, על מנת למשוך אברכים צעירים לבוא לגור במקום. ועדת האכלוס של השכונה בחרה בקפידה את הרכב תושביה ובשנת 1997 החלה מסירת הדירות לתושבים (כהן, 1997; נהדר, 1997; גנוט, 23.3.08). התכנון היה שבשכונת גני הדר יהיו את כל המוסדות הנדרשים לציבור החרדי על גווניו השונים (גולת הכותרת היתה המעבר של ישיבת "אור ישראל" מן העיר לשכונה) ובנוסף תוכננו בשכונה הקמתם של מרכז מסחרי, סופר חרדי, סניפי קופות חולים ושירותים נוספים (נהדר, 1997).

מערכת החינוך החרדית בפתח תקווה כוללת כ-80 מוסדות הפרוסים בכל רחבי העיר. בנוסף מתקיימת בעיר פעילות ענפה של החזרה בתשובה בתמיכת היחידה לחינוך חרדי בעירייה (ראה נספח יב') (כהן, 2003; קאהן וזיסמן, 2005; הלמ"ס, קובץ תלמידים, 2005א'). על הביקוש של מערכת מוסדות החינוך החרדי בעיר יעידו 75% מבני העיר הלומדים בה, כמו גם 40% מסך הלומדים במוסדות אלו, המגיעים אליה מריכוזים חרדיים אחרים בארץ. מוסדות החינוך בפתח תקווה מהווים יעד הן לריכוזים החרדיים והדתיים הקטנים הסובבים אותה והן עבור הריכוזים החזקים בבני ברק, בירושלים ובאלעד (למ"ס, קובץ תלמידים, 2005א').

הריבוי הטבעי הגבוה והאיזון שבין ההגירה החרדית אל העיר והחוצה ממנה מביאים להתחזקות האוכלוסייה החרדית בפתח תקווה במשך השנים. תוצאות הבחירות למפלגות החרדיות בכנסת מצביעות גם הן על אותה מגמה. (למ"ס, קובץ הגירה, 2005ב'). בשנים האחרונות שוקדים הנציגים החרדים בעיר, על פיתוח נרחב של הקהילה החרדית, שעיקרו הכשרת קרקע לקליטתן של מאות משפחות נוספות למתחם הסמוך לשכונת גני הדר (התוכנית היא בניית שכונה חרדית חדשה בכפר גנים) ותוכניות סיוע ועידוד התיישבות מחודשת במרכז העיר, לגיבוש הקהילה ההולכת המתרחבת (קאהן וזיסמן, 2005). במידה רבה מהווה פתח תקווה יעד לא רק למגורים אלא גם לשירותים עבור המגזר החרדי, בין אם מדובר במוסדות חינוך, תעסוקה, שירותי קהילה או צרכנות (יצחקי, 27.3.06; קאהן, 7.3.06; פארוור, 12.3.06; זיסמן, 4.5.06; דהרי, 27.3.06). פתח תקווה אמנם איננה בני ברק (אם כי היא נהנית מהקרבה אליה), אך היא ריכוז חזק ואיכותי – הן בשל מבנה קהילתה והן בשל מוסדותיה – ההולך ועולה במרחב החרדי.

3.2.3.2.6 נתניה

קהילה החרדית בנתניה נוסדה עם הקמתה של קריית צאנו בעיר בשנת 1955 על ידי האדמו"ר מצאנו-קלויזנבורג, יקותיאל יהודה הלבשטם (סופר המודיע, 1980ה'; יזרעאלי, 1995; רודיך, 4.9.05; קאהן, 7.3.06; פארוור, 12.3.06; אריאלי, 27.6.06; יוסקוביץ, 12.3.06). בשנת 2006 מנה הריכוז החרדי בנתניה כ-1,300 משפחות (6,500 תושבים) המהווים כ-4% מכלל אוכלוסיית העיר (קאהן וזיסמן, 2005; אפי"ג: איזק, 2006; קרימלובסקי, 2006; הלמ"ס, קובץ אוכלוסייה, 2007). קהילה זו מורכבת בעיקרה מאנשי חסידות צאנו המרוכזים בקריית צאנו בעיר, קהילה ליטאית (המרוכזת באזור רחוב אברהם שפירא במרכז העיר), קהילה ספרדית (רובם בעלי תשובה המפוזרים ברחבי העיר ובמרכז) וקהילת חב"ד (שמוסדותיה נמצאים בדרום העיר בקריית נורדאו) (ראה מפה 14ב') (גורביץ וכהן-קאסטרן, 2004; אפי"ג: איזק, 2005ג'; רודיך, 4.9.05; קאהן, 7.3.06; פארוור, 12.3.06; שוקרון, 20.3.06; קאהן וזיסמן, 2005).

קריית צאנו נמצאת, בצפון מערב העיר והיא משתרעת על פני שטח של 380 דונם. את הרעיון להקמת קריית חסידות מחוץ למרכזים החרדיים של אז ירושלים ובני ברק הגה הרב לאחר השואה, עוד בהיותו

בארצות הברית. לאחר שדן על כך עם ראש הממשלה דוד בן גוריון ועם ראש העיר דאז, עובד בן עמי, החליט האדמו"ר להקים את הקריה בנתניה. מיד עם הקמתה פעל לעליית משפחות רבות מארה"ב לקריה החדשה. עם פטירתו של האדמו"ר ב-1994, עברה ההנהגה לבנו הגדול וממלא מקומו, האדמו"ר הרב צבי אלימלך, אשר כיהן עד אז כרבה של קריית צאנו בנתניה, והוא ממשיך להתגורר בה עד היום וממנה מנהיג את החסידות בארץ ובתפוצות. נכון לשנת 2006 התגוררו בקריה כ-1,000 משפחות, רבות מהן צעירות וברוכות ילדים וכן עולים חדשים רבים, כאשר מדי שנה מתווספות דירות חדשות לקריה המתפתחת. מלבד הקריה בנתניה יש לחסידות מספר מוקדים נוספים באלעד, בביתר עילית, בחיפה, בצפת ובנקודות חרדיות נוספות, כאשר הריכוז השני בגודלו לאחר נתניה הוא בקריית צאנו בירושלים (<http://www.netanya-moreshet.org.il> <http://www.sanz.org.il>).

בקריה פועלת מערכת ענפה של מוסדות חינוך (ראה נספח יב') וקהילה ביניהם בית דין צדק, מלון "גלי צאנו", אולמות אירועים, המרכז הרפואי ע"ש "לניאדו" (בית חולים חרדי, מרכז גריאטרי סיעודי, בית אבות, בית יתומות ומוסדות נוספים (<http://www.netanya-moreshet.org.il> ; <http://www.sanz.org.il>); קאהן וזיסמן, 2005). בשל קיום מוסדות רבים בתחומה מהווה קריית צאנו מקור פרנסה עבור כלל האוכלוסייה החרדית בעיר. חלק ניכר מהציבור החרדי עובד בתוך הקהילה במקצועות הקודש, במכירות הביתיות, בחנויות הייחודיות ובמוסדות הייעודיים, וחלק לא מבוטל עובד בעיר עצמה במקצועות חופשיים, בעירייה ובמוסדות חינוך דתיים (קאהן וזיסמן, 2005; שוקרון, 20.3.06). חלק אף עובדים בריכוזים החרדיים הקרובים מצפון לנתניה ובמרכז הארץ. הנסיעות לבני ברק ולירושלים הן בעיקרן לשם פרנסה, ביקור קרובים וקניות (בעיקר ביגוד). רשת תחבורה המורכבת מקווים קבועים לבני ברק וירושלים יוצאת בתדירות גבוהה מנתניה למרכזים אלו (שוקרון, 20.3.06).

כאמור בשנים האחרונות מתפתח היישוב החרדי בנתניה, כאשר אברכים רבים, לאו דווקא מאלו המשתייכים לחסידות צאנו, קבעו את מושבם בעיר. תשתית המוסדות והקהילה היא זו שמשכה אותם למקום (ראה נספח יב'). יש לציין שבנתניה פועל גם המרכז הארצי של ארגון ההחזרה בתשובה הליטאי "לב לאחים". המרכז אחראי על פעולות החזרה בתשובה שונות בדמות הרצאות, הקמת ספריה תורנית, מדרשה לבנות, שיעורים ופעילות רבה לעזרה וסיוע בכל תחום תורני וסוציו-אקונומי (קאהן וזיסמן, 2005), לפעילות זו השפעה רבה על גידול בעלי התשובה המצטרפים לאוכלוסייה החרדית בעיר.

בעבר למדו בני המקום בבני ברק, בפתח תקווה ובחיפה, אולם כיום לכל הקבוצות יש מוסדות בעיר (שוקרון, 20.3.06). כ-80% מן הלומדים במוסדות החרדיים בנתניה הם בני המקום, כאשר היתר מגיעים מחוץ ליישוב, מקהילות דתיות וחרדיות ביישובי הסביבה: כפר יונה, קדימה, אור עקיבא, פרדס חנה, חדרה ותל מונד, ומירושלים ובני ברק, אשר בהם קהילות של חסידות צאנו השולחים את ילדיהם להתחנך במוסדות קריית צאנו בנתניה, בקרבת האדמו"ר (למ"ס, קובץ תלמידים, 2005א').

כאשר עוקבים אחר תוצאות הבחירות לכנסת במהלך השנים עלה כוחן של המפלגות החרדיות בעיר, ובמערכת הבחירות האחרונה לרשויות המקומיות זכתה דגל התורה להצלחה והכלילה לראשונה שני נציגים מטעמה במועצה (קאהן וזיסמן, 2005). נתוני ההגירה לשנת 2004 מראים על עזיבה של כ-4% מהאוכלוסייה החרדית, בעיקר לאלעד ולביתר עילית, שבהן יש קהילות הולכות ומתפתחות של חסידות צאנו, ולריכוזים הגדולים באשדוד, בני ברק וירושלים (למ"ס, קובץ הגירה, 2005ב'). את ההסבר להיפוך המגמות ניתן לתלות בנתוני ריבוי טבעי גבוה בתוך הקהילה ולפעילות החזרה בתשובה של הארגונים השונים (בעיקר חב"ד ו"לב לאחים") המשפיעים על גידולה של הקהילה בעיר.

נתניה היא אחד הריכוזים הוותיקים במרחב החרדי. מבחינה פיזית מדובר בריכוז בינוני המזוהה בעיקר עם קהילת חסידי צאנז בראשות האדמו"ר החי בעיר, אשר מעניקה לגרעין החרדי במקום את אופיו וזיהויו. עם זאת, בשל גודלה ומיקומה במרכז הארץ (בקרבת בני ברק) ובעיקר בשל קיומה של קהילה בעלת מוסדות רבים וחזקים המונהגים ישירות על ידי האדמו"ר במקום – נתניה היא אחד הריכוזים המשמעותיים על מפת התיישבות החרדית. אל כל אלו יש להוסיף נתוני ריבוי טבעי גבוהים בקהילה החרדית ופעילות החזרה בתשובה נרחבת, וזאת אל מול ההגירה אל ערי הפרוור החרדיות החדשות, בעיקר לאלו בהן יש קהילות של חסידות צאנז.

3.2.3.2.7 תל-אביב

בשנת 2006 מנה הריכוז החרדי בתל אביב כ-1,300 משפחות (5,800 תושבים) המהווים כ-1.5% מכלל אוכלוסיית העיר (קאהן וזיסמן, 2005; אפי"ג: איזק, 2006; קרימלובסקי, 2006; ליברט, 3.4.06; הלמ"ס, קובץ אוכלוסייה, 2007). הציבור החרדי בתל אביב מורכב ממספר קהילות: קהילת "כנסת מרכז" הליטאית, קהילת חסידי בעלז הממוקמת במרכז תל-אביב, לא הרחק מרחוב שינקין, קהילת חסידי גור הממוקמת במספר אזורים בעיר – בצפון ת"א בקריית הרי"מ לוי (אזור רמת החי"ל) ובמרכז העיר ליד קהילת בעלז, קהילה של חסידי חב"ד בשכונת רמת אביב וקהילה גדולה של ספרדים ובעלי תשובה היושבת בעיקר בדרום העיר (ראה מפה 14 ב') (גורביץ וכהן-קאסטרו, 2004; אטינגר, 2004; קאהן וזיסמן, 2005 אפי"ג: איזק, 2005; איזק, 2006; ליברט, 3.4.06).

במשך כארבעים שנה, מראשית שנות ה-30 ועד לתחילת שנות ה-70 של המאה הקודמת, התגוררו בתל אביב למעלה מ-20 אדמו"רים. חלקם היו מנהיגים חסידיים מפורסמים שהמשיכו שושלות חסידיות נודעות במזרח אירופה, היגרו לארץ ישראל ובחרו להשתקע דווקא בתל אביב – ולא בירושלים – כמקום המתאים לשקם את חצרותיהם החסידיים ולהבטיח את עתידן (אילן, 1997; אטינגר, 2004; שמיר, 2009). אחד המנהיגים החסידיים הבולטים היה האדמו"ר מגור, רבי אברהם מרדכי אלטר, שהעדיף אמנם את ירושלים כמשכן לחצרו הגדולה, אבל הרוב הגדול מקרב חסידיו שעלו לארץ ישראל לפני מלחמת העולם השנייה השתקע בתל אביב (שמיר, 2009). "בית החסידים" הראשון של חסידי גור בתל אביב הוקם על ידי יעקב מרדכי שוירץ בסוף שנות השלושים של המאה ה-20. ה"שטיבל" פעל תחילה בחדר קטן ברחוב גינזבורג במרכז העיר ועבר לרחוב אחד העם 65. בתקופת השיא של בית החסידים באחד העם התפללו בו כ-300 חסידים ושנים רבות נודעה הכתובת "אחד העם 65" בקרב חסידי גור ככתובת של מעוז חסידי פורח ומודל-חיקוי לבתי תפילה חסידיים (שמיר, 2009).

אחרי מלחמת השחרור ועם הגעת גלי העולים מאירופה התיישב ציבור דתי-חרדי גדול בתל אביב. מספר סיבות הניעו את האדמו"רים שהגיעו לארץ ישראל לאחר השואה להתיישב דווקא בתל אביב. הסיבה העיקרית היתה שלא היה מקום אחר: ירושלים כבר היתה תפוסה על ידי החרדים אנשי היישוב הישן, והאדמו"רים לא רצו להיכנס לסיר הלחץ הפוליטי הירושלמי. בני ברק, שהיתה אז שכונה דתית-חילונית קטנה, בכלל עוד לא היוותה אלטרנטיבה (גולן, 1994; אילן, 1997; אטינגר, 2004; ליברט, 3.4.06).

הראשון שעזב את תל אביב בראשית שנות ה-50 היה האדמו"ר מויז'ניץ, הרב חיים מאיר הגר, שהקים את קריית ויז'ניץ בבני ברק. הקמת קריית ויז'ניץ היתה אחד הצעדים החשובים בהפיכת בני ברק לעיר החרדית הראשונה. האדמו"ר מבעלז המשיך לעומת זאת לבלות חלק מזמנו בתל אביב, עד מותו. פיצולן של חסידויות תוך מאבקי הירושה שלאחר פטירת אדמו"ריהן, היעלמותן של חסידויות אחרות בשל

היעדר יורשים טבעיים ושל מיעוט חסידים לאחר ההשמדה בשואה ומעבר קהילות לבני ברק הסמוכה, שעלתה והתחזקה כמרכז חרדי, הביאו לביטול מעמדה של תל-אביב כריכוז חרדי נחשב. תהליך זה נמשך מספר עשורים, ואם עד תחילת שנות התשעים התגוררו בתל אביב לא פחות מארבעה חברים במועצת גדולי התורה של אגודת ישראל (שהיוו כמעט שליש מחברי המועצה), הרי שבסוף אותו עשור נותר בתל אביב רק חבר אחד ממנה, האדמו"ר מסדיגורה, אברהם יעקב פרידמן (אילן, 1997).

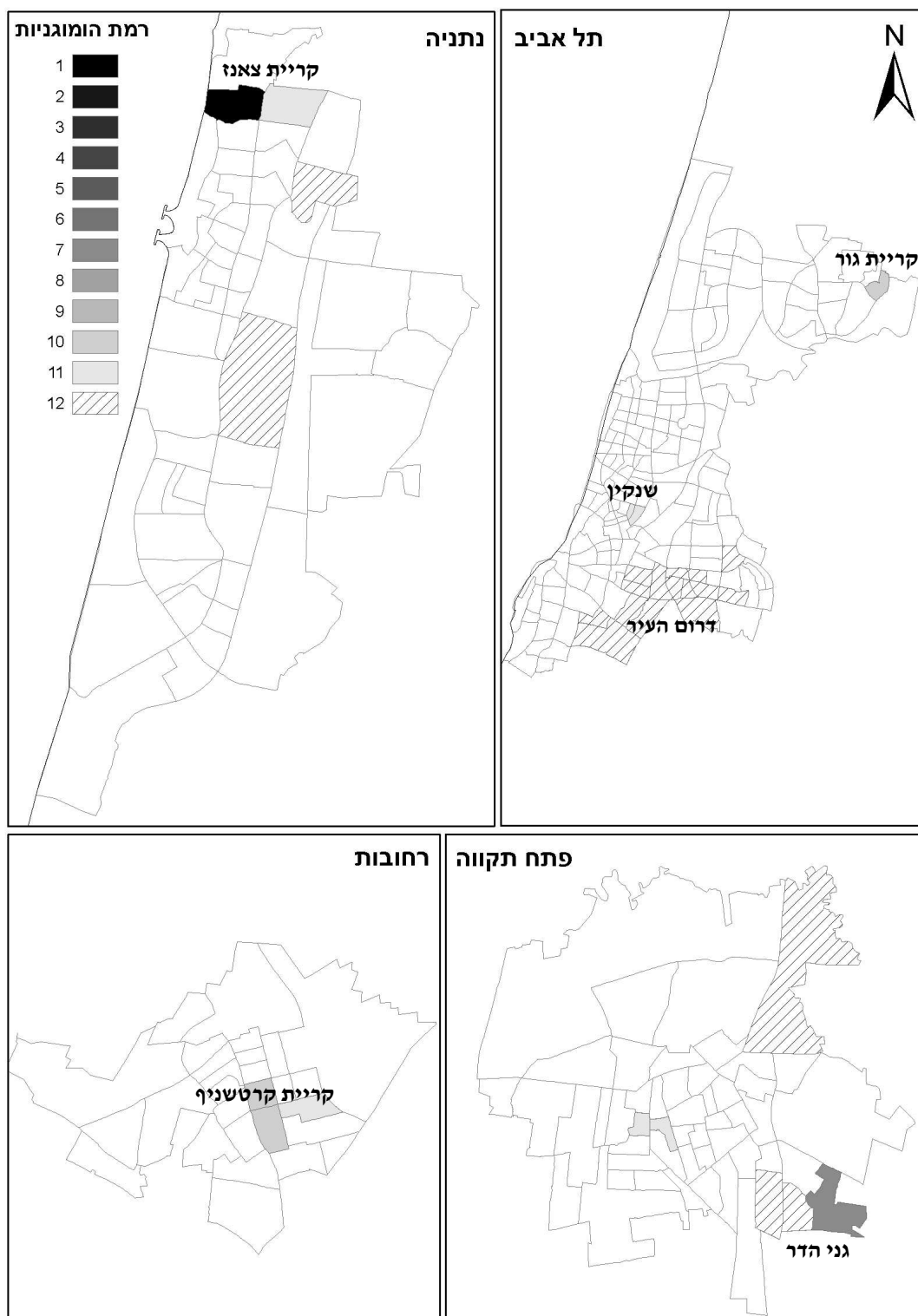
בשנת 1976 נוסדה קריית הרי"מ לוי"ן על ידי האדמו"ר מגור (ליברט, 3.4.06). הקריה הוקמה בחלקה הדרומי של שכונת נווה שרת, הגובל בשכונת רמת החי"ל. הצורך בהקמת הקריה החרדית נבע ממצוקת דיור בעקבות עליית מחירי הקרקע באזורים החרדיים בבני ברק הקרובה. השכונה החדשה היתה המעוז החרדי השני שהוקם באותו אזור עבור חסידי גור, קדמה לה ישיבת חידושי הרי"ם, הפעילה ברמת החי"ל גם היום, שנת 2006. מה שהיה בתחילה שלושה בנייני מגורים עם משפחות ספורות התפתח עם השנים לשכונה של ממש ובסוף שנות התשעים היו בה 16 בתי קומות צפופים, בהם התגוררו כ-300 משפחות של חסידי גור (אלאור, 1990; זיסמן וקאהן, 2005; ליברט, 3.4.06).

ריכוז חרדי נוסף הוא של קהילת חב"ד, שהחל להתפתח משנת 1996 ברמת אביב, בצפונה של העיר. בשנת 2006 מנתה קהילת חב"ד ברמת אביב כ-40 משפחות, רובם "יציר פעילותה" של ישיבת "תומכי תמימים" בשכונה. הפעילות כוללת הזמנה לסעודות שבת בבית הרב, מרכז שיעורי תורה, תפילה בבית הכנסת של השכונה והקמת המרכז ללימודי יהדות, בו מתקיימות מדי ערב הרצאות בנושאים שונים. עם התבססות הישיבה והפיכתה למרכז החיים היהודיים-חסידיים ברמת אביב הוקמה בשנת 2001 מכללה לבנות (www.chabad.info/chabadpedia/index.php; לוי, 1999; רותם, 1999; קזין, 1998; לוי, 1999; לרמן, 1999). מלבד בקהילת חב"ד זו, ישנן בעיר שתי קהילות נוספות של בעלי תשובה: הראשונה בהנהגה ליטאית והשנייה ספרדית, היושבת בשכונות דרום העיר. שכונות אלו, בעלות רקע עדתי מזרחי ותיק, הופכות עם השנים לשכונות חרדיות של ש"ס, כפי שניתן לראות על פי מוסדות החינוך החרדיים הקמים בהן ודפוסי ההצבעה של תושביהן בבחירות (קזין, 1998).

בתל אביב יש מוסדות חינוך חרדיים רבים, מתלמודי תורה דרך ישיבות וכוללים בכל רחבי העיר ועד מוסדות חסד והחזרה בתשובה (ראה נספח ב'). בשנים האחרונות לא קמו בתי כנסת וחלקם אף החלו להיסגר באזורים מסוימים בעיר, מלבד שכונות הדרום, שם מועברים שיעורי תורה רבים, ובתי כנסת שבעבר היו סגורים נפתחו מחדש. התעוררות מסוימת היא סביב הפעילות של ארגון "לב לאחים" העוסק ברישום ילדים למוסדות החינוך העצמאי ההולך ומתרחב בעקבותיה. קהילת בעלז מפעילה בעיר את ארגון "שורשים" להחזרה בתשובה וכך גם קהילת חב"ד ופעילות של חסידות ברסלב ברחוב פרישמן ומקומות נוספים (גולן, 1994; קאהן וזיסמן, 2005; אטינגר, 2004; ליברט, 3.4.06; הלמ"ס, קובץ תלמידים, 2005א'; <http://www.torahindex.com/HE/default.aspx>).

בתל אביב קיימת תשתית מסחר וצרכנות המותאמת עבור הקהילה החרדית, כאשר הנסיעות לריכוז החרדי בבני ברק – מטרותן בראש ובראשונה להגיע למוסדות החינוך, לרכישת ביגוד ולעיתים לרכישת מזון מיוחד בכשרות מהודרת. סביר שסמיכותה של האחרונה, המהווה גם מרכז צרכני לכלל המרחב החרדי בישראל, יוצרת חסם להתפתחותה של תשתית דומה בתל-אביב. באשר לתעסוקה: חלק ניכר מהגברים הצעירים הינם אברכים, שתורתם אומנותם. חלק עובדים במקצועות קודש בתוך הציבור החרדי – מלמד, סופר סת"ם, שוחט – ואחרים עובדים בבורסה ובעסקים אחרים בתל אביב או בבני ברק השכנה. הנשים עובדות על פי רוב כמורות, כגונות או כמזכירות (ליברט, 3.4.06).

מפה 14ב': ריכוזי האוכלוסייה החרדית במרכז הארץ בחלוקה פנים עירונית, 2004

(מקור לנתונים: גורביץ וכהן-קאסטרו, 2004; ראה נספח יג'3)

* המפה מבוססת על מדרג "רמת ההומוגניות" שיצרו גורביץ וכהן-קאסטרו (2004) בעבודתן בעיבוד נתוני הבחירות בשנת 2003. הרחובות אוחדו לאזורים סטטיסטיים רלוונטיים (על מבנה המדרג ראה בנספח יג'4).

לסיכום, כעשרים אדמו"רים כיהנו בתל אביב בשני העשורים הראשונים למדינה, והפכו אותה למרכז החסידי הגדול בארץ. בעיר נותרו בסוף שנות התשעים רק ארבעה אדמו"רים ובתוך זמן קצר יישארו כנראה רק שתי חצרות זעירות – של האדמו"רים מקוֹז'ניץ ומביטשקוב – ונציגויות של שתי החסידויות הגדולות גור ובעלז, כמו גם כניסה חדשה של חסידות חב"ד דרך פעילות ההחזרה בתשובה (אילן, 1997; אטינגר, 2004). רבים מהאדמו"רים שנטשו את תל אביב עשו זאת במטרה להרחיב את חסידויותיהם, שכן בתל אביב לא היו די צעירים חרדים וממילא לא היה לחסידויות לאן לגדול במרחב. ככל שתל אביב הפכה "לעיר ללא הפסקה" התמעטו הזוגות הצעירים החרדיים שבאו לגור בה ומרבית האוכלוסייה עזבה את העיר לבני ברק, לירושלים, לאשדוד, לבית שמש, לערד, או לריכוזים חרדיים אחרים. גרמו לכך הקשיים בהענקת חינוך חרדי הולם לילדים, ההרגשה שההליכה ברחוב בתל אביב היא "מבחן בלתי פוסק", מחירי הדירות הגבוהים ובניית הערים החרדיות החדשות, שהציעו חיים בקהילה חרדית הומוגנית ודוֹר זול (גולן, 1994; אילן, 1997; אטינגר, 2004; ליברט, 3.4.06).

בתל-אביב החרדים הם מיעוט שאין לו יכולת השפעה, לא על חיי יום-יום ולא על הפוליטיקה העירונית. הקהילה החרדית בתל אביב הולכת וקטנה, מי ששומר על גודלה הוא בעיקר ציבור בעלי התשובה (ליברט, 3.4.06). מתוך כך היא איננה מהווה כיום ריכוז משמעותי במבנה ההיררכי המרחבי של האוכלוסייה החרדית בישראל, גם אם זכות הבכורה וקבלת פני הקהילות החסידיות לשורותיה לאחר מלחמת העולם השנייה שמורה לה.

3.2.3.2.8 כפר חב"ד

כפר חב"ד נוסד בשנת 1948 כיישוב חקלאי (במתכונת של מושב עובדים) המיועד לחסידי חב"ד. היישוב הוקם בהוראת האדמו"ר השישי לבית חב"ד, רבי יוסף יצחק שניאורסון, בידי קבוצה של חסידי חב"ד מברית-המועצות. ראשי אגודת חסידי חב"ד בארץ בראשות הרב אליעזר קרסיק, פעלו בכדי לאתר שטח מתאים. אז הוחלט על ספריא – כפר ערבי נטוש, לא רחוק מתל אביב. חברי האגודה היו אלו שסייעו למתיישבים להיקלט, יחד עם וועד מטעם הפליטים שהגיעו לארץ באותה התקופה. תחילה התיישבו החסידים בבתים הנטושים של ספריא (לכן נקרא היישוב בתחילת דרכו שפריא) ורק לאחר מספר שנים קיבלו שטחים מהמדינה, על מנת לגור בהם ולעבדם. בשנות ה-60 גדל כפר חב"ד במהירות, "בלע" את מושב תוחלת הסמוך (שהוקם בשנת 1951) ואיבד את אופיו החקלאי. כפר חב"ד הוא מרכז חסידי חב"ד בישראל, ובו מרוכזים מוסדותיה העיקריים של החסידות בארץ. (<http://www.chabad.info/chabadpedia/index.php>; פרימו, 1988). נכון לשנת 2006 התגוררו ביישוב למעלה מ-1,300 משפחות (כ-5,000 תושבים). כל תושבי הכפר משתייכים לקהילת חסידי חב"ד (פרימו, 1988; אפי"ג: איזק, 2006; קרימלובסקי, 2006; הלמ"ס, קובץ אוכלוסייה, 2007).

בכפר מוסדות חינוך לכלל הגילאים (ראה נספח יב') שהוקמו על ידי ועד כפר חב"ד, הנהלת ישיבת "תומכי תמימים" וראשי "אגודת חסידי חב"ד" בישראל, בעידודו של הרבי מלובביץ'. כ-70% מן הלומדים במוסדות כפר חב"ד מגיעים מחוץ ליישוב בעיקר מקרב כלל קהילות חב"ד ברחבי הארץ, השולחות את ילדיהן ללמוד במוסדות החסידות ביישוב. כ-40% מבני כפר חב"ד לומדים מחוץ לכפר, בריכוזי חב"ד בקריית גת, צפת, מגדל העמק, רחובות וירושלים, שם קיימים מוסדות נחשבים עבור חסידות זו (<http://www.chabad.info/chabadpedia/index.php>; פרימו, 1988; הלמ"ס, קובץ תלמידים, 2005).

בכפר עסקים רבים ומגוונים, מאטליזים, מאפייה למצות, דרך חנויות בגדים, תכשיטים ומחשבים ועד לאולם שמחות מפואר ומסעדות. בנוסף יש בכפר שני מבני תעשייה: מפעל לחלקי מזוג אוויר ומפעל טכסטיל. חלקם של התושבים מועסקים במקומות אלה ובשרותי החינוך השונים ביישוב וכשני שלישים מהם עובדים מחוצה לו (<http://www.chabad.info/chabadpedia/index.php>; פרימו, 1988).

אורחותיה וסגנונה של קהילת חב"ד שונים ממאפייניה של ליבת האוכלוסייה החרדית. כפר חב"ד הוא הריכוז המשמעותי ביותר של קהילת חב"ד בישראל ומתוך כך הוא מהווה יעד בעיקר (או אך ורק) עבור אנשי החסידות ולא עבור קבוצות אחרות מקרב האוכלוסייה החרדית, שחלקן לא רק שמסתייגות מלגור בסמיכות לקהילת חב"ד אלא מאמינות שלא ניתן להגדיר את קהילת חב"ד כקהילה חרדית אותנטית.

3.2.3.2.9 קריית יערים (טלז-סטון)

קריית יערים (טלזסטון) נוסדה בשנת 1974 כשכונת מגורים דתית בשם "קריית טלז-סטון", בקרבת כפר הנוער קריית יערים. מקור השם: "טלז" – על שם עיר בליטא בשם זה, שנתפרסמה בזוגות ישיבת טלז שהייתה בה; "סטון" על שם ארווינג סטון, נדבן יהודי שתרגם את הכסף לבניית המקום. היישוב נבנה כיוזמה של ישיבת טלז בקליבלנד ארה"ב. הכוונה המקורית בהקמת היישוב, הייתה התרומה לבניית ישיבה גדולה בשם "טלז-סטון", שיועדה במקור ללימודי 500 אברכים ושתוכננה לקום במרכז היישוב, בנקודה הגבוהה ביותר באזור. במהלך הקמת הקמפוס הגדול נוצרו קשיים שלוו במאבקי כוח בין היזמים השונים ובקושי במימון הפרויקט. קשיים אלו הובילו לכך שהפרויקט לא הושלם מעולם וכיום ניצב בניין בית המדרש נטוש בלב היישוב (רק אגף קטן שלו פעיל כשיבה לתלמידי חו"ל) (קאהן, 1997; קאהן וזיסמן, 2005; לוי, 2006; 27.8.06; מועצה מקומית קריית יערים (טלזסטון), 2004, 2006; גלעד רכסים, 2005; פורוש, 27.7.07). במרוצת השנים גדל היישוב באיטיות (יחסית ליישובים החרדיים ההומוגניים שהוקמו באמצע שנות התשעים) והצטרפו אליו עולים חדשים מארה"ב, צרפת, דרום אפריקה וילידי הארץ. בשנת 1992 קבל היישוב מעמד של מועצה מקומית ובשנת 1996 נבחרה המועצה הראשונה בראשותו של הרב אברהם רוזנטל. מאמצע שנות התשעים הלך היישוב וגדל בקצב מהיר ואף הכפיל את גודלו באותה התקופה (מועצה מקומית קריית יערים (טלזסטון), 2004, 2006; גלעד רכסים, 2005; הלמ"ס, 2005).

קריית יערים תוכננה לאוכלוסייה בת כ-10,000 נפשות. בשנת 2006 מנתה הקהילה החרדית בקריית יערים (טלזסטון) כ-700 משפחות (3,200 נפשות) (קאהן וזיסמן, 2005; אפ"ג: איזק, 2006; פורוש, 27.7.06; רביץ, הלמ"ס, קובץ אוכלוסייה, 2007).

בשנת 2000, במסגרת ניסיונות לקדם תהליך של הרחבת גבולות היישוב, פנה ראש המועצה המקומית למשרד השיכון. המטרה היתה לבנות עוד כ-1,200 יחידות דיור שישמשו להרחבת היישוב בקרקע הממוקמת מצפון לו. ההתנגדות הנחרצת ביותר באה דווקא מכיוון המועצה האזורית מטה יהודה (אליה השתייכה לטלזסטון עד 1993), שרצתה ליעד את השטח למתחם תיירות. לטענתם הפתרון היחיד להתרחבות קריית יערים היה הגדלת צפיפות המגורים בתוכה (זיו, 2000א'; מועצה מקומית קריית יערים (טלזסטון), 2004, 2006; גלעד רכסים, 2005; לוי, 27.8.06). בשנת 2005 החלה בנייתן של 300 יחידות דיור חדשות בפרויקט הנקרא "אחוזה יערים", פרויקט אשר לא מצליח להמריא ונשאר תקוע. ראש המועצה ממשיך לפעול למען הרחבת גבולות היישוב צפונה, ואם תאושר ההרחבה, יתווספו לקריית יערים עוד אלפי יחידות דיור חדשות (קאהן וזיסמן, 2005).

הקהילה בקריית יערים מורכבת מציבור גדול של "חוצניקים", מציבור ספרדי גדול של בעלי תשובה, ממספר קבוצות חסידיות קטנות ומציבור ליטאי קטן. הקהילה ה"חוצניקית" מורכבת בעיקרה מציבור של אנגלוסקסים וצרפתים, חרדים מודרניים בעלי קוד לבוש שונה (רק חלק בעלי חליפה ופאות), בעלי מקצועות חופשיים ואמידים יותר מבחינה כלכלית. ה"חוצניקים", המהווים כ-50% מהאוכלוסייה, חיים בחלקו הדרום מזרחי של היישוב, בארבעה רחובות עיקריים: אבינדב, יצחק, דרך אברהם וגורדון. הקהילה השנייה בגודלה ביישוב היא קהילת בעלי התשובה הספרדים (ש"ס) המהווה כ-30% מאוכלוסיית היישוב. קבוצה נוספת היא הקבוצה הליטאית, אשר על אף גודלה המצומצם היא בעלת השליטה האדמיניסטרטיבית והרבנית ביישוב (ראש המועצה המקומית, רב הקהילה והאחראי על בתי הספר). הקהילה החסידית ביישוב מוגדרת כציבור כלל חסידי, המורכב ממספר משפחות של חסידות גור, חסידות חב"ד, קהילה של בעלי תשובה ברסלבים ואחרים. החסידויות הגדולות מחזיקות במקום את בתי הקיץ של האדמו"רים (האדמו"ר מקאליב, האדמו"ר מבעלז והאדמו"ר מסארט ויז'ניץ) ומספר ישיבות (למשל בעלז) אך לכך השפעה מעטה על אופיו הפנים חרדי של היישוב (קאהן וזיסמן, 2005; קאהן, 7.3.06; פארוור, 12.3.06; לוי, 27.8.06; פורוש, 27.7.07; רביץ, 26.7.06).

בקריית יערים כ-20 מוסדות חינוך (ראה נספח יב'), מוסדות קהילה (בתי כנסת, בתי מדרש), שירותים (בית החלמה לילודות לילבלוד, קופת חולים) ומסחר מצומצם (בעיקר מכולות ומרכז מסחרי קטן) (מועצה מקומית קריית יערים 2004, 2006; גלעד רכסים, 2005; קאהן, 2001, 1999, 2005א'; פורוש, 27.7.06). 45% מהמשפחות ביישוב הן משפחות ש"תורתם אומנותם", שאר המשפחות מתפרנסות מעבודות שונות בירושלים והסביבה (מועצה מקומית קריית יערים (טלזסטון), 2004, 2006; גלעד רכסים, 2005). הנשים עובדות בבית ההחלמה, במעונות יום, בדואר, במרפאה, במועצה מקומית, בעסק בבית (קוסמטיקה, תיווך, עיצוב פנים) או נוסעות לעבוד בירושלים. הגברים עובדים במקצועות קודש והגברים האנגלוסקסים עובדים בעיקר במקצועות חופשיים בירושלים ובתל אביב (לוי, 27.8.06).

לפי נתוני הלמ"ס נכון לשנת 2006 המועצה המקומית מדורגת בדרוג חברתי-כלכלי נמוך (2 מתוך 10). בהקשר של תעסוקה וצרכנות כמעט ואין קשר עם היישובים הקרובים באזור והקשר העיקרי הוא עם ירושלים ובני ברק (לוי, 27.8.06). כיום מופעל קו תחבורה סדיר מקריית יערים לירושלים ובחזרה מספר פעמים ביום, אך אין תחבורה מסודרת לבני ברק מתוך היישוב (מועצה מקומית קריית יערים (טלזסטון), 2004, 2006; גלעד רכסים, 2005; רודיק, 4.9.06).

טלזסטון היתה יצירה של יזמות פרטית, ובמהלך השנים קיוו יזמיה שהיא תהפוך להיות "הסביון החרדי" של ירושלים – שכונת יוקרה. אך היזמים נכנעו לצורך ולדרישה של בנייה רוויה ובנוסף לא צלחו במשימה למיתוג היישוב כיישוב בעל אוכלוסייה איכותית ויוקרתית. הכישלון לא נבע רק בשל סוג הדירות שנבנו אלא גם באי יכולת לנקז אליה את בעלי המעמד, האנשים המשכילים והרבנים הנכונים. עיקר הכישלון היה באי ההצלחה ליצור אווירה איכותית וחיובית והכישלון החינוכי: ישיבות החוצניקים שנבנו הכניסו ליישוב נוער אמריקאי בעל חינוך אחר, שנחשב לפתוח יותר. בשנים האחרונות אף הגיעו ליישוב רבים מהעלייה הצרפתית, המייצגים מנטאליות שונה מזו המאפיינת את הליבה האשכנזית החרדית ואת ערכיה (רביץ, 26.7.06; לוי, 27.8.06).

קריית יערים התפרסמה בציבור החרדי בעיקר בשל היותה "עירת קיץ", המהווה מקום קיט לראשי ישיבות, אדמו"רים ורבנים, ומועדפת על רבים מהציבור החרדי, המחפשים מקום מנוחה רגוע ושלי לזימין "בין הזמנים" (קאהן, 2001, 1999; 2005א'; פורוש, 27.7.06; רביץ, 26.7.06; לוי, 27.8.06).

על אף מיקומה בקרבת ירושלים ועל הציר הראשי לבני ברק, לא רחוק ממרכזים חרדיים חזקים כרמת בית שמש ומודיעין עילית, לא מצליחה קריית יערים לטפס במעלה ההיררכיה היישובית החרדית ולהוות יעד משמעותי להתיישבות החרדית, מהסיבות שצוינו לעיל. החוצניקים (אנגלוסקסים) ובעלי התשובה נתפסים בקרב הליבה החרדית כמתונים יותר, פתוחים יותר, עם מערכת ערכים ומוסדות לא מספיק אדוקה. אם נצרף לאלו מספר מוסדות חינוך המשרתים אוכלוסיות מצוקה חרדיות (דוגמת נווה ציון) או זרמים חרדיים פחות מקובלים (דוגמת אשלג), הרי שנקבל ריכוז חרדי שבעיית המיתוג שלו היא המכשול העיקרי להתפתחותו.

3.2.3.2.10 תל ציון (כוכב יעקב)

כוכב יעקב הוקם בשנת 1984 על ידי חברי תנועת אמנה מעכו ומירושלים ונקרא על שם הרב יעקב אבן חצירה. אוכלוסיית היישוב רב-גונית וכוללת אוכלוסייה דתית לאומית של צברים ועולים חדשים (בעיקר אנגלוסקסים) ושכונה חרדית (תל ציון). בשנת 2006 מנתה הקהילה החרדית בכוכב יעקב כ-700 משפחות (2,800 נפשות) המהוות 54% מכלל אוכלוסיית היישוב, רובן מהציבור הספרדי, חלקן חסידיות ומיעוטן ליטאיות (סופר יתד נאמן, 2000; קאהן וזיסמן, 2005; אפי"ג: איזק, 2006; מדינה, 2006; ציון, 20.3.06; פורוש, 27.7.06; הלמ"ס, קובץ אוכלוסייה, 2007).

מדובר היה ביוזמה פרטית שהחלה להתגבש כבר בסוף שנת 1995. חברה יזמית, שעמלה על איתור אזור כפרי להקמת ישיבה חרדית, בחרה בשטח הסמוך לכוכב יעקב. בשנת 1996, בעקבות פניית היזמים, החל משרד השיכון לגבש תוכנית לבניית שכונה חרדית בת כ-1000 יחידות דיור ביישוב. השכונה צפויה היתה להיקרא תל ציון וקרקעותיה הוקצו לשתי עמותות חרדיות – ויז'ניץ ו"גרוסוורדיין". מי שתמך בפרויקט היה סגן שר השיכון דאז מאיר פורוש, אשר קידם את תהליך מתן האישורים לשכונה עוד בתחילת כהונתו בזמן ממשלת נתניהו. הקמת השכונה היוותה ניסיון מגורים משותף בין שתי אוכלוסיות דתיות שונות, אם כי בשכונות נפרדות לאוכלוסייה החרדית ולאוכלוסייה הדתית לאומית. במנהלת השכונה החרדית החדשה העריכו כי במהלך השנים תזכה תל ציון למעמד מוכר של מועצה מקומית נפרדת ובכך תיפרד מהיישוב הדתי כוכב יעקב ותקבל אופי עירוני זהה לזה של ערים חרדיות נוספות בשטחי יהודה ושומרון, דוגמת ביתר עילית, עמנואל ומודיעין עילית (קאהן, 1996; שרגאי, 1999, 2000, 2001, 2001, 2001, 2001; אד"צ: מרץ 2000, 15.6.2004; קאהן וזיסמן, 2005; מדינה, 2006).

בתחילת קיץ 1998 החלו עבודות הפיתוח להקמתה של קריה חרדית חדשה, בצמוד ליישוב כוכב יעקב ובתוך תחומו המוניציפאלי. מדובר היה בדגם של התיישבות שונה לגמרי ממה שידע עד אז אזור בנימין: ישוב עירוני נטו, בנייה רוויה וקהל יעד – חרדי. שלא כמו ביישובי בנימין האחרים, מעטים מהמתיישבים החרדיים הגיעו למקום מן המניע האידאולוגי, רובם הגדול מצאו בו דיור נוח ואף יותר מכך: שכונת תל ציון תוכננה על ידי משרד השיכון במטרה למצוא פתרון למצוקת הדיור הקשה של הציבור החרדי בירושלים, אולם המרחק הקצר יחסית של השכונה מהשכונות החרדיות בצפון ירושלים הוסיף לתל ציון יתרון ברור על פני הפרויקטים האחרים שנבנו בסוף שנות התשעים והיא מותגה "כשכונה של ירושלים". (יקיר, 1998, 1999; קאהן וזיסמן, 2005; מדינה, 2006). שיווק השכונה החל לקראת פסח 1998, ובשנת 2000 אוכלסו חמישים הדירות הראשונות (יקיר, 1998, 1999; אד"צ: 17.9.1998, 6.5.1998, ינואר 1999, מרץ 2000; קאהן וזיסמן, 2005; סופר יתד נאמן, 2000; שרגאי, 2000, 2001, 2001, 2001; מדינה, 2006). עם תחילת הבנייה נחשבה תל ציון לסיפור הצלחה שיווקי, והדירות "נחטפו" עוד בטרם נבנו. על אף תקופת המיתון בשוק הדירות, מיקום הפרויקט מעבר לקו

הירוק והעובדה שהעבודות בשטח טרם החלו. כל משפחה שנרשמה לדיור לא הגיעה לשלב חתימת החוזה לפני שוועדת רבנים (ועדת קבלה) בדקה את התאמתה לאופי הפנים חרדי של היישוב ואת יכולת השתלבותה, לפי תפיסתם, במרקם החיים של השכונה. היתרונות הרבים של הפרויקט עבור הציבור החרדי הביאו את גדולי הדור לתת את תמיכתם הגורפת לבניית השכונה ולשיווקה (יקיר, 1998; 1999). ביישוב תוכננו הקצאות נדיבות לשטחים ירוקים וגיוון משחקים ולשטחי ציבור שהיו פזורים ברחבי היישוב בצורה נוחה להליכה רגלית. הבתים תוכננו בבנייה ירושלמית, חמום דירתי, מטבחים גדולים, מרפסות סוכה, אופציה להרחבה ומחסן צמוד (יקיר, 1998, 1999; אד"צ: ינואר 1999).

רבים מהרוכשים הגיעו במסגרת התארגנות קבוצתית ובהם חסידי סערט וז'ניץ, חסידי צאנז, ערלוי, וז'ניץ, סלונים, בעלז וחב"ד וכן תלמידי ישיבות פוניבז', תפרח, חברון, קול תורה ובריסק וישיבות נוספות. כמו כן היתה קבוצה של תלמידי ישיבות ספרדיות כגון בית שמעיה, קול יעקב ופורת יוסף. בתקופה זו, ראשית שנות ה-2000, הושלם עוד חלק מהפיתוח ונחנך קו תחבורה ציבורית המקשר את העיר למוסדות החינוך ולמקומות העבודה בירושלים, הנחשב כ"צינור החיים" של היישוב" (אד"צ: ינואר 2001). היישוב מותג ושוקק מתחילת דרכו כ"חלק מירושלים" ומתוך כך התלות בירושלים עדיין מוחלטת בכל הקשור למוסדות חינוך (קיימים גם מוסדות חינוך ביישוב (ראה נספח יב'), מוסדות ציבור ופרנסה. התושבים, רובם ככולם, מוצאים את פרנסתם בירושלים, ועשרות נסיעות יומיות של תחבורה ציבורית מספקות מענה נוח והולם לצורכיהם/אד"צ: 15.6.2004).

עם פרוץ אינתיפאדת אל-אקצה ובשל המשבר הגדול שפקד את ענף הבנייה מעברו המזרחי של הקו הירוק, הואט מאוד תהליך האכלוס של השכונה. במסגרת יריד דירות לאוכלוסייה החרדית שהתקיים ביולי 2001, נעשה ניסיון נוסף למנף את הבנייה ושיווק יחידות הדיור בתל ציון. הדרך לעשות זאת היתה על ידי מתן מענקים נדיבים שקידם סגן שר השיכון והבינוי דאז, הרב מאיר פורוש מאגודת ישראל (אד"צ: ינואר 2001, 21.3.2001; סופר יתד נאמן, 2001; אילן, 2001א'). באותה התקופה החל משרד הבינוי והשיכון להעניק סיוע מיוחד לרכישת דירות ב-18 יישובים שונים. שבעה מהיישובים שזכו בהטבה היו יישובים חרדיים או יישובים שבהם היתה קיימת אוכלוסייה חרדית גדולה, וביניהם תל ציון (אילן, 2001א'). עם זאת, הבעיות נוספו ועלו: הקרקע עליה אמור היה להבנות אחד ממתחמי היישוב לא היתה מופשרת לבנייה, המצב הביטחוני הפר את רציפות הבנייה וכתוצאה מכך נקלעו הרוכשים לחובות. הפרוייקט נעצר גם בשל מריבות פנים-חרדיות והרבנים שתמכו בו מיהרו להתנער מאחריות (אד"צ: 14.1.2001, 24.1.2002; סופר משפחה, 2002).

האירועים הביטחוניים מאז אינתיפאדת אל אקצה, המיקום בקרבת רמאללה, ניהול מערך חיים בשילוב עם האוכלוסייה הדתית לאומית בכוכב יעקב ו"מלחמות היהודים" בין הקהילות החרדיות השונות המרכיבות אותה, כל אלו לא אפשרו לתל ציון לעלות ולצמוח כיישוב חרדי משמעותי על אף יתרונותיו הבולטים.

3.2.3.2.11 עמנואל

עמנואל ממוקמת בלב השומרון, מרחק 50 ק"מ מירושלים ו-35 ק"מ מבני ברק, ומטרת הקמתה היתה לענות על הצורך של האוכלוסייה החרדית לצאת מריכוזים עירוניים צפופים אלה (גינזבורג, 1988; קאהן וזיסמן, 2005; אנרייך, 17.9.06). מאחורי יוזמת הקמתה של העיר עמדה חברת "כוכב השומרון", שייצגה עסקנים יהודים מהארץ ומהעולם ובראשם מוטי זיסר, פנחס אנרייך (אביו של ראש המועצה הנוכחי), ברוך שטרנטל וזלמן מרגוליס. בניית היישוב החלה בשנת 1981, באוקטובר 1983 נקלטו

המשפחות הראשונות והיא הוכרזה כמועצה מקומית בשנת 1985 (ירושלמי, 1981ב'; סופר המודיע 1983ד', 1983ה', 1983ו'; גינזבורג, 1988; קאהן וזיסמן, 2005; אנרייך, 17.9.06; בר אלי, 2007א'). על פי התוכניות היתה עמנואל אמורה לאכלס כ-200,000 תושבים (כאשר שלב א' תוכנן ל-30,000 נפש ב-5,000 יחידות דיור) ולהתפתח למעין "בני ברק שנייה". נכון לשנת 2006 מנתה הקהילה החרדית בעמנואל כ-430 משפחות בלבד (2,700 נפשות) (קאהן וזיסמן, 2005; אפ"ג: איזק, 2006; אנרייך, 17.9.06; הלמ"ס, 2006).

בשנתיים הראשונות הצליחו היזמים למכור כ-1000 יחידות דיור, אך הבנייה בעמנואל נעצרה לאחר מכן בעקבות פשיטת הרגל של "כוכב השומרון" בשנת 1985. החברה נקלעה לקשיים, השותפות בין היזמים התפרקה והיישוב, שנתמך כולו במימונה ובהכוונתה, קפא (סופר המודיע, 1985א', 1985ב'; גינזבורג, 1988; קאהן וזיסמן, 2005; אנרייך, 17.9.06; בר אלי, 2007א'). בנוסף לעצירת הבנייה ולקרבה המרתיעה להתיישבות פלסטינית עוינת, בחנוכה 2001 התרגש על היישוב גל פיגועי טרור, שהביא למאזן הגירה שלילי. בסך הכל קטנה אוכלוסיית העיר בשתי שנות אינתיפאדת אל אקצה (לפי רישומי משרד הפנים) בכ-22%, היא מנתה בשנת 2003 כ-2,800 תושבים וההגירה השלילית בה היתה הגבוהה בארץ (מגמה זו התמנתה משנת 2005) (זיסמן, 2001; אילן, 2001ב'; כספית, 2002; אנרייך, 17.9.06; שדמי, 2003; שרגאי, 2001ב', 2003; קאהן וזיסמן, 2005; בר אלי, 2007א'; הלמ"ס, קובץ הגירה, 2005ב'). תוצאות הבחירות למפלגות החרדיות בכנסת מצביעות אף הן על מגמת החלשות של הקהילה החרדית האשכנזית בפרט בעמנואל לאורך השנים. עמנואל לא התאוששה מהתמוטטות החברה, מהמערכה המשפטית שהתנהלה בעקבותיה ומהפיגועים הקשים בשנת 2001. קשיים אלו מנעו את המשך פיתוחה של העיר והרחיקו ממנה אוכלוסייה חזקה. בשנת 2006 בנוסף להיותה נמנית עם עשרת היישובים היהודיים החלשים כלכלית וחברתית בישראל, היא סובלת ממאזן הגירה שלילי וממאבקים בין הקבוצות השונות המתגוררות בה (גינזבורג, 1988; קאהן וזיסמן, 2005; מדינה, 2006; בר אלי, 2007א').

תשומת לב רבה הוקדשה לתכנון העיר. היזמים לא מכרו דירות בלבד אלא גם איכות חיים ונוף. הרעיון היה לבנות עיר גנים, משופעת שטחים פתוחים, ירק ומגרשי משחקים. אחד העקרונות היה בניית עיר שתתאים במיוחד לנשים וילדים. לשם כך הפרידו בין תנועה מוטורית לבין תנועת הולכי רגל. בתכנון היה קישור חלקי העיר באמצעות קרוניות חשמליות שאמורות היו להקל על תנועת הולכי הרגל בטופוגרפיה ההררית. בנוסף הוכתבה "פרוגרמה דתית": בכל דירה היתה מרפסת שיועדה לבניית סוכה, מטבחים עם שני כיורים ופרוזדור לנטילת ידיים. בעיר תוכנן גם מרכז מסחרי שאמור היה להשתרע על 90 דונם ולכלול שירותי מסחר מגוונים (דואר, משרדים, בית מרקחת, מרכז בריאות, סופר, מלון, מרכז תיירות ועוד). התכנון היה שבנוסף למרכז המסחרי המרכזי לכל שכונה יהיה מרכז קטן משלה (ירושלמי, 1981ב'; סופר המודיע 1982ד'; אמ"ש, 1981; גינזבורג, 1988; אנרייך, 17.9.06). בניגוד למרבית היישובים האחרים בשומרון, עמנואל תוכננה מראש כעיר, דבר שבא לידי ביטוי בהפרדה בין ייעודי הקרקע השונים (מסחר, מגורים ותעשייה) (גינזבורג, 1988).

רובם הגדול של רוכשי הדירות הראשונות בעמנואל (68%) התגורר במחוזות תל אביב והמרכז. מתוך אלה, הקהילה הגדולה ביותר מקורה היה בבני ברק. הקהילה השנייה בגודלה היתה מירושלים. התושבים העידו כי הסיבה העיקרית בגללה עברו לעמנואל היתה האפשרות לשפר את תנאי הדיור, אפשרות לרכוש דירה גדולה במחיר מוזל ומגורים בסביבה חרדית נבדלת (וינשל, 1981; גינזבורג, 1988).

בניגוד ליישובים רבים מעבר לקו הירוק (וגם בניגוד לערים החרדיות החדשות שהוקמו מאוחר יותר) לא נערך סינון בין רוכשי הדירות בעמנואל על ידי ועדת קבלה או בכל צורה אחרת. התנאי היחיד לרכישת דירה במקום היה התחייבות המתיישבים הפוטנציאליים לשמירת שבת (גינזבורג, 1988). כך נוצר מצב שלמרות היותה של עמנואל עיר חרדית, עובדה המהווה את המכנה המשותף החשוב ביותר, אוכלוסיית העיר היתה הטרוגנית מבחינת המבנה הפנים חוגי שלה. ביישוב יש קהילות של חסידי סלונים, ברסלב, חב"ד, קבוצה של כלל חסידי (בתוכה קצת חסידי גור שהיו ממקימי היישוב), קבוצה ספרדית גדולה, מיעוט ליטאי ומיעוט דתי לאומי (אנרייך, 17.9.06; מדינה, 2006). בנוסף לחלוקה חוגית זו נחלקת האוכלוסייה לשלוש תת קבוצות בחדת נוסף: חרדים "וותיקים" (בני משפחות חרדיות), בעלי תשובה וקבוצה קטנה של "חוצניקים" (עולים חדשים מארה"ב ואנגליה) (גינזבורג, 1988). למרות שניתן למצוא גם אספקט חיובי בהיעדר סלקציה בכניסה ליישוב, הרי שלטווח הארוך כנראה היתה זו אחת הבעיות הקשות של המקום, אשר הובילה לנפילתו.

מגוון החוגים מחד וגודלו המצומצם של היישוב מאידך יצרו במהלך השנים חיכוכים לא מעטים בנוגע לצביון בתי הספר בעיר ומערכת החינוך (ראה נספח יב') לא הצליחה להמריא באיכותה ובגודלה. על כך יעידו הנתונים המצביעים כי בשנת 2005 93% מהלומדים במוסדות החרדיים בעמנואל הם בני המקום, ובנוסף על היעדר תלמידים מבחוץ ניתן לזהות גם יציאה של כ-40% מבני היישוב ללימודים במקומות אחרים (למ"ס, קובץ תלמידים, 2005א').

אחת הבעיות הכרוכות ביישוב קטן ומרוחק היא אספקת השירותים ורמתם. בשנת 2006 היה ביישוב מספר מצומצם של חנויות (מכולות, חנות בגדים, טמבור) ושירותים (קופת חולים, אולם אירועים (לבר מצוות, בריתות, שבת חתן), כאשר את כל שאר המוצרים מוצאים וקונים בבני ברק ובפתח תקווה (אנרייך, 17.9.06). נשות עמנואל שומרות על קשרים הדוקים עם מקום מגוריהן הקודם, בעיקר ירושלים ובני ברק. חלקן נהגו ונוהגות גם היום לנסוע לשם לפחות פעם בשבוע. הנסיעות נערכות למטרות שונות: לביקור קרובי משפחה, להשתתפות בשמחות משפחתיות, לקניות (בגדים) ולהשלמת שירותי הרפואה. למעשה, הן לא נותקו מקהילתן הקודמת.

אחת הבעיות המרכזיות של היישוב היתה המחסור במקומות עבודה. המקום תוכנן להיות "עיר" בעלת מספר אוכלוסין גדול, אולם פשיטת הרגל של החברה הבונה שמה קץ לתוכניות הפיתוח. היו גברים שפוטרו מתפקידם, אך הפגיעה היתה קודם כל בנשים שעבדו כפקידות או כמורות (גינזבורג, 1988). נכון לשנת 2006 אחת הבעיות הקשות בעמנואל היא נושא התעסוקה ומשרד התמ"ת (בשיתוף עם הג'וינט) מתקצב מספר פרויקטים של יזמים למקומות עבודה בעמנואל, כדי לספק פרנסה לתושבים (קאהן וזיסמן, 2005; אנרייך, 17.9.06; מלר, 8.6.06). בעמנואל יש שני אזורי תעשייה הממוקמים בסמוך לצומת של הפנייה מכביש 5055 לעמנואל, אך מרבית העובדים בהם הם פלסטינים מהאזור. היתרון היחיד בהקמתם הוא מיסי הארנונה הנכנסים לקופת המועצה. חלק מהגברים עובדים באזור התעשייה ברקן, ביישוב או בבני ברק (סופר המודיע, 1991א', 2002א'; רוב, 2006; אנרייך, 17.9.06). על מנת לקדם את עמנואל כיישוב תיירותי נבנה במקום מתחם בריכות שחייה (נפרדות לגברים ולנשים), נפתחה רכבת תיירותית וקיימת מערכת של דירות להחלפה במסגרת תיירות "החלפת דירות", המקובלת מאד במגזר החרדי (אריאלי, 2000ב'; סופר המודיע, 1991ב', 2001; , 2002ב', 2006ב', 2006ג', 2006ד'; אנרייך, 17.9.06; פלר, 2006). במידה ויצליח מיזם התיירות ייתכן שהוא יהווה מקור תעסוקה נוסף (הלמ"ס, 2006).

לסיכום, עמנואל היתה העיר החרדית הנבדלת הראשונה "שפרצה את החומות" של בני ברק וירושלים כבר בתחילת שנות השמונים, זאת על אף התנגדותו הנחרצת של הרב ש"ך המנהיג הליטאי. אך על אף תמיכתו של שר השיכון דאז אריאל שרון וקבלת מענקים גדולים ההתיישבות בה נכשלה וזאת ממספר סיבות עיקריות: התאמה ובנייה לא נכונה של הפילוח החוגי הפנים חרדי שהתיישב בה, פשיטת הרגל של החברה המקימה "כוכב השומרון", מיקומה בעומק שטחי יהודה ושומרון והפיגועים הקשים שחוותה העיר בזמן אינתיפאדת אל אקצה. אל כל אלו נוספו בעיות קשות של ניהול שוטף, בעיות במגוון וצביון מוסדות החינוך, מחסור במקומות תעסוקה ובשל גודלה אף מחסור בתשתיות קהילתיות הומוגניות (אילן, 2001ב'; שרגאי, 2001ב'; פורוש, 2006.27; פינדרוס, 2006.11.5; זיסמן, 2006.4.6; איזק, 2005.1.8; פראור, 2006.12.3; זלצמן, 2006.27.6; אנרייך, 2006.17.9).

יש הסבורים כי אין סיבה שזוגות צעירים חרדיים לא ייהנו ממחירי הדירות הנמוכים במקום ומחיי קהילה, אך מנגד יש הטוענים שההיסטוריה שלה, המבנה החוגי המורכב ומיקומה בלב השטחים לא יאפשרו לכוכבה לדרוך מחדש כפי שהיה עם הקמתה בשנות השמונים וגם אם תהווה גורם משיכה יהיה זה בעיקר לאוכלוסיית שוליים חסרת ממון, לבעלי תשובה או לקבוצה "חלוצית ימנית חרדית" הרוצה להתיישב בשטחים.

3.2.3.2.12 ראשון לציון

הקהילה החרדית בראשון לציון נוסדה עם הקמתה של קריית קאליב בעיר בשנת 1963 על ידי האדמו"ר מקאליב, רבי מנחם מנדל טאוב (יזרעאלי, 1995; קאהן וזיסמן, 2005). האדמו"ר, ניצול השואה היחיד מבין כל אחיו, ברח עם סיום המלחמה לשבדיה ולאחר מכן לארצות הברית. אחרי השואה שיקמו חסידי קאליב את הקהילה, איתרו את בן אדמו"רם שנספה והמליכו אותו כממשיך השושלת. בשנת 1963 עלה האדמו"ר לישראל והשתקע בראשון לציון, כשהוא שם לו למטרה להתגורר בעיר של חילונים, כדי להפיץ בה יהדות. בשנת 1980 עבר לבני ברק, שם הקים את המרכז העולמי של מוסדותיו. (צזנה, 2001; <http://www.kaliv.org.il>). בשנת 2006 מנה הריכוז החרדי בראשון לציון כ-500 משפחות (2,000 תושבים) המהוות כ-1% מכלל אוכלוסיית העיר (קאהן וזיסמן, 2005; אפי"ג: איזק, 2006; קרימלובסקי, 2006; הלמ"ס, קובץ אוכלוסייה, 2007).

הקהילה החרדית בראשון לציון מורכבת ממספר קטן של משפחות מחסידות קאליב, ציבור ליטאי קטן ורוב ספרדי. עיקר הקהילה ומוסדותיה מרוכזים בקריית קאליב בעיר (ראה מפה 14ג'). בשכונותיה השונות של ראשון לציון ניתן למצוא תושבים חרדים הנמנים על בני עדות המזרח וקהילות של בעלי תשובה, תוצאה של פעילות תורנית נרחבת של ארגון "לב לאחים" הליטאי וארגון "צהר" של חסידי בעלז. בשכונת רמת אליהו בעיר הוקמה קהילה קטנה של אברכים, המתגוררים במקום לצורך פעילות תורנית בקרב התושבים (קאהן וזיסמן, 2005; צזנה, 2001).

כאמור מרבית מוסדות הקהילה החרדית בעיר מרוכזים בקריית קאליב אך גם במקומות נוספים (ראה נספח יב'). יש בעיר שלוש ישיבות מפורסמות: הישיבה לצעירים "כנסת מאיר", הישיבה הגדולה "דובר שלום" של חסידי בעלז וישיבה לצעירים "נזר ישראל" של חסידי גור. אין מדובר פה בקהילות של שתי חסידויות אלו אלא רק בהקמתו של מוסד חינוכי (קאהן וזיסמן, 2005). כ-60% מהלומדים במוסדות אלה מגיעים מחוץ לעיר, מהריכוזים החרדיים בירושלים, אשדוד, בני ברק ותל אביב, בהם ריכוזים גדולים של החסידויות בעלז וגור המחזיקות את המוסדות במקום (הלמ"ס, קובץ תלמידים, 2005א').

ראשון לציון אינה קהילה חרדית בולטת במרחב החרדי בישראל וייחודה הינו בקריה שהקימה חסידות קאליב בתחילת שנות השישים. עם עזיבתו של האדמו"ר לבני ברק בתחילת שנות השמונים נעצרה גידולה והתפתחותה של הקהילה החרדית במקום. גם בעיר זו, כמו בכל ערי הסביבה, מתקיימת פעילות תורנית ורוחנית של החזרה בתשובה. פעילות זו, המתבצעת על ידי עשרות אברכים הפועלים בבתי כנסת וברישובים למוסדות חינוך חרדיים, יוצרת ציבור הולך וגדל של בעלי תשובה, אך איננה הופכת ריכוז זה ליעד עבור ליבת האוכלוסייה החרדית, שסביר ולא תעדיף לגור בריכוז המורכב מבעלי תשובה בתוך עיר חילונית ההולכת וגדלה בתוך הכרך התל אביבי.

3.2.3.2.13 בת ים

הקהילה החרדית בבתי ים, המורכבת בעיקרה מציבור חסידי בובוב וציבור ספרדי, מנתה בשנת 2006 כ- 300 משפחות (1,300 נפשות) המהוות 1% מכלל אוכלוסיית העיר (קאהן וזיסמן, 2005; אפי"ג: איזק, 2006; הלמ"ס, קובץ אוכלוסייה, 2007). האוכלוסייה החרדית בעיר מרוכזת ברובה בקריית בובוב וסביבתה (ראה מפה 14ג') ושם גם עיקר מוסדותיה (ראה נספח יב') (יזרעאלי, 1995; קאהן וזיסמן, 2005).

הקהילה החרדית בבתי ים נוסדה בשנת 1958, עם הקמתה של קריית בובוב על ידי האדמו"ר השלישי של החסידות, הרב שלמה הלברשטם (1907-2000) (יזרעאלי, 1995). האדמו"ר ניצל מהשוואה, שיקם את הריסות החסידות והפך אותה לישות חזקה ומבוססת בעלת מוסדות קהילתיים וריכוזים בכל רחבי העולם. האדמו"ר עקר אחרי השואה לארצות הברית, שם התגורר בשכונת קראון הייטס. הוא הקים את מוסדות בובוב בארצות הברית ובנו, נפתלי צבי הלברשטם, שנשלח ללמוד בארץ, השתקע בה, עמד בראשות מוסדותיה בישראל ואף נשאר בה לאחר שירש את אביו, עם פטירתו של זה בשנת 2000. חמש שנים לאחר פטירתו של האדמו"ר נפתלי צבי התפלגה החסידות, המונה כיום אלפי בתי אב בעולם. מעוז החסידות נמצא בבורו פארק שבניו יורק, שם מתגוררים שני הטוענים לתואר האדמו"ר. כן קיימים מרכזי חסידות בערים נוספות בארצות הברית ובאירופה. מלבד הקריה הגדולה בבתי ים יש לחסידות מרכזים בבני ברק, באשדוד ובירושלים.

בתי ים איננה קהילה חרדית בולטת במרחב החרדי בישראל, ייחודה הינו בקריה שהקימה חסידות בובוב בסוף שנות החמישים. גם בעיר זו, כמו בכל ערי הסביבה, מתקיימת פעילות תורנית ורוחנית של החזרה בתשובה. אוכלוסייה חרדית וותיקה לא גדולה, ריבוי בעלי תשובה ומיקומה במרכז הכרך התל-אביבי סביר ויימנעו ממנה גם בעתיד מלהפוך ליעד התיישבותי ולנקודה משמעותית במרחב החרדי.

3.2.3.2.14 גבעת זאב

מאז הקמתה מרבית האוכלוסייה בגבעת זאב (כ-75%) הינה חילונית מסורתית, כאשר היתר מוגדרים כדתיים ברמות שונות. העיר לא שווקה מלכתחילה לציבור חרדי, שגם הוא מצידו לא התעניין בה יותר על המידה: האופציות בביתר עילית, בבית שמש ובמודיעין עילית נראו אטרקטיביות יותר, שכן מדובר ביישובים חרדיים הומוגניים ללא צורך להקים מערך חרדי שלם ביישוב חילוני (קאהן וזיסמן, 2005; פרדס, 2008א'). אף על פי כן, משנת 2004 החלו להגיע למקום משפחות חרדיות צעירות, שידן לא השיגה לרכוש דירה בירושלים (פרדס, 2008א'). בשנת 2006 מנה הציבור החרדי בגבעת זאב כ-200 משפחות (800 נפשות) המהוות כ-7% מכלל האוכלוסייה ביישוב (קאהן וזיסמן, 2005; אפי"ג: איזק, 2006; קרימלובסקי, 2006; הלמ"ס, קובץ אוכלוסייה, 2007, פרדס, 2008א'). בין המתישבים החרדיים בולטת

קבוצה של חסידי קרלין, המתגוררת בסמוך לאדמו"ר מקרלין, שהגיע למקום תוך ניצול הזדמנות נדל"נית ומתוך מניעים אידיאולוגיים לאומיים – תופעה חריגה בקרב הקהילות החרדיות – וקבע את מושבו ביישוב בשנת 1991, ברחוב האתרוג (ראה מפה 14ג'). החסידות בחרה שלא להקים תשתית של מוסדות חינוך ביישוב והתלמידים כמעט בכל קבוצות הגילאים לומדים במוסדות הקהילה הנמצאים בשכונת רמות בירושלים הסמוכה. במקום כולל של חסידי קרלין, בבית המדרש של האדמו"ר, בו נערכות השמחות של החסידות, מתקיימים "השולחנות" בשבת-קודש ופעם בחודש מגיע האדמו"ר לשהות במחיצת חסידיו בבית המדרש המרכזי בירושלים (קאהן וזיסמן, 2005; אפי"ג: איזק, 2006; פרדס, 2008א').

בגבעת זאב יושבת גם שלוחה של **ישיבת הר"ן**, ישיבה ליטאית לבעלי תשובה, שהוקמה בשנת 1991 בהוראתו של הרב חיים קנייבסקי. כארבעים משפחות של בעלי תשובה מתגוררות סביב ישיבה זו. האברכים לומדים בשעות היום בכולל הר"ן, ובשעות הערב יוצאים לפעילות תורנית ביישוב ובסביבתו (קאהן וזיסמן, 2005).

מלבד הקבוצה המשמעותית של חסידי קרלין, החלו לאחרונה גורמים חרדים נוספים להתעניין ברכישת דירות ביישוב, בפרויקט "אגן איילות". פרויקט זה, שבמקור תוכנן לציבור מעורב, אמנם החל בשנת 2000, אך מסיבות ביטחוניות, מנהליות ורגולטוריות שוק רק בשנת 2007. (פרדס, 2008א', 2008ב'; קוק, 2007א'; אליטוב, 2008). בתחילת מרץ 2008 הורה שר הבינוי והשיכון זאב בויס להמשיך את הבנייה בשכונת אגן האיילות בגבעת זאב, כשמולו עמדו הצרכים הדמוגרפים של עיר הבירה, כמו גם היותו של הישוב חלק מ"עוטף ירושלים". החלטה זו גם היתה שנויה במחלוקת פנימית וגם גררה גינויים ממדינות רבות בעולם ובראשן ארצות הברית (סופר, 2008; אליטוב, 2008; בן חורין, 2008).

האוכלוסייה החילונית בגבעת זאב חוששת משינוי ניכר בצביון היישוב ויש המדברים כבר היום (שנת 2006) על יוזמה ש"גבעת זאב החדשה", באם תקום בשכונת אגן האיילות, תיהפך לרשות מקומית עצמאית עם אוכלוסייה חרדית שתבחר את נציגיה ולא תהיה מחוברת מוניציפאלית לגבעת זאב הוותיקה (קוק, 2007א'). יוזמת הקמתה של שכונה חרדית גדולה בגבעת זאב רחוקה מלקרום עור וגידים, אך אין לדעת בוודאות מה יהיה בעתיד. נכון לעכשיו ממותגת גבעת זאב כריכוז חרדי קטן בתוך יישוב חילוני, המזוהה עם חסידי קרלין ועם אדמו"רם הגר ביישוב.

3.2.3.2.15 לוח

הקהילה החרדית בלוד, המורכבת בעיקרה מציבור חסידי חב"ד, מנתה בשנת 2006 כ-200 משפחות (700 נפשות) המהוות 1% מכלל אוכלוסיית בעיר (קאהן וזיסמן, 2005; אפי"ג: איזק, 2006; הלמ"ס, קובץ אוכלוסייה, 2007).

קהילת חסידי חב"ד בעיר יושבת בשיכון משלה, "שיכון חב"ד" (ברחובות צמח צדיק, האדמו"ר האמצעי והצנחנים) סביב ישיבת "תומכי תמימים לוד", הממוקמת בשיכון (ראה מפה 14ג'). הישיבה נוסדה בתחילת שנת 1949 בבניין בן שלוש קומות ששימש בעבר כבית מלון קטן ועמד בסמוך לבתים בהם התיישבו המשפחות החב"דיות (www.chabad.info/chabadpedia/index.php).

קהילת חב"ד היא המשמעותית בלוד. בעיר קיימים מספר גני ילדים וכמה מוסדות של החינוך העצמאי, בהם לומדים מאות ילדים. לא מעט מהמשפחות היהודיות בעיר הן מסורתיות, כך שהן מהוות קהל יעד ו"קרקע פורייה" לפעילות החזרה בתשובה. במסגרת זו קיימים בעיר כולל "וולפסון", אשר האברכים

הלומדים בו מתגוררים בעיר. אברכים אלו מגיעים חודשים ספורים לאחר החתונה, ומתגוררים במקום עד גיל החינוך של הילד הראשון. בשעות הערב מתקיימת בעיר פעילות תורנית של הפעילים מהארגון הליטאי "לב לאחים", המגיעים ללוד בעיקר ממודיעין-עילית (הלמ"ס, קובץ תלמידים, 2005א').

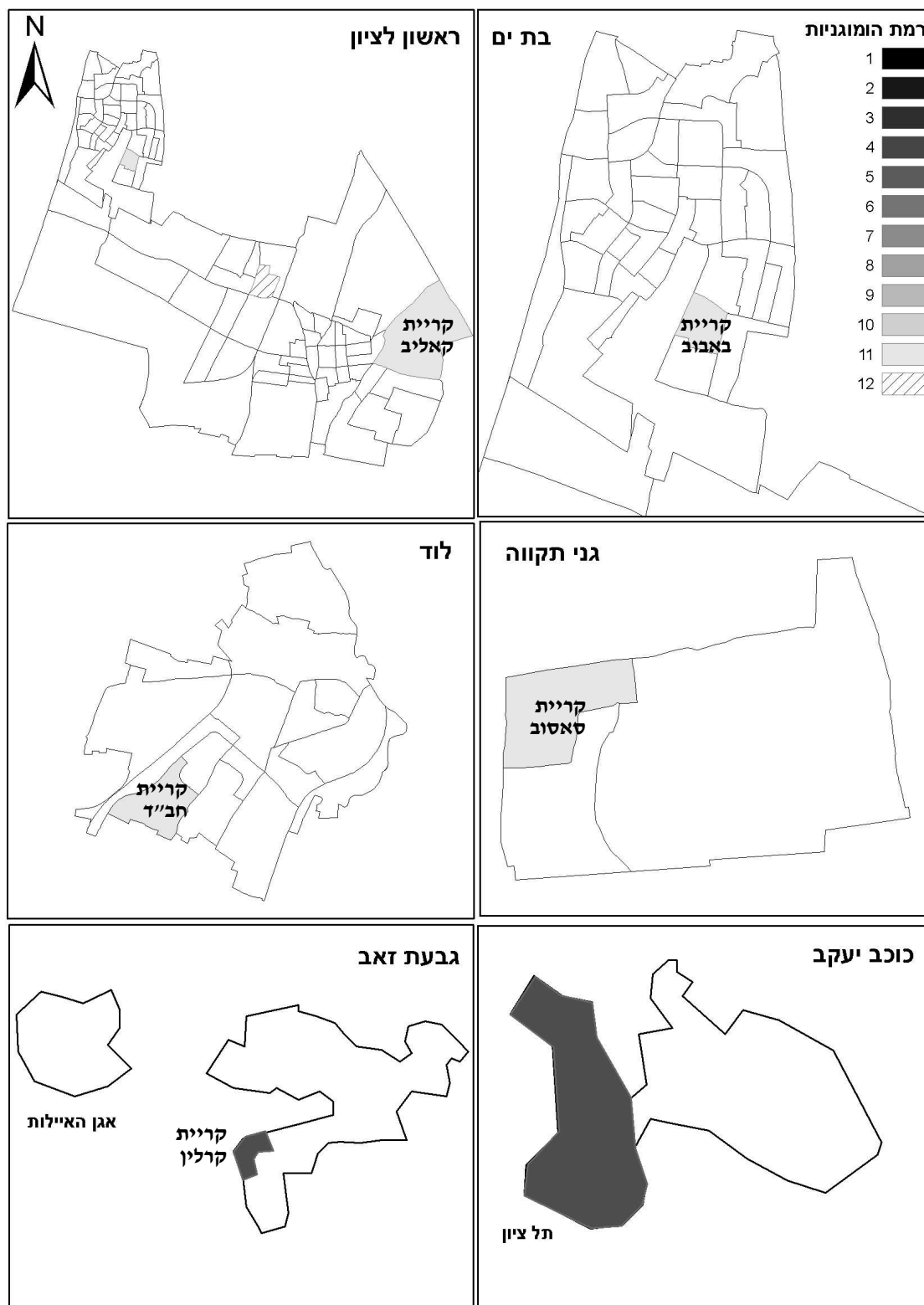
לוד מזוהה בעיקר כריכוז ותיק של קהילת חב"ד, מתוך כך, במידה והיא מהווה יעד להתיישבות – הרי זה בעיקר עבור אנשי החסידות, בשל אורחותיה וסגנונה השונה ממאפייני הליבה החרדית. הריכוז החרדי בלוד אינו מהווה נדבך משמעותי בתוך ההיררכיה ההתיישבותית החרדית. בשל מיקומה במרכז הארץ והצורך הדמוגרפי של פרנסי העיר לפעול אל מול גידולה של האוכלוסייה הערבית, מסתמנת בשנים האחרונות מגמה של התעניינות הדדית בין ראשי העיר לבין עסקני האוכלוסייה החרדית להפשרת כמות גדולה של יחידות דיור עבור אוכלוסייה זו. היוזמה תיתן מענה למפגש בין האינטרסים השונים של שני הצדדים, אלו הרוצים לחזק את הרוב היהודי בעיר ואלו הזקוקים למלאי דירות גדול בקרבת המרכז החרדי.

3.2.3.2.16 גני תקווה

בשנת 2006 מנה הציבור החרדי בגני תקווה כ-100 משפחות (500 נפשות) המהוות כ-4% מכלל אוכלוסיית ביישוב (קאהן וזיסמן, 2005; אפ"ג: איזק, 2006; קרימלובסקי, 2006; הלמ"ס, קובץ אוכלוסייה, 2007).

השכונה החרדית "קריית ישמח משה" נבנתה במערב גני תקווה בשנת 1963 על ידי האדמו"ר מסאסוב, רבי חנניה יום טוב ליפא טייטלבוים (יזרעאלי, 1995; קאהן וזיסמן, 2005). בראשות הקהילה ומוסדותיה עומד הרב מנחם אריה שלזינגר. האברכים יוצאים מדי יום לפעילות תורנית ביישוב. בני ובנות הקהילה מתחנכים במוסדות החינוך בקריה (ראה נספח יב'), הקולטים תלמידים גם מיישובי הסביבה. כתוצאה מהפעילות התורנית ביישוב, הורים רבים שולחים את ילדיהם למוסדות של החינוך העצמאי, ורבים מהם ממשיכים לאחר מכן גם לישיבות ברחבי המרחב החרדי (קאהן וזיסמן, 2005). יוקרת הקהילה החרדית בקריית "ישמח משה" בגני תקווה נובעת בעיקר מעובדת הקמתה על ידי האדמו"ר הנזכר. אין זו קהילה משמעותית במרחב החרדי, מוסדותיה אינם מהווים יעד לקהילות חרדיות סובבות ומרבית תלמידי היישוב לומדים בריכוזים החרדיים הגדולים הסמוכים אליה (בני ברק ופתח תקווה). כאשר עוקבים אחר תוצאות ההצבעה למפלגות החרדיות האשכנזיות בכנסת רואים שלאורך השנים שומרת הקהילה החרדית על גודלה היחסי בתוך היישוב אך איננה גדלה ומתפתחת.

מפה 14ג': ריכוזי האוכלוסייה החרדית במרכז הארץ בחלוקה פנים עירונית, 2004

(מקור לנתונים: גורביץ וכהן-קאסטרו, 2004*; ראה נספח יג'3)

* המפה מבוססת על מדרג "רמת ההמוגניות" שיצרו גורביץ וכהן-קאסטרו (2004) בעבודתן בעיבוד נתוני הבחירות בשנת 2003. הרחובות אוחדו לאזורים סטטיסטיים רלוונטיים (על מבנה המדרג ראה בנספח יג'4)

3.2.3.2.17 בית חלקיה

מושב במישור החוף הדרומי, המשתייך לפועלי אגודת ישראל. היישוב נוסד בשנת 1953 על ידי קבוצה של בוגרי תנועת הנוער עזרא-חברי גרעין נחילאל מירושלים וגרעין מעוזבי מעברת מסמיה. הרב יוסף הלוי צימרמן, מייסד בית חלקיה, יזם עם חברים נוספים את הקמתו של היישוב החרדי. בתקנון שנוסח לרגל הקמת היישוב, התחייבו החברים לשמור על צביון חרדי יחד עם עמל כפיים ועבודת האדמה (קאהן וזיסמן, 2005 ; <http://www.ma-soreq.org.il/yesodot.htm>).

רוב התושבים עובדים מחוץ למושב במקצועות מגוונים (בעיקר בעלי מקצועות חופשיים העובדים בבני ברק ובירושלים) או במשקים החקלאיים ביישוב ורק מיעוטם אברכים (קאהן וזיסמן, 2005 ; פארוור, 12.3.06 ; <http://www.ma-soreq.org.il/yesodot.htm>).

בבית חלקיה מספר קטן של מוסדות חינוך : מעון יום, גן וישיבה לצעירים של חסידות בעלז, שהיא גולת הכותרת של מוסדות היישוב ואף מהווה את "סמלו המסחרי והרוחני". (קאהן וזיסמן, 2005 ; פארוור, 12.3.06 ; <http://www.ma-soreq.org.il/yesodot.htm>). כ-90% מהתלמידים הלומדים ביישוב מגיעים מהריכוזים החרדיים באשדוד, בבני ברק, ברחובות ובעיקר מריכוז חסידות בעלז בירושלים (82%), השולחת את ילדיה ללמוד בישיבה הקטנה. (הלמ"ס, קובץ תלמידים, 2005 א' ; פארוור, 12.3.06).

בשנת 2006, לאחר גידול של כ-10% בשנה שקדמה לה, מנתה אוכלוסיית המושב כ-80 משפחות חרדיות (460 נפשות) ותוכנית ההרחבה של המושב מיעדת 70 יחידות דיור נוספות לציבור החרדי (קאהן וזיסמן, 2005 ; אפ"ג : איזק, 2006 ; קרימלובסקי, 2006 ; הלמ"ס, קובץ אוכלוסייה, 2007).

על אף הבעיות האופייניות למרבית המושבים החרדיים (בידוד גיאוגרפי, קריסת החקלאות והרכב האוכלוסייה שאינו הומוגני ומשתייך לעתים לקבוצות המצויות בתחתית ההיררכיה החרדית), מיקומה הפיזי של בית חלקיה בקצהו של "המשולש החרדי", בקרבת יישובי הפריפריה החרדית הדרומית ובקרבת היישובים החרדיים במרכז הארץ – מקנה לה פוטנציאל התיישבותי עתידי. יחד עם זאת, הישיבה הקטנה של חסידות בעלז, הממוקמת בכניסה למושב ומהווה את "סמלה המסחרי", מתנהלת כיחידה אוטונומית לחלוטין ואינה משפיעה לא על הרכב האוכלוסייה בו ולא על מידת יוקרתו כנקודה התיישבותית בקרב הציבור החרדי. לכן, נכון לשנת 2008, על אף מאזן ההגירה החיובי, בית חלקיה הוא עדיין יישוב כפרי קטן שאינו מהווה יעד התיישבותי-חרדי של ממש.

3.2.3.2.18 יסודות

מושב במישור החוף הדרומי. המושב נוסד בשנת 1946 על ידי קבוצה של פליטי שואה ממרכז אירופה ומערבה, אנשי פועלי אגודת ישראל שהתגבשו עם הגיעם לארץ. בתחילתו היה היישוב קיבוץ ורק מאוחר יותר, בשנת 1951 הפך למושב שיתופי (<http://www.ma-soreq.org.il/yesodot.htm> ; קאהן וזיסמן, 2005). בשנת 2006 מנה המושב כ-120 משפחות, המהוות כ-460 נפשות, זאת כאשר היישוב עמד באותה התקופה בפני הרחבה של כ-115 יחידות דיור חדשות שיועדו לציבור החרדי (קאהן וזיסמן, 2005 ; אפ"ג : איזק, 2006 ; קרימלובסקי, 2006 ; הלמ"ס, קובץ אוכלוסייה, 2007).

תושבי המקום מתפרנסים מחקלאות, ממפעל למוצרים משלימים בענף מיזוג האוויר, וממצבעה תעשייתית בתחום המתכת. כמו כן, חלק גדול עובדים במוסדות החינוך ביישוב (ראה נספח יב') ובאזור (<http://www.ma-soreq.org.il/yesodot.htm> ; קאהן וזיסמן, 2005). כ-86% מתוך הלומדים במוסדות

החרדיים של יסודות מגיעים מחוץ ליישוב, מהריכוזים החרדיים באשדוד, בני ברק, בית חלקיה, ירושלים, רחובות ומקצת מהריכוזים הדרומיים באופקים, תפרח ונתיבות (הלמ"ס, קובץ תלמידים, 2005א').

לאורך השנים ראש הקהילה ביסודות ומנהיגה היה הרב בן-ציון קליין, ששמר על הצביון הייחודי של היישוב הן באשר למאפייניו הפנים קבוצתיים והן בשל היותו קהילה חקלאית חרדית, תופעה שאיננה רווחת בקרב הקהילות החרדיות בישראל. יסודות הוא יישוב כפרי קטן שאינו מהווה יעד התיישבותי-חרדי של ממש. יחד עם זאת, מיקומו הפיזי בקצהו של "המשולש החרדי", בקרבת יישובי הפריפריה החרדית הדרומית ובקרבת היישובים החרדיים במרכז הארץ, מקנה לו פוטנציאל התיישבותי עתידי (המושב כבר סומן בדוח של משרד השיכון בשנת 2006 כאזור שניתן ליעד אותו עבור האוכלוסייה החרדית). יש לזכור שההרכב הפנים קבוצתי של היישוב והצביון הכפרי לא מהווים גורמי משיכה למתיישבים חרדיים פוטנציאליים, אך אם יוחלט על אכלוס רחב היקף סביר שהיישוב ישנה את ייעודו ואת סגנון אוכלוסייתו.

3.2.3.3 תפיסת מרחב המרכז החרדי

המרחב החרדי במרכז הארץ – המכיל 87% מכלל האוכלוסייה החרדית ומשתרע מחדרה בצפון ועד אשדוד בדרום – תחום ברובו בין שלושת קודקודיו של "המשולש החרדי" בגטאות שהתפתחו בריכוזים החרדיים הגדולים בירושלים, בני ברק ואשדוד ונתפס כמרחב המועדף למגורים על ידי חברה זו, קרוב ככל הניתן לירושלים ובני ברק. גם במרכז החרדי מוצג מבנה בו הריכוזים הגדולים מעניקים שירותים לריכוזים הבינוניים, ואלה לקטנים, כאשר עבור כולם מהוות ירושלים ובני ברק את המרכז האזורי העיקרי, וזאת בנוסף לתיפקודן כערי הראשה של המרחב החרדי הישראלי כולו. ברמה הפונקציונאלית שונות במבנה זה הערים החרדיות החדשות, אשר על אף גודלן המגדיר אותן כריכוזים בינוניים, אינן מהוות עדיין מרכזים אזוריים, אם בשל קרבתן לירושלים ובני ברק ואם בשל גילן הצעיר, המותיר עדיין בשלב ההתפתחותי את מערך המסחר והשירותים שלהן.

המרחב החרדי במרכז הארץ שולט בהיררכיה המרחבית היישובית של האוכלוסייה החרדית בישראל, הן בגודל ריכוזיו, הן במבנה קהילתיו המגוון, הן במערך התשתיות שהוא מציע לאוכלוסייה החרדית.

עד כאן נדונה החברה החרדית בנפרד מהחברה הישראלית הכללית. כאן המקום לבדוק האם המערכת המרחבית החרדית תואמת את המערכת המרחבית הארצית/הישראלית?

נציין ראשית כי המבנה ההיררכי והמרחבי של כל חברה מערבית מושתת על עקרונות ומנגנונים כלכליים-תרבותיים-חברתיים, המעצבים את המרחב וממצבים את היישובים והריכוזים בו לכדי היררכיה יישובית כללית. מממצאי המחקר ניתן לראות כי אותם עקרונות ומנגנונים תופסים גם בחברה הישראלית הכללית וגם בחברה החרדית, ובהתאם לכך גם ביטויים במבנה המרחבי דומה, אם כי בשינויים קלים הנובעים מן האופי החרדי, שאין בהם כדי לשנות את הדגם הכללי.

כפי שנאמר ברקע התיאורטי למחקר זה, בתת הפרק 1.2.1, החלוקה הכוללת ביותר ברמה הלאומית (בהקשר ההיררכי) ולא רק בישראל, היא לגלעין ושוליים, כאשר עיקר הפעילות הכלכלית, התרבותית, השלטונית, החברתית והתקשורתית נמצאת בגלעין, וממנו גם נובעות אפשרויות התעסוקה והמסחר, רמת הרווחה של הפרט והשכלתו ואף גודלם של היישובים בו, מתוקף היותם יעד להגירה מאזורי הפריפריה. אלו, מצידם, מציעים מגוון הזדמנויות מצומצם יותר, מידת מעורבות מופחתת בתהליכי

קבלת ההחלטות הארציים וקשיים פונקציונאליים יומיומיים הנובעים מן המרחק ומגודלם המוגבל של ריכוזי ההתיישבות בהם (שחר, 1997; פורטנוב ואראל, 2003; קיפניס, 2005, 2009). מטרופולין תל אביב מרכז אליו פעילות ארצית בתחומי עתירי הון (אנושי ופיננסי) כגון שירותים עסקיים ופיננסיים ותעשייה עתירת ידע (הייטק) וכן משמש מוקד שליטה ופיקוח כלכליים ברמה הלאומית. שוכנים בו הבורסה לניירות ערך הנהלות הראשיות של חברות ותאגידים לאומיים, מוסדות תרבות והשכלה רבים ואף חלק מן המוסדות המדיניים של ישראל וכמעט כל השגרירויות של המדינות הזרות (קיפניס, 2005). כך, למשל, כל הנהלות המוסדות הבנקאיים הגדולים נמצאים בתל-אביב, כ-86% מהנהלות המוסדות הבנקאיים הקטנים, כל הנהלות של קרנות נאמנות, ומרבית החברות העוסקות בתיווך בניירות ערך, באשראי לא בנקאי, יעוץ וביטוח. בתחום ההי-טק כ-95% מכלל החברות נמצאות במטרופולין תל-אביב, מתוכן כ-86% חברות התקשורת, כ-90% מחברות ענף טכנולוגיות המידע והאינטרנט, כ-60% מחברות האלקטרוניקה והחומרה וכ-80% מחברות תחום התוכנה (קיפניס, 2005, 2009; וסופר וביסטרוב, 2008). מטרופולין תל-אביב הוא גם המרכז התרבותי הישראלי, מוקד הפעילות החברתית ומרכז תרבות הפנאי. במטרופולין תל-אביב נמצאים עיקר מוסדות התרבות במדינה: תיאטראות, בית אופרה, תזמורות סימפוניות גדולות, אולמי הופעות, מוזיאונים הגדולים במדינה ועוד. רוב בני "המעמד היצירתי" מרוכזים במטרופולין תל-אביב: כ-60% מאנשי אקדמיה ומדענים, כ-90% מאמני הבמה – שחקנים, זמרים, רקדנים והנלווים אליהם, כ-76% ציירים ופסלים חברי אגודה, וכ-54% משרדי אדריכלים (קיפניס, 2005, 2009; וסופר וביסטרוב, 2008).

כאמור, גם המרחב החרדי במרכז הארץ מכיל את עיקר האוכלוסייה החרדית ונתפס כמרחב המועדף למגורים על ידי חברה זו, קרוב ככל הניתן לירושלים ובני ברק, ערי הראשה שלה. המרכז החרדי מנקז אליו את מרבית ההגירה מן הפריפריות, יחד עם שיעורי ריבוי טבעי גבוהים. ירושלים ובני ברק אף מרכזות בתוכן את מרבית המוסדות הנחשבים, את מערכות התקשורת (העיתונים החרדיים המובילים), את אפשרויות המסחר והתעסוקה הקשורים לחברה זו והמצויים בתחומיה, את מרכזי קבוצות הליכה החרדיות ואת ההנהגה הרבנית, המוניציפאלית והפוליטית של אוכלוסייה זו. אלה מהווים בחברה החרדית מקבילה לריכוז התיפקודי הגדול של מטרופולין תל-אביב.

ריכוזו ומובהקותו של הגלעין הישראלי הכללי כמושך אוכלוסייה בא לידי ביטוי הן במאזן ההגירה החיובי של מחוזות המרכז והן בפיזור האוכלוסייה היהודית. המרכז מושך אליו הגירה מן הצפון והדרום ובכך מתחזק אל מול אזורי השוליים. על פי נתוני הלמ"ס המאפיינים את תפרוסת האוכלוסייה היהודית בישראל 59% מתוכה מתגוררים במחוזות המרכז, תל אביב וירושלים המהווים את ליבת המדינה, זאת אל מול מחוזות הפריפריה בהם יושבים 21.7% במחוזות חיפה והצפון ו-15.2% במחוז הדרום (חליחל ואחרים, 2007; הלמ"ס, 2008; סופר וביסטרוב, 2008).

מאזן ההגירה השלילי ומיעוט האוכלוסייה מאפיינים גם את הפריפריות החרדיות. כך, מלבד תדמיתן השולית של שתי הפריפריות אלו, הצפונית והדרומית, הן דלות במגוון המוסדות החינוכיים הגבוהים, השירותים ואפשרויות המסחר והתעסוקה בתוך הקהילה, הנובעת בעיקרה מגודלם המצומצם של הריכוזים החרדיים המרכיבים אותן. לכך מתווספת גם העדרותם של מנהיגים חרדיים מרכזיים מתחומן.

תופעות אלו, כאמור, אופייניות גם לאזורי שוליים בחברה המערבית. כך לדוגמא, "סטיגמת הנגב" היא גם נחלתה של הפריפריה הדרומית בהתייחסותה לאוכלוסייה הכללית, ואף בה קיים הקשר שבין אי-

מרכזיות קבוצות האוכלוסייה המרכיבות אותה בחברה הישראלית לבין התשתיות והמשאבים הלאומיים המושקעים בה. נקודת דמיון משמעותית נוספת, היא כי בשני המקרים חלק נכבד מן התושבים הגיעו לדרום בתהליכים שלא ביטאו את בחירתם האישית אלא מהכוונה חיצונית, בין אם של מנהיגי הקהילה ובין אם של מדיניות הפיזור הלאומית, ולכך השפעה גם על הדמיון שבתופעת ההגירה למרכז בשניהם.

אף ששתי החברות – החברה הישראלית הכללית מחד גיסא והחברה החרדית מאידך גיסא – אינן עשויות מקשה אחת ויש בהן מגוון של תת-קבוצות, המחקר מתייחס למרכיבים עקרוניים בהקשרים המרחביים, מבלי לרדת לפרטי דקויות של הבחנות תוך חברתיות שאין להן מקום במסגרת המחקר הנוכחי.

3.2.4 סיכום

בפרק זה נסקרה פריסת הריכוזים החרדיים בכל רחבי הארץ, הובאו סיפוריהם ההיסטוריים והוצגו קשרי הגומלין בין המרחבים השונים ובין הריכוזים השונים באותו מרחב. כמו כן נעשה שימוש בנתוני חינוך, תחבורה, צרכנות, תעסוקה, שירותים ונתונים דמוגרפיים נוספים על מנת להגדיר את ההיררכיה היישובית החרדית בישראל, אשר על פיה מדרג הציבור החרדי את הריכוזים בהם הוא מתגורר, מן הנחשב והמבוקש ביותר ועד לשובים הנמצאים בשוליה הנמוכים והמרוחקים של החברה החרדית.

מן הסקירה עולה מבנה היררכי, בו בכל מרחב חרדי – הפריפריה הצפונית, הפריפריה הדרומית והמרכז – ישנם ריכוזים אותם ניתן לחלק לשלוש רמות: גדולים (מרכזיים), בינוניים וקטנים. בכל מרחב נסמכים הריכוזים השונים על אלו הגדולים מהם באותו מרחב, במגוון של רבדים המרכיבים את חיי היומיום של הקהילה החרדית ואנשיה, וכל אלו גם יחד נסמכים על ריכוזים גדולים ומשמעותיים ביותר גם במרחבים גיאוגרפיים אחרים.

מעבר להיררכיה פנים-מרחבית זו קיימת גם היררכיה כלל-ארצית, הממקמת את המרחב החרדי במרכז הארץ מעל הפריפריה הצפונית, הנתפסת – פיזית – כאיכותית, אך בעייתית מבחינת הרכב הקהילות בה ופתיחותה לאוכלוסייה הכללית, ומעל הפריפריה הדרומית, הנחשבת לתורנית ואדוקה יותר, אך מרוחקת באופן משמעותי מכל מרכזי הכוח של החברה החרדית בישראל.

מעל כל אלו, הן בבחינה הפנים-מרחבית והן בבחינה הכלל-ארצית, עומדות ירושלים ובני ברק, ערים ותיקות ומבוססות, המהוות באופן מובהק ביותר את המרכז החומרי והרוחני של כלל האוכלוסייה החרדית בישראל. המעמד והמשמעות המיוחסים לערים אלו כה גבוהים, עד כי עצם הסמיכות לשני מרכזים אלו מגדירה ומסבירה בעצמה חלק ניכר מהמבנה ההיררכי החרדי.

כמו בכל אוכלוסייה העוברת סף גודל נתון, כך גם באוכלוסייה החרדית, הארגון המרחבי של פעילותה הכלכלית והחברתית יוצר מבנה הירארכי. נמצא שהמבנה ההירארכי החרדי דומה ביסודו למבנה ההירארכי המקובל בישראל, כמו בכל חברה מערבית, אלא שיש לו כמה היבטים ייחודיים המבטאים את מאפייניה התרבותיים-חברתיים של האוכלוסייה. לצד שיקולים כלכליים רציונאליים, המשותפים לבני-אדם באשר הם, הארגון המרחבי של האוכלוסייה החרדית מושפע מאילוצים סוציו-כלכליים כמו גם מהעדפות תרבותיות ובתוכן רמה גבוהה של ציות לכללים קהילתיים. כחברה סמכותנית, קהילה חרדית מכוונת על ידי מנהיגות מצומצמת – כל קהילה ותת-קבוצה על פי מסורותיה הדתיות הייחודיות, כאשר המכנה המשותף הבסיסי הוא השאיפה לשימור המסורות הדתיות-תרבותיות.

האמצעי להשגת היעד הזה הוא, כפי שכבר נכתב רבות, דחיה דיפרנציאלית של המודרנה: דחיה גמורה של ערכי התרבות המודרנית, תוך נכונות לקבל את הרכיבים האינסטרומנטליים שלה. יחס זה מוליד את דגם המרחב החרדי של "התבדלות משלימה" שנבדק לפני שנים וזוהה בממדים הפנים עירוניים (שלחב, 1991). בדגם זה קיימת אמנם מובחנות של אזור עירוני חרדי, אך זו אינה מגיעה לרמת מיקרו-קוסמוס נבדל, המנותק מן המרקם העירוני ומשבש את מבנהו. למרות השוני והמיוחדות של האזור החרדי, הוא משולב בתוך מערך שימושי הקרקע והתיפקודים העירוניים ומשלים אותם במובנים רבים.

בכל מבנה הירארכי, מעצם הגדרתו, ניתן לזהות מרכז דומיננטי, בו מתנהלת הפעילות העיקרית בתחומי הכלכלה והפוליטיקה, החברה, התרבות והתקשורת. במבנה הירארכי ארצי, ההתייחסות היא לאזורי הליבה (core area) של המדינה, בהם עיקר מוקדי הכח הכלכליים, הפוליטיים והחברתיים. אלה גם האזורים בהם רמת הרווחה של הפרט, השכלתו והזדמנויות התעסוקה והשירותים הם הזמינים והמגוונים ביותר. אך טבעי שבהם ריכוזי האוכלוסייה והערים הם הגדולים ביותר. אלה גם האזורים המושכים הגירה מאזורי השוליים, בהם מגוון ההזדמנויות מצומצם יותר, מידת מעורבותם בתהליכי קבלת ההחלטות ברמה הארצית מופחתת, וקיימים בהם קשיי תיפקוד יומיומיים הנובעים ממרחק מן המרכז וממגבלות גודל של ריכוזי האוכלוסייה בהם.

נמצא כי תפוצת האוכלוסייה החרדית, מדגימה מבנה הירארכי ברור הנשען על הליבה החרדית. זו כוללת את שתי הערים הראשיות – ירושלים ובני-ברק, שהן דומיננטיות בכל התחומים הנוגעים לפעילות האוכלוסייה החרדית לגווניה, את הערים החרדיות החדשות ואת המרכז הוותיק יותר באשדוד. בתוך אזור הליבה הזה, יחסי הגומלין בין מרכיביו הם האינטנסיביים ביותר. בירושלים ובבני-ברק נמצאים מוסדות הלימוד התורניים (=ישיבות) החשובים והיוקרתיים ביותר, בהן ממוקמות מערכות התקשורת (העיתונים החרדיים המובילים), מרכזי ההדרכה המקצועית והסמינרים לבנות, ובהן ההיצע הגדול ביותר של מוצרים ושירותים המותאמים לאוכלוסייה חרדית. ואולי החשוב מכל: האליטות הרבניות והעסקניות-פוליטיות מרוכזות – רובן ככולן – באזור הליבה, ובמיוחד בירושלים ובבני-ברק. בחברה צייתנית ללא מסורת דמוקרטית, ריכוז כזה מעיד על הדומיננטיות הרבה של הליבה, שהיא גם ליבת ההנהגה.

אזורי השוליים החרדיים המרוחקים נמצאים בגליל ובנגב. חשוב לציין שאזור הליבה החרדי ממוקם גיאוגרפית בתוך הליבה הישראלית הכללית ומלווה אותה בהתפתחותה. אזורי השוליים החרדיים נמצאים אף הם באזורי השוליים הלאומיים של ישראל, ובכך גם מומחשת משמעותה של "התבדלות המשלימה" לא רק במימד הפנים עירוני אלא גם במימד האזורי והארצי.

שתי הפריפריות החרדיות, הצפונית והדרומית, מרוחקות מהריכוזים החרדיים הראשיים. הקהילות החרדיות הקיימות בהן נמנות על זרמים פחות חשובים בחברה החרדית, הן דלות במגוון המוסדות החינוכיים הגבוהים וברמת השירותים ואפשרויות המסחר והתעסוקה בתוך הקהילה, בעיקר משום שגודלן אינו עובר את הסף המאפשר התפתחות ראויה. העדרם של מנהיגים חרדיים ידועים ומרכזיים מאזורי השוליים מקטין עוד יותר את מעמדם השולי בחברה הרגילה לסמוך על הדרכה והנחייה של מנהיגות רבנית כריזמטית.

השלב החדש, והאחרון עד עתה, בהתפתחות המרחב החרדי, הוא ייסודן של הערים החרדיות החדשות: ביתר עלית, מודיעין עלית, רמת בית שמש ואלעד. ערים חדשות, להבדיל מערים שצמחו באופן ספונטני ואורתוגנטי, מתוכננות מראש במיקום שהוחלט עליו על ידי גורמים חיצוניים. הסיבות ליזום מערך של

ערים חדשות במדינה עשויות להיות שונות. המקובלות ביותר הן ערים חדשות כערי מיגלש, הקולטות את 'עודפי' האוכלוסייה מהמרכזים העירוניים הגדולים והצפופים, ערים חדשות כמכשיר לפיזור אוכלוסייה וערים חדשות כאמצעי לפיתוח אזורים נחשלים. ישראל משופעת בערים חדשות, אשר נוסף על סיבות ההקמה האמורות, מתאפיינות בשתיים מיוחדות: האחת ניתנת להגדרה כ"תסמונת ההתיישבות הבטחונית", כהמשך ישיר של מדיניות ההתיישבות שנועדה להבטיח בטחון ורציפות טריטוריאלית יהודית טרם-מדינה; והשנייה היא ניצול תשתיות ישנות של ערים ערביות שננטשו ב-1948, ששימשו לקליטה ושיכון עולים, עליהן נבנו שכונות חדשות. לכאורה נראה שהערים החרדיות החדשות מתאימות לקטגוריית ערי המיגלש, שכן הן נועדו לספק דיור לאלה שלא יכולים היו למצוא דיור בריכוזים החרדיים הגדולים בירושלים ובבני-ברק. אולם, כאן גם ההבדל: ערי המיגלש המקוריות תוכננו למשך אליהן אוכלוסייה באמצעות היצע של רווחת מגורים, הזדמנויות תעסוקה מקומית ואיכות חיים. כלומר, הן הדגישו את מרכיבי המשיכה בשיקולי ההגירה. לעומת זאת, הערים החרדיות, ועל-כל-פנים בראשית בנייתן, נבנו על מצב של לית-ברירה, עבור אוכלוסייה שאינה מצליחה למצוא פתרונות דיור באזורים חרדיים קיימים. לפיכך ראשיתן באוכלוסיות לא-מבוססות שנדחו ממקומות אחרים, אך לא נמשכו אל הערים החדשות. כיום המצב שונה בתכלית. בערים הפרווריות החרדיות החדשות, ביתר-עילית, מודיעין-עילית, אלעד ורמת-בית-שמש, מתגוררים (בשנת 2007) קרוב ל-130,000 נפש (הלמ"ס, 2008).

שונות וייחודיות הן הערים החרדיות החדשות – ביתר עילית, מודיעין עילית, רמת בית שמש ואלעד – שהוקמו על פי דרך פעולה נבחרת, באופן מגמתי ומתוך תכנון ממוקד שכל תכליתו היא ליצור פיתרון למצוקת הדיור של האוכלוסייה החרדית בישראל. בשל היותן ערים חדשות – שהקמתן לא נסמכה על תשתית של יישוב קיים ומכך גם לא הוגבלו על ידי תשתית שכזו – ישנם מאפיינים רבים אשר מחד גיסא יוצרים דמיון רב ביניהן ומאידך גיסא מבליטים את ההבדלים בין אחת לרעותה, על אף שלכאורה הוקמו על פי מודל זהה.

היות שהקמתן מסמנת תופעה שככל הנראה תהווה גם את המשך הדגם היישובי של החברה החרדית, מוקדש הפרק הבא לסיפורן של הערים האלו וניתוחו.

3.3 הערים החרדיות החדשות

כאמור, אחד התהליכים המשמעותיים בהקשר הגיאוגרפי-חרדי הוא "היציאה מהחומות" והתפתחותן של הערים החרדיות החדשות. הרחבתו של "המשולש החרדי" (ירושלים-בני ברק-אשדוד) על ידי הערים החדשות (אלעד, מודיעין עילית, רמת בית שמש וביתר עילית) יוצרת שינויים במיקום, בתשתיות ובהתנהלות של האוכלוסייה החרדית במרחב חדש זה.

בשל היותן השלב האחרון והנוכחי בהתפתחות המרחב החרדי, בשל ייחודו של תהליך הקמתן ובשל השפעתן המובהקת והדרמטית של ערים צעירות אלו על המרחב החרדי – אף נעשה עבורן שימוש בכלים מחקרניים שונים מאשר בשאר המוקדים, בין אם בכמותם ובין אם במהותם, כדוגמת סקר רב משתתפים (1,200 נסקרים) אודות המאפיינים והתפיסות המרחביות של תושבי הערים החדשות, סיורים וראיונות עומק עם בעלי תפקידים בהן (ראה תת פרק 2.5).

פרק זה יעקוב אחר תהליך הקמתן של הערים החרדיות החדשות, מאפייני אוכלוסייתן והחוגים החרדיים המרכיבים אותה ומערכות יחסי הגומלין שלהן בתוך המרחב החרדי – בדגש על שירותים וצרכנות, תעסוקה, לימודים והגירה – מיקומן בהיררכיה ההתיישבותית החרדית והתפיסה אותן בתוך המרחב החרדי. כמו כן תבחנה המגמות הגיאוגרפיות-דמוגרפיות של כל אחת מהן. בחלקו האחרון של הפרק ינותחו הקשיים, האתגרים וההשלכות שבהקמת עיר חרדית חדשה תוך בחינה של ארבעתן אל מול מחקרן של יוסף שלהב, שנערך לפני כעשור ועסק בסוגיות אלו בהתייחס להקמתה של ביתר עילית.

3.3.1 סיפורן של הערים החרדיות החדשות

כאמור, הקמת הערים החרדיות החדשות היא השלב החדש והאחרון (נכון לשנת 2006) בהתפתחות התפוצה של האוכלוסייה החרדית בישראל (שלהב 1997; Shilhav, 1993; Gonen, 1995). ראשיתו בתחילת שנות ה-90 (אם כי קדמה לו הקמת עמנואל, ניסיון שלא הצליח בשנות ה-80), עת הוקמה ביתר עילית, אחריה מודיעין עילית, אלעד וגם רמת-בית-שמש, שאף כי היא חלק מעיר פיתוח וותיקה, ולא תוכננה מלכתחילה כיישוב חרדי, היא דומה מאוד לערים החרדיות החדשות. תכלית הקמתן ופיתוחן של הערים החדשות הללו – שתפקודן כפרוורים חרדיים – היתה הכלת האוכלוסייה החרדית מן הערים והריכוזים הוותיקים, שעברה אליהן מפאת מחסור בדיר זול, מחסור בשטח והרצון לגור עם אותו חתך באוכלוסייה החרדית.

פיתוח עירוני מסוג זה אינו תהליך סטיכי גרידא, אלא תהליך בו מעורבת מדיניות תכנון, שחיברה את הביקושים החריפים למרחב מגורים בקרב האוכלוסייה החרדית יחד עם אכלוס תוכניות יישוביות קודמות ורחבות יותר. במפגש אינטרסים זה יש משום עניין מיוחד מסיבה נוספת, היות שהוא מציין מגמה חדשה במדיניות השיכון הציבורי בהקשר החרדי: עד ראשית שנות השמונים לא הוכר קיומו של המגזר החרדי כמגזר נפרד במסגרת מדיניות השיכון הציבורי, התפיסה התכנונית היתה אינטגרטיבית ונבעה מאידיאולוגיה רבת שנים של "כור היתוך" (שלהב, 1997). רק בהחלטה הנוגעת להקמת ביתר כיישוב חרדי נשבר לראשונה עיקרון זה באופן מובהק, מתוקף היותה העיר החרדית הראשונה שהוקמה מעבר לקו הירוק בתמיכת ממשלת ישראל (כאמור קדם לה רק היישוב עמנואל שלא צלח מסיבות שונות). אמנם עוד לפני כן אנו מוצאים בנייה ייעודית לחרדים, שתחילתה בשכונת "שומרי אמונים" שבין בית אונגרין למעבר מנדלבאום (בשנת 1962) והמשכה בבניה רציפה של שכונות חרדיות לאורך

הקטע הצפוני של קו שביתת הנשק בירושלים, כמו גם שכונות אחרות ברחבי הארץ כדוגמת שכונת רמת ויז'ניץ בחיפה וקריית צאנו בנתניה (שלמה ופרידמן, 1985; שלמה, 1997; רביץ, 26.7.06; גונן, 2007). אך בכל השכונות הללו לא היתה מעורבות כה ישירה של הממשלה כפי שהיתה בהקמת ביתר עילית. שותפות זו בין הממשלה למגזר החרדי אינה בנויה על קירבה אידיאולוגית או על זהות בתפיסה האסטרטגית, אלא על הלימה חלקית בין מערכות אינטרסים שונים: הממשלה היתה מעוניינת לבנות יישובים חדשים בשטחים או על קו התפר ואילו החרדים חיפשו פתרונות למצוקת הדיור. במקרה זה שימשה האוכלוסייה החרדית מאגר כוח אדם פוטנציאלי להגשמת המדיניות הטריטוריאלית (נזקקי דיור מעוטי אמצעים היו מאז ומתמיד מכשיר בידי הרשויות לביצוע מדיניות תכנונית אידיאולוגית ללא קשר לצורכי האוכלוסייה שהיא מושא המדיניות), ובמקום מצב בו האוכלוסייה החרדית הייתה דחויה והתקבצותה נתפסה כלא לגיטימית, היא הפכה מקור לאכלוס מהיר (שלמה, 1997).

קרוב ל-130,000 איש מתגוררים נכון לשנת 2007 בערי הפרוור החרדיות החדשות, חרף היותן שלב ההתיישבות החדש והייחודי ביותר והזמן הקצר שחלף מאז היווסדן. הצגת סיפורי הקמתן של הערים החרדיות החדשות תעשה באופן כרונולוגי על פי סדר הופעתן בהיסטוריה ההתיישבות החרדית החדשה: תחילה יתרכז הדיון בתיאור העיר הראשונה שהוקמה ביתר עילית, אחר כך יעבור הזרקור ההיסטורי לסיקור סיפורה של מודיעין עילית אחריה בית שמש ולבסוף אלעד, שהיא העיר החדשה האחרונה שהוקמה במרחב החרדי.

3.3.1.1 ביתר עילית

ראשיתו של תהליך ההתיישבות החרדית החדשה היה בשנת 1988, עם ייסודה של ביתר-עילית. בשנת 1990 קבלה ביתר מעמד של מועצה מקומית ובשנת 2001 זכתה הרשות המקומית במעמד של עירייה. היישוב ממוקם מערבית לגוש-עציון, בין הכפרים הערביים ואדי-פוכין, חוסאן ונחלין, ודרומית מזרחית לצור-הדסה ומבוא ביתר, כחצי קילומטר מעבר לקו הירוק וכעשרה קילומטרים דרום מערבית לירושלים (ראה מפה 15). שטח השיפוט של העיר משתרע על כ-4,700 דונם (אחרי תהליך הרחבת הגבולות), והקיבולת התכנונית של העיר עמדה בשנת 2007 על כ-18,000 יחידות דיור (דגני ודגני, 2004). על פי נתוני הלמ"ס התגוררו בביתר בשנת 2007 כ-31,000 נפש וקצב הגידול של העיר הוא מהגבוהים במדינה: כ-1,800 לידות בשנה, מאזן הגירה חיובי ואיכלוס שנתי ממוצע של כ-500 יחידות דיור נוספות (כהן, 3.4.06). כל אלו מלמדים על סיפור הצלחה התיישבותי. עם זאת יש לציין שבתחילת דרכה, על אף קרבתה היחסית לירושלים והצורך הבער במציאת מקומות מגורים, נרתעו מנהיגי החוגים החרדיים הגדולים מלשלוח אליה את אנשיהם, הן בשל אי-חיבורה התחבורתי לירושלים והן בשל מיקומה מעבר לקו הירוק, שלווה בחששות כבדים עקב כישלונה ההתיישבותי של העיר החרדית עמנואל בתחילת שנות השמונים.

3.3.1.1.1 סיפור הקמתה של ביתר עילית

הוגה הרעיון של הקמת היישוב היה ג'ו יוסף רוזנברג, יהודי דתי לא חרדי שעלה מדרום אפריקה, בית"ר בחינוכו האידיאולוגי, שחשב לקשור את העיר החדשה עם האתר של ביתר ההיסטורית, מעוזו האחרון של בר כוכבא במלחמתו ברומאים. בראשית שנות השמונים הציג רוזנברג את מניעי יוזמתו בפני גורמי הממשל, לפיהם ראוי שהיישוב המתוכנן במקום יהיה "מרכז תנועת בית"ר העולמית והמרכז החינוכי של ערכי ז'בוטינסקי". היזם פנה אל גורמי ההתיישבות בארץ ואל ראש הממשלה דאז, מנחם בגין, ואף הצליח לאתר שטחי קרקע מתאימים לפיתוח היישוב ולהכין תוכנית ראשונית של שימושי קרקע ובינוי

(רוזנברג, 1982; שלהב, 1997). עם זאת לא התגבשה סביבו קבוצה של מועמדים להתיישבות במקום ויוזמתו לא הספיקה להותיר רישום של ממש בשטח. היזם נפטר באופן פתאומי בסוף שנת 1987, לאחר שהספיק לארגן רק מספר קטן של משפחות מהחוגים המקורבים לשיבת "מרכז הרב" ולמכון מאיר ואלו התנחלו במקום בשנת 1985 וקראו להתנחלות "הדר ביתר". המקום נותר קטן ומוזנח, ללא בניית קבע, ללא כל תהליך פיתוח ובעיקר ללא עורף אוכלוסייתי שיבטיח מתיישבים (שלהב, 1997).

תוך כדי פעילותו של רוזנברג החלו בירורים בדבר האפשרות לייעד את העיר לחרדים. אנשי משרד השיכון חפשו יזמים שיוכלו "להרים את הפרויקט", כלומר: לבנות הרבה ומהר. בתחילה חשבו על חברת "כוכב השומרון" שהקימה את עמנואל, אך קריסתה תוך כדי הקמת עמנואל מנעה ממנה לבנות את ביתר (אמ"ש: משרד השיכון, 1985; שלהב, 1997).

בראשית שנות השמונים נוסדה בשכונת גאולה בירושלים אגודת "משכנות ירושלים", שמטרתה היתה לסייע במתן פתרונות למצוקת הדיור של האוכלוסייה החרדית, היות שהיצע הדירות באזורים החרדיים בירושלים היה קטן ומחיריהן האמירו. האגודה חיפשה פתרונות קהילתיים, וכך נפגשו צרכי הדיור הדחופים של הקהילה החרדית, שלא ניתן היה לפתור אותם ללא סיוע ממשלתי נרחב, עם כוונת הממשלה לבנות עיר בביתר – כוונה שלא הצליחה להתממש בהעדר מקורות לגיוס מתיישבים. מתוך כך התקבלה ההחלטה על ידי הממשל לפתח את ביתר כעיר חרדית, בין יישובי דרום האזור שנקרא בעבר "פרוזדור ירושלים" לבין יישובי גוש עציון (קורנפלד, 1990; רוזן, 1989, 1990; אמ"ש: משרד השיכון, 1985; שלהב, 1997).

הרעיון להקמת ביתר התקבל בתחילה בבזז ורתיעה בקהילה החרדית וקרב מנהיגיה ועסקניה (פינדרוס, 11.5.06; רביץ, 26.7.06). בשנותיה הראשונות נתקלה ההתיישבות בביתר בהתנגדות של ראשי הזרמים החרדיים הגדולים, הרב אלעזר מנחם ש"ך התבטא נגדה והאדמו"רים של החסידויות הגדולות לא שלחו אליה את חסידיהם. העסקונה החרדית לא האמינה ברעיון הקמתה של ביתר והיתה בטוחה שהיישוב נולד כמזימה של ראש העיר, טדי קולק, שמטרתה "לזרוק" את החרדים מירושלים הרחק מעבר לקו הירוק. הקהילות החרדיות הגדולות התנגדו אידיאולוגית לשיבה מעבר לקו הירוק וחלקן אף פחדו לשלוח את אנשיהן, גם כלקח ממקרה ההתיישבות בעימנואל. סיבות נוספות היו הרתיעה מהרחיח מהמשפחה המורחבת ("לא רוצים לגור רחוק מאמא שעוזרת עם הנכדים") ומחיי הקהילה והתרבות – קירבה לאדמו"ר, לראש הישיבה ולרחובות המוכרים (פינדרוס, 11.5.06). תוצאת ההתנגדות הזאת היתה, שהאכלוס הראשון ביישוב כלל שיעור גבוה של אנשים משולי הקהילה החרדית, כמו חוזרים בתשובה חלקם משפחות מצוקה מקרב יוצאי עדות המזרח. אך הקושי לעמוד במחירי הדירות בירושלים והצורך בפתרונות דיור נוספים הובילו גם מספר חסידויות ירושלמיות קטנות (סלונים, ערלוי, בויאן, וקרלין-סטולין) לרכוש חלק מהמגרשים הראשונים בעיר ולשכן בהם את חסידיהם ומוסדותיהם (פינדרוס, 27.10.04, 11.5.06; איזק, 1.6.08; אפרתי, 14.8.06; פורוש, 27.7.06; רותם, 2008ב').

בין השנים 1992-1996 הואץ תהליך האכלוס ביישוב. משנת 1996 הפכה ביתר מיעד "מוקצה" ליעד אטרקטיבי בקרב הציבור החרדי: פותחו תשתיות מוניציפאליות וקהילתיות, נפתח כביש המנהרות והעיר חוברה היטב לירושלים, מה שהעלה את קרנה בקרב כלל הקבוצות החרדיות, פרט לחסידויות הגדולות בעלז וגור שהמשיכו בסירובן ליישב בה את חסידיהן עקב מיקומה מאחורי הקו הירוק (פינדרוס, 11.5.06). במהלך השנים נמשכו גלי האכלוס בקצב גבוה, למעט הפסקות מסוימות שנרשמו בבנייה עקב התפתחויות בתהליך המדיני (אע"ב: עיריית ביתר עילית, 2002; כהן, 3.4.06). לא קו

מחשבה אידיאולוגי (ראה תת פרק 3.3.3.4) הוא זה שהתווה את הגעתה של אוכלוסייה חרדית גדולת מימדים לביתר אלא הצפיפות בירושלים והמחירים הגבוהים אל מול היכולת לחיות באווירה חרדית ושלווה בעיר מטופחת, במרחק סביר מחיי הקהילה בירושלים (שפר, 2005)

ביתר עילית היתה לעיר החרדית הראשונה עליה הכריזה המדינה כפרויקט שיועד לחרדים. היא הוקמה מעבר לקו הירוק תוך שיתוף פעולה מלא (וקריטי להבטחת עתידה) עם ראשי המגזר החרדי, וברבות השנים אוכלסה בכ-7,000 משפחות. היא נתפסת כעיר הוותיקה והמסודרת מבין הערים החרדיות החדשות, "כירושלמית", שמרנית וחסידית מצד אחד אך עממית מן הצד שני, נופך אשר הביאו איתן משפחות המצוקה מקרב עדות המזרח עם הקמתה (איזק, 1.6.08 ; כהן, 3.4.06). העיר ממשיכה להיבנות ולגדול, כאשר שיווק הנכסים בה הוא בידי משרד השיכון ומתבצע במהירות דרך עמותות ואגודות חרדיות. עתודות הקרקע מאפשרות לבנות עוד כ-7,000 יחידות דיור נוספות, אולם ההחלטה על הפשרתן נתונה בידי הממשלה ושיקוליה בדבר המשך הבנייה בשטחים (בר אלי, 2007א' ; פרדס, 2008ג').

3.3.1.1.2 האוכלוסייה בביתר עילית

כאמור, אכלוסה של ביתר עילית החל בשנת 1990, ומאז גדלה אוכלוסייתה בקצב מהיר, מהמהירים ביותר בישראל. גודל משק הבית הממוצע 5 נפשות, לעומת 3.15 במגזר הכללי. קצב הגידול הרב-שנתי הממוצע משנת 2000 הוא 11.8% בהשוואה ל-1.8% בכלל ישראל ולכ-6% (לפי אבי דגני 3%) באוכלוסייה החרדית (דגני ודגני, 2004).

בשנת 2007 מנתה אוכלוסיית ביתר כ-31,000 תושבים. העיר מתעתדת לאכלס, בתום בניינה בשטחים הקיימים כיום, קרוב ל-100,000 תושבים ותקוות פרנסי העיר היא להגדיל ולהרחיב את שטחה בשנים הבאות, כדי לעמוד בביקוש הגדול של הזוגות הצעירים המגיעים להתגורר בה (פינדרוס, 11.5.06 ; קאהן וזיסמן, 2005 ; קדם, 2007א').

טבלה 3: אוכלוסיית העיר ביתר עילית 1990-2007

שנה	אוכלוסייה	גידול שנתי
1990	400	-
1991	1200	200%
1992	2600	117%
1993	3900	50%
1994	4900	26%
1995	5500	12%
1996	7600	38%
1997	9800	29%
1998	11300	15%
1999	12700	12%
2000	15800	24%
2001	17300	9%
2002	20200	17%
2003	22900	13%
2004	24900	8.7%
2005	27000	8.4%
2006	29100	7.7%
2007	30900	6.6%

(מקור : דגני ודגני, 2004 ; הלמ"ס, 2007)

3.3.1.1.3 תתי הקהילות בביתר עילית

כאמור, הקבוצות הראשונות שהקימו את העיר היו בעיקר מחוגים חסידיים קטנים וקבוצה גדולה מעדות המזרח. להערכת יצחק פינדרוס, ראש העיר הקודם של ביתר, 150 מתוך 200 המשפחות הראשונות בביתר היו משפחות של חוזרים בתשובה. בשנותיה הראשונות דווקא נהנתה העיר משירותיהם של אלה, כגון כשירותם של הגברים ששירתו בצבא לשמש כשומרים וכממלאי תפקידים אחרים הדורשים כישורים טכניים שלא היו לחרדים מלידה. אולם, ככל שהעיר הלכה ונעשתה מקובלת בקהילה החרדית והיא משכה אליה גם את בני הזרמים המרכזיים והגדולים בסקטור החרדי, כך נעשו החוזרים בתשובה לחריגים שרמת "ההתנהגות הדתית" שלהם – ובמיוחד של ילדיהם – בלתי מתאימה לנורמות המקובלות במרחב המגורים החרדי. (פינדרוס, 27.10.04; רותם, 2008ב').

ביתר עילית צמחה במהירות מסחררת. הקבלנים, שזכו במכרזי משרד השיכון לבניית העיר, השפיעו בעקיפין על תהליך התהוותה של העיר מבחינה חברתית בכך שיצרו קשר עם מנהיגי קבוצות חסידיות, שקנו את מרבית הדירות מראש. עם כניסת משתכנים נוספים השתנה המבנה החוגי של העיר. ממצב של הגמוניה ספרדית בולטת קלטה העיר עוד ועוד חסידים, שהופנו לעיר בעידוד אדמו"רי החצרות: בויאן, סלונים, קרלין, ערלוי, פינסק-קרלין, לעלוב, צאנו, אמישנוף, ויז'ניץ, ואנשי החסידויות הקיצוניות ממאה שערים. לאחר שהציבור הליטאי התחיל להתיישב מעבר לקו הירוק – במודיעין עילית – הצטרפו מוסדות החינוך והכוללים הליטאיים למגוון הגדול שבעיר. המגוון משך קהילות נוספות של חוזרים בתשובה, ברסלב, חב"ד, חרדים מצרפת, אנגלוסקסים ויוצאי רוסיה (פארוור, 12.3.06; אפרתי, 14.8.06; כהן, 3.4.06; קאהן, 7.3.06; קדם, 2007א'). כיום החלוקה החוגית בעיר מורכבת מכ-50% חסידים, 20% ליטאים ו-30% ספרדים (סקר, 2007; בן חיים, 2008).

אחד התהליכים המשמעותיים בקביעת המבנה החוגי בעיר היה הקמתה של ועדת אכלוס חזקה: העירייה כרשות רשמית אינה רשאית להגביל אוכלוסייה המוגדרת כדתית או חרדית מלקנות או לשכור דירה בעיר ולהתגורר בה. תהליך המיון נעשה אפוא על ידי גוף לא רשמי – "ועדת האכלוס". מדובר במספר אנשים, הממונים על ידי רבני העיר ושכרם ממומן מתרומות, אשר תפקידם לבדוק את "האופי הדתי" של המבקשים לגור בעיר ובמידה שמתעורר הצורך מפעילים אמצעי לחץ על קבלנים למכור את הדירות דרך הוועדה או להסתכן בהחרמת הפרויקטים שלהם. לגבי משכירים או מוכרים פרטיים מופעל לחץ חברתי דרך הקהילה (פינדרוס, 27.10.04; רותם, 2008א').

ככל שחלף הזמן צברה הוועדה כוח ופסלה כל מי שאינו מאנשי שלומה – כלומר, ספרדים ובעלי תשובה – ופעלה להפיכת ביתר לעיר סגורה יותר, חרדית יותר, בעלת צביון ייחודי אשכנזי וחסידים בעיקרו. את משמעות פעילותה של הוועדה ניתן לראות במרחב היישוב. בשכונה הוותיקה יותר, גבעה A, 40% מהמשפחות הן ממוצא מזרחי. אלה משפחות שהתיישבו בעיר בשנותיה הראשונות, לפני מינוי הוועדה. בשכונה שנבנתה מאוחר יותר, שכונה B, רק 14% מהמשפחות הן מזרחיות. השכונה הזו היא גם מבצרה של חסידות בויאן, שלמרות היותה חסידות קטנה צברה כוח רב בביתר. מי שהצליח לעקוף את הוועדה מצא מכשול נוסף בקבלה למוסדות החינוך. לא רק ספרדים נדחו, אלא גם חסידים מחסידויות שניות במחלוקת בחברה החרדית כמו חב"ד וברסלב. האווירה שנוצרה לאחר הבחירות האחרונות בביתר יצרה את האפשרות ל"חיסול" הוועדה. הפסקת פעילותה הקפיאה את שוק הדירות בעיר וכולם ממתנינים להקמתה מחדש. ש"ס, שעמדה בראש המתנגדים, אינה דורשת לבטלה לחלוטין אלא להכניס נציג מטעמה בוועדה על מנת לפותחה מחדש (בן חיים, 2007; רותם, 2008א').

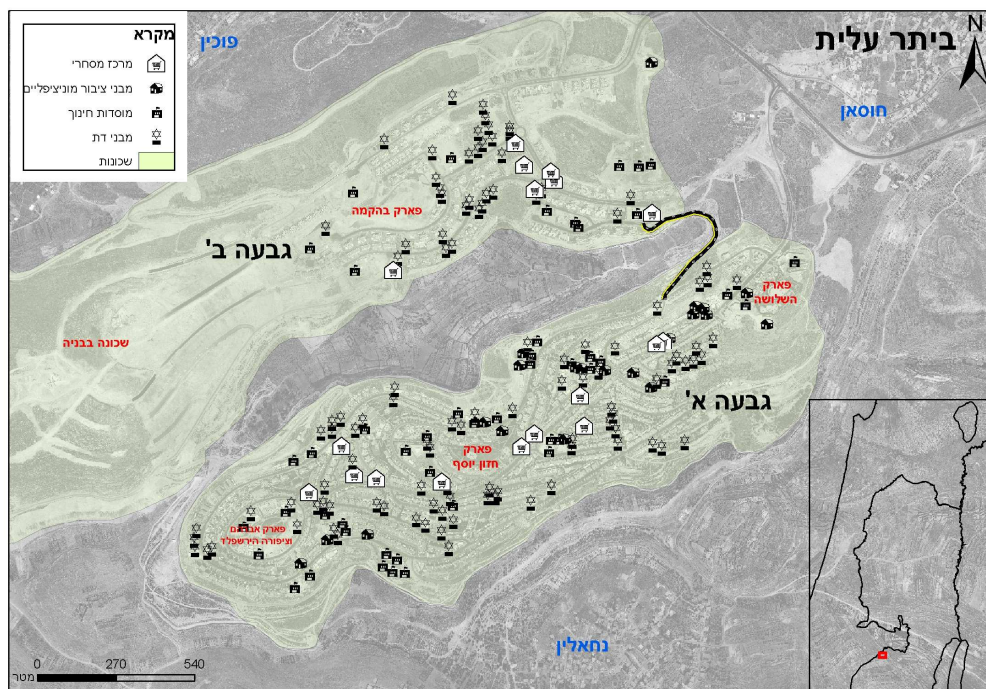
3.3.1.1.4 תוכנית העיר ביתר עילית

ביתר עילית תוכננה בתכנית מתאר מקומית 426 (שאושרה בשנת 1988), הכוללת אדמות מדינה בשלוש גבעות מקבילות: A, B ו-C (דגני ודגני, 2004). עם השנים הופשרו לתכנון שטחים נוספים ממזרח ומצפון, שהוכרזו כאדמות מדינה וצורפו לשטח התכנון של היישוב. חלק משטח נוסף זה הוא שטח D, ששיפוליו אל עבר צור הדסה והוא הוקצה לבית קברות. בקרקעות גבעה D מתוכנן לקום אזור תעשייה בגודל של כ-700 דונם, שיקלוט תעשיות מכל הסוגים: כבדה, קלה, היי-טק וכדומה. במקומות אלו מתוכננים לעבוד תושבי הסביבה היהודים והערבים כמו גם חלק מתושביה החרדיים של ביתר עילית (אע"ב: עיריית ביתר עילית, 2005 ג').

שלוש הגבעות תוכננו בתכנית המתאר כשכונות מגורים עצמאיות, המקושרות בקשרי תחבורה. בכל גבעה שטחי מסחר, מוסדות ציבור ושימושים מעורבים. שלב הבנייה הראשון היה בגבעה A הנחלקת ל-A1 (שכונת האתר), ל-A2 (שכונת דקל) ולמערב A2 (שכונת הדס). שלב הבנייה השני הוא בגבעה B, הנחלקת אף היא לשניים (B1 ו-B2), ונמצא כבר בשלבי בנייה ואכלוס שונים (אע"ב: עיריית ביתר עילית, 2002; אמ"ש: משרד השיכון, 1985; שלהב, 1997). גם בגבעה B וגם בגבעה C קיימות עתודות קרקע ליישוב (דגני ודגני, 2004).

לשתי הגבעות המרכיבות את העיר יש אפיונים שונים, בעקבות תהליכי האכלוס שעברה עם הקמתה: בגבעה A מרוכזת האוכלוסייה הוותיקה של היישוב (אוכלוסייה ספרדית גדולה) והשכונה נחשבת לפתוחה יותר מבחינה דתית-חרדית. חלק מתושבי השכונה הם הורים שמכרו את דירתם בירושלים ובכסף שקבלו רכשו דירות להם ולילדיהם. בגבעה זו הוקמו המתנ"ס והספרייה הפדגוגית. בגבעה B, השכונה החדשה, מתגוררים בעיקר זוגות צעירים, חלקם דור שני במקום, והיא בעלת אופי חרדי וסגור יותר (קדם, 2007 א'; נאה, 9.8.1999).

מפה 15: מפת העיר ביתר עילית, 2006

(מקור: בלובשטיין, 2006 ד')

ביתר עילית הינה עיר שהוקמה במסגרת בנייה ציבורית לאוכלוסייה החרדית וכל שלבי הקמתה היו בפקוח ובהכוונה ציבוריים. אולם נדמה שעל אף התכנון המדוקדק בכתיבת הפרוגרמה לעיר חרדית לא ניתן דגש מספיק בצורך במלאי גדול של כיתות לימוד בזמן קצר (הנובע ממספרם הגדול של הילדים הנולדים והמתגוררים בעיר) ובצורך בהקמת שטחי ציבור וקהילה רבים כפי שיתברר בהמשך בסעיף 3.3.3.1 (אע"ב: עיריית ביתר עילית, 2002; פפר, 2004; אפרתי, 14.8.06; רביץ, 26.7.06).

כינויה של ביתר עילית בפי עסקני החרדים הוא "עיר הילדים", שכן 63% מאוכלוסייתה הם ילדים עד גיל 18. המעמד הכלכלי הממוצע בביתר עילית הוא נמוך. בהגדרת האשכולות (המדרגת את יישובי ישראל ל-10 רמות לפי מצב כלכלי) ממוקמת ביתר עילית באשכול הנמוך (מספר 1) (שרגאי, 2003). ביתר עילית הפכה ל"עיר מקלט", בעיקר לזוגות צעירים חרדים מירושלים. בין הגורמים לכוח המשיכה – בנוסף לדור הזול – אפשר למנות גם את הקרבה לירושלים, עליה נשענת ביתר מבחינה כלכלית, ואת ההקפדה על נוי ואסתטיקה (העיר משופעת בפארקים ובגינות ציבורי). גם הידיעה, שבכל הסדר קבע שנוסח על ידי גוף פוליטי ישראלי שהוא נכללים ביתר ומרבית יישובי גוש עציון בתחומי מדינת ישראל, מושכת לכאן זוגות חרדים רבים. המיקום שלה, מרחק של כחצי שעת נסיעה משכונותיה החרדיות של ירושלים, והעובדה שמרבית תושביה הם ירושלמים במקור, שומר על הזיקה הטבעית שלה לעיר. בעת כתיבת מחקר זה, קיץ 2008, ביתר עילית סובלת ממתחים על הרקע החברתי הבין חוגי (ועדות אכלוס, נוער שוליים), יצחק פינדרוס הודח מתפקידו בבחירות שהיו לא מכבר ונראה שכל תחלואיה הפוטנציאליים של רשות מקומית חרדית שבים ועולים.

3.3.1.2 מודיעין עילית

בשנת 1991, שנים מעטות אחרי ייסוד ביתר-עילית, נוסדה **מודיעין-עילית**. שלא כקודמתה, מודיעין-עילית היא יוזמה פרטית שזכתה מתחילתה לברכת המנהיגות החרדית, במיוחד זו הליטאית. העיר סמוכה למודיעין מצפון, על גבול הקו הירוק, וזכתה להסכמה ותמיכה רבנית בעיקר משום שמיקומה לא היה בין כפרים ערבים ונתפס בתור קונצנזוס טריטוריאלי ישראלי.

בשנת 1996 הוכרזה מודיעין עילית כמועצה מקומית ובשנת 2008 קבלה הרשות המקומית מעמד של עירייה. בשנת 2007 חיו בעיר כ-37,000 תושבים בשטח שיפוט שמשתרע על פני כ-5,800 דונם, והיא מתוכננת לאוכלוסיית יעד של 150,000 נפש. קצב הגידול של היישוב הוא מן הגבוהים בארץ ובממוצע בכל שבוע נולדת "כתה חדשה", דהיינו בין 30-40 לידות בשבוע, כ-1,900 לידות בשנה (דגני ודגני, 2006; הלמ"ס, 2007; אע"מ: מודיעין עילית 2004, 2005, 2007; קרויזר, 2007).

מודיעין עילית נמצאת על "קו פרשת המים" בין מטרופולין ירושלים למטרופולין תל אביב בטבעת החיצונית של מטרופולין תל אביב. מיקום זה ומיקומה בסמוך לכביש 443 (בסמוך וממזרח לקו הירוק), שהינו העורק הראשי המחבר בין גוש דן לירושלים, עונים על מספר צרכים: חיבור נוח בין שני הריכוזים החרדיים הגדולים בישראל (ירושלים ובני ברק) לשם קשרים כלכליים, תעסוקתיים, חברתיים ואחרים, מחירי דיור זולים הודות למענקים ממשלתיים ועתודות קרקע להרחבת היישוב בעתיד (אע"מ: מודיעין עילית 2005, 2004, 2006, 2007; אד"צ: טיוטא לדיון מרץ 1997; כהן, 3.4.06; פורוש, 27.7.06).

3.3.1.2.1 סיפור הקמתה של מודיעין עילית

הרקע להקמתה של מודיעין עילית היה מצוקת הדיור של הציבור החרדי, אשר נבעה הן מצפיפות הדיור בבני ברק וירושלים והן מיוקר הדירות בריכוזים אלו. הציבור כרע תחת נטל רכישת הדירות לילדים

וההנהגה חיפשה עבורו אלטרנטיבות חדשות וזולות להתיישבות. להבדיל משאר הערים החדשות שנבנו על ידי משרד השיכון, יושבת מודיעין עילית על קרקעות בבעלות פרטית, אשר נקנו מפלסטינים על ידי ארבעה יזמים חרדיים פרטיים בסוף שנות השמונים (אע"מ: מודיעין עילית, 2006א'; גוטרמן, 2001.6.6; קרויזר, 2007ב'). ארבעת היזמים החרדיים פנו לרב ש"ך לקבל את תמיכתו וברכתו להקמת הפרויקט. תפיסתו הבסיסית של הרב ש"ך במהלך השנים היתה שלא להוציא צעירים מבני ברק וירושלים כדי "לא להרחיקם ממקום תורה". זאת בניגוד לנוהג החסידי, אשר על פיו לדוגמא שלח האדמו"ר מגור את חסידיו במהלך שנות השבעים להקים קריות בעירות פיתוח מרוחקות, כזכור. עם זאת, הצורך במקומות דיור נוספים לציבור החרדי הביא אותו לתמוך בהקמתה של מודיעין עילית על אף מיקומה מזרחית לקו הירוק ובריחוק יחסי מהערים הוותיקות. על אף שעודכן בתמיכתו בפרויקט של אריאל שרון, שהיה אז שר השיכון, שלח הרב ש"ך את ח"כ משה גפני אל יצחק רבין, ראש האופוזיציה דאז, לשאול מה לדעתו יעלה בגורלו של המקום עליו תוכננה להיבנות מודיעין עילית. רבין השיב לו, שאזור זה – החולש על מישור החוף ושדה התעופה בן-גוריון, החיוני לישראל מבחינת שימור התשתיות שלה והממוקם בקרבה גדולה לקו הירוק – נמצא בקונצנזוס ישראלי כללי שלא יפונה בעתיד. לאור הבטחה זאת, נתן הרב ש"ך, שהיה המתנגד העיקרי להתיישבות בשטחים, את אישורו לבניית מודיעין עילית שלימים תהפוך להתנחלות הגדולה ביותר בשטחי יהודה ושומרון (גוטרמן, 2001.6.6; ציון, 2000.6.00; קדם, 2008ב'; קירשנבאום, 2006.1.5; יוסקוביץ, 2006.12.3).

בסוף שנות השמונים יצרו ארבעת היזמים קשר עם חברת הבנייה C.P.M (שבנתה גם את מכבים-רעות) לשם הקמת הפרויקט. באפריל 1990 התקבלה החלטה סופית על הקמתו (אשר עד שנת 1993 נקרא "קריית ספר") וביוני 1990 החלו העבודות בשטח. בשנת 1992, כאשר עלה רבין לשלטון, החליטה הממשלה להקפיא את הבנייה בהתנחלויות שמעבר לקו הירוק. הקפאה זו איימה למוטט את הפרויקט, שהיה כבר בתהליך בנייה מתקדם וזמן מועט לפני תחילת האכלוס. הרב ש"ך שלח את ח"כ מנחם פורוש לרבין והזכיר לו את דבריו בזכות החשיבות האסטרטגית של המקום. רבין עמד בדברו ואישר את המשך הבנייה ב"קריית ספר", שהיתה המקום היחיד באותה התקופה בו נמשכה הבנייה מאחורי הקו הירוק (ציון, 2000.6.00, 2006.29.6; קדם, 2008ב'; שוינגר, 2006.8.6).

שכונת קריית ספר נחשבה כהרחבת בנייה של ההתנחלות החרדית מתתיהו ונקראה "מתתיהו מזרח", אך עד לשנת 1993 לא הוכרה על ידי משרד הפנים. בשנת 1993 הוקמה במסגרת המועצה המקומית מטה בנימין מנהלת ההקמה של מודיעין עילית. בקיץ 1993 החל האכלוס של שכונת קריית ספר, כאשר הקבוצה הראשונה הורכבה בעיקרה מזוגות צעירים מהחוג הליטאי. החברה ההומוגנית-אליטיסטית משכה בעקבותיה אוכלוסייה נוספת, ובנוסף לכך דחפו רבני המגזר הליטאי להתיישבות במודיעין עילית. בתחילה גרו התושבים "בתוך אתר בנייה" נטול תמיכה ממשלתית וללא תחבורה מסודרת שקישרה את היישוב לבני ברק וירושלים. המועצה המכוננת היתה צריכה לתת פתרונות לתושביה החדשים, שהיו צריכים להתמודד עם מקום חדש ללא תשתיות וחבלי קליטה לא פשוטים (אד"צ: 1981.2.7, 1982.9.8, 1990.1.10, 1990.16.11; ציון, 2006.29.6; שוינגר, 2006.8.6).

במארס 1996 הוקנה למנהלת מעמד של מועצה מקומית ממונה ובראשה עמד יוסף שוינגר. מטרת ההכרזה היתה לאפשר למשרד הפנים ללוות ולגבות את היישוב הנמצא בתהליכי הקמה בהקשרים המוניציפאליים, הכלכליים והחברתיים (שוינגר, 2006.8.6). המועצה המקומית כללה בתוכה את השכונות קריית ספר וגני מודיעין (ש"נחתכה" מחשמונאים). שטח השיפוט של המועצה כלל את אדמות מתתיהו

צפון (לימים שכונת "אחוזה ברכפלד"), "אור שמח" (לימים שכונת "נאות הפסגה") ומתתיהו מזרח (לימים שכונות "חפציבה" ו"גרין פארק").

באותה שנה החלו בהקמתה של שכונת "אחוזה ברכפלד", היושבת במתחם של 6000 יחידות דיור פוטנציאליות (למעלה מ-2,000 כבר מאוכלסות). לצד המוסדות המקובלים – מקוואות, בתי כנסת, גני ילדים וכוללים – הקימו היזמים בשכונה מרכז עסקים גדול – "מרכז עלית" (בר-טל, 2005; וסרטייל, 2000.11.29; זלצמן, 2006.6.27; איזק, 2008.1.6).

בשנת 2000 רכש היזם פנחס זלצמן את קרקעות "אור שמח" (שנרכשו על ידי הישיבה הירושלמית לחוזרים בתשובה במהלך שנות השמונים ועברו גלגולים שונים) וחלק מאזור מתתיהו מזרח, קרקעות שבסופו של דבר התחלקו בין השכונות העתידיות "נאות הפסגה", "גרין פארק" ו"נחלת חפציבה", שאכלוסן החל לקראת אמצע שנות האלפיים. בעיות עם תוואי גדר ההפרדה, חשד ברכישת קרקעות בלתי חוקית ובנייה ללא תוכניות מאושרות הביאו לעצירת הבנייה פעמים רבות בשל תביעות חוזרות ונשנות של גופים שונים, וביניהן פניות לבג"ץ של ארגון שלום עכשיו (כהן, 2006.4.3; קירשנבאום, 2006.5.1; אטקס, 2006.א', 2006.ב'; יועז, 2006; אלדר, 2005, 2006). אל אלו נוספה קריסתה של חברת חפציבה בשנת 2007, שפגעה בכניסתן לדירות של כ-450 משפחות שנאלצו להתמודד גם עם פשיטת הרגל של החברה (אפיק וסגל, 2007). בסופו של דבר הורה בית המשפט העליון להמשיך את הבנייה בשכונות מתתיהו מזרח, אך מודיעין עילית ספגה פגיעה תדמיתית קשה, והרוכשים הפוטנציאליים, החוששים מרכישה באזור זה, עורכים בדיקה מדוקדקת של כל דירה המוצעת להם ביישוב (קרויזר, 2007.12.23).

בין 1996-2000 כיהנה מועצה ממונה מטעם משרד הפנים, ובספטמבר 2000 נערכו הבחירות המוניציפאליות הראשונות ביישוב, ונבחר יעקב גוטרמן לעמוד בראש המועצה. גוטרמן, חסיד אלכסנדר ואיש תנועת דגל התורה הליטאית, היה המועמד היחיד והצליח להרכיב קואליציה משלוש סיעות ("יהדות התורה המאוחדת", ש"ס ורשימה מקומית). עם קיום הבחירות המוניציפאליות הראשונות נבחרה מועצה, והחל תהליך של יצירת תשתיות, הכנת תכניות מסודרות, ושיקום המערכות שניבנו תחילה ללא תכנון לעתיד. החל מ-2004 מכהן גוטרמן בקדנציה שנייה, כשבפועל לא התקיימו בחירות בעיר מחמת העובדה כי הוא הצליח לגבש רשימה משותפת של כל הפלגים והקבוצות בעיר, רשימה שזכתה לברכת הרבנים ואשר היתה היחידה שהוגשה לפקיד הבחירות. כבכל עיר על אף אי קיומן של בחירות בפועל, קיימת אופזיציה פעילה המתנגדת למהלכיו של גוטרמן ומנסה לעצור את צעדיו בדרכים שונות. (אע"מ: מודיעין עילית, 2001, 2006.א'; אד"צ: 2005.11.14; גוטרמן, 2001.6.6; דוליקנו-אלמליאח, 2005; קרויזר, 2007.ב').

3.3.1.2.2 האוכלוסייה במודיעין עילית

מאז אכלוסה המשיכה העיר לצמוח בקצב מהיר, מהמהירים ביותר בישראל. טבלה 4 מציגה את האוכלוסייה בעיר ואת אחוזי הגידול לאורך השנים. על פי נתוני הלמ"ס, בשנת 2007 מנתה האוכלוסייה החרדית בעיר כ-37,000 נפשות. עתודות הקרקע הרבות מהוות פוטנציאל גידול משמעותי מאד עבור אוכלוסיית העיר.

טבלה 4: אוכלוסיית העיר מודיעין עילית 1994-2007

שנה	מס' אוכלוסייה	אחוז גידול
1994	2400	
1995	5500	129%
1996	6150	12%
1997	8090	32%
1998	10500	30%
1999	13000	24%
2000	16400	26%
2001	19200	17%
2002	22000	15%
2003	24290	10%
2004	27386	13%
2005	30500	11%
2006	34500	13%
2007	37000	7%

(מקור: הלמ"ס, 2007; אתר שלום עכשיו)

3.3.1.2.3 תתי הקהילות במודיעין עילית

השכונה הראשונה בעיר, קריית ספר, אוכלסה בעיקר על ידי אברכים מקרב החוג הליטאי, והיא היתה זו אשר נתנה ליישוב את הגוון והתדמית הליטאית שלו. רובם המכריע של התושבים במודיעין עילית עדיין נמנה עם הציבור הליטאי אולם קיימות גם קהילות נוספות, כמו הקהילה הספרדית, שחלקה גר בשכונת גני מודיעין הצמודה לחשמונאים וחלקה מבוסס על ספרדים בוגרי הישיבות הליטאיות, מרביצי תורה וש"ס. הקהילה החסידית בעיר מורכבת מחסידות קרלץ הוותיקה, שהגיעה ליישוב מירושלים בשלבי הקמתו והתיישבה בקרית ספר לצידה של האוכלוסייה הליטאית. אך עיקר האוכלוסייה החסידית הגיעה למודיעין עילית לאחר הקמתה של שכונת "אחוזה ברכפלד", בשנת 1998. בין החסידויות שהתיישבו בעיר היו ויז'ניץ, ברסלב, בילא, מודוביץ', לובלין, כלל חסידי וקהילה קטנה מקרב אנשי היישוב הישן, שהעדיפה להתיישב על אדמה שהיא רכוש פרטי ולא רכוש המדינה הציונית. רבות מן הקבוצות האשכנזיות מעדיפות את מודיעין עילית בגלל הגוון האשכנזי-אליטיסטי שלה, אך אם בעבר מודיעין עילית היתה מורכבת בעיקר מאוכלוסייה ליטאית, הרי שהקמתה של שכונת ברכפלד הביאה אליה כאמור גם אוכלוסייה חסידית ובשנים האחרונות מגיעים גם חרדים מארה"ב, מאנגליה ומצרפת וזיסמן, 4.6.06; קאהן, 7.3.06; איזק, 1.6.08; קרויזר, 2007ב'; גוטרמן, 6.6.2001; קירשנבאום, 1.5.06; ציון, 20.6.00; אע"מ: מודיעין עילית, 2006א'; וסרטייל, 29.11.2000; קדם, 2008ב'). יש לציין שבעיר יש ועדת אכלוס קפדנית ומחמירה שמטרתה לשמור על אופייה של העיר על ידי מניעת כניסתה של אוכלוסיית בעלי תשובה ואוכלוסייה ספרדית ש"סניקית. תהליך המיון כולל בדיקת הרקע של ההורים, בחינת מקום הלימוד של האב (הישיבה) והאם (הסמינר) והמוצא העדתי. הבעיה היא בתחום השכרת הדירות, הנחשב לפרוץ יותר, אך גם מופעל לחץ שלא להשכיר דירה לאוכלוסיות הנחשבות ל"פחות איכותיות" (כהן, 3.4.06; פרידמן, 5.4.06; פורוש, 27.7.06). נכון לשנת 2007, החוג הליטאי היווה 64%, החוג החסידי על זרמיו השונים היווה 15%, החוג הספרדי היווה 18% ועוד 3% לא מזוהים (סקר, 2007), כאשר שכונת קריית ספר הוותיקה מזוהה עם הציבור הליטאי, אחוזת ברכפלד עם הציבור החסידי ושאר השכונות מעורבות יותר (כהן, 3.4.06; פרידמן, 5.4.06). בשונה מבני ברק ומירושלים ובדומה לשאר הערים החרדיות החדשות, מתוכננת מודיעין עילית לאוכלוסייה חרדית בלבד,

ורכישת הדירות מתבצעת בעיקר בקבוצות, בהתאם לקהילות השונות. קהילות אלו יצרו מערך אורבני לא מתוכנן, כאשר לכל קהילה מערכת נפרדת של בתי כנסת, תלמודי תורה ומקוואות. כמו כן משריינת הרשות שטחים כלל-עירוניים לשירות הציבור כולו (גורג'י, 2000).

3.3.1.2.4 תוכנית העיר מודיעין עילית

מודיעין עילית הוא הישוב הגדול ביותר בארץ שנבנה על ידי יזמים על קרקעות פרטיות, ללא תוכנית אב של משרד הבינוי והשיכון. בתיה הראשונים נבנו ללא יד ממשלתית מכוונת, וללא תכנון מסודר וסיוע מצד הרשויות. עד שנת 1993 לא הוכר המקום, שנבנה טלאי על טלאי, ורק בשנת 1998 הוכנה תוכנית אב ליישוב. תכנית זו נתפסה כתכנית מנחה בלבד עד 2005, עת קבלה תוקף סטאטוטורי (גוטרמן, 2001: 6.6; אע"מ: גוטרמן, 2004; איזק, 2008; ימיני, 2008; בר אלי, 2007 א').

כאמור תחום השיפוט של היישוב משתרע על שטח של כ-5,800 דונם והקיבולת התכנונית של העיר עמדה בשנת 2007 על כ-25,000-30,000 יחידות דיור, ביעד אוכלוסייה של 150,000 נפש בשנת 2020 (אד"צ: תכנית הקמה ספטמבר 1998; דגני ודגני, 2006ב'; בראלי, 2007א'). בעיר שלוש שכונות ותיקות: קרית ספר (1991), אחוזת ברכפלד (1998) וגני מודיעין (1996), שנמצאת בתוך היישוב "חשמונאים" ואינה חלק רציף של היישוב. הסיבה לסיפוחה של השכונה בשנת 1996 למודיעין עילית היתה רצונו של אריה דרעי לנצל את העובדה שבשכונה היה קהל גדול של מצביעי ש"ס לצורך הזרמת כספים למועצה הממונה שהיתה בזמנו במודיעין עילית (אע"מ: מודיעין עילית, 2004, 2005, 2006א', 2007).

מפה 16: מפת העיר מודיעין עילית, 2006

(מקור: בלובשטיין, 2006ג')

אוכלוסיית השכונה שונה בתכלית מהאוכלוסייה המרכיבה את שכונותיה האחרות של מודיעין עילית ועל הרקע הזה קיימות מחלוקות רבות בינה ובין השלטון המוניציפאלי בעיר (גוטרמן, 6.6.2001; קירנבאום, 1.5.06). אל שלוש שכונות אלו מצטרפות השכונות החדשות שנבנו בשטח הנקרא מתתיהו מזרח: **נאות הפסגה** (2005), **נחלת חפציבה** (2006) ו**גריין פארק** (2008) הנמצאות בשלבי בנייה ואכלוס שונים (ריילי, 2003; קרויזר, 2007ב'; קדם, 2008ב'; קירשנבאום, 1.5.06; זיסמן, 4.6.06; אע"מ: מודיעין עילית, 2006א'; קאהן וזיסמן, 2005; איזק, 2006; קרימלובסקי-כהן, 2006).

העובדה שעברו מספר שנים מאז החל האכלוס ועד להכרת משרד הפנים במקום כישוב, מסבירה את הליקויים החמורים מהן סובלות כל מערכות התשתית. למעשה, המועצה הנבחרת של מודיעין עילית נאלצה להתחיל מחדש את תכנון כל תוכניות האב לתשתיות בישוב, שכן המטרה, שהיתה הענקת פתרונות דיור מהירים, הביאה למצב בו התעלמו מצרכים כלליים רבים (גוטרמן, 6.6.2001; שוינגר, 8.6.06; אע"מ: מודיעין עילית, 2006א').

המועצה הממונה השאירה את מודיעין עילית עם גירעונות כספיים ומחסור בתשתיות, כמו מערכת ביוב ומערכת מים שלא עמדו בדרישות האכלוס המהיר, צורך בשיפוץ הכבישים, צורך בבניית מאות כיתות לימוד נוספות, הקצאת קרקעות לתעסוקה, חוסר במבני ציבור והקמת פארקים וגינות נוספות. בעיות אלו מאפיינות כל עיר חרדית חדשה אך הקושי במודיעין עילית היה גדול פי כמה שכן העיר הסתמכה על היכולת והרצון של הקבלנים והיזמים הפרטיים לטפל בכל הקשור לשטחי הציבור של העיר, שפיתוחם נפל על חשבונם. המועצה היתה תלויה ברצון בעל הקרקע להפריש מתקציבו ומשטחו לצורכי ציבור, בעוד שבכל הערים החדשות האחרות משרד השיכון הוא זה שהיה אחראי על פיתוח התשתיות (ריילי, 2003; אע"מ: מודיעין עילית, 2001, 2003; וויל, 11.6.06; קרויזר, 22.5.06; אפרתי, 14.8.06).

בסופו של דבר, עם כינונה של מודיעין עילית למועצה מקומית, התערבה המדינה על מנת לתמוך ביישוב במנגנוני סיוע שונים: בניית כביש גישה, פתרון לבעיית הביוב, פיתוח צנרת המים, סבסוד לרוכשים, סבסוד לפיתוח (פארקים, כבישים ועוד), תקציב "תקן מוסדות ציבור" ואחרים (אפרתי, 14.8.06; קירנבאום, 1.5.06; שוינגר, 8.6.06).

תוכנית האב העירונית כוללת חלוקה לשטחי המסחר השכונתיים ומע"ר (מרכז עסקים ראשי) בכניסה לעיר, הקצאות לשטחים פתוחים, לגינות ולפארקים, הקצאות למבני דת, למוסדות חינוך ולאזורי תעסוקה. בנוסף יזם משרד הבינוי והשיכון בדיקה תכנונית של הפוטנציאל הקרקעי במרחב מודיעין עילית על בסיס תוכניות ביוזמות שונות, ומתוך כך גובשה תוכנית אב, שבדקה את הזיקות והתנאים לחיבורים אפשריים של תשתיות צירי תחבורה לתנועה בין המרחבים המיושבים של גוש מודיעין (אד"צ: תכנית הקמה, ספטמבר 1998; אד"צ: טיוטא לדיון, יוני 1997; אד"צ: דיון מספר 3, יולי 1997; אד"צ: תקנון מנחה, פברואר 1998).

בדיוני ועדת ההיגוי למודיעין עילית דנו רבות בשאלת הזיקה לסביבה, בשל אופיים המתבדל ואורח חייהם השונה של התושבים. מצד אחד, טענו שיש לקחת בחשבון קשרים הדדיים עם מודיעין וישובים סמוכים אחרים, מתוך כוונה ליצור גוש יישובים עירוני משני עברי הקו הירוק שמודיעין עילית היא מרכזו (אד"צ: טיוטא לדיון, מרץ 1997). מצד שני ציינו כי מודיעין עילית מתנהלת כמשק כלכלי סגור עם השפעות חיצוניות מרוחקות, והועלו חלופות שונות באשר לזיקות המרחביות שלה. בדיקה שנערכה בקיץ 2007 מלמדת שהמרחב התעסוקתי והצרכני של מודיעין עילית אכן קשור בזיקות צרכניות ותעסוקתיות חזקות לבני ברק ולירושלים והרבה פחות (אם בכלל) ליישובי הסביבה, כדוגמת העיר

הגדולה הסמוכה מודיעין (אד"צ: אלעד ואחרים, 1997; אד"צ: דיון מספר 5, אוקטובר 1997; זיו, 2000).

מודיעין עילית היא הגדולה בהתנחלויות יהודה ושומרון, העיר החרדית השלישית בגודלה (אחרי ירושלים ובני ברק), או בפי החרדים: "עיר העתיד החרדית". הגיל הצעיר של התושבים, עתודות הקרקע הגדולות בסביבתה ומיקומה הגיאוגרפי בין ירושלים ותל-אביב – יוצרים פוטנציאל ליצירת כרך גדול, בו יתהווה אזור המגורים החרדי הגדול בישראל. בעיות התרחבות על קרקעות פלסטיניות, גדר ההפרדה ובעיות ביטחוניות עלולות להשפיע לרעה על פוטנציאל זה. על אף הקושי בפיתוח תשתיות ביישוב היושב על קרקעות פרטיות, נחשבת מודיעין עילית בתפיסה החרדית לעיר ליטאית אליטיסטית של צעירים אשכנזיים, איכותיים ומשכילים, המספקת מסגרות חינוך וחיי קהילה ענפים, ועם זאת ענייה ושמרנית מאד.

3.3.1.3 רמת בית שמש

באמצע שנות ה-90 צמח תת-דגם חדש של יישוב חרדי – **רמת בית-שמש**, כהרחבה גדולה ושונה באופייה של העיר בית-שמש הוותיקה.

בית שמש של ימינו נוסדה בשנת 1950 והוכרזה כעיר ב-1991. עד שנת 1992 עמד גודלו של שטח השיפוט של העיר על 12,500 דונם ובשנת 1992 התווספו לשטח זה עוד 38,000 דונם. נכון לשנת 2006 סך שטחה של בית שמש הוא 50,500 דונם (לשם השוואה, שטחה של תל אביב הוא 50,000 דונם). שטח השיפוט החדש מתוכנן למעל 30,000 יחידות דיור (בבית שמש המקורית כ-10,000 יחידות דיור), עבור כ-150,000 נפש (גור אריה, 17.8.06; <http://betshemesh.muni.il>).

3.3.1.3.1 סיפור הקמתה של "בית שמש החרדית"

עם הקמתה בשנות החמישים הגיעו לבית שמש עולים מרומניה, פולין, עיראק, מרוקו, איראן וצפון אפריקה, אוכלוסייה מסורתית בעיקרה. האוכלוסייה האירופאית שהתגוררה במעברות בראשית שנות החמישים, עזבה את בית שמש לאחר שקיבלה את כספי השילומים מגרמניה והתייצבה כלכלית. בית שמש נחשבה לאורך השנים ליישוב חלש, עיר פיתוח לכל דבר ועניין. האוכלוסייה התייצבה החל משנות השמונים עם הגעת אוכלוסיות איכותיות יותר (בשנות השבעים הוקמה שכונת גבעת שרת, שאוכלסה על ידי זוגות צעירים בעלי תארים אקדמיים), אחוז האבטלה התייצב באופן יחסי והוקמו אזורי תעשייה. אך על אף תהליכי פיתוח אלו, במשך השנים יצא לבית שמש מוניטין של מקום שכוח וחסר כל (קאהן, 2000א'; בן סימון, 2002; חורש, 17.8.06; גור אריה, 17.8.06). לצד אלפי עולים מחבר המדינות ומאות עולים מצרפת, הגיעו לעיר בשנות ה-90 כ-10,000 עולים מצפון אמריקה, חלקם חרדים, רובם בעלי מקצועות חופשיים ומבוססים כלכלית, אשר נמשכו לבית שמש בשל מיקומה האסטרטגי. עלייה זו חוללה שינויים ממשיים בהרכב האוכלוסייה ובמעמדה הכלכלי של העיר. בנוסף היגרה באותה התקופה לבית שמש גם אוכלוסייה חילונית של תושבי ירושלים, שחיפשו מקום מגורים זול סמוך לעיר. אל אלו נוספה אוכלוסייה חרדית שחיפשה דיור זול בתוך שטחי הקו הירוק, בקרבת ירושלים (בן סימון, 2002; דיון, 2000; זיו, 1994). אוכלוסייה זו מתרכזת במספר חלקים של העיר – הקריה החרדית ורמת בית שמש א' ו-ב' – אשר לכל אחד מהם תהליך הקמה שונה.

א. הקריה החרדית

באמצע שנות השישים הוקם תל"ת – התנועה להפצת תורה. ארגון זה הקים למעלה מ-20 כוללים בריכוזים לא-חרדיים בכל רחבי הארץ ומטרתו היתה לשכן במקום אברכים אשר יפצו תורה בקרב התושבים המקוריים: ילמדו בכולל, ימסרו שיעורי תורה בקרב בני הנוער בבתי הספר ובבתי הכנסת, ונשותיהם תשמשנה כמורות בבתי הספר, תערוכנה חוגי בית ופעילויות נוספות. הכולל הראשון הוקם בבית-שמש, שעקב אופייה המסורתי זוהתה ככר נוח להתרחבות והתחזקות (קאהן, 2000).

בסוף שנות השמונים התבסס בעיר כולל נוסף של בעלי תשובה, תלמידי הרב ראובן אלבז משיבת "אור החיים" בירושלים. פעילותו של הרב אלבז בעיר החלה ב"פשיטות תורניות" של תלמידיו על ערים וישובים מסורתיים, "פשיטות" שכללו שירה וריקודים במרכזי היישובים וההרצאות מפיו של הרב אלבז. הרב היה נותן שיעורים בבית הכנסת והוא היה זה שפתח את בית הספר התורני הראשון בעיר, "תפארת החיים" (קאהן, 2000; חיימוביץ וצזנה, 2002; קאהן וזיסמן, 2005; אטינגר, 2008).

בשנת 1994 הוקמה השכונה החרדית הראשונה בבית-שמש, "הקריה החרדית" (קריית הרב ניסים), המכילה את השכונות "בית ומנוחה" ו"נחלה ומנוחה" (קאהן וזיסמן, 2005; חורש, 17.8.06; אטינגר, 2008). למעשה הוקצתה השכונה לחסידי גור כבר בתחילת שנות ה-80, בעבור הקמתן של 4,000 דירות בבית שמש במחירי קרקע נמוכים. מיקומה של בית שמש היה לכאורה אידיאלי מבחינתם של החרדים – באמצע הדרך בין ירושלים לבני ברק – אלא שעסקני גור התעכבו, כנראה בשל החשש שהאוכלוסייה החרדית לא תרצה לצאת מירושלים. בסוף שנות ה-80 יזמו חסידי גור – כחלק מהסכם קואליציוני שתכליתו היתה אישור מענק איזון ממשלתי מיוחד לבית שמש – בנייה בהיקף של כ-1,200 יחידות דיור בעיר. על פי ההסכם, שהושג תוך מעורבות גדולה של ח"כ אברהם רביץ, שלוש המפלגות החרדיות (אגודת ישראל, דגל התורה וש"ס) תמכו באישור המענק בתמורה למתן היתר לשלוש עמותות מקורבות אליהן להקים את יחידות הדיור לחרדים בעירה. מינהל מקרקעי ישראל גנז את הזכויות המקוריות לבניית 3,000 הדירות הנוספות (אילן ואביב, 1995; זיו, 1994; דיין, 2000; וויל, 11.6.06; גור אריה, 17.8.06; ברזמן, 17.8.06; חורש, 17.8.06). אדם נוסף שדחף את המהלך מאחורי הקלעים היה שר הפנים דאז, אריה דרעי, שקידם את תוכנית הפיכת בית שמש ממועצה מקומית לעירייה, זאת על אף גודלה המצומצם של האוכלוסייה ביישוב באותם הימים. באותה התקופה קידם דרעי את פתרון בעיית הדיור של הציבור החרדי – הקמת מודיעין עילית, קידום התוכניות להקמתה של אלעד וחיזוק ביתר עילית. בית שמש היתה עוד יעד ב"מפת ההתיישבות החרדית" שהתווה (חורש, 17.8.06).

הקריה שנוסדה חולקה לשלושה מתחמים: עמותה של חסידות גור, עמותת בית ונחלה של דגל התורה ועמותת נחלה ומנוחה. הראשונים שבנו היו אנשי נחלה ומנוחה, שמכרו דירות לחרדים מכל הזרמים, לרבות ספרדים וחסידיים, ואפילו לקבוצות מקרב "העדה החרדית" ובהן נטורי קרתא, חסידי סאטמר וחסידי תולדות אהרון. חסידות תולדות אהרון היא חסידות קיצונית שאנשיה היו והינם ממנהיגי מאבקי הדת בירושלים. עד אמצע שנות התשעים התרכזה חסידות זו סביב מאה שערים, אך בשנות ה-80 נאלצו לחפש פתרונות דיור מחוץ לעיר בשל הריבוי הטבעי הגבוה, עם נטייה לקנות שטח בתוך הקו הירוק ובקרבת ירושלים. עיקר החיכוכים בבית שמש הם מול קבוצה זו (רביץ, 26.7.06; אילן ואביב, 1995; קאהן, 2000; חיימוביץ וצזנה, 2002; חורש, 17.8.06; סגל, 17.6.06; גור אריה, 17.8.06; ברזמן, 17.8.06).

בית שמש היתה למעשה היישוב הראשון שבו ניסו החרדים את הבנייה בעמותות. לשיטה זו היו שתי מטרות: הוזלת מחירי הדירות, ושליטה על אכלוס השכונה. תקנות העמותות קבעו שהדיירים אינם יכולים למכור או להשכיר את דירתם אלא בהסכמת העמותות, וכך הובטח שלשכונה לא ייכנסו דיירים לא רצויים שאורחות חייהם ותפיסת עולמם שונות מאלו של העמותה המיישבת והאוכלוסייה המקורית בשכונה. שיטה זו אומצה מאז בשכונות וביישובים חרדיים רבים (אילן ואביב, 1995ב'; חורש, 17.8.06). הצלחתה של הקריה החרדית גרמה לחרדים לראות בבית שמש את אחד מהפתרונות העיקריים למצוקת הדיור הקשה בירושלים, ובייחוד לנוכח תוכניות הפיתוח הנרחבות של העיר.

ב. רמת בית שמש (שכונות א' ו-ב')

חיפושה של ממשלת ישראל אחר אתרים לערים חדשות, שיחזקו את פרוזדור ירושלים ויעבירו את לחץ האוכלוסייה ממישור החוף תוך שמירה על קרקע חקלאית ועל אקוויפר החוף, הובילה את משרד השיכון לקבל בשנת 1991 החלטה על הקמת "רמת בית שמש" – הרחבתה של העיר במקביל להקמתה של הקריה החרדית (וויל, 11.6.06; חורש, 17.8.06).

בשנת 1994 (שנת אכלוסה של הקריה החרדית הוותיקה) ניסו שר השיכון דאז, בנימין בן אליעזר, ומנהלת מחוז ירושלים במשרד השיכון דאז, רינה זמיר, לעשות את מירב המאמצים על מנת שרמת בית שמש תהיה שכונה לציבור הכללי, וזאת למרות טענותיו של הציבור החרדי. במשרד השיכון נטען כי לאוכלוסייה החרדית קיימות חלופות מספיקות בירושלים ובסביבתה, החל משכונות חרדיות ותיקות בתוך העיר, דרך שכונות חדשות שנבנו בפרווריה וכלה ביישובים חדשים כגון ביתר עילית המרוחקים מירושלים פחות מ-20 דקות נסיעה. במשרד גם ראו בדאגה את הבריחה של זוגות צעירים חילוניים מירושלים לכיוון מערב, לאזור המרכז. רמת בית שמש נועדה להיות החלופה שתשאיר את הזוגות המעוניינים לשפר דיור במרחב הירושלמי. לעומתם, האוכלוסייה החרדית בירושלים התמודדה באותה התקופה עם מחסור ויוקר של יחידות הדיור בעיר. קבוצות חרדיות רבות לא רצו להשתקע מעבר לקו הירוק בעמנואל, בביתר עילית ובמודיעין עילית. בבית שמש היה היצע גדול, מיקום מוצלח בין בני ברק לירושלים ומשכנתאות טובות בעידוד משרד השיכון, כך שההתעניינות החרדית בפרויקט היתה גדולה. חרדים ניגשו בהמוניהם למכרזים של משרד השיכון, וגם אם לא רכשו את כל הדירות במכרזים – ה"פלישה" שלהם לאתר רמת בית שמש הבריחה את החילונים ואת הציבור הדתי לאומי, שלא רצה לגור בליבה של שכונה חרדית (זיו 1995ב', 2000ג'; אילן, 1995ג'; מועלם, 2000; זלצמן, 27.6.06; חורש, 17.8.06; פורוש, 2.8.06).

באוקטובר 1996 החל משרד הבינוי והשיכון במסע פרסום למה שכונה "העיר החדשה רמת בית שמש". הכוונה היתה למתחם ענק של 38 אלף דונם מדרום לבית שמש, בו היו צפויות להיבנות 30 אלף יחידות דיור – מתוכן 25 אלף יחידות לציבור הרחב ו-5,000 יחידות לחרדים – בשני מתחמים נפרדים: שכונת **רמת בית שמש א' (רמת נחלים)**, שיועדה לציבור הכללי והדתי, ושכונת **רמת בית שמש ב' (רמת התנאים)**, שכונה קטנה יותר עבור הציבור החרדי (קאהן, 2000ב', 2004ב'; ג'ורג'י, 2003; חורש, 17.8.06). בפרסומי משרד השיכון נמנעו מאזכור השכונה החרדית מתוך חשש שהדבר עשוי היה להרחיק את הקונים החילונים ואת חובשי הכיפות הסרוגות, מה שהתברר לימים כנכון. באותה העת שווקה השכונה לחרדים באופן ממוקד לצרכיהם, תוך שימת דגש על בניית כוללים, ישיבות ומקוואות (מורגנשטיין, 1996; ג'ורג'י, 2001, 2003).

בפועל החלה האוכלוסייה החרדית לרכוש דירות רבות כבר במכרז על רמת בית שמש א' והחלה למעשה להשתלט על השכונה (קאהן, 2000ב', 2004ב'). השיטה כללה פנייה של אנשי קשר חרדיים לחברות שזכו במכרזים של משרד השיכון, בה הובטחה להם קנייה בטוחה (על הנייר) של אלפי יחידות דיור. דבר זה יצר בעיה בשיווק השכונה לציבור הכללי: פרויקט חדש שנקנו בו אף כמה דירות על ידי חרדים – סביר ולא ייקנו בו חילוניים או חובשי כיפה סרוגה (מורגנשטיין, 1996). במשרד השיכון ובעירייה הבינו שמהלך זה עשוי היה להוביל למכירה טוטאלית לציבור החרדי ומשמעות הדבר היא ירידת מחירי הדירות והורדת ערך הדירות והאזור. במשרד השיכון ניסו לשכנע את הציבור החרדי שבידו פתרון חלופי בדמות רמת בית שמש ב', הקריה המקשרת בין רמת בית שמש א' לקריה הוותיקה. אך הציבור החרדי לא האמין שאכן תוקם שכונה נוספת שתיועד עבורו והקנייה האינטנסיבית ברמת בית שמש א' נמשכה (וויל, 11.6.06). משרד השיכון התנגד להשתלטות, והמאבקים בין הצדדים הביאו להקפאת שיווק פרויקט רמת בית שמש א' לחצי שנה. מצב זה הביא לכך ששני המכרזים, זה על רמת בית שמש א' וזה על רמת בית שמש ב', פורסמו באותה התקופה, מה שיצר היצע גדול של דירות בזמן קצר. בשנים 1999-2000 אוכלסו דירות רבות בפרויקטים ברמת בית שמש. מלבד האוכלוסייה החרדית, התעניינו בדירות גם תושבים מאזור קו התפר (דתיים לאומיים), חילונים ירושלמיים (שהתיישבו בעיקר בשכונת שז"ר ברמת בית שמש א') וחרדים ממוצא אנגלוסקסי וממעמד סוציו-אקונומי גבוה. עם זאת, הציבור הדתי והחילוני שרכש דירות ברמת בית שמש א' (שכונת שז"ר) נקלע בעצם לשכונה חרדית עם כביש גישה אחד, מוסדות הקהילה והחינוך הלכו ונעלמו באין דורש או "גויור" לטובת הציבור החרדי שהשתלט על השכונה, ומגמה ברורה הסתמנה כבר זמן לא רב לאחר מכן: הציבור החילוני והדתי-לאומי מכר את דירותיו, ואלו נקנו על ידי קונים חרדים ו"חוצניקים" (ג'ורג'י, 2003; חורש, 17.8.06; וויל, 11.6.06; מורגנשטיין, 1996).

ג. רמת בית שמש ג' – שכונת שחר

בשנת 2000 החלו בשיווק השכונה השלישית ברמת בית שמש, רמת בית שמש ג' (פרויקט "השחר"). השכונה אמורה היתה להכיל בתום בניית שלב א' כ-2,500 יחידות דיור (מתוך 15,000 יחידות דיור ברמת בית שמש ג' כולה) ואף קיבלה את השם "רמת הנביאים" (קאהן, 2000ב', 2004ב'; וויל, 11.6.06). לקראת המכרז על השכונה יצא משרד השיכון בקמפיין תקשורתי שסיסמתו היתה "שחר בעיר חדשה – עיר בצמיחה". הפרסומות כללו תמונות של חילונים, בתי קולנוע, קנטרי קלאב ובתי ספר ממלכתיים. במשרד השיכון ובעיריית בית שמש קיוו כי פרסום זה ימשוך אוכלוסייה חילונית לבית שמש. הקמפיין של לשכת הפרסום הממשלתית (לפ"ם) פנה לאוכלוסייה זו, והבטיח – גם אם לא במלים מפורשות – יישוב חילוני עם איכות חיים ופתרון לזוגות צעירים מירושלים או מאזור המרכז (קאהן, 2000ב', 2004ב'; זיו, 2000ד'). כחלק מהקמפיין השיווקי ערכו המשווקים לרוכשים הפוטנציאלים סיורים באזור בו עתידה היתה להבנות השכונה. החרדים שלחו לסיורים אלה תלמידי ישיבה ש"יפחידו" בנוכחותם את הציבור החילוני ויבריחו את הרוכשים הפוטנציאלים, ואכן החילונים נרתעו מקנייה במקום (וויל, 11.6.06; גור אריה, 17.8.06; זלצמן, 27.6.06).

כדי להשלים את הפרסום, משרד השיכון ומינהל מקרקעי ישראל הוציאו באותה התקופה מכרז ראשון לשכונה בשיטת "בנה ביתך". המכרז היה מיועד לאוכלוסייה חילונית, ובמשרד השיכון היו משוכנעים כי הוצאת המכרז בשיטה זו תמשוך אליו חילונים בלבד. זאת, מכיוון שהציבור החרדי רוכש בדרך כלל דירות ולא יחידות צמודות קרקע, ולרוב דירות זולות במיוחד. זהו ציבור עני, ומגרשים מסוג זה הם

למעלה מכוחותיו הכלכליים. אולם, במכרז ברמת בית שמש ג' טרף הציבור החרדי את הקלפים, על ידי התארגנות מתואמת ומכוונת: לפי נתוני משרד השיכון דווח כי 24 מתוך 72 מגרשים שנמכרו בפרויקט נרכשו על ידי חרדים (קאהן, 2000ג', 2004ד'; זיו, 2000ג', 2000ה'; וויל, 11.6.06).

בעקבות זכייתן של משפחות חרדיות במכרז ביקש משרד השיכון בנובמבר 2000 לבטל את המכרז, תוך התייעצות עם היועץ המשפטי לממשלה אליקים רובינשטיין. רובינשטיין קבע כי באופן חריג ניתן לבטל את המכרז, בנימוקים שלא ניתן יהיה לקבל חזרה את דמי הפיתוח וכי לא ניתן יהיה לשווק את השכונה בעתיד לציבור הכללי. החלטת היועץ המשפטי עוררה זעם רב בקרב הרוכשים החרדים ואלו החליטו לעתור לבית משפט לעניינים מנהליים בבית המשפט המחוזי בירושלים. בתחילה דחה בית המשפט לעניינים מנהליים את העתירה וקבע כי המכרז בוטל כחוק, אך העותרים לא ויתרו וערערו לבג"ץ. הרכב בראשות השופט אהרון ברק קבע בשנת 2003 כי ביטול החוזים לא נעשה כדין ומשום כך יש להחזיר את התיק לבית המשפט לעניינים מנהליים (קאהן, 2000ג', 2004ד'; זיו, 2000ה'). בתום מאבק משפטי שנמשך קרוב לארבע שנים קבע בית המשפט בנובמבר 2004 כי החלטת ועדת המכרזים של משרד השיכון לביטול תוצאות המכרז אינה חוקית וכי על מדינת ישראל לקבוע לוח זמנים לקיום ההסכמים עם הזוכים במכרז ולהמשיך בעבודות התשתית להקמת השכונה. החלטת בית המשפט מהווה תקדים בכל הנוגע לביטול מכרזים ולניסיונות למנוע – על ידי גורמים רשמיים – את התרחבות הציבור החרדי בשכונות חדשות בעיר בית שמש ובכלל (קאהן, 2004ב', 2004ד'). בינואר 2005 ערער משרד השיכון לבג"ץ בעקבות החלטה זו. בשנת 2008 סוגיית רמת בית שמש ג' עומדת עדיין בסימן מחלוקת ואי הסכמה בין הצדדים, זאת בזמן שרמת בית שמש – ועוד מעט העיר בית שמש כולה – הופכת לאזור חרדי (קאהן, 2005ב'; חורש, 17.8.06; וויל, 11.6.06). במצב כזה, גם אם שכונה ג' תהיה הצלחה גדולה ויגיעו ליישוב אלפי חילונים, עדיין סביר להניח שהם יהיו מיעוט ברמת בית שמש, ואולי אף בבית שמש רבתי (זיו, 2000ד', אטינגר, 2008א'ב').

3.3.1.3.2 האוכלוסייה החרדית בבית שמש

כאמור, איכלוסה של בית שמש החרדית החל עם הקמתה של הקריה הוותיקה בשנת 1994 אך התחלת איכלוסה של רמת בית שמש בשנים 7-1998 היוותה את נקודת הזמן המשמעותית לתהליך גידולה של בית שמש בכלל ובית שמש החרדית בפרט (גורגיי, 2001; גורגיי, 2003; קאהן, 2006). טבלה 5 מציגה את כלל האוכלוסייה בעיר ואת אחוזי הגידול לאורך השנים על פי נתוני הלמ"ס. אם נייחס את הגידול עד אמצע שנות התשעים לעליות הגדולות (בתחילה מצפון אפריקה ומאוחר יותר מחבר העמים), הרי שמאז 1995 ועד 2007 הגדילה האוכלוסייה בעיר את מספרה ב-270%, גידול הנזקף בחלקו הגדול להקמת הקריה החרדית ורמת בית שמש. בשנת 2006 מנתה האוכלוסייה החרדית בבית שמש כ-32,000 נפשות, שהיוו 46% מאוכלוסיית העיר באותה השנה. אחוז זה הולך ועולה מפאת עתודות הקרקע הרבות בשכונות החדשות בעיר (רמת בית שמש) והשתלטות האוכלוסייה החרדית על אזור זה, המהווה פוטנציאל גידול משמעותי מאד עבורה בעיר והמעודד עזיבה של אוכלוסייה שאינה חרדית.

טבלה 5: כלל אוכלוסיית העיר בית שמש, 1950-2007

שנה	מס' אוכלוסייה	אחוז גידול
1950	3,000	
1960	6,500	117%
1970	10,000	54%
1980	12,000	20%
1990	16,500	38%
1995	25,900	57%
2000	45,000	74%
2001	49,100	9%
2002	53,100	8%
2003	57,000	7%
2004	61,900	9%
2005	65,900	6%
2006	69,300	5%
2007	71,600	3%

(מקור: עיריית בית שמש, 2006; הלמ"ס, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007)

3.3.1.3.3 תתי הקהילות החרדיות בבית שמש

הקבוצות השונות מפוזרות על פני כל המרחב העירוני של רמת בית שמש וחלקים מהעיר הוותיקה אך ניתן גם להצביע על אזורים מוגדרים יותר עבור כל קבוצה וקבוצה:

בשנת 2006 התרכזו **ברמת בית-שמש א'** כ-1,150 משפחות ליטאיות, 120 משפחות חסידיות ו-400 משפחות ספרדיות. סה"כ: כ-1,670 משפחות חרדיות (מתוך 3300 יחידות דיור בשכונה). בשכונה גם ריכוז גדול של "חוצניקים" – אוכלוסייה אנגלוסקסית בעיקרה, שארגון "נפש בנפש" אחראי להבאתה לארץ, כאשר רעננה ובית שמש נחשבות ליעדים עיקריים שלה. האוכלוסייה החוצניקית שונה מאוכלוסיית הליבה החרדית ישראלית בכך שהיא נחשבת לפתוחה יותר, שני בני הזוג עובדים למחייתם, מחזיקים נכסים ולא מוכנים להתפשר ברמת החיים. יש להם מחשבים, הם מחוברים לאינטרנט, עובדים ולומדים ויש להם אורח חיים חרדי שמשתלב עם "העולם הגדול והמודרני", מה שמחייב כמובן הגדרות שונות של צניעות. עם זאת, לעתים הם מושפעים לאחר הגעתם לארץ במאפייני החברה החרדית הישראלית. אוכלוסייה זו הקימה ברמת בית שמש מוסדות ייחודיים משלה ובשל יכולותיה הכלכליות גרמה לעליית המחירים בשכונה והעלתה את יוקרתה (דיין, 2000; וויל, 11.6.06; ברזמן, 17.8.06; גור אריה, 17.8.06; בן סימון, 2002).

באותה שנה חיו **ברמת בית שמש ב'** 150 משפחות ליטאיות, 400 משפחות חסידיות, 250 משפחות ספרדיות וכ-500 משפחות הנמנות על חוגי העדה החרדית: תולדות אהרן, שומרי אמונים, תולדות אברהם יצחק, חסידי סאטמר ונטורי קרתא. רמת בית שמש ב' נתפסת כ"קסבה" של חוגי "העדה החרדית" האנטי ציונית. סה"כ חיו ב-2006 בשכונה כ-1,500 משפחות חרדיות. יש לציין את תנופת הבנייה בשכונה זו של למעלה מאלף יחידות דיור, שבשנת 2006 טרם אוכלסו. מלבד החוגים הקיצוניים קיימות ברמת בית שמש ב' קהילות של חסידויות חב"ד, ברסלב, בעלז, וויז'ניץ וגור. בשכונה גם ריכוז קטן של הציבור הדתי לאומי שהולך ומתמעט (קאהן, 2006; חורש, 17.8.06; סגל, 17.6.06; ברזמן, 17.8.06; זלצמן, 27.6.06; פראוור, 12.3.06; בן סימון, 2002; אטינגר, 2008ב').

בקרית החרדית ("נחלה ומנוחה" ו"בית ומנוחה") ובשכונת "דיור להשכרה" המהווה חלק ממנה הנמצאת בחלק הוותיק של בית שמש, חיו בשנת 2006 כ-280 משפחות ליטאיות, 400 משפחות חסידיות (בעיקר מחסידות גור), 170 משפחות ספרדיות ועוד כ-380 משפחות הנמנות על חוגי "העדה החרדית", סה"כ: כ-1,230 משפחות חרדיות. בצמוד לקרית החרדית הלכה ונבנתה באותה תקופה שכונה חדשה עם כ-700 יחידות דיור נוספות לציבור החרדי (קאהן, 2006, 7.3.06; חורש, 17.8.06; סגל, 17.6.06).

בית שמש היא עיר בעלת הטרוגניות חברתית (חילונים, מסורתיים, דתיים לאומיים וחרדים) המורכבת משכונות הומוגניות (קאהן, 2000ב'; גור אריה, 17.8.06). המתח הגדול ביותר הוא בין החרדים לציבור הכללי, כאשר עיקר החיכוכים הם בין עולים מרוסיה לבין חרדים ובין הציבור הדתי לאומי לבין זה החרדי. יש חיכוכים לא מעטים גם בתוך המגזר החרדי פנימה, בין החוגים האשכנזים לספרדים ובין החוגים הקיצוניים (אנשי "העדה החרדית") לחוגים המתונים יותר (הציבור הליטאי וה"חוצניקי") (חיימוביץ וצזנה, 2002; גור אריה, 17.8.06).

3.3.1.3.4 תוכנית העיר – האזורים החרדיים בבית שמש

החלק הוותיק של בית שמש כולל בעיקר את השכונות הממוקמות בצפון העיר. שכונות אלה הוקמו בשנות ה-50 וה-60' והאוכלוסייה המתגוררת בהן היא בעיקר מסורתית ומבוגרת. בנוסף כולל החלק הוותיק את שכונת גבעת שרת בדרום העיר, שהוקמה בשנות ה-70'. רק מאוחר יותר הוקמו השכונות החרדיות בעיר (גורג'י, 2001, 2003). בית שמש מחולקת לארבעה אזורים עיקריים:

מרכז בית שמש (האזור הישן שנמצאים בו בין השאר בניין העירייה, בית המשפט, והקיבוץ העירוני תמוז), **מגדל המים** (שכונה חדשה יותר, שנבנתה סביב מגדל המים, צפונית ל"מרכז בית שמש" ו"גבעת שרת"; בשכונה זו בתי ספר, גנים, ואף מרכז מסחרי – "הקשתות"). בשכונה זו יש אוכלוסייה מגוונת, דתית וחילונית, ותיקים ועולים כאחד), **גבעת שרת** (שכונה נוספת בבית שמש, שנבנתה ואוכלסה על ידי תושבי בית שמש שרצו שכונה עם יותר מרחבים. במהלך השנים, הגיעו לשכונה בעיקר עולים מרוסיה, אתיופיה וארצות דוברות אנגלית. בשכונה זו ישנם אזורים עם אוכלוסיות הומוגניות, כמו "קריית אריה שיינפלד" ו"הקרית החרדית" – קריית הרב ניסים, שכוללת את השכונות הנזכרות "בית ומנוחה" ו"נחלה ומנוחה" **ורמת בית שמש** (כאמור שכונה גדולה מדרום לעיר) (קאהן, 2000א'; <http://betshemesh.muni.il>).

כפי שנאמר קודם לכן, האזורים החרדיים בבית שמש כוללים נכון לשנת 2006 את הקרית החרדית בעיר הוותיקה ואת השכונות רמת בית שמש א' ורמת בית שמש ב'. לריכוזים קיימים אלה כבר ישנן עתודות קרקע עבור התרחבות מתוכננת של אוכלוסייה זו וצרכי הדיור שלה:

באדמות מושב זנוח, בין הקרית החרדית הוותיקה לרמת בית שמש ב', שווקו עוד כ-1,500 יחידות דיור. זהו שטח חקלאי שעבר שינוי ייעוד, הגיע לידי של משקיע חרדי ונמכר לחברת חפציבה. לפני קריסתה שיווקה חפציבה כ-800 דירות לציבור חסידי ירושלמי שמתוכם 450 נמכרו. אזור זה נחשב זול כיוון שהוא יושב בקצה היישוב ליד בית הקברות (כהן, 3.4.06).

ממזרח לרמת בית שמש ב' קידם משרד השיכון מתחם נוסף של השכונה בהיקף של 450 יחידות דיור, הכוללות גם דיור להשכרה (כ-250 יחידות) ובנייה רוויה נוספת שמחציתה שווקה על ידי מושב זנוח (אמ"ש: משרד שיכון, 1998; אפרתי, 14.8.06; בר אלי, 2007א').

משבצת מושב מחסיה (ממזרח לבית שמש ולקריה החרדית הוותיקה) מתוכננת ל-1,000 יחידות דיור לאוכלוסייה בעלת צביון דתי. בשנת 2007 אוכלסו בשכונת מחסייה הנבנית 700 יחידות דיור במשפחות חרדיות (אמ"ש: משרד שיכון, 1998; בר אלי, 2007).

בית ג'מאל מזרח – קרקע של המנזר ממערב לרמת בית שמש ב', המיועדת להשלמת השכונה בעתיד, עם קיבולת של 1,500 יחידות דיור.

אדמת גולובנצ'יץ – קרקעות שנרכשו מבית ג'מאל מדרום למנזר וממערב לרמת בית שמש א', בהן אושר תכנון מפורט לכ-3,500 יחידות דיור (אמ"ש: משרד שיכון, 1998). האחים גולובנצ'יץ "יושבים על הגדר" כבר זמן רב ואינם רוצים לשווק את הקרקע לציבור החרדי, אך נדמה שהתפתחותה של העיר מצביעה על כך שיחידות אלו תיועדנה לציבור זה בסופו של דבר (וויל, 11.6.06; אפרתי, 14.8.06).

בנוסף לאלו הקיימים ולעתודות עבורם, ישנם עוד שני פרויקטים מתוכננים שבנייתם טרם החלה:

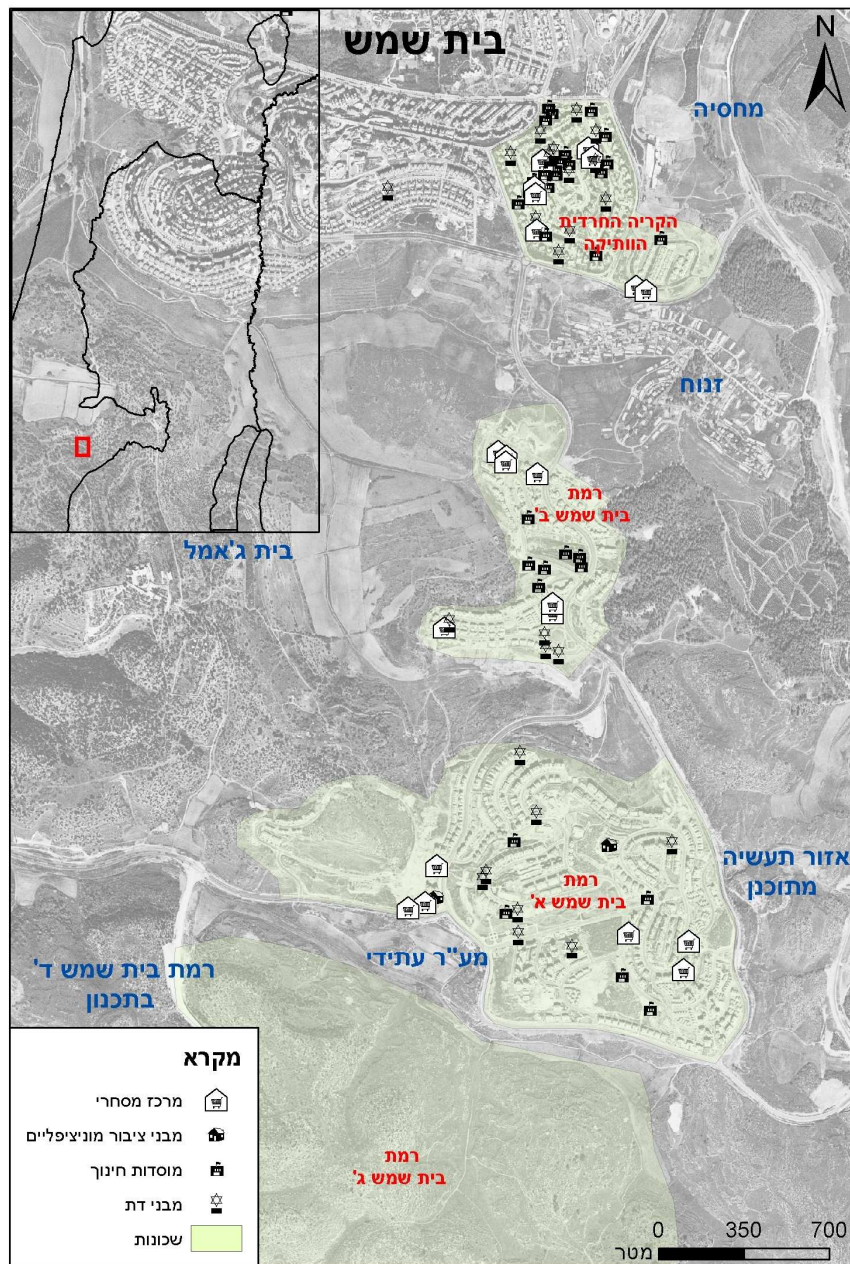
רמת בית שמש ג': הוכן תכנון לשתי שכונות בהיקף של 4,500 יחידות דיור הממוקמות מול הכניסה הדרומית לעיר, על סידרה של שלוחות, מדרום למרכז העסקים הראשי העתידי. שתי השכונות שווקו כבר בסוף שנות התשעים, אך בנייתן נתעכבה הן בשל המחלוקת המשפטית סביב ביטול חוזי "בנה ביתך", שנזכר לעיל, והן בשל ממצאים ארכיאולוגיים ובעיות גיאולוגיות במדרון התלול עליו יושבת אחת מהן (אמ"ש: משרד שיכון, 1998).

רמת בית שמש ד': עם השלמת התכנון המפורט של שלב ג' היה צפוי שיחלו בתכנון שלדי שלב ד' בהיקף של 3,000 יחידות דיור, כולל מרכיב של בנייה צמודת קרקע מסביב תל ירמות, מעל הכניסה הדרומית לבית שמש (תכנון זה הוקפא אף הוא עקב המאבקים סביב רמת בית שמש ג'). בנוסף קיימות ברמת בית שמש עתודות נוספות ברמה מתארית בהיקף של 12,000 יחידות דיור (אמ"ש: משרד שיכון, 1998).

אחד הפרויקטים הגדולים שתוכננו ברמת בית שמש, המהווה אבן נגף משמעותית ביחסי חילונים-חרדים בעיר, הוא הקמתו של מע"ר (מרכז עסקים ראשי) גדול שמתוכנן לקום עד שנת 2011 בין רמת בית שמש א' ורמת בית שמש ג' (ראה מפה 17). במע"ר מתוכננים מרכזי בילוי ותרבות, מרכז מסחרי, בתי קולנוע, בניני מסחר ומשרדים, בניני העירייה ומוסדות עירוניים ממשלתיים, מוסדות תרבות, מרכז ספורט ראשי, מכללה ומרכז תחבורה, אוניברסיטה עם מעונות לסטודנטים ועוד. על פי תוכנית הבנייה אמור מתחם זה להתפרס על שטח של 2.25 קמ"ר. האוכלוסייה החרדית ברמת בית שמש מתנגדת להקמתו של מרכז זה מחשש שישתור את אורח חייה ויפריע לתושבים החיים בשכונה (אמ"ש: משרד השיכון, 1998; קאהן, 2004; וויל, 11.6.06; חורש, 17.8.06).

רמת בית שמש לא תוכננה מראש לציבור החרדי בלבד: רמת בית שמש א' תוכננה לציבור הכללי ורמת בית שמש ב' תוכננה לציבור בעל צביון דתי (גם דתיים לאומיים). מתוך כך לא בכל האזורים הוקצו שטחים מספקים למוסדות ציבור (מוסדות חינוך, קהילה וכדומה) על פי מפתח המתאים לאוכלוסייה החרדית, דהיינו יותר שטחים למוסדות חינוך (בנפרד לבנים ובנות, ולזרמים השונים מהאוכלוסייה החרדית) ולמוסדות דת. לכן, על אף הניסיון לבנות "מודל עירוני חרדי" המבוסס על כשלי הערים החדשות הקודמות, גם כאן לא נלקחו בחשבון חלק ניכר מהבעיות הנובעות מאכלוס מהיר ומן האופי הפרטיקולארי והבלתי מתפשר של האוכלוסייה, הנלחם אל מול האוכלוסייה הכללית בעיר ופרנסיה על הקצאת מוסדות, סוגים וצביונים.

מפה 17: האזורים החרדיים בבית שמש, 2006

(מקור: בלובשטיין, 2006ה'; אמ"ש: משרד השיכון, 1998)

עד אמצע שנות התשעים לא היתה אוכלוסייה חרדית בבית שמש, מלבד מספר משפחות קטן של בעלי תשובה. יריית הפתיחה להתיישבות חרדית משמעותית בבית שמש היתה בשנת 1989 כאשר אושרה בניית השכונות החרדיות תמורת תמיכה קואליציונית במתן מענק לעיר. חמש שנים מאוחר יותר אוכלסה הקריה החרדית הוותיקה (בית ומנוחה ונחלה ומנוחה) ומיד לאחר מכן החלו באכלוסה המאסיבי של רמת בית שמש.

בית שמש היוותה ומוסיפה להוות יעד נוח יחסית עבור האוכלוסייה החרדית: האוכלוסייה הוותיקה, המורכבת מאוכלוסייה מסורתית גדולה הקרובה לדת, מיקומה האידיאלי בין שתי "ערי הקודש" (ירושלים ובני ברק), מלאי של דירות זולות (אם כי היא נחשבת ליקרה יחסית לערים החדשות האחרות) ומיקומה בתוך שטחי הקו הירוק – הפכו אותה ליעד מבוקש (חיימוביץ וצזנה, 2002).

בית שמש, תוכננה כעיר חילונית אך אוכלסה בשנות התשעים במשפחות חרדיות ומצאה עצמה בשנת 2007 משמשת כמקום מגוריהם של כ-70,000 תושבים שכמחציתם חרדים, כאשר שיעור התלמידים החרדיים מסך כל התלמידים במוסדות החינוך בעיר עומד על 60%. בסדרי גודל כאלה, המרחב החרדי נעשה דומיננטי בעיר ומהווה יישוב חרדי בפני עצמו.

מנקודה זו, הבטחת דו-קיום הרמוני בין חרדים לחילונים היא האתגר הגדול ביותר הניצב לפני ראש העיר, שכן בין החרדים לחילונים בעיר קיימים זה מכבר יחסים טעונים (בן סימון, 2002; זיו, 2000ד'). העימותים על רקע דתי מרתיעים משקיעים מפתחת מפעלים חדשים בעיר ומברחים את האוכלוסייה הדתית לאומית והחילונית, גם מקרב האוכלוסייה הוותיקה וגם מקרב אותם אלו שהגיעו מירושלים על מנת להימנע מאותם עימותים בדיוק (דיין, 2000).

העיר בית שמש היא אולי הדוגמה המובהקת למגע שנכפה על הציבור החילוני והחרדי בעקבות היעדר מדיניות מוסדרת בנושא מגורים למגזר החרדי. העיר נהפכה בשנים האחרונות למוקד בולט של חיכוכים ציבוריים ומשפטיים ולעיתים אלימים, בין קבוצות האוכלוסייה השונות ולמקרה מבחן לסיכון אשר נושא בחובו תכנון שאינו מתאים לאופי ולדרישות האוכלוסייה (בר אלי, 2007א'). מלבד המתח התרבותי, הקושי בגידול האוכלוסייה החרדית בתחומי הרשות המקומית הוא גם כלכלי: פטורים מארנונה, מתח ההכנסות הנמוך מהציבור החרדי, התנגדות לקידום שטחי מסחר וקושי בעמידה מול הדרישות להקמת מוסדות קהילה רבים לכל קבוצה וחוג (מוסדות חינוך, מקוואות, בתי כנסת) (גור אריה, 17.8.06; חורש, 17.8.06).

נכון לשנת 2007 עתודות הקרקע סביב בית שמש מגלמות פוטנציאל בנייה של 20,000 יחידות דיור נוספות, אשר סביר ויתמלאו גם הן ברבות הימים באוכלוסייה חרדית. כמעט כל דירה שמתפנית בבית שמש, במיוחד בחלקים הלא ותיקים, נתפסת כיום בידי חרדים וקיימת "התפשטות" חרדית גם לעבר השכונות הלא חרדיות בעיר (בר אלי, 2007א'; איש שלום, 2008). האכלוס המואץ של שכונת רמת בית שמש בעשור וחצי האחרון חילק את בית שמש, הלכה למעשה, לשתי ערים נפרדות, שרק כביש ארוך מחבר ביניהן (שפר, 1996; דיין, 2000). במידה רבה קיימת תחושה שזו "עיר בתוך עיר" (או "עיר ליד עיר"). המבנה המבודד של רמת בית שמש מבחינה פיזית, ההתנהלות של החברה החרדית במוסדותיה ושירותיה הקהילתיים והקשר לירושלים החרדית בזיקות תעסוקתיות, צרכניות וקהילתיות – כל אלו מחזקים תחושה זו.

סיפורה של בית שמש מעלה שאלות רבות בנוגע להקמתן של שכונות חרדיות עצומות מימדים בתוך ערים מעורבות "חלשות", היות שייתכן שזו הזמנה לחיכוכים רבים בהיבטים התרבותיים, הכלכליים והתכנוניים, ומתכון "להברחת" אוכלוסייה חזקה מקרב הציבור הכללי.

3.3.1.4 אלעד

היישוב האחרון בסדרת יישובי הפרוורים החרדיים החדשים הוא אלעד, שנוסד בשנת 1998. ב-23 בנובמבר 2007 זכתה הרשות המקומית בו במעמד של עירייה. אלעד ממוקמת דרומית לראש-העין, מזרחית לפתח-תקווה, על כביש חוצה ישראל. תחום השיפוט של העיר הוא בן 2,700 דונם, הפרוסים מכביש 444 ומזרחה. (אע"א: משרד השיכון, 2000; קאהן וזיסמן, 2005; אמ"ת: משרד התחבורה, 2003; בלובשטיין, 2006א'; קוק, 2007ב'). מרחקה הפיסי הקצר יחסית מגוש דן בכלל ומהערים פתח

תקווה ובני ברק בפרט מהווה יתרון משמעותי ומקום טבעי להתפשט אליו לדור ההמשך של האוכלוסייה החרדית המתגוררת ביישובים אלו (אע"א: משרד השיכון, 2000).

3.3.1.4.1 סיפור הקמתה של אלעד

המועצה המקומית אלעד כוננה ב-20 בנובמבר 1994. אלעד תוכננה במסגרת "יישובי הכוכבים" – מערך יישובי מנחל עירון ועד אזור מודיעין שנועד להיות טריז יהודי בין יישובים ערביים שמשני צידי 'קו התפר' או 'הקו הירוק'. אלעד – הכוכב השביעי בתוכנית – נבנתה ויועדה לאוכלוסייה בעלת צביון דתי, והיא הצעירה ביותר הן מבין יישובי הכוכבים והן מבין שאר הערים החרדיות. משרד השיכון הוא זה שגם הוציא את התוכנית מהכוח אל הפועל, ביצע את עבודות הפיתוח והתשתיות ושיווק את יחידות הדיור (אע"א: מועצה מקומית אלעד, 2005; קרויזר, 22.5.06).

בתחילת שנות ה-90 חיפשו הרב ש"ך ואחרים מההנהגה החרדית פתרונות דיור לאוכלוסייה החרדית אשר מרכזיה הותיקים היו צרים מלהכילה. מי שנשלח למשימה על ידי הרב ש"ך היה הרב שלמה זלמן גרוסמן, לימים רבה האשכנזי של אלעד. הרב גרוסמן העלה במהלך המשא ומתן הקואליציוני, שהתנהל באותה עת, דרישה חד משמעית להקצאת קרקעות ברחבי הארץ עבור מצוקת הדיור של הציבור החרדי (הכט, 2008).

בתחילה נתן אריאל שרון, שר הבינוי והשיכון דאז, את ברכתו להקצאת חלקת קרקע פנויה שנמצאה באזור בו שוכנת היום העיר שוהם. אלא שלאחר שסוכם ונחתם המהלך התברר כי שוהם אינה יכולה להכיל את צורכי הציבור החרדי וזאת משום שעל פי התוכנית אמורים היו להיבנות בה בתים צמודי קרקע – בנייה כפרית ולא בנייה רוויה. בנוסף הובטחה שכונה זו בהסכמים קואליציוניים כשכונה ליוצאי תנועת החירות (מהלך שהוביל ח"כ מיכאל איתן, שלא הסכים לוותר על שוהם) (רביץ, 26.7.06; הכט, 2008). כאלטרנטיבה עלתה הצעה להעברת "מתחם מזור", שהשתרע על 2,500 דונם והיה מיועד ליוצאי צה"ל וכוחות הביטחון, לידי החרדים. החרדים, שהיו לשון המאזניים הקואליציונית באותה התקופה, איימו בפרישה מהקואליציה במידה ולא יימסר לידם השטח המובטח. שרון, נאלץ לקבל את הכרעתו של ראש הממשלה דאז, יצחק שמיר, והעיר החרדית "מזור" יצאה לדרך (הכט, 2008).

בישיבה שנערכה בלשכת שר השיכון בסוף קיץ 1990, יצא מסמך ראשי מהמשרד בו כתוב כי הוחלט להקצות את אזור "מזור" (רק מאוחר יותר השם הוחלף ל"אלעד"), בו כ-5,000 יחידות דיור, לעמותה החרדית "בית ומנוחה" (פורוש, 27.7.06; הכט, 2008). תקופה קצרה לאחר מכן עתר חבר הכנסת אברהם פורז לבג"ץ כנגד שיטת הקצאת הקרקעות לעמותות. החלטת בג"ץ שביטלה את השיטה הביאה בעקבותיה לביטול השיטה גם באלעד ולכניסתו של חוק חובת המכרזים, אשר ביטל את כל ההקצאות שניתנו ללא מכרז על ידי משרדי הממשלה השונים. העמותה החרדית "בית ומנוחה" עתרה בשנת 1992 לבית המשפט המחוזי בתל אביב וטענה ל"התחייבות שלטונית" במטרה לחייב את משרד השיכון למכור לה את הקרקעות במתחם הראשון ביישוב. בידי העמותה היה אותו מסמך עליו חתם שרון ב-1990 (זיו, 1995א'). העמותה הפסידה בתביעתה ומאותו הרגע לא העמותות אלא חברות הבנייה, שזכו במכרזי הקרקע של משרד השיכון, היו אלו ששיווקו את הדירות בעיר (הכט, 2008). ניטרול העמותות באלעד היווה מכה גדולה בעיקר עבור הרב גרוסמן הליטאי, רבה המיועד של אלעד, "אשר לו הובטחה העיר": ברגע שהקרקעות לא חולקו במסגרת העמותות הן נפתחו עבור כלל הציבור וכך נוצרו מצבים בהם היו רבים שקנו דירות באלעד ולא גרו בה או ציבור ספרדי גדול שקנה דירות ביישוב, חלקו ממשפחות דתיות וחלקו לא. אין ספק שזו לא היתה השתלשלות העניינים לה כיוונו הציבור הליטאי, והרב גרוסמן כאשר

נבנתה אלעד (כיום ההגירה האשכנזית והספרדית דומה, אך הציבור האשכנזי – החסידי והליטאי – הוא ציבור מיעוט) (טיברגר, 25.6.06).

מי ש"משך בחוטים" לאורך כל תהליך הקמתה של אלעד היה ח"כ דאז, אריה דרעי. הוא זה שהגה את רעיון הכרזתה של אלעד כבר מיומה הראשון כמועצה מקומית נפרדת ולא כיישוב במועצה האזורית מודיעים. צעד זה נעשה מתוך כוונה להבטיח שכספי "אגרות הבניה" ישמשו להקמת מבני הציבור ולצרכיה הציבוריים של אלעד ולא יעברו לקופתה של המועצה האזורית ממנה נלקח שטחה של העיר החדשה (הכט, 2008).

ביולי 1995 נוסדה מנהלת ההקמה של אלעד, בראשות צוראל ויקטור קריספל, איש ש"ס. תפקיד המועצה הממונה היה מתן שירות, השגת משאבים וקידום מכרזים. תחילה מוקמה המועצה בפתח תקווה ומנתה 5 חברים (אחר כך 9) וצוות עובדים מצומצם שכלל מזכיר, גזבר, פקידה, ומהנדס (קריספל, 1.5.06; קוק, 2007ב'; הכט, 2008). עמותת "בית ומנוחה", שראתה עצמה שותפה טבעית לעיצוב דמותה של העיר, מצאה עצמה שוב נפגעת מכך שלמועצה החדשה לא מונה אפילו "נציג צבור" אחד מטעמה. הרב גרוסמן פעל לצירוף חברים נוספים למועצה הממונה, בניהם הרבנים חיים אפשטיין (עוזרו של הרב רביץ), יששכר ברגמן (נכדו של הרב ש"ך) ויוסף רייכנברג (איש אגודת ישראל). כדי 'לאזן' את המספר הוסיף משרד הפנים נציג נוסף מטעמו, סגן הממונה על מחוז תל אביב, מר יוסי ברון. המועצה הממונה פעלה עד לבחירות הראשונות בחודש ספטמבר 2001.

האישור הראשוני להקמת אלעד התקבל בקיץ 1995. מאותה שנה שיווק מינהל מקרקעי ישראל קרקע להקמת אלפי יחידות דיור באלעד. חרדים ודתיים-לאומיים ראו באלעד אופציה כמעט יחידה למגורים ביישוב מתוכנן במרכז במחירים נמוכים, כאשר הראשונים נהרו לעיר גם בזכות תמיכת וברכת הרבנים (שפר, 2002; קריספל, 1.5.06; פורוש, 2.8.06; אפרתי, 14.8.06; קוק, 2007ב'; הכט, 2008).

בסוכות 1998 נכנסו לגור באלעד הדיירים הראשונים. מטרת משרד השיכון היתה לא לחזור על שאירע בביתר עילית בתחילת דרכה, שם נכנסו התושבים הראשונים לאתר בנייה ונאלצו לחיות בתקופה הראשונה ללא תשתיות ראשוניות הולמות וללא נגישות לירושלים, אלא להיכנס לעיר לאחר פיתוח התשתיות והקמת מערך תחבורה שיחבר את אלעד לבני ברק (אפרתי, 14.8.06). על אף כל התוכניות, בתחילת דרכה של אלעד מצאו עצמם המתיישבים הראשונים נוסעים במשך חצי שנה לקנות חלב בפתח תקווה, אחד המתיישבים נידב את ביתו לבית כנסת וביתו של תושב אחר שימש כתלמוד תורה ראשון (הכט, 2008; טיברגר, 25.6.06; קריספל, 1.5.06).

תהליך האכלוס היה מהיר ביותר. בשנת 2000 נרכשו אלפי דירות באלעד. הסיבה לנהירה היתה, בין היתר, העובדה שהממשלה העניקה הלוואות מקום מיוחדות לרוכשי דירות, בדומה ליישובים הממוקמים באזורי ספר. בנוסף שווקו הדירות ב"מחיר למשתכן", בו הקבלן הזוכה במכרז של המשרד הוא מי שמציע את המחיר הגבוה ביותר לבנייה והמחיר הזול ביותר למשתכן. מחירים אלו היו זולים בצורה משמעותית מאזורים אחרים במרכז הארץ אך עדיין יקרים יותר מהערים החרדיות ביתר עילית ומודיעין עילית, שכן הקרקעות מעבר לקו הירוק היו זולות בהרבה מקרקעות המרכז, מה שהביא את הציבור החרדי לטעון כי מדובר במחיר מוגזם (טיברגר, 25.6.06). רק הזולות נוספות, שבוצעו באמצעות מתן מענקים של 30 אלף שקל לרוכשים, הוצאת מכרזים זולים יותר ומתן חסות של עמותות גרמו לתנועה המונית מבני ברק לאלעד. הסיוע הממשלתי לעיר ניתן כאמור בעקבות החלטת ממשלה, שקבעה כי אלעד נחשבת לאזור עדיפות לאומית, בשונה מיישובים אחרים בסביבתה הקרובה, במטרה לבסס את

העיר. עם ביטול ההטבות הושווה מעמדה של העיר לזה של שאר היישובים באזור. עוד נקבע בהחלטת הביטול, כי המשך סיווג היישוב כאזור עדיפות לאומית מפר את האיזון בין היישוב לסביבתו ובינו לבין יישובים אחרים באזור עדיפות לאומית (ריילי, 1999; זיו, 2000ב'; שפר, 2002).

חלק מהשיווק של אלעד לאוכלוסייה החרדית כלל את הדגשת מיקומה בקרבת בני ברק ופתיחתו העתידית של כביש מכבית (כביש מס' 471), המחבר את אלעד דרך צומת בר-אילן לבני ברק. כביש זה, המקשר את אלעד במהירות לעיר האם בני ברק, מאפשר נגישות לאזורים בהם עובדים ולומדים רבים מתושבי המקום. עוד הודגש כי תכנון העיר נעשה בהתאם לאופיו של הציבור החרדי בהתייחס למבנה הדירות, מוסדות הציבור, השטחים הירוקים וגני המשחקים (אע"א: משרד השיכון, 1998; שפר, 2002).

3.3.1.4.2 האוכלוסייה באלעד

כאמור, אכלוסה של אלעד החל בנובמבר 1998. מאז המשיכה העיר לצמוח בקצב מהיר, מהמהירים ביותר בישראל, כששיא האכלוס היה בשנת 2002, עת התווספו לעיר 2,000 משפחות חדשות (כ-4,700 נפש). גודל משק הבית הממוצע הוא 5 נפשות וקצב הגידול הרב שנתי הממוצע משנת 2003 הוא 10%. להלן אוכלוסיית אלעד משנת הקמתה, על פי נתוני העירייה ונתוני הלמ"ס:

בשנת 2007 מנתה אוכלוסיית אלעד כ-30,000 תושבים. כאמור מתעדת העיר לאכלס בתום בניינה בשטחים הקיימים כיום יותר מ-40,000 תושבים, ותקוות פרנסי העיר היא להגדיל ולהרחיב את שטחה בשנים הבאות, כדי לעמוד בביקוש הגדול של הזוגות הצעירים המגיעים להתגורר בהמוניהם באלעד. בימים אלו נדונה במשרד הפנים בקשת המועצה לספח לעיר שטחים נוספים (כ-15,000 דונם), שיגדילו משמעותית את אפשרות קליטת התושבים (קוק, 2007ב'; שפר, 2002; פרידמן, 2008).

טבלה 6: אוכלוסיית העיר אלעד, 1998-2007

שנה	גודל האוכלוסייה	אחוז גידול
1998	1560	
1999	4680	200%
2000	8320	78%
2001	10400	25%
2002	15100	45%
2003	18968	26%
2004	22600	19%
2005	25500	13%
2006	28600	12%
2007	30300	6%

(מקור: מועצה מקומית אלעד, 2005; הלמ"ס, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007א')

3.3.1.4.3 תתי הקהילות באלעד

בתחילת דרכה תוכננה אלעד כיישוב עירוני לאוכלוסייה בעלת צביון דתי (לא רק חרדי), והתאפיינה בשנותיה הראשונות באוכלוסייה מעורבת. בסקר שנערך על ידי משרד השיכון בשנת 1998 העידו 50% מן הנסקרים בעיר שהם חרדים, כאשר בשנת 2000 הצהירו זאת קרוב ל-70%. בין שני הסקרים הללו עלה אפוא באופן מובהק משקלם של החרדים. הקבוצה הדתית לאומית התמעטה עם השנים וחבריה נטו לנטוש את העיר שאופייה נעשה יותר ויותר חרדי (אע"א: משרד השיכון, 2000). בשנת 2006 היו בעיר ארבע קבוצות: חרדים ליטאים המהווים 24% מאוכלוסייתה, חרדים חסידיים – 20%, ספרדים

חרדים – 46% ודתיים לאומיים 10% (טיברגר, 25.6.06). הקבוצה החסידית כוללת את החסידויות ויז'ניץ, צאנז, סארט ויז'ניץ, ערלוי, צ'רנוביל, נדבורנה, ללוב, ברסלב (קבוצה גדולה של חוזרים בתשובה), סלונים, סלאנים, חב"ד, סאטמר וכלל חסידים (טיברגר, 25.6.06; קרויזר, 22.5.06). את הביטוי למגוון החוגי ניתן לראות גם בתוצאות הבחירות שנערכו למועצה המקומית בשנת 2004, אז נבחרו 13 חברי מועצה על פי החלוקה הבאה: 2 נציגים לציבור הדתי לאומי, 2 לכלל חסידי, נציג אחד לחסידות ויז'ניץ (הנחשבת לזרם החסידי החזק ביותר בעיר), 2 נציגים לציבור הליטאי ו-6 נציגים לש"ס. שהיא המפלגה השלטת (קרויזר, 22.5.06).

מבחינת הפיזור במרחב העירוני, האוכלוסייה הספרדית חרדית מתרכזת באזור הוותיק, אזור הכניסה לעיר, ברחובות בן זכאי, בן קסמא ואבטליון; האוכלוסייה הליטאית פזורה בכל העיר עם ריכוז ברחובות חוני המעגל, יהודה הנשיא ופנחס בן יאיר; החסידים מרוכזים ברחובות רבי מאיר, יהודה הנשיא, יהונתן בן עוזיאל (שכונה מובדלת של ויז'ניץ), רשב"י ורשב"ם. מרבית האוכלוסייה הדתית לאומית מרוכזת אף היא בכניסה לעיר (דהרי, 27.3.06; כהן, 25.6.06; טיברגר, 25.6.06; קריספל, 1.5.06).

אלעד מורכבת מפסיפס של חוגים חרדיים, אולם בשונה משאר הערים החדשות בה רוב לספרדים (אפרתי, 14.8.06). הרכב האוכלוסייה באלעד, גם מתוקף האוכלוסייה הראשונית שהגיעה אליה וגם מתוקף השלטון הספרדי-ש"סי בעיר, הוא פתוח יותר מערי הפרוור האחרות. בעיר קבוצות גדולות של בעלי תשובה (בקרב חב"ד, ברסלב ובקהילה הספרדית) וקבוצות שאינן חרדיות (דוגמת דתיים לאומיים) (כהן, 3.4.06). כניסתה של אוכלוסייה חסידית סגורה יותר ואוכלוסייה ליטאית נוספת יוצרת בשנים האחרונות לא מעט חיכוכים בין החוגים השונים על רקע של תפיסות עולם, אורח חיים, שלטון ואופן הקצאת המשאבים למוסדות חינוך וציבור (אפרתי, 14.8.06; קוק, 2007ב). כך, כתוצאה מהאופי השונה של הקבוצות המרכיבות אותה וכתוצאה מאופי הקבוצה השלטת, יש בעיר לאורך השנים חוסר יציבות פוליטית שאיננה מתבטאת דווקא בחילופי שלטון רבים אלא במאבקים קשים מתחת ומעל פני השטח (קרויזר, 22.5.06).

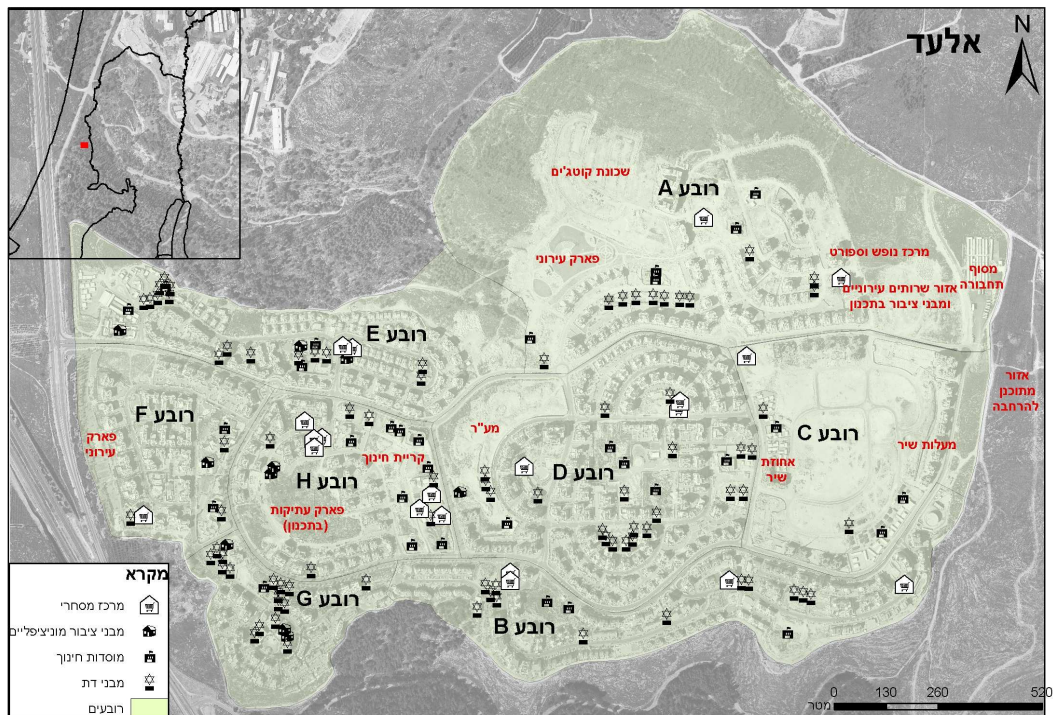
3.3.1.4.4 תוכנית העיר אלעד

עם ההחלטה על הקמת אלעד הכין משרד השיכון תכנית מתאר ליישוב דתי-חרדי על שטח של 2,700 דונם בהיקף של 8,000 בתי-אב וביעד אוכלוסייה של 40,000 נפשות. תוכנית זו חילקה את העיר לשני חלקים עיקריים – מזרח ומערב או "העיר התחתונה" ו"העיר העליונה". בתוך שני חלקים אלו נחלקת העיר לשמונה רבעים המסומנים באותיות לוועזיות מ-A ועד H, ובכל רובע ניתן מענה למבני ציבור, מבני חינוך ובאופן חלקי לשרותי מסחר (ראה מפה 18).

תכנית המתאר הגדירה במרכז היישוב שני שטחים גדולים: האחד – קריית החינוך בהיקף של 30,000 מ"ר בנוי, בה על פי התפיסה היו צריכים להשתכן מוסדות חינוך מסוגים שונים ובעיקר מוסדות להשכלה גבוהה, והשני – המע"ר, מרכז עסקים ראשי בהיקף של 70,000 מ"ר בנוי, בו היו אמורים להיות מרוכזים חיי המסחר והשירותים של העיר. במזרח העיר, בקצה היישוב ולא בסמיכות לשכונות המגורים, הגדירה התכנית המפורטת שטח בהיקף של 150 דונם לשירותים עירוניים, שטח שאמור היה לכלול בתוכו את המבנים של שרותי-החרום (משטרה, מד"א כיבוי וכו') בית עלמין ושטח למבני מלאכה ומסחר. בתכנון העיר הושם דגש רב על שטחים ציבוריים פתוחים והם מסימניה הבולטים של אלעד. פארק גדול המשתרע על שטח של 40 דונם מהווה מוקד משיכה לתושבי העיר, כשהאמפי-פארק

הממוקם בו משמש לאירועי ענק בחגים, מועדים וימי פגרה. בתכנית המתאר של אלעד נקבע עקרון המיושם בעקביות, לפיו כל המבנים בעיר יצופו אבן. עקרון זה מקנה חזות ייחודית לעיר. הבניינים בעיר נבנו כבתי חצר ובתוך כל מתחם יש דשא קטן ומתקנים לילדים (קריספל, 1.5.06).

מפה 18: מפת העיר אלעד, 2006

(מקור: בלובשטיין, 2006א')

בתכנון של אלעד ניסו גורמי השלטון ללמוד מהטעויות שנעשו בהקמת שתי הערים החרדיות ביתר עילית ומודיעין עילית, ובמסגרת הפרוגרמה הראשונית הוקצו שטחים למוסדות ציבור על פי מפתח המתאים לאוכלוסייה החרדית, דהיינו יותר שטחים למוסדות דת ולמוסדות חינוך (בנפרד לבנים ובנות ולזרמים השונים מהאוכלוסייה החרדית). הפרוגרמה למוסדות ציבור התבססה על גודל משפחה של 5 נפשות. אך כבר במחקר של חברת גאוקרטוגרפיה עבור משרד השיכון בשנת 2000 נמצא כי גודל המשפחה הממוצע באוכלוסייה החרדית 5.54. עקב כך ניתן היה להעריך כי האוכלוסייה שנקלטה (ונקלטת) ביישוב, המורכבת ברובה מזוגות צעירים שנישאו לא מכבר, תגדל בשנים הקרובות בקצב מואץ ותזדקק למוסדות ציבור רבים (אע"א: משרד השיכון, 2000).

אלעד היא העיר החרדית החדשה היחידה באזור המרכז בסמיכות למרכז החרדי הגדול בבני ברק. עובדה זו, יחד עם מחירי דירות נמוכים יחסית לבני ברק ופתח-תקווה, היוותה אבן-שואבת לזוגות צעירים מהמגזר החרדי שרק נישאו (אע"א: משרד השיכון, 2000).

בתפיסה החרדית האשכנזית נתפסת אלעד כ"כבשה השחורה" של הערים החרדיות ומדורגת נמוך בהיררכיה החרדית בעיקר בשל צביון אוכלוסייתה המגוונת. למרות מיקום טוב יחסית באזור המרכז והגיבוי הממלכתי לו זכתה נהפכה אלעד דווקא לדוגמה שלילית בתכנון ויישום עיר חרדית. בשנים האחרונות הוזכרה העיר בתקשורת דווקא בהקשרים פליליים, בעיות סביב נוער שוליים ובעיות נוספות. את הסיבה לכך תולים החרדים בהיעדר "הליכי ברירה" (ועדות אכלוס) בקהלים אשר הגיעו למקום (בר

אלי, 2007; זלצמן, 27.6.06; שוינגר, 8.6.06). הציבור הספרדי הלך והתחזק בעיר ללא חשש מפני עמותות אשכנזיות וועדות אכלוס, אותם גופים אשר עוצרים את הכניסה הספרדית לערים החדשות האשכנזיות, כדוגמת מודיעין עילית (הליטאית) וביתר עילית (החסידית). רבים מהקבוצות האשכנזיות מעדיפים לחיות בערים בעלות הגוון האשכנזי אליטיסטי, אך יש לציין שבמידה שאלעד תהיה רק ספרדית סביר שגם הקבוצות הספרדיות החזקות (בוגרי הישיבות הליטאיות) ירצו לעזוב אותה (טיברגר, 25.6.06; קרויזר, 22.5.06). יחד עם זאת מהווה אלעד פתרון דיור זול וקרוב לבני ברק עבור כל הקבוצות החרדיות, גם אלו האשכנזיות (כהן, 25.7.06; טיברגר, 25.6.06; פארוור, 12.3.06; זיסמן, 4.5.06).

ייחודה של אלעד אל מול הערים החדשות האחרות הוא במעמדה הסוציו-אקונומי הגבוה יחסית (בעיקר בזכות אוכלוסיית בעלי התשובה והדתית לאומית), בזיקתה החברתית והכלכלית לבני ברק, המושפעת כמובן מהקרבה הגיאוגרפית, במבנה החברתי של אוכלוסייתה ובשלטון המוניציפאלי הספרדי-חרדי.

נכון לשנת 2008 עתודות הקרקע של אלעד הולכות ונגמרות (ממזרח הקו הירוק וגדר, מדרום שטח של צה"ל, ממערב ומצפון כביש 6 וקווי מתח גבוה) (כהן, 3.4.06). בראשית 2008 מינה שר הפנים ועדת גבולות לשם בדיקת אפשרויות להרחבתה של העיר. לטענת ראש העיר, צביקה כהן, נושא הרחבת הגבולות הוא אבן נגף להתפתחותה של אלעד. מדובר בעיקר על שטחים עבור אזורי תעשייה, שטחים שהם קריטיים להתפתחותה הכלכלית של העיר. ההרחבה המדוברת היא בשטחים המשמשים שטחי אש של הצבא, אך צה"ל לא משתמש בהם בגלל הקרבה לאזור מגורים וסביר שגם לא ישתמש בהם בעתיד. נושא הרחבת הגבולות נמצא בימי כתיבת המחקר על שולחנם של משרדי הביטחון, השיכון והפנים (שפר, 2002; פרידמן, 2008).

3.3.2 הערים החרדיות החדשות – מאפיינים, מערכות יחסי גומלין ותפיסת המרחב

כפי שכבר צוין בניתוח המרחבים הגיאוגרפיים השונים בפרק הקודם – למבנה הקהילתי של החברה החרדית יש השפעה רבה על יחסי הגומלין בין הריכוזים השונים – מוסדות חינוך משותפים, אירועים משותפים, תשתיות ייעודיות משותפות, קשרים עם הרבנים ועוד. כל אלו משפיעים על מערכות היחסים בין ריכוזים שונים בתוך המרחב ומחוצה לו, ובעיקר לכיוון ובתוך המרכז החרדי, שכן בו מרוכזת עיקר ההנהגה החרדית על קהילותיה ותשתיותיה.

מטרת תת פרק זה היא לבחון את מאפייניהם המרחביים של גורמים משפיעים אלה בקרב האוכלוסייה החיה בערים החרדיות החדשות, תוך כדי בחינת אופיו של משק הבית החרדי בערים אלו, אפיון סוגי ומקומות התעסוקה של תושביהן, בחינת הרגלי הצריכה בתחומים שונים, בחינת יחסי הגומלין בין היישובים החרדים (הוותיקים והחדשים) בנושאי חינוך, השכלה תורנית, תחבורה, תעסוקה, צרכנות, מערך שירותים קהילתיים ומנהיגות רבנית ומנהלית ובדיקת יכולתן העצמאית של הערים החרדיות החדשות לספק לתושביהן מענה למרבית צורכיהם הבסיסיים והעירוניים.

ממצאי תת פרק זה מבוססים על סקר בקרב כ-1,200 נחקרים, שנערך במהלך חודשים פברואר-אפריל 2007 בארבעת הערים החדשות (ראה נספח ב'), ואשר גובה באיסוף נתונים ארכיוניים, באיסוף נתונים כמותיים ואיכותיים מדו"חות סטטיסטיים רשמיים ובראיונות עומק עם גורמי השפעה מקרב הקהילה החרדית בישראל בכלל ובערים החדשות בפרט. כמו כן נערכה סדרת סיורים בערים החדשות לבחינת השטח אל מול הנתונים שנמצאו.

בנתוני הלמ"ס משנת 2004-5 נמצא, שעיקרה של ההגירה במרחב החרדי כוונה למרכז הארץ, לערים החרדיות החדשות מודיעין עילית, רמת בית שמש, ביתר עילית ואלעד (ראה מפות 7 19, ראה נספח ח'), וזו גם תמונת המצב נכון לשנת 2007-2008. המשפחות בכל הערים החרדיות החדשות הגיעו בעיקר מבני ברק (22%) ומירושלים (42%), אך גם ממקומות נוספים (ראה טבלה 7). תושבי ביתר עילית ורמת בית שמש הגיעו בעיקר מירושלים, ואילו תושבי אלעד הגיעו מבני ברק (33%), מפתח תקווה (11%) וממגוון יישובים אחרים (43%). אל מודיעין עילית הגיעו אחוזים דומים מירושלים (38%) ומבני ברק (32%) הודות למיקומה בין שתי ערים אלו, על "קו פרשת המים" הגיאוגרפי. ברמת בית שמש התיישבה קבוצה גדולה יותר (5%) של "חוצניקים" (עולים מחו"ל) מאשר בערים האחרות. הוותק הממוצע ביישוב כמעט ותואם את סדר הקמת היישובים (ראה טבלה 7).

מטבלה 7 נראה כי הסיבה העיקרית למעבר לערים החדשות (46%) היא כלכלית: מצוקת דיור, יוקר המחייה ויוקר הדירות בעיר הקודמת, לעומת מחירי דיור נוחים בעיר הנוכחית. בעיקר בולטת סיבה זו בקרב תושבי ביתר עילית (53%). דרבון ההורים להתיישב באחת הערים החדשות לאחר החתונה הינו הגורם השני בחשיבותו למעבר (15%), ובמיוחד בולטת סיבה זו בקרב תושבי מודיעין עילית (22%), אולי מפאת אופייה הליטאי, קבוצה שבה להורים חלק נכבד בהחלטה והוצאה לפועל של רכישת הדירה ומיקומה בתוך הסדר השידוכים. כמעט באותו משקל, חשוב לתושבים לגור בסביבה בה יש את אותה קבוצה דתית-חוגית (13%). משקל סיבה זו והבאות, דומה בין הערים החדשות השונות: המגורים ב"יישוב צעיר" (7%), המלצת חברים (6%), קרבה למשפחה (5%), שירותי קהילה ענפים (4%) ומקום עבודה (4%).

טבלה 7: מקום מגורים קודם של תושבי הערים החרדיות החדשות וסיבות המעבר לעיר החדשה, 2007

רמת בית שמש	אלעד	מודיעין עילית	ביתר עילית	כלל המדגם		
56%	11%	38%	65%	42%	ירושלים	מקום מגורים קודם
12%	33%	32%	7%	22%	בני ברק	
	11%	2%		3%	פתח תקווה	
5%	2%	2%	3%	3%	חולון	
27%	43%	26%	25%	30%	אחר*	
7.7	4.5	6.1	6.9	6.3	(בשנים)	ותק ביישוב הנוכחי
רמת בית שמש	אלעד	מודיעין עילית	ביתר עילית	כלל המדגם	סיבות המעבר לעיר החדשה	
46%	39%	44%	53%	46%	מצוקת דיור, יוקר מחייה ודירות ביישוב הקודם, מחירי דירות נוחים בעיר הנוכחית	
14%	13%	22%	11%	15%	ההורים שלחו	
15%	16%	11%	10%	13%	חברה מאותה קבוצה דתית	
6%	11%	7%	4%	7%	יישוב צעיר	
3%	10%	4%	9%	6%	המלצת חברים	
7%	3%	4%	6%	5%	קרבה למשפחה	
2%	4%	6%	3%	4%	שירותי קהילה ענפים	
6%	4%	2%	2%	4%	מקום עבודה	

* בשל הפיזור הרב של היישובים מהם הגיעו תושבי הערים החדשות, לא נערך כאן פירוט. בין היתר מדובר על נתניה, אשדוד, רחובות, תל אביב וצפת.

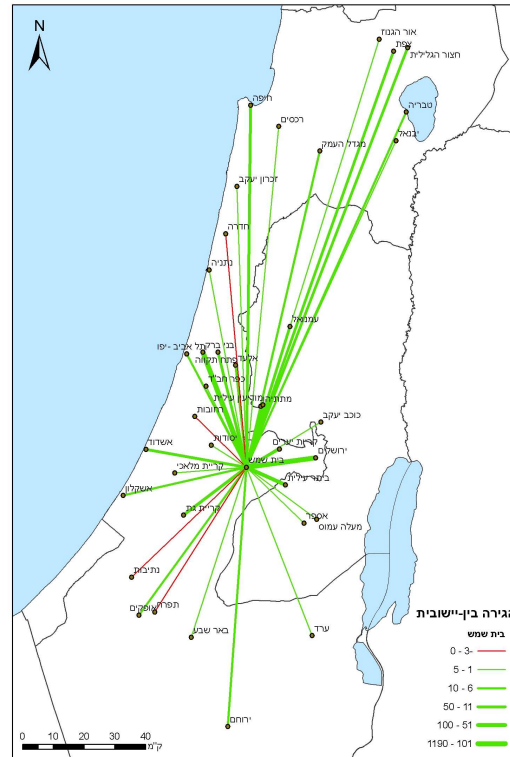
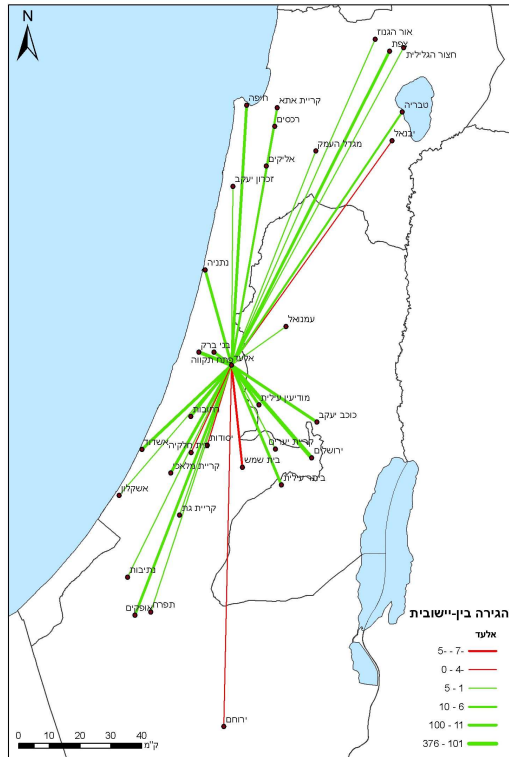
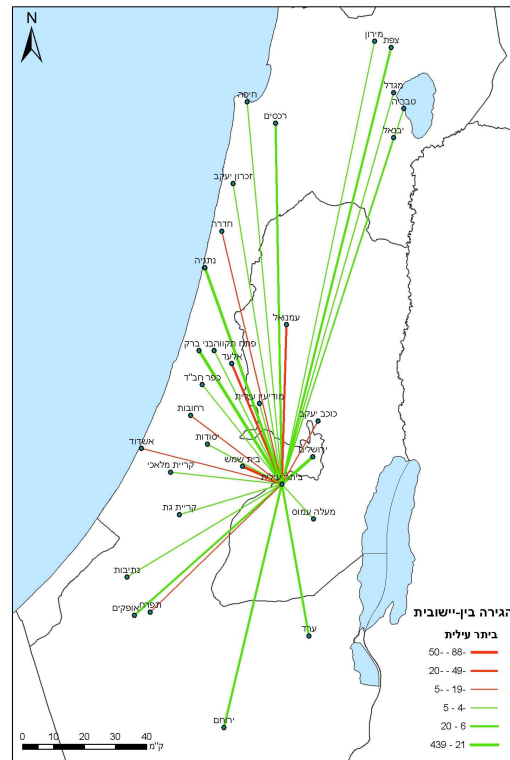
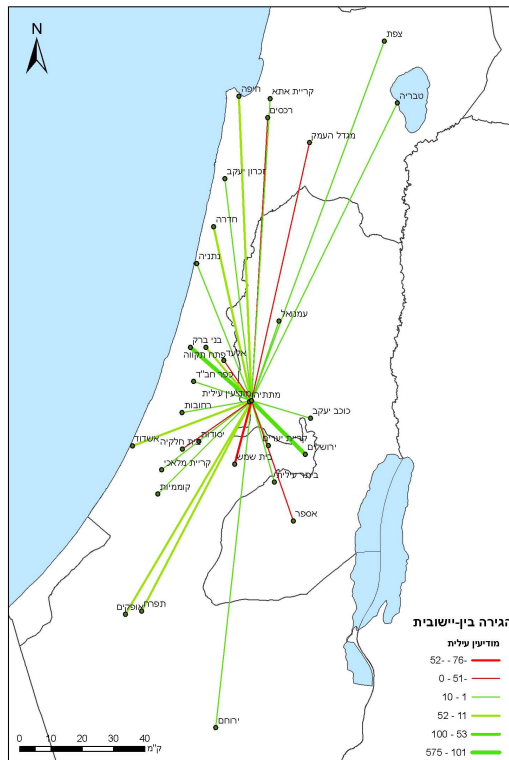
מפות 19 מציגות את מאזן ההגירה לארבעת הערים החרדיות החדשות נכון לשנת 2004-5. המפות, המבוססת על עיבוד נתונים ייעודי מקבצי הגירה של אגף דמוגרפיה ואוכלוסייה בלמ"ס, מציגות את תמונת ההגירה בין היישובים החרדיים במספרים מוחלטים.

במפות 19 ניתן לראות שהערים החדשות הן יעד להגירה, שכן בארבעתן מוצג מאזן הגירה חיובי (ראה נספח ח'). נתון מעניין הוא תחלופת התושבים בין הערים החדשות עצמן, כאשר נמצא שרמת בית שמש מהווה באופן מובהק יותר יעד להגירה עבור תושבים מביתר עילית ומודיעין עילית. ייתכן ועתודות הקרקע שלה, מיקומה בין ירושלים לבני ברק בתוך שטחי הקו הירוק. מגוון החוגים והקהילות הגרות בה והפיכתה ל"עיר חרדית" עם השנים – מחזקים את מיצובה כמוקד הגירה גם עבור ערים אלו, המהוות יעד הגירה חזק בפני עצמן (ראה מפות 19, ראה נספח ח').

בתחילת דרכה היוותה ביתר עילית (הוותיקה יותר) אלטרנטיבה להתיישבות בקרב הרוכשים החרדיים בבית שמש. הסיבות העיקריות להיסוס ברכישת דירה ברמת בית שמש באותה התקופה היו הריחוק היחסי מן הקהילה (בירושלים) והצורך להתמודד עם אוכלוסיית העיר המעורבת. עם זאת, רכישה מאורגנת – במקרים רבים בעמותות – וקבוצות גיבוש לצורך רכישת דירות גברה על החסמים בקרב הרוכשים הראשוניים והאחוז בקרבם ששקלו לקנות דירה במקומות אחרים היה נמוך יחסית (אמ"ש: משרד השיכון, 1998ב'). נתונים דומים נמצאו בסקר שערכו דגני ודגני (2004), בו נטען ששני שליש מהתושבים בביתר עילית כלל לא התלבטו לפני המעבר לישוב. הסיבה העיקרית עבור אלו שכן התלבטו היתה המיקום בשטחים והקרבה ליישובים הערביים. בין הסיבות הנוספות שצוינו היו המרחק ממרכז הארץ ומירושלים, אשר יחד עם היותו קצר באופן יחסי עדיין נתפס בקרב חלק מהציבור כמרחק משמעותי. אלו שכן חיפשו ביישובים אחרים עשו זאת בעיקר בבית שמש, בירושלים, באלעד, במודיעין עילית ובתל ציון (דגני ודגני, 2004).

ממצאי המחקר מצביעים גם על מעבר של דור הורים, העוזב בעקבות הדור הצעיר, אם בשל הקושי להישאר מנותקים מהמשפחה הצעירה ואם בשל הצורך לעזור לזוג הצעיר בגידול הילדים. מעבר זה מאפיין בעיקר את דור ההורים מקרב כלל הקהילות החרדיות ברחבי הארץ ופחות את האוכלוסייה המבוגרת מהריכוזים הוותיקים בבני ברק וירושלים (כהנר, 2005; בר אלי, 2007א'; קדם, 2008ב').

מפה 19: מאזן ההגירה בערים החרדיות החדשות, במספרים מוחלטים, 2004-5

(מקור: הלמ"ס (2005ב'). קובץ הגירה בין יישובים חרדיים נבחרים 2004-2005. ירושלים: הלמ"ס)

3.3.2.1.2 המאפיינים הדמוגרפים של אוכלוסיית הערים החרדיות החדשות

כפי שניתן לראות בטבלה 8, משקי הבית בערים החרדיות החדשות מורכבים מצעירים (60% מהם בגילאי 25-34) רובם המכריע (91%) נשואים עם ילדים ובעלי משפחות גדולות (46% מונות 6 נפשות ויותר).

חתך הגילאים בערים אלו דומה, ומשקף נאמנה הן את גילן של הערים והן את היותן יעד לאוכלוסייה חדשה לאורך השנים. במודיעין עילית קבוצת בני 18-34 מהווה כ-65% מהבוגרים בעיר, אחוז גבוה בהשוואה ליתר הערים, שכן בשל מיקומה בין בני ברק ולירושלים ועתודות הדיור בה מהווה העיר לאורך כל השנים יעד להגירה לאוכלוסייה הצעירה מהערים הוותיקות. לעומתה, ברמת בית שמש האוכלוסייה מבוגרת יותר וקבוצת גיל זאת מהווה רק כ-57%, נתון המושפע מזמן הקמתו של המרחב החרדי בעיר ומעצם היותו יעד לאוכלוסייה של "משפרי דיור" – משפחות מבוגרות יותר עם ילדים המחפשות דירה גדולה יותר בפרוור המוזל.

שיעורי **המצב המשפחתי** דומים בין הערים: 91% נשואים עם ילדים, 5% נשואים בלי ילדים, כ-3% רווקים ו-1% אלמנים/ות או גרושים/ות עם ילדים. מדובר בערים חדשות אליהן נוטות לעבור משפחות צעירות בתחילת דרכן, לכן גם אחוז הגרושים נמוך. כמו כן, על פי נתוני הלמ"ס, אחוז הגירויים בחברה החרדית נמוך ביותר ובשנת 2004 עמד על 1.5%, לעומת כ-30% ויותר בחברה הכללית.

מספר הנפשות במשק הבית גבוה יחסית: ב-46% מהבתים יש 6 נפשות ומעלה. ברמת בית שמש אף מדובר על 60%, והסיבות לכך יכולות להיות נעוצות בקיומן בעיר של קהילות חרדיות קיצוניות יותר ממאה שערים, בהן כמות המשפחות מרובות הילדים גדולה יותר, ובעצם היותה יעד גם עבור "משפרי הדיור". לעומתה, באלעד רק 35% מהבתים הם בעלי מספר נפשות דומה, וייתכן שהסיבה לכך נעוצה באוכלוסייתה המגוונת והלא חרדית גרידא ובהיותה העיר הצעירה ביותר. עם "התבגרותה" סביר שמספר הילדים לתא משפחתי יילך ויעלה בה.

נתוני **ארץ המוצא** מראים שכמחצית (54%) מראשי המשפחות בערים החדשות הינם ילידי ישראל להורים ילידי הארץ, כ-29% ממוצא מערבי (הם או אביהם נולדו באירופה או אמריקה) וכ-17% ממוצא מזרחי (הם או אביהם נולדו באפריקה או אסיה). ביתר עילית ומודיעין עילית דומות מבחינת הרכב המוצא של תושביהן: יותר ילידי הארץ לאב יליד ישראל מאשר הערים האחרות (58% ו-59% בהתאמה) אולם לא בהפרש ניכר, כשליש (30%) ממוצא מערבי, והיתר ממוצא מזרחי (12% ו-11% בהתאמה). באלעד, לעומתם, בולט המוצא המזרחי (29%), וברמת בית שמש בולט המוצא המערבי (34%). נתון זה מחזק את ממצאי המחקר הקודמים, בהם נמצא שמבין ארבעת הערים אלעד היא בעלת הגוון הספרדי-מזרחי הבולט יותר ורמת בית שמש היא בעלת אחוז האוכלוסייה ה"חוצניקית" הגבוה ביותר. השאר מאופיינות כערים אשכנזיות.

מבחינת **השתייכות לזרם חרדי**, בקרב תושבי הערים החדשות ככלל, קיים אחוז גבוה יותר (38%) של משתייכים לזרם הליטאי, מעט פחות (30%) לזרם החסידי, כרבע (25%) לזרם הספרדי-חרדי, והיתר (7%) מגדירים עצמם כ"חרדים לא מזוהים" וכחרד"לניקים (חרדי לאומי). **מודיעין עילית** בולטת באופייה **הליטאי** (64%), **ביתר עילית** באופייה **החסידי** (49%) ו**אלעד** באופייה **הספרדי** (39%). ברמת בית שמש יש ייצוג של שלושת הקבוצות אך היא יותר ליטאית (35%) וחסידית (33%) מאשר ספרדית (20%). ממצאים אלו מחזקים את אלו שבתת הפרק הקודם, בו אופיינו בהרחבה תתי הקבוצות המרכיבות את אוכלוסיית הערים החרדיות החדשות.

טבלה 8: המאפיינים הדמוגרפיים של תושבי הערים החרדיות החדשות, 2007

רמת בית שמש	אלעד	מודיעין עילית	ביתר עילית	כלל המדגם		
10%	15%	21%	23%	17%	18-24	קבוצת גיל
57%	62%	65%	55%	60%	25-34	
27%	16%	12%	16%	18%	35-44	
5%	5%	2%	4%	4%	45-54	
1%	2%		2%	1%	55-64	
48%	50%	59%	58%	54%	ישראל*	ארץ מוצא
34%	21%	30%	30%	29%	אירופה / אמריקה**	
18%	29%	11%	12%	17%	אפריקה / אסיה***	
94%	94%	92%	88%	91%	נשוי עם ילדים	מצב משפחתי
3%	4%	5%	6%	5%	נשוי בלי ילדים	
3%	1%	2%	5%	3%	רווק	
	1%	1%	1%	1%	אלמן / גרוש עם ילדים	
5%	5%	6%	7%	6%	1-2	מספר נפשות במשק בית
16%	37%	33%	30%	29%	3-4	
19%	23%	21%	13%	19%	5	
40%	22%	28%	33%	31%	6-7	
17%	12%	9%	14%	13%	8-10	
3%	1%	3%	3%	2%	11 ומעלה	
35%	25%	64%	19%	38%	ליטאי	זרם
33%	24%	15%	49%	30%	חסידי	
20%	39%	18%	28%	25%	ספרדי חרדי	
12%	12%	3%	4%	7%	חרדלניק / חרדי לא מזוהה	

(סקר ייעודי בארבעה הערים החדשות, יולי 2007)

* המשיב או אביו ילידי ישראל

** המשיב או אביו ילידי אירופה או אמריקה

*** המשיב או אביו ילידי אפריקה או אסיה

3.3.2.1.3 המאפיינים הסוציו-אקונומיים של אוכלוסיית הערים החדשות

בערים החדשות אחוזי הבעלות על דירה גבוהים: 60% עם משכנתא 23% ללא משכנתא ורק 16% חיים בשכירות. אחוזי הבעלות על דירה עם משכנתא גבוהים יותר (65%) בביתר עילית וברמת בית שמש מאשר בערים האחרות. מודיעין עילית בולטת מבין הערים בבעלות על דירה ללא משכנתא (32%), ובכך מדגישה את אופייה הליטאי, בו מקובל שההורים רוכשים את הדירה למען השידוך, גם אם מצבם הכלכלי לא טוב (ראה סעיף 3.3.2.1.1). אחוזי השכירות הפרטית והממשלתית גבוהים יותר באלעד (22%) מהערים האחרות, ממצא המדגיש את אופייה הספרדי, בו מקובלת שכירת דירות יותר מאשר בזרמים האחרים.

מבחינת הכנסות, כשליש (34%) מרוויחים בין 2,000-4,000 ₪ בחודש ושליש נוספים (32%) מרוויחים בין 4,000-6,000 ₪ בחודש. 10% מרוויחים מתחת ל-2,000 ₪ בחודש, והיתר (24%) מעל 6,000 ₪. אחוזים אלו דומים בערים השונות, אולם חשוב לציין כי חלקם של בעלי הכנסה של 6,000 ₪ ומעלה בחודש נמוך במודיעין עילית (18%) ביחס לערים האחרות, וייתכן שהסבר לכך הוא בהיותה עיר בעלת אוכלוסיית אברכים גדולה. דבר נוסף אותו יש לקחת בחשבון הוא נושא ההכנסות הבלתי מדווחות בתוך הכלכלה הפנימית החרדית ("הכלכלה השחורה"). דרך פרנסה זו, הכוללת כפי שראינו מערך כלכלי

שלם של מכירות בבתים, מקובלת ביותר במגזר החרדי ומהווה מקור פרנסה משמעותי ולא מדווח במשק הבית החרדי וגם בערים החדשות (ראה דיון בסעיף 3.3.2.4.5).

מבחינת הוצאות, כמעט מחצית (47%) מוציאים עד 4,000 ₪ בחודש, מעל שליש (36%) מוציאים בין 4,000-7,000 ₪ בחודש, והיתר (17%) מוציאים מעל 7,000 ₪ בחודש. חלוקה זו דומה בין הערים, אולם במודיעין עילית אחוז נמוך יותר (9%) של בעלי רמת ההוצאה הגבוהה ביותר, ואחוז גבוה יותר (56%) של רמת ההוצאה הנמוכה ביותר. לעומת זאת, ברמת בית שמש (22%) ובאלעד (21%) יש אחוזים גבוהים יותר של בעלי רמת ההוצאות הגבוהה יותר.

טבלה 9: מאפיינים סוציו-אקונומיים של תושבי הערים החדשות, 2007

רמת בית שמש	אלעד	מודיעין עילית	ביתר עילית	כלל המדגם		
65%	58%	53%	65%	60%	בעלות עם משכנתא	בעלות על דירה
22%	20%	32%	17%	23%	בעלות ללא משכנתא	
9%	19%	13%	15%	14%	שכירות פרטית	
2%	3%	1%	1%	2%	שכירות ממשלתית*	
2%		1%	2%	1%	בבעלות בני משפחה	
64%	58%	76%	69%	68%	אוטובוס	אמצעי תחבורה מחוץ לעיר
27%	36%	16%	22%	25%	רכב פרטי**	
6%	2%	3%	2%	3%	מונית	
3%	4%	4%	7%	4%	טרמפ / נסיעה עם חברים	
10%	10%	13%	8%	10%	עד 2,000 ש"ח	רמת הכנסות***
32%	29%	39%	36%	34%	2,001-4,000 ש"ח	
32%	33%	30%	33%	32%	4,001-6,000 ש"ח	
10%	16%	9%	13%	12%	6,001-8,000 ש"ח	
16%	12%	9%	10%	12%	מעל 8,001 ש"ח	
7%	11%	12%	5%	9%	עד 2,000 ש"ח	רמת הוצאות****
16%	17%	19%	16%	17%	2,001-3,000 ש"ח	
16%	22%	25%	20%	21%	3,001-4,000 ש"ח	
19%	18%	26%	21%	21%	4,001-5,500 ש"ח	
20%	11%	9%	20%	15%	5,501-7,000 ש"ח	
10%	7%	4%	7%	7%	7,001-8,500 ש"ח	
12%	14%	5%	11%	10%	מעל 8,501 ש"ח	

(סקר ייעודי בארבעה הערים החדשות, יולי 2007)

* עמידר, פרזות וכו'

** כלומר, הרכב בבעלות המשיב/ה

*** בהנחה שהכנסה החודשית הממוצעת למשפחה בישראל היא 5,500 ₪; אחוזי התשובות מתוך אלו שהסכימו לענות על השאלה.

**** ההוצאה הכוללת לצריכה שוטפת בחודש. אחוזי התשובות מתוך אלו שהסכימו לענות על השאלה.

תחום נוסף הנחשב למשמעותי ביותר בהיבט המרחבי והכלכלי בניתוח האוכלוסייה החרדית בפרוורים הומוגניים הוא התחבורה הציבורית (ראה תת פרק 3.1.3). כפי שעולה מהנתונים בטבלה 9, קיימת תלות גבוהה בשירותי התחבורה הציבורית, היות ש-68% מדווחים כי משתמשים באוטובוסים, ורק ל-25% רכב בבעלות משפחתית. במודיעין עילית ניכרת יותר ההשענות על אוטובוסים (76%) ובאלעד פחות (58%), שכן יש בה יותר משפחות בעלות רכב פרטי (36%) מאשר בערים האחרות. מבדיקה מגדירת, עולה כי יותר נשים (70%) מגברים (66%) נוטות להשתמש באוטובוסים. אולי ההסבר לכך הוא

האפשרויות האחרות שיותר זמינות לגברים מאשר לנשים, כמו נסיעה משותפת עם חברים או בטרמפ (7%). שיעורי השימוש במונית או ברכב פרטי דומים.

לסיכום כלל המאפיינים שנסקרו לעיל, ניתן לציין כי בסך הכל פרופיל האוכלוסייה בערים החרדיות החדשות דומה בחלק גדול מן הפרמטרים: מרבית התושבים הגיעו מבני ברק ומירושלים, מרביתם באותן שכבות גיל צעירות, עם משפחות בשלב גדילתן. גם המאפיינים הכלכליים והסוציו-אקונומיים דומים ברוב המקרים. עם זאת, מבדיקת המאפיינים החברתיים ניתן גם להבחין באופייה הייחודי של כל אחת מהערים: אלעד מורכבת מקבוצה גדולה של יוצאי עדות המזרח ובה אחוז גבוה יותר של המשתייכים לזרם חרדי-ספרדי, תושבי רמת בית שמש ממוצא מערבי ומרביתם משתייכים לזרם הליטאי והחסידי, בביתר עילית בולטת ההשתייכות לזרם החסידי ומודיעין עילית מאופיינת באוכלוסייתה הליטאית.

3.3.2.2 מערכות החינוך בערים החרדיות החדשות

מספר מוסדות החינוך בכל יישוב ומידת היותם יעד לתלמידי חוץ משקפים במידה רבה את הוותק, הגודל והעוצמה של ריכוז חרדי ביחס לשאר הריכוזים האחרים בהיררכיה היישובית החרדית. הערים החרדיות החדשות הולכות וגדלות בקצב מהיר ביותר בשנים האחרונות ונבנים בהן מוסדות לימוד רבים הן עבור הילדים בגילאים הצעירים והן עבור אוכלוסייתן הבוגרת (ראה פרק 3.3.1). חלק זה יבחן האם יש מתאם בין גודלן המספרי במדרג היישובי חרדי לבין מיצובן כיעד בעל מוסדות חינוך המושך אוכלוסייה חיצונית להן. כחלק בבחינת "התבגרותן" התשתיתית-מוסדית ייבדק גם עד כמה נותנים מוסדותיהם מענה לאוכלוסיית התלמידים היוצאת מקרבן, בעיקר עבור התלמידים הבוגרים בגילאים שמעל 17.

איכות החינוך היא אחד המשתנים החשובים בשיקולי מיקום של משפחות צעירות, גם במגזר החרדי. מובן אפוא שהאוכלוסייה הצעירה שבאה להתיישב בערים החדשות מצפה לשירותי חינוך ברמה נאותה. מצב זה טומן בחובו מאבקים על הקצאות חינוך, כאשר כל קבוצת משפחות צעירות שתגיע ליישוב תדרוש מיד את תלמודי התורה ובתי הספר שיתאימו לילדיה, וזאת כאשר משאבי העיריות מצומצמים (שלמה, 1997) (ראה הרחבה בתת פרק 3.3.3.1).

בערים החרדיות החדשות – אשר כ-60% מאוכלוסייתן בגילאי חינוך (0-18) ונמצאות עדיין בתהליכי אכלוס מהירים – מערכת החינוך היא אחד האתגרים המשמעותיים והרגישים הניצבים בפני פרנסיהן. היה ברור שבערים אלו תוקם מערכת חינוך חרדית, אולם בארבעתן נמצא שהרכבה המדויק והיקפה לא תואמים את ההערכות של הרשויות המתכננות, ובכולן קיים מחסור חמור במוסדות חינוך (אע"מ: מועצה מקומית מודיעין עילית, 2003; קריספל, 1.5.06; יצחקי, 2008).

על אף הקשיים הרבים, מערכות החינוך בערים החדשות הולכות ומתחזקות (ראה נספח יב). פעילותה האינטנסיבית של עיריית **ביתר עילית** הביאה לבניית כ-450 כיתות חדשות בשש השנים האחרונות ובעת עריכת המחקר קיימת בה מערכת חינוך ענפה ומוסדות תורה רבים (קדם, 2007א'; תיק, 12.6.07; אע"ב: עיריית ביתר עילית, 2007ג', 2007ד'). תמונה דומה מתקבלת גם עבור מערכת החינוך **במודיעין עילית** (עולם התורה, 2008; אע"מ: מועצה מקומית מודיעין עילית, 2006ב'; קדם, 2008ב'; אא"ק: איזק, 6.1.206). מערכת החינוך החרדית **בבית שמש**, הכוללת אף היא מגוון רחב של מוסדות, מהווה למעשה רוב על פני מערכת החינוך הכללית ושיעור התלמידים החרדיים מכלל התלמידים במוסדות

החינוך בה ועומד על 60%, נכון לזמן כתיבת מחקר זה (קאהן, 2006). (קאהן וזיסמן, 2005; קאהן, 2004; עולם התורה, 2008; עיריית בית שמש, 2006; שמשפון, 2006; סגל, 17.6.06). במערכת החינוך **באלעד** יש מוסדות חינוך רבים לחוגים השונים (קאהן וזיסמן, 2005; קריספל, 1.5.06; ממליה, 29.6.06; עולם התורה, 2008; אע"א: מועצה מקומית אלעד, 2007א'; יצחקי, 2008; לוי, 2008). מבדיקה של מספרי התלמידים במוסדות החינוך באלעד, מגן ועד תיכון, ניתן לראות כי מ-2005 ועד 2008 מתקיים באלעד גידול שנתי של יותר מ-15% במספרם של אלו (אע"א: מועצה מקומית אלעד, 2007א'; קוק, 2007ב'; הכט, 2008).

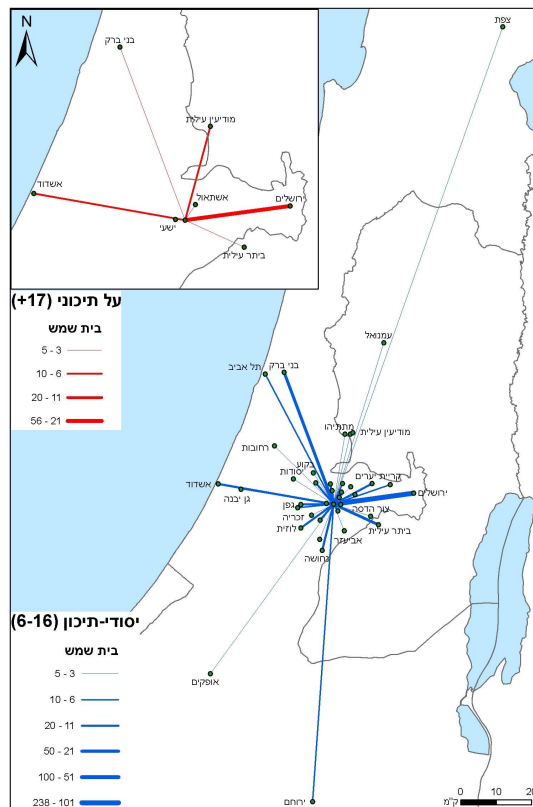
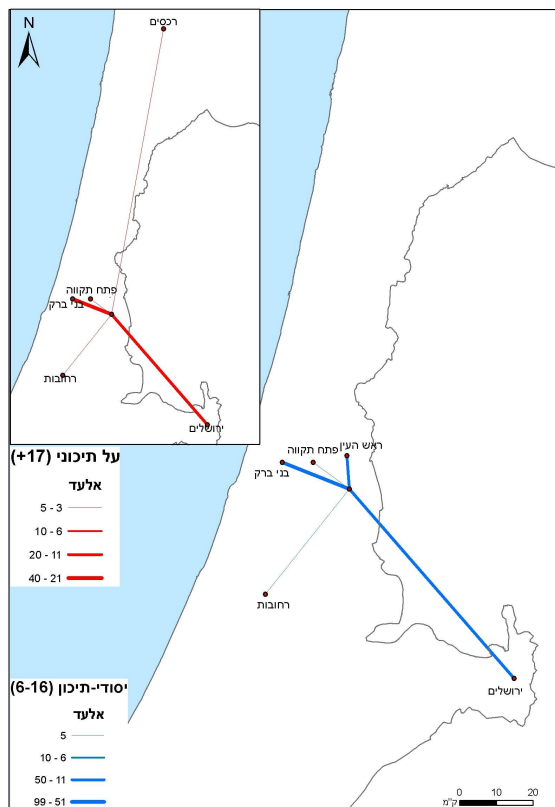
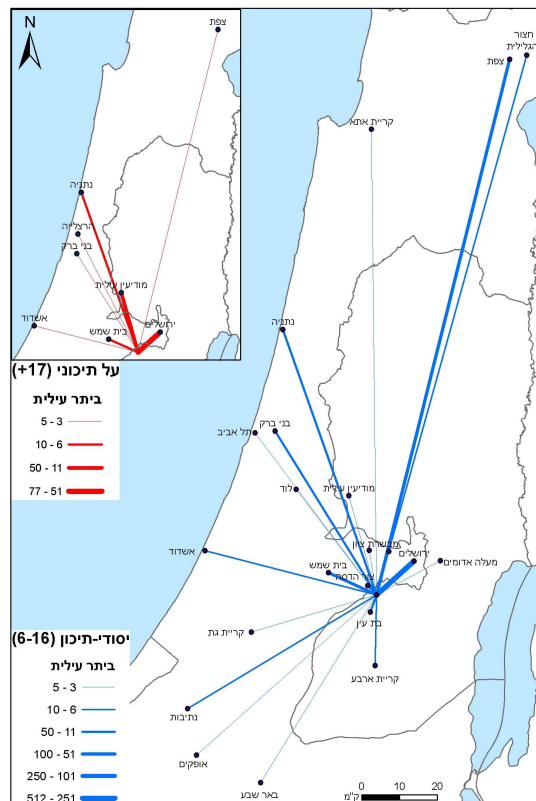
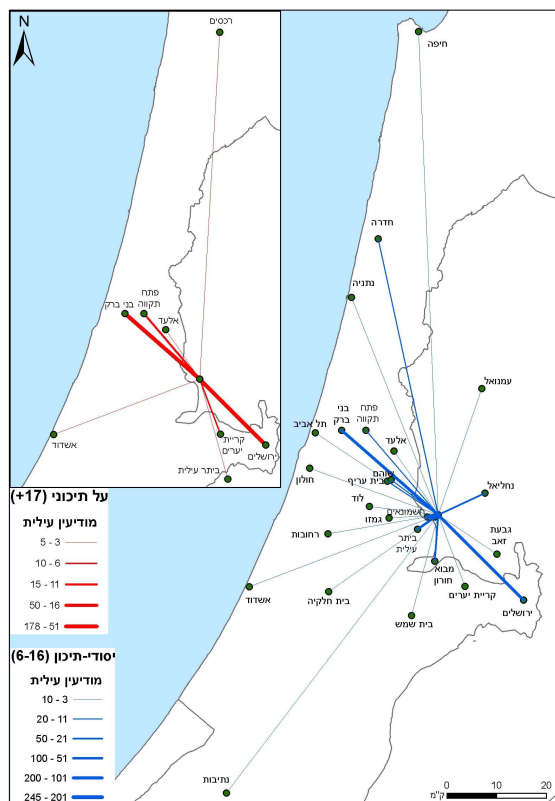
המפות הבאות, המבוססות על עיבוד נתונים מקובץ תלמידים של אגף החינוך בלמ"ס, מציגות את פריסת תלמידי החוץ הלומדים במוסדות החינוך בערים החרדיות החדשות בחלוקה ליסודי-תיכון (גילאי 6-16) ועל תיכוני (+17), נכון לשנת 2004-5 (ראה מפות 20; ראה נספח ד'5, ד'6).

ניתוח נתוני החינוך **בביתר עילית** משנת 2004-5 מראה כי באותה השנה למדו במוסדות החינוך החרדיים כ-6,000 תלמידים, מעל 85% מהם מהעיר עצמה. מחוץ לעיר הגיעו רק כ-15% מהתלמידים, רובם מירושלים (66%) והשאר מהקהילות החרדיות בנתיבות, בנתניה, בחצור הגלילית, בצפת, באשדוד, באופקים, בקריית גת, במודיעין עילית בתל אביב ובריכוזים נוספים (ראה מפה 20, ראה נספח ד'3).

סה"כ התלמידים בני ביתר עילית הלומדים במוסדות חינוך חרדיים (ביישוב ומחוצה לו) עומד על כ-8,000 **תלמידים** כאשר 65% מתוכם לומדים ביישוב והשאר לומדים בעיקר בירושלים (88%) אך גם בריכוזים נוספים (למ"ס, קובץ תלמידים, 2005א'). מנתונים אלו ניתן לראות שמוסדות החינוך בביתר מבוססים על האוכלוסייה המקומית ולא מהווים עדיין גורם משיכה לאוכלוסיית תלמידים מבחוץ. עם זאת, האחוזים הגדולים שנשארים בעיר ללמוד כן מצביעים על רמה נאותה, שאם לא כן היו יוצאים מרבית התלמידים ללמוד בחוץ על אף הנוחות. סביר שכל שתלך העיר ותתפתח יהיו מוסדותיה גורם משיכה לריכוזים החרדיים בפריפריה הקרובה (קריית יערים, בית שמש, מודיעין עילית ואפילו ירושלים) בגילאים הצעירים ויתכן שאפילו לריכוזים חרדים מרוחקים בגילאים מבוגרים יותר. למוסדות חב"ד מגיעים ילדים גם מיישובים חילוניים דוגמת צור הדסה, מבשרת ציון או ריכוזים דתיים (לא-חרדיים) אחרים (תיק, 25.5.06). עם זאת, גם אם ביתר עדיין לא מיצבה את מוסדותיה כיעד לאוכלוסיית תלמידים מבחוץ ומוסדות החינוך שבה ניזונים מקהילת ילדים שרק הולכת וגדלה ומהווה מקור לגידול וחיזוק מערכת החינוך בעיר.

ניתוח נתוני החינוך **במודיעין עילית** משנת 2004-5 מראה כי באותה השנה למדו במוסדות החינוך החרדיים כ-5,400 תלמידים, כ-66% מהם מהעיר עצמה. מחוץ לעיר הגיעו כ-34% מהתלמידים, חלקם מהקהילות הדתיות והחרדיות באזור (בית חלקיה, בית עריף, נחליאל, גימזו, חשמונאים, שוהם, מבוא חרון, מתתיהו, מודיעין, לוד, רמלה וריכוזים נוספים) וחלקם מקרב הקהילות החרדיות הגדולות (ירושלים, בני ברק, תל אביב, אשדוד, בית שמש, רכסים, פתח תקווה, ביתר עילית, רחובות, קריית יערים וריכוזים נוספים מרוחקים יותר) (ראה מפה 20, ראה נספח ד'3).

מפה 20: פריסת תלמידי החוץ הלומדים במוסדות החינוך החרדיים בערים חדשות, 2004-5

(מקור: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, אגף חינוך, קובץ ייעודי, מוסדות חינוך חרדיים, 2004-2005).

סה"כ התלמידים בני מודיעין עילית שלמדו בשנת 2004-5 במוסדות חינוך חרדיים (ביישוב ומחוצה לו) עמד על כ-6,100 **תלמידים**, כאשר 59% מתוכם למדו ביישוב וכ-41% – בעיקר בגילאי 17 ומעלה – למדו מחוץ ליישוב, בעיקר בירושלים (כ-50% מהלומדים מחוץ למודיעין עילית) וגם אם כי משמעותית פחות בבני ברק (כ-15% מהלומדים מחוץ למודיעין עילית) (למ"ס, קובץ תלמידים, 2005א'). מתוך תיאור זה ניתן לראות שמוסדות החינוך החרדיים במודיעין עילית מהווים יעד לתלמידים הן מהקהילות הדתיות במושבי וערי האזור והן יעד לתלמידים מהריכוזים החרדיים הוותיקים. סביר להניח שתמונת מצב של היציאה ללמוד מחוץ למודיעין עילית בגילאים הבוגרים תלך ותתמתן בעקבות הקמתם של ישיבות נוספות וסמינרים לבנות. יחד עם זאת, כמקובל במגזר החרדי וכמאפיין לכלל הערים החדשות, עדיין יש תנועה רבה החוצה של תלמידים בגילאים הבוגרים לנסוע ללמוד בישיבות גדולות מחוץ ליישוב. חשיבות גדולה בהקשר זה יש לקרבה של מודיעין עילית לירושלים ולבני ברק, על מוסדותיהן הנמצאים במרחק נסיעה זמין יחסית עבור התלמידים והתלמידות בגילאים הבוגרים יותר ובמידה מסוימת גם עבור התלמידים הצעירים יותר.

ניתוח נתוני החינוך **בבית שמש** משנת 2004-5 מראה כי באותה שנה כ-87% מהלומדים במוסדות החינוך החרדיים בעיר היו מהעיר עצמה. מחוץ לעיר הגיעו רק כ-13% מהתלמידים, בעיקר מהקהילות הדתיות והחרדיות באזור, כגון תירוש, לוזית, נחושה, אשתאול, תעוזה, תרום, זכריה, ישעי וגן יבנה, אך גם מריכוזים מרוחקים כמו צפת, אופקים וירושם. מקרב הקהילות החרדיות המובהקות הגיעו ללמוד בבית שמש תלמידים מבני ברק, מודיעין עילית, ביתר עילית, אשדוד וקריית יערים, אך עיקר התלמידים הגיעו מירושלים (36%) (למ"ס, קובץ תלמידים, 2005) (ראה מפה 20, ראה נספח ד').

מתוך סך התלמידים בני בית שמש שלמדו בשנת 2005 במוסדות חינוך חרדיים בכל הארץ, 67% למדו ביישוב עצמו וכ-33%, בעיקר בגילאי 17 ומעלה, למדו מחוצה לו, בבני ברק, בכפר חב"ד, בקריית יערים, בתל אביב, בירושלים (כ-70% מהלומדים מחוץ לבית שמש) ובריכוזים נוספים (למ"ס, קובץ תלמידים, 2005א'). מתוך תיאור זה ניתן לראות שמוסדות החינוך החרדיים בבית שמש מהווים יעד לתלמידים מן הקהילות הדתיות במושבי וערי האזור, אם כי גם לתלמידים מהריכוזים החרדיים הוותיקים. סביר שתמונת מצב זו, שדומה באפיוניה לערים החדשות האחרות, תלך ותתמתן בעקבות הקמתם מוסדות חינוך נוספים, אשר ייתכן ואף יצמצמו את השפעתה של ירושלים הקרובה ובעלת המוסדות הרבים והזמינים (גור אריה, 17.8.06).

ניתוח נתוני החינוך **באלעד** משנת 2004-5 מראה כי באותה השנה למדו במוסדות החינוך החרדיים כ-2,200 תלמידים, 90% מהם היו מהעיר עצמה. מחוץ לעיר הגיעו רק כ-11% מהתלמידים, עיקרם מבני ברק (60%) אך גם מיישובים נוספים. עיקר התלמידים שהגיעו מבחוץ בגילאים שמעל 17 עשו זאת על מנת ללמוד בישיבה הגדולה "כנסת יחזקאל" בעיר (קריספל, 1.5.06; ממליה, 29.6.06). (ראה מפה 20, ראה נספח ד'). סה"כ התלמידים בני אלעד שלמדו בשנת 2005 במוסדות חינוך חרדיים עמד על כ-4,900 **תלמידים** כאשר 40% מתוכם למדו ביישוב וכ-60%, בעיקר בגילאי 17 ומעלה, למדו בבני ברק (38%), בירושלים, בפתח תקווה, בתל אביב ובריכוזים נוספים (למ"ס, קובץ תלמידים, 2005). היציאה ללמוד מחוץ לאלעד בגילאים הבוגרים התמתנה בעקבות הקמתן של ישיבות נוספות וסמינרים לבנות. יחד עם זאת, על התופעה המקובלת במגזר החרדי – המתייחסת לתנועת תלמידים רבה בגילאים הבוגרים לנסוע ללמוד בישיבות גדולות מחוץ ליישוב – מתווספת העובדה שמוסדות החינוך באלעד מהווים יעד עבור תלמידים מחוץ לעיר במידה פחותה יותר מאשר בערים החדשות האחרות, ומכאן שמשך התמתנות היציאה ללמוד מחוץ ליישוב יהיה ארוך יותר במקרה זה.

על אף גודלן המספרי והתפתחות תשתית מוסדות החינוך בתוכן, הערים החדשות עדיין לא מיצבו את עצמן כמוקד משיכה לאוכלוסיית תלמידים מבחוץ, אך היות שקהילת הילדים בני היישוב רק הולכת

וגדלה, והיא זו המזינה את מוסדותיהן – יש גם בה על מנת להוות מקור לגידול וחיזוק מערכות החינוך העירוניות. בגילאי הישיבה הגדולה נשארים עדיין רבים מהתלמידים נאמנים למוסדותיהם המקוריים בבני ברק ובירושלים, אך סביר שככל שערים אלו תגדלנה ותשתיותיהן תתחזקנה הן תהפוכנה ליעד הן עבור בוגריהן והן עבור תושבי המרחב החרדי הרחוק והקרוב. דווקא במישור זה עומדת לעוכריהן העובדה שהן "נולדו" כערי פרוור של ירושלים ובני ברק ותשתיותיהן המוסדיות סביר שיתקשו "להתחרות" אל מול המוסדות החזקים היושבים בשתי ערים.

3.3.2.3 מאפייני התעסוקה בערים החרדיות החדשות

3.3.2.3.1 לימודים תורניים

בניגוד לחלק הקודם אשר דן במערכות החינוך בערים החרדיות החדשות, מתייחס המושג לימודים תורניים לאברכים, גברים נשואים ובעלי משפחות הלומדים בכוללים. לימוד התורה אמנם מהווה את אחד מעמודי התווך בחברה החרדית, אך כאשר באים לדון בגברים הנמצאים בשלב בו "המקבילים" להם בחברה הכללית משתייכים לשוק התעסוקה והם המניעים את הכלכלה המקומית – נכון יותר לבחון דווקא בכלים שאינם מתייחסים לחינוך עצמו את מרכיביו ואת הקשר בין מאפייני הלימוד למאפיינים אחרים הקשורים לתפיסת המרחב, לתעסוקה ולצרכנות. טבלה 10 מציגה את מאפייני הלימוד התורני של תושבי הערים החרדיות.

טבלה 10: מאפייני לימודיים תורניים בערים החרדיות החדשות, 2007*

רמת בית שמש	אלעד	מודיעין עילית	ביתר עילית	כלל המדגם	
48%	41%	70%	49%	53%	עיסוק עיקרי
31%	42%	16%	37%	31%	בעיקר עוסק בלימוד משלב פרנסה ולימוד
21%	17%	14%	14%	16%	עובד
68%	57%	87%	62%	69%	זמן המוקדש ללימוד
18%	18%	8%	21%	16%	יותר מחצי יום
14%	25%	5%	17%	15%	כחצי יום
					פחות מחצי יום
82%	74%	74%	70%	75%	מיקום הכולל
18%	26%	26%	30%	25%	בישוב
					מחוץ ליישוב
97%	11%	76%	99%	72%	מיקום כולל מחוץ ליישוב
3%	36%	11%	1%	13%	כולל בירושלים
	36%	2%		8%	כולל בבני ברק
	17%	11%		2%	כולל בפתח תקווה
					כולל באזור המרכז**
54%	42%	80%	35%	55%	מסגרת ישיבתית
23%	21%	11%	41%	23%	ישיבה גדולה ליטאית
18%	17%	5%	16%	13%	ישיבה גדולה חסידית
4%	11%	3%	3%	5%	ישיבה גדולה ספרדית
1%	9%	1%	5%	4%	ישיבה לבעלי תשובה
					לא למד בישיבה

(סקר ייעודי בארבעה הערים החדשות, יולי 2007)

* גברים השיבו על עצמם ונשים על בעליהן

** באזור המרכז (הוד השרון, ראש העין, תל אביב), אך לא בפתח תקווה ולא בבני ברק

מן הטבלה ניתן לראות כי התמונה איננה אחידה בין הערים השונות וממחישה את האופי של כל עיר ועיר. ככלל, כמחצית ציינו שעיסוקם העיקרי הוא בלימוד (53%), כשליש (31%) משלבים פרנסה ולימוד והיתר (16%) ציינו כי עיסוקם העיקרי הוא עבודה. שאלה בסיסית זו מצביעה על תמונה הסותרת את

הסטיגמה הרווחת בחברה הכללית, כי החברה החרדית עוסקת רק בלימוד, שכן כמחצית עובדים או משלבים לימוד ועבודה. יש לציין כי במידה ונלקחו גם הנשים בחשבון, היה מאזן העובדים כבד משקל יותר.

אפיון כללי של הערים יכול לבוא לידי ביטוי בשאלת **העיסוק העיקרי**: מודיעין עילית מצטיירת כעיר "למדנית" ו"אברכית", היות ש-70% מהגברים בה מעידים כי עיסוקם העיקרי הוא לימוד, ואחוז נמוך בה (14%) מעידים כי עיסוקם העיקרי הוא עבודה, לעומת זאת באלעד יש אחוז כמעט זהה של לומדים (41%) ושל אלו המשלבים לימוד ועבודה (42%). מבחינת אחוז הלומדים, התמונות בביתר עילית וברמת בית שמש דומות זו לזו, אך יש לציין כי ברמת בית שמש קיים אחוז גבוה יחסית (21%) בקרב אוכלוסיית הגברים שעובד (כנראה השפעה של הציבור "החוצניקי" בעיר) לעומת 14% בביתר עילית.

אחוז גבוה מהלומדים (69%) מקדישים לכך יותר מחצי יום. בחלוקה לערים, יש חיזוק לתמונה שהתבהרה קודם לכן: במודיעין עילית אחוז גבוה (87%) מקדישים יותר מחצי יום ללימוד, לעומת 57% באלעד, 68% ברמת בית שמש ו-62% בביתר עילית. כלומר, ממצאים אלה מתיישבים בקנה אחד עם האופי הפנים חוגי של כל עיר ועיר.

מרבית הלומדים (75%) אינם מיוממים, היות שהכולל שלהם נמצא במקום מגוריהם. ברמת בית שמש ניכרת מגמה זו ביתר שאת, כאשר 82% לומדים בכולל בעירם. בחינת אלו המיוממים, מראה כי ירושלים מהווה מוקד המשיכה העיקרי של כוללים עבור כל הערים החדשות פרט לאלעד, שתושביה המיוממים יוצאים לכוללים באזור המרכז (בעיקר בני ברק ופתח תקווה), הן בשל הקרבה הגיאוגרפית והן בשל הקשרים היומייים עם הערים הסמוכות ועיר המקור שלהם.

בחינת המסגרת הישיבתית לפני הנישואין יכולה לשפוך אור על הקבוצה הדתית אליה משתייכים הלומדים: יותר ממחצית (55%) למדו בישיבה גדולה ליטאית וכרבע (23%) בישיבה גדולה חסידית. מבין כלל הערים שנבדקו, במודיעין עילית אחוז גבוה מאוד (80%) למדו בישיבה גדולה ליטאית, בביתר עילית ריכוז גבוה (41%) של אלו שלמדו בישיבה גדולה חסידית ובאלעד ריכוז הגבוה של אלו שלמדו בישיבה לבעלי תשובה או שלא למדו בישיבה כלל.

3.3.2.3.2 פרנסה – סוג הפעילות התעסוקתית, מיקום העבודה ותמהיל העובדים

אחת הסוגיות הבעייתיות ביותר בערים החרדיות החדשות היא הפרנסה. בסקר שנערך באביב 2007 הצהירו 39% מהנשים שהן עקרות בית ו-50% מהגברים בעיר ש"תורתם אומנותם", כלומר: באופן מוצהר לומדים ואינם עובדים. דבר זה מחייב מציאת מקורות תעסוקה לנשים, על מנת שיוכלו לפרנס את בתיהן ומכאן גם מיקומו הגבוה של נושא התעסוקה בשיח הציבורי ובעשייה ביישובים אלו. מודיעין עילית נחשבת למובילת הניסיון לשינוי בכל הנוגע לסוגיית התעסוקה במגזר החרדי בכלל ובערים החרדיות החדשות בפרט. ראש העירייה יעקב גוטרמן מזהה הן בציבור החרדי והן מול גורמי הממשל הרלוונטיים עם המאבק למציאת ויצירת מקומות עבודה לנשות האברכים בעירו, תוך קידום תוכנית תעסוקה מובנית בקרב הממשל והמגזר העסקי בישראל (אע"מ: גוטרמן, 2004; גוטרמן, 2006: 27.9; קאהן וזיסמן, 2005; קירנבאום, 1.5.06; פרידמן, 5.4.06; אא"ק: קרויזר, 2007ב'). גם בעיריית ביתר עילית ובעיריית אלעד הוקמו צוותי חשיבה שמטרתם היתה למצוא פתרונות מידיים לנושא התעסוקה ולנסח תוכנית אסטרטגית לקידום התעסוקה בעירם. פעילותם של הצוותים התמקדה בתחילה במתן "עזרה ראשונה", שכלל יוזמות פרטיות ומקומיות למציאת מקומות תעסוקה לתושבי הערים השונות. בשלב

הבא פעלו הוועדות להבאת עסקים בינוניים לעיר ולמציאת מקומות פיזיים עבורם, המגובים במתן הקלות שונות ותמריצים למעסיקים, על מנת שיעבירו את עסקיהם לעיר. במקביל לכך החל פיתוח מקומות תעסוקה והכשרה מקצועית בשילוב של יוזמת העירייה מול משרד התמ"ת וארגון הגיוינט, המקדמים את נושא התעסוקה בערים החדשות. כמו כן נערך במסגרת ועדות אלו דיון נרחב בהסרת חסמים ליציאה לעבודה הן בקרב הנשים (מעונות יום, קירבה לבית, סביבה חרדית וכדומה) והן בקרב הגברים (תעסוקה ולימודים אקדמיים ללא רקע בלימודים כלליים – אנגלית, חשבון ומחשבים, עצם היציאה לעבודה "ויציאה מאוהלה של תורה", עבודה בשילוב עם לימודים בכולל וכדומה) (אע"ב: עיריית ביתר עילית, 2005ג'; עופר, 3.7.06; מלר, 8.6.06, פרובמוביץ, 23.5.06; כהן, 25.7.06; סופר-פורמן, 2007; פרידמן, 2008; קוק, 2007ב'). טבלה 11 מציגה את הפעילות התעסוקתית של תושבי הערים החרדיות החדשות על פי עיר ומגדר (באחוזים).

טבלה 11: פעילות ועיסוק עיקרי בשנה האחרונה בקרב תושבי הערים החרדיות החדשות בחלוקה מגדרית (באחוזים), 2007

בית רמת שמש		אלעד			מודיעין עילית			ביתר עילית			כלל המדגם					
נ	ג	ס	נ	ג	ס	נ	ג	ס	נ	ג	ס	נ	ג	ס	פירוט עיסוק בשנה האחרונה*	
53	33	48	54	39	51	64	20	57	66	32	55	60	31	53		הוראה, חינוך
20	8	17	30		24	30	16	19	17	10	15	21	11	19		מזכירות
24	17	22	6	7	6	14	10	13	17	37	23	14	20	16		שירותים ומסחר
3	42	13	10	54	19	6	40	11		21	7	5	38	12	מקצועות טכניים**	

(סקר ייעודי בארבע הערים החדשות, יולי 2007)

* מבין אלה שהגדירו באופן ספציפי את עיסוקם

** כולל מקצועות כמו: מתכנת מחשבים, טכנאי, גרפיקאי

נראה כי מבין תושבי הערים החרדיות החדשות, כמחצית (53%) עוסקים בחינוך והוראה, כחמישית (19%) בתפקידי מזכירות והיתר בשירותים ומסחר (16%) או במקצועות טכניים (12%). במודיעין עילית יש אחוז גבוה של עובדי חינוך והוראה (57%) יחסית לשאר הערים, באלעד אחוז גבוה של עובדי מזכירות (24%) יחסית לשאר הערים, ובביתר עילית (24%) וברמת בית שמש (22%) יותר עובדים בשירותים ומסחר, לעומת יתר הערים. במקצועות הטכניים בולטת אלעד (19%) ביחס לערים האחרות.

פירוט העיסוק העיקרי מגלה כי ענף **ההוראה והחינוך**, הינו מעסיק גדול בחברה החרדית, היות שקיימים בו מסגרות ומוסדות חינוך רבים הדורשים כמות כוח אדם גדולה. כשליש (31%) מהגברים העובדים דיווחו כי זהו עיסוקם העיקרי, ואחוז הנשים העוסקות בתחום זה כפול (60%). מבין העוסקים בתחום החינוך – בביתר עילית (66%) ובמודיעין עילית (64%) שיעור הנשים הוא הגבוה ביותר ובאלעד (39%) שיעור הגברים הוא הגבוה ביותר.

ככלל יותר נשים עוסקות בעבודות **מזכירות** מאשר גברים. השיעור הגבוה ביותר של הנשים העוסקות בתחום המזכירות הוא באלעד (30%) ובמודיעין עילית (30%). בביתר עילית (23%) וברמת בית שמש (22%) יותר עוסקים **בשירותים ומסחר**, וככלל אחוז הגברים העוסקים בתחום זה (20%) גבוה מאחוז

הנשים בו (14%), אולם השוני המגדרי בערים אינו בעל מגמה אחידה. בביתר עילית אחוז הגברים העוסקים בתחום זה הוא הגבוה ביותר (37%), וברמת בית שמש שיעור הנשים הוא הגבוה ביותר (24%).

אחוז הגברים העוסקים במקצועות הטכניים (38%), גבוה באופן משמעותי מאחוז הנשים העוסקות במקצועות אלו (5%). אלעד היא העיר עם האחוז הגבוה ביותר של העוסקים בתחום זה (19%), הודות להטרוגניות ולפתיחות היחסית שקיימת בה לעומת הערים האחרות בכל הקשור למגוון המקצועות ולחדשנותם. כבעלי תשובה, רבים מביאים איתם מקצועות מתחום זה, בהם עסקו "בעולם החילוני".

בנוסף, חשוב לציין שחלק גדול משוק העבודה החרדי בכל עיר נמצא בתוך המערכת הכלכלית הפנימית החרדית, הכוללת עבודה במקצועות קודש (סופרי סת"ם, שדכנים, שוחטים), מכירות ביתיות (בגדים ומוצרים נוספים) ועזרה בקהילה. תחום זה לא מיוצג בניתוח שלעיל, אך עולה בפרק 3.3.2.4 (ברזמן, 17.8.06; חורש, 17.8.06; גור אריה, 17.8.06).

מלבד מערכת החינוך ההולכת וצומחת ומהווה מקור פרנסה ראשי לתושבי הערים החדשות, משנת 2005 נפתחו בהן מספר מיזמי היי-טק. נתון זה אמנם אינו בא לידי ביטוי בצורה מובהקת בממצאי הסקר, כיוון שעל אף ה"באז" התקשורתי סביבו עדיין מדובר בתופעה חדשה ומצומצמת, אך הוא בהחלט משמעותי כחלק מתהליך קידום התעסוקה בערים החדשות. בשנת 2005 נפתחו במודיעין עילית החלוצה בתחום זה במגזר החרדי, מיזמי ההיי-טק הראשונים. מאוחר יותר מיהרו מעסיקים מתחום ההיי-טק להקים מרכזים דומים בביתר עילית, בבית שמש, באלעד ובחיפה, אך כל אחד מהם מעסיק עשרות בודדות של נשים, כאשר המאסה המרכזית הוא במודיעין עילית (סיני, 2005; שדמי, 2005; גרימלנד, 2006; ימיני, 2006; קדם, 2007; קאהן וזיסמן, 2005; פינדרוס, 11.5.06; אע"ב: עיריית ביתר עילית, 2007א', 2007ב').

הקמת חממת ההיי-טק במודיעין עילית היתה חלק מהתוכנית לקידום התעסוקה בעיר, שמטרתה יצירת מקומות תעסוקה והוצאת משפחות ממעגל העוני. הנחת היסוד בבניית תוכנית תעסוקה זו היתה שהגבר החרדי שתורתו אומנותו לא ילך לעבוד, וכל ניסיון להניעו בכיוון זה לא יתממש. על כן הפתרון הופנה, אפוא, בכיוונה של האישה החרדית, המחזיקה בנתוני פתיחה מתאימים מלכתחילה: אשת משפחה, בעלת אורח חיים מסודר, מסגרת יציבה וסבירות גבוהה לנאמנות למקום העבודה. הנחת היסוד לתכנון קבעה כי האישה החרדית נתקלת במספר חסמים המונעים ממנה לצאת ולעבוד: חוסר בהכשרה מקצועית מתאימה (למרות שקיימת מגמה היום במוסדות ההכשרה של בית יעקב לפתח תחום זה), היעדר פתרונות תחבורה נוחים, הצורך לטפל בילדים ובבית והחשש מהיחשפות לסביבה שאינה הולמת. המגמה לעידוד התעסוקה צריכה היתה אפוא להתחשב בנסיבות אלה ולהציע סביבת עבודה הולמת שתתאים לאישה החרדית (אע"מ: גוטרמן, 2004).

הפתרון שהוצע לתעסוקה בדמות "חממות ההיי-טק" כלל פתרונות למגוון החסמים שהועלו: הכשרות מקצועיות ייעודיות חנים על ידי המעסיק בסבסוד ממשלתי, מקום עבודה בקרבת מקום המגורים שפותר את בעיית התחבורה, הקמת פעוטונים מסובסדים לילדי הנשים העובדות שמתמודד עם הטיפול בילדים הקטנים (ואגב כך, מייצר מקומות עבודה נוספים) ויצירת מקומות עבודה ייעודיים לנשים חרדיות תייצר סביבת עבודה נוחה ומשאב אנושי הומוגני (אע"מ: גוטרמן, 2004).

בהנחה שצעדים אלה יעודדו נשים חרדיות לצאת ולעבוד, ניגשו עורכי התכנית לפתרון בעיית משיכת מעסיקים למודיעין עילית, על אף הקשיים הנובעים מתדמיתו של העובד החרדי ומהיעדר אזור תעסוקה מסודר. לשם כך באו לעזרת התכנית משרדי הממשלה השונים, ובראשם משרד האוצר ומשרד המסחר

והתעשייה, שניאותו לכלול את מודיעין עילית במסגרת פרויקט זהה לזה הפועל בעיר כרמיאל: במסגרת תכנית זו נפתחים אזורי תעסוקה המוגדרים כמרכזי שירות (CALL CENTER), שבהם מועסקים עובדים המתקשים למצוא פרנסה. החברות המעסיקות עובדים אלה מקבלות סבסוד מהמדינה בסך 1000 שקלים בחודש לכל עובד, למשך חמש שנים, מה שהפך את העסקתם לכדאית מאוד עבור המעסיק ועופר, 3.7.06; זיסמן, 4.6.06; בר אלי, 2007א'; קאהן וזיסמן, 2005; גוטרמן, 2004; כהן, 2005; קירשנבאום, 1.5.06; זלצמן, 27.6.06; אע"מ: מודיעין עילית, 2006א'; ימיני, 2008).

המשפחות שמועסקות בחממות ההייטק יוצאות ממעגל המצוקה וזוכות למשכורות שמאפשרות קיום, אך בזאת לא מסתכמת התועלת של מרכז התעסוקה: יציאתן של משפחות ממעגל העוני ויצירת מקורות הכנסה דוחפת את הישוב כולו קדימה: הפעוטונים המספקים שרות לילדי המשפחות, החנויות שמגבירות את מכירותיהן, שירותים שמקבלים דחיפה ואף העירייה שמצליחה להעמיק את גביית הארנונה (אע"מ: גוטרמן, 2004; כהן, 23.1.2.06).

אל מול אלה קיימת ביקורת חריפה כנגד חממות ההיי-טק. מעבר לביקורת הקשה על השכר הנמוך אותו מקבלות העובדות החרדיות בהשוואה לעמיתיהן במגזר החילוני, המבקרים טוענים שיש גם סיבות חומריות פשוטות ונגטיביות למוטיבציה הגבוהה של העובדות ולמשמעת העבודה שנראה ששוררת במקום, ושם רק נתעלם מהילת ההיי-טק נגלה תנאי העסקה הכובלים את העובדות: היעדר מקורות תעסוקה חלופיים ורמת מינוע נמוכה שאינה מאפשרת להגיע בנוחות למקומות שאינם מחוברים "ברשת הקווים החרדית" (לרוב הנשים אין רישיון נהיגה) (אלגזי, 2005; ימיני, 2008). תומכי התוכנית טוענים שאמנם משכורותיהן של נשים אלה נמוכות יותר ממשכורות מקובלות לתכנות בשוק ההיי-טק הישראלי, אך העובדות מקבלות תנאים המותאמים עבורן: עבודה בסמיכות למקום המגורים, סביבת עבודה נשית בלבד בחברה הומוגנית על פי אמות המוסר המוכרות להן עם שעות נוחות לאמהות (כולל חופשות לידה וימי מחלה עבור הילדים שהן חלק משגרת יומן, דבר המקובל על ידי מעסיקהן) ותנאי כשרות מתאימים (ימיני, 2006; קאהן, 7.3.06). בטבלה 12 ניתן לראות את נתוני מיקום העבודה על פי עיר מגורים ומגדר.

כ-60% מהעובדים דיווחו כי **מקום עבודתם נמצא ביישוב** בו הם מתגוררים, והיתר צריכים ליומם על מנת להגיע למקום עבודתם. ברמת בית שמש אחוזים אלו מוקצנים עוד יותר: 76% עובדים ביישוב (83% מהנשים ו-78% מהגברים). הסיבה לכך יכולה להיות תשתית רחבה של מקומות עבודה בעיר שקיימת כבר עשרות שנים, לעומת שלוש הערים האחרות, שקמו כעצמאיות ולא כחלק מעיר קיימת. **באלעד** התמונה הפוכה, ואחוז גבוה יותר (57%) מיוממים למקום עבודתם. לפי מדד היוממות ניתן לומר כי **רמת בית שמש** היא עיר יותר עצמאית המספקת מקומות תעסוקה רבים לתושביה, לעומת האחרות, במיוחד אלעד, הנשענות על מוקדי התעסוקה הגדולים הסמוכים אליהן. מבחינה מגדרית ניתן לומר כי נשים (65%), יותר מגברים (56%), עובדות ביישוב בו הן מתגוררות. במיוחד בולט ממצא זה ברמת בית שמש (83%).

טבלה 12: מאפייני מיקום מקום העבודה בקרב תושבי הערים החרדיות החדשות בחלוקה מגדרית (באחוזים), 2007

מיקום העבודה	מיקום העבודה מחוץ ליישוב ¹	כלל המדגם			ביתר עילית			מודיעין עילית			אלעד			רמת שמש			בית
		נ	ג	ס	נ	ג	ס	נ	ג	ס	נ	ג	ס	נ	ג	ס	
מיקום העבודה	ביישוב המגורים	61	56	65	60	58	62	69	63	71	43	38	46	76	68	83	
	מחוץ ליישוב המגורים	39	44	35	40	42	38	31	37	29	57	62	54	24	32	17	
מיקום העבודה מחוץ ליישוב ¹	ירושלים	54	63	48	96	92	100	68	89	61	5	10	2	78	80	72	
	בני ברק	14	13	14	2	4		23	11	27	21	29	16	9	6	² 14	
	פתח תקווה	12	8	15							33	25	40				
	אזור המרכז ³	20	16	23	2	⁴ 4		9		⁵ 12	41	⁶ 36	⁷ 42	13	⁸ 14	14	

(סקר ייעודי בארבע הערים החדשות, יולי 2007)

1. מבין המשיבים שעובדים מחוץ ליישוב בשנה האחרונה ונקטו בשם של יישוב אחר
2. בלוד
3. איזור המרכז כולל את תל אביב, רמת גן, שוהם, לוד וכיו"ב
4. 4% בתל אביב
5. מהם: 4% בתל אביב, 4% במודיעין ו-4% בשוהם
6. מהם: 21% בתל אביב, 10% ברמת גן, ו-5% בשוהם
7. מהם: 19% בתל אביב, 11% במודיעין, 5% ברמת גן, 55 בלוד ו-2% בשוהם
8. ברמת גן

בחינת **מקומות העבודה שמחוץ ליישובים** מגלה כי כמחצית (54%) מהעובדים הללו עובדים בירושלים: מרבית הגברים (63%) וכמחצית מהנשים (48%). השאר מפוזרים בבני ברק (14%), בה עובדים אחוז דומה של נשים וגברים מהערים החדשות, בפתח תקווה (12%) וערי המרכז האחרות (20%), בהן האחוז מקרב הנשים העובדות מהערים החרדיות החדשות (23%) גבוה מן האחוז מקרב הגברים העובדים (16%). כלומר, קיימת מגמה מעט שונה בפיזור העובדים מבחינה מגדרית: בירושלים עובדים יותר אחוזים מהגברים ובבני ברק וערי המרכז יותר אחוזים מהנשים.

ההשענות על ירושלים כמקום עבודה נראית בבירור **בביתר עילית** (96%) והכי פחות באלעד (5%). בני ברק מספקת תעסוקה בעיקר לתושבי **מודיעין עילית** (23%) ולתושבי **אלעד** (21%). 57% מתושבי אלעד עובדים בפתח תקווה (33%) ובערי אזור המרכז האחרות (41%), דוגמת תל אביב, רמת גן ושוהם. ניתן להבחין בהשענות חזקה של ביתר עילית ושל אלעד על ירושלים ואזור המרכז, בהתאמה, בנושא התעסוקה.

לאורך שנים נשים מצאו פרנסה גם מחוץ למרחב החרדי, שכן מעצם מבנהו של משק הבית החרדי – בו האישה משמשת כ"עזר כנגדו" של הבעל הלומד תורה – היו צריכות אלו להתמודד אל מול היצע מצומצם ותנאים מגבילים. כיום, המבנה ההומוגני של הערים החרדיות החדשות יצר גם מקומות עבודה המורכבים בעיקר מאוכלוסייה חרדית.

בטבלה 13 ניתן לראות שאחוז גבוה יותר של נשים בערים החדשות (77%) עובדות במקום עבודה בו **רוב העובדים חרדים**, לעומת 65% מהגברים. לעומת זאת, אחוז גבוה יותר של גברים (27%) מנשים (17%) עובדים עם אוכלוסייה חילונית וחרדית גם יחד: במיוחד ברמת בית שמש (33% לעומת 13%), וכן במודיעין עילית (23% לעומת 12%), באלעד (26% לעומת 22%) ובביתר עילית (24% לעומת 21%).

טבלה 13: תמהיל העובדים במקומות העבודה של תושבי הערים החדשות בחלוקה מגדרית בחמש השנים האחרונות (באחוזים), 2007

בית שמש	רמת			אלעד			מודיעין עילית			ביתר עילית			כלל המדגם				
	נ	ג	ס	נ	ג	ס	נ	ג	ס	נ	ג	ס	נ	ג	ס		
78	62	64	63	55	49	87	74	75	78	72	69	77	65	64	64	בעיקר חרדים	אפיון העובדים
13	33	27	22	26	30	12	23	21	21	24	27	17	27	26	26	חרדים וחילונים	
9	5	9	15	19	21	1	3	4	1	4	4	6	8	10	10	בעיקר חילונים	
65	48	53	49	48	48	78	69	63	55	55	60	62	53	56	56	במידה מלאה	הפרדה בין גברים ונשים במקום העבודה
6	13	14	13	8	12	11	17	16	19	14	13	13	13	14	14	במידה חלקית	
29	39	33	38	44	40	11	14	21	26	31	27	25	34	30	30	כלל לא	

(סקר ייעודי בארבעה הערים החדשות, יולי 2007)

אחוז נמוך ודומה הן של גברים (8%) והן של נשים (6%) **עובדים בעיקר עם חילונים**, ולרוב (בית שמש, מודיעין עילית, ביתר עילית) מדובר על שיעור מעט יותר גבוה של גברים מנשים. כלומר, נשים מנסות להישאר בסביבת עבודתן בחברה הדומה לחברה בסביבת ביתן, יותר מגברים, שאולי מפאת כישוריהם המקצועיים והאקדמאים המוגבלים צריכים להתפשר על סוגי עבודות שונות, ולכן עובדים יותר בסביבה מעורבת (חילונים ודתיים) מאשר נשים. בנוסף, על פי התפיסה החרדית סביבה חילונית נתפסת כפחות "מאיימת" על הגבר החרדי, מאשר חשיפתה של האישה החרדית לעולם זה (למרות שכאשר "אין ברירה" עובדות נשים חרדיות בסביבה חילונית על מנת לאפשר את המשך לימודי התורה של הבעל).

מגמה זו קיימת בארבע הערים, אך שונה מעט מהמגמה היא אלעד, שם אחוז נמוך יותר (49%) מחבריהם לעבודה של התושבים העובדים הם חרדים, 30% עובדים עם חרדים וחילוניים יחד, ו-21% עובדים בעיקר עם חילוניים. הנטייה לסגרגציה במקומות עבודה קיימת יותר כאשר אופי היישוב יותר "אברכי" וסגור ולכן אלעד, שהינה העיר הפחות "חרדית" במובן הקלאסי, מציגה מודל של השתלבות עם שאר האוכלוסייה בסביבות העבודה, לעומת יתר הערים שנבחנו כאן.

נמצא שגם **הפרדה בין נשים לגברים** במקום העבודה נשמרת בצורה מלאה ב-56% ממקומות העבודה של הנשאלים, וב-14% בצורה חלקית, כלומר 70% מהעובדים נמצאים במקומות עבודה בהם נשמרת ההפרדה המגדרית בצורה מסוימת. המגמה בולטת במודיעין עילית, שם במקומות העבודה של 63% מהעובדים, נשמרת ההפרדה בצורה מלאה, בעוד שבאלעד מדובר רק ב-48%. ב-40% ממקומות העבודה של תושבי אלעד כלל לא נשמרת הפרדה (לעומת רק כ-21% במודיעין עילית). גם כאן ניתן לראות כי הפרדה מגדרית קיימת יותר בערים ה"אדוקות" וה"שמרניות".

ניתן לומר כי בדיקה זו של הפרדה מגדרית דומה בתוצאותיה לבדיקה של תמהיל העובדים שנערכה קודם לכן. שתיהן מראות תמונה דומה: נשים, יותר מגברים, עובדות במקומות עבודה בהן יש רוב חרדי ויש הפרדה בין גברים לנשים.

חברות העסקים שתגענה לערים החדשות אמורות ליהנות מיתרונותיהן הפיזיים: קרבה לירושלים ולמרכז, כוח עבודה גדול וזול, סיוע ייחודי של הממשלה כ"עיר מקדמת תעסוקה" וסיוע ייחודי של העיריות. אמצעי הסיוע אמורים לפתור עבור החברות המגיעות את הבעיות הקיימות בערים אלו, המורכבות מנתונים אובייקטיביים כמו מיקום גיאוגרפי פוליטי בעייתי (בעיקר בביתר עילית ובמידה מעטה במודיעין עילית), חוסר הכרה קהילתי בבעיית התעסוקה ובדרכי הפתרון, התנגדות רבנית לעיסוק ציבורי בנושאי תעסוקה, חוסר אמון בין הציבור החרדי לגורמי השלטון. זאת ועוד, יש מעצורים שונים המונעים מן הפרט החרדי לצאת לעבודה: הרצון לעסוק אך ורק בתורה, העדר הכשרה מקצועית וידע בסיסי, קושי בהתחייבות עבור נשים למשרה מלאה בגין הצורך לשמור על הילדים, התנגדות משפחתית קהילתית וחברתית, גיל מבוגר, החשש להפסיד תמיכות (כגון גמ"ח) בגין יציאה לעבודה ועוד (דיין, 2000; אע"ב: עיריית ביתר עילית, 2005ג'; כהן, 25.7.06; פרידמן, 2008).

על אף הקמת מיזמים שונים, הערים החרדיות החדשות נמצאות בצמרת טבלת היישובים היהודיים העניים ביותר בישראל (ראה נספח יד') והן מתמודדות כיום עם בעיות חברתיות וכלכליות המאפיינות את החברה החרדית בכללותה. עצם העובדה שכ-50% מהגברים אינם עובדים מותירה משפחות רבות מחוץ למעגל העבודה, כשהן מתקיימות בזכות תמיכה סוציאלית או סיוע של עמותות חסד. הנתונים הסוציו-אקונומיים מחייבים טיפול נחוש בדרך יצירתית, שכן בהיעדרו, צפויה הבעיה להתעצם עם הזמן ולייצר פלח אוכלוסייה משמעותי שלמרות איכויותיו נשען על קופת המדינה.

על אף גודלן המספרי ועל אף העובדה שתשתיותיהן הולכות ומתפתחות, הערים החרדיות החדשות אינן מהוות מוקד לתעסוקה עבור תושבי הריכוזים החרדיים במרכז או ברחבי הארץ ותושביהן עובדים בעיקר בערים עצמן ובשני הריכוזים הגדולים בבני ברק וירושלים. בית שמש, ביתר עילית ומודיעין עילית מחוברות לירושלים ואילו אלעד מחוברת בזיקותיה התעסוקתיות לבני ברק ולפתח תקווה. נמצא שכמעט ואין יציאה לעבודה במרחב "החילוני" במרכז הארץ. שונה בכך במידה מסוימת היא אלעד, הן בשל הקרבה הגיאוגרפית הרבה שלה למרכז והן בשל אופי אוכלוסייתה.

על אף היותן ערים מתוכננות, הערים החדשות הוקמו ללא תוכניות עבודה מסודרות בנושאי תעסוקה. ערים אלו אמנם ממוקמות במרכז הארץ, באזור השופע באופן יחסי באופציות לתעסוקה, אך בהיותן ערים ההולכות וגדלות הן מצריכות פיתוח והקמת מקומות תעסוקה המתאימים לאופי החברה שבהן, הן מבחינה ערכית והן מבחינה תעסוקתית-כלכלית. לתוך הוואקום שנוצר בין לקות התכנון לבין הצורך המתגבר במקומות עבודה, נכנסו פרנסי הערים החדשות בניסיון לקדם תוכניות תעסוקה שונות ולתת מענה הולם לאוכלוסייתם ההולכת וגדלה (קריספל, 1.5.06; טיברגר, 25.6.06; פרידמן, 2008, קרויזר, 22.5.06; כהן, 25.7.06).

3.3.2.4 צרכנות, שירותים ומסחר בערים החרדיות החדשות

פרק זה ימפה מבחינה מרחבית את היבטי הצרכנות של החברה החרדית בערים החדשות ויבחן את דפוסי הצריכה בתחומים שונים כמזון, הלבשה, רהיטים, תכשיטים, כלי כסף, תשמישי קדושה ואירועים משפחתיים. בשל היעדרם של נתונים אלה בנוגע לערים החדשות, כמו גם שאלת מיקומו

הפיזי של המרחב הצרכני – בבית פרטי, ביישוב או מחוצה לו – הופכים מאפייני הצרכנות בהן למעין "משתנה נעלם".

תושבי **ביתר עילית** נהנים ממערכת מסחר ושירותים מפותחת (ראה נספח טו'1) (קאהן וזיסמן, 2005; אע"ב: עיריית ביתר עילית, 1997, 2005א', 2005ב', 2006א', 2006ב'; קדם, 2007א'). בתי המסחר והעסקים בעיר אינם מתוחמים ב"מרכזים מסחריים", כמקובל ביישובים קטנים, אלא פרוסים לכל אורכו של הרחוב הראשי, רחוב רבי עקיבא. ברחוב הוקמו מרכזים מסחריים חדשים ובהם סניפים של חנויות ידועות במגזר החרדי. כמה מהמרכזים המסחריים פזורים בפאתי השכונות (קדם, 2007א'). גם **במודיעין עילית** יש כיום תשתית מסחר ושירותים ענפה (ראה נספח טו'1). המרוכזות בעיקר בשני מרכזי מסחר גדולים – **מרכז קסם** בשכונת קריית ספר ו**מרכז עילית** בשכונת אחוזת ברכפלד – ובעוד מספר מרכזים מסחריים קטנים. (<http://www.ahuzatbrachfeld.com>; פרידמן, 2006; קדם, 2008ב'; קירנבאום, 2006; קאהן וזיסמן, 2005; קוויס, 2006; קאהן, 2006; 7.3.06; אא"ק: קרויזר, 2007ב'; אע"מ: מודיעין עילית, 2006א'). השכונה החרדית **ברמת בית שמש** התנהלה בתחילת דרכה כעיר שינה של ירושלים. כיום, לאחר גידול האוכלוסייה החרדית בעיר והתמסדותה, חיי המסחר בשכונות החרדיות מפותחים מאד וניתן להשיג ליד הבית כל מוצר, בכל תחום שהוא (ראה נספח טו'1) (חימוביץ וצונה, 2002; קאהן וזיסמן, 2005; סגל, 2006; ברזמן, 2006; גור אריה, 2006; קאהן, 2000א'). תושבי **אלעד** נהנים אף הם ממערכת מסחר ושירותים אותם מספקת העיר (ראה נספח טו'1) (אע"א: מועצה המקומית אלעד, 2005; קאהן וזיסמן, 2005; מאורות עיצוב ופרסום, 2006; כהן, 2006; קרויזר, 2006). (22.5.06)

מלבד המסחר במרכזי המסחר קיימות בערים אלו מערכת ענפה ומגוונת של **מכירת מוצרים בבתי** ממוצרי מזון, דרך ביגוד וכלה בתשמישי קדושה (ראה הרחבה בסעיף 3.3.2.4.5).

עם זאת, לא די בבחינת מצאי החנויות והשירותים הקיימים בשטח על מנת לקבוע האם התשתיות הולכות ומתפתחות או הולכות ומתמעטות, האם אלו נותנות מענה לתושבי המקום, האם נותנות מענה לתושבי יישובי הסביבה או האם הציבור החי בערים אלו מסתמך על יישובים אחרים בהיבטים של צרכנות, מסחר ושירותים. סקר מעמיק שנערך ב-2007 (טבלאות הנתונים המלאות מופיעות בנספח טו') בקרב תושבי הערים החרדיות החדשות בדק באופן ממוקד את הדפוסים ואת התפיסה הצרכנית של תושבי ערים אלו בתחומים הנזכרים כל זאת על מנת לאפיין את המגמות והצרכים של הציבור בערים אלו.

3.3.2.4.1 צריכת מזון

נכון לזמן עריכת הסקר (שנת 2007), צריכת מוצרי המזון מתקיימת באופן כמעט מוחלט ברשתות השיווק ובמכולות בערים החרדיות החדשות עצמן. מובהקות צרכנות המזון המקומית עולה ככל שישנה חשיבות לטריות המזון וזמינותו (כמו חלב, פירות וירקות) ויורדת כאשר האמור הוא במוצרים עבורם נדרשות כשרויות מהודרות כמו בשר, עופות ומזון מיוחד לשבת, שם נשארים הצרכנים "נאמנים" למקומות אותם הם מכירים בירושלים ובני ברק (ראה נספח טו' [2-4]-טבלאות צרכנות).

מבחינת **אופי מקום הצריכה**, רוב תושבי הערים החדשות (81%) צורכים מוצרי מזון ברשתות המזון הגדולות המיועדות לציבור החרדי ("אלף", "ברכול", "ברכת רחל", "שפע שוק") ובמיוחד בולטת בכך אלעד (89%). קנייה במכולות השכונתיות בולטת יותר בביתר עילית (23%) וברמת בית שמש (21%).

דפוס הקנייה ברשתות התפתח בשנים האחרונות עקב עלייה משמעותית בהיצע ובתחרות לפתיחת כמה שיותר סניפים בין רשתות השיווק החרדיות (ראה נספח טו'4).

בדיקת מקום הצריכה החוץ-יישובי מראה בבירור כי את המענה **למודיעין עילית, לרמת בית שמש ולביתר עילית** נותנת לרוב ירושלים. בביתר עילית אף נרשמו אחוזי צריכת מזון מחוץ ליישוב גבוהים יותר מאשר בשאר הערים, בין אם בשל היצע דל ובין אם בשל הדומיננטיות של ירושלים בחיי היומיום של תושבי ביתר, מה שמאפשר שילוב של צרכנות עם משימות אחרות הכרוכות בהגעה לירושלים. תושבי **אלעד**, לעומתם, מוצאים את מבוקשם בערים שונות, ולא רק בבני ברק (ראה נספח טו' [2-4]). היציאה למגוון יישובים נובעת מההיצע הגבוה באזור, מרמת מינוע גבוהה יותר – המאפשרת ניידות למקומות שאין להם קווים ישירים מאלעד – ומפתיחות האוכלוסייה, המאפשרת לעצמה לרכוש לאו דווקא במקומות חרדיים. חשוב להדגיש כי באלעד קיימת מגמת קניות גם במרכזי קניות ביישובים שאינם מוגדרים "חרדיים", אשר בהם הם נפגשים עם האוכלוסייה הדתית, דתית לאומית וחילונית, ובעצם כך "נשברת" הסגרגציה.

3.3.2.4.2 קניית מוצרי הלבשה והנעלה

תחום הלבוש הוא אחד מתחומי הצריכה המשמעותיים ביותר במגזר החרדי. הוא טומן בחובו התחשבות בגדרי צניעות, אפיון קבוצתי (אלו "המדים" של כל קבוצה), התארגנות לקראת שבת ואירועים ונאמנות למוכר.

הלבוש וההנעלה לילדים נרכשים באופן יחסי יותר בחנויות היישוב (60%), בעוד שקניית חצאיות, שמלות, חליפות, כובעים, פאות, ונעליים נעשית בצורה יותר מעורבת, ביישוב ומחוצה לו, בעיקר בבני ברק וירושלים, בהתאמה לקרבה הגיאוגרפית. יש לציין שתושבי בית שמש – בצורה מובהקת יותר מתושביה של ביתר – נוהגים לרכוש מוצרי לבוש גם בבני ברק. מודיעין עילית משקפת בזיקות צריכת ההלבשה והנעלה של תושביה את מיקומה על "קו פרשת המים", בין בני ברק וירושלים, עם נטייה לרכישת המוצרים בבני ברק. (ראה נספח טו' [5-9]).

הקניות בערים החדשות נערכות בעיקר בחנויות במרכזים המסחריים, אולם התחום הנפוץ ביותר של קנייה בחנויות ביתיות הוא פאות (30%) וגם שמלות וחצאיות (13%). (ראה נספח טו'14). אין זה מפתיע שרכישת הפאות נעשית בבתים הפרטיים, שכן זהו תחום אינטימי הנעשה "מאחורי הקלעים", ואווירה וסביבה של בית פרטי נותנים את המענה המתאים לכך.

3.3.2.4.3 רכישת תכשיטים, כלי כסף ותשמישי קדושה

דפוסי הצריכה נבחנו בשלושה תחומים נוספים – **תכשיטים, כלי כסף ותשמישי קדושה** (מזוזות, ארבעת המינים, תפילין, ספרים) – שיש להם מועדי קנייה מיוחדים (חגים ומועדים, אירועים משפחתיים) ולעיתים אף מרחב צרכני נפרד (דוגמת שוק ארבעת המינים).

מעל מחצית משלושת מוצרי הצריכה הללו נקנים ביישוב והשאר מחוצה לו. קנייה מחוץ ליישוב, המתבצעת לרוב בירושלים ובבני ברק, בולטת בקרב תושבי **אלעד וביתר עילית** וקנייה ביישוב בולטת בקרב תושבי **מודיעין עילית ורמת בית שמש**. הדבר יכול אולי לרמז על אפשרויות הצריכה הקיימות בערים האורגניות, וכן על הקרבה או הריחוק הגיאוגרפי מעיר האם (הן ביתר עילית והן אלעד קרובות יותר פיזית לריכוזים הוותיקים מאשר מודיעין עילית ורמת בית שמש). הקנייה ביישוב המגורים לרוב

מתבצעת בחנות ביישוב – ובכך בולטת רמת בית שמש – לעומת קנייה המתבצעת בחנויות הממוקמות בבתי פרטיים, אז בולטת ברוב התחומים אלעד (ראה טבלאות בנספח טו' [10-12]).

3.3.2.4.4 רכישת רהיטים ומוצרי חשמל

תחום נוסף שנבחן הוא רכישת ריהוט ומוצרי חשמל. זהו תחום כללי שמעורבים ברכישתו מעט צרכים מיוחדים או ייעודיים משמעותיים. בכך היתה הציפייה שבתחום זה תמצא פתיחות גדולה יותר לרכישת מוצרים מחוץ למרחב החרדי ביישובים נוספים במרכז הארץ.

נמצא שמעל למחצית (57%) מתושבי הערים החרדיות החדשות נוהגים לקנות רהיטים ומוצרי חשמל גדולים מחוץ ליישובם, במיוחד בולטות בכך אלעד (71%) וביתר עילית (65%). אלו שכן נוהגים לקנות רהיטים אלה ביישובם, עושים זאת לרוב (90%) בחנות ביישוב, ומיעוטם (10%) בחנות בבית פרטי. תושבי אלעד, יותר מתושבי הערים האחרות, נוהגים לקנות ביישובם בחנות שנמצאת בבית פרטי (20%). הקנייה מחוץ ליישוב בדרך כלל (60%) נערכת בירושלים, חלקה האחר (28%) בבני ברק, והיתר בפתח תקווה, בתל אביב ובנתניה. הקנייה בירושלים הכי בולטת בקרב תושבי ביתר עילית (95%), לעומת תושבי אלעד שקונים בעיקר בבני ברק (63%) ובפתח תקווה (21%) בהתאמה לקירבה הגיאוגרפית (ראה טבלאות בנספח טו' 13).

3.3.2.4.5 קנייה בחנויות ביתיות

זוהי תופעה ייחודית לחברה החרדית, שאינה מוכרת בחברה הכללית. המכירה הלא מפקחת וה"מוסתרת" מסיבות שונות גורמת לחוסר שיתוף פעולה מלא של הנשאלים על תופעה זו, לכן הממצאים בנושא זה (המוצגים בנספח טו' 14) מצביעים על המגמות אך לא בהכרח ממחישים את האחוזים הממשיים של תופעה זו.

ככלל, ככל שהמוצר המבוקש מותנה יותר באיכויות השונות ובצרכים השונים של כל קבוצה באוכלוסייה החרדית (לעתים עד כדי הבאתו מחו"ל על פי דרישה ספציפית), כך עולה שכיחות קנייתו בחנויות הממוקמות בבתי פרטיים. גורם נוסף המטה את הכף לטובת קנייה בבתי פרטיים היא האינטימיות הנדרשת עבור התאמתו ללקוח. מסיבות אלו, המוצרים השכיחים ביותר בקנייה ביתית הם פאות (30%), תכשיטים (25%), ספרים ותשמישי קדושה (18%). במידה פחותה מהם נמצאים כלי כסף לבית (14%), שמלות וחצאיות (13%), ועוד פחות מכך בגדי ילדים, חליפות וכובעים (כ-10%). בתחתית נתוני הקנייה הביתית נמצאים רהיטים ומוצרי חשמל, היות שיש צורך במרחב גדול לשם אחסון ותצוגת המוצרים – שקשה למוצאו במבנה המשמש למגורים – וכן אין למוצרים אלו ייחוד דתי והלכתי כלשהו.

בחתך על פי יישובים ניתן לראות כי אחוז הקנייה הביתית הגבוה ביותר הוא במודיעין עילית, בעוד שהאחוז הנמוך ביותר הוא באלעד. הדבר ייתכן שנובע הן מאופייה המסוגר של הראשונה, המשפיע גם על הרגלי הצריכה של תושביה, והן מן ההיצע הרב בחנויות בסביבתה של השנייה, כמו גם אופייה ה"פתוח" יותר.

3.3.2.4.6 אירועים משפחתיים

אחד הדפוסים המרחביים המעניינים הנוגעים להקמת הערים החדשות הוא בחינת מקום עריכת האירועים (במקרה זה נבחן מקום עריכת בר מצוות וחתונות), אשר עשוי להעיד על מצאי אולמות או גני

האירועים בערים החדשות ובמידה רבה גם נאמנות וקשר למקום המגורים הקודם. (ראה טבלה בנספח טו' 15).

מעל ל-60% מתושבי הערים החדשות נוטים לערוך אירועים משפחתיים **כבריתות ובר מצווה** מחוץ ליישובם, והיתר נוטים לעורכם ביישובם. באופן דומה אך מוקצן יותר – עקב היקפו הרחב יותר של האירוע – נוטים 75% מתושבי הערים החדשות לערוך אירועים משפחתיים **כחתונה** מחוץ לה. בשני המקרים בולטת אלעד כעיר שאחוז גבוה יותר מן האירועים של תושביה נערכים מחוץ ליישוב, בעוד שמודיעין עילית בולטת באחוז גבוה יותר של אירועים הנערכים ביישוב עצמו. ייתכן שאופייה "המסוגר" יוצר זאת, או שמא אלו היכולת הכלכלית והימצאות מצאי מספק של אולמות שמחה בשטחה.

מעל מחצית מתושבי הערים החדשות שעורכים אירועים אלה מחוץ ליישובם, עושים זאת בירושלים (58%) והיתר בבני ברק (39%), בפתח תקווה ובתל אביב. כבריתות ובר מצווה נמצא קשר חזק בין ערי המקור של תושבי הערים החדשות לבין עריכת האירועים בירושלים או בבני ברק (ראה נספח טו' 16). כפי שעולה מן הנתונים ניתן לראות בברור כי בקרב תושבי ירושלים לשעבר (90%) וכן בקרב תושבי בני ברק לשעבר (88%), קיים קשר חזק בין מקום מגוריהם הקודם לבין מקום עריכת האירוע. כמו כן, יש לשים לב כי יוצאי צפת ותושבי חוף לשעבר העדיפו את ירושלים כמקום לעריכת אירועים, זאת כתוצאה של המבנה החוגי המאפיין את העיר צפת – בה הקהילות הגדולות הן חב"ד וברסלב שמרכזן הוא בעיקר בירושלים – ותפיסתה של "עיר הקודש" בעיני תושבי החוף כמקום המתאים ביותר מבחינתם לעריכת אירועים מסוג זה. לעומתם, יוצאי אשדוד, נתניה, רחובות ופתח תקווה העדיפו את בני ברק כמקום לעריכת אירועים, בשל המצאי הרב והמגוון שבה ובשל קרבתה היחסית ליישובים אלו, יותר מאשר ירושלים.

לסיכום, יש להתייחס לזיקות הערים החדשות בכל התחומים שצוינו לעיל, המציגות אחוזים גבוהים יותר כלפי ירושלים מאשר כלפי בני ברק. בפרק הראשון, בניתוח הכלל ארצי של נושא הצרכנות והשירותים, נאמר כי בין שתי הערים הנתפסות כמרכזיות – ירושלים ובני ברק – השנייה היא זו הנתפסת יותר כמרכז לצרכנות ושירותים. לכאורה מציגים הנתונים בפרק זה תמונה סותרת, אך סביר להניח כי הנתונים הם תוצר של מיקומן הגיאוגרפי של הערים: ביתר עילית ורמת בית שמש הסמוכות לירושלים, מודיעין הנמצאת בריחוק דומה משתי הערים, ואלעד, שהיא העיר החדשה היחידה הנמצאת בקרבת בני ברק.

3.3.2.5 תפיסת המרחב בקרב תושבי הערים החדשות

התהליכים העוברים על מרכזי הכובד הקלאסיים של האוכלוסייה החרדית בישראל מעלים את השאלה היכן נמצא כיום מרכז הכובד החרדי. לצורך כך נשאלו הנסקרים איזו עיר נתפסת בעיניהם כעיר מרכזית בתחומים שונים, היכן היו הם רוצים לגור והיכן היו רוצים שילדיהם יגורו בעתיד.

כתשובה כללית לשאלה "**מהי העיר המרכזית בעיניך?**", כמחצית ענו "ירושלים" והמחצית השנייה התפלגה בצורה שווה בין בני ברק ויישוב המגורים הנוכחי. מבין הערים שנבדקו, נראה כי רמת בית שמש בולטת כעיר המגורים שנראית בעיני תושביה כעיר מרכזית (29%), יותר מבערים האחרות. ירושלים נתפסת כעיר מרכזית בקרב תושבי כל הערים ובמיוחד **בביתר עילית** (70%). לעומת זאת, בני

ברק נתפסת כעיר מרכזית אצל תושבי אלעד (50%) יותר מאשר אצל תושבי הערים האחרות (ראה טבלה 14).

נראה כי בתחומים רבים, תופסות הערים החדשות את מקומן כספקיות שירותים. במיוחד הדבר בולט בנושא החינוך, הבריאות, הקניות ושירותי הקהילה, הקשורים לצרכים היומיומיים של התושבים. בנושאים אחרים, כהכשרה מקצועית, תעסוקה, בנקים וקרבת משפחה נראה כי יישוב המגורים נתפס כ"עיר מרכזית" במידה פחות דומיננטית משל השירותים הקהילתיים שהוזכרו לעיל.

3.3.2.5.1 תפיסת "העיר המרכזית" בתחומים שונים

בטבלה 14 ניתן לראות שכמחצית מהנשאלים (47%) רואים את יישוב המגורים שלהם כעיקרי בנושא של הכשרה מקצועית, ובעיקר בולט הדבר במודיעין עילית (56%) וברמת בית שמש (53%). אולם, בביתר עילית נתפסת ירושלים כמרכזית (57%) בנושא זה ובאלעד (53%) נחשבת בני ברק למרכזית.

טבלה 14: תפיסת העיר המרכזית בתחומים שונים בקרב תושבי הערים החדשות, 2007*

רמת בית שמש	אלעד	מודיעין עילית	ביתר עילית	כלל המדגם		
59%	25%	54%	70%	53%	ירושלים	העיר שנתפסת כ"עיר מרכזית"***
12%	50%	24%	10%	23%	בני ברק	
29%	25%	22%	20%	24%	יישוב המגורים	
6%	1%	4%	9%	5%	ירושלים	"עיר מרכזית": חינוך
1%	5%	4%	1%	2%	בני ברק	
93%	94%	92%	90%	93%	יישוב המגורים	
43%	7%	25%	57%	34%	ירושלים	"עיר מרכזית": הכשרה מקצועית
4%	53%	19%	4%	19%	בני ברק	
53%	40%	56%	39%	47%	יישוב המגורים	
18%	3%	17%	36%	20%	ירושלים	"עיר מרכזית": תעסוקה
3%	16%	8%	1%	7%	בני ברק	
79%	81%	75%	63%	73%	יישוב המגורים	
20%	4%	25%	50%	26%	ירושלים	"עיר מרכזית": בנקים
4%	30%	10%	3%	11%	בני ברק	
76%	66%	65%	47%	63%	יישוב המגורים	
2%		6%	4%	2%	ירושלים	"עיר מרכזית": שירותי בריאות
1%	2%		1%	1%	בני ברק	
97%	96%	94%	95%	97%	יישוב המגורים	
5%	2%	5%	15%	7%	ירושלים	"עיר מרכזית": קניות מזון
3%	7%	5%	2%	4%	בני ברק	
92%	91%	90%	83%	89%	יישוב המגורים	
8%	2%	3%	10%	6%	ירושלים	"עיר מרכזית": שירותי קהילה***
2%	4%	3%	2%	3%	בני ברק	
90%	94%	94%	88%	91%	יישוב המגורים	

(סקר ייעודי בארבעה הערים החדשות, יולי 2007)

* פילוח תשובות הנשאלים הנם מתוך סך המשתמשים בשירותים הללו

** בתחומים שונים: עבודה, חינוך, רכישת מוצרים, פעילות רוחנית וקהילתית

*** רב, בית כנסת, אדמו"ר וכיו"ב

בנושא **תעסוקה** התמונה מוקצנת עוד יותר: שיעור גבוה (73%) של הנשאלים רואים את יישובם כמרכז פרנסה, במיוחד באלעד (81%) וברמת בית שמש (79%). אחוז גבוה יותר של תושבי ביתר עילית (36%) משאר היישובים רואים בירושלים מרכז בנושא זה ובני ברק נתפסת על ידי תושבי אלעד (18%), יותר משאר תושבי הערים האחרות, כמרכזית בתחום.

לרוב (63%) יישוב המגורים נתפס כראשי בנושא **בנקים**, אולי בשל העובדה שעם המעבר ליישוב החדש, הועבר גם חשבון הבנק לסניף במקום המגורים החדש. במיוחד בולטת תפיסה זו ברמת בית שמש (76%). בביתר עילית קיימת התפלגות כמעט זהה בין תפיסת ירושלים כעיר מרכזית בתחום הבנקים (50%) לבין ביתר עצמה (47%). באלעד מתחלקת תפיסה זו בין העיר עצמה (66%) לבין בני ברק (30%).

תפיסת יישוב המגורים כעיר מרכזית בנושא **שירותי הקהילה** ועריכת **קניות המזון** הינה שלטת בכל הערים הנידונות. אולם יש לציין, כי יותר מערים אחרות בולטת ביתר עילית בנושאים אלה בהישענותה על ירושלים בקניות (15%) ובשירותי קהילה (10%).

3.3.2.5.2 העדפת מקום מגורים

ממצאים אלה עשויים להוביל לשתי השאלות הבאות: האחת, היכן הם היו מעדיפים להתגורר, והשנייה – היכן ירצו שילדיהם יגורו בעתיד. באשר לשאלה הראשונה, 48% היו **מעדיפים לעבור להתגורר** בירושלים, 44% היו מעדיפים להישאר ביישובם ו-8% מעדיפים לעבור לבני ברק. בערים השונות, כמחצית היו מעדיפים להישאר ביישובם, מלבד ביתר עילית, שרק 35% מתושביה היו מעדיפים זאת, ו-61%, אחוז גבוה מיתר הערים, היו מעדיפים להתגורר בירושלים. מבין תושבי אלעד 39% היו מעוניינים לעבור לירושלים, אחוז נמוך מיתר הערים, אך גבוה כמעט פי ארבע מהאחוז שהיו מעדיפים לעבור לבני ברק, ממצא מפתיע בשל הקרבה הגיאוגרפית (ראה טבלה 15). הסיבה לכך יכולה להיות השאיפה הבסיסית של כל אדם חרדי לגור בעיר הקודש וכן המצאות קהילה חרדית גדולה ומגוונת בירושלים.

באשר לשאלה השנייה, נראה כי אחוז גבוה מאוד היה מעוניין כי גם ילדיו ימשיכו לגור באותו יישוב (72%), אולם יש לציין כי מבין הערים, באלעד מדובר על אחוז נמוך יותר (68%). כרבע חושבים שירושלים תהיה טובה לילדיהם, אך לעומתה בני ברק כלל אינה נתפסת כאטרקטיבית בעתיד, ואחוזים זניחים (1-2%) מורים על כך שתהא מתאימה לילדיהם בעתיד, כאשר תושבי אלעד (8%) יותר מתושבי הערים האחרות, ראו בה כעדיפה לילדיהם בעתיד.

טבלה 15: העדפת מקום מגורים בקרב תושבי הערים החרדיות החדשות, 2007

רמת בית שמש	אלעד	מודיעין עילית	ביתר עילית	כלל המדגם		
47%	39%	45%	61%	48%	ירושלים	העדפה לעבור לעיר אחרת
4%	11%	10%	4%	8%	לבני ברק	
49%	50%	45%	35%	44%	להשאר ביישוב הנוכחי	
24%	24%	26%	28%	26%	ירושלים	העדפת עיר למגורי הילדים בעתיד*
1%	8%	1%	1%	2%	בני ברק	
75%	68%	73%	71%	72%	יישוב המגורים	

(סקר ייעודי בארבעה הערים החדשות, יולי 2007)

* לא נלקחו בחשבון תשובות אחרות שלא היו קונקרטיות

3.3.2.5.3 הקשר בין מקום מגורים קודם ותפיסת "העיר המרכזית"

מטבלה 16 ניתן לראות כי קיים קשר בין מקום המגורים הקודם של תושבי הערים החדשות החדשות לתפיסת אותו יישוב כ"עיר מרכזית" בתחומים רבים. במיוחד ניתן לראות קשר זה בין יוצאי ירושלים לאלו שבשכילים ירושלים (67%) מתפקדת כעיר מרכזית. קשר זה חלש יותר בקרב יוצאי בני ברק, היות שלאחוז דומה מהם ירושלים (38%) ובני ברק (43%) נתפשות כ"עיר מרכזית". בקרב יוצאי חו"ל העיר המרכזית היא ירושלים (36%) וגם יישוב המגורים (33%).

בשונה מתושבי ירושלים לשעבר, יוצאי תל אביב ופתח תקווה אינם חשים בצורה דומיננטית כי עיר המקור שלהם היא המרכזית. רק 9% מקרב תושבי תל אביב לשעבר תופסים אותה כמרכזית, והיתר מתחלק בין ירושלים (29%), בני ברק (29%) ויישוב המגורים הנוכחי (33%). מבין יוצאי פתח תקווה, רק ל-20% מהם היא עדיין העיר המרכזית, והרוב תופסים כך את בני ברק (35%), ובמקום השני את יישוב המגורים הנוכחי שלהם (25%).

מניתוח זה עולה, כי **ירושלים** היא העיר היחידה שבאופן ברור יוצאה מעדיפים אותה כ"עיר מרכזית" על פני כל עיר אחרת. חשוב לציין כי היא נתפסת בעיני רבים כ"עיר מרכזית" בשל מגוון השירותים הדתיים והיומיומיים שהיא מספקת וכן בשל אופייה ותפקידה הרוחני ("עיר הקודש"), ולכן אין זה מפתיע. לגבי הערים האחרות, לא נמצא קשר חזק של תפיסת עיר המקור כמרכזית.

טבלה 16: הקשר בין מקום מגורים קודם לבין תפיסת עיר מרכזית בקרב תושבי הערים החדשות, 2007

מקום המגורים הקודם	"העיר המרכזית"	ירושלים	בני ברק	יישוב המגורים הנוכחי (הערים החדשות)	תל אביב	פתח תקווה
ירושלים	67%	11%	22%			
בני ברק	38%	43%	17%	2%		
חו"ל	36%	4%	33%			
תל אביב	29%	29%	33%	9%		
פתח תקווה	18%	35%	25%	2%	20%	
רחובות	37%	27%	32%		4%	
צפת	65%	14%	21%			
אשדוד	33%	42%	25%			
נתניה	67%	25%	33%			

(סקר ייעודי בארבעה הערים החדשות, יולי 2007)

3.3.2.6 סיכום

ממצאי פרק זה מעידים על אופי הערים החדשות והמענה שהן מספקות הן בהתבוננות רחבה עליהן כמקשה אחת, והן על אופי כל אחת מהן, על ידי השוואה בניהן בתחומים השונים שנבדקו. שני ערוצים אלו, זה המשווה וזה המבדיל, מאפשרים לנו לבחון את מידת עצמאותן של הערים החדשות החדשות, את מערכות יחסי הגומלין שלהן עם המרחב החרדי החיצוני להן ולאור זאת גם את מעמדן של ירושלים ובני ברק, הערים הוותיקות.

מבחינת **מאפיינים חברתיים**, נראה כי חתך הגילאים, הקבוצות, המוצא ועוד, דומים בערים החדשות החדשות. יחד עם זאת, ניתן גם לראות את השוני בניהן: אלעד מורכבת מקבוצה גדולה של יוצאי עדות המזרח ובה אחוז גבוה יותר של המשתייכים לזרם החרדי-ספרדי, תושבי רמת בית שמש ממוצא מערבי

ומרביתם משתייכים לזרם הליטאי והחסידי, בביתר עילית בולטת ההשתייכות לזרם החסידי ומודיעין עילית מאופיינת באוכלוסייתה הליטאית.

בחינת **הפרמטרים הכלכליים** מראה כי ישנם מאפיינים הרווחים מאוד בקרב הציבור שנבחן בהישענותו על תחבורה ציבורית וברמת הכנסות והוצאות נמוכה יחסית. במיוחד בולטת בכך מודיעין עילית, מה שמעיד על המצב הכלכלי הנמוך של תושביה, שאחוז רב מהם עוסק בלימוד תורה.

בחינת נושא ה**לימודים התורניים** מאפשר לבחון את הדקויות בין ערים אלו. מודיעין עילית היא בעלת אוריינטציה "חרדית" מאוד מבחינה לימודית: שיעורי העוסקים בלימוד והזמן שאלו מקדישים לכך גבוהים ביותר. השתייכות אחוז ניכר של תושביה לזרם הליטאי מסבירה אופי "למדני" זה. אלעד מגוונת מבחינת קבוצות הזרמים המרכיבים אותה, ולכן שיעורי הלומדים בה נמוכים יחסית ואילו שיעורי העובדים ובעלי השכלה גבוהה בה גבוהים יחסית. מרבית הכוללים נמצאים ביישובי המגורים, ואלו שלא – לרוב ימצאו בירושלים ויתנו מענה לתושבי מודיעין עילית, ביתר עילית ורמת בית שמש. אלעד, לעומת זאת, מוצאת את עיקר המענה בבני ברק ופתח תקווה, ופחות בירושלים.

מבחינת **תעסוקה** מתברר כי כשליש לומדים וכמחצית עובדים בצורה מלאה או חלקית, ומתוך כך ניתן לאפיין את הערים במישור נוסף: מודיעין עילית כעיר לומדים, רמת בית שמש ואלעד כערים בהן יותר עובדים ו**ביתר עילית** כעיר המשלבת את שתי המגמות.

נראה כי הערים החרדיות החדשות כולן עצמאיות או בדרך להיות כאלו, היות שהן מספקות שירותים חיוניים רבים לתושביהן ואלה רואים בהן כמקום אידיאלי לחיות בו. למרות הדמיון הרב, קיימת גם שונות רבה בניהן, לרוב בשל מאפייני הקבוצות המרכיבות אותן, אך גם בשל מיקומן הגיאוגרפי: ביתר עילית מאופיינת באוכלוסייה חסידית ויוצאי ירושלים, וקרבתה הגיאוגרפית לירושלים אכן יוצרת תלות בתחומים רבים; אלעד מאופיינת באוכלוסייה מהזרם הספרדי, אך גם מאוד הטרוגנית, פתוחה יותר לחברה, ומיקומה בסמוך לבני ברק ולישובי המרכז גורמת לה להישען עליהן פעמים רבות; רמת בית שמש היא מעין שכונה נפרדת בעיר בית שמש ולכן יכולה להשתמש בתשתית הקיימת בה, לכן לרוב היא עצמאית יותר; מודיעין עילית מורכבת מאוכלוסייה ליטאית, שמקדישה חשיבות רבה ללימוד, לכן היא גם "מסוגרת" יותר, נוטה להיות עצמאית ולספק את תושביה בשירותים הנמצאים בה, יש לה קשר לבני ברק, אך קשר יותר חזק לירושלים, מעצם מיקומה בין השתיים.

על אף גידולן והתפתחות תשתיותיהן כריכוז חרדי משמעותי במרחב החרדי בכלל ובמרכז הארץ בפרט, הערים החרדיות החדשות, לא מהוות נכון לזמן זה מרכז אזורי חרדי משמעותי. הסבר לכך יכול להיות קרבתן לבני ברק וירושלים או עצם העובדה שריכוזים אלו עדיין צעירים יחסית ותשתיותיהם ומיצובם במרחב עוד בתהליכי התפתחות. על אף התפתחותן ועצמאותן המתחזקת הערים החרדיות החדשות מתפקדות עדיין במידה רבה כערי פרוור של בני ברק וירושלים.

3.3.3 הערים החרדיות החדשות – קשיים, אתגרים והשלכות הקמתן

ניתן לסמן את היציאה לערים החרדיות החדשות כסוג של "חלוציות חרדית", מעבר למקום חדש, הרחק מהשכונות המוכרות בירושלים ובני ברק, לעיתים מעבר לקו הירוק (מה שמנותק מהאידיאולוגיה הבסיסית עליה התחנכו), המלווה בצורך להיאבק עבור הקהילה החוגית הספציפית – מהקמת מוסדותיה, דרך חיזוק מנהיגיה המקומיים ועד מיצוב מיקומה ההיררכי בתוך המבנה החברתי של העיר – ובצורך לתת מענה לצרכים טכניים שקודם לכן העיר המעורבת דאגה להם.

ההשלכות שנוצרו כתוצאה ממגמת הפרבור בציבור החרדי והפיזור הגיאוגרפי החדש, נידונו במחקרו של שלהב (1997) בהקשר של ביתר עילית. לאור מחקרו של שלהב בא חלק זה לבחון את הקשיים, האתגרים וההשלכות שבהקמת עיר חרדית הומוגנית, בהדגמה על ארבעת הערים החדשות כעשור וחצי לאחר הקמתן.

יציאת רבים מבני הדור החרדי הצעיר מהמרחב הוותיק, הגדול והמגוון אל פרוורים חרדיים חדשים אינה רק תמורה בפיזור הגיאוגרפי של האוכלוסייה החרדית, אלא טומנת בחובה פוטנציאל לשינויים חברתיים, כלכליים, תרבותיים ופוליטיים שמשמעותיהם עשויות להיות מרחיקות לכת. היציאה מ"חומת הקדושה" ששמרה על אורח החיים החרדי ואפשרה פיקוח עליו בתוך טריטוריה גדולה ורציפה, אך גם קומפקטית, ופירוקה לסדרה לא רציפה של מטליות גיאוגרפיות פזורות מחייבת עימות עם מצבים חדשים.

דומה שההיבט המשמעותי ביותר בהקשר זה נובע משינוי יסודי במעמדו של המרחב החרדי: עד שלב היציאה אל הפרוורים החרדיים היה המרחב החרדי משולב בתוך מרחב עירוני גדול יותר, בין אם בריכוזים קטנים ובינוניים דוגמת אשדוד, חיפה או אופקים ובין אם בירושלים או במטרופולין תל-אביב, והוא אפשר מעין "התבדלות משלימה" המשולבת בתוך המרקם העירוני, גם אם היא שונה ממנו, מבלי לשבש את מבנהו (שלהב, 1991). במבנה כזה יש שני יתרונות גדולים לקהילה חרדית – היא יכולה להישען על תמיכה חיצונית בכל התחומים הדורשים מיומנויות וכישורים הנעדרים מהקהילה, ובאותו הזמן המרחב העירוני הסובב והאנונימי סופג אל תוכו את החרגי ויוצא הדופן שאין לו מקום בתוך הקהילה. שני יתרונות אלה נמוגים במבנים מבודדים שאינם חלק מרצף עירוני גדול יותר. כך, הפרוורים החרדיים החדשים הם יישובים עצמאיים מבחינה מוניציפאלית ומציבים אתגרים חדשים בפני הקהילה החרדית. (שלהב 1997, 1999).

עצם קיומה של **רשות מקומית חרדית עצמאית** מעמיד כמה וכמה קשיים ומגבלות. חלקם הקל נובע מהיעדר הכשרה מקצועית ומנהלית מתאימה (הממד הטכני), מהמיקום הפיזי של העיר ומכוח המיסוי הנמוך של רשות מקומית חרדית. חלקם הקשה יותר נובע מהמסורת ארוכת השנים של התמודדות עם בעיות דרך ראייה חוגית (פרטיקולארית) צרה המתחשבת רק בתנאי השרידות של הקהילה החרדית והקהילה החוגית אותה יש לקדם (הממד החברתי), כשם שהוא נובע גם ממגבלה תרבותית-דתית לפיה מינהל חרדי לא יוכל לספק שירותים שלפי אמונתו הם אסורים, כגון חינוך דתי שאינו חרדי, אשר עדיין קיים בערים החדשות, גם אם הולך ומתמעט (שלהב, 1997).

3.3.3.1 תכנון וקיום תשתית ייעודית לעיר חדשה

בעצם קיומה של עיר חרדית נבדלת נוצר צורך בהקמת תשתית קהילתית ייעודית הנותנת מענה לפיזור, למאפיינים הייחודיים ולמבנה החוגי המורכב.

ראשית, קיומו של מערך יישובי חרדי בפיזור גיאוגרפי מחייב **מערכת תחבורה ייעודית** העונה לביקושים החרדיים לתחבורה שאופיים שונה מהרגיל בהיקף (כ-70% מתושבי הערים החרדיות החדשות נזקקים לתחבורה ציבורית, ראה טבלה 8), בחלוקתו הבלתי שגרתית על פני זמן ומרחב, בהרכב הגילים שלו ובחלוקה המגדרית. התחבורה הציבורית הייעודית, שהקמת הערים החרדיות החדשות היוותה קטליזאטור לייסודה, משרתת את הצורך בשמירת קשר רציף עם ירושלים ובני ברק. על פי יסודות הגיאוגרפיה החברתית – וכך סומן גם במחקרו של שלהב – סביר היה שפריסה גיאוגרפית וצורך

בניידות במרחב בין "מרכזי הקודש" (בני ברק וירושלים) לערי הפרוור שלהן תיצור פתיחות למרחב המחבר. אולם, עצם יצירתה של תחבורה נבדלת ומתבדלת המשרתת אוכלוסייה חרדית בלבד ומעבירה אותה כמעט אך ורק בין ריכוזיה לא יצרו את הפריצה הגיאוגרפית-חברתית המתבקשת, שצפויה היתה להתקבל מעצם ההסתובבות "במרחב הפתוח".

שנית, קיים צורך בהקמת אזורי תעשייה ופיתוח מקומות תעסוקה בערים החרדיות החדשות. ככלל, כושר המיסוי של הרשות המקומית הוא גבוה כאשר המיסוי העירוני אינו מבוסס על משקי הבית בו (על תשתיותיהם וערכם הנדל"ני הנמוך), אלא על נכסי נדל"ן של עסקים, מסחר ושירותים שבתחומה, מהם ניתן לגבות סכומים גבוהים יותר. בערים החרדיות החדשות נכסים אלה אינם גדלים תדיר ולכן נוצר פער הולך וגדל בין ההוצאות של הרשות והכנסותיה ממיסוי. יתרה מזאת, קהילה חרדית נהנית על פי חוק מהנחות ממיסוי עקב צפיפות מגורים גבוהה וכושר השתכרות נמוך, ובכך היא מקטינה עוד את כושר המיסוי העירוני. ככל שהקהילה החרדית בעיר תהיה גדולה יותר, כך יגדל עומס המיסוי העירוני על האוכלוסייה שאינה חרדית. מסיבה זו, רשות מקומית שכל אוכלוסייתה חרדית, עלולה לעמוד בפני שוקת שבורה של כושר מיסוי ירוד ביותר.

העיר החרדית מתמודדת עם הבעיה בשני אופנים: העמקת כושר הגביה ביישוב על ידי מאבק במתחמקים מתשלום והרחבת בסיס המיסוי על ידי הפניית כוח אדם חרדי (בעיקר נשים, אך גם גברים) לעבודה והקצאת שימושי קרקע לתפקודים נושאי ארנונה.

הקמת מערך תעסוקה והכשרה מקצועית לנשים וגברים נובע הן מהצורך להרחיב את בסיס המיסוי אך הוא גם פועל יוצא של התמתנות תופעת "ערי השינה" (כפי שראינו בפרק 3.3.2) והצורך בפיתוח מקורות תעסוקה לתושבים. פיתוח שוק עבודה (מלבד "הכלכלה פנימית") עשוי לחזק את הערים החדשות כמוקד הן עבור תושביהן והן כמוקד תעסוקה אזורי או עבור תושבי הריכוזים החרדיים באותו מרחב. פיתוח מקורות תעסוקה בתוך ערי הפרוור יקדם את כלכלת העיר ויאפשר לאוכלוסייה להישאר בתוך קהילתה מבלי צורך לנוע במרחב. נדמה כי תהליך זה כבר התחיל הן מהבחינה האסטרטגית (ראה תת פרק 3.3.2.3) והן בשטח: התושבים ובעיקר התושבות (שכן 50% מהגברים ענו "שעיקר עיסוקם בלימוד תורה") בערי הפרוור החרדיות מתפרנסים ב"חממות ההיי-טק" החדשות שנבנו בערים אלו, במערכות החינוך המתפתחות במהירות עקב הריבוי הטבעי הגבוה, במתן שירותים בקהילה ובמשרות שונות במרחבים החרדיים הוותיקים (דוגמת בני ברק וירושלים).

הדרך השנייה להרחבת בסיס המיסוי העירוני ביישובים החדשים היא, כאמור, בהקצאת שימושי קרקע לתפקודים נושאי ארנונה – תעסוקה בענפים שונים, מסחר ושירותים – גם אם המאכלסים אותם לא יהיו חרדים, ובלבד שהרשות החרדית תוכל לגבות מהם מסים ולמלא את קופתה. כך, בראיון עם ראש עיריית ביתר עילית (פינדרוס, 27.10.04) הוא מספר על דרישתו ממשרד השיכון להקצאה של 700 אלף מ"ר לתעסוקה (לעומת 35 אלף קיימים) בהם הוא ייזום מפעלים כמו חוות-גז ומפעלי אבן של ערבים מאזור בית-לחם ודהיישה שיוכלו לנייד את תוצרתם לכל יעדיהם בשטחים ובישראל. באופן כזה הוא מעוניין להשתחרר מתלות כספית במשרד הפנים ויוכל לוותר על מענקי איזון או כל מענק אחר. דווקא בהיותו אדם חרדי, הוא מדגיש, הוא מעוניין שלא להיות סמוך על שולחנו של השלטון הישראלי.

מחד מוצג כאן מבנה עירוני דו-קוטבי: חלק עירוני למגורים של אוכלוסייה שאינה משתתפת בייצור הבסיס הכלכלי של עירם וממול חלק עירוני אחר המייצר משאבים כלכליים על ידי "אחרים" שבעבודתם מאפשרים את קיום העיר. מאידך ראש העיר טוען, שברוב אזורי התעסוקה בארץ לא

מועסקים תושבי המקום אליו שייך אותו אזור. הטענה נכונה עובדתית אך רק חלקית, ולכן מטעה: הארגון המרחבי של התעסוקה והמגורים במרחב קטן כמו ישראל הוא אכן מורכב, אך אין מצב בו מועסקים מחזיקים בעבודתם יישוב שתושביו פטורים מעבודה. לדוגמא, גם אם תושבי מעלה אדומים אינם מועסקים במישור אדומים – הם עובדים בירושלים.

שלישית, **בנייה ייעודית לאוכלוסייה חרדית**, ובכלל זה ערים חרדיות, מצריכה התאמה של הפרוגרמות, של שימושי הקרקע ושל המפרטים הטכניים לצרכים המיוחדים של הדיירים העתידיים. בניגוד לחדירה של אוכלוסייה חרדית לשכונה בעיר מעורבת והורשת אוכלוסייתה הקודמת – פעולה המותירה את המתאר הפיסי הקודם של השכונה, מתאר שאינו תואם את צרכיה של האוכלוסייה החרדית, הנאלצת להתארגן בו בפתרונות מאולתרים ודחוקים – הציפייה היא שבבנייה ייעודית לאוכלוסייה חרדית, ובכלל זה ערים חרדיות, יותאמו מראש כל אלה לצרכים המיוחדים, הנובעים בין השאר ממגוון החוגים השונים באוכלוסייה החרדית, משיעור הילדים הגבוה בקרבן ומהחלוקה המגדרית. המתחייב מכך הוא שיעורי הקצאות מיוחדים למוסדות ציבור כמו בתי כנסת ומוסדות חינוך, שטחים ירוקים והפרדה בין הולכי רגל לתחבורה מוטורית לביטחונם של הילדים. מובנת מאלה גם הדילמה הנובעת מצרכים מוגברים של שימושי קרקע, שבדרך כלל הם חלופיים זה לזה – כמו שטחים למוסדות ציבור ושטחים ירוקים, שהרי הרחבה של שימוש קרקע באחד מהם תבוא על חשבון האחר. מובן מאליו גם הצורך להתאים את בנייני המגורים והדירות לצרכים המיוחדים של המשפחה החרדית (צ'רצ'מן ופרנקל, 1992). ככל שהבניה הייעודית עשויה להתחשב מראש בצרכים המיוחדים של האוכלוסייה החרדית, היא תלויה גם בהקצאות ובפרוגרמות של רשויות השלטון (צ'רצ'מן, 1993). אלו החלו רק לאחרונה להתאים את התכנון למגוון של אוכלוסיות שונות (ליבוביץ, 2006; אפרתי, 2006; וויל, 2006).

המישור האחרון בו נוצר צורך בתשתית ייעודית מתייחס לעובדה, כי כ-60% מן האוכלוסייה בערים החרדיות החדשות הם בגילאי חינוך (0-18), והן נמצאות עדיין בתהליכי אכלוס מהירים. מתוך כך, **מערכת החינוך** היא אחד האתגרים המשמעותיים והרגישים הניצבים בפני פרנסיהן, שכן קיים צורך בהקמת מוסדות ציבור וחינוך שיתנו מענה לפילוח החוגי הפנים-קבוצתי באוכלוסייה החרדית, בה כל חוג וסקטור רוצה לקדם ולקיים את מוסדותיו. היה ברור שבערים אלו תוקם מערכת חינוך חרדית, אולם כפי שראינו בארבעתן נמצא שהרכבה המדויק והיקפה לא תואמים את שהוערך על פי הכלים המצויים בידי הרשויות המתכננות (אע"מ: מועצה מקומית מודיעין עילית, 2003). ביתר עילית ואלעד הוקמו במסגרת בנייה ציבורית לאוכלוסייה החרדית וכל שלבי הקמתן היו בפיקוח ובהכוונה ציבוריים. אולם על אף התכנון המדוקדק בכתיבת הפרוגרמה לעיר חרדית לא ניתן דגש מספיק בצורך במלאי גדול של כיתות לימוד בזמן קצר (אע"מ: עיריית ביתר עילית, 2002; אפרתי, 2006; רביץ, 2006; קריספל, 2008; יצחקי, 2008). רמת בית שמש לא תוכננה מראש לציבור החרדי בלבד: רמת בית שמש א' תוכננה לציבור הכללי ורמת בית שמש ב' תוכננה לציבור בעל צביון דתי (גם דתיים לאומיים). מתוך כך לא בכל האזורים הוקצו שטחים מספיקים למוסדות ציבור על פי מפתח המתאים לאוכלוסייה החרדית. לכן, על אף הניסיון לבנות "מודל עירוני חרדי" המבוסס על כשלי הערים החדשות הקודמות, גם כאן לא נלקחו בחשבון חלק ניכר מהבעיות הנובעות מאכלוס מהיר ומן האופי הפרטיקולארי והבלתי מתפשר של האוכלוסייה, הנלחם אל מול האוכלוסייה הכללית בעיר ופרנסיה על הקצאת מוסדות, סוג המוסדות וצביונם (פרידמן, 1997). הקושי בהקמת מוסדות ציבור וחינוך מאפיין כל עיר חרדית חדשה אך במודיעין עילית היה קושי זה גדול פי כמה, שכן העיר הסתמכה על היכולת והרצון של הקבלנים

והיזמים הפרטיים לטפל בכל הקשור לשטחי הציבור של העיר, שפיתוחם נפל על חשבונם. המועצה היתה תלויה ברצון בעל הקרקע להפריש מתקציבו ומשטחו לצורכי ציבור, בעוד שבכל הערים האחרות משרד השיכון הוא זה שהיה אחראי על פיתוח התשתיות (ריילי, 2003; אע"מ: מועצה מקומית מודיעין עילית, 2001; וויל, 11.6.06; קרויזר, 22.5.06; אפרתי, 14.8.06).

הערים החדשות אכן תוכננו בהתאמה לצרכיה המיוחדים של האוכלוסייה החרדית. עם זאת, נמצא לאורך השנים – ובצורה בולטת עוד יותר עם התרחבותן – שהמצאי אינו עונה לצרכים הרבים ולקצב הגידול המהיר של האוכלוסייה. עקב כך, כאמור, קיים מחסור גדל והולך בכיתות לימוד, במקומות עבודה, באזורי תעשייה, בשטחי מסחר, במבני ציבור וכדומה.

שלהב (1997) אכן סימן במחקרו את הצורך בפרוגרמות ייעודיות לאוכלוסייה החרדית, שכן כבר אז סומנו בערים החדשות – על אף גילן הצעיר (או אי קיומן עדיין בשטח, במקרה של אלעד) – חוסרים בתשתיות, או שניתן היה להבחין במחסור או חוסר התאמה בכל הנוגע לתשתיות עתידיות. נדמה שהיום, כעשור לאחר מכן, קיים שיפור קל בשיח בין פרנסי הציבור החרדי בערים החדשות לבין קובעי המדיניות והמתכננים. שיפור זה הוא בעיקר תוצר של עצם קיומן בשטח של ערים נבדלות לחרדים – מה שהביא להגברת המודעות בקרב הפקידות הממשלתית והכרה אמיתית בצרכים הייעודיים שלא טופלו בפרוגרמות הבסיסיות – ושל הניסיון המשותף של ראשי הערים החרדיות והמתכננים למצוא פתרונות יצירתיים לצרכים הקיימים (הקמת בתי כנסת מעל גנים, המרת שטחי ספורט במוסדות ציבור ייעודיים וכדומה). עם זאת, השיפור בשיח והפתרונות המאולתרים אינם מספיקים, והמגמה מראה שקיים פער הולך וגדל בין הצרכים לבין המצאי הקיים של שטחי ציבור בנושאי חינוך, קהילה, מסחר ותעסוקה. רק שיתוף פעולה בין פרנסי הערים החדשות לבין הממשל המרכזי וארגונים חברתיים (דוגמת ארגון הג'וינט בנושאי תעסוקה) – בנוסף להתייצבות עתידית בקצב גידולה של האוכלוסייה וצרכיה – עשויים להקטין פער זה.

3.3.3.2 קשיים חברתיים בהקמתה של עיר חרדית חדשה

בהקשר החברתי מעמידות הערים הפרווריות החרדיות מספר קשיים שניתן גם לראותם כאתגרים. התופעה הבולטת והמיוחדת מכולן היא **הבידול הגיאוגרפי של הדורות**: הפרוורים מנקזים אליהם את הדור הצעיר של המגזר החרדי ובכך הם מרחיקים גיאוגרפית חלק לא מבוטל של הדור הצעיר מהוריהם וממוריהם המבוגרים. התרחקות כזאת נחשבת טבעית ומובנת בכל חברה, אך היא בעייתית בקהילה החרדית, בה ההדרכה ההורית והפיקוח הקהילתי חיוניים לחיבור המשפחה הצעירה לחיי הקהילה (שלהב, 1997; פרידמן, 2001). ההיבט האתגרי במצב הזה הוא בהזדמנות שנוצרת לדור הצעיר לבנות ולעצב את חייו באופן יותר עצמאי ולפתח אורח חיים ויעדים חדשים שהיו נמנעים ממנו בערים הוותיקות. שלהב (1997) טוען שעיון מקרוב בקורותיה של ביתר עילית מראה שהיבט אתגרי זה היה קצר ימים ונחלת המתיישבים בשלביה הראשוניים בלבד. אולם, כאשר בוחנים את התפתחותן של הערים החדשות – הן בכמות האוכלוסייה, הן בהרכבה והן במוסדותיה – מוצאים שגם אם הנישות המוניציפאליות הכלליות אכן הולכות ומתמלאות, הרי שהצורך בפעילים ועסקנים סביב הקהילות המקומיות עדיין קיים, ואל הוואקום הזה נכנסים תושבים צעירים חדשים. תהליך זה חיזק ומחזק את התפתחותה של עסקונה מקומית (מנהלית ורבנית) צעירה חזקה ודינאמית, שקיומה לא היה מתאפשר ללא הקמתן של ערי הפרוור החדשות.

תופעה אחרת קשורה **בהתבגרות האוכלוסייה בערים החדשות**. ערים אלו התחילו כ"עיר פנימייה" לצעירים בלבד, ואף הוגדרו אצל חלק כ"פתרון להורים ולא לזוגות הצעירים עצמם". כך, מלבד ההיבט החברתי של התרחקות מההורים ומהקהילה, ליצירת חברת צעירים בני אותו הגיל ישנן משמעויות כלכליות וחברתיות שונות. לדוגמא, בתחום התעסוקה התחרו כולם על אותם התפקידים במוסדות החינוך המעטים ובשירות הקהילה. הצעירים, שהגיעו מערים שוקקות חיים (ירושלים, בני ברק, אשדוד) – בהם מתקיימים מנייני תפילה גם בשעה שתיים בלילה – הלינו על מחסור בתשתיות מסחר, חוסר במקומות עבודה ובמיוחד בחיי תרבות וקהילה. הערים החדשות נתפסו כ"שממה חברתית-תרבותית-תעסוקתית" ומכאן גם כלכלית, כאילו הוקמו במטרה אחת בלבד – לשכן את עודפי האוכלוסייה של הערים הוותיקות (קרויזר, 15.5.06). קשיים אלה הולכים ומתמתנים, שכן היום (אמצע העשור הראשון של שנות האלפיים) מתחילה להתגבש בערים החדשות גם חברה בוגרת יותר: מלבד ההגירה הרחבה של זוגות צעירים, ישנה מגמת מעבר חלשה יותר של דור ההורים בעקבות ילדיהם, בעיקר מהמוקדים הוותיקים "החלשים" יחסית ופחות בקרב דור ההורים המתגורר בבני-ברק או בירושלים. מעבר זה נובע גם מן הקושי להישאר מנותקים מהמשפחה וגם מן הצורך לעזור לזוג הצעיר בגידול הילדים. התבגרות האוכלוסייה ממתנת גם את תופעת הצעירים הנוסעים למשפחתם מחוץ לעיר בשבתות (כשעה לפני כניסת השבת היו ערים אלו "מתרוקנות" מתושביהן, שהיו שבים אליהן מיד עם צאת השבת).

שלהב (1997) סימן במחקרו את תופעת הניתוק מההורים והבידול הבין-דורי. תופעה זו נמשכת אך היא הולכת ומתמתנת, הן בשל התבגרות האוכלוסייה, הן בשל מעבר קודם של אחים או בני משפחה אחרים הקולטים את הצעירים עם הגעתם לעיר החדשה (כתחליף להורים), הן בשל המעבר של החברות מהסמינר או של יוצאי אותה ישיבה או אותו חוג החסידי והן בשל קיומה של קהילה מבוססת אליה מצטרפים הצעירים, כך שמימד "החלוציות" ירד ואיתו הקושי שנבע מהבידול הבין-דורי והניתוק מקהילות האם.

המעבר לעיר החרדית החדשה העלה גם מספר שאלות חברתיות לגבי תפקידה, התנהלותה ומעמדה של האשה החרדית בתוך המרחב החדש. יציאת משפחות חרדיות צעירות מהריכוזים הגדולים בירושלים ובבני-ברק ובניית ערים חדשות כפרוורים חרדיים מגדילה את מרחב היוממות הצרכנית של הנשים החרדיות, את מגוון הפעילות התעסוקתית שלהן ואת המרחק הגיאוגרפי שלהן מקהילת האם ומהמשפחה המורחבת. כל אלה מעמיסים אחריות גדולה יותר על המשפחה הגרעינית בכלל, ועל האשה הצעירה כאם המשפחה בפרט (שלהב, 2005). אולם, להרחבת תחומי האחריות צפוי היה גם להימצא פן חברתי בעל השלכות על המבנה הבסיסי של הקהילה, באם זו תהווה קטליזאטור לפתיחות ולקידום מעמדה של האשה בתוך מערכת מנהל וממשל חרדית.

על כל אישה חרדית רובץ עול כפול: אם ולדנית בתוך הבית ומפרנסת ראשית מחוץ לבית (על מנת לאפשר לבעל לשבת וללמוד). תפקיד זה הוא גם לחם חוקן של הנשים החרדיות בערים החדשות, אם כי כאן מתווסף עבורן הצורך להתמודד עם מרחב חדש, גדול ומורכב יותר, המרוחק מקהילות האם החרדיות בבני ברק ובירושלים, ריחוק שאמנם מפחית אך אינו מבטל את התלות במרכזים אלה (שלהב, 2005).

בכל הנוגע למגוון הפעילות התעסוקתית של נשים חרדיות מסמן שלהב (1997) פרדוקס המאיים על הסדר החברתי בקהילה החרדית: חברת הלומדים רובה ככולה גברית, בעוד שהנשים עוסקות בענפים

חדשים ורוכשות מיומנויות המכשירות אותן לתפקידים מרכזיים בממשל ובמינהל החרדיים. חרף התמורות הללו לא חל כל שינוי ביחס הקהילה אליהן, והדבר אף מעורר חששות כבדים באשר לכוחן ושאיותיהן של אלו. אמנם המנהיגות החרדית הוותיקה איננה יכולה להשלים עם שינוי כזה, אך מנהל וממשל בעיר החרדית החדשה עשויים "ליהנות מפירותיו", שכן הקהילות החרדיות בהן מתקשות לאישי משרות הדורשות השכלה, מיומנות וכישורים ספציפיים הקשורים בהכשרה אקדמית וטכנולוגית ראויה. דווקא עבור משרות אלו, לנשים החרדיות יש צבר של ניסיון וידע בתחומים רבים העשויים להועיל לקהילה: במינהל, בחינוך, במשפטים, באדריכלות, בתקשוב, בתקשורת ועוד. תרומתן לקהילה מוכרת ומוערכת כל עוד אין הן חורגות מתחומן כלומר, כל עוד אין הן מנסות להכתיב נורמות וכללים (שלמה, 1997).

מגמה זו שסימן שלהב במחקרו אכן קיימת בשטח בערים החדשות, ונשים חרדיות נכסנו לתפקידי פקידות עירוניים משמעותיים בהתאם להכשרתן (לדוגמה, מנהלת אגף הרווחה במודיעין עילית, או עוזרות ראשיות לראשי הערים במודיעין עילית ואלעד – פונקציה פקידותית אך בעלת השפעה ועמדה גם בתוך העיר החדשה וגם מחוץ, במערכות היחסים עם פקידי השלטון). אל אלו נוספות כמובן מנהלות בתי ספר לבנות (משרה נחשבת ורבת כוח בקהילה), מנהלות בחממות ההיי-טק ביישובים ותפקידים נוספים. עם זאת, יש לזכור שבמידה רבה הערים החרדיות מתנהלות במרחב סגור, המגובה בלחץ חברתי (מכיוון שני המגדרים) להתנהגות על פי המידות המקובלות: קודם כל הבית והילדים ורק אחר כך העבודה הנתפסת – או צריכה להיתפס – כאמצעי פרנסה ולא כקריירה. משמעות הדבר היא, שגם אם השכלה ועיסוק יוצרים פתיחות, הרי שקיומם במרחב סגור ומרוחק במידה רבה עשוי להגביל ואף "לקצץ" את כנפי השינוי, הידע, והמודרניות שהם טומנים בחובם.

שתי תופעות חברתיות נוספות, המאפיינות את כל הערים החרדיות החדשות, הן **ועדות האכלוס** ביישובים אלו ו**אוכלוסיית נוער השוליים** ההולכת וגדלה ככל שערים אלו גדלות.

תנועת 'החזרה בתשובה' מורכבת ממגמות שונות. בסקטור החרדי שלה יש לפחות שתי מגמות – האחת, ממוסדת ומעוגנת בלימוד ובהדרכה ארוכי טווח, כמו בשיבות 'אור שמח' ו'אש התורה'. תלמידיהן באים בעיקר משכבות מבוססות ומשכילות. השנייה אינה ממוסדת ואין בה כל מערכת חינוכית ולימודית אלא היא מעין מה שהחרדים מכנים 'חרדיות אינסטנט' מבית מדרשם של הרב אלבז ואמנון יצחק. חוזרים בתשובה בסגנון ה'אינסטנט' הם בדרך כלל משכבות אוכלוסייה נמוכות ולא משכילות, לפעמים אפילו בעלי עבר פלילי.

האופי האדוק והקפדני של עיר חרדית הומוגנית פחות סובלני כלפי אורח החיים של החוזרים בתשובה המשתייכים לקבוצה השנייה, ובמיוחד של בניהם ובנותיהם, שנשרו ממוסדות החינוך החרדיים, וכתוצאה מכך גם מן החברה הסובבת אותם (פינדרוס, 27.10.04; רותם, 2008ב). קבוצות נערים אלו, המכונות "**נוער השוליים**" (או "השבאבניקים") מסתובבות ללא מעש ויש להן קודים שונים של התנהגות: עישון בשבת, אי-ציות לקוד הלבוש החרדי ושותפות בקטטות והצקות ובמיני פעילויות פליליות ברחובותיה של עיר חרדית. (רותם, 2008ב). בעיר קטנה וסגורה אין אלטרנטיבה לבני נוער שאינם משתלבים במסגרות החרדיות, אלטרנטיבה הכוללת במקומות אחרים מסגרות ללימוד מקצוע ומגרשי ספורט או אף "ברירה" לחלק החילוני של העיר. בביתר עילית למשל, כמו בערים החדשות האחרות, קיים אמנם פרויקט חונכות למניעת נשירה ובפאתי העיר אף הוקם מועדון לנוער נושר מטעם ארגון "יד אליעזר" (במועדון חדר גדול עם ספרי קודש ושולחנות לימוד, ובקומה למעלה, מוסתרים

מהכניסה, שולחן ביליארד, מתקן פינבול, שולחן פינג פונג, מסלולי ריצה חשמליים ושולחן דמוי מגרש כדורגל), אך הימצאות נוער השוליים ברחובות מראה כי אין זה מספיק (גוטרמן, 6.6.2001; רותם, 2008ב').

בצד טיפול ממוסד מטעם הרשויות באוכלוסייה "הבעייתית", ובעיקר בנוער שלה, ישנה גם התארגנות למנוע כניסה של אוכלוסייה דומה לערים אלו (אילן ואביב, 1995א'; פינדרוס, 27.10.04; רותם, 2008א', 2008ב'). מכיוון שהעירייה, כרשות רשמית, אינה רשאית להגביל אוכלוסייה המוגדרת כדתית או חרדית מלקנות או לשכור דירה בעיר ולהתגורר בה, נעשה תהליך המיון על ידי גוף לא רשמי – "ועדת האכלוס". לדברי יצחק פינדרוס, לשעבר ראש עיריית ביתר עילית, מדובר בשניים או שלושה אנשים שאין להם מעמד רשמי, הם ממונים על ידי רבני העיר ושכרם ממומן מתרומות. תפקידם לבדוק את האופי הדתי של המבקשים לגור בעיר ובהתאם לממצאיהם להפעיל את המהלכים הנחוצים בקרב יוצרי היצע המגורים על מנת לאפשר או למנוע את כניסתן של משפחות אלו למגורים ביישוב (פינדרוס, 27.10.04).

סוגיות נוער השוליים וועדות האכלוס קיימות בכל אחת מהערים החרדיות החדשות. תופעת נוער השוליים הולכת וגדלה ככל שהציבור בהן גדל. מבין ארבעתן, הערים אלעד וביתר עילית – לפחות בהיבט התדמיתי – מתמודדות בצורה אינטנסיבית יותר עם תופעה זו, אך אין זה אומר שברמת בית שמש ובמודיעין עילית היא איננה קיימת.

מטרתן של ועדות האכלוס בראייה החרדית היא לשמור על זהות המקום ולמנוע כניסה של חוגים שנויים במחלוקת (דוגמת חב"ד וברסלב) או קבוצות אוכלוסייה הנתפסות כפחות דתיות (כגון בעלי תשובה). באין ועדת אכלוס מסודרת (ובמידה שצריך להצניע את קיומה, נעשים מהלכי הסלקציה בעזרת תהליך הרישום למוסדות חינוך בערים אלו, כאשר אי קבלתם של ילדים למוסדות החינוך אינה מאפשרת להורים להעתיק את מקום מגוריהם לעיר החדשה. אי קיומה של ועדת אכלוס (כמו בתחילת דרכן של ביתר עילית ועמנואל) או קיומן של מספר ועדות אכלוס (כמו באלעד) הביאו במידה רבה לירידת ערך הדירות ולמיתוג היישוב כ"פתוח מידי" או כ"לא מספיק חרדי". כתוצאה מכך היא מצטיירת כפחות אטרקטיבית לאוכלוסיית הליבה החרדית המחפשת איכות חיים, שלהגדרתה כוללת מוסדות חינוך חזקים ואליטיסטים, אוכלוסייה בעלת גוון חרדי אחיד, מוסדות ציבור, רחובות שקטים מאלימות ומפשעה (שמזוהים בתודעתם עם נוער שוליים) וכדומה. מסיבה זו כל ניסיון "להיאבק" באפליה במגזר החרדי סביר ושלל יצלה, וועדות האכלוס, כגופים בלתי רשמיים, ימשיכו לערוך סלקציה לאוכלוסיות מסוימות שירצו להתקבל למגורים בערים החרדיות החדשות.

3.3.3.3 ניהול והנהגה מקומית בעיר חרדית חדשה

פרוור חרדי הוא התיישבות נבדלת בו אמורים החרדים לנהל את עצמם. מגבלות הרשות המקומית החרדית דורשות התמודדות מתמדת עם הקשיים שהוזכרו לעיל. לשם כך יש צורך בכוח אדם מיומן לניהול, שיוכל להתמודד עם המנטאליות של עיר חרדית, עם המגוון החוגי על האינטרסים השונים של כל קבוצה בו ועם הרצון של נציג הציבור לרצות את הציבור אותו הוא מייצג ואת הדור הוותיק של ההנהגה הרגיל לדרך התנהלות מסוימת, אשר מקשה עליו לפרוץ דרך לסגנון ניהול חדש.

במישור התפעולי הבסיסי ביותר, אחת הבעיות המרכזיות של דתיות וממלכתיות היא שאלת היכולת לשמור על אורח חיים דתי לפי עקרונות ההלכה, ביחד עם קבלת אחריות על תפקוד סדיר של מערכות

המדינה והציבור. בקהילות יהודיות בגולה, התפתח מוסד ה'גוי של שבת' שהטיל על הגוי מלאכות אסורות ליהודים אך אפשרויות בגדר של 'אומר לנוכרי ועושה'. הציונות הדתית, בשנות השלושים של המאה שעברה, שאפה הציונות הדתית לחיים יהודיים שלמים, כלומר: היכולת לקיים אורח חיים עצמאי תוך שמירה על תורה ומצוות, על אף התמודדות של ממש בין עקרונות ההלכה והיכולת לקיימם בתנאי מדינה מודרנית. לעומת זאת, חלק ממהותה של הדתיות החרדית היא הימנעות עקרונית מהתמודדות כזאת. יתרה מכך, רבים אף רואים את אורח החיים העצמאי כ"רעיון המעוות את עולמו של הקב"ה". מסיבה זו, גם אם היה נראה כי יציאת החרדים לערים חדשות ועצמאיות תהווה הזדמנות להתמודד עם המסרים החברתיים של מודל הזה – הרי שזו כנראה הולכת ומוחמצת בשל הגישה האתנוצנטרית שבה נשארת שבויה הקהילה החרדית.

במישור הפוליטי, והמשמעותי אף יותר להתנהלותה של העיר החרדית, אחת התופעות המיוחדות היא הבחירות לרשות המקומית המתקיימות מדי פעם ביישוב. לכאורה אין בכך כל ייחוד, שהרי בחירות לרשויות המקומיות הן תופעה כלל ארצית והן מתקיימות בפרקי זמן קצובים. אולם, בחירות לרשות מקומית ביישוב חרדי נושאות אופי מיוחד. שלא כמו במערכות בחירות כלליות, בהן הקהילה החרדית מתחרה על ייצוג מול אוכלוסיות אחרות, ביישוב החרדי התחרות היא בתוך הקהילה פנימה (ליבוויץ, 14.11.99; גוטרמן, 6.6.2001). מערכת הבחירות בערים החדשות מתנהלת בשני מישורים מקבילים: מתחת ומעל לפני השטח. מעל פני השטח נערכת מערכת בחירות "רגילה" – בחירות של משרד הפנים, מערכת הסברה ענפה, מערכת של מטרות ולוגיסטיקה שלמה שמגובה על ידי אנשי שטח ופעילים. אך העבודה האמיתית נעשית מתחת לפני השטח, בפגישות עם רבנים, בניסוח מכתבי הרבנים (שיתפרשו כתמיכה גורפת במועמד) ובהרגעת ראשי החצרות השונות ביישוב. שני המישורים מנוהלים במטה הבחירות. למעשה אין זו בחירה חופשית, אלא בחירה המוכתבת על ידי הרבנים, אשר נדמה לעתים כי אף הם "מובילים" בצורה זו או אחרת על ידי העסקנים המושכים בחוטים (קרויזר, 22.5.06). מסיבה זו גם טוען שלהב (1997), שבמקרים בהם המנהיגות המקומית ממונה (להבדיל מזו הנבחרת) – היא מצליחה לגבור על מכשולים רבים יותר, שכן היא משוחררת ממחויבויות פרטיקולאריות לקבוצות בוחרים שונות ומסוגלת לקבל החלטות לפי שיקולים של טובת הכלל, גם כאשר מדובר באנשים חרדיים. כאן עולה שאלת היעילות: האם מוטב להאריך את משך הזמן בו מכהנים הממונים – ולא נבחרים – בערים חרדיות חדשות, מול העיקרון הדמוקרטי של השלטון המקומי, אשר כאמור – מידת חופש הבחירה בו מוגבלת גם כך (שלהב, 1999).

הטיפול במשימות הרשות המקומית לטווח הארוך הוא קשה וכרוך בפיתוח מערך הכשרה לבעלי תפקידים במגזר החרדי, לקראת ותוך שירות הציבור. תהליכים אלו מצריכים זמן והשפעתם אינה מידית. שלהב (1997) אף סבר כי המקצועיות והמיומנות הנרכשות תפחתנה את הנטייה להעדפה פרטיקולארית של קבוצות חרדיות ספציפיות המקורבות לשלטון, תגברנה את ההשתתפות בכוח העבודה ובכך תפחתנה גם את המימד הכלכלי של בעיות הרשות המקומית (שלהב, 1997, 1999). במידה רבה אכן ניתן לראות זאת כבר בשטח: גם אם אין זה אומר שערים אלו אינן "נגועות" בתחלואי הברוקרטיה בכל הנוגע לערכי שירות כמו כל עיר אחרת במדינת ישראל, הרי שהן מקבלות פרסים על ניהול כספי תקין (על אף היותן עניות ביותר), פרסים על ניקיון ומראה העיר ושתיים מהן אף קיבלו מעמד של עיר במהלך תקופת המחקר (אלעד בשנת 2007, מודיעין עילית בשנת 2008). הצלחת הערים החרדיות תלויה בפיתוח הנהגה מוניציפאלית בעלת יכולות ניהול, המגובה בתמיכת הנהגה רבנית מקומית וארצית ומנהלת יחסי גומלין עם מערכת השלטון הכללית של מדינת ישראל. ההצלחות

והכישלונות של ראשי הערים החרדיות החדשות נוצרים תחת מעטה יום יומי של "מלחמות" חוגיות פנים חרדיות בהן יש להמשיך ולהתנהל בין הטיפות במקביל לניהול העיר.

אחת התופעות המרתקות והחשובות ביותר, הנעוצה בהתפתחות הערים החרדיות ובמעורבות ההולכת וגדלה של החרדים בפוליטיקה הישראלית, היא **צמיחתה של אליטה פוליטית ובירוקרטית אל מול המנהיגות הרבנית הוותיקה**. ככל שמתרבים בעלי תפקידים ברמות שונות של פעילות פוליטית וממשלתית – כמו גם חברתית וכלכלית – ברמה המקומית וברמה הארצית, כך נפתחים בפני בני הקהילה החרדית תחומים שלא היו ידועים להם בעבר ומוטלת עליהם אחריות לקבלת החלטות שלא ידעו בעבר. העולם המצומצם של קהילה השקועה רק ב"ד" אמות של הלכה", והמפתחת כללים הלכתיים מחמירים ונוקשים, נפרץ לכיוונים ואופקים חדשים מציבים מגוון של התמודדויות כמו דילמות בהקצאת ייעודי קרקע, תכנון מערכות שירותים וחלופותיהן, בעיות ניהול ותחזוקה, בעיות חברתיות ובעיות ביטחוניות. לרבנים אין את הידע והכישורים לטפל בתחומים אלה, והיות שהם תלויים בזה ב"פרנסים החדשים", מתהווה כוח שקול מול המנהיגות הרבנית. האחרונה אמנם זוכה לכל הכבוד והיוקרה הראויים וגם בה מתפתחת הירארכיה שבה יש לכל זרם מעין נציגות רבנית ביישוב החדש, אך משקלה בקבלת ההחלטות יורד, גם אם עדיין אין מודים בכך בגלוי.

יחד עם כל אלה חשוב לציין, כי גם אם הבעיות שכבר סומנו לפני כעשור עדיין קיימות, הרי שערים אלו מתנהלות באופן סביר ונורמאלי לגמרי, וזאת על אף המגבלות הטכניות הנובעות מניהולה של עיר אל מול אורח החיים החרדי, על אף הקשיים הכלכליים ועל אף "מלחמות היהודים" הפנימיות.

3.3.3.4 הישיבה מאחורי הקו הירוק – אידיאולוגיה מול חוסר ברירה

אחת הסוגיות המעניינות שלא נידונו בהרחבה בעבודה עד שלב זה, היא עצם מיקומן של שתיים מתוך הערים החרדיות החדשות (ביתר עילית ומודיעין עילית) מעבר לקו הירוק, בשטחי יהודה ושומרון. סוגיה זו מהווה את אחת הדוגמאות להשפעות הדדיות בין אילוצים מרחביים-כלכליים ועמדות פוליטיות ואידיאולוגיות (שלהב, 2001; רותם, 2003; רובינשטיין, 20.6.06; שרגאי, 2007).

צמד המלים "התנחלות חרדית" עשוי להישמע כסותר את עצמו באזני המעורים בדבר. חלק ממהותה של החרדיות היא ההתנגדות העקרונית והתקיפה לכל שינוי באורח החיים היהודי ולכל מה שמשמע ומתחייב מעקרונות הציונות, ובכלל זה ההתיישבות החדשה בארץ ישראל. הדתיות החרדית לא היתה שותפה להתיישבות הציונית, לא טרם המדינה ולא אחרי 1967. היא נשענה עקרונית על מדרש "שלוש השבועות", לפיהן השביע הקב"ה את ישראל שלא ימרדו בגויים, שלא יעלו בחומה (כלומר: לא יעלו במאורגן לארץ ישראל) ושלא ידחקו את הקץ (בבלי, כתובות, קי"א ע"א).

כפי שכבר נכתב, היישובים החרדיים החדשים – ובמיוחד אלה שמעבר ל"קו הירוק" – אינם תולדה של אידיאולוגיה המתייחסת לעתיד השטחים אלא מענה לביקושים הולכים וגדלים למרחב מגורים, תוך מגבלות הפרט החרדי להתחרות בשוק הדירות החופשי. תכנון יישובים חרדיים מעבר לקו הירוק לווה בחילוקי דעות על סיכויי הצלחתם, משום אי-הוודאות הכרוכה בהפניית אוכלוסייה חרדית לאזורים שנויים במחלוקת ובמיוחד משום החשש החרדי שלא לעבור על איסור ה"התגרות בגויים". יחד עם זאת, דווקא האוכלוסייה החרדית אמורה להתאים במיוחד לאופיין של ההתנחלויות, שכן תכונותיה הדמוגרפיות והדתיות-תרבותיות גורמות לה להעדיף מגורים מתבדלים בקהילה הומוגנית, הזקוקה

תדיר לפתרונות דיור רבים וזולים. ואכן, החששות התבדו, היישובים גדלו והיו לערים, אשר מהוות נכון לשנת 2006 יישובי פרוור לריכוזים החרדיים הגדולים ועונות על הדרישות הבסיסיות הללו.

מי שהוביל לאורך שנים קו של ההתנגדות נחרצת להתיישבות של חרדים מעבר לקו הירוק היה המנהיג הליטאי, הרב אליעזר מנחם ש"ך. אצל הקבוצות החסידיות ההתנגדות היתה פחותה במקצת וחלקן אף שיתפו פעולה עם מפעל ההתנחלויות: כבר בתחילת שנות השמונים, עם הקמתה של עמנואל, שלחו אדמו"רי גור וסלונים את חסידיהם אל מעבר לקו הירוק, וקיימות חסידויות שאפילו תומכות אידיאולוגית בישיבה מעברו המזרחי של הקו הירוק, דוגמת חב"ד, ערלוי וסדיגורה. ההתנגדות החריפה להתנחלויות נובעת בהקשר זה לא רק מהמניעים העקרוניים שהוזכרו לעיל, אלא גם משיקולים מעשיים-פרטיקולאריים, שעיקרם אי-בטחון בעתידן של התנחלויות שמעבר לקו הירוק, מידת הביטחון בנסיעה בדרכים אליהן ומרחקן מהריכוזים החרדיים הוותיקים בירושלים ובבני-ברק, שאינו רק מרחק גיאוגרפי אלא עלול להתפתח גם לריחוק מהשפעה ומפיקוח.

ניכר בכך הבדל תפיסתי ומנטאלי משמעותי בהשוואה לאוכלוסיית המתנחלים מעבר לקו הירוק: חרדי לא תופס את מקום מגוריו כהתנחלות, אינו "מרגיש" שהוא גר בהתנחלות, אלא הוא בא לגור במקום אשר שווק לו ככל פרויקט דיור אחר. אברך כולל, הגר במודיעין עילית, אינו מעוניין לראות את המשמעות המדינית הטמונה במעשה ההתיישבות הפרטי שלו. הוא הגיע למעוז ליטאי זה בעקבות היצע הדירות הזולות, תלמודי התורה, חבריו לישיבה שהתיישבו שם לפניו והוריו, ששלחו אותו לפרויקט דיור שבמקרה ממוקם גיאוגרפית מאחורי הקו הירוק. לתפיסתו הוא לא מתנחל. חוסר ההזדהות המופגן של אותו חרד אנונימי מייצג נאמנה את מרבית תושבי הערים החרדיות מעבר לקו הירוק. מלבד הדיור המוזל מצאו החרדים יתרונות נוספים ביישובים שנבנו מעבר לקו הירוק ובהם איכות חיים ונוחות. אמנם ביישובים הללו טרם התפתחו שכונות "בנה ביתך" עם גגות אדומים כמו בהתנחלויות בהן מתגורר הציבור הדתי-לאומי, אך דירת ארבעה חדרים עם אפשרות להרחבה, גני משחקים חדשים, רחובות מרווחים, שירותי קהילה מתפתחים וחברה חרדית צעירה ההולכת ומתחזקת כל אלה מהווים מקור משיכה ליציאה אל מעבר לקו הירוק, ובמיוחד למי שגדל בצפיפות מגורים בשכונות הערים הוותיקות (אילן, 2001א'; רותם, 2003ב'; שרגאי, 2007).

שלהב (2001) מסמן את השפעתה של התיישבות החרדית בשטחי יהודה ושומרון בביטויים פוליטיים חדשים יחסית בקרב הציבור החרדי: ניכרת נטייה הולכת וגוברת של הציבור החרדי לעמדות פוליטיות הנראות כניציות-ימניות. העמדות הימניות של הציבור החרדי – ובמיוחד של הדור הצעיר – יכולות להיות מוסברות בתהליכי השינוי המתחוללים בחברה החרדית. ניתן להצביע על שלוש התפתחויות שהשפעותיהן המצטברות מוליכות חרדים בכיוון האמור. הראשונה, היא החדירה של השיח הישראלי לתוך החברה החרדית דרך אמצעי התקשורת השונים. כך, למרות אמצעי הבידוד, החרדים חשופים במידה רבה למתרחש בחברה הישראלית ולוויכוחים בה. בשיח הזה ליבם של החרדים נוטה ימינה וזאת משני טעמים: השיח הימני מבטא אי-אמון בגויים. זו גישה המתאימה היטב לרתיעה של חרדים מפני זרים. הטעם השני מעוגן בעולם הדימויים הלקוח מהמסורת היהודית, שהשיח הימני – ובמיוחד מנהיגיו הוותיקים – מרבה להשתמש בו. לעומתו, השיח השמאלי נתפס בקרב חרדים רבים כחף מביטויי זיקה טריטוריאלית יהודית לארץ ישראל.

המגמה השנייה היא שינוי באיקונוגרפיה הישראלית אחרי שנת 1967. עד מלחמת ששת הימים היו האתרים האיקונוגרפיים הישראליים קשורים בתולדות ההתיישבות העובדת, בחלוציות ובכיבוש

השממה. החרדים היו יכולים להתעלם מסמלים אלה, שייצגו מקומות ונופים רוויים משמעויות בלתי לגיטימיות עבורם, הקשורים באופי החילוני-סוציאליסטי של ההתיישבות העובדת. משהתווספו לשליטת ישראל שטחי יהודה ושומרון, שבו ועלו לתודעת הציבור אתרים וחבלי ארץ ששמותיהם שזורים לאורך ההיסטוריה היהודית בארץ ומעוגנים בתודעה הדתית היהודית לאורך הדורות, כמו הכותל, מערת המכפלה וקבר רחל.

המגמה השלישית והמשמעותית ביותר לענייננו, קשורה בהגירה החרדית לשכונות וליישובים פרוורים חרדיים גדולים מעבר לקו הירוק. ככל שמתרחבת ההגירה הזאת. ככל שגדל מספר המשפחות החרדיות המתגוררות בשטחי יהודה ושומרון או בקרבה מיידית אליהם, כך גדל שיעור האוכלוסייה החרדית שיש לה "נציגים" מעבר לקו-הירוק ומתחזק החשש מהתוצאות הכלכליות ההרסניות המשתמעות לאלפי משפחות חרדיות ולקהילותיהן מאפשרות הנסיגה מהשטחים. באותה מידה מתחזק החשש מהסדרים פוליטיים שיביאו את הרשות הפלסטינית על חייליה החמושים אל פתח ביתן של קהילות חרדיות. למגמה זו יש להוסיף את ההכרה כי סכסוך מזוין עתידי לא יצטמצם להתנגשויות בין כוחות צבאיים בלבד, אלא יכלול גם מרחבים ואוכלוסייה אזרחית, מה גם שהטרור הערבי אינו מבחין בין הסקטורים השונים באוכלוסייה היהודית. הסכנה אורבת אפוא גם לחרדים ומשום כך הם אינם יכולים להישאר שווי נפש אל מול ההתפתחויות המדיניות. יחד עם כל האמור, מן הראוי להבהיר שהתיאור של נטיית החרדים ימינה אין פירושו בהכרח אימוץ אידיאולוגיה ימנית על ידי הסקטור החרדי. עמדות המוצא וההתייחסות של חרדים אינן משקפות 'שמאל' ו'ימין' במובן המקובל, שכן נקודת המוצא שלהם היא פרטיקולארית בעיקרה, ועל אף שינויים וחריגות – השפעותיה של כל מדיניות נבחנת על פי מידת התאמתה לעולם החרדי ומידת תועלתה או נזקה הפוטנציאלי לאינטרסים של הקהילה (שלהב, 2001).

התיישבות חרדית בתוך שטחי יהודה ושומרון (ביתר עילית ומודיעין עילית) או באזור קו התפר (אלעד) מצריכה עיסוק ב**סוגיית הביטחון**. חובת שמירה מוטלת על תושבי יישוב שאוכלוסייתו מונה יותר מ-4,000 תושבים. אך חובת שמירה יכולה להיות בעיה קשה בקהילה חרדית, וזאת בשני מובנים: הטכני, שכן הרוב המכריע אינם מיומנים כלל בשימוש בנשק או בשמירה בכל צורה שהיא ולא יוכלו להגיב כראוי בעת הצורך, והערכי, שכן האברכים פטורים מכל חובה אחרת זולת לימוד (שלהב, 1997).

ביתר עילית, מודיעין עילית ואלעד – היושבות ביו"ש או על קו התפר – עונות על כל ההוראות הביטחוניות הנובעות ממיקומן, ואין בהן מחסור במרכיבים ביטחוניים חיוניים. בשנים הראשונות התבסס מערך הביטחון בביתר ואלעד על אוכלוסיית החוזרים בתשובה, שרבים מהם היו בעלי ההכשרה הצבאית או האזרחית המתאימה למשימה זו. אולם, האופי החרדי של אוכלוסייתן, אשר עם השנים הופך קרוב יותר למרכז הציבור החרדי, מקשה על מילוי הדרישות. בפועל מוטל עול גדול יותר על הרשויות האחרות – בעיקר הצבא – באבטחת יישובים אלה (שלהב, 1997; נאה, 9.8.99).

האם ניתן לצפות את עתידן של הערים החרדיות הגדולות במצב של הסכמים מדיניים עתידיים? ביתר עילית ומודיעין עילית, נחשבות מוגנות מפני פינוי אפשרי. זאת מכמה סיבות: הן קרובות יחסית לקו הירוק ומספר התושבים בהן גדול; הן צפויות להמשיך לגדול ולהתרחב; האוכלוסייה החרדית זקוקה ותזדקק גם בעתיד ליחידות דיור נוספות ויש להכיר בכך כי המשך הבניה באזורים הסמוכים לקו הירוק, צפוי להימשך תחת כל ממשלה שתבחר; כפי הנראה תהליך ההזדהות של החרדים עם המתנחלים הדתיים-לאומיים יגבר ככל שתאריך תקופת מגוריהם באזורים אלו. מחירי הדיור הזולים וההטבות הגדולות סייעו, מסייעים ויסייעו בעתיד לחרדים להתגבר על החשש "מההתגרות בגויים",

להדחיק את הסיכון הביטחוני, ולהקצין ימינה (אטקס ופרידמן, 2005). אולם ייתכן, שלעומת המתנחלים "האידיאולוגיים", "האמיתיים", "המקוריים" – החרדים יסכימו לתוכניות פינוי אם תובטח להם, באופן שלא יהיה בו ספק, חלופה מתאימה לצורכיהם במרכז הארץ בתוך גבולותיה המוסכמים של מדינת ישראל.

3.3.3.5 השפעת הערים החרדיות החדשות על היפתחות המרחב החרדי

חלק ממנגנוני ההגנה והפיקוח של הקהילה החרדית הם גיאוגרפיים במהותם – יצירת מרחב מגוון המוקף ב"חומת קדושה" המפקחת עליו ומבדילה אותו מהסובב המאיים (שלהב ופרידמן, 1985). היציאה מתוך המרחב הוותיק והמוגן אל שכונות ופרוורים חרדיים חדשים ומפוזרים, מקנה לפרט ולקהילה ניידות מרחבית במימדים ניכרים, אשר המנהיגות החרדית הוותיקה העדיפה להימנע ממנה לאורך שנים, כדי שלא להפחית את מידת הפיקוח שלה על בני הקהילה (שלהב, 1991, 1996, 1997). האם הפתיחות הגיאוגרפית הצומחת מהתנהגות מרחבית זו הביאה להיחלשות הפיקוח חברתי-תרבותי על חברי הקהילה, סדקה ואולי אף פוררה, את "חומות הקדושה" המגוננות על המרחבים החרדיים הוותיקים?

שלהב (1991, 1996, 1997) סבר במחקריו שהפתיחות הגיאוגרפית הצומחת מן ההתנהגות המרחבית החדשה (הקמתן של ערי פרוור חדשות) – בה התושבים החרדים נעים במרחב בין הריכוזים תוך חשיפה בלתי נמנעת לעולם החיצוני – תביא להיחלשות הפיקוח על חברי הקהילה. מטבע הדברים השפעתם של תהליכים אלו גדולה במיוחד על הדור הצעיר: זהו דור שגדל במציאות של מדינת ישראל והוא פחות מחויב למסורת החרדית השוללת את הציונות, זהו דור שאמצעי התקשורת מגיעים אליו, הוא בקי בהווה הפוליטית והחברתית של ישראל ומוזהה את עסקניו עם המערכת הפוליטית הישראלית. הצעירים החרדים ניידים יותר, מטיילים יותר ונפגשים באופן פחות אמצעי עם המציאות הישראלית המורכבת (שלהב, 1997).

אל מול אלה יכולה לעלות הטענה, כי הקמתן של ערים חרדיות הומוגניות יוצרת מובלעות סגורות ומסוגרות, שנועדו להכיל בתוכן אך ורק את האוכלוסייה החרדית. במבנה זה עשוי לפחות המפגש היום יומי בין האוכלוסייה החרדית לאוכלוסיות אחרות, מה שלא התאפשר בערים מעורבות. אל אלו יש להוסיף את מערכות השירות הייעודיות לחברה החרדית המובדלות אף הן כמעט באופן מוחלט מהחברה הכללית, וביניהן מערכת תחבורה המחברת את הריכוזים החרדיים בינם לבין עצמם, מופעלת במבנה מגדרי העונה על דרישות החרדיים לצניעות ומשרתת בעיקר נוסעים חרדיים (כך שגם בדרך לערים אלו מתבטל המפגש), מערכת נפרדת וממוסדת לאורך שנים של מוסדות חינוך נפרדים, התפתחות רשתות שיווק ייעודיות למגזר החרדי – שבשל מיקומן בתוך אחת מערי הפרוור סביר להניח שרוב צרכניהן יהיו חרדים – ו"חממות תעסוקתיות" הנבנות עבור חרדים במרחבים החרדיים – כך שגם במקום העבודה ילך המפגש עם אוכלוסייה אחרת ויתבטל. לכל אלו נוסיף את שאיפתה הבסיסית של האוכלוסייה החרדית להבדלות ואת בחירת המגורים בערי הפרוור החדשות גם על מנת לדאוג שהילדים לא ייחשפו לאוכלוסייה החילונית ואורחות חייה. כל אלה מצדדים בסברה כי במרחב החרדי, ההומוגני והנבדל הנוצר בערים החדשות, ילך ויגדל דור חדש מנותק, מסוגר, אדוק ופחות חשוף לעולם הכללי.

בפועל, המפגש של המתיישבים עם תנאי האזור יצר תרבות חדשה שבמקרה המיוחד הנדון היתה בה תחילתה של התמודדות על יישום הלכות דתיות בתנאים חלוציים, אך זו השתנתה והתבטלה עם התבססות היישוב וכניסת קהילות חרדיות גדולות (קהילות הליבה) שבאו אל המוכן. אלו כפו על

המקום את מנהגי מאה-שערים ובני-ברק המחמירים. התוצאה הבלתי נמנעת היתה מתחים פנימיים ויריבויות המגיעות לעיתים עד כדי אלימות פיסית וניסיון "למחוק" ו"להעלים" את אופיו החלוצי של המקום, שהוא תוצר של מאפייניה של האוכלוסייה המקימה. הדבר נכון במיוחד לאלעד – שעל מקימה נמנו בעלי צביון דתי לאומי וש"סניקי – ולביתר – שעל מקימה נמנו בעלי תשובה וחוגים חסידיים שוליים – ופחות למודיעין עילית, שמלכתחילה הוקמה בהסכמת ההנהגה הרבנית ואופי האוכלוסייה בה נקבע בהתאם.

3.3.3.6 סיכום

"החלוצים" החרדיים (אין זו חלוציות מבחירה אלא בלית ברירה) בערים החרדיות החדשות נאלצו להתמודד עם בעיות של מחסור בתשתיות קהילתיות (בעיקר בכל הנוגע למבני ציבור וחינוך), מחסור במקומות עבודה, ישיבה מעבר לקו הירוק, צורך בבניית תחבורה ציבורית ייעודית שתקשר אל מרכזי הכוח בירושלים ובבני ברק, צורך בהקמת מערך ניהול עירוני הולם, צורך בהתמודדויות חברתיות וחינוכיות בבניית והתוויית אופי היישוב על ידי ועדות אכלוס, מאבקים בין החוגים וטיפול בנוער נושר. המעבר המאסיבי של אוכלוסייה חרדית צעירה גדולת מימדים לערים חרדיות הומוגניות יצרה חלוציות מסוג אחר שנאלצה (ועדיין נאלצת) להתמודד עם קשיים ואתגרים לא פשוטים בתוך מרחבה הגיאוגרפי ובתוך מרחבה החברתי, שכן אין יותר את מי להאשים במחדלים ובאפליה (ההנהלה או האוכלוסייה החילונית בעיר המעורבת) ובמידה מסוימת "אין יותר על מי להישען" (אף על פי שגם במבנה מרחבי זה נמשך השימוש במשאביה ובתשתיותיה של החברה הכללית).

מחקרו של שלהב (1997), על ביתר עילית, העלה מסקנות והנחות רבות אשר על אף מועד קיומו (מעט שנים אחרי הקמת ביתר, מאד בסמוך להתבססותן של מודיעין עילית ורמת בית שמש ועוד לפני הקמתה של אלעד) הוכחו כמתאימות וכמאפשרות חיזוי נאות לשאר הערים בהמשך דרכן. עם זאת, ישנן גם תופעות ומגמות בשטח, אשר בדיעבד מציגות תמונה שונה.

שלהב ציין את הצורך בפרוגרמות המותאמות לאוכלוסייה ספציפית זו, ואכן ניכר שיפור בשיח בין פרנסי הציבור החרדי לבין הגורמים המתכננים והמאשרים. יחד עם זאת, שיפור זה אינו מספיק ופערי התשתיות בין המצוי לבין הדרוש הולכים וגדלים.

התפתחותה של אליטה חדשה, המורכבת מנושאי משרות ניהוליות מוניציפאליות מקומיות ואזוריות, היא תופעה ההולכת ומתרחבת ככל שערים אלו הולכות ומתפתחות, ואינה מוגבלת בהיקפה ומשך קיומה, כפי שצפה שלהב בתחילה. תופעה זו קשורה גם לתהליך נוסף אותו זיהה שלהב, והוא התפתחות יכולות השלטון המקומי, כתוצאה מוותק העשייה הנצבר בערים אלו ומן ההבנה כי טיפול בענייני העיר לטווח הרחוק מצריך שינוי עמוק בדפוסי החשיבה וההתנהלות הפרטיקולאריים שאפיינו את הקהילה החרדית בערים מעורבות.

גם ההבדל הבין-דורי בין תושבי הערים החדשות לבין האוכלוסייה בריכוזים הותיקים, תופעה אותה ציין שלהב באופן מיוחד, הולך ומתמתן, עקב התבגרותן של הערים, מעברם של אחים או חברים לעיר ובחלק מהמקרים אף מעבר של ההורים בעקבות ילדיהם.

שלהב מתייחס לשינוי בתפקודה ובתפיסתה של האשה החרדית בערים החדשות כגורם בעל השפעה רחבה על החברה החרדית בערים אלו ומחוצה להן, שכן הנשים בערים החרדיות החדשות מלכתחילה נדרשות ליותר עצמאות, הן ממלאות בהן תפקידים מוניציפאליים בעלי השפעה ונושאות בתפקידי ניהול

בעסקים ובמוסדות שהוקמו בערים אלו. מעמדן החדש אף מסמן אותן כ"סוכנות שינוי", וכראיה לכך ניתן להצביע על העלייה המתמדת בשיעור ההשתתפות של נשים בכוח העבודה במגזר החרדי (ומכאן גם גידול בעצמאותן הכלכלית), בעליה בשיעורי הגירושין ובקליניקות המתמחות בטיפול בבעיות זוגיות, בהשפעתן על תכניות החינוך ותוך כך עיצוב תוכן חייהן של הבנות הצעירות, בהתייחסות החדשה לילדים לקויי למידה ועוד. ההנחיות המחמירות להתנהגותן של נשים במקומות העבודה, להתניית יציאתן ללימודים בהיעדרו של תואר אקדמי ולהיתר לגברים שאינם מוצאים את מקומם בישיבה לצאת ללמוד ולעבוד – כל אלו הם סימנים המעידים על הכרתה של ההנהגה הרבנית בהיותן "סוכנות" שכאלו ומאבקה בעליית כוחן. אל מול תופעות אלו יכולה לעלות גם הטענה, כי עצם עובדת היותן עדיין חלק מחברה שמרנית ומסוגרת, המצפה ודורשת מהן לשים את ענייני הבעל, המשפחה והקהילה לפני התפתחותן הן, מגבילה מאוד את יכולתן לקחת חלק בתהליכי קבלת החלטות, יהא תפקידן הביצועי אשר יהא.

מידת השפעתה של הניידות המרחבית – המתחייבת מתוך יחסי הגומלין בין הערים החדשות לריכוזים הותיקים – על היפתחות המרחב החרדי גם היא גורם בעל משקל אשר הדעות לגביו שונות ומגוונות: מחד, השימוש בתחבורה ציבורית ייעודית, המשרתת את האוכלוסייה החרדית בלבד ומותאמת לדרישות המגדריות והצניעות הדרושות לה, ייתכן והפכה את הקווים המחברים למעין פרוזדורים מבודדים, שהאינטראקציה שהם מייצרים עם החברה הכללית שואפת לאפס. יתרה מזאת, ניתן לטעון כי למרות הסברה כי "פריצת חומות הקדושה" תיצור מעורבות חזקה יותר של הקהילה החרדית עם שכניה – במובנים של תעסוקה, תחבורה, שירותים, צרכנות ומנהל – הרי שערים אלו מפתחות יכולות ותשתיות שתכליתן ליצור חברה מבודדת, מופרדת וסגורה, המשרתת את כל צרכיה ובכך נמנעת אף מן המפגש המינימאלי עם האוכלוסייה הכללית, שהתחייב מן המגורים בערים מעורבות. מאידך, ניתן להתייחס לכל אלה כאספקטים טכניים זניחים, שכן אין ספק שלאורח החיים הפרוורי השפעה גדולה על החברה החרדית, המתבטאת בטיפול בבעיית הנוער החרדי ביישוב (שכן אי אפשר "להעלימו" כמו בעיר הגדולה ויש צורך לטפל בו במסגרת המקומית), במימוש העצמי מחוץ ל"עולם התורה", ביציאה לעבודה, בהרגלי הנסיעה במרחב, בהחדרת אורח חיים של יוממות ובבחירות לרשויות המקומיות, אשר גם אם עדיין מוכפפות בסופו של דבר לצו ההצבעה של מנהיגי הקהילות, הרי שיש בהן פן דמוקרטי ניכר יותר מאשר בבחירות לרשות העיר המעורבת.

על אף הקושי והשונות, ערי הפרוור החרדיות הן נכון לשנת 2006 עובדה מוגמרת במרחב החרדי הארצי, ועל אף גילן הצעיר מהוות נדבך משמעותי בעבור האוכלוסייה החרדית, הן מבחינה מרחבית והן מבחינה היררכית. הן מתנהלות, מתפקדות, מתפתחות ובעיקר גדלות, ככל שהמרחב הפיזי והמגבלות הפוליטיות מאפשרים זאת.

4. דיון וסיכום

התבדלות אוכלוסיות היא אחד מן הצירים העיקריים במחקר הגיאוגרפיה העירונית, המתייחס למערכת היחסים המרחביים והתפקודיים בין יישובים. בישראל באה תופעה זו לכדי ביטוי מיוחד בתהליכים המרחביים הנוגעים לאוכלוסייה החרדית. אוכלוסייה זו – אשר ממניעים היסטוריים ועכשוויים כאחד כוחה תלוי בשימור אופייה ובליכדותה – מקיימת מערכת של אינטראקציות בינה לבין עצמה ובינה לבין האוכלוסייה הלא-חרדית הסובבת אותה. קצב גידולה הדמוגרפי והתהליכים הפנימיים העוברים על החברה החרדית מעצבים תמונה חדשה של מפת הריכוזים החרדיים ומיקומם במרחב הישראלי.

מחקרים רבים נערכו אודות החברה החרדית בישראל בדיסציפלינות שונות, הנוטות להעמיק בהיבטים הסוציולוגיים, ההיסטוריים, התיאולוגיים והאנתרופולוגיים הנוגעים לה. על אף תרומתם הרבה לבניית הידע וליצירתו של תחום המחקר העוסק בחברה זו, כמו גם תרומתם הישירה למחקר קונקרטי זה, הרי שיש צורך במחקר בעל מאפיינים גיאוגרפיים מובהקים על מנת לספק תשובה מקפת לסוגיות הנוגעות לקיומו הפיזי של מרחב חרדי. בעבר אכן בוצעו מספר מחקרים גיאוגרפיים בנוגע לאוכלוסייה זו, אך רובם אינם מעודכנים או שעוסקים בהיבטים ממוקדים וכתוצאה מכך נותר חלל בכל הנוגע לפריסה המרחבית ולמבנה ההיררכי המאפיין אותה.

מחקר זה משתמש בשלושה עוגנים מרכזיים בחקר הגיאוגרפיה היישובית: תהליכי עיור ונגזרותיהם; מרכז מול פריפריה; והתבדלות מרחבית של אוכלוסיות ייחודיות, על יחסי הגומלין ביניהן. פרט להתבדלות המרחבית, עוגנים אלה לא נבחנו בהקשר החרדי, והם המהווים בסיס להתייחסות הן למערכת היישובית החרדית עצמה והן לדמיון ולשוני שבינה לבין המערכת היישובית הכללית.

מטרותיו של מחקר זה הוגדרו אף הן באופן מכוון על מנת למלא את החלל המחקרי שצוין לעיל: הראשונה – הצגת התפתחותו של המבנה ההיררכי והמרחבי של האוכלוסייה החרדית בישראל נכון לשנת 2006, לאור העקרונות והמנגנונים המפעילים אותו ואל מול המערכת ההירארכית היישובית של האוכלוסייה הכללית; השנייה – מיפוי של האוכלוסייה החרדית בישראל – תוך התייחסות לגבולותיה הפיזיים, לחלוקתה לתתי הקבוצות הקיימות בה (חסידים, ליטאים, ספרדים) ולתהליכים הגיאוגרפיים והדמוגרפים שהתרחשו בה בחמישים השנים האחרונות; והשלישית – בחינת מערכות יחסי הגומלין בין היישובים החרדים על פי פרמטרים שונים כדוגמת הגירה, חינוך, תחבורה, תעסוקה, צרכנות ומערך שירותים קהילתיים. מתוך מטרות אלו נוסחו גם שאלות המחקר, שהתשובות עליהן, המופיעות בפרקי הממצאים השונים, יוצגו להלן.

פריסת האוכלוסייה החרדית בישראל על צירי הזמן והמרחב

היעדר נתונים רשמיים על האוכלוסייה החרדית מעורר קושי בזיהוי התחום הגיאוגרפי של הקהילה ובאומדן מספר החרדים בישראל. במהלך שני העשורים האחרונים נערכו מספר מחקרים בניסיון לקבוע את היקפה ופיזור של האוכלוסייה החרדית (ראה תת פרק 1.2.5.2). בחינה של ממצאיהם, יחד עם נתונים אחרים שנאספו במחקר זה על פי המחוונים שהוגדרו בו, הביאה למסקנה כי המגזר החרדי בישראל מנה בשנת 2006 כ-700,000 נפש (9% מכלל אוכלוסיית מדינת ישראל, 12% מכלל האוכלוסייה

היהודית). מספר משקי הבית במגזר החרדי הוערך בלמעלה מ-120,000, קצב הגידול השנתי הטבעי של האוכלוסייה החרדית עומד על כ-6% ומשקלה היחסי באוכלוסיית המדינה עולה בהתמדה.

על מנת לתת מענה לשאלת המחקר, הוכנה בפרק 3.1 מערכת של מפות אשר התבססה על פרמטרים שונים המייצגים "מרחב חרדי", כדוגמת: מיפוי תפוצת מוסדות החינוך החרדיים והלומדים בהם, מיפוי נתוני ההצבעה בבחירות למפלגות החרדיות, מיפוי קווי תחבורה ייעודיים לאוכלוסייה החרדית, מיפוי המוסדות הייעודיים להכשרה מקצועית לאוכלוסייה החרדית, מיפוי חצרות אדמו"רים ונתוני ההגירה בריכוזים השונים. מתוך מפות אלו מתקבלת תמונה אחידה, המתארת את המרחב החרדי בישראל ומאפשרת לעקוב אחר השינוי הגיאוגרפי שהתרחש במיקומם ובגודלם של המתחמים החרדיים.

ממצאי המיפוי המופיעים באותו פרק מצביעים על כך שתפוצת האוכלוסייה החרדית היא ארצית, מהגליל ועד הנגב, אך ניתן לראות שעיקר האוכלוסייה החרדית (כ-87%) מתרכזת באזור **המרכז**. אזור זה כולל את היישובים ירושלים, בני ברק, אשדוד, מודיעין עילית, ביתר עילית, רמת בית שמש ואלעד, ואליהם מצטרפים יישובים נוספים כדוגמת פתח תקווה, קריית יערים (טלז-סטון), נתניה, עמנואל, רחובות ועוד. ממדיהם של הראשונים יצרו את המרחב אותו ניתן לכנות "המשולש החרדי", שקודקודיו הם הריכוזים החרדיים הגדולים בירושלים, בני ברק ואשדוד. **בפריפריה הצפונית** מתרכזים כ-7% מכלל האוכלוסייה החרדית והיא כוללת את הריכוזים חצור הגלילית, צפת, טבריה, רכסים, מגדל העמק, זיכרון יעקב, יבנאל, חיפה, קריית אתא, כרמיאל ועוד נוספים. **בפריפריה הדרומית** (להוציא את אשדוד) מתרכזים כ-6% מכלל האוכלוסייה החרדית והיא כוללת את הריכוזים תפרח, אופקים, נתיבות, ערד, קריית גת, קוממיות, קריית מלאכי, ירוחם, באר שבע ואחרים.

תהליכי היווצרותם של מוקדי ההתיישבות של האוכלוסייה החרדית בעבר ובהווה

מחקרים קודמים הנוגעים לתהליכי הפריסה של האוכלוסייה החרדית בישראל מבדילים בין מספר תקופות ושלבים שהביאו לתמונת המצב העכשווית של תפוצת הריכוזים החרדיים. בתקופת היישוב הישן התקיימו ריכוזים יהודיים מסורתיים בעיקר בערי הקודש צפת, טבריה, ירושלים וחברון. עם תום מלחמת העולם השנייה הגיעו ארצה פליטי הקהילות היהודיות מאירופה, ובכך השלישה האוכלוסייה החרדית בישראל את מספרה, והביאה לביסוסם של הריכוזים בירושלים, בערי הנמל חיפה ותל-אביב ולעלייתה של בני ברק החרדית, המהווה נכון להיום את אחד הריכוזים המשמעותיים ביותר עבור אוכלוסייה זו. הגל הראשון של היציאה מן הריכוזים המבוססים, כבר בשנות השישים, היה אל ערים קטנות שהיו בעבר מושבות – כמו ראשון לציון, רחובות ופתח-תקווה. משהתרחב והעמיק אופיין העירוני ומחירי הדיור בהן האמירו בהתאם, חדלו ערים אלו מלהיות יעד להגירה חרדית, ובשנות השבעים הופנתה ההגירה לערי הפיתוח בצפון הארץ ובדרומה. השלב החדש והאחרון בהתפתחות התפוצה של האוכלוסייה החרדית הוא הקמת הערים החרדיות החדשות, שראשיתן בתחילת שנות ה-90 והוא נמשך עד היום.

עם זאת, על מנת לענות באופן מלא על שאלת מחקר זו, נאספו כאן ממצאים מפורטים מרמת הריכוז הספציפי ועד רמת המרחב הגיאוגרפי הארצי (צפון, דרום ומרכז), שכללו את סיפורו ההיסטורי של כל

ריכוז ואף סייעו בהגדרה חדשה של חלק מדגמי ההתפרסות השונים המאפיינים אותו, ודרך כך גם את התהליכים שהביאו ליצירת תמונת המצב הגיאוגרפית-דמוגרפית העכשווית בו.

הדגם המרחבי של תפוצת האוכלוסייה החרדית מציג שלושה מבנים מובהקים שונים: שני הריכוזים הוותיקים הגדולים בירושלים ובבני-ברק; ריכוזים חרדיים בערים מעורבות, בהן יחסי גודל שונים של אוכלוסייה חילונית, דתית וחרדית; והערים החרדיות החדשות שהתפתחו כפרוורים הומוגניים של בני ברק וירושלים. הריכוזים בירושלים ובבני-ברק מכילים את החלק הארי של הקהילה החרדית ומוסדותיה לגווניהם השונים והם המניעים את התהליכים שמעצבים את הפריסה החרדית. ירושלים ובני-ברק הן קודקודי ההירארכיה החרדית בישראל, המהוות את העוגנים הראשיים של המרחב החרדי הארצי. הריכוזים החרדיים בערים ישראליות אחרות, כמו גם הפרוורים החרדיים החדשים, הם בעיקר תולדה של מגבלות מרחביות וכלכליות של צמיחה והתפשטות בשני הריכוזים הוותיקים. שלושת המבנים הללו מורכבים מדגמי משנה השונים באופיים ובתהליכי התפרסותם במרחב.

על פי הממצאים בפרק 3.2.1, הריכוזים החרדיים בצפון שונים באופיים ובתהליכי התפרסותם במרחב ומציגים מספר דגמי משנה: קהילות ותיקות המהוות את העוגנים הראשיים של מרחב זה (חיפה, צפת וטבריה), ריכוזים חדשים שהתנהלו כערי לוין והתחזקו (דוגמת רכסים), יישובי שוליים חרדיים, קהילות קטנות שנוצרו סביב רבנים כריזמטיים (דוגמת נהריה, מגדל העמק וכרמיאל), קהילות שנוצרו סביב קבוצה ורעיון ייחודי (דוגמת ברסלב של הרב שיק ביבנאל וברסלב אשלג באור הגנוז), קהילות שנוצרו סביב ישיבה חזקה (דוגמת חדרה), וקהילות שהוקמו כנגד פעילות מיסיונרית (דוגמת זו שבזיכרון יעקב).

הריכוזים החרדיים בדרום, כפי שניתן לראות בפרק 3.2.2, מציגים גם הם דגמי משנה של התפרסות, השונים זה מזה. הדגם הראשון הוא קהילות וישיבות ליטאיות שהוקמו במהלך שנות השבעים והיוו את הגרעין התורני בעיירות הפיתוח הדרומיות. אלו היוו מוקד גם לתושביה המסורתיים של העיירה (מה שיצר מאוחר יותר ריכוזים חרדיים המורכבים בעיקר מבעלי תשובה יוצאי עדות המזרח). הראשונות ברשימה זו הן אופקים ונתיבות, המהוות את העוגנים הראשיים של המרחב הדרומי, ואליהן מצטרפים ריכוזי שוליים חרדיים (אשקלון, ירוחם, שדרות ודימונה), אשר נוצרו בצורה דומה. הדגם השני הוא קהילות שנוצרו סביב הקמתן של קריות חסידיות כדוגמת קריית חסידי חב"ד בקריית מלאכי וקריות חסידי גור בערד ובקריית גת. אלו מתנהלות במבנה קהילתי סגור ופחות מזמין, אך עצם קיומן גורר לעיתים קרובות הגעה של קהילות חרדיות נוספות או תהליכים של התחרדות, אם כי לא ככניסה לתוך הקהילה (בוודאי שלא לקהילות חסידי גור). הדגם האחרון בפריפריה הדרומית הוא היישובים הכפריים הקטנים שנוצרו בעיקר על ידי חברי פועלי אגודת ישראל והתפתחו מאוחר יותר על פי רוב סביב מוסד חינוכי שהוקם במקום (כדוגמת ישיבת "תושייה" בתפרח או המוסד החינוכי בחזון יחזקאל).

על פי הממצאים המובאים בפרק 3.2.3, במרכז הארץ מתקיימים הן המבנים המובהקים של תפוצת האוכלוסייה החרדית והן דגמי משנה הנובעים מהם. הראשון מתייחס לשני הריכוזים הוותיקים הגדולים בירושלים ובבני-ברק. היקפם של שני ריכוזים אלה הוא תוצר של תהליכים היסטוריים, בנייה ייעודית לחרדים ותהליכים אינטנסיביים של "חדירה והורשה" תוך דחיקת (או בעקבות נטישת) אוכלוסייה אחרת במרחבם. הדגם השני הוא שכונות ייעודיות לאוכלוסייה החרדית שקמו בתוך רוב של אוכלוסייה אחרת, והמאוכלסות במגוון חוגים חרדיים, כאשר בתוך השכונה – או האזור הייעודי בתוך

המרחב העירוני – נבדלים אלה מאלה על פי בנייה של עמותות, כדוגמת "גני הדר" בפתח תקווה. הדגם השלישי הוא **קריות חסידיות** כדוגמת קריית צאנז בנתניה וקריית קרטשניץ ברחובות. הקריות החסידיות נוצרו באמצעות רכישת מספר בנינים באזור מסוים לבנייה ייעודית (בדומה לדגם הקודם) על ידי חצר זו או אחרת אשר שמה לה יעד להקים קריה חדשה לחסידיה. עם זאת, להבדיל מן השכונות הייעודיות – בהן הדגש הוא על הפיתרון המיידי למצוקת המגורים עבור כלל החוגים המיוצגים על ידי עמותות באותה שכונה – בקריות אלו נערכת החסידות לספק כבר מן היום הראשון חיי קהילה מלאים ואוטונומיים ככל הניתן לאנשיה, דבר הבא לידי ביטוי מובהק בהקמת מוסדות ייחודיים לה. הסיבה להקמת הקריה עשויה להיות נעוצה בצורך שהתפתח מתוך תהליכים בחברה הכללית הסובבת, ביוזמתו של מנהיג מקומי חרדי בעל חזון וכריזמה יוצאי דופן, בהזדמנות נדל"נית ייחודית אותה ידעו לזהות ולנצל פרנסי החסידות או בשילוב של שלושתם גם יחד. הדגם הרביעי, הוא **הערים החרדיות החדשות** שהתפתחו כפרוורים הומוגניים של בני ברק וירושלים. בערים חדשות אלו מהווה האוכלוסייה החרדית את הרוב המוחלט של האוכלוסייה.

לדגם הקמתו של ריכוז חרדי ישנה השפעה מכרעת על עתידו, שכן גורמים רבים – גם פיזיים וגם חברתיים – קובעים כבר מתחילת הדרך את הגבולות והאופן בו יתפתח אותו ריכוז. גורמים אלה כוללים את מיקום הריכוז אל מול הרכב האוכלוסייה הסובבת, העשויה להיות בעלת זיקות לאוכלוסיית הריכוז החרדי ומאידך עשויה להיות מנוגדת לו בצביונה; את מיקומו של הריכוז במרחב הפיזי, התוחם בגבולות צרים את התפשטותו בשטח או מותיר לו עתודות קרקע נרחבות שאינן מגבילות אותו ואת הזרם והקבוצה אליה משתייך הגרעין המקים, המשפיע על היקפה העתידי של הקהילה הן בשל מידת פתיחותו לאוכלוסייה הסובבת והן בשל מידת מרכזיותו החברתית באוכלוסייה החרדית. כל זאת יידון בהמשך סיכום זה ביתר הרחבה בשאלות המחקר הנוגעות להטרונגיות ולהיררכיה החרדית.

ביטויי המגוון בחברה החרדית בישראל בתפרוסתה ובתהליכי התפרסותה

החברה החרדית מורכבת מקבוצות משנה וחוגים רבים, שמאפייניהם נחקרו רבות בהקשרים ההיסטוריים והאנתרופולוגיים. במחקר זה נבחנה לראשונה הפריסה החרדית המרחבית ברמה הארצית בחלוקתה לתתי קבוצות אלו. פירוטי תתי הקבוצות לכל ריכוז וריכוז במרחב הצפוני, במרחב הדרומי ובמרכז מופיעים בפרקי הממצאים 3.2.1, 3.2.2 ו-3.2.3 (בהתאמה) ולא זהו המקום לחזור עליהם, אך באופן גורף ניתן להבחין בשלוש תופעות כמעט מובהקות הנוגעות להרכב הריכוזים השונים: הראשונה, היא כי בריכוז גדול ומבוסס – ברמה המרחבית או ברמה הארצית – ניתן לראות ייצוג של קבוצות רבות מאד בחברה החרדית, וזהו אף סימן המעיד על מרכזיותו. כך הדבר הוא בירושלים, בבני ברק, באשדוד, בחיפה, בצפת ועוד; השנייה, היא כי עבור כל אחד מן הריכוזים הבינוניים ישנה קבוצה שהיא המזוהה ביותר איתו, בין אם בשל היותה הקבוצה הגדולה ביותר בו ובין אם בשל היותה הקבוצה המקימה או הנותנת את הטון, כמו חסידות קרטשניץ ברחובות, הליטאים במודיעין עילית, חסידי גור בערד ובחצור הגלילית ועוד; והשלישית, היא כי מרבית הריכוזים הקטנים מורכבים מקבוצות שוליים או קבוצות מיעוט באוכלוסייה החרדית ומכך גם נגזר גודלם, כמו קהילות ברסלב ביבנאל ובאור הגנוז, ה"חוצניקים" בקרית יערים וה"פא"יניקים" ביסודות ובבית חלקיה.

לממצאי הפריסה בחתך הקבוצתי ישנה חשיבות רבה, ולהשפעתה של ההטרונגיות קיימים שלושה נדבכים שונים: מיקומה של קבוצת האם אליה שייך הגרעין המקים בליבתה או בשוליה של החברה

החרדית בישראל, הזיקות אותן מקיימת אוכלוסיית הריכוז החרדי עם אוכלוסיות בריכוזים אחרים המשתייכות לאותה קבוצת אם ומאפייני הזרם אליו היא משתייכת (ליטאים, חסידים או ספרדים), הכוללים גם את יחסו של הגרעין המקיים לפעילות ההחזרה בתשובה. בנדבך הראשון, **קבוצות ליבה מול קבוצות שוליים**, ניתן לזהות בבירור כי במידה ובריכוז החרדי התמקמו קבוצות אליטה, הנחשבות לבעלות מוניטין ולמרכזיות בחברה (אנשי חסידות גדולה ומבוססת או יוצאי ישיבה ליטאית נחשבת), היווה הדבר הן גורם משיכה לקבוצות אחרות והן מקור רחב יותר לאוכלוסייה שתגיע לריכוז זה, מה שהשפיע על קצב התפתחותה של הקהילה והשירותים אותם היא מעניקה, ומכאן גם על מיקומה בהיררכיה. דוגמאות לכך ניתן לראות, בין השאר, בריכוזים בירושלים, בבני ברק, באשדוד ובמודיעין עלית, ומאידך בריכוזי השוליים ביבנאל, באור הגנוז, בירוחם, בבאר שבע ועוד. הנדבך השני הוא **הזיקות אל מול ריכוזים חרדיים אחרים**, שכן לקבוצה גדולה ומבוססת תפוצה גם בריכוזים חרדיים נוספים, והקשר עמם מחייב תשתית מוסדית ותפעולית, שעצם קיומה מעלה את מיקומו של אותו ריכוז בהיררכיה. ביטוי לכך ניתן למצוא בקשר שבין קהילת גור בירושלים (החצר המרכזית) לבין קהילותיה בערד, בקרית גת, בחצור הגלילית, בתל-אביב ובבית שמש, או בקשר שבין קהילת ויז'ניץ בבני ברק לבין קהילותיה באלעד, ברחובות, באשדוד ובביתר עלית, והדוגמאות עוד רבות. לנדבך השלישי, **ההשתייכות לזרם הליטאי, החסידי או הספרדי**, הנבדלים בנושא זה בהתייחסות השיוכית או ההישגית לקהילותיהם, יש השפעה על מיקומו של הריכוז בהיררכיה בכך שעל פי רוב הקהילות החסידיות (למעט חסידויות חב"ד וברסלב) סגורות יותר וגידולן מתאפשר רק על בסיס אותם החסידים המשתייכים אליהן (כמו נתניה, ערד וחצור הגלילית), הקהילות הליטאיות מציבות את הלמדנות בראש סולם החשיבויות ובכך לכאורה פותחות את שעריהן בפני כל מי שמעוניין ומסוגל להציג את הכישורים הנדרשים לכך (כמו נתיבות, אופקים, חדרה וכרמיאל), והקהילות הספרדיות סובלות מתדמית נחותה ושלילית, המקושרת גם לריבוי בעלי התשובה וההופכת לעתים את עצם קיומן בריכוז החרדי לגורם המוריד את מיקומו בהיררכיה (כמו אלעד, ירוחם, באר שבע ועמנואל). מתוך כך, גם **פעילות ההחזרה בתשובה**, הקיימת יותר בקהילות חרדיות מסוימות ופחות באחרות, משפיעה על הריכוזים בהן הן יושבות גם בגידול המספרי, אשר באופן אובייקטיבי מחזק אותם, אך גם בהרכב האוכלוסייה, הנחשב לפחות איכותי ככל שעולה בו שיעור בעלי התשובה, כדוגמת הריכוזים בצפת, בטבריה, בנתיבות, בקרית מלאכי ובנהריה.

מערכות יחסי הגומלין בין היישובים והריכוזים המרכיבים את המרחב החרדי

פריסת ריכוזי האוכלוסייה החרדית, הנוגעת במישור לקרבתם אל הערים המרכזיות בירושלים ובני ברק, התהליכים אותם עבר כל ריכוז וההטרונגיות החרדית, אשר מעמידה כל ריכוז במעמד ספציפי בתוכו פנימה ומול ריכוזים אחרים – כל אלה יוצרים בהכרח היררכיה מרחבית חרדית, הממצבת בדירוג שונה כל ריכוז וריכוז המשתייך לאוכלוסייה זו. על כך אמנם ייערך עיקר הדיון בשאלת המחקר האחרונה, אך ממצאי המחקר, המובאים בפרקים 3.1, 3.2 ו-3.3, מראים כי משמעות היררכית לא פחותה משל כל אלה יחדיו נובעת ממערכות יחסי הגומלין בין הריכוזים השונים במרחב החרדי.

המחקר העולמי והמקומי עסק רבות ביחסי הגומלין בין יישובים או בין ריכוזי אוכלוסיות מתבדלות, כמו גם בהשפעתם על המיקום בהיררכיה היישובית. חדשנות הממצאים המובאים במחקר זה היא בכך שלראשונה נבחנו מערכות יחסי הגומלין בפריסה הארצית במרחב החרדי – פריפריה צפונית, פריפריה

דרומית ומרכז – על מגוון דגמי התפרסות, מן הריכוזים הוותיקים ועד לערי הפרוור החדשות.

התחומים השונים של יחסי הגומלין בין הריכוזים החרדיים מושפעים ממגוון רחב של גורמים, המשתנים בדומיננטיות שלהם מתחום לתחום. בהקשר של **חינוך**, יחסי הגומלין בין הריכוזים החרדיים, בעיקר בגילאים המבוגרים יותר, אינם מושפעים מן המרחב הגיאוגרפי אלא ממצאי המוסדות, שכן בשל החשיבות הרבה שמיוחסת לתחום זה בחברה החרדית ישלחו ההורים את ילדיהם הבוגרים (מעל גיל 17) רחוק ככל שנדרש על מנת לוודא כי ילמדו במוסדות החינוך הטובים ביותר עבורם. דוגמאות לכך ניתן למצוא בירושלים ובבני ברק, המושכות אליהן תלמידים מכל רחבי הארץ, וגם בישיבות "נחלת הלויים" בחיפה, "כנסת יחזקאל" ברכסים, "תושייה" בתפרח ו"ישיבת הנגב" בנתיבות. בהקשר של **תעסוקה**, יחסי הגומלין בין הריכוזים החרדיים משתנים כאשר בודקים את ריכוזי הפריפריות אל מול ריכוזי המרכז. במרכז הארץ, בשל ריבוי הריכוזים הגדולים במרכז הארץ, יכול העובד החרדי על פי רוב למצוא לעצמו תעסוקה או בתוך הריכוז בו הוא חי או בריכוז חרדי הנמצא אליו בסמיכות סבירה ובמקצועות הקיימים בתוך הקהילה החרדית עצמה. לעומת זאת, בפריפריות התמונה שונה: בשל ריחוקן מן הריכוזים החרדיים הגדולים במרכז ובשל גודלן המצומצם לעתים של הקהילות החיות בריכוזים אלה, שכיחים המצבים בהם עובד חרדי ימצא את פרנסתו מחוץ לתחומי הגיאוגרפיים של הריכוז בו הוא חי בתוך העיר המעורבת ובמקצוע שאינו בהכרח מזוהה עם הקהילה החרדית. בהקשר של **צרכנות**, ללא הבדל בין הפריפריות למרכז, הנטייה היא לרכוש את מוצרי הבסיס, אשר בחלקם אף דורשים זמינות או טריות, קרוב ככל הניתן לבית, כל עוד דרישות הכשרות וההידור מאפשרות זאת. עבור מוצרים שערכם גבוה יותר, ברמת המחיר או ברמת החשיבות המיוחסת למוצר, תיטה הקנייה לעבר מקורות ספציפיים ונחשבים יותר, גם אם אלו ממוקמים מחוץ לריכוז ולעתים אף מחוץ לאותו מרחב גיאוגרפי, בהתאם לכלל הקלאסי של "סף כניסה" ו"טווח מוצר", שפותח מתוך תיאורית המקומות המרכזיים. ביטויים לנטייה זו ניתן למצוא בקווי הסעות יומיים לריכוזים הגדולים ירושלים ובני ברק, היוצאים מיישובי הפריפריה חיפה, נתיבות, רכסים, זיכרון יעקב, אופקים, קרית גת ועוד. יחסי הגומלין של **ההגירה** מושפעים בצורה מגוונת מן ההיררכיה המרחבית החרדית. אחת התופעות היא ההגירה בין הריכוזים בתוך אותו מרחב גיאוגרפי, כאשר הריכוזים המדורגים גבוה במרחב מושכים אוכלוסייה מן הריכוזים הקטנים יותר. דוגמאות לכך ניתן למצוא בהגירה מרכסים וקרית אתא לחיפה, בהגירה מחצור הגלילית לצפת וטבריה ובהגירה מתפרח וירוחם לאופקים. תופעה נוספת, ומשמעותית אף יותר, היא ההגירה מן הפריפריות אל המרכז, וזאת בשל מיקומם של מרבית הריכוזים הנחשבים בתוך מרחב זה. בתוך המרכז יש ומגמת ההגירה מנוגדת לההיררכיה, שכן על אף שירושלים ובני ברק ניצבות בראשה, הרי שהצפיפות ועלות הדיור מביאות לתהליך פירוור של הגירה דווקא מהן והחוצה, בעיקר לעבר ערי הפרוור החדשות, אשר מעמדן הולך ומתחזק. תופעת ההגירה אשר באופן המובהק ביותר חוצה את הגבולות המרחביים היא ההגירה בין ריכוזים המשתייכים לאותה קבוצה באוכלוסייה החרדית. במקרה זה המגמה היא מעורבת, שכן חברי הקבוצה יישאפו להתגורר בקרבה למנהיגם ובריכוזים הנחשבים במעלה ההיררכיה, אך מנגד ישנה תופעה של שליחת משפחות מאותה הקבוצה באופן ספציפי לריכוזים חלשים יותר שלה או לריכוזים הנמצאים בשלבי הקמה, כמו ריכוזי חסידות גור בערד ובחצור הגלילית או ריכוזי חסידות צאנז בביתר עלית, בתל ציון ובחיפה. **קשרי הקהילה** מתייחסים לקשרים עם מוסדות הקהילה ורבניה ולאירועים או ביקורים משפחתיים. כפי שצוין בפרק 3.1.5 הפרט והמשפחה החרדיים זקוקים להכוונה, הנחייה והשגחה,

והשאיפה תהיה לקבלם מן המקור המוסמך ביותר, אשר במקרים רבים מזוהה עם רבה של הקהילה המקורית (במקרה של הגירה) או עם מנהיגה של הקהילה הארצית. היות ומרבית מנהיגי הקהילות נמצאים במרכז, אזי יחסי הגומלין בין הריכוזים הם אינטנסיביים מאוד, גם בהיבט הגיאוגרפי. הדבר בולט במיוחד בקהילות החסידיות, שכן מידת מעורבותו של האדמו"ר בחייו של הפרט גבוהה יותר מאשר בקרב הליטאים והספרדים. באשר לחגיגת אירועים בקהילה, השילוב בין המצאי הגדול של אולמות האירועים במרכז לבין התרכזותה של מרבית האוכלוסייה במרחב זה יוצר מצב בו קיימים יחסי גומלין ענפים וצפופים של תנועת אוכלוסייה בין הפריפריות לבין מרחב זה למטרות אלו, בדומה לחברה הכללית. בתוך המרכז עצמו ניתן לזהות נהירה גדולה יותר לעבר ירושלים ובני ברק, הן בשל קדושתה של הראשונה, הן בשל המצאי הגדול במיוחד של אולמות בשתייה והן בשל העובדה שחלקים גדולים מן האוכלוסייה במרחב זה – בדגש על תושבי הערים החרדיות החדשות – יצאה מתוך ערים אלו, בהן גדלה והתחנכה ושם נמצאת גם קהילת המקור שלהם.

מאפייניה של "ההיררכיה היישובית החרדית"

המנגנונים והעקרונות המעצבים את המרחב

המבנה ההיררכי והמרחבי של כל חברה מערבית מושתת על עקרונות ומנגנונים כלכליים-תרבותיים-חברתיים, המעצבים את המרחב וממצבים את היישובים והריכוזים בו לכדי היררכיה יישובית כללית. מממצאי המחקר ניתן לראות כי אותם עקרונות ומנגנונים תופסים גם בחברה הישראלית הכללית וגם בחברה החרדית, כאשר ההבדלים שבין השתיים יוצרים שוני בשוליים ואף משנים מעט את האופי, אך אינם משפיעים על המבנה הכללי.

תחת המנגנונים הכלכליים ניתן למנות את מחירי הדיור, את השוק החופשי, את אפשרויות התעסוקה ואת הניידות המרחבית. **מחירי הדיור** הם מנגנון המעצב את המרחב בכל חברה שהיא, והמשפיע בצורה משמעותית וחותרת על אפשרותו של הפרט להתיישב בנקודה זו או אחרת. יחד עם זאת, בהיות החברה החרדית בישראל חברה ענייה וחברה בה אופי חייו של הפרט אף אינו מאפשר צבירת הון עתידי לקראת שינוי משמעותי ברמת החיים – ובתוך כך גם הדיור – מיוחסת למרכיב זה משמעות רבה אף יותר מאשר בחברה הכללית, ולטווח יותר ארוך. **מדיניות השוק החופשי** בחברה הכללית מונעת מצב בו יש מונופול ומגבירה, לפחות במימד צר זה, את אפשרויות הבחירה של הפרט על פני המרחב. לעומתו, חופש הבחירה של הפרט החרדי קטן אף יותר, שכן מצבו הכלכלי ושיוכו הקהילתי מצמצמים את יכולתו להתחרות על מרחב מגורים ומבטלים כמעט כליל את "הנאתו" מאפשרויות השוק החופשי. ההגבלות החלות על האוכלוסייה החרדית בתחומי המוצרים אותם הם יכולים לרכוש ובסוגי המוצרים בתוך כל תחום מאלצים את קיומה של מסה קריטית (סף כניסה) הנדרשת על מנת לקיים שירותים ומוצרים הנחוצים ומותרים לה, ובכך משפיעות גם הן על המבנה המרחבי. ראיה לכך ניתן למצוא בקיומן של חנויות ייעודיות לאוכלוסייה החרדית רק במרחבים בהן היא מרוכזת, והתפתחותן של ריכוזי חרדי אף מחייבת את התפתחות התשתית הצרכנית המתאימה. ניתן לראות זאת בצורה מובהקת בערים החרדיות החדשות, שנשמכו בתחילת דרכן באופן מוחלט על ירושלים ובני ברק וכיום מצליחות לספק לתושביהן מענה במרבית תחומי המסחר (ראה פרק 3.2.3). הרגלי צריכה דומים על פני המרחב (קניות מיוחדות – רחוק, קניות יומיומיות – קרוב) מצמצמים את ההבדלים ומשפיעים בצורה דומה על שתי החברות. יחד עם זאת, הביקוש הרב למוצרים ייחודיים לחברה החרדית משנה עבורם את דגמי "סף

הכניסה" ו"טווח המוצר", המובאים מתוך תיאורית המקומות המרכזיים – על פיתוחיה – ואלו משפיעים על אופי המסחר והשירותים ויוצרים בו הבדלים. **לאפשרויות התעסוקה** ישנו משקל רב מאד בעיצוב המרחב בחברה הכללית, במובנים של בחירת מקום המגורים, בחירת מקום העבודה, יוממות ועוד. המבנה התעסוקתי בחברה החרדית הוא שונה, שכן הגבר לומד והאשה גם עובדת וגם אחראית למשק הבית (ומכך שמקום התעסוקה צריך להיות נגיש יותר), השאיפה היא לעבוד בתוך המרחב החרדי ועם אותה אוכלוסייה, אפשרויות התעסוקה מצומצמות יותר בשל פערי השכלה אל מול החברה הכללית ובקהילות קטנות לעתים אין ברירה אלא לצאת לעבוד מחוץ למרחב החרדי. כאמור, תופעה זו ניכרת יותר בפריפריות, שם אין ריכוזים חרדיים גדולים עליהם ניתן להסתמך כמו במרכז הארץ. במרחב החרדי ניתנת פחות משמעות למרכיב זה, אם כי משקלו הולך ועולה. **הניידות המרחבית** היא מרכיב כלכלי יסודי בעיצובו של המרחב, שכן הנגישות אל יישוב וממנו, הן עבור אוכלוסייה והן עבור מסחר, היא חיונית להמשך קיומו ולמוטיבציית האוכלוסייה להגיע אליו, ולשם כך נדרש מערך תחבורה מסודר, גם אם היעדים, אופי הצריכה ואופי יצירת הביקושים מוגדרים בצורה שונה. הדבר נכון גם להבדלים בשעות השיא והשפל היומיות, ימים מיוחדים על פני השנה, הפרדה מגדרית ועוד. יש להדגיש כי עבור החברה החרדית יש לניידות המרחבית גם חשיבות חברתית-תרבותית ייחודית, שכן הקשר עם המשפחה, הקהילה, מוסדותיה ומנהיגיה הם קריטיים ומחייבים פיתרון בדמות מערך תחבורה צפוף, עבור חברה בה רמת המינוע נמוכה.

מעל כל המנגנונים החברתיים יש לציין את **ההטרונות** בחברה ומתוכה את הרצון לגור בסמוך לזהים לך. הדבר בולט מאד בחברה החרדית, בה ישנה חלוקה ברורה לזרמים וחוגים וכמעט שלא מתאפשר מצב בו הפרט מתגורר מחוץ לריכוז קהילתו, אך גם בחברה הכללית השאיפה היא לחיים עם אוכלוסייה בעלת מאפיינים דומים, לפחות בסביבה הקרובה. עם זאת חשוב להדגיש, כי השיקולים החברתיים אינם מצטמצמים רק למקום המגורים, וההבדלים במעמדו של היחיד מול הקהילה משפיעים על שיקולי הבחירה שלו בתחומים רבים אחרים, וביניהם אף הצרכנות במרחב, הנתפסת לכאורה כאלמנט כלכלי-פונקציונאלי.

תחת המנגנונים התרבותיים ניתן למנות את נושאי החינוך, הקרבה למשפחה ולמנהיגי הקהילה ומדיניות פיזור האוכלוסייה אותה נוקטת ההנהגה. בעבור החברה הכללית ישנה חשיבות לנושא **החינוך**, אך בעיקר ברמה האזורית, בה נבחן היישוב למגורים לפי רמת מצאי מוסדות החינוך בסביבתו. עם זאת, בחברת הלומדים החרדית ישנו משקל רב לנושא זה, המרחק אינו מהווה מכשול בדרך למשלוח הבנים למוסדות חינוך מתאימים, יהיו היכן שיהיו, וכאמור: ישנם אף מקרים בהם קיומו של מוסד חינוכי נחשב במקום כלשהו הוא שגרם ליצירת ריכוז בסביבתו או הביא להתחזקותו ועלייתו של ריכוז קיים. מעמדו של החינוך בכל אחת מן החברות הוא גם היוצר את ההבדל התרבותי בין החברה החרדית לחברה הכללית: בחברה חילונית-מערבית החינוך הוא מוצר צריכה שנועד להקנות לדור הצעיר כישורים שיאפשרו לו להשתלב ב"חיים הטובים" ולהצליח בחברה ההישגית והתחרותית. בחברה החרדית, לעומת זאת, החינוך אינו מוצר צריכה אלא חובה דתית וערך המוטל על ההורים ובאופן כללי על הדור המבוגר, המחויב ללמד ולחנך את הדור הצעיר. כמילוי חובה, כל השיקולים המרחביים מקבלים ממד אחר. בהקשר **לקרבה למשפחה ולמנהיגי הקהילה**, הרי שהמנגנון דומה, גם אם המניעים לו שונים. בעוד שבחברה הכללית אין משמעות כלל לקרבה אל המנהיגים (אף כי בערי הבירה ניכרת השפעת ישיבתם של מוסדות השלטון המרכזיים בהן), הרי שבחברה החרדית מנהלים הפרטים קשרים אדוקים עם מנהיגי קהילותיהם ויישאפו תמיד לגור בקרבתם, כפי שאף נידון בהרחבה

בתת פרק 3.1.5. הבדל זה אינו רק עובדה בשטח או תוצר של איזשהו קושי ספציפי של הפרט להתמודד עם חיי היומיום, אלא פועל יוצא של שוני תרבותי עמוק בין החברה הכללית לחברה החרדית, בהיותה של האחרונה חברה סמכותנית מובהקת, בה למנהיג או רבן של הקהילה יש תפקיד מכריע, הן בהטלת מרות והן בנתינת תמיכה. הדבר נכון גם לקרבה אל המשפחה, אשר בחברה הכללית נובעת משיקולים תועלתניים או מעצם רצונו של האדם לגור במחוזות נוף הולדתו, ובחברה החרדית נובעת גם מתפיסת ההורים כחלק מן הגורמים המחנכים, המדריכים והמסייעים לפרט בבחירותיו היומיומיות, סוגיה שנידונה בתת הפרק 3.3.3. **מדיניות פיזור האוכלוסייה**, כמנגנון המעצב את המרחב, קיימת בשתי החברות: בחברה הכללית בא הדבר לידי ביטוי ביישוב קבוצות אוכלוסייה בריכוזים ותיקים או חדשים על בסיס אידיאולוגי, דמוגרפי, כלכלי או פוליטי. לעתים מלווה הדבר אף ברגולציה ממשלתית, המעניקה הטבות והקלות למתיישבים באזורים מסוימים. בחברה החרדית בא הדבר לידי ביטוי בעיקר בהוראתם המפורשת של הרבנים לאנשי קהילתם לצאת מן הריכוזים היקרים והצפופים ולקום ולעבור להתגורר במקום בו נדרשת הקמתו של ריכוז חדש של הקהילה או חיזוקו של ריכוז קיים. ממצאי מחקר זה, בפרקים 3.2.1, 3.2.2 ו-3.3.1 מראים כי בשתי החברות הדבר מתבטא במעבר אוכלוסייה מן המרכז אל הפריפריה, בין אם אלו מוגדרות במרחב הגיאוגרפי (צפון הארץ ודרומה) ובין אם אלו נתפסות כך על ידי הציבור הנשלח אליהן (כמו ערי הפרוור החרדיות). הטבות רגולטוריות לעוברים נסמכות בעיקר על החפיפה שבין שליחות זו לבין המערכת היישובית הכללית, אם כי לא רק עליה.

חיפוש אחר איכות חיים הוא עקרון המעצב את המרחב הכללי כמו גם את החרדי, ומשלב בתוכו מרכיבים חברתיים, כלכליים ותרבותיים כאחד. עם זאת, ההגדרות לאיכות חיים משתנות בין החברות, כמו גם שהן משתנות בתוך כל חברה לאורך ציר הזמן, ומשקל שונה מיוחס בשתי החברות למרכיבים כמו צפיפות הדור, שטחים פתוחים, תרבות הפנאי, ריחוק מן העיר ועוד.

יחד עם מיקומה הגיאוגרפי בתוך המרחב הישראלי, ישנם מספר הבדלים בין החברה החרדית בישראל לבין כל חברה אחרת בעולם המערבי, החולקת איתה את אותם עקרונות ומנגנונים המעצבים את המרחב וההיררכיה: החברה החרדית היא אינה חברה דמוקרטית, היא חברה שההבדל המעמדי המגדרי בה ניכר, ומעל לכל אלה – זוהי חברה שעצם פסילתה את הקשור בערכי ובמנהגי החברה הסובבת הופכים אותה לחסרה בכישורים ואמצעים רבים הנחוצים לה לקיומה. מכל אלה מתחייבת "ההתבדלות המשלימה", שהוצגה ברקע התיאורטי (בפרק 1.2.5.1) ושאי תידון בהמשך, המפרידה בין המרכיבים האינסטרומנטליים לאלו התרבותיים-חברתיים, ומשפיעה גם היא על אופי המרחב, גם אם עוצב על בסיס אותם העקרונות והמנגנונים. ראוי לציין, דווקא על רקע הקונפליקט שבין ההתבדלות לדמיון בעקרונות ובמנגנונים – וכפי שנאמר ברקע התיאורטי (בפרק 1.2.4.4) – כי החברה החרדית, ובעיקר הדור הצעיר, הבא יותר במגע עם החברה הישראלית הכללית, אינה נשארת אדישה לערכי המודרנה הסובבים אותה, דבר המתבטא במקום ההולך וגדל שתופסת תרבות הבילוי והנופש בחיי המשפחה החרדית, כמו גם ההשוואה בין רמת החיים של האברכים אל מול אלה שיצאו לעבוד, הנוטה לעתים דווקא אל אלה האחרונים.

ההיררכיה היישובית וחלוקתה להיבטיה השונים

כפי שנאמר ברקע התיאורטי למחקר זה, בתת הפרק 1.2.1, היררכיה יישובית כללית מאופיינת על פי 3 היבטים שונים, מן הרמה הלאומית הכוללת ביותר, המתייחסת למרכז מול פריפריה, ועד לרמה האזורית והפרטנית לכל יישוב ויישוב: היררכיה על פי סדרי הגודל, היררכיה פונקציונאלית והיררכיה

תדמיתית, המבטאת את היוקרה המיוחסת לאותו יישוב והמושגת על תפיסתם של הפרטים את המקום בו הם חיים – או בו היו רוצים לחיות – בממדים החומריים, המוסדיים והתרבותיים. ההיררכיה היישובית בחברה הישראלית, כמו בכל חברה מערבית אחרת, מבוססת על אותם יסודות.

כאשר פורטים כל סוג של היררכיה בפני עצמו ובהתייחסות לכל אחד מן הריכוזים החרדיים בנפרד, ניתן לראות, כי מעבר לקווי הדמיון וההקבלה שבין העקרונות והמנגנונים בשתי החברות, הרי שהמאפיינים התרבותיים-חברתיים-פונקציונאליים המייחדים את החברה החרדית אכן יוצרים שוני באופי ההיררכיה היישובית ובמשקל הניתן למרכיבים השונים בתוכה.

היררכית סדרי הגודל מדרגת את היישובים על פי גודל אוכלוסייתם. בחברה החרדית, גודלו של הריכוז הוא תוצר של מספר גורמים: מיקומו הגיאוגרפי (קרבה לעיר נמל שקלטה עולים חדשים לאחר מלחמת העולם השנייה), מיקום ההנהגות הרוחניות ומוסדותיהן המרכזיים של קבוצות ליבה בחברה החרדית (ירושלים, בני ברק, חסידות סארט ויז'ניץ בחיפה, חסידות קרטשניף ברחובות ועוד), ההגירה אליו – בין אם מתוך שליחות רבנית ובין אם מתוך אילוצים סוציו-אקונומיים, אשר לעתים מגובים בהכוונה ממשלתית – ויכולתו של הציבור החי באותו ריכוז לגדול ולהתפתח, הן מבחינה מרחבית-פיזית והן על ידי פעילות של החזרה בתשובה או משיכת קבוצות חרדיות נוספות. מתוך אלו עולה גם ייחודה של היררכיה זו אל מול המקבילה לה בחברה הכללית: בעוד שניתן למצוא תאימות בהתייחסות למיקום הגיאוגרפי (ריכוזים גדולים במרכז, ריכוזים קטנים בפריפריה), בעידוד הממשלתי להגר לאזורי שוליים, ביכולת המרחבית-פיזית להתפתח וביכולתה של קבוצה איכותית אחת למשוך ליישוב קבוצות דומות לה, הרי שלהיררכית סדרי הגודל בחברה הכללית אין כלל את המוטיבים המשמעותיים כל כך עבור החברה החרדית, שהם השליחות הרבנית לחזק ריכוזים חלשים והסמיכות להנהגה הרוחנית ולמרכזיה. יתרה מזאת, בניגוד לחברה הכללית, אשר בה לא מתחייבת תאימות בין היררכית סדרי הגודל לבין מיקומו של היישוב בהיררכיה היישובית הכללית, ואשר חלק מן היישובים הנחשבים ביותר בה הם אליטיסטיים וקטנים (כדוגמת קיסריה, כפר שמריהו, עומר ועוד), גודלם היחסי של הריכוזים החרדיים אל מול הקהילה שכנגד, כאוכלוסיות מיעוט בתוך עיר מעורבת, משפיע באופן ישיר על יכולתם להשיג הישגים מוניציפאליים מחד וליצור מרחב מגוון עבור קהילותיהם מאידך, ומכאן שגם מיוחסת למדד זה חשיבות גדולה בהרבה בהיררכיה היישובית החרדית.

ההיררכיה הפונקציונאלית מושתתת על השירותים אותם מעניק היישוב לעצמו ולריכוזים אחרים, או לחליפין – את השירותים אותם הוא נאלץ או מבקש לקבל מהם. שירותים אלה כוללים מקומות תעסוקה, חנויות, מוסדות חינוך לגילאים הצעירים, ושירותי קהילה שאינם קיימים בכל יישוב, והם היוצרים את מערכת יחסי הגומלין בינו לבין היישובים האחרים. בחברה החרדית, הפונקציונאליות של הריכוז היא תוצר של מצאי מוסדות החינוך בו, מצאי החנויות הייעודיות לאוכלוסייה זו בתחומי (חנויות מזון עם הכשר מיוחד, חנויות לבוש ייחודי, חנויות תשמישי קדושה ועוד), אפשרויות התעסוקה במקצועות האופייניים לקהילה והמצויים בתחומיה, זמינות קווי התחבורה הציבורית הייעודית אל ריכוז זה וממנו, שירותי הדת הקיימים בו (בתי כנסת, מקוואות, בתי מדרש, רבני קהילה) ושירותי הקהילה הכלליים אותם הוא מספק (קופ"ח, בנקים, ביטוח לאומי, אולמות אירועים ועוד). גם כאן מדגישים אלה את ייחודה של ההיררכיה הפונקציונאלית החרדית אל מול מקבילתה הכללית, ואף בצורה מובהקת יותר מאשר בהיררכית סדרי הגודל.

בכל הנוגע לקיומם של מוסדות חינוך ביישוב המגורים, הרי שבגילאים הצעירים תשאף האוכלוסייה החרדית ללמוד בקרבת הבית, כפי שניתן לראות במפות המופיעות בפרק 3.1.2, וכך הדבר גם באוכלוסייה הכללית. מצאי החנויות הייעודיות מהווה הבדל משמעותי בין שתי החברות, בשל היעדר צרכים שכאלה בחברה הכללית ובשל פיזור רחב בהרבה של כלל מוצרי הצריכה ושירותי המסחר בכל מרחב גיאוגרפי.

בהקשר התעסוקתי, בחברה הכללית מיוחסת חשיבות גבוהה בהרבה לנושא זה והוא מהווה מרכיב קריטי במיצובו של היישוב, בעוד שבחברה החרדית יש לגורם זה ערך פחות, אם בשל אחוז העובדים הנמוך יותר (חלק משמעותי בו נשים), אם בשל היותו של חלק נכבד מהמסחר ב"חנויות בבתים" ואם בשל ההגדרה הרשמית של החברה כ"חברת לומדים", ומתוך כך גם הגדרת העדפותיה בתחום זה באופן ברור לטובת גורמים אחרים.

באשר לתחבורה הציבורית בין הריכוזים השונים, זו משמעותית פחות בחברה הכללית בשל רמת מינוע גבוהה בהרבה מאשר בחברה החרדית, והחשיבות הניתנת לכך בזו האחרונה גדולה אף יותר עקב השימוש המוגבר בתחבורה ייעודית לה, שזמינותה ויעדיה לא רק מותאמים למטרות הנסיעה באופן מלא, אלא אף יכולים – בקיימותם או בהיעדרם – לחרוץ את גורלו של ריכוז זה או אחר, כפי שניתן לראות בסיפוריהן של הערים החדשות, בפרק 3.3.

תפיסתו הפונקציונאלית של היישוב בכל הנוגע למצאי שירותי הקהילה הכלליים בו דומה בין שתי החברות, אף כי גם כאן יש לרמת המינוע הגבוהה באוכלוסייה הכללית השפעה הפוכה על מידת חשיבות הימצאותם של אלו בקרבת הבית. אולם, באם נתייחס לשירותי הדת, התמונה מורכבת בהרבה: באופן טבעי ישנה חשיבות פחותה בהרבה לשירותי הדת בחברה הכללית. אולם, בראיה רחבה יותר ייתכן ויש להשוות את שירותי הדת עבור הציבור החרדי לשירותי תרבות ופנאי עבור הציבור הכללי, שכן גם אלו וגם אלו מוכתבים מתפיסת עולמו של הפרט ומשתייכים לעשייה יומיומית שאינה קשורה במישרין עם צרכיו הקיומיים. באם נשווה בין אלה, נמצא כי החשיבות הפונקציונאלית של שירותי הדת בחברה החרדית בתחומי מקום מגוריו גבוהה בהרבה מאשר מקבילתה בחברה הכללית, מתוקף היותה חלק קבוע, מוגדר ומחויב בשגרת יומו של האדם החרדי.

ההיררכיה התדמיתית, המדרגת את יוקרת המקום, ואשר פחות מן ההיררכיות האחרות ניתנת לכימות ומדידה ובחלקה אף מהווה תוצר שלהן, מבוססת על האופן בו מתייחס כלל הציבור אל אותו ריכוז, יחס המאגד מישורים שונים ויוצר היררכיה המושתתת ברובה על תחושות, רצונות ושאיפות. מתוך כך משקלה משמעותי מאד ושינויה מצריך משאבים גדולים. בחברה החרדית, תפיסת הריכוז היא תוצר של מוסדות חינוך לגילאי 17 ומעלה הנמצאים בו (ישיבות "מיר" במודיעין עלית, "תושייה" בתפרח, "נחלת הלויים" בחיפה, המוסדות הגבוהים בבני ברק ובירושלים ועוד), ההרכב החוגי של האוכלוסייה בו (הקהילות הליטאיות וחצרות החסידויות הגדולות בריכוזים הגדולים אל מול חוגי שוליים כמו ברסלב ביבנאל, אשלג באור הגנוז וקהילות גדולות של חוזרים בתשובה בפריפריה הדרומית), הימצאות הנהגה רבנית מרכזית בו (בעיקר בירושלים ובבני ברק, אך גם במרכזים של חסידויות שונות כמו צאנז בנתניה, סארט ויז'ניץ בחיפה וקרטשניף ברחובות), מידת פתיחותו להשפעות החברה הסובבת (כמו הריכוזים בחיפה, תל-אביב ולוד אל מול השכונות הסגורות בירושלים ובבני ברק או הערים החרדיות ההומוגניות), קיומם של אתרים בעלי משמעות דתית-היסטורית ויכולתו לספק את המעטפת המלאה הנדרשת לאדם החרדי על מנת לקיים את אורחות חייו.

גורמים אלה, המעצבים את יוקרת המקום ואת מיצובו בהיררכיה התדמיתית בעבור הציבור החרדי הם גם היוצרים את ייחודה של היררכיה זו אל מול זו הכללית, על אף נקודות השקה מסוימות: בהיררכיה התדמיתית הכללית ישנה חשיבות רבה לחיי האמנות והתרבות, לערכי התרבות ולמוסדות התרבות והחינוך, אך על אף שאלו תופסים חלק מכריע בשגרת יומו של הפרט, הרי שהם עושים זאת באופן שונה – גם אם ברמה דומה – מן העולם התרבותי המעצב את אורחות חייו של הפרט החרדי, ובחלק מן התחומים גם במערכת נבדלת של מושגים. חתך האוכלוסייה הוא גורם משפיע בשתי החברות, אם כי בחברה הכללית "גבולות" פתוחים מאד, בעוד שההשתייכות החוגית והסטריאוטיפים המוגדרים לכל חוג בחברה החרדית הם בעלי משקל רב בהרבה. הדבר משליך גם על ההתייחסות לפתיחות לסביבה ולקיום המעטפת המלאה הנדרשת לאדם החרדי, שאינם מופיעים בעולם המושגים של הפרט בחברה הכללית. הרמה הכלכלית הממוצעת של האוכלוסייה המרכיבה ריכוז זה או אחר היא אחד הגורמים המשפיעים ביותר על תפיסת יוקרתו של אותו מקום בחברה הכללית, בעוד שבחברה החרדית נדיר יהיה למצוא התייחסות לנושא זה בכלל. מאידך, בהיררכיה החרדית יש משקל רב, כאמור, להימצאותם של מוסדות לימוד נחשבים ביישוב, עד כדי הקמת קהילות חדשות סביב מוסד נחשב ואף הצדקת קיומו של ריכוז חרדי אך רק בזכות המוסד המצוי בתחומו, מוטיבציה שלא ניתן יהיה למוצאה בהיררכיה התפיסתית של החברה הכללית.

חשוב לציין בהקשר זה, כי במערכת עירונית ויישובית מורכבת כמו זו הישראלית (וכמוה גם בכל חברה מערבית אחרת ברמת עיור כה גבוהה) עניין ההיררכיות הופך למורכב ביותר וקשה עוד יותר למדידה. ישנם ריכוזים המהווים מוקד תרבותי אך גם כלכלי ופיננסי, בעוד שאחרים מהווים מוקד יוקרתי למגורים בלבד ואת התרבות או את מקורות התעסוקה הם צורכים במקום אחר. ההיררכיה החרדית, לעומת זאת, מציגה מבנה פשוט יותר והניתן יותר למדידה. יחד עם זאת ניתן לומר, כי "ההתבדלות המשלימה", ייתכן ומערערת במידה מסוימת את פשטותו של מבנה זה, שכן היסמכותם החלקית (האינסטרומנטאלית) של הריכוזים החרדיים על הסביבה הכללית מוסיפה עוד מדד לסיווגו של הריכוז בהיררכיה, ומוסיפה לו מעט מן המורכבות המאפיינת את החברה הכללית.

מרכז ופריפריה בהיררכיה היישובית

כאמור, שלושה היבטים אלה מרכיבים את ההיררכיה היישובית הכללית, הן עבור החברה הכללית והן עבור החברה החרדית, גם אם הקריטריונים המגדירים את מיקומו של כל יישוב ויישוב בהיררכיה הם שונים וגם אם משקל שונה מיוחס לכל אחד מהם בסופו של דבר. יחד עם זאת, ההבדלים והשוני שבין ההיררכיות החרדית והכללית הולכים ומצטמצמים ככל שרמתו של המרחב הנבחן הולכת וגדלה, וברמת המאקרו אותם עקרונות ומנגנונים מעצבים את שתיהן.

כפי שנאמר ברקע התיאורטי למחקר זה בתת הפרק 1.2.1, החלוקה הכוללנית ביותר ברמה הלאומית (בהקשר ההיררכי) ולא רק בישראל, היא **למרכז ופריפריה**, כאשר עיקר הפעילות הכלכלית, התרבותית, השלטונית, החברתית והתקשורתית נמצאת במרכז, וממנה גם נובעות אפשרויות התעסוקה והמסחר, רמת הרווחה של הפרט והשכלתו ואף גודלם של היישובים בו, מתוקף היותם יעד להגירה מאזורי הפריפריה. אלו, מצידם, מציעים מגוון הזדמנויות מצומצם יותר, מידת מעורבות מופחתת בתהליכי קבלת ההחלטות הארציים וקשיים פונקציונאליים יומיומיים הנובעים מן המרחק ומגודלם המוגבל של ריכוזי ההתיישבות בהם.

הפריפריה הצפונית החרדית נתפסת כ"ירוקה" יותר, בעלת אקלים טוב, מרחבים ואיכות חיים. על אף שהיא נתפסת כקרובה יותר למרכז מאשר רעותה הדרומית, מרבית היישובים בה לא מצליחים לטפס במעלה ההיררכיה החרדית הארצית: ראשית, בגלל היותה רחוקה בכל זאת מהמרכז החרדי – מבני ברק וירושלים – ושנית, בשל דימוי קהילותיה בקרב החברה החרדית הישראלית. ריכוזיה הותיקים בצפת וטבריה, למשל, לא גדלים ומתרחבים בשל דימוים כמזרחיים וכרוחניים מדי בקרב הציבור החרדי. ברסלב וחב"ד הן הקהילות הדומיננטיות בהם, וגידולם מתבסס בעיקר על בעלי תשובה מהיישוב עצמו. בפריפריה הצפונית המתייחסת לחברה הכללית ישנו פחות משקל לאוכלוסיות המרכיבות את יישוביה, אשר בחלק גדול מן המקרים אף נחשבות לאליטיסטיות ומשתייכות לקבוצות איכותיות ושורשיות בחברה הישראלית (כמו ההתיישבות העובדת ומצפי הגליל). עם זאת, כמו מקבילתה החרדית ועל אף היותה גם היא פריפריה הנחשבת לבעלת איכות חיים ומקורבת יותר למרכז, גם ריכוזיה לא ממוקמים במעלה ההיררכיה הארצית והיא סובלת ממאזן הגירה שלילי לטובת המרכז. חשוב לציין כי מידת התאימות בין שתי ההיררכיות בפריפריה הצפונית גבוהה עד כדי כך, שישנה אף חפיפה בין חלק מהריכוזים המצויים במעלה המדרג, כדוגמת חיפה, טבריה וצפת.

בפריפריה הדרומית החרדים סובלים מ"סטיגמת הנגב": היא נתפסת כמזרחית (ציבור ספרדי גדול), בעלת מזג אוויר קשה ומרוחקת מהמרכז. כאמור, חלק גדול מהציבור החרדי בפריפריה הדרומית מורכב מ"בעלי תשובה", שמעמדם ההירארכי באוכלוסייה החרדית נמוך, אך יחד עם זאת – ובאופן פרדוקסאלי – נתפסת הפריפריה הדרומית כתורנית יותר, ליטאית ועסקנית יותר, היות והקהילות בה הוקמו סביב ישיבות ליטאיות נחשבות. "סטיגמת הנגב" היא גם נחלתה של הפריפריה הדרומית בהתייחסותה לאוכלוסייה הכללית, ואף בה קיים הקשר שבין אי-מרכזיות קבוצות האוכלוסייה המרכיבות אותה בחברה הישראלית לבין התשתיות והמשאבים הלאומיים המושקעים בה. נקודת דמיון משמעותית נוספת, היא כי בשני המקרים חלק נכבד מן התושבים הגיעו לדרום בתהליכים שלא נבעו מבחירתם הפרטית אלא מהכוונה חיצונית, בין אם של מנהיגי הקהילה ובין אם של מדיניות הפיזור הלאומית, ולכך השפעה גם על הדמיון שבתופעת ההגירה למרכז בשניהם. עם זאת, בבחינת יישוביה המרכזיים, הרי שבעוד שעבור החברה הכללית נחשבת באר-שבע כעיר המרכזית במרחב הדרומי, עבור החברה החרדית תופסות נתיבות ואופקים תפקיד זה.

בשתי הפריפריות החרדיות, זו הצפונית וזו הדרומית, ישנה דלות במגוון המוסדות החינוכיים הגבוהים, השירותים ואפשרויות המסחר והתעסוקה בתוך הקהילה, הנובעת בעיקרה מגודלם המצומצם של הריכוזים החרדיים המרכיבים אותן. לכך מתווספת גם אי-הימצאותם של מנהיגים חרדיים מרכזיים בתחומן. תופעות אלו, כאמור, אופייניות גם לאזורי שוליים בחברה המערבית.

שונה בתכלית השינוי הוא אזור המרכז, הן עבור החברה הישראלית הכללית והן עבור זו החרדית.

המרחב החרדי במרכז הארץ מכיל את עיקר האוכלוסייה החרדית ונתפס כמרחב המועדף למגורים על ידי חברה זו, קרוב ככל הניתן לירושלים ובני ברק, ערי הראשה שלה. המרכז החרדי מוכל ברובו בתוך "המשולש החרדי", שקודקודיו הם כאמור ירושלים, בני ברק ואשדוד, והוא המנקז אליו את מרבית ההגירה מן הפריפריות, יחד עם שיעורי ריבוי טבעי גבוהים. ירושלים ובני ברק אף מרכזות בתוכן את מרבית המוסדות הנחשבים, את מערכות התקשורת (העיתונים החרדיים המובילים), את אפשרויות המסחר והתעסוקה הקשורים לחברה זו והמצויים בתחומיה, את מרכזי קבוצות הליבה החרדיות ואת ההנהגה הרבנית, המוניציפאלית והפוליטית של אוכלוסייה זו. כך הדבר גם בעבור המרכז הישראלי

הכללי, אשר גם בו מרוכזים כל מוקדי ההשפעה, התרבות, התקשורת, הכלכלה והשלטון, והוא המעצב והמחליט עבור כלל האוכלוסייה. ריכוז ומובהקותם של אלו, יחד עם תופעת ההגירה אליו מן הצפון והדרום, אף הובילו ליצירת המושג "מדינת תל-אביב", בשל מרכזיותה במרחב זה והאופן בו המטרופולין אותו יצרה, על שלל מוקדי הכוח המרוכזים בו ועל מיעוט הסתמכותו על שאר המרחבים הגיאוגרפיים הארציים (וזאת בניגוד לכיוון ההפוך!), מכתוב קיום כמעט אוטונומי לאזור זה.

ערי הפרוור החדשות כנדבך בהיררכיה היישובית החרדית

התופעה הנוספת, הממחישה כי ברמת המאקרו אותם עקרונות ומנגנונים מעצבים הן את ההיררכיה המרחבית הכללית והן את ההיררכיה המרחבית החרדית, היא הקמתן של הערים החרדיות החדשות: ביתר עלית, מודיעין עלית, רמת בית שמש ואלעד. חשיבותן של אלו היא בשל היותן השלב האחרון והנוכחי בהתפתחות המרחב החרדי, בשל ייחודו של תהליך הקמתן ובשל השפעתן המובהקת והדרמטית של ערים צעירות אלו על מרחב זה. יחד עם ייחודן, מה שמחבר את הקמתן להיררכיה המרחבית הכללית הוא עצם היותן **ערי פרוור**. תהליך הפרוור הכללי, שנידון ברקע התיאורטי בתת הפרק 1.2.2, על שלביו השונים ומגמותיו המשתנות, זכה לאינספור מחקרים ברמה העולמית והמקומית, אולם תהליכי הפרוור של האוכלוסייה החרדית כמעט ולא נחקרו עד כה. הממצאים המוצגים בפרק 3.3 מאגדים לראשונה את הערים הללו לכדי מחקר השוואתי ומרכז, הכולל את בחינת תהליכי הקמתן, את מערכות יחסי הגומלין שבינן לבין המרחב החרדי הסובב אותן ושבינן לבין המרחב הכללי, ואת ההשלכות, הקשיים והאתגרים הנובעים מהיותן ערים חרדיות פרווריות הומוגניות.

בהקשר הכללי, הפרוור מציע רווחת דיור תמורת הגדלת המרחק מהעיר הגדולה, אך עדיין מאפשר יוממות במחירי זמן-מרחק הולכים וגדלים. עיקרו בהעדפות האוכלוסייה, בשאיפותיה ובערכיה כפי שהם מוצאים ביטוי לאורך זמן ובתגובה לתמורות טכנולוגיות ואילוצים מרחביים. שונים הם מניעיה של האוכלוסייה החרדית, שיציאתה אל הפרוורים נבעה מהיעדר אפשרויות דיור בריכוזים הוותיקים ולא מן המשיכה של היישובים החדשים – בוודאי לא שבשלבם הראשונים של התהליך.

כמו בכל מקרה אוניברסאלי אחר, גם בעבור הערים החרדיות החדשות הפרווריות היא ביטוי פיזי לאי יכולתה של העיר הראשית לענות בתחומיה על כל הדרישות של האוכלוסיות השונות. כמו מרבית היישובים הפרווריים, גם הערים החרדיות החדשות הן הומוגניות באוכלוסייתן, תהליך אשר לא רק עונה על רצונם של רבים מתושבי הפרוורים לגור סמוך לדומים להם מבחינה תרבותית וכלכלית, אלא גם על שאיפתם להתרחק מן השונים מהם, על השלכותיה החברתיות והפוליטיות של מגמה זו. כשם שבשאר העולם במשך הזמן מתנתקים הפרוורים המבוססים מהעיר המרכזית והופכים מפרוורי שינה למרכזים הנושאים עצמם מבחינת מערכת השירותים והפעילות הכלכלית, כך ניתן להבחין גם בערים החרדיות החדשות בהתפתחותם של מוסדות ושירותים, שיאפשרו יותר ויותר עצמאות לתושביהן בעתיד.

יחד עם זאת, הערים "הוותיקות" ("ערי האם") משמשות עדיין כ"צינור הזנה" לערי הפרוור. ירושלים ובני ברק מהוות מרכז לאוכלוסייה החרדית מכל הארץ במרבית תחומי החיים, וערי הפרוור החדשות קשורות בזיקות חזקות לערים אלה שהן מקור המוצא של תושביהן, בהן מוסדות החינוך המשמעותיים במרחב החרדי, בהן יושבים המנהיגים הרוחניים ובהן מגוון רחב של שירותי מסחר ומקומות תעסוקה עבור הציבור החרדי. ממצאי פרק 3.3.2 מראים, כי מבחינה מרחבית מחוברות ביתר עלית ורמת בית שמש מחוברות בזיקות מרחביות, כלכליות, חברתיות ותרבותיות לירושלים ואילו זיקתה המרחבית של

אלעד היא לבני ברק. מודיעין עילית יושבת על "קו פרשת המים" הגיאוגרפי וזיקותיה הן לירושלים ולבני ברק כאחד. מלבד המיקום הגיאוגרפי, מקורן של זיקות אלו נובע מכך שמחצית מתושביה של מודיעין עילית הם תושבי בני ברק במקור ומחציתם הגיעו אליה מירושלים. זיקות התעסוקה והחינוך במודיעין עילית פונות במידה רבה לירושלים ואילו בתחום הצרכנות על גווניו השונים הזיקה היא לשתי הערים גם יחד.

ניתן אף לראות שערי הפרוור החרדיות החדשות הוסיפו עוד רובד למרכזיותן בכך שהן הפכו את בני ברק וירושלים למעין "מטרופולינים חרדיים". מטרופולינים אלה מהווים מערכת "מלווה" למטרופולינים הכלליים של ירושלים ותל-אביב, בכך שהתמחותם עבור הציבור החרדי בכל הקשור לתעסוקה, כלכלה, צרכנות ושרותי קהילה ארוגה בתוך המארג הכללי של מטרופולינים אלה ונסמכת עליהם. יחד עם זאת, מטרופוליני ירושלים ובני ברק של החברה החרדית נבדלים ממטרופוליני תל-אביב וירושלים הכלליים בכל הקשור לשירותי החינוך, הדת וקשרי הקהילה הייחודיים לאוכלוסייה החרדית והמהווים יחדיו את המימד התרבותי השונה של חברה זו.

למרות כל האמור לעיל בנוגע לדמיון הרב שבין מודל הפרוור החרדי לבין זה הכללי, ישנן מספר תופעות חדשות בהקמת הערים הפרווריות החרדיות, הנובעות באופן ישיר מאופי אוכלוסייתן ולכן ייחודיות להן (אלו נדונו בהרחבה בתת הפרק 3.3.3). בין אלו ניתן למנות את הקמתן של שתיים מערים אלו (ביתר ומודיעין עילית) מעבר לתחומי הקו הירוק, כאשר שתיהן מהוות את ריכוזי האוכלוסייה הגדולים ביותר שם, וזאת בניגוד מוחלט לעמדת ההנהגה החרדית עד אז, אשר מסיבות מסורתיות ופרקטיות נמנעה מלשלוח את אנשיה לאזורים אלה. התופעה השנייה היא עצם קיומה של עיר חרדית הומוגנית, תופעה שלא נראתה כמותה אף בריכוזים החרדיים הנחשבים ביותר. לעניין זה השפעה רבה בקרב האוכלוסייה החרדית, השואפת להגן על אנשיה מפני כל השפעה שלילית הנובעת מן החברה הכללית הסובבת. התופעה השלישית, הקשורה לקיומה של עיר חרדית הומוגנית, היתה הצורך החדש לנהל, באופן עצמאי לגמרי, עיר שלמה, על מגוון התחומים העצום ממנו מורכב הטיפול בתושביה ובתשתיותיה, ובתוך כך יצירת מקומות תעסוקה, הקמת מערכת תחבורה, הקמת מערכת חינוך לכלל החוגים והתמודדות עם אתגרים חברתיים (נוער שוליים, בידול בין דורי, ועדות אכלוס והשינויים המשמעותיים במעמדה ותפקודה של האשה במרחב החרדי החדש). התופעה הרביעית, והיא אולי הייחודית מכולן, היא הפיכתן של הערים החרדיות החדשות למקום שהציאה אליו אינה רק מחוסר ברירה אלא אף נחשבת ומבוקשת על ידי חלקים נרחבים באוכלוסיית הערים הוותיקות. אמנם ערים אלו הוקמו כערי פרוור לפתרון מצוקת הדיור (ובמידה רבה עדיין משמשות ככאלו), אשר תושביהן יוצאים מהן בבוקר לערים המרכזיות וחוזרים מדי ערב, אך כאמור: עם התבססותן וגדילתן הולכים ומתרבים בהן אותם שירותים הדרושים עבור הקהילה החרדית.

תיאוריה זו, הנוגעת להתפתחות בעצמאותן של הערים החרדיות הפרווריות ההומוגניות, צריכה לעמוד למבחן, המתייחס לצורך של החברה החרדית בהתבדלות חברתית-תרבותית, תוך אינטראקציה בתחומים האינסטרומנטליים: תעסוקה, כלכלה, שירותים וכדומה. צורך זה נידון בהרחבה ברקע התיאורטי בהקשריו הפנים-עירוניים, הוא ייחודי לחברה החרדית ומכונה "התבדלות משלימה". יחד עם זאת, ממצאי מחקר זה מראים כי אותו צורך ממשיך ופועל גם במערכת מרחבית רב-יישובית, בגרסא חופפת ודומה. "ההתבדלות המשלימה המרחבית" היא המציבה חלק נכבד מריכוזיה של האוכלוסייה החרדית הן בסמוך ככל האפשר לריכוזים החרדיים בירושלים ובבני-ברק והן לאורך ציר הפיתוח הכללי שבין ירושלים ותל-אביב, ומהווה גורם דומיננטי ביצירת דגמי הפיזור של אוכלוסייה

זאת. כאמור, עיקר הפעילות של המשק הישראלי היא במרכז הארץ וקיים הצורך להישען עליו בתחומים שונים, כאשר נקודות הממשק העיקריות הן בתחומי הממסד השלטוני, במוסדות הפיננסיים ובשירותי הבריאות. מערכות אלו יוצרות תלות של האוכלוסייה החרדית במרכזים הגדולים הלא-חרדיים בירושלים ובמטרופולין תל-אביב. יחד עם זאת, גודלה הדמוגרפי של הקהילה החרדית, המרחבים הנבדלים שהיא יצרה בערי הפרוור החרדיות החדשות, דפוסי הצריכה המיוחדים לה ואולי גם כוחה הפוליטי המתבטא במשמעת הקהילתית להנהגה סמכותנית, מאפשרים לה לדרוש ולקבל התאמות של מרכיבי שוק רבים לצרכים המיוחדים שלה ולדפוסי הצריכה שלה. בכך הקהילה מתפתחת לשוק כמעט נפרד העומד בפני עצמו, גם אם אין הוא "משק אוטרקי" והוא מבוסס רובו ככולו על המשק הכללי, ה"מכשיר" מוצרים ייעודיים עבור האוכלוסייה החרדית. כך, החרדים נזקקים אמנם לרופאים ואחיות שאינם דתיים, אך שירותי הבריאות ביישובים ובשכונות החרדיות מתאימים את אופי השירות לקהילה החרדית, חברות תחבורה מתאימות את השירות לאופי הביקושים החרדיים ואפילו לדרישתם להפרדה מגדרית בחלק מאמצעי התחבורה, מכללות ואוניברסיטאות מתאימות את תכני הלימוד ואת ארגון הכתות לאופי תלמידים ותלמידות (בנפרד!) חרדיים, חברות היי-טק מכשירות מקומות עבודה לנשים חרדיות במקומות מגוריהן וחברות מזון גדולות מייחדות פסי ייצור בהכשר מיוחד לאוכלוסייה החרדית.

תיאוריה נוספת העומדת למבחן והיא ייחודית לאופייה של האוכלוסייה המרכיבה את הערים החדשות היא, כי פריסתו המחודשת של המרחב החרדי תאלץ ותביא להיפתחותו אל מול המרחב הכללי והגברת האינטראקציה שבין האוכלוסייה החרדית לאוכלוסייה הסובבת. מחד, מחקרים קודמים קובעים כי היציאה מתוך המרחב הוותיק והמוגן אל שכונות ופרוורים חרדיים חדשים ומפוזרים, מקנה לפרט ולקהילה ניידות מרחבית במימדים ניכרים, העשויה להביא להיחלשות הפיקוח החברתי-תרבותי על חברי הקהילה, לסדוק ואולי אף לפורר את "חומות הקדושה" המגוננות על המרחבים החרדיים הוותיקים. הדבר משפיע במיוחד על הדור הצעיר, שאמצעי התקשורת מגיעים אליו, שבקי בהווה הפוליטית והחברתית של ישראל ושנפגש באופן פחות אמצעי עם המציאות הישראלית המורכבת. מאידך, ממצאי מחקר זה, המובאים בפרק 3.3, מראים כי הקמתן של ערים חרדיות הומוגניות עשויה ליצור מובלעות סגורות ומסוגרות, שתכליתן תהיה להכיל בתוכן אך ורק את האוכלוסייה החרדית. מבנה זה עשוי להפחית את המפגש היום יומי בין האוכלוסייה החרדית לאוכלוסיות אחרות. אל זאת יש להוסיף את מערכות השירות הייעודיות לחברה החרדית בתחומי התחבורה, החינוך, הצרכנות והתעסוקה, המובדלות אף הן כמעט באופן מוחלט מהחברה הכללית בהיותן ממקומות בתוך הערים החדשות. ייתכן ואף לשאיפתה הבסיסית של האוכלוסייה החרדית להבדלות ולבחירת המגורים בערי הפרוור החדשות גם על מנת לדאוג שהילדים לא ייחשפו לאוכלוסייה החילונית ואורחות חייה תהיה השפעה על תהליך זה. ככל שתמשיך האוכלוסייה החרדית לצאת מהגיטאות הוותיקים יהיה עלינו לבדוק האם קיים קשר בין הפריצה הגיאוגרפית לבין פתיחות חברתית, או שמא מוביל הדבר ליצירתו של מרחב נבדל, ההולך וגדל מבחינה דמוגרפית וגיאוגרפית, וההולך ומסתגר מסביבתו.

רעיונות למחקרים עתידיים

מחקר זה מתייחס רק לחלק מהנדבכים המרכיבים את הגיאוגרפיה החרדית הישראלית ועשוי לשמש חומר גלם ובסיס ראשוני למחקרים נוספים בתחום זה. במרחב הכלל ארצי ניתן יהיה לבחון לעומק את התהליכים שיעברו על שתי הפריפריות החרדיות המרוחקות (הצפונית והדרומית) לאור התחזקותן של

הערים החרדיות החדשות במרכז אל מול תהליכי החזרה בתשובה של החברה הסובבת באזוריהן. גם את מעמדן של ירושלים ובני ברק, המהוות היום את מרכזי הכוח הבלתי מעורערים לכאורה של החברה החרדית, יהיה מעניין לבדוק לאור השפעת התרחבותן של ערי הפרוור החדשות. עתידן של ארבע ערי הפרוור החרדיות עשוי להוות כר נרחב למחקרים, שכן מעניין יהיה לעקוב ולראות האם אחת מהן, או יותר, תהפוך משכונת בת של עיר האם למרכז כוח חדש. מעבר לארבע ערים אלו מתוכננות, כאמור, לקום ערים נוספות, וניתן יהיה לעקוב אחר התפתחותן, אחר ההבדלים שבינן לבין קודמותיהן ועל יישום הלקחים שהופקו מהקמתן של אלו. מחקרים נוספים יכולים לעסוק בהשפעות של התחזקות מגמת הפירוור והרחבתה מבחינת הטווחים הגיאוגרפים, בהמשך המגמה של יציאה לעבודה והשפעתה על אופי היישובים החרדיים, בתמורות שבמעמד האשה ומעורבותה בכלכלת החברה החרדית, ובהשפעתם של שינויים אפשריים בשיעורי הריבוי הטבעי באוכלוסייה החרדית על הפריסה הגיאוגרפית. מקום רב ישנו גם למחקרים נוספים בתחומים ספציפיים וממוקדים הנוגעים כל אחד לחיי הפרט והקהילה בריכוזים החרדיים: צרכי הדיור של האוכלוסייה החרדית בישראל, דפוסי הצריכה של המשפחות החרדיות בישראל, דפוסי התעסוקה, מאפייני התחבורה הציבורית הייעודית ועוד. מחקרים אלה ואחרים ישלימו במידה מסוימת חלקים חסרים בחקר הגיאוגרפיה החברתית של החרדים בישראל, שקטנה יריעתה של עבודה זו מלחקרים.

רשימת מקורות

ספרים וכתבי עת בעברית

- אבירם, א. ודהאן, נ. (2002). **מפגש בין תרבותי: תכנית ניסיונית של האוניברסיטה העברית בירושלים להכשרת נשים חרדיות לעבודה סוציאלית**. משרד המדע החינוך והספורט.
- אבן אור, ש. (2004). "השכונות סביב מאה שערים". בתוך: שילר, א. וברקאי, ג. (עורכים). **מאה שערים וסביבתה**. ירושלים: אריאל.
- אוליבר, א. (1955). **בני ברק בת 30**. בני ברק: עיריית בני ברק.
- אומר, י. (2006). "האקולוגיה החברתית של מטרופולין תל אביב-יפו והערים שבתחומה". בתוך: פנסטר, ט. ויעקובי, ח. (עורכים). **עיר ישראלית או עיר בישראל**. (190-166). ירושלים: מכון ון ליר.
- אטקס ד. ופרידמן, ל. (2005). "האוכלוסייה החרדית בהתנחלויות". **התנחלויות בפוקוס**. אתר שלום עכשיו (<http://www.peacenow.org.il>).
- אילן, ש. (2000) **חרדים בע"מ: התקציבים, ההשתמטות, ורמיסת החוק**. ירושלים: כתר.
- אלאור, ת. (1990). **משכילות ובורות – מעולמן של נשים חרדיות**. תל אביב: עם עובד.
- אלאור, ת. (2001). "קשיים בפתיחת 'חלונות': הקניית מקצוע לנשים מן המעמד הבינוני/נמוך". **רבעון לכלכלה**. 684-652 : (4)48.
- אלאור, ת. ונריה, ע. (2003). "המשוטט החרדי: צריכת זמן ומרחב בקרב האוכלוסייה החרדית בירושלים". בתוך: סיון, ע. וקפלן, ק. (עורכים). **חרדים ישראלים השתלבות בלא טמיעה?**. תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר.
- אלאור, ת. (2006). **מקומות שמורים: מגדר ואתניות במחוזות הדת והתשובה**. תל אביב: כתר.
- אלאחמד, ת. (עורכת) (2006). **ניידות בקרב נשים ערביות בישראל**. כייאן: ארגון פמיניסטי.
- אלמוג, ע. ואלפר, ח. (2008). "תעסוקה ופרנסה במגזר החרדי". בתוך אתר: **אנשים ישראל – מדריך לחברה הישראלית**. (<http://www.peopleil.org/default.aspx>).
- אלמוג, ע. והורנשטיין, ש. (2008). "שיעורי פריון במגזר החרדי". בתוך אתר: **אנשים ישראל – מדריך לחברה הישראלית**. (<http://www.peopleil.org/default.aspx>).
- אלמוג, ע. וחנני, ה. (2008א'). "זרמים וקבוצות משנה במגזר החרדי". בתוך אתר: **אנשים ישראל – מדריך לחברה הישראלית**. (<http://www.peopleil.org/default.aspx>).
- אלמוג, ע. וחנני, ה. (2008ב'). "קשיים בהגדרת וניתוח המושג 'חרדים' ומשמעויותיו השונות". בתוך אתר: **אנשים ישראל – מדריך לחברה הישראלית**. (<http://www.peopleil.org/default.aspx>).
- אלעד, נ. וקיפניס, ב. (1983). שינוי דפוסי התנהגות צרכן במרקם המטרופוליני: בהדגמה – ההיפרמרקטים במפרץ חיפה. **תכנון סביבתי**, 29 : 25-18.
- אלפסי, י. (1954). **גור**. תל אביב: סיני.
- אלפסי, י. (1961). **ספר האדמו"רים**. תל אביב: אריאל.
- אלפסי, י. (1973). **החסידות ברומניה**. תל אביב: סגולה.
- אלפסי, י. (1974). **החסידות**. תל אביב: ספריית מעריב.
- אלפסי, י. (עורך) (1985). **תורה ועבודה בחזון ובמעש**. תל אביב: הסתדרות הפועל המזרחי.

- אלפסי, י. (1996). **תפארת שבמלכות – בית קוסוב – וויז'ניץ**. בני ברק: תלפיות.
- אלפסי, נ. ופנסטר, ט. (2005). "העיר הלאומית והעיר העולמית: ירושלים ותל אביב בעידן של גלובליזציה". **סוציולוגיה ישראלית**. 6(2): 265-293.
- אלתרמן, ר. (1997). **השמירה על קרקע חקלאית מול לחצי עיור**. ירושלים: משרד החקלאות, חיפה: הטכניון הפקולטה לבינוי ערים.
- אסידון, י. (2004). "פער הנגישות והניידות בחברה הישראלית, השלכות חברתיות והצעות לשינוי". **עיונים בניהול משאבי טבע וסביבה**. ספטמבר 2004. חיפה: אוניברסיטת חיפה, החוג לניהול משאבי טבע וסביבה.
- אסיף, ש. (1996). **תוכנית אב, מתאר ופיתוח מטרופולין באר שבע**.
- אפרת, א. (1983). **גיאוגרפיה של רווחה, פער ואי-שוויון**. תל אביב: אחיאסף.
- אפרת, א. (2002). **גיאוגרפיה עירונית יסודות**. תל אביב: אחיאסף.
- אפרת, א. (2003). **תכנון לאומי ופיתוח בישראל בשנות האלפיים**. תל אביב: רמות.
- אשכולי, א. ז. (1998). **החסידות בפולין**. ירושלים: האוניברסיטה העברית הוצאת מאגנס.
- בארי, ע. (1997). **העמותות האסלאמיות בגליל התחתון – היבטים גיאוגרפיים של פעילות דתית-חברתית**. עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, החוג לגיאוגרפיה, אוניברסיטת חיפה, חיפה.
- בורוכוב, א. (2002). "דפוסי הפיתוח העירוני – האקולוגיה החברתית של אזור תל אביב רבתי". בתוך: בורוכוב, א. (עורך). **מחקרים בכלכלה עירונית ותכנון ומדיניות קרקע**. (97-67). תל אביב: הוצאת ירון גולן.
- בזק, ז. (1980). "החברה הדתית ב-30 שנות המדינה: אפיונים, הישגים, מחדלים". **מבוע**. (ט"ו): 119-129.
- בלושטיין מפות (2006א'). **מפת העיר אלעד**. קריית ים: בלושטיין מפות ועוד בע"מ.
- בלושטיין מפות (2006ב'). **מפת העיר בני ברק**. קריית ים: בלושטיין מפות ועוד בע"מ.
- בלושטיין מפות (2006ג'). **מפת העיר מודיעין עילית**. קריית ים: בלושטיין מפות ועוד בע"מ.
- בלושטיין מפות (2006ד'). **מפת העיר ביתר עילית**. קריית ים: בלושטיין מפות ועוד בע"מ.
- בלושטיין מפות (2006ה'). **מפת העיר בית שמש**. קריית ים: בלושטיין מפות ועוד בע"מ.
- בן יוסף, ס. (1991). **מדריך ישראל החדש**. ירושלים: משרד הביטחון.
- בראון, ב. (2004). "המרקם הדתי-חברתי של שכונת מאה שערים". בתוך: שילר, א. וברקאי, ג. (עורכים). **מאה שערים וסביבתה**. (163-164): 121-135. ירושלים: אריאל.
- בראון, ה. (1998). "האישה החרדית המשכלת". **חמדעת**. 2: 174-183.
- בר-גל, י. (1986). "חדירה והתנחלות של ערבים בנצרת עילית – עדויות ראשוניות". בתוך: סופר, א. (עורך). **דפוסי מגורים והגירה פנימית בקרב ערביי ישראל**. חיפה: אוניברסיטת חיפה, המכון לחקר המזה"ת, המרכז היהודי ערבי.
- ברזילאי, ג. (2004). "אחרים בתוכנו: משפט וגבולות פוליטיים לקהילה החרדית". **עיוני משפט**. 27(2): 587-626.
- ברזילאי, ש. (2001). **דרך החול "יציאה בשאלה" מהחברה החרדית והשתקפותה הדיאכרונית בסיפורי חיים**. חיבור לשם קבלת דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית ירושלים.
- ברזילאי, ש. (2003). "חיים כפולים: סיפורי המרקמים בין העולם החילוני לעולם החרדי". בתוך: סיון, ע. וקפלן, ק. (עורכים). **חרדים ישראלים – השתלבות בלא טמיעה?** תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר בירושלים.
- ברזילאי, ש. (2004). **לפרוץ מאה שערים: מסע אל עולמם של היוצאים בשאלה**. תל אביב: משכל.

- ברלר, א. (1970). "העמקת הקליטה בעיירות הפיתוח ובעורפן הכפרי". **פרסומים בבעיות פתוח אזורי**. 10. רחובות: המרכז לחקר ההתיישבות הכפרית והעירונית.
- ברלר, א. ופרויד, א. (1971). **טיפולוגיה של ערי ישראל**. רחובות: המרכז לחקר ההתיישבות.
- ברלר, א. (1977). **שלב ההמראה בהתפתחותה של עיר בישראל**. רחובות: המרכז לחקר ההתיישבות כפרית ועירונית. עמ' 11-21.
- גוגנהיים, ד. (1996). **קריית גת – קריה חרדית – עקרונות תכנון**. ירושלים: משרד השיכון מחוז ירושלים.
- גודמן, י. (2002). **החזרה בתשובה וזהויות דתיות חדשות בישראל בתחילת שנת האלפיים**. תל אביב: מרכז פנחס ספיר.
- גודמן, י. (2004). "החזרה בתשובה וזהויות דתיות חדשות בישראל בתחילת שנת האלפיים". תוך קליינברג, א. (עורך). **לא להאמין: מבט על דתיות וחילוניות**. בתל אביב: כתר.
- גוטליב, ד. (2007). **העוני וההתנהגות בשוק העבודה בחברה החרדית**. ירושלים: מכון ון-ליר.
- גולדהבר, ר. (2004). **דפוסי התבדלות בתנאי דחיקה לשוליים: המקרה של האוכלוסייה הערבית ביפו**. חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה", אוניברסיטת תל אביב.
- גולדהבר, ר. (2007). "התבדלות מרחבית-תפיסתית בחוויה של ערבים ויהודים ביפו". **סוגיות חברתיות בישראל: כתב עת לנושאי חברה**. 4 : 198-220.
- גונן, ע. וחסון, ש. (1997). **המתח התרבותי בין יהודים בירושלים**. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- גונן, ע. (2000). **מהישיבה לעבודה: הניסיון האמריקני ולקחים לישראל**. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- גונן, ע. (2005). **בין לימוד תורה לפרנסה – חברת הלומדים והמתפרנסים בלונדון**. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- גונן, ע. (2007). **ירושלים התחזקות בהתחברות**. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- גורביץ, נ. וכהן-קאסטר, א. (2004). **תפרוסת גיאוגרפית ומאפיינים דמוגרפים, חברתיים וכלכליים של האוכלוסייה החרדית בישראל 1996-2001**. ירושלים: הלמ"ס.
- גינזבורג, י. (1988). **נשים חרדיות בעיר חדשה: יחסי הגומלין בין הסביבה הפיזית לבין דפוסי התנהגות ועמדות**. תל אביב: המרכז לפיתוח על שם פנחס ספיר.
- גלעד רכסים (2005). **מפת מועצה מקומית קריית יערים**. תל אביב: גלעד רכסים.
- גירבי, א. ולוי, ג. (2000). **השסע החברתי כלכלי בישראל**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- גרדוס, י. ועיני, י. (1980). "הפער התעשייתי בין מרכז לפריפריה בישראל". **רבעון לכלכלה**, 106 : 262-275.
- גרדוס, י. וקרקובר, ש. (1976). "רמת התיעוש ומאפייניה באזורי המרכז והפיתוח". **רבעון לכלכלה**, 88-89 : 67-78.
- גרדוס, י. ובלושטיין-ליבנון, ר. (2001). **האקולוגיה העירונית של באר שבע בעידן הגלובליזציה**. באר שבע: מרכז הנגב לפיתוח אזורי, אוניברסיטת בן גוריון בנגב.
- גריק, מ. (2002). **החרדים: מי אנחנו באמת?**. ירושלים: כתר.
- דגני, א. ודגני, ר. (2000). **הביקוש למגורים במגזר החרדי**. תל אביב: גיאוקרטוגרפיה.
- דגני, א. ודגני, ר. (2003). **נופש במגזר החרדי ציפיות ועמדות**. ירושלים, תל אביב: משרד התיירות, גיאוקרטוגרפיה.
- דגני, א. ודגני, ר. (2004). **מאפייני שוק המגורים בביתר עילית, והמלצות למדיניות שיווק קרקעות ביישוב**. תל אביב: גיאוקרטוגרפיה.

- דגני, א. ודגני, ר. (2006א'). מאפייני שוק המגורים באשדוד, והמלצות למדיניות שיווק קרקעות ביישוב. תל אביב: גאוקרטוגרפיה.
- דגני, א. ודגני, ר. (2006ב'). סקר הרגלי נסיעה מודיעין עילית. תל אביב: גאוקרטוגרפיה.
- דהן, מ. (1998). האוכלוסייה החרדית והרשות המקומית. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- דוד, א. (2006). נאחז בסבך: פרקי משבר ומבוכה בתולדות החסידות. ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל.
- דיאלוג (2004). סקר תחבורה בקרב האוכלוסייה החרדית – דו"ח מסכם מוגש ל: צוות תוכנית אב לתחבורה – ירושלים. תל אביב: חברת דיאלוג יעוץ ארגוני מחקר והדרכה.
- דפוס רכסים (2006). ספר טלפונים – מועצה מקומית רכסים – הקהילה החרדית. רכסים: דפוס רכסים.
- דקל, ח. (1996). חינוך בנות – בין מסורתיות ומודרנה. עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, החוג לחינוך – מדיניות ומינהל בחינוך, הפקולטה למדעי הרוח, האוניברסיטה העברית, ירושלים.
- דרורי, ז. (2005). בין אמונה לצבא גדוד הנחל החרדי – סיכונים וסיכויים. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- דשן, ש. (1994). "הדתיות של המזרחים: ציבור, רבנים ואמונה". אלפיים. (9): 44-58.
- הורוביץ, נ. (1996). "החרד הלאומי והחרד"לניק: דמויות חדשות בפוליטיקה הישראלית". מפנה. (14): 25-30.
- הורוביץ, נ. (2000א'). "ש"ס והציונות: ניתוח היסטורי". כיוונים חדשים. (2): 30-60.
- הורוביץ, נ. (2000ב'). "החרדים והאינטרנט". כיוונים חדשים. (2): 30-60.
- הורוביץ, נ. (2002). יהודים העיירה בוערת – יהדות התורה בין בחירות 1999 לבחירות 2001. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- הורביץ, ש. (1985). "השפעת המוצא האתני על עיצוב המערך המרחבי של האוכלוסייה באזור המטרופולין של תל אביב בעשור שנות השישים". אופקים בגאוגרפיה. (14): 40-5.
- הירש, ס. (2003). "ההבנה המותגית של הציבור החרדי". סטטוס: הירחון לחשיבה ניהולית. (140): 28-32.
- הלמ"ס (2001). יוממות לצורכי לימודים בקרב תלמידי חטיבה עליונה – 2001. ירושלים: אגף החינוך – הלמ"ס.
- הלמ"ס (2003). אוכלוסייה ביישובים המונים מעל ל-1000 נפש. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- הלמ"ס (2004א'). פרופיל הרשות המקומית אלעד. ירושלים: הלמ"ס. אתר אינטרנט.
- הלמ"ס (2004ב'). אוכלוסייה ביישובים המונים מעל ל-1000 נפש. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- הלמ"ס (2005א'). קובץ תלמידים – מוסדות חינוך חרדיים 2004-2005. ירושלים: הלמ"ס.
- הלמ"ס (2005ב'). קובץ הגירה בין יישובים חרדיים נבחרים 2004-2005. ירושלים: הלמ"ס.
- הלמ"ס (2005ג'). פרופיל הרשויות המקומיות – קריית יערים. פרסום 1295. ירושלים: הלמ"ס.
- הלמ"ס (2005ד'). פרופיל הרשויות המקומיות – מודיעין עילית. פרסום 1295. ירושלים: הלמ"ס.
- הלמ"ס (2005ה'). פרופיל הרשויות המקומיות – ביתר עילית. פרסום 1295. ירושלים: הלמ"ס.
- הלמ"ס (2005ו'). אוכלוסייה ביישובים המונים מעל ל-1000 נפש. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- הלמ"ס (2006א'). פרופיל הרשויות המקומיות – אלעד. פרסום 1315. ירושלים: הלמ"ס.
- הלמ"ס (2006ב'). אוכלוסייה ביישובים המונים מעל ל-1000 נפש. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

- הלמ"ס (2007). **אוכלוסייה ביישובים המונים מעל ל-1000 נפש, עד 31.12.06**. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- הלמ"ס (2008). **לוח 2.18 הגירה פנימית בין יישובים לפי מחוז, נפה וצורת יישוב – 2007-8**. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. מתוך אתר הלמ"ס: (http://www1.cbs.gov.il/population/new_2009/table3.pdf)
- הלפרין-פלס (2002). **מפת אזור כוכב יעקב-תל ציון**. תל אביב: משרד הלפרין-פלס, ציפחת בנימין בע"מ.
- הר, ח. (2002). "גילוי מוקדם של סרטן השד בקהילה החרדית". **במה**. (13): 208-211.
- המדריך החרדי (2006). **מדריך הטלפון לקהילה הדתית – חרדית**. ירושלים: המדריך החרדי.
- המפקח הארצי על הבחירות (1961). **תוצאות הבחירות לכנסת החמישית – 15.8.61**. ירושלים: הלמ"ס – המרכז למכון משרדי.
- המפקח הארצי על הבחירות (1982). **תוצאות הבחירות לכנסת העשירית ולרשויות המקומיות – 1981**. ירושלים: הלמ"ס – המרכז למכון משרדי.
- המפקח הארצי על הבחירות (1993). **תוצאות הבחירות לכנסת השלוש-עשרה – 1992**. ירושלים: הלמ"ס – המרכז למכון משרדי.
- המפקח הארצי על הבחירות (2007). **תוצאות הבחירות לכנסת השבע-עשרה – 2006**. ירושלים: הלמ"ס – המרכז למכון משרדי. (אתר הכנסת: <http://www.knesset.gov.il>)
- הסוכנות היהודית (2004). **עבודת רקע על המגזר החרדי לקראת הקמת מרכזי הכשרה ייחודיים**. ירושלים: הסוכנות היהודית. טרם פורסם.
- הראל, א. ושנדך, א. (2003). "הפרדה בין המינים בתחבורה ציבורית". **עלי משפט**. עמ': 71-98.
- הרמן, ת. ויער-יוכטמן, א. (1998). **תהליך השלום והשסע החילוני דתי**. תל אביב: מחקרי תמי שטייניץ לחקר השלום.
- הרשקוביץ, ש. (1975). "המערך המרחבי של האוכלוסייה הדתית בירושלים, 1959-1969". **מחקרים בגיאוגרפיה של ארץ ישראל**, 9: 156-173.
- הרשקוביץ, ש. (1998). **האוכלוסייה החרדית בירושלים: מאפיינים וצרכים**. ירושלים: עיריית ירושלים.
- וינשל ז. (1981). **דוח – אוכלוסיית הפוטנציאלית של עמנואל**. ירושלים: משרד השיכון.
- וקאן, ל. (2004). "מהו גטו? בנייה של מושג סוציולוגי". **סוציולוגיה ישראלית**. 6 (1): 151-162.
- וייס – גולדמן, ר. (1997). **זרמים ביהדות במדינת ישראל – אהבה יש בסופה**. ירושלים: חמד"ת.
- וילקנסקי, ר. (1980). **גלעין ושוליים בהתפתחותה של ישראל**. חיבור לשם קבלת דוקטור למדעים. חיפה: הטכניון.
- זוסמן, נ. ודמינוב, ד. (2005). "אושר העמים: שביעות רצונם של ישראלים מחייהם". **סקר בנק ישראל**. 77: 105-138.
- זילברשלג, ד. (1998). "דיוור כהלכה". **נדל"ן למגזר החרדי – יום עיון**. תל אביב: גלובס יזום.
- זלצברג, ס. (2005). **עולמן של נשים חסידות "תולדות אהרון": מעמדן כפרטים וכקבוצה**. חיבור לשם קבלת ד"ר לפילוסופיה, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן.
- חושן, מ. וקורח, מ. (2007). **על נתוני ירושלים 2005-2006**. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- חושן, מ. (2008). **העיר במספרים 2008-2007: נתונים סטטיסטיים**. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל. (<http://www.jiis.org.il>)
- חליחל, א., פלטיאל, א. גורביץ, נ. (עורכים) (2007). **המצב הדמוגרפי בישראל**. ירושלים: הלמ"ס.

- חסון, ש. (1977). **שיכוני עולים בערים הותיקות בישראל: חקירה גיאוגרפית של הבדלות חברתית**. ירושלים: חמו"ל.
- חסון, ש. (עורך) (1996). **המאבק על צביונה התרבותי של ירושלים**. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- חסון, ש. (1997). **הארגון המוניציפאלי של מטרופולין ירושלים: חלופות רעיוניות**. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- חסון, ש. (1998). "דפוסים גיאוגרפיים של הגירה פנימית בקרב עולי ברית המועצות בראשית שנות התשעים". בתוך: סיקרון, מ. ולשם, א. (עורכים). **דיוקנה של עלייה**. ירושלים: מאגנס.
- חסון, ש. (1999). **חרדים וחילונים ירושלים: תסריטים ואסטרטגיות**. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- חסון, ש. (2001). **המאבק על ההגמוניה בירושלים: חילונים וחרדים בפוליטיקה**. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- חסון, ש. (2002). **יחסי דת חברה ומדינה – תסריטים לישראל**. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- חסון, ש. וחושן, מ. (2003). **המבנה החברתי של מטרופולין תל אביב**. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- חקק, י. (2003). **מאוהלה של תורה למאהל טירונים: מפגש בין מודלים תרבותיים**. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- חקק, י. (2004). **בין קודש לתכל'ס: גברים חרדים לומדים מקצוע**. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- חקק, י. (2005א'). **רוחניות מול גשמיות בישיבות הליטאיות**. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- חקק, י. (2005ב'). **גברים בשחור: מסע אל נבכי הפוליטיקה הישראלית – גברים חרדים בתנועת הליכוד**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- טל, צ. (2000). **כינוס בנושא ועדת טל – דילמות, המלצות ומשמעויות**. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- טננבוים, א. (2003). **בני ברק עיר עם נשמה**. בני ברק: עיריית בני ברק.
- טסלר, ר. (2003). **בשם השם: ש"ס והמהפכה הדתית**. ירושלים: כתר.
- יורעאלי, מ. (1995). **החסידיים הראשונים ביישוב ארץ-ישראל**. ירושלים: הוצאת ראובן.
- יער, א. ושביט, ז. (עורכים) (2001). **מגמות בחברה הישראלית**. תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- כהן, א. (1968). **התפתחות העיר בני ברק כעיר סטליטית בעלת גוון מיוחד**. עבודה לשם קבלת תואר מוסמך במדעים, הפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים, הטכניון, חיפה.
- כהן, ב. (2005). **מצוקה ותעסוקה בחברה החרדית – מבט מבפנים**. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- כהן, י. (1967). **תחומי השפעה מסחריים של היישובים העירוניים במישור החוף הדרומי של ישראל**. רחובות: המרכז לחקר התיישבות.
- כהנאי, ס. (2004). **שילוב המגזר החרדי בשוק העבודה, תמונת מצב ומשמעויות**. ירושלים: מרכז המידע של הכנסת רשומה שביעית.
- כהנר, ל. וחלוצי א. (2004). "שימוש בממ"ג לבחינת תפוסת הקהילה החרדית בחיפה". **כרטוגרפיה ו-GIS 2004**. חיפה: אוניברסיטת חיפה, העמותה הישראלית לכרטוגרפיה ומערכות מידע גיאוגרפיות. פורמט CD.

כהנר, ל. (2004). **תהליכי התפרסותה של האוכלוסייה החרדית בחיפה**. עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, החוג לגיאוגרפיה ולימודי סביבה, אוניברסיטת חיפה, חיפה.

כהנר, ל. (2005). "תהליכי התפרסותה של האוכלוסייה החרדית בחיפה". בתוך: בר-גל, י. וענבר מ. (עורכים). **מאזור לסביבה – ארבעים שנות מחקר גיאוגרפי באוניברסיטת חיפה**. חיפה: החוג לגיאוגרפיה והקתדרה לגיאואסטרטגיה על שם ראובן חייקין, אוניברסיטת חיפה.

כ"ץ, י. (1985). **היציאה מן הגטו**. תל אביב: אופקים – עם עובד.

כץ, י. ולאר, ג'. (2007) **באמונתם יחיו – המושבות ההוטיות בצפון אמריקה 1874-2006**. רמת אפעל: יד טבנקין.

לביא, ר. (1992). **יחס היהדות החרדית למדינת ישראל ערב הקמתה ובשנותיה הראשונות**. עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, החוג ללימודי ארץ ישראל, אוניברסיטת חיפה, חיפה.

"לדעת" (2004). **לדעת – מדריך טלפונים לציבור הדתי חרדי באזור חיפה והקריות**. חיפה: דבר.

להב, ח. (2006). "תהליכים ותמורות במאפייני סיכון וניתוק של נוער מתבגר "דתי חרדי" המטופל במסגרת היחידות לקידום הנוער". **מניתוק לשילוב**. (13): 49-79.

לוי, א. (1988). **החרדים**. ירושלים: הוצאת כתר.

לוי, ש., לוניסון, ח. וכ"ץ, א. (2002). **יהודים בישראל: דיוקן**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

לופר, י. (2003). **מפנה בחברה החרדית: הכשרה מקצועית ולימודים אקדמיים**. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.

לופר, י. (2004א'). **ש"ס דליטא – ההשתלטות הליטאית על בני תורה ממרוקו**. תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד.

לופר, י. (2004ב'). **האם תחזיר ש"ס עטרה ליושנה?**. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.

ליאון, נ. (2003). "כנס התשובה ההמוני בחרדיות המזרחית". בתוך: סיוון, ע. וקפלן, ק. (עורכים) (2003). **חרדים ישראלים – השתלבות בלא טמיעה?**. ירושלים: הוצאת הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר בירושלים.

ליבמן, י. (1982). "ההתפתחות הניאו – מסורתית בקרב יהודים אורתודוקסים בישראל". **מגמות**. (כ"ז): 231-250.

ליבמן, י. צ. (1990). "כמה הגיגים על היחסים בין יהודים דתיים ויהודים לא דתיים". בתוך: ליבמן, י. צ. (עורך). **לחיות ביחד יחסי דתיים-חילוניים בחברה הישראלית**. ירושלים: כתר.

ליברמן, י. (1992). **סקר חשיפה 93' לאמצעי תקשורת בציבור החרדי**. תל אביב.

ליוש, ב. (1999). **דפוסי שעות הפנאי של נערות בזרם החסידי בישראל**. עבודה לשם קבלת תואר מוסמך. אוניברסיטת בר אילן.

ליפשיץ, ג. (1994). "תהליכי ריכוז וביזור של אוכלוסייה – מגמות בישראל, 1948-1992". **מחקרים בגיאוגרפיה של ארץ ישראל**. י"ד: 252-270. ירושלים: החברה לחקר ארץ ישראל ועתיקותיה.

לנגבוים, ש. (2004). "סיפורה של שכונת מאה שערים". בתוך: שילר, א. וברקאי, ג. (עורכים). **מאה שערים וסביבתה**. (163-164): 144-149. ירושלים: אריאל.

לרמן, ע. ולרמן, ר. (1998). **מסמך עקרונות למדיניות פיתוח מטרופולין תל אביב – עיקרי הדברים**. ירושלים: המכון ללימודים עירוניים האוניברסיטה העברית.

מאורות עיצוב ופרסום (2006). **נהיה בקשר – מדריך הטלפונים של אלעד**. אלעד: מאורות עיצוב ופרסום.

מאיר, י. (1988). **על חומותייך בני ברק**. בני ברק: האגודה לחקר תולדות בני ברק וגנזך קידוש השם.

מבקר המדינה (1998). "משרד הבינוי והשיכון: הקצאת מתחמי קרקע לאוכלוסייה בעלת צביון דתי – דיוור להשכרה לאוכלוסייה בעלת צביון דתי". **דו"ח שנתי**. (48): 123-140.

- מועצה מקומית קריית יערים (טלזסטון) (2004). **מדריך טלפונים קריית יערים (טלזסטון)**. קריית יערים : מדריך טלזסטון.
- מועצה מקומית קריית יערים (טלזסטון) (2006). **מועצה מקומית קריית יערים (טלזסטון) – נתונים**. דפי מידע.
- מזור, א. וטרנר, מ. (1998). **תוכנית אב בני ברק – דוח סופי**. תל אביב. א. מזור ופירסט א. אדריכלים מכון אורבני.
- מזור, א. וכהן, א. (1994). **מטרופולין ירושלים 1997-2005, תוכנית אב ותוכנית פיתוח**. ירושלים : עיריית ירושלים.
- מזור, א. וסופר, מ. (1996). **תכנית אב לישראל 2020 – "תמונת העתיד" טיוטה וראשי פרקים לדיון**. ישראל 2020 תוכנית אב לישראל בשנות אלפיים, שלב ג' – דוח מס' 6, חיפה : הטכניון הפקולטה לבינוי ערים.
- מזור, א. וצמיר, י. (1998). **מטרופולין חיפה ומחוז חיפה : תוכנית אב – מסמך מדיניות : דוח לסיכום שלב ג'**. חיפה : חמו"ל.
- מלכה-שוורץ, פ. (1997). **היבטים גיאוגרפיים של שכונות מעורבות בישראל (ערבים ויהודים) המקרה של חיפה בין השנים 1990-1991**. עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, החוג לגיאוגרפיה, אוניברסיטת חיפה, חיפה.
- מנוף (2001). **היהדות החרדית ובניין הארץ**. ירושלים : מנוף – המרכז למידע יהודי.
- מנחם, ג. ושפירו, ש. (1987). **"תפקודי אזור מגורים – השלכות למדיניות עירונית"**. עיר ואזור. (17) : 5-18.
- מנספלד, י. וקיפניס, ב. (1985). **"שיקולי בחירת מקום עבודה – רקע תיאורטי להבנת דגמי היוממות הנוצרים במרחב השדה העירוני"**. **אופקים בגיאוגרפיה**, 14 : 69-88.
- מפתח העיר (2006). **מפתח העיר – מדריך הטלפונים לציבור החרדי בגוש דן**. בני ברק : מפתח העיר
- מרכז גוטמן (2008). **סקר גוטמן – הגדרה עצמית של מידת הדתיות בציבור היהודי בישראל, 2008**. ירושלים : מרכז גוטמן, המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- משקובסקי, ב. (2000). **"נוער חרדי בסיכון"**. **מניתוק לשילוב**. 94-104.
- משרד התיירות (1996). **סקר בקרב המגזר החרדי בנושא תיירות פנים בישראל**. ירושלים : משרד התיירות.
- משרד התיירות (2002). **סקר בקרב המגזר החרדי בנושא תיירות פנים בישראל**. ירושלים : מכון דף. משרד התיירות.
- משרד התיירות (2007). **סקר בקרב המגזר החרדי בנושא תיירות פנים בישראל**. ירושלים : מכון דף. משרד התיירות.
- נבו, ר. (1993). **"הכר את הצרכן החרדי"**. **אותות**. (162) : 66-67.
- נויגרשל, מ. (2003). **למה הם שונים – החרדים והחברה הישראלית**. ירושלים : יהדות מזווית שונה.
- סבירסקי, ש. (1998). **תקציבים ממשלתיים למגזר היהודי חרדי**. תל אביב : מרכז אדווה.
- סואן, ד. (2003). **ארץ עברה וזעם**. תל אביב : א"ח.
- סופר, א. וביסטרוב, י. (2004). **ישראל, דמוגרפיה 2000-2020 סיכונים ואפשרויות**. חיפה : הקתדרה לגיאואסטרטגיה – המרכז לחקר הביטחון הלאומי אוניברסיטת חיפה.
- סופר, א. וביסטרוב, י. (2006). **מדינת תל אביב – איום על ישראל**. חיפה : קתדרת חייקין לגיאואסטרטגיה, אוניברסיטת חיפה.
- סופר, א. וביסטרוב, י. (2008). **מדינת תל אביב – איום על ישראל – מהדורה מעודכנת**. חיפה : קתדרת חייקין לגיאואסטרטגיה, אוניברסיטת חיפה.
- סופר-פורמן, ח. (2007). **מרכז פיתוח תעסוקת חרדים (מפתח) – מאפיינים סוציו-דמוגרפיים ותעסוקתיים של הפונים והפעילות במרכזים**. ירושלים : מנהל מחקר וכלכלה – משרד התמ"ת.

- סטולמן, א. (1999). "כיתיות ביהדות – גלגל חוזר". **אקדמות**. (6) : 89-106.
- סיון, ע. (1991). "תרבות המובלעת". **אלפיים**. (4) : 45-98.
- סיון, ע. (2004). **קנאות דתית מודרנית – יהדות, איסלאם, הינדואיזם**. תל אביב : ידיעות אחרונות וספרי חמד.
- סמט, מ. (2005). **החדש אסור מן התורה – פרקים בתולדות האורתודוקסיה**. הוצאת מרכז דינור והוצאת כרמל.
- סנבט, א. פ. ואילני, ע. (2005). "כאן לומדים רק שחורים". **כותרת**, (3) : 18-20.
- עדליא (2006). **קובץ נתונים – קווי תחבורה ייעודית לאוכלוסייה החרדית**. ירושלים : משרד התחבורה.
- עיריית בני ברק (2004). **בני ברק בת 80 – דף מזכרת**. בני ברק : עיריית בני ברק.
- עיריית בני ברק (2006). **עיריית בני ברק – נתונים**. בני ברק : עיריית בני ברק.
- עיריית בית שמש (2006). **מוסדות חינוך בבית שמש**. בית שמש : עיריית בית שמש.
- שמשפון (2006). **שמשפון – מדריך טלפונים של בית שמש**. בית שמש : עיריית בית שמש.
- ענר, ז. (2002). **כל מקום ואתר**. תל אביב : משרד הביטחון.
- פוגל, נ. ופרידמן, י. (2006). **חרדים בשוק העבודה – ממצאי "סקר חברתי" לשנים 2002-2005**. ירושלים : הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- פורטנוי, ח. (2007). **אפיון רמת דתיות באוכלוסייה היהודית על פי זיקה למוסדות חינוך**. ירושלים : אגף חינוך הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- פייטלסון, ע. (1992). **מרחב ירושלים תל אביב : תוכנית פיתוח, מערכות התחבורה במרחב הבין מטרופוליני**. ירושלים : עיריית ירושלים.
- פירר, מ. (2001). **פניה לעזרה נפשית מקצועית לאוכלוסייה החרדית**. עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן.
- פלאי, פ. (1987). **מעמדה של האישה על פי ההלכה**. תל אביב : המדרשה לחשיבה סוציאליסטית.
- פלד, י. (עורך) (2001). "חידה ושמה ש"ס". בתוך : ש"ס : **אתגר הישראליות**. תל אביב : משכל. 52-75.
- פלדמן, ע. (2006). "הקמת תנועת ש"ס : מטרות ודרכי פעולה". בתוך : רביצקי, א. (עורך). **ש"ס : היבטים תרבותיים ורעיוניים**. תל אביב : עם עובד. 443-405.
- פלטשר, א., גינזברג, ג. וגארב, י. (2000). **תחבורה, סביבה וצדק חברתי**. תל אביב : מרכז אדווה.
- פפר, א. (2007). **בין תורה לדרך ארץ : כיצד צמחה הקהילה החרדית-לאומית ולאן מועדות פניה**. ירושלים : מכון פולרסהיימר למחקרי מדיניות.
- פרידמן, מ. (1977). **חברה ודת – האורתודוקסיה הלא ציונית בארץ ישראל תרע"ח-תרצ"ו**. ירושלים : יד יצחק בן צבי.
- פרידמן, מ. (1988). **האישה החרדית**. ירושלים : מכון ירושלים לחקר ישראל.
- פרידמן, מ. (1989א'). "התנהגותם הפוליטית : מאפיינים מורכבים". **פוליטיקה**, (24) : 50-53.
- פרידמן, מ. (1989ב'). "החברה החרדית בישראל לאחר הבחירות לכנסת ה-12, מגמות ותהליכים". **סקירה חודשית**. ל"ו (5) : 22-34.
- פרידמן, מ. (1991). **החברה החרדית – מקורות, מגמות ותהליכים**. ירושלים : מכון ירושלים לחקר ישראל.
- פרידמן, מ. (1997). **המלצות לפרוגרמה של העיר החרדית מודיעין עילית**. ירושלים : משרד השיכון והבינוי.

- פרידמן, מ. (1999). "כל כבודה בת מלך חוצה – האישה החרדית". בתוך: אריאל-יואל, ד., ליבוביץ, מ. ומזור, י. (עורכים). **ברוך שעשני אישה? האישה ביהדות מהתנך ועד ימנו**. תל אביב: ידיעות אחרונות. עמ' 189-205.
- פרידמן, מ. (2001). "חרדים ויחסים בין דוריים בתוכם". בתוך: מאלי, י. (עורך): **מלחמות, מהפכות וזהות דורית**. תל אביב: עם עובד. 163-182.
- פרימו, נ. (1988). **פרוגראמה לשכונה חדשה בכפר חב"ד**. ירושלים: משרד השיכון.
- פרץ, ש. (2002). "לחדור ל"גטו" הצרכני הרוסי". **אותות**. (257): 52.
- פרשטמן, מ. וחוץ, מ. (1993). "מטריצת הסתגרות: מדד חדש למדידת הסתגרות חברתית". **מגמות**. (ל"ד): 563-581.
- צדוק, ש. (1990). **מאפיינים בחברה החרדית**. תל אביב: חמו"ל.
- צור, י. (1990). "אנו והציבור החרדי". **עמודים**. (534): 375-382.
- צפריר, י. (2001). "החרדים – לא מה שחשבתם". **ניהול**. (142): 34-38.
- צ'רני, י. (1997). **השירותים הפיננסיים בתל אביב-יפו דפוסים ותהליכים מרחביים**. ירושלים: מכון פולרסהיימר למחקרי מדיניות.
- צ'רני, י. (2004). "העיר כמוקד כלכלי עולמי". בתוך: סופר, א. וכנען, י. (עורכים). **תהליכים והתפתחויות גיאוגרפיות בארץ ובעולם (מבט לשנת 2020)**. חיפה: הקתדרה לגיאואסטרטגיה על שם ראובן חייקין. עמ': 59-64.
- צרפתי, א. ובלויס, ד. (2002). "בין 'מובלעת תרבותית' ל'מובלעת וירטואלית' – החברה החרדית והמדיה הדיגיטלית". **קשר**. 32: 47-56.
- צ'רצ'מן, א. (1992). "האיכויות השונות של איכויות החיים". **מבנים**, 115: 68-73.
- צ'רצ'מן, א. (1993). **התאמת התכנון המרחבי לקבוצות משנה באוכלוסיית ישראל**. חיפה: המרכז לחקר עיר ואזור הפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים בטכניון.
- צ'רצ'מן, א. וגניזברג, י. (1997). **תוכנית אב בני ברק – דו"ח חברתי מסכם**. חיפה: המרכז לחקר עיר ואזור הפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים בטכניון.
- קאהן, ב. (2006). **רמת בית שמש – פילוח ההצבעה בבחירות**. בית שמש: עיריית בית שמש.
- קאופמן, ד., מאלכי, א. וכהן, ב. (2008). **לימודים אקדמיים בציבור החרדי – עמדות וחסמים ביחס ללימודים גבוהים** (שם זמני). ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- קווים (2006). **קווים מדריך הטלפון המסווג מודיעין עילית**. מודיעין עילית: קווים
- קורח, מ. (2002). "התפתחות מטרופולינים ופרבור". בתוך: פרומקין, ר. ואחרים (עורכים): **סימני חיים 2002**. תל אביב: מרכז השל.
- קינג, י. וגזית, נ. (2005). **"פרנסה בכבוד" (שלב א') – תוכנית הכשרה מקצועית לחרדים – מחקר הערכה**. ירושלים: מכון ברוקדייל.
- קיפניס, ב. (1977). "קשרי גומלין בין עיר ואזור והצמיחה העירונית: רקע תיאורטי להבנת התהליכים העוברים על הערים החדשות בישראל". **אופקים בגיאוגרפיה**. (3): 71-84.
- קיפניס, ב. (1983). "שדה ההגירה צפון – המפנה בסוף עשור השבעים". מתוך: סופר, א., שמואלי, א. וקליאוט, נ. (עורכים) **ארצות הגליל**. חיפה: החברה למחקר מדעי שימושי, אוניברסיטת חיפה. עמודים 509-520.
- קיפניס, ב. (1996). "שינויים נורמטיביים בדפוסי המגורים של האוכלוסייה הערבית בישראל מסוף שנות ה-70 עד ראשית שנות ה-90". **בטחון סוציאלי**, 45: 37-53.
- קיפניס, ב. (2005). **"הגיאוגרפיה של בעלי המאה ובעלי הדעה – תל אביב רבתי כעיר עולם. אופקים בגיאוגרפיה**. (64-65): 275-292.

- קיפניס, ב. (2009). "תל אביב רבתי כ'עיר עולם': מוקד ברשת גלובאלית ו'ראש ענק' במרחב הישראלי". בתוך קיפניס, ב. (עורך). **תל אביב יפו: מפרבר גנים לעיר עולם: מאה השנים הראשונות**. חיפה: פרדס.
- קיפניס, ב. ואספס, י. (1994). "הגדרת הצרכים לשירותים שכונתיים ביישובים הערביים בישראל: פוטנציאל היישום של מודל "טווח הערכים" לתכנון מדיניות רווחה". **בטחון סוציאלי**. 42 : 52-69.
- קלרמן, א. (1987). "'להיות עם חופשי בארצנו' תמורות בקדימויות של מטרות הציונות והגשמתן הגיאוגרפית". **מונוגיאוגרפיה**. חיפה: אוניברסיטת חיפה.
- קמה, ד. (1999). **חזרה בתשובה במגדל העמק – היבטים מרחביים של פעילות דתית**. עבודת סמינר במסגרת קורס גיאוגרפיה של הגליל. חיפה: אוניברסיטת חיפה.
- קמחי, י., רייכמן, ש. ושביד, י. (1990). **מרחב ירושלים-רבה-מסגרות מוניציפאליות אלטרנטיביות**. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- קמחי, י. וחושן, מ. (1998). **עיר חדשה בהרי ירושלים צור הדסה – עיר או יישוב קהלתי**. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- קפלן, א. (2003). "מחקרי שוק במגזר החרדי". בתוך: קפלן, א. (עורך). **חוקרים מדברים**. ראשון לציון: גלובוס.
- קפלן, ק. (2001). כלי התקשורת בחברה החרדית בישראל". **קשר**. 30 : 18-31.
- קפלן, ק. (2003). "חקר החברה החרדית בישראל: מאפיינים, הישגים ואתגרים". מתוך: סיון, ע. וקפלן, ק. (עורכים). **חרדים ישראלים השתלבות בלא טמיעה?** תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר.
- קפלן, ק. (2007). **בסוד השיח החרדי**. ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל.
- קצובר, י. (1999). "מסע אל ארץ החצרות". **פנים**. (9) : 24-31.
- קרימלובסקי, ש. (2006). **ריכוזיים חרדיים בישראל**. רמת גן: פרסום קרמלובסקי-כהן.
- קרן, מ. (1998). **החרדים בישראל**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- קראוויץ, צ. (1990). "הניאו-אורתודוקסיה – מגמות ושינויים". **שיח מישורים**. (21) : 11-14.
- קרקובר, ש. (1984). "שיקולים להוספת נדבך תחתון למערכת היישובים העירונית בישראל". בתוך: רוזמן, א. (עורך). **התיישבות ופיתוח אזורי**. ירושלים: חמו"ל. ע"מ: 66-76.
- קרקובר, ש. ואדלר, א. (2009). "מטרופולין תל אביב: ממבנה חד מוקדי למבנה מבוזר". בתוך קיפניס, ב. (עורך). **תל אביב יפו: מפרבר גנים לעיר עולם: מאה השנים הראשונות**. חיפה: פרדס.
- רביבו, י. (2002). "בחזרה מן האוטופיה". **תכלת**. (12) : 101-133.
- רבינוביץ, ז. (1961). **החסידות הליטאית מראשיתה ועד ימנו**. ירושלים: מוסד ביאליק.
- רביצקי, א. (עורך) (2006). **ש"ס: היבטיים תרבותיים ורעיוניים**. תל אביב: עם עובד.
- רבלין, י. (1999). **תולדות שכונת מאה שערים**. ירושלים: אריאל.
- רוזנברג, י. (1982). **תכנית מתאר אזור ביתר**. ירושלים: החברה לפיתוח מקרקעין.
- רוזנהק, ז. וכחן, א. (2000). "דפוסי הכללה של "עובדים זרים" ומשטר ההגירה בישראל: ניתוח השוואתי". **סוציולוגיה ישראלית**, 3 (1) : 53-77.
- רוני, י. (2003). "פעילותם של נטורי קרתא נגד הקמת מדינת ישראל". **כיוונים חדשים**. 9 : 158-175.
- רותם, י. (1992). **אחות רחוקה-עולמה של האישה החרדית בעיני מי שיצאה משם**. תל אביב: סטימצקי.
- רזין, ע. (1996א'). **תמורות בשוליים העירוניים – כפריים במטרופולין תל אביב השלכות על השלטון המקומי**. ירושלים: מכון פולרסהיימר למחקרי מדיניות.

רזין, ע. (1996). **תמורות בשוליים העירוניים-הכפריים במטרופולין תל אביב: השלכות על השילטון המקומי**. ירושלים: מכון פלורסהיימר.

רייכמן, ש. (1977). "צורות התיישבות עירוניות חדשות בישראל". **עיר ואזור**, 3(4): 19-3.

רימלט, נ. (2003). "הפרדה בין גברים לנשים כהפליה בין המינים". **עלי משפט**. עמ': 99-139.

שחר, א. (1970). "השפעת הערים החדשות על מערך האוכלוסייה בישראל". **מחקרים בגיאוגרפיה של ארץ ישראל**, 5(5): 25-63.

שחר, א. (1973). "הערים החדשות והשפעתן על תפוצת האוכלוסייה בישראל". בתוך: שחר, א., וינטרוב, א., כהן, א. ושלח, א. (עורכים). **ערים בישראל**. ירושלים: אקדמון. עמ': 70-119.

שחר, א. (1996). "תמ"א 35-תוכנית ארצית חדשה לישראל". **קרקע – סוגיות במדיניות קרקעות**. ירושלים: כתר והמכון לחקר מדיניות קרקעית ושימושי קרקע של קק"ל. עמ': 261-269.

שחר, א. (1992). "תפיסת גלעין-שולים לאומיים". בתוך: משרד החינוך (עורך). **תמורות בגיאוגרפיה של ישראל – גלעין ושוליים**. ירושלים: משרד החינוך והתרבות תל מערכות.

שחר, א. (1997). "גישה מטרופוליטית לתכנון המרחב המעורר של תל אביב". בתוך: נחמיאס, ד. ומנחם, ג. (עורכים). **ההליכים חברתיים ומדיניות ציבורית – כך שני. תל אביב: רמות**. (305-319)

שחר, א. ואסיף, ש. (2000). **תמ"א 35**. ירושלים: המועצה הארצית לתכנון ובנייה.

שטדלר, נ. (2003). "להתפרנס או לחכות לנס: המלכוד החרדי והשתקפותו ביחסי תורה ועבודה". בתוך: סיון, ע. וקפלן, ק. (עורכים). **חרדים ישראלים השתלבות בלא טמיעה?**. תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר.

שטדלר, נ. (2004). "הצבא בעיני החרדיים: חלום, פנטזיה ויצר הרע". **סוציולוגיה ישראלית**, 6(1): 69-91.

שטמפפר, ש. (1995). **הישיבה הליטאית בהתהוותה**. ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל.

שטרן, א. (1979). "היצע וביקוש וזיקה מרחבית בתחבורה הציבורית בישראל". **אופקים בגאוגרפיה**, 4: 7-18.

שטרן, א. (1986). מרחבי הפעילות התפקודיים בישראל על פי עקרון ההזדמנויות השוות. **מחקרים בגיאוגרפיה של ארץ ישראל**, 12: 185-205.

שטרן, א. (1991). "חסך תרבותי בין מרכז לפריפריה". **ארץ ישראל: מחקרים בידיעת הארץ ועתיקותיה**. כ"ב: 221-227.

שטרן, א., כנען, ש. ועוזיאל-כרמל, ט. (2006). **צרכי הדיור של המגזר החרדי**. ירושלים: משרד השיכון (תקציר – שלומית כנען).

שילר, א. (2004). "שכונת בתי אונגרין". בתוך: שילר, א. וברקאי, ג. (עורכים). **מאה שערים וסביבתה**. ירושלים: אריאל.

שיפר, ו. (1998). **מערכת החינוך החרדי בישראל תקצוב, פיקוח ובקרה**. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

שלג, י. (2000). **הדתיים החדשים מבט עכשווי על החברה הדתית בישראל**. ירושלים: כתר.

שלח, י. (1978). **גורמים פוליטיים בהקצאה מרחבית של שירותי חינוך דתיים בערים ישראליות**. חיבור לשם קבלת דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית ירושלים.

שלח, י. (1984). "העימות בין דתיים לחילונים – פרק בגיאוגרפיה היסטורית". **אופקים בגיאוגרפיה**, 10(9): 143-156.

שלח, י. ופרידמן, מ. (1985). **התפשטות תוך הסתגרות: הקהילה החרדית בירושלים**. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

שלח, י. (1988). "תמורות במרחב הדתי-חרדי". בתוך: פראוור, י. ואחימאיר, א. (עורכים). **עשרים שנה בירושלים 1967-1987**. ירושלים: משרד הביטחון, מכון ירושלים לחקר ישראל.

- שלחב, י. (1989). "השפעה דתית על מרחב תרבותי: החרדיות בירושלים". **עיר ואזור**. (19-20): 28-51.
- שלחב, י. (1991). **עיריה בכרך: גיאוגרפיה של התבדלות והשלמה**. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- שלחב, י. (1996). "משמעויות סוציו-דמוגרפיות של הנטייה להחמיר". בתוך: ארנד, מ. וזלקין, א. (עורכים). **החינוך הדתי והנטייה להחמיר**. תל אביב: טפר.
- שלחב, י. (1997). **מנהל וממשל בעיר החרדית**. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- שלחב, י. (1999). **המבנה המנהלי של שלטון מקומי בערים חרדיות חדשות**. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- שלחב, י. (2001). **המיית יונים או חשכת עבים?** ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- שלחב, י. (2005). "נשים חרדיות בין שני עולמות". **מפנה**. (46-47).
- שלחב, י. וכהנר, ל. (2009). "התפתחות המרחב החרדי בישראל". בתוך: חסון, ש. (עורך). **עיצוב המרחב בישראל**. (עתיד להתפרסם).
- שלחב, י. וקפלן, מ. (2003). **הקהילה החרדית ואיכות הסביבה**. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל המרכז למדיניות סביבתית.
- שמיר-שנאן, ל. (2007). **שנתון סטטיסטי – עיריית אשדוד 2006-2007**. אשדוד: היחידה לתכנון אסטרטגי עיריית אשדוד.
- שנל, י. (1988). "התבדלות המרחבית של החרדים בישראל: היבט פנומנוגרפי". **חברה וחינוך**. (1): 151-171.
- שנל, י. (1999). **עובדים זרים בתל אביב**. מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות: ירושלים.
- שנל, י. (2000). "התגבשות מרחב של עובדים זרים בדרום תל אביב". **אופקים בגאוגרפיה**. (52): 109-128.
- שנל, י. (2003). "התבדלות מרחבית בחיי היום-יום: מודל מושגי". **מרחבים**. 3: 23-48.
- שנל, י. (2009). "אזורים חברתיים בתל אביב יפו". בתוך: קיפניס, ב. (עורך). **תל אביב יפו: מפרבר גנים לעיר עולם: מאה השנים הראשונות**. חיפה: פרדס.
- שנל, י. וגרייצר, א. (1991). "מאפייני החזרה אל העיר תל אביב". **מרחבים**. (4): 35-56.
- שנל, י. וגרייצר, א. (1994). **חוזרים לתל-אביב: התחדשות האוכלוסייה במרכז העיר בשנות ה-80**. חיפה: המרכז לחקר העיר והאזור.
- שנל, ע. וויגודסקי, א. (2006). **מדיניות תחבורה ציבורית למגזר החרדי**. ירושלים: משרד התחבורה, עדליא.
- שפירא, מ. (2004). "הלבוש החרדי בשכונת מאה שערים וסביבתה". בתוך: שילר, א. וברקאי, ג. (עורכים). **מאה שערים וסביבתה**. (163-164): 150-157. ירושלים: אריאל.
- ששון-לוי, א. (2000). **כינון זהויות מגדריות בצבא הישראלי**. חיבור לשם קבלת דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית ירושלים.
- תידור-באומל (1990). "אורתודוקסיה: סיור לימודי בעולם משתנה". **גשר**. 121: 62-79.

עיתונות

- אטינגר, י. (2004). "עיר בלי מניין". **הארץ**. 22 לאוקטובר.
- אטינגר, י. (2005). "רובע שישלב לימודי תורה ותעסוקה יוקם בירוחם". **הארץ**.
- אטינגר, י. (2006). "מילה אחת מהאדמו"ר מגור – ובית חולים נבנה באשדוד". **הארץ**. 24 למרץ.

- אטינגר, י. (2008א'). "בית שמש: מערבה מלופוליאנסקי". **הארץ**, 19 ליוני.
- אטינגר, י. (2008ב'). "יש חרדים ויש את חרדי רמת בית שמש ב'". **הארץ**.
- אטקס, ד. (2006א'). "מתתיהו מזרח – מזדרזים לקבוע עובדות בשטח". אתר שלום עכשיו.
- אטקס, ד. (2006ב'). "נתפסו על חם – בניה בלתי חוקית במודיעין עלית". אתר שלום עכשיו.
- אייכלר, י. (2007). "החלטנו להקים שני יישובים חרדיים כדי לתת מענה לשנים הבאות". **קו עיתונות דתית**. מוסף דיור. סיון.
- אליטוב, י. (2008). "גבעת זאב – כן, כל השאר? בינתיים לא!". **משפחה**, 13 למרץ.
- אילן, ש. ואביב, ד. (1995א'). "חרדים מקימים ועדות אכלוס במטרה למנוע מכירת דירות לחילונים ולעולים". **הארץ**, 13 לפברואר.
- אילן, ש. ואביב, ד. (1995ב'). "בסדר, לא נכבוש את ירושלים. אז תנו לחלק מאתנו ללכת לבית שמש". **הארץ**, 22 לפברואר.
- אילן, ש. (1995). "היזם: ועדות קבלה יכריעו מי ירכוש דירה בשכונה החרדית ברמת בית שמש". **הארץ**, 16 לאפריל.
- אילן, ש. (1997). "עיר ללא חצרות". **הארץ**, 22 לאוקטובר.
- אילן, ש. (2001א'). "הטבות לרוכשי דירות ביישובים חרדיים". **הארץ**, 11 ליולי.
- אילן, ש. (2001ב'). "חוזרים בתשובה ומיעוטי יכולת". **הארץ**, 13 לדצמבר.
- איש שלום, מ. (2008). "אני אהיה הלופוליאנסקי של בית שמש". **משפחה**, 19 ליוני.
- אלגזי, ג. (2005). "מטריקס בבלעין". 3. לדצמבר (אתר עוקץ).
- אלדר, ע. (2005). "מאות דירות נבנות, ואף אחד לא שם לב?". **הארץ**, 14 לדצמבר.
- אלדר, ע. (2006). "המנהל האזרחי מודה: אושרה בנייה לא חוקית כדי לקבוע עובדות בשטח". **הארץ**, 3 לינואר.
- אפיק, ר. (2007). "חריש עמוק". **משפחה**, 12 לאפריל.
- אפיק, ח. וסגל, ש. (2007). "שערוריית חפציבה: כולם ידעו ושתקו". **משפחה**, 9 לאוגוסט.
- אפרת, א. (2001). "עיר לכל מגזר". **הארץ**, 1 לאפריל.
- אפרתי, ע. (2005). "במשרד השיכון ממליצים: עיר חרדית נוספת". **ידיעות אחרונות**, 13 למרץ.
- אפרתי, ע. (2006). "הרבי אמר למכור – על הנדל"ן החרדי בירושלים". **ידיעות אחרונות**, 25 למאי.
- ארבלי, י. (2000א'). "חסידי גור הקימו ישיבה במתנ"ס של מפעל הפיס". **הארץ**, 18 לפברואר.
- אריאל, י. (2000ב'). "נחנך 'אגם ברבורים בעמנואל'. **יתד נאמן**, 23 לאוגוסט.
- אריאל, י. (2004). "יובל לרמת ויז'ניץ בחיפה". **יתד נאמן**, 25 ליוני.
- אריאל, י. (2005). "משרד הרווחה יגדיך משמעותית את הסיוע בנושאי רווחה ברכסים". **יתד נאמן**, 29 ליוני. עמ' 5.
- בזק, ד. (2006). "חדש בוואדי ערה: עיר חרדית". **מעריב**, 19 למרץ.
- בינדר, א. (2006). "עירייה של מהדרין עוגנת בנמל – אשדוד החרדית". **משפחה**, 2 לנובמבר.
- בלוך, ג. (2007). "מרגיש בבית". **קו עיתונות דתית**. מוסף דיור. סיוון.

- בן חורין, י. (2008). "העולם מגנה: "לעצור את הרחבת ההתנחלויות". **ידיעות אחרונות**. 10 למרץ.
- בן חיים, א. (2007). "ביתר: סרט מלחמה". **מעריב**. 2 לנובמבר.
- בן חיים, א. (2008). "אלעד יכולה להתגאות בתושביה". **עלון עיריית אלעד**. גיליון מס' 1. אדר א'.
- בן סימון, ד. (2002). "נס בית שמש". **הארץ**. 19 ליולי.
- בר אלי, א. (2006). "העיר החרדית הבאה – חריש". **הארץ**. 28 לדצמבר.
- בר אלי, א. (2007א'). "מאמינים בעתיד". **הארץ**. 19 לינואר.
- בר אלי, א. (2007ב'). "פתרונות הדיור למגזר החרדי: ערים חרדיות, שוק משכנתאות משני ופינוי-בינוי". **הארץ**. 27 לפברואר.
- בר אלי, א. (2007ג'). "העיר החרדית חריש יוצאת לדרך". **הארץ**. 26 לפברואר.
- בר אלי, א. (2007ד'). "הממשלה אישרה תכנון העיר החרדית כסיף שבנגב". **הארץ**. 15 לאפריל.
- ברגמן, ח. א. (1984). "הקריה החסידית בחצור הגלילית עם הפנים לעתיד". **המודיע**. 13 ליולי.
- בר-טל, ע. (2005א'). "הצפיפות מכרסמת באיכות החיים – בני ברק". **מנהלים נכון**. גיליון 23 דצמבר.
- בר-טל, ע. (2005ב'). "היזמים החרדים בירושלים פעילים מתמיד". **מנהלים נכון**. גיליון 23 דצמבר.
- בר-טל, ע. (2005ג'). "מי קונה במיליון ויותר". **מנהלים נכון**. גיליון 23 דצמבר.
- בר-טל, ע. (2005ד'). "מה ישפיע על מחיר הדירה שלך". **מנהלים נכון**. גיליון 23 דצמבר.
- גולן, א. (1994). צימעס ופולקע יהיה בסדר? **הארץ**. 14 לספטמבר.
- גולן, א. (2002). "הגטו השלישי של יידגרובבין". **הארץ**. 21 ליוני.
- גורג'י, ע. (2000). "עיר מימין ועיר משמאל". **הארץ**. 3 לדצמבר.
- גורג'י, ע. (2001). "יציבות במחירי מינימום". **הארץ**. 2 לדצמבר.
- גורג'י, ע. (2003). "בית שמש העולה". **הארץ**. 6 למרץ.
- גינזבורג, צ. (2005). "חריש עמוק במשרד השיכון". **הארץ**. 18 לנובמבר.
- גרימלנד, ג. (2006). "טסקום תכשיר נשים חרדיות במודיעין-עילית בתחום התוכנה". **הארץ**. 21 לספטמבר.
- דוליניקו-אלמליח (2005). "מודיעין תחתית". **הארץ**. 28 לאוגוסט.
- דיין, א. (2000). "עיר שסועה". **הארץ**. 5 למאי.
- דרוק, מ. ע. (1980). "זיכרון יעקב – עיר של תורה: אתגרים ומשימות בראי הביצוע". **המודיע**. 1 לפברואר.
- דרוק, מ. ע. (1982). "קריית נחליאל במגדל העמק". **המודיע**. 5 לפברואר.
- דרוק, מ. ע. (1985). "קריית נחליאל – קהילה חרדית למופת במגדל העמק". **המודיע**. 10 למאי.
- הכט, י. (2008). "החזון שהתגשם". **עלון עיריית אלעד**. גיליון מס' 1. אדר א'.
- הלוי, מ. (2003). "פינה של תורה בדרום". **יתד נאמן**. 7 לפברואר.
- הראל, י. (עורך). (2004). "סקירות של מכונים קיימים". **ללמוד ולעשות**. גיליון 1. אוגוסט.
- הראל, י. (עורך). (2005). "סקירה ומידע". **ללמוד ולעשות**. גיליון 2. ינואר.

הרשקוביץ, י. (2005). "האחדות כמתכון להצלחה – ההתיישבות החרדית באשדוד". **בתנועה – מבט לפעילות סניפי אגודת ישראל**. 6 למאי.

זיו, מ. (1994). "מרכז ל-3,690 דירות ברמת בית שמש יפורסם היום". **הארץ**. 26 לדצמבר.

זיו, מ. (1995א'). "מחפשים תחליף לירושלים ובני ברק". **הארץ**. 6 לאוגוסט.

זיו, מ. (1995ב'). "בן אליעזר: נשווק דירות בתוכנית "מחיר למשתכן" גם במודיעין ורמת בית שמש". **הארץ**. 2 ליולי.

זיו, מ. (2000א'). "1200 דירות לחרדים או פרויקט תיירות". **הארץ**. 30 לינואר.

זיו, מ. (2000ב'). "אזורי המגורים של חרדים בישראל". **הארץ**. 27 לדצמבר.

זיו, מ. (2000ג'). "החרדים ימשיכו לקבוע עובדות בשטח". **הארץ**. 27 לדצמבר.

זיו, מ. (2000ד'). "שחר – שכונה חילונית בעיר דתית". **הארץ**. 30 ליולי.

זיו, מ. (2000ה'). "בנה ביתך" לכל". **הארץ**. 19 לנובמבר.

זיו, מ. (2000ו'). "משרד השיכון מסיט השקעות בבנייה לחרדים לאזור מודיעין – כחלופה לרמת בית שמש". **הארץ**. 15 לנובמבר.

זיו, מ. (2002א'). "משרד השיכון מבקש לחדש פעילות עמותות הבנייה". **הארץ**. 10 לפברואר.

זיו, מ. (2002ב'). "משרד השיכון: חריש לא תהיה חרדית". **הארץ**. 22 ליולי.

זיסמן, א. (2000). "רכסים המספרים מדברים בעד עצמם". **יחד נאמן**. 8 ליוני. עמ': 25-26.

זיסמן, א. (2001). "תופת בשערי עמנואל". **יחד נאמן**. 14 לדצמבר.

חדד, ש. (2004). "אשקלון: חודשה היוזמה להקמת שכונה חרדית". **ידיעות אחרונות**.

חיימוביץ, מ. וצזנה, מ. (2002). "בית שמש, עיר חרדה". **מעריב**. 1 למרץ.

חכם, א. (1983). "חלום שהפך למציאות קרית הרב זוננפלד באשקלון". **המודיע**. 8 ליולי.

יוסף, ד. (1982). "יום של חג בכפר גדעון". **המודיע**. 30 לאפריל. עמ': ב'.

יועז, י. (2006). "הורחב איסור הבנייה בשכונת ממתי-המזרח". **הארץ**. 15 לינואר.

ימיני, ג. (2006). "מטריקס פתחה מרכז פיתוח שני להעסקת נשים חרדיות; הפעם בבית שמש". **הארץ**. 31 לאוקטובר.

ימיני, ג. (2008). "מודיעין פיתוח". **הארץ**. 22 לפברואר.

יצחק, י. (2007). "פישמן מתייעץ עם האדמו"ר". **NFC**. 22 ליוני.

יצחקי, ד. (2008). "מזל טוב: בכל שבוע נולדת כיתה חדשה". **עלון עיריית אלעד**. גיליון מס' 1. אדר א'.

יקיר, י. (1998). "תל ציון – ההצלחה מתממשת בשטח". **המודיע**. 17 ליולי. עמ' 19.

יקיר, י. (1999). "תל ציון בת שנה – והרבה יותר מסיפור הצלחה". **המודיע**. 2 ליולי.

ירושלמי, צ. (1981א'). "הקריה החסידיית בחצור מצפה לדור חדש של זוגות צעירים". **המודיע**. 10 לאפריל.

ירושלמי, צ. (1981ב'). "על הר שטרשים מסולע וענק בשומרון תיבנה ערי חרדית". **המודיע**. 19 ליוני.

כהן, א. (1997). "החל האכלוס בפרויקט הבנייה של בוגרי ישיבת חברון בפתח תקווה". **יחד נאמן**. 11 לנובמבר.

כהן, א. (2003). "תנופת בניה והתפתחות במוסדות החינוך החרדי בפתח תקווה". **יחד נאמן**. 13 לאוגוסט.

- כהן, א. (2005). "פרויקט תעסוקה לנשות העיר במודיעין עילית". **יתד נאמן**. 2 לפברואר.
- כספית, ב. (2002). "פעם הבטיחו בעמנואל 'דירת חלומות'". **מעריב**. 19 ליולי.
- לוי-ברזילי, ו. (2003). "או הם או אנחנו". **הארץ**. 11 לאפריל.
- לוי, ג. (1999). "שונאי החרדים מרמת אביב". **הארץ**. 26 לדצמבר.
- לוי, ח. (2008). "מנועם ועד סלבודקא". **עלון עיריית אלעד**. גיליון מס' 1. אדר א'.
- לרמן, נ. (1999). "חרדים אינם באים סתם". **הארץ**. 30 לדצמבר.
- מדינה, א. (2006). "לא יותר משבעים אלף". **בקהילה**. גיליון 483: המלחמה על הבית. 14 לדצמבר. עמ': 33-30.
- מועלם, מ. (2000). "משרד השיכון ניסה למנוע מחרדים לרכוש דירות בבית שמש". **הארץ**. 24 לספטמבר.
- מורגנשטיין, ר. (1996). "קבלנים: הדימוי החרדי של רמת בית שמש עוצר את המכירות". **הארץ**. 20 לאוקטובר.
- מרון, ג. (2003). "בחתונה הבנתי שהרב השתלט לי על החיים". **ידיעות אחרונות**. 4 לאפריל.
- מרקובסקי, א. (2006א'). "צפיפות באוהלה של תורה". **הארץ**. 21 לאפריל.
- מרקובסקי, א. (2006ב'). "שוק הנדל"ן החרדי 65% זוגות צעירים". **הארץ**. 19 למאי.
- מרקובסקי, א. (2007). "תושבי חוף חרדיים ודתיים השקיעו בנדל"ן בישראל". **הארץ**.
- מקובר, ש. (2003). "הרבי אמר צריך להתחתן". **מעריב**. 8 לאפריל.
- נהדר, ש. (1997). "תנופה רוחנית בגני הדר". **יתד נאמן**. 10 ליוני.
- נהוראי, מ. (1984). "צפת עיר של הווה ועתיד". **המודיע**. 23 לנובמבר.
- נחום-הלוי, ר. (2008). "דירה בהשגחת הבד"צ המחירים בשכונות חרדיות מזנקים". **הארץ**. 8 לפברואר.
- נחמה, א. (1984). "בזיכרון יעקב – התגשמה הסיסמה, עיר של תורה". **המודיע**. 27 לינואר.
- סופר, ר. (2008). "אושר: 800 יחידות דיור חדשות בגבעת זאב". **ידיעות אחרונות**. 9 למרץ.
- סופר בתנועה (2006). "חיפה – לא רק היסטוריה". **בתנועה – מבט לפעילות סניפי אגודת ישראל**. 6 לינואר.
- סופר הארץ (2003). "יבנאל: 2,800 תושבים, 500 מהם ברסלבים יבנאל". **הארץ**. 25 למרץ.
- סופר המודיע (1980א'). "תסיסה בזיכרון יעקב בעקבות אכלוס חילונים בשיכון חרדי". **המודיע**. 2 לספטמבר.
- סופר המודיע (1980ב'). "כרמיאל – אתגר לציבור החרדי". **המודיע**. 12 לאוקטובר.
- סופר המודיע (1980ג'). "לקראת פסח יוחל באכלוס קריית מאור חיים בצפת". **המודיע**. 18 לינואר.
- סופר המודיע (1980ד'). "אכלוס קריית מאור חיים בצפת ביצוע מידי". **המודיע**. 27 לאפריל.
- סופר המודיע (1980ה'). "כנס ארצי יציין מלאת 25 שנה לייסוד קריית צאנו בנתניה". **המודיע**. 19 ליוני.
- סופר המודיע (1980ו'). "מבצע הרשמה לקריה חרדית חדשה באשדוד – בעיצומו". **המודיע**. 4 ליולי.
- סופר המודיע (1982א'). "80 דירות נוספות לקריית אגודת ישראל בצפת". **המודיע**. 17 לינואר.
- סופר המודיע (1982ב'). "הקהילה החרדית באופקים עומדת בפני הרחבה גדולה". **המודיע**. 17 לאוקטובר. 10.
- סופר המודיע (1982ג'). "ביום א' הפתיחה החגיגית לשיבה הגדולה של חסידי גור בחיפה". **המודיע**. 19 לאוגוסט.

- סופר המודיע (1982ד'). "תוכניות מיוחדות להבטחת איכות חיים לתושבי עמנואל". **המודיע**. 3 לספטמבר.
- סופר המודיע (1983א'). "משרד השיכון הפשיר להשכרה דירות בשלב בקריה החסידית בחצור". **המודיע**. 27 לנובמבר.
- סופר המודיע (1983ב'). "קריה חדשה לחסידי גור בערך עבור 200 זוגות צעירים". **המודיע**. 8 לאוגוסט.
- סופר המודיע (1983ג'). "תוקם קריה חרדית לבעלי תשובה ואברכים בני תורה בדימונה". **המודיע**. 24 למאי.
- סופר המודיע (1983ד'). "מבצע אכלוס 'עמנואל' יתחיל ביום שלישי כ"ז תשרי". **המודיע**. 22 לספטמבר.
- סופר המודיע (1983ה'). "היום מתחיל האיכלוס של העיר עמנואל". **המודיע**. 4 לאוקטובר.
- סופר המודיע (1983ו'). "מבצע לאיתור מקומות תעסוקה בעמנואל". **המודיע**. 11 לספטמבר.
- סופר המודיע (1983ז'). "אשדוד – עיר ואם בישראל". **המודיע**. 15 ליולי.
- סופר המודיע (1985א'). "מש' מרגוליס מתכוונת להמשיך בבניין העיר עמנואל בשומרון". **המודיע**. 11 ליולי.
- סופר המודיע (1985ב'). "בית המשפט דחה על הסף בקשות לפירוק 'כוכב השומרון'". **המודיע**. 27 לדצמבר.
- סופר המודיע (1986). "רבה של יבנאל מזועזע מהחלטת המועצה לא להתיר מגורי חסידים". **המודיע**. 30 לינואר.
- סופר המודיע (1989). "התפתחות מרשימה ביישוב האגודאי כפר גדעון". **המודיע**. 1 למאי.
- סופר המודיע (1990). "נווה גנים – אשדוד פרויקט יוקרתי לציבור החרדי". **המודיע**. 10 לאפריל.
- סופר המודיע (1991א'). "איזור התעשייה ולשכת רווחה נחנכו בעיר עמנואל שבשומרון". **המודיע**. 25 לאוקטובר. עמ' 2.
- סופר המודיע (1991ב'). "כפר נופש חרדי למהדרין יוקם בעמנואל". **המודיע**. 29 ליולי.
- סופר המודיע (1991ג'). "30 שנות התפתחות צורנית וחינוכית הצמיחו עיר תורה בנגב". **המודיע**. 24 לנובמבר. עמ' 3.
- סופר המודיע (1993). "אכלוס מוגבר בשכונות החרדיות החדשות ברובע ז' באשדוד". **המודיע**. 16 לאוגוסט.
- סופר המודיע (1997). "קריית שמואל באשדוד עורכת יריד דירות בתנאים מדהימים". **המודיע**. 16 לדצמבר.
- סופר המודיע (2000). "החלה בניית פרויקט 'משכנות פרידמאן' לציבור החרדי באשדוד". **המודיע**. 19 לאפריל.
- סופר המודיע (2001). "נורתה אבן הפינה למרכז תיירות ונופש בעמנואל". **המודיע**. 14 לינואר.
- סופר המודיע (2002א'). "חברה לשירותי ניהול תפתח מפעל בעמנואל". **המודיע**. 10 למאי.
- סופר המודיע (2002ב'). "דוח מקצועי מגבש יעדי פיתוח תיירותיים בעמנואל". **המודיע**. 11 לינואר.
- סופר המודיע (2006א'). "טבריה. שומרים על החומות". **המודיע**. גיליון בתנועה – ידיעון פנימי תנועת אגודת ישראל. 6 לינואר. עמ' 5-8.
- סופר המודיע (2006ב'). "נפתחה עונת הרחצה 'בבריכות מהדרין' בעמנואל". **המודיע**. 5 לאוגוסט.
- סופר המודיע (2006ג'). "מועצה מקומית עמנואל נערכת להמוני המבקרים בפסח". **המודיע**. 12 לאפריל.
- סופר המודיע (2006ד'). "אלפי מבקרים בחול המועד פסח בעמנואל". **המודיע**. 28 לאפריל.
- סופר יתד נאמן (2000). "תל ציון – חזון שהתגשם". **יתד נאמן**. 28 לאפריל.
- סופר יתד נאמן (2001). "ביקוש גובר לדירות בתל ציון בעקבות המענקים החדשים". **יתד נאמן**. 28 לאפריל.
- סופר יתד נאמן (2006). "אשדוד זוכה להתעניינות כ-7% מכלל מבקשי הדירות בארץ". **יתד נאמן**. 7 לפברואר.

- סופר משפחה (2002). "תל ציון: קנינו דירה, קבלנו סלעים". **משפחה**. 14 לנובמבר.
- סיני, ר. (2005). "חרדיות במודיעין עילית – המתחרות החדשות של מרכזי ההיי-טק בהודו". **הארץ**. 19 לספטמבר.
- סניור, א. (2004). "מלחמות דת: עכשיו גם ברחובות". **ידיעות אחרונות**. 10 לאוקטובר.
- פז, ר. (2006). "אבריימל בחריש כבר היית?". **משפחה**. 23 למרץ. עמ' 19, 43.
- פלכטר, נ. (2006). "הנגב החרדי". **ידיעות אחרונות**. 1 לנובמבר.
- פלר, י. (2006). "חיים לייב בעמנואל כבר ביקרת? **המודיע**. 18 ליולי.
- פפר, א. (2004). "במגזר החרדי לא שמעו על ההתנגדות לבתי"ס קטנים". **הארץ**. 17 לפברואר.
- פרדס, ש. (2008). "זאב זאב' או איום אמיתי?". **משפחה**. 7 לפברואר. עמ' 17.
- פרדס, ש. (2008). "כיצד מקפאים וכיצד מתחממים". **משפחה**. 14 לפברואר. עמ' 4-5.
- פרדס, ש. (2008). "חריש: אם אין חילונים, יבואו החרדים". **משפחה**. 21 לפברואר.
- פרידמן, י. (2008). "מאות מקומות תעסוקה נוספו בשנים האחרונות". **עלון עיריית אלעד**. גיליון מס' 1. אדר א'.
- פרסום המודיע (1994). "קריה דתית חרדית בקרית גת". **המודיע**. 16 לדצמבר. עמ' 8.
- פרסום המודיע (1994). "לגור איכות: דירות איכות חדשות בערד". 18 לנובמבר. **המודיע**. עמ' 9.
- צורן, מ. (1986). "השתלטות החרדים על צפת היא טבעית ונובעת מקדושת העיר מזה מאות שנים". **המודיע**. 11 ליולי.
- צזנה, ש. (2001). "יד ושם חרדי". **מעריב**. 20 לאפריל.
- קאהן, ב. (1996). "מתגבשת תוכנית לבניית שכונה חרדית חדשה סמוך לנווה יעקב". **יתד נאמן**. 15 לדצמבר עמ' 8.
- קאהן, ב. (1997). "במעמד מרשים נחנך בית החינוך לבנות בטלז-סטון". **יתד נאמן**. 14 לדצמבר.
- קאהן, ב. (1999). "מפעלים חינוכיים מבורכים בטלז-סטון". **יתד נאמן**. 31 לאוגוסט.
- קאהן, ב. (2000). "הזריחה הגדולה – 50 שנה לבית שמש". **יתד נאמן**.
- קאהן, ב. (2000). "השתלטות חילונית" נגד "השתלטות חרדית". **יתד נאמן**. 25 לאוגוסט.
- קאהן, ב. (2000). "היועץ המשפטי לממשלה ביטל את המכרז בשכונת "שחר" ברמת בית שמש". **יתד נאמן**. 14 לנובמבר.
- קאהן, ב. (2001). "טלז סטון בתנופת בנייה והתרחבות". **יתד נאמן**. 16 לאוגוסט.
- קאהן, ב. (2004). "נמשך הגידול במספר התושבים בערים החרדיות". **יתד נאמן**. 6 ליולי.
- קאהן, ב. (2004). "השחר עולה בבית שמש". **יתד נאמן**. 14 לנובמבר.
- קאהן, ב. (2004). "רוב לחינוך החרדי בבית שמש: 54% מתלמידי העיר לומדים במוסדות חינוך חרדיים". **יתד נאמן**. 14 לנובמבר.
- קאהן, ב. (2004). "ביטול תוצאות המכרז במתחמים לבנייה בשכונת "שחר" ברמת בית שמש אינו חוקי". **יתד נאמן**. 16 לנובמבר.
- קאהן, ב. (2005). "מפריחים את השממה". **יתד נאמן**. 8 ליולי. עמ' 38-39.
- קאהן, ב. (2005). "ניסיון נוסף לנעול את הזוכים החרדיים במתחמים לבנייה בבית שמש". **יתד נאמן**. 9 לינואר.

- קאהן, ב. וזיסמן, א. (2005). "לאורכה ולרוחבה – פרויקט מיוחד". **יתד נאמן**. 22 לאפריל. עמ': 98-105.
- קאהן, ב. (2006). "פילוח אוכלוסייה חרדית-דתית-חילונית בשכונת יצחק בן צבי (משכנות יעקב) ברמת בית שמש א". **יתד נאמן**.
- קדם, ל. (2007א'). "עיר התורה בהרי יהודה – ביתר עילית". **קו עיתונות דתית**. מוסף דיור. סיוון.
- קדם, ל. (2007ב'). "העילית שבעילית – מודיעין עילית". **קו עיתונות דתית**. מוסף דיור. סיוון.
- קוק, ש. (2007א'). "ממרומי הגבעה". **קו עיתונות דתית**. מוסף הדיור. סיוון.
- קוק, ש. (2007ב'). "תורה ואיכות חיים". **קו עיתונות דתית**. מוסף דיור. סיוון.
- קורנפלד, א. (1990). לקראת האיכלוס". **חדשות ביתר**. גיליון 3. מרץ.
- קזין, א. (1998). "סיפור הפרורים". **הארץ**. 9 לנובמבר.
- רבינוביץ, ב. (1997א'). "הונחה אבן פינה לשכונה חרדית חדשה – 300 יחידות דיור בנתיבות". **יתד נאמן**. 20 לינואר. עמ' 4.
- רבינוביץ, ב. (1997ב'). "אל המנוחה והנחלה". **יתד נאמן**. 19 לדצמבר.
- רבינוביץ, ב. (1998). "העיר החרדית השלישית בגודלה". **יתד נאמן**. 12 ליוני.
- רבינוביץ, ב. (2000). "בימים ההם בזמן הזה – אופקים". **יתד נאמן**.
- רבינוביץ, ב. (2001). "יוזמה להקמת קריה חרדית גדולה בשדרות". **יתד נאמן**. 16 למרץ. עמ' 8.
- רבלין, י. (2007). "לא נכספים לכסיף". **לדעת**. <http://www.ladaat.net>
- רוב, א. (2006). "מפעל הריטים יספק עשרות מקומות עבודה בעמנואל". **בתנועה – מבט לפעילות סניפי אגודת ישראל**. 7 לפברואר.
- רוזן, צ. (1980). "קריית דוד" בסמוך לשיכון קרטשניף ברחובות תרחיב את תחום הצביון הדתי". **המודיע**. 5 לספטמבר.
- רוזן, צ. (1991). "קריית גת – פינת אכלוס שהייתה לפתרון מצוקת הדיור". **המודיע**. עמ' 24.
- רוזן, י. (1989). "הפרויקט הזה יביא למצב שאפשר לחתן ילדים וגם "לשמוח" – שיחה עם הרב פריימן יו"ר אגודת "משכנות ירושלים". **משפחה**. אפריל.
- רוזן, י. (1990). "ביתר מתרוממת לגבוה". **משפחה**. ספטמבר.
- רותם, צ. (1999). "שנאה גדולה רוחשת פה". **הארץ**.
- רותם, ת. (2003א'). "מהפך בבני ברק של הצפון: חרדי אשכנזי במקום חרדי ספרדי". **הארץ**. 11 לנובמבר.
- רותם, ת. (2003ב'). "אנחנו? מתנחלים? חס וחלילה". **הארץ**. 26 לספטמבר.
- רותם, ת. (2008א'). "אתה לא תגור כאן". **הארץ**. 8 לפברואר.
- רותם, ת. (2008ב'). "על כלבים, סוסים ומלחמות חרדים". **הארץ**. 30 למאי.
- ריילי, מ. (1999). "מעמדה המיוחד של אלעד – יבוטל". **הארץ**. 7 לספטמבר.
- ריילי, מ. (2003). "ורוחו של חוסיין מרחפת מעל". **הארץ**. 20 לאפריל.
- רייניץ, י. (2006). "אפשר גם אחרת". **בקהילה**. גיליון 483: המלחמה על הבית. 14 לדצמבר. עמ': 8-10.
- רייניץ, י. (2007א'). "בקיעים בחריש". **לדעת**. 14 לספטמבר. <http://www.ladaat.net>

- רייניץ, י. (2007ב'). "העולים והנשארים". **בקהילה**. גיליון 483: ציון דרך – המדינה והחרדים 60 שנה. אוקטובר. שגב, ע. (1998). "העשרים ושלושה בדרך ביישוב רכסים". **הארץ**. 9 לפברואר.
- שדמי, ח. (2003). "שיעור העוזבים הגבוה בישראל – בעמנואל". **הארץ**. 25 לספטמבר.
- שדמי, י. (2005). "גלובליזציה קילד". **מעריב**. 11 לנובמבר.
- שולמן, א. (1985). "קריית טלז סטון – מגדלור תורני-רוחני בתנופת פיתוח". **המודיע**. 29 לספטמבר.
- שמואלביץ, י. (2007). "הממשלה אישרה היום הקמת עיר חרדית חדשה בנגב". **לדעת**. <http://www.ladaat.net>
- שמואלזון, א. (1999). "מבואות אשדוד" – פרויקט הדיור היוקרתי לציבור החרדי שהושלם בשמונה וחצי חודשים". **המודיע**. 24 לדצמבר.
- שמואל, א. (1996). "הביקוש במגזר החרדי הכפיל את מספר הבתים ברכסים ל-15000 בתוך שנתיים". **הארץ**. 5 למאי.
- שמואל, א. (2002א'). "לא מחכים לחרדים". **הארץ**. 12 למאי.
- שמואל, א. (2002ב'). "20 שנה של חיפוש זהות". **הארץ**. 12 למאי.
- שמואל, א. (2002ג'). "ערבים וחרדים קונים דירות בחריש". **הארץ**. 12 למאי.
- שמואל, א. (2002ה'). "תוכנית במשרד השיכון: סיוע של כ-3,000 שקל לחרדים בחריש". **הארץ**. 28 לאפריל.
- שפירא, ר. (1996). "דו קיום על גב הילדים שמונה שנים של חיים בצוותא לא הצליחו לגשר בין החרדים לוותיקים של יבנאל". **הארץ**. 3 לספטמבר.
- שפר, ד. (2005). "אין לנו מקום בבני ברק, אז באנו לביתר עילית". **ידיעות אחרונות**. 29 לאוגוסט.
- שפר, ש. (1996). "תושבי חוץ". **הארץ**. 14 לאוקטובר.
- שפר, ש. (2002). "בני ברק החדשה". **הארץ**. 4 לאוגוסט.
- שרגאי, נ. (1998). "סקר מכון ירושלים: לעזיבת העיר יש קשר קלוש בלבד ליחסים בין חילונים לחרדים". **הארץ**. 25 למאי.
- שרגאי, נ. (1999). "משרד השיכון מרחיב את התנחלות כוכב יעקב". **הארץ**. 13 לאוקטובר.
- שרגאי, נ. (2000א'). "אוכלסה התנחלות חרדית ליד רמאללה". **הארץ**. 7 ליוני.
- שרגאי, נ. (2000ב'). "מכון ירושלים: שיעור היהודים בעיר יורד". **הארץ**. 27 לספטמבר.
- שרגאי, נ. (2000ג'). "גם החרדים עוזבים את הבירה". **הארץ**. 28 לפברואר.
- שרגאי, נ. (2001א'). "אוכלוסיית המתנחלים גדלה ב-2000 ב-8%". **הארץ**. 5 למרץ.
- שרגאי, נ. (2001ב'). "האוכלוסייה היהודית בשטחים ממשיכה לגדול – אבל יותר לאט". **הארץ**. 8 לאוגוסט.
- שרגאי, נ. (2001ג'). "5,000 תושבים ב'חלום הנדל'ני החרדי'". **הארץ**. 13 לדצמבר.
- שרגאי, נ. (2003). "אחד מכל שני מתנחלים חדשים – חרדי". **הארץ**. 26 לספטמבר.
- שרגאי, נ. (2005). "יום ירושלים תשס"ה: רוב תושבי העיר מתגוררים במזרחה; נמשכת ההגירה לפרוורים השכנים". **הארץ**. 6 ליוני.
- שרגאי, נ. (2007). "החרדים אחראים לכמחצית מגידול אוכלוסיית המתנחלים". **הארץ**. 24 לאוגוסט.
- שמיר, ש. (2009). "תל אביב, עיר הקודש ומעוז החסידות הראשון". **הארץ**. 28 למאי.

פרוטוקולים ומסמכים מארכיון

ארכיון ארגון הג'וינט (להלן: אא"ג)

אא"ג: ג'וינט ישראל (2006). רשימת מוסדות להכשרה מקצועית לאוכלוסייה החרדית והלומדים בהם. ירושלים: ארגון ג'וינט ישראל.

אא"ג: מט"י ירושלים (2004). פרנסה בכבוד – סקר על תוצאות פעילות מט"י ירושלים ובני ברק להטמעת יזמות עסקית בקרב האוכלוסייה החרדית. ירושלים: מט"י ירושלים, מט"י בני ברק ג'וינט ישראל.

אא"ג: שרלן, י. (2002). מעקב אחר תעסוקת הבוגרים – בוגרי המרכז להכשרה מקצועית – דו"ח המוגש לחבר הנאמנים של קרן אבי חי. ירושלים: קרן אבי חי.

אא"ג: שרף, א. (2003). פרנסה בכבוד – השתלבותה של החברה החרדית בישראל ביזמות עסקית. ירושלים: מט"י ירושלים, מט"י בני ברק ג'וינט ישראל.

ארכיון משרד השיכון (להלן: אמ"ש)

אמ"ש: פרוספקט: "עמנואל – היא לא רק בית", מארז ברושורים של חברת כוכב השומרון לקידום הפרויקט בעמנואל, 1981.

אמ"ש: משרד השיכון (1985). ביתר עילית – תדריך תכנון כללי ליישוב ושלב א'. ירושלים: החברה לפיתוח מקרקעין.

אמ"ש: משרד השיכון (1998). רוכשי דירות ברמת בית שמש. ירושלים: משרד הבינוי והשיכון אגף מידע וניתוח כלכלי.

ארכיון משרד התחבורה (להלן: אמ"ת)

אמ"ת: מסמך פנימי, חברת אגד, הנידון: אגד והציבור החרדי. פורום מנכ"לים של חברות התחבורה הציבורית בים המלח – משרד התחבורה. פברואר 2006. ים המלח. (מצגת)

אמ"ת: מסמך פנימי, דן חברה לתחבורה בע"מ, הנידון: פעילות דן במגזר החרדי. פורום מנכ"לים של חברות התחבורה הציבורית בים המלח – משרד התחבורה. פברואר 2006. ים המלח. (מצגת)

אמ"ת: מסמך פנימי, חברת עדילא, הנידון: תחבורה ציבורית ייעודית למגזר החרדי מאפיינים – עיקרי המלצות העבודה. פורום מנכ"לים של חברות התחבורה הציבורית בים המלח – משרד התחבורה. פברואר 2006. ים המלח. (מצגת)

אמ"ת: משרד התחבורה (2003). מכרז לקבלת רישיונות להפעלת קווי שירות בתחבורה הציבורית באוטובוסים בישוב אלעד, חלק ד' – מפרט טכני והגדרת הדרישות. ירושלים: משרד התחבורה.

ארכיון עיריית אלעד (להלן: אע"א)

אע"א: משרד השיכון (1998). מוסדות הציבור בעיר אלעד. ירושלים: משרד הבינוי והשיכון.

אע"א: משרד השיכון (2000). סקר רוכשי דירות באלעד. ירושלים: משרד הבינוי והשיכון אגף מידע וניתוח.

אע"א: מועצה מקומית אלעד (2005). אלעד: פרופיל העיר – דוח המועצה. אלעד: מועצה המקומית אלעד.

אע"א: מועצה מקומית אלעד (2007א'). מחלקת החינוך – עלון מידע. אלעד: המועצה המקומית אלעד.

אע"א: מועצה מקומית אלעד (2007ב'). נתונים – מוסדות חינוך באלעד. אלעד: המועצה המקומית אלעד, אגף החינוך.

ארכיון עיריית ביתר עילית (להלן: אע"ב)

- אע"ב: עיריית ביתר עילית (1997). **ביתר עילית**. ביתר עילית: עיריית ביתר עילית.
- אע"ב: עיריית ביתר עילית (2002). **מבוא לתוכנית אב למערכת החינוך "ביתר עילית"**. ביתר עילית: עיריית ביתר עילית.
- אע"ב: עיריית ביתר עילית (2005א'). **ביתר עילית – נתונים**. ביתר עילית: עיריית ביתר עילית.
- אע"ב: עיריית ביתר עילית (2005ב'). **ביתר עילית – חזון ראש העיר**. ביתר עילית: עיריית ביתר עילית.
- אע"ב: עיריית ביתר עילית (2005ג'). **תוכנית לקידום תעסוקה בביתר עילית – טיוטה**. ביתר עילית: עיריית ביתר עילית.
- אע"ב: עיריית ביתר עילית (2006א'). **ביתר עילית**. ביתר עילית: עיריית ביתר עילית.
- אע"ב: עיריית ביתר עילית (2006ב'). **ביתר עילית עיר ואם בישראל – חדר מיון קדמי מרחבי**. ביתר עילית: עיריית ביתר עילית.
- אע"ב: עיריית ביתר עילית (2006ג'). **ביתר עילית – נתוני חינוך 2006**. ביתר עילית: אגף החינוך עיריית ביתר עילית.
- אע"ב: עיריית ביתר עילית (2007א'). **"הושק פרויקט "מעלות" של קבוצת מלם בביתר עילית"**. ביתר עילית: אגף הדוברות, אתר האינטרנט של העירייה.
- אע"ב: עיריית ביתר עילית (2007ב'). **"קבוצת "מלם" מרחיבה את פעילותה בביתר-עילית: פותחת קורס הכשרה נוסף ל-20 מתכנתות"**. ביתר עילית: אגף הדוברות, אתר האינטרנט של העירייה.
- אע"ב: עיריית ביתר עילית (2007ג'). **"עיר הילדים: 63% מתושבי ביתר-עילית מתחת לגיל 17 – כפול מהממוצע הארצי"**. ביתר עילית: אגף הדוברות, אתר האינטרנט של העירייה.
- אע"ב: עיריית ביתר עילית (2007ד'). **"למעלה מ-15,000 תלמידים כ"י ילמדו בשנת הלימודים תשס"ח בביתר-עילית"**. ביתר עילית: אגף הדוברות, אתר האינטרנט של העירייה.

ארכיון עיריית מודיעין עילית (להלן: אע"מ)

- אע"מ: מועצה מקומית מודיעין עילית (2001). **נתונים מול צרכים – מודיעין עילית 2001, ביקור מנכ"ל ראש הממשלה**. מודיעין עילית: המועצה המקומית מודיעין עילית.
- אע"מ: מועצה מקומית מודיעין עילית (2003). **ביקור שר הבינוי והשיכון אפי איתם – נתונים**. מודיעין עילית: המועצה המקומית מודיעין עילית.
- אע"מ: גוטרמן, י. (2004). **התוכנית לקידום התעסוקה במודיעין עילית 2003-2030**. מודיעין עילית: עיריית מודיעין עילית.
- אע"מ: מועצה מקומית מודיעין עילית (2004). **מודיעין עילית – תחרות קריה יפה בישראל**. מודיעין עילית: המועצה המקומית מודיעין עילית.
- אע"מ: מועצה מקומית מודיעין עילית (2005). **מודיעין עילית – חוברת נתונים**. מודיעין עילית: המועצה המקומית מודיעין עילית.
- אע"מ: מועצה מקומית מודיעין עילית (2006א'). **מודיעין עילית – חוברת נתונים**. מודיעין עילית: המועצה המקומית מודיעין עילית.
- אע"מ: מועצה מקומית מודיעין עילית (2006ב'). **מערכת החינוך מודיעין עילית תשס"ו**. מודיעין עילית: אגף החינוך המועצה המקומית מודיעין עילית.
- אע"מ: מועצה מקומית מודיעין עילית (2007). **מודיעין עילית – נתונים**. מודיעין עילית: המועצה המקומית מודיעין עילית.

ארכיון פרטי, אסטרטגיה, מר אברהם קרויזר (להלן: אא"ק)

אא"ק: קרויזר, א. (2006). **הדיוור בציבור החרדי-תמונת מצב מאי 2006**. ירושלים: קבוצת פורום בניין שלם מחלקת ייזום ופיתוח.

אא"ק: קרויזר, א. (2007א'). **ירושלים – פרופיל**. תקציר הרצאה יום סיור המרחב החרדי בירושלים.

אא"ק: קרויזר, א. (2007ב'). **מודיעין עילית – פרופיל**. תקציר הרצאה יום סיור המרחב החרדי בירושלים.

ארכיון פרטי, חברת CPM, מר דוד ציון (להלן: אד"צ):

אד"צ: מכתב, מיו"ר ועדת שרים להתיישבות מר אריאל שרון למר מוטי זיסר מנכ"ל חברת כוכב השומרון, **הנידון: "הרחבת מתתיהו"**, 2.7.1981.

אד"צ: מכתב, מהגב' פליאה אלבק מנהלת המחלקה האזרחית של פרקליטות המדינה למתאם הפעולות באיו"ש, **הנידון: "הרחבת היישוב מתתיהו"**, 9.8.1982.

אד"צ: מכתב, מהגב' פליאה אלבק מנהלת המחלקה האזרחית של פרקליטות המדינה למתאם הפעולות באיו"ש, **הנידון: "הרחבת מתתיהו-אור שמח"**, 1.10.1990.

אד"צ: מכתב, מהגב' פליאה אלבק מנהלת המחלקה האזרחית של פרקליטות המדינה למתאם הפעולות באיו"ש, **הנידון: "שטחים באזור מתתיהו"**, 16.11.1990.

אד"צ: אלעד, ר., חושניסקי, י., תוסייה-כהן, מ. ותוסייה-כהן, ש. (1997) **מע"ר מודיעין עילית**. ירושלים: יעולית – מערכות ניהול בע"מ.

אד"צ: אשכול, ש. ורכס, א. (אדריכלים ומתכנני ערים) (1997) **תוכנית אב – מודיעין עילית, דיון מספר 3, דיון בועדת היגוי לתכנית אב מודיעין עילית**, 7.7.1997 במשרד הבינוי והשיכון – אגף לבינוי ערים (להלן: אד"צ: דיון מספר 3, יולי 1997).

אד"צ: אשכול, ש. ורכס, א. (אדריכלים ומתכנני ערים) (1997) **תוכנית אב – מודיעין עילית, טיוטא לדיון, דיון מספר 5, דיון בועדת היגוי לתכנית אב מודיעין עילית**, 7.10.1997 במשרד הבינוי והשיכון – אגף לבינוי ערים (להלן: אד"צ: דיון מספר 5, אוקטובר 1997).

אד"צ: הלוי-דוויק ושות' ייעוץ כלכלי (1997) **תוכנית אב מודיעין עילית – נושאים לפרוגרמה, טיוטא שנייה לדיון**. ירושלים, 25.3.1997. (להלן: אד"צ: טיוטא לדיון, מרץ 1997).

אד"צ: הלוי דוויק ושות', ייעוץ כלכלי (1997) **מודיעין עילית: פרוגרמת שטחים ציבוריים – טיוטא לדיון**. ירושלים. (להלן: אד"צ: טיוטא לדיון, יוני 1997).

אד"צ: סגל-רעיוני אדריכלות נוף ועצוב אורבני (1997) **תכנית אב מודיעין עילית: מערך השטחים הפתוחים מצאי וביקוש. ניתוח מצב קיים והמלצות ראשוניות**. בית נקופה. (להלן: אד"צ: סגל-רעיוני, יולי 1997).

אד"צ: משרד הבינוי והשיכון, המנהל האזרחי יהודה ושומרון (1998ג') **תוכנית אב מודיעין עילית: תקנון מנחה**. הוגש לדיון במת"ע, 25.2.1998. (להלן: אד"צ: תקנון מנחה, פברואר 1998).

אד"צ: משרד הבינוי והשיכון, המנהל האזרחי יהודה ושומרון (1998ד') **מודיעין עילית: תוכנית הקמה – שלבי ביצוע**. נספח למסמך המוגש לדיון בממשלת ישראל. (להלן: אד"צ: תוכנית הקמה, ספטמבר 1998).

אד"צ: מכתב, מחברת סי.פי.אם לציבור המשתכנים בתל ציון, **הנידון: "פרויקט תל ציון, דף מידע מס' 1"**, 6.5.1998.

אד"צ: מכתב, מחברת סי.פי.אם לציבור המשתכנים בתל ציון, **הנידון: "פרויקט תל ציון, דף מידע מס' 2"**, 17.9.1998.

אד"צ: פרוספקט: **"לא עוזבים את ירושלים – תל ציון זה הפתרון"**, מארז ברושורים של חברת סי.פי.אם לקידום הפרויקט בתל ציון, 1998.

אד"צ: פרוטוקול, חברת סי.פי.אם, **הנידון: "נעבור לתל ציון – נאום דוד ציון"**, ינואר 1999.

אד"צ: פרספקט: "שכונת תל ציון פורחת ומתפתחת", מארז ברושורים של חברת סי.פי.אם לקידום הפרויקט בתל ציון, 2000.

אד"צ: מכתב, מחברת סי.פי.אם לציבור המשתכנים בתל ציון, הנידון: "פרויקט תל ציון – דף מידע מס' 3", מרץ 2000.

אד"צ: פרספקט: "תל ציון – שכונת המגורים החדשה לציבור החרדי בצפון ירושלים", מארז ברושורים של חברת סי.פי.אם לקידום הפרויקט בתל ציון, ינואר 2001.

אד"צ: מכתב, ממר דוד ציון (חברת סי.פי.אם) לציבור רוכשי הדירות במבנה 1316, הנידון: "דחייה צפויה במסירת הדירות", 14.1.2001.

אד"צ: מכתב, מחברת סי.פי.אם לציבור המשתכנים בתל ציון, הנידון: "פרויקט תל ציון – עדכון שוטף" 21.3.2001.

אד"צ: פרספקט: "תל ציון-עובדות במספרים", מארז ברושורים של חברת סי.פי.אם לקידום הפרויקט בתל ציון, 2001.

אד"צ: פרטוקול, חברת סי.פי.אם, הנידון: "שכונת תל ציון – נתונים עיקריים לדיווח", 15.6.2004.

אד"צ: מכתב, מחברת סי.פי.אם לציבור רוכשי הדירות במבנה C (2 שהם 4), הנידון: "דחייה צפויה במסירת הדירות", 24.1.2002.

אד"צ: מכתב, מעורך דין ברוך חייקין (בשם מרשיו – תושבי מודיעין עילית) לתת אלוף יאיר גולן מפקד כוחות צה"ל באיו"ש, הנידון: "בקשה להפסקת כהונתו של ראש מועצת מודיעין עילית לפיזור המועצה המכהנת והועדה המיוחדת לתכנון ובנייה ולמינוי ועדה למילוי תפקידי המועצה עד לעריכת בחירות חדשות", 14.11.2005.

ארכיון פרטי, פרסום גל (להלן: אפ"ג):

אפ"ג: פרסום גל (2005). סקירה כללית – החברה החרדית. רמת גן: פרסום גל.

אפ"ג: איזק י. (2005). פריסת רחובות בריכוזים חרדיים. רמת גן: פרסום גל.

אפ"ג: איזק י. (2005). רשימת ריכוזים חרדיים מעורבים בתוך ערים של ציבור כללי וכמות הערכתית של בתי אב. רמת גן: פרסום גל.

אפ"ג: איזק י. (2005). ריכוזים אנגלו סקסיים – יוקרתיים במגזר החרדי. רמת גן: פרסום גל.

אפ"ג: איזק יעקב (2006), המרחב החרדי פיזור גיאוגרפי של הציבור החרדי בישראל – דוח למשרד הביטחון. רמת גן: פרסום גל. נובמבר 2006.

אפ"ג: איזק י. (2007). אשדוד החרדית – פרופיל. רמת גן: פרסום גל.

ראיונות

מר אבישר מיכאל, ראיון ביום 6.4.06, משרדי חברת קונקס תל אביב, מנכ"ל חברת קונקס ישראל – חברת הסעות

מר אהרונביץ ישעיהו, ראיון ביום 27.9.06, מועצה מקומית מודיעין עילית, מנהל אגף החינוך במועצה המקומית מודיעין עילית.

מר אוביץ עקיבא, ראיון ביום 12.6.06, עיריית ביתר עילית, סגן ראש עיריית ביתר עילית 2001-2007.

מר איזק יעקב, ראיון ביום 8.11.05, משרדי פרסום גל – רמת גן, קופרייטר – פרסום גל.

מר איזק יעקב, ראיון ביום 1.8.06, משרדי פרסום גל – רמת גן, קופרייטר – פרסום גל.

- מר איזק יעקב**, ראיון ביום 6.12.06, משרדי פרסום גל – רמת גן, קופרייטר – פרסום גל.
- מר אלתר אברהם**, ראיון ביום 6.4.06, משרדי חברת דן, חבר יועץ לחברת דן במגזר החרדי לענייני חרדים, חסיד גור.
- הרב אלשטוק יצחק**, ראיון ביום 5.3.08, שיחה טלפונית, נציג אגודת ישראל ויועץ ראש העיר לענייני חרדים בק.אתא. (ראיון נעם אינהורן).
- מר אנרייך ישעיהו**, ראיון ביום 17.9.06, בית קליפורניה תל אביב, ראש המועצה המקומית עמנואל.
- גב' אפרתי צביה**, ראיון ביום 2.8.06, משרד השיכון ירושלים, מנהלת אגף פרוגרמות משרד השיכון.
- מר אריאלי קובי**, ראיון ביום 27.6.06, קפה גינזבורג תל אביב, עיתונאי ואיש תקשורת.
- מר בליליוס אלי**, ראיון ביום 27.3.06, משרדי חברת סופרבוס ברמלה, מנכ"ל חברת ההסעות סופסבוס.
- מר ברזמן יגאל**, ראיון ביום 17.8.06, משרד נדל"ן רחוב נחל שורק 33, מנהל חברת נדל"ן רמת בית שמש.
- מר ברכפלד יוני**, ראיון ביום 8.5.06, מועצה מקומית מודיעין עילית, קב"ט המועצה המקומית מודיעין עילית.
- מר גוטרמן יעקב**, ראיון ביום 6.6.01, מועצה מקומית מודיעין עילית, ליטאי, ראש מועצה מקומית מודיעין עילית (ראיון פרופ' יוסף שלהב).
- מר גוטרמן יעקב**, ראיון ביום 27.9.06, מועצה מקומית מודיעין עילית, ליטאי, ראש עיריית מודיעין עילית.
- מר גור אריה יהודה**, ראיון ביום 17.8.06, עיריית בית שמש, דובר עיריית בית שמש.
- מר גורבט ראובן**, ראיון ביום 16.3.06; ארגון הגיוינט ירושלים, מנהל תוכניות הכשרה מקצועית לחרדים בגיוינט.
- מר גנוט יהודה**, ראיון ביום 23.3.08, שיחה טלפונית, מנכ"ל ארגון חרדים לסביבה ותושב שכונת גני הדר.
- מר גנון, דרור**, ראיון ביום 15.8.05, משרד התחבורה ירושלים, מנהל תחום תחבורה ציבורית האגף לתחבורה יבשתית.
- מר דהרי אלון**, ראיון ביום 27.3.06, משרדי אגד תשתית באלעד, מנהל תפעול אגד תשתית המועצה המקומית אלעד.
- מר ויגודסקי אמיר**, ראיון ביום 16.2.06, משרדי חברת עדליא, מתכנן תחבורה למגזר החרדי.
- מר וויל בנימין**, ראיון ביום 11.6.06, מחוז ירושלים משרד השיכון, אחראי פרוגרמות מחוז ירושלים משרד השיכון.
- מר וויל בנימין**, ראיון ביום 26.6.06, מחוז ירושלים משרד השיכון, אחראי פרוגרמות מחוז ירושלים משרד השיכון.
- מר וסרטייל, שלום**, ראיון ביום 29.11.00, מודיעין עילית, יזם ומקים אחוזת ברכפלד. (ראיון פרופ' יוסף שלהב).
- מר זיסמן אריה**, ראיון ביום 4.5.06, חיפה – קניון חורב, דובר המועצה המקומית מודיעין עילית.
- מר זלצמן פנחס**, ראיון ביום 27.6.06, בית יהלום רמת גן, מנכ"ל חברת הנדל"ן נאות הפיסגה.
- מר חורש מיכאל**, ראיון ביום 17.8.06, אגף הנדסה עיריית בית שמש, מהנדס העיר בית שמש.
- מר חלוצי אלון**, ראיון ביום 20.1.08, שיחה טלפונית, תושב קריית אתא מנהל המעבדה לכרטוגרפיה ספרתית.
- מר טיברגר אלון**, ראיון ביום 25.6.06, מערכת קוראים אלעד, עורך עיתון מקומי קוראים אלעד.
- מר טננבאום אברהם**, ראיון ביום 14.9.06, עיריית בני ברק, דובר עיריית בני ברק.
- מר טרבלסי יצחק**, ראיון ביום 29.6.06, מועצה מקומית אלעד, דובר המועצה המקומית אלעד.

מר יוסקוביץ יוסי, ראיון ביום 12.3.06, משרד התחבורה, יועץ לסגן שר התחבורה, אברהם אלפרט – הכנסת ה-17, חסיד גור.

מר יפה אריה, ראיון ביום 12.2.08, מכתב, תושב מועצה מקומית יבנאל.

גב' יצחקי רינת, ראיון ביום 27.3.06, משרדי אגד תשתית אלעד, מזכירה בחברת אגד תשתית

מר כהן בצלאל, ראיון ביום 9.5.06. בביתו ברחוב זיכרון יעקב 5 בשכונת רוממה בירושלים, פרויקט הכשרה מקצועית בג'ויינט, עמית מחקר מכון פלורסהיימר.

מר כהן בצלאל, ראיון ביום 23.12.06. במשרדי ג'וינט ישראל, פרויקט הכשרה מקצועית בג'וינט, עמית מחקר מכון פלורסהיימר.

מר כהן נתי, ראיון ביום 3.4.06, משרד פרסום חן ירושלים, מנכ"ל פרסום חן – משרד פרסום למגזר החרדי העוסק בשיווק נדל"ן

מר כהן נתי, ראיון ביום 9.5.06, משרד פרסום חן ירושלים, מנכ"ל פרסום חן – משרד פרסום למגזר החרדי העוסק בשיווק נדל"ן

מר כהן צביקה, ראיון ביום 25.6.07, מועצה מקומית אלעד, ראש המועצה המקומית אלעד.

מר לוי עמיחי, ראיון ביום 27.8.06, מועצה מקומית קריית יערים (טלז-סטון), קב"ט המועצה המקומית.

ד"ר ליבוביץ משה, ראיון ביום 14.11.99, עיריית ביתר עילית, מנכ"ל עיריית בית עילית. (ראיון פרופ' יוסף שלהב).

ד"ר ליבוביץ משה, ראיון ביום 23.5.06, עיריית ביתר עילית, מנכ"ל עיריית בית עילית.

מר ליברט נפתלי, ראיון ביום 3.4.06, עיריית תל אביב, חבר עיריית תל אביב מטעם יהדות התורה.

גב' אתי מלר, ראיון ביום 8.6.06, משרדי ג'וינט ישראל, חסידת צאנו, עובדת בג'וינט מנהלת פיתוח תעסוקה.

מר ממליה מרדכי, ראיון ביום 29.6.06, מועצה מקומית אלעד, מנהל אגף החינוך במועצה המקומית אלעד.

מר מנת רפי, ראיון ביום 19.3.06, מלון עדן אין בזיכרון יעקב, דובר הקהילה החרדית בזיכרון יעקב.

מר מקלב אברהם, ראיון ביום 11.6.06, משרדי עץ הדעת ודגל התורה בירושלים, מנכ"ל מוסדות חינוך עץ הדעת, במקור קהילת ירוחם.

מר נאה אליהו, ראיון ביום 9.8.99, עיריית ביתר עילית, דובר עיריית ביתר עילית (ראיון פרופ' יוסף שלהב).

מר סגל יעקב, ראיון ביום 11.6.06, משרדי עץ הדעת ודגל התורה בירושלים, סגן מנכ"ל מוסדות חינוך עץ הדעת, פעיל בקהילה בבית שמש.

מר עופר יוסי, ראיון ביום 3.7.06, משרד התמ"ת, יועץ השר לענייני חרדים.

מר פוקס חיים, ראיון ביום 13.8.06, בית אגודת החירש תל אביב, פעיל וחבר מועצת אשדוד מטעם יהדות התורה.

ח"כ פורוש מאיר, ראיון ביום 27.7.06, במשרדי אגודת ישראל בירושלים, חבר כנסת מטעם אגודת ישראל.

מר פורטנוי חיים, ראיון ביום 12.3.06, במשרדי הלמ"ס בירושלים, עובד באגף החינוך בלמ"ס.

מר פינדרוס יצחק, ראיון ביום 11.5.06, עיריית ביתר עילית, ליטאי, ראש עיריית ביתר עילית 2001-2007.

מר פינדרוס יצחק, ראיון ביום 27.10.04, עיריית ביתר עילית, ליטאי, ראש עיריית ביתר עילית 2001-2007. (ראיון פרופ' יוסף שלהב).

מר פלדמן אריק, ראיון ביום 16.3.06, בית אגד ארפורטסיטי, מנכ"ל מזכירות אגד.

מר פראוור יהושוע, ראיון ביום 12.3.06, המשרד לביטחון הפנים ירושלים, דובר המשרד לביטחון פנים, ליטאי תושב בית חלקיה.

מר פרומוביץ יששכר, ראיון ביום 11.5.06, קופת העיר ביתר עילית, מנהל קופת העיר בבית עילית

מר פרידמן בנצי, ראיון ביום 5.4.06, מועצה מקומית מודיעין עילית, חבר ועדת התחבורה במודיעין עילית.

מר פרידמן יעקב, ראיון ביום 20.3.06, משרדי חברת דן, ראש אגף משאבי אנוש בחברת דן

מר פרנקטנטל יששכר, ראיון ביום 14.9.06, עיריית בני ברק, ראש עיריית בני ברק.

מר ציון דוד, ראיון ביום 20.6.00, חברת CPM; מנכ"ל חברת CPM. (ראיון פרופ' יוסף שלהב).

מר ציון דוד, ראיון ביום 27.6.06, חברת CPM; מנכ"ל חברת CPM

מר קאהן בצלאל, ראיון ביום 7.3.06, קניון עזריאלי, דובר העיר בביתר עילית.

מר קאהן בצלאל, ראיון ביום 22.5.06, סיור בבית שמש החרדית, דובר העיר בביתר עילית ותושב רמת בית שמש.

מר קאהן בצלאל, ראיון ביום 23.5.06, עיריית ביתר עילית, דובר העיר בביתר עילית

מר קירשנבאום יאיר, ראיון ביום 1.5.06. מועצה מקומית מודיעין עילית, מזכ"ל המועצה המקומית מודיעין עילית.

מר קליין הרשל, ראיון ביום 7.11.05, בבנין ג'וינט ישראל – ירושלים, יועץ לגויינט בנושא הכשרה מקצועית במגזר החרדי, חסיד בעלז

מר קליין הרשל, ראיון ביום 16.3.06, בבנין ג'וינט ישראל – ירושלים, יועץ לגויינט בנושא הכשרה מקצועית במגזר החרדי, חסיד בעלז.

מר קרויזר אברהם, ראיון ביום 7.5.07. שיחה טלפונית, עסקן ליטאי בעל משרד פרסום ואסטרטגיה.

מר קרויזר אברהם, ראיון ביום 22.5.07. מועצה מקומית אלעד, עסקן ליטאי בעל משרד פרסום ואסטרטגיה.

מר קרויזר אברהם, ראיון ביום 23.12.07. משרד התחבורה, עסקן ליטאי בעל משרד פרסום ואסטרטגיה.

מר קריספל צוריאלי, ראיון ביום 1.5.06. ביתו ברמת שלמה בירושלים, ראש המועצה המקומית אלעד הראשון (1998-2005).

מר רבינוביץ בני, ראיון ביום 7.3.06, משרדי חברת קרימילובסקי – כהן, פרסומאי בקרמלובסקי כהן, עיתונאי יתד נאמן ובעבר במקומון של הקהילה באופקים.

ח"כ רביץ אברהם, ראיון ביום 26.7.06, במשרדו בכנסת, חבר כנסת מטעם דגל התורה

מר רובנשטיין מאיר, ראיון ביום 23.5.06, עיריית ביתר עילית, סגן ראש עיריית ביתר עילית 2001-2007.

מר רובינשטיין משה, ראיון ביום 12.6.06, משרד השיכון-מחוז חיפה, חסיד גור, מנהל מחוז חיפה – משרד השיכון.

מר רוזיך יצחק, ראיון ביום 4.9.05, בית אגד ירושלים, יועץ למגזר חרדי אגד ירושלים.

מר ריסנר יקי, ראיון ביום 9.4.06, חברת צ. לנדאו – חברת בנייה ונדל"ן, מנהל אגף שיווק ורכש חברת צ לנדאו.

מר שוורץ אברהם, ראיון ביום 27.7.06, המכללה החרדית ירושלים, חסיד ברסלב, מנהל המכללה החרדית ירושלים.

מר שוינגר יוסף, ראיון ביום 8.6.06, משרדי המועצה למקומות קדושים, מנכ"ל המועצה למקומות הקדושים, ראש המועצה המכוננת של מודיעין עילית.

גב' שוקרון שר'לה, ראיון ביום 20.3.06, פרסום גל, תקציבאית פרסום גל.

מר תיק ישראל, ראיון ביום 23.5.06, עיריית ביתר עילית, ליטאי, מנהל אגף החינוך בביתר עילית

מר תיק ישראל, ראיון ביום 12.6.07, עיריית ביתר עילית, ליטאי, מנהל אגף החינוך בביתר עילית

ספרים וכתבי עת בלועזית

- Alen, A. and You, N. (2002). **Sustainable Urbanization**. London: D.P.U, University of London.
- Allen, J. P. & Turner, E. (1996). "Ethnic Segregation in the New Los Angeles". In: Roseman, C. et all (eds). **Ethnicity**. Boston: Rowman & Littlefield Publishers. pp: 1-30.
- Bahr, J. & Jurgens, U. (1996). "Ethnic Change in Late-Apartheid South Africa Cities". In: Roseman, C. et all (eds). **Ethnicity**. Boston: Rowman & Littlefield Publishers. pp: 223-250.
- Baldassare, M. (1994). "Suburban Communities: Change and Policy Responses". In: Baldassare, M (ed). **Research in Community Sociology**. (4)3-12. London: JAI
- Berry, B. J. L. (1967). **Geography of Market Centers and Retail Distribution**. N.J: Prentice-Hall.
- Berry, B. J. L. & Horton, F. E. (1970). **Geography Perspectives on Urban Systems**. N.J: Prentice-Hall.
- Berry, B. J. L. (1973). **Growth Centers in the American urban system**. Ballinger: Cambridge Mass.
- Berry, J.W. (1990). "Psychology of Acculturation: Understanding Individuals Moving Between Cultures". In: Brislin, R.W. (ed.) **Applied Cross-Cultural Psychology**. California: Sage. 232-253.
- Berry, B. J. L. and Garrison, W. L. (1958). "Recent Development of Central Place Theory". **Papers and Proceedings, Regional Science association**. 4: 107-120.
- Berman, E. & Klinov, R. (1998). **Sect, Subsidy and Sacrifice: an Economist's View of Ultra – Orthodox Jews**. Cambridge: National bureau of economic research, inc.
- Berthoud, R. (2000). "Ethnic Employment Penalties in Britain". **Journal of Ethnic and Migration Studies**, 26 (3): 389-416.
- Bevelander, P. and Veenman, J. (2004). "Variation in Perspective: The Employment Success of Ethnic Minority Males in the Netherlands, 1988-2002". **International Migration**, 42 (4): 35-64.
- Boal, F. W. (1978). "Ethnic Residential Segregation" in Herbert, D. T. and Johnston, R. J. (eds). **Social Areas In Cities**. Vol. 1. Chichester. pp.41-81.
- Boal, F. W. (1981). "Ethnic Residential Segregation, Ethnic Mixing and Resource Conflict: a Study in Belfast, Northern Ireland". In: Peach, C. Robinson, V. and S. Smith (eds). **Ethnic Segregation in Cities**. London: Croom Helmlfa.
- Boal, F. W. (1998). "Exclusion and Inclusion: Segregation and Deprivation in Belfast". In: Musterd, S. & Ostendorf, w. (eds). **Urban Segregation and the Welfare State**. London: Routledge.
- Bourgeois, D. and Bourgeois, Y. (2005) "Territory, Institutions and National Identity: The Case of Acadians in Greater Moncton, Canada". **Urban Studies**, 42 (7): 1123-1138.
- Bricka, S. (2005). **Variations in Hispanic Travel based on Urban Area Size**. (Summary)
- Burgess, S., Wilson, D. and Lupton, R. (2005). "Parallel Lives? Ethnic Segregation in Schools and Neighborhoods". **Urban Studies**, 42 (7): 1027-1056.

- Byrne, J., Clarke, L. and Van Der Meer, M. (2005). "Gender and Ethnic Minority Exclusion from Skilled Occupations in Construction: A Western European Comparison". **Construction Management and Economics**, 23: 1025-1034.
- Casteells, M. (1996). **The Rise of the Network Society**. Cambridge, ms: Blackwell publishers.
- Clark, D. (1982). **Urban Geography**. London: The Johns Hopkins University Press. pp: 94-140
- Clark, W. A. V. and Onakam, J. L. (1983). "Life Cycle and Housing Mobility: A Case Study in Northampton, England". **Environment and Planning**, 13:201-215.
- Clark, W. A. V. and Huang, Y. (2004). "Black and White Commuting Behavior in a Large Segregated City: Evidence from Atlanta". **Geographical Analysis**, 36 (1): 54-68.
- Clark W. A. V. and Wang W. W. (2005). "Job access and commute penalties: Balancing work and residence in Los Angeles". **Urban-Geography**, 26 (7): 610-626.
- Clark, W. A. V. and Withers, S. D. (1999). "Changing Jobs and Changing Houses: Mobility Outcomes of Employment Transition". **The Journal of Regional Science**, 39 (4): 653-673.
- Coupe, R. T. and Morgan, B. S. (1981). "Toward a Fuller Understanding of Residential Explanations of Residential Mobility". **Urban Studies**, 20: 47-57.
- Chan, R. C. K. & Zhao, X. B. (2002). "The Relationship Between Administrative Hierarchy Position and City Size Development in China". **Geojournal**, 56 (2): 97-112.
- Checkoway, B. (1980). "Large Builders Federal Housing Programs and Postwar Suburbanization". **International Journal of Urban and Regional Research** 4: 21-45.
- Choldin, H. (1985). **Cities and Suburbs**. New York: McGraw-Hill.
- Christaller, W. (1966). **Central Places in Southern Germany**. Trans by c. baskin. N.J: Prentice-Hall.
- Cristaldi, F. (2002). "Multiethnic Rome: Toward Residential Segregation?". **Geojournal**, 58: 81-90.
- Cross, M. & Waldinger, R. (1992). "Mirgrants, Minorities' and The Ethnic Division of Labor". In: Susan, S., Faninstan, I. G. & Harold, M. (eds). **Divided Cities**. Oxford: Blackwell.
- Cutler, D. M. & Glaeser, E. L. (1995). **Are Ghettos Good or Bad?** INC: National Bureau of Economic Research.
- Daley, P. O. (1998). "Black Africans in Great Britain: Spatial Concentration and Segregation". **Urban Studies**, 35 (10): 1703-1724
- Danielson, M. N. & Wolpert, J. (1994). "From Old to New Metropolis". In: Baldassare, M (ed). **Research in Community Sociology**. (4)71-96. London: JAI.
- Dennis, S., Marsland, D. and Cockett, T. (2002). "Central Place Practice: Shopping Centre Atractiveness Measures, Hinterland Boundaries and the UK Retail Hierarchy". **Journal of Retailing and Consumer Services**, 9 (4): 185-200.
- Derudder, B. and Witlox, F. (2004). "Assessing Central Places in a Global Age: On the Networked Localization Strategies of Advanced Producer Services". **Journal of Retailing and Consumer Services**, 11: 171-180.
- Deurloo, R. & Musterd, S. (2001). "Residential Profiles of Surinamese and Moroccans in Amsterdam". **Urban Studies**, 38 (3): 467-485.
- Diamond, E. (2000). **And I Will Dwell in Their Midst: Orthodox Jews in Suburbia**. Chapel Hill and London: The University of North Carolina Press.

- Domburg-De Rooij, T. & Musterd, S. (2002). "Segregation and the Welfare State". In: Schnell, I. & Ostendorf, W. (eds). **Studies in Segregation and Desegregation**. Burlington: Ashgate.
- Downs, A. (1981). **Neighborhood and Urban Development**. Washington D.C: The Brookings institution.
- Drbohlav, D. & Dzurova, D. (2007). ""Where Are They Going?": Immigrant Inclusion in the Czech Republic". **International Migration**, 45 (2): 69-95.
- Drever, A. I. (2004). "Separate Spaces, Separate Outcomes? Neighbourhood Impacts on Minorities in Germany". **Urban Studies**, 41 (8): 1423-1439.
- Eastick, M. A. and Lots, S. L. (2000). "Objective and Multidimensional Acculturation Measures: Implications for Retailing to Hispanic Consumers". **Journal of Retailing and Consumer Services**, 7 (3): 149-160.
- Eisikovits, R. A. and Schechter, H. (2007). "Social and Academic Adaptation Styles of Female Students who Immigrated Alone from the Former Soviet Union to Israel". **International Migration**, 45 (2): 97-120.
- Egon, M. (1979). **From Suburb to Shtetl – The Jews of Boro Park**. Philadelphia: Temple University Press.
- Ettema, W. (1983). "The Center-Periphery Perspective in Development Geography". *Tijdschrift Voor Eco. and Soc*, **Geografie**, 74 (2): 107-119.
- Falah, G. (1996). "Living Together Apart: Residential Segregation in Mixed Arab-Jewish Cities in Israel". **Urban Studies**, 33 (6): 823-857.
- Fischer, C. S. (1984). **The Urban Experience**. Second edition. San Diego: Harcourt Brace Jovanovich, Inc.
- Foner, N. (2001). "Introduction: New Immigrants in a New New York", in: Foner, N. (ed.) **New Immigrants in New York**. New York: Columbia University Press.
- Flint, D. (1975). **The Hutterites: A Study in Prejudice**. Toronto: Oxford University Press.
- Frey, W. H. (1994). "Minority Suburbanization and Continued "White Flight" in U.S. Metropolitan Areas". In: Baldassare, M (ed). **Research in Community Sociology**. (4)15-42. London: JAI.
- Friedmann, J. (1973). **Urbanization, Planning and National Development**. Beverly Hills: Sage Publications.
- Friedmann, J. J. (1994). "Suburban Variations Within Highly Urbanized Regions: The Case of New Jersey." In: Baldassare, M. (ed). **Research in Community Sociology**. (4)97-132. London: JAI.
- Friedman, M. (1987). "Life Tradition and Book Tradition in The Development of Ultra-orthodox Judaism". In: Goldberg, H. E. (ed). **Judaism Viewed from Within and from Without**. Allany: University of New York Press.
- Friedrichs, J. (1998). "Ethnic Segregation in Cologne, Germany, 1984-1994". **Urban Studies**, 35 (10): 1745-1763
- Gans, H. J. (1967). **The Levittowners: Ways of Life and Politics in a New Suburban Community**. New York: Pantheon Books.
- Giffinger, R. (1998). "Segregation in Vienna: Impacts of Market Barriers and Rent Regulations", **Urban Studies**, 35 (10): 1791-1812.
- Giuliano, G. (2000). "Urban Travel Patterns". In: Hoyle, B. and Knowles, R. (eds) **Modern Transport Geography**. Chichester: Wiley.

- Goldman, A. and Hino, H. (2005). "Supermarkets Vs. Traditional Retail Stores: Diagnosing the Barriers to Supermarkets' Market Share Growth in an Ethnic Minority Community". **Journal of Retailing and Consumer Services**, 12 (4): 273-284.
- Golob, T. F. (1997). **A Model of Household Demand for Activity Participation and Mobility**. Irvine: University of California, Institute of Transportation Studies.
- Gonen, A. (1995). **Between City and Suburb**. Aldershot: Avebury.
- Gottmann, J. (1980). **Center and Periphery, Spatial Variations in Politics**. Beverly Hills: Sage Publications.
- Gottmann, J. & Harper, R. (1994). **Metropolis on the Move**. New York: John Wiley.
- Gradus, Y. (1996). "The Negev Desert: The Transformation of a Frontier into a Periphery". In: Gradus, Y. & Lipshitz, G. (eds). **The Mosaic of Israeli Geography**. (321-334). Beer-Sheva: ben-gurion University of the Negev press.
- Hall, T. (2001). **Urban Geography**. London: Routledge. pp:5-7, 109-118
- Hasson, S. (1981). "Social and Spatial Conflicts: The Settlement Process in Israel During the 1950s and the 1960s". **L'Espace Geographique**, 3: 1969-179.
- Hasson, S. (2001). "Territories and Identities in Jerusalem". **Geojournal**. (53):311-322.
- Hanson, S. (2004). "The Context of Urban Travel". In: Hanson, S. and Giuliano, G. (eds.) **The Geography of Urban Transportation**. New York: The Guilford Press.
- Heilman, S. (1992). **Defenders of the Faith**. New York: Schocken.
- Helmreich, W. B. (1982). **The World of the Yeshiva – An Intimate Portrait of Orthodox Jewry**. New York: The Free Press.
- Hensley, P. M. (2006). **Neighborhood Race Mixing and Employment Outcomes**. Submitted to the Graduate Schojol of Arts & Sciences at Georgetown University in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Master of Public Policy, Washington, DC.
- Hoyle, B. and Knowles, R. (2000). "Transport Geography: An Introduction". In: Hoyle, B. and Knowles, R. (eds.) **Modern Transport Geography**. Chichester: Wiley.
- Howenstine, E. (1996). "Ethnic Change and Segregation in Chicago". In: Roseman, C. et all (eds). **Ethnicity**. Boston: Rowman & Littlefield Publishers. pp: 31-50.
- Hubbard, R. (1978). "A Review of Factors Conditioning Consumer Travel Behavior". **Journal of Consumer Research**: 5 (1): 1-21.
- Jeromin, S. and Kroh-Puschel, E. (1982). "Occupational Choice: Information Behavior and Decision Making Aids". In: Irie, M. (ed.) **Studies in Decision Making – Social, Psychological and Socio-Economic Analysis**. New York, Berlin: Walter de Gruyter.
- Johnston, R., Forrest, J. & Poulsen, M. (2002). "The Ethnic Geography of EthniCities: The 'American Model' and Residential concentration in London". **Ethnicities**, 2 (2): 209-235
- Johnston, R. A. (2004). "The Urban Transportation Planning Process". In: Hanson, S. and Giuliano, G. (eds.) **The Geography of Urban Transportation**. New York: The Guilford Press.
- Jong, W. (1994). "Conflict or Tolerance? Inter Ethnic Relations in Residential Areas in Netherlands". **International Journal of Group Tensions**. (24): 91-114.
- Kaplan, D. H. et al. (2004). **Urban Geography**. New York: John Wiley & Sons. PP: 183-195, 309-335.

- katz, B. (2000a). "Enough of The Small Stuff". **The Brookings Review**.18 (3): 6-11
- katz, B. (2000b). "Moving Beyond Sprawl". **The Brookings Review**.18 (4): 31-34
- Kellerman, A. (1987). **Agricultural Location Theory: A review and Bibliography of Theory and Applications**. Peace Dale: Regional Science Research Institute.
- Kemper, F. J. (1998). "Restructuring of Housing and Ethnic Segregation: Recent Developments in Berlin". **Urban Studies**, 35 (10): 1765-1789.
- Klin, O. A. (2005). **Sun, Sea and Shtrreimels – Haredi Vacations in Israel**. A Degree of Master of Arts. The Hebrew University of Jerusalem the Department of Sociology and Anthropology.
- Kliot, N., Mansfeld, Y. & Kotek, J. (1999). "Divided Cities". **Progress in Planning**. (52): 166-237.
- Klaff, V. Z. (1973). **Ethnic Segregation in Urban Israel**. Wisconsin-Madison: Center for Demography and Ecology.
- Knox, P. and Pinch, S. (2000). **Urban Social Geography-An Introduction**. Harlow: Prentice Hall. pp: 227-276.
- Kraybill, D. B. (1989). **The Riddle of Amish Culture**. Baltimore: The Johns Hopkins University press.
- Kraybill, D. B. & Bowman, C. F. (2001). **On The Backroad to Heaven – Old Order Hutterites, Mennonites, Amish and Brethren**. Baltimore: The Johns Hopkins University press.pp: 101-136.
- Lichfield, N. (1971). **Israel's New Towns, A Development Strategy**. Tel Aviv: I.P.D.
- Lipshitz, G. (1996). "Core vs. Periphery in Israel over Time: Inequality, Internal Migration and Immigration". In: Gradus, Y. & Lipshitz, G. (eds). **The Mosaic of Israeli Geography**. (321-334). Beer-Sheva: ben-gurion University of the Negev press.
- Lin, J. and Robinson, P. (2005). "Spatial Disparities in the Expansion of the Chinese Ethnoburb of Los Angeles". **Geojournal**, 64 (1): 51-61.
- Logan, J. R., Alba, R. D. and Zhang, W. (2002). "Immigrant Enclaves and Ethnic Communities in New York and Los Angeles". **American Sociological Review**, 67 (2): 299-322.
- Loibl, W. and Toetzer, T. (2003). "Modeling Growth and Densification Processes in Suburban Regions – Simulation of Landscape Transition with Spatial Agent". **Environmental Modelling & Software**, 18: 553-563
- Losch, A. (1954). **The Economics of Location** Trans by W.H. Woglon. New Haven: Yale University Press.
- Marshall, A. (2000). **How Cities work – Suburbs, Sprawl and The Roads not Taken**. Austin tx: University of Texas Press. pp: 85-109
- Massey, D. S., Gross, A. B. and Shibuya, K. (1994). "Migration, Segregation and the Geographic Concentration of Poverty". **American Sociological Review**, 59 (3): 425-446.
- Mayers, D. and Cranford, C. (1998). "Temporal Differences in the Occupational Mobility of Immigrant and Native-born Latina Workers". **American Sociological Review**, 63 (1): 68-93.
- McAllister, I. (1995). "Occupational Mobility among Immigrants: The Impact of Migration on Economic Success in Australia". **International Migration Review**, 29 (2): 441-468.
- Moldenhawer, B. (2005). "Transnational Migrant Communities and Education Strategies among Pakistani Youngsters in Denmark". **Journal of Ethnic and Migration Studies**, 31 (1): 51-78.

- Murdie, R. (1965). "Cultural Differences in Consumer Travel". **Economic Geography**, 41 (3): 211-233.
- Murdie, R. A. & Borgegard, L. E. (1998). "Immigration, Spatial Segregation and Housing Segmentation of Immigrants in Metropolitan Stockholm, 1960-95". **Urban Studies**, 35 (10): 1869-1888
- Musterd, S. & Ostendorf, W. (1998). "Segregation, Polarization and Exclusion in Metropolitan Areas". In: Musterd, S. & Ostendorf, W. (eds). **Urban Segregation and the Welfare State**. London: Routledge.
- Norton, W. (2004). **Human Geography**. Oxford: Oxford University Press. pp: 377-380, 411-457.
- Nutley, S. (2000). "Rural Areas: The Accessibility Problem". In: Hoyle, B. and Knowles, R. (eds) **Modern Transport Geography**. Chichester: Wiley.
- Pacione, M. (2001). **Urban Geography a Global Perspective**. London: Routledge. pp: 62, 111-127, 133-142, 179-190
- Paez, A. & Scott, D. M. (2007). "Social Influence on Travel Behavior, A Simulation Example of the Decision to Telecommute". **Environment and Planning A**, 39 (3): 647-665.
- Peach, C. (1981). "Conflicting Interpretations of Segregation". In: Jackson, P & Smith, S.J (edt) **Social Interaction and Ethnic Segregation**. London: Academic Press.
- Peters, D. (2001). **Gender and Transport in Less Developed Countries: A Background Paper in Preparation for CSD-9**. Background Paper for the Expert Workshop "Gender Perspectives for Earth Summit 2002: Energy, Transport, Information for decision-Making", Berlin, Germany, 10-12/1/2001.
- Phillips, D. (1998). "Black Minority Ethnic Concentration, Segregation and Dispersal in Britain". **Urban Studies**, 35 (10): 1681-1702.
- Polzin, S. E., Chu, X. and Rey, J. (2001). "Mobility and Mode of Choice of People of Color for Non-Work Travel". **Transportation Research Circular E-C026: Personal Travel – the Long and Short of it Conference Proceedings**. March 2001, 391-412.
- Pred, A. (1977). **City-Systems in Advanced Economic**. New York, John Wily and Sons.
- Punpuing, S. and Ross, H. (2001). "Commuting: The Human Side of Bangkok's Transport Problems". **Cities**, 18 (1): 43-50.
- Rabinovitz, F. F. and Siembieda, W. J. (1977). **Minorities in Suburbs: The Los Angeles Experience**. Lexington, Mass.: Lexington Books.
- Racine, J. B. (2002). "Migration, Places and Intercultural Relations in Cities". In: Schnell, I. & Ostendorf, W. (eds). **Studies in Segregation and Desegregation**. Burlington: Ashgate.
- Smith, J. S. and White, B. N. (2004). "Detached from Their Homeland: The Latter-Day Saints of Chihuahua, Mexico". **Journal of Cultural Geography**, 21 (2): 57-76.
- Rangvid, B. S. (2007). "Living and Learning Separately? Ethnic Segregation of School Children in Copenhagen". **Urban Studies**, 44 (7): 1329-1354.
- Redekop, C. (1989). **Mennonite society**. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Rokkan, S. (1980). "Territories, Centers, and Peripheries: Toward A Geotechnic Geoeconomic Geopolitical Model of Differentiation in Western Europe". In: Gottmann, J. (ed.) **Center and Periphery: Spatial Variation in Politics**. Beverly Hills: Sage Publications. pp. 163-204.
- Sack, R. D. (1981). "Territorial Bases of Power". In: Burnett, A.D and P.J Taylor (eds). **Political Studies from Spatial Perspectives**. New York: Wiley.
- Schnell, I. & Benjamini, B. (1999). **Socio-Spatial Lifestyles and Segregation**, CyberGeo.

- Schnell, I. & Benjamini, B. (2001). "The Socio-Spatial Isolation of Agents in Everyday Life Spaces as an Aspects of Segregation". **Annals of the Association of American Geographers**, 91 (4): 622-636.
- Schneller, R. (1999). "Controlled Adaptation of Modern Leisure Culture: an Abiding Challenge to the Ultra Orthodox Community in Jerusalem". In: Rich, Y. and Rosnenak, M. (eds). **Abiding Challenges: Research Perspectives on Jewish Education**. London: Freund Publishing House and Bar Ilan-University. pp 303-339.
- Seers, D. (1979). "The Periphery of Europe". In: Seers, D., Schaffer, B. and Kiljunen, M. (eds.) **Underdeveloped Europe: Studies in Core-Periphery Relations**. Brighton: Harvester Press, pp. 3-34.
- Shilhav, Y. (1993). "The Emergence of Ultra – Orthodox Neighborhoods in Israeli Urban Centers". In: Ben – Zadok, E. **Local Community and Israeli State Policy**. New York: State University of New York Press.
- Soen, D. and Kipnis, B. A. (1972). "The Functioning of a Cluster of Towns in Israel". **Ekistics**.
- Sorensen, A. (2001). "Subcentres and Satellite Cities: Tokyo's 20th Century Experience of Planned Polycentrism". **International Planning Studies**, 6 (1): 9-32.
- Tal, G. and Handy, S. (2005). **The Travel Behavior of Immigrants and Race/Ethnicity Groups: An Analysis of the 2001 National Household Transportation Survey**. Davis: University of California.
- Teixeira, C. (2007). "Residential Experiences and the Culture of Suburbanization: A Case Study of Portuguese Homebuyers in Mississauga". **Housing Studies**, 22 (4): 495-521.
- Valins, O. (2003). "Defending Identities or Segregating Communities? Faith Based Schooling and the UK Jewish Community". **Geoforum**, 34: 235-247.
- Van Ommeren, J. N., Rietveld, P. and Nijkamp, P. (1996). "Residence and Workplace Relocation, A Bivariate Duration model Approach". **Geographical Analysis**, 28 (4): 315-329.
- Van Kempen, R. & Ozueken, A. S. (1998). "Ethnic Segregation in Cities: New Forms and Explanations in a Dinamic World". **Urban Studies**, 35 (10): 1631-1656.
- Vickerman, M. (2001) "Jamaicans: Balancing Race and Ethnicity", in: Foner, N. (ed) **New Immigrants in New York**. New York: Columbia University Press.
- Waddell, P. (1993). "Exogenous Workplace Choice in Residential Location Models: Is the Assumption Valid in a Multimodal Metropolis?" **Geographical Analysis**, 25 (1): 65-82.
- Walker, R., Ballard, J., Taylor, C. and Hillier, J. (2003). **The Effects of New Living on Indigenous Wellbeing: A Case Study on Urban Renewal**. Australia: Australian Housing and Urban Research Institute.
- Wang, L. and Lo, L. (2007). "Immigrant Grocery-Shopping Behavior: Ethnic Identity Versus Accessibility". **Environment and Planning**, 39: 684-699.
- Wheeler, et al. (1998). **Economic geography**. New York: John Wiley & Sons. 130-195.
- Wierzbicki, S. (2004) **Beyond the Immigrant Enclave: Network Change and Assimilation**. New York: LFB Scholarly Pub.
- Wyly, E. K. (1999). "Continuity and Change in The Restless Urban Landscape". **Economic Geography**. 75(4): 309-338.
- Yiftachel, O. (2001). "Centralized Power and Divided Space: 'Fractured Regions' in Israel 'Ethnocracy'". **Geojournal**. (53):283-293.
- Zipf, G. K. (1969). **Human Behavior and The Principle of Least Effort**. Cambridge Mass.

אינטרנט

- www.knesset.gov.il – אתר הכנסת, 2007
- http://www.cbs.gov.il/profile.htm – אתר הלמ"ס, 2005-2008
- http://www.btl.gov.il – אתר הביטוח לאומי, 2008
- http://www.cet.ac.il – אתר מט"ח, 2007
- http://www.binyamin.org.il – אתר המועצה אזורית בנימין, 2008
- http://www.emekyizrael.org.il – אתר המועצה האזורית עמק יזרעאל, 2007
- http://tnuathaavoda.info/zope/home/100/places/115748511 – 2007
- http://www.romgalil.org.il/cds/280 – אתר ההתיישבות בגליל, 2007
- http://www.tiberias.muni.il – אתר עיריית טבריה, 2007
- http://www.shemayisrael.com/orhaganuz/visit.shtml – אתר היישוב אור הגנוז, 2007
- http://www.migdal-haemeq.muni.il – אתר עיריית מגדל העמק, 2007
- http://cms.education.gov.il/EducationCMS/Units/PrasIsrael/Tashsad/YtzhakDavidGrosman – אתר משרד החינוך פרס ישראל, 2007
- http://www.nahariya.muni.il/openning.asp – אתר עיריית נהריה, 2008
- http://www.ladaat.net – אתר לדעת – אתר החדשות של הציבור החרדי, 2006-8
- http://www.bet-alon.co.il/info/city_details.php?city_id=406 – אתר בית יגאל אלון
- http://www.mapa.co.il/ng/buildrecord_locked.asp?id=5045 – אתר מפה, 2008
- http://www.kiryat-ata.org.il/Openning.asp – אתר עיריית קריית אתא, 2008
- http://www.negev-net.org.il/HTMLs/article.aspx?C2004=12581 – אתר תנועת אור התיישבות בנגב
- http://www.edu-negev.gov.il/bs/pisga_km/hitiash.htm
- http://media.kehilot.info/index.php – אתר הגרעין החרדי"לי בחריש, 2008
- http://www.torahindex.com/HE/default.aspx – עולם התורה המדריך העולמי למוסדות תורה וחסד, 2008
- http://www.ma-soreq.org.il/yesodot.htm – מועצה אזורית נחל שורק, 2008
- http://www.chabad.info/chabadpedia/index.php – חב"דפדיה, 2008
- http://www.netanya-moreshet.org.il/Info/hi_show.aspx?id=34488 – אתר מורשת נתניה, 2008
- http://www.sanz.org.il – אתר קריית צאנז, 2008
- http://www.kaliv.org.il – אתר חסידות קאליב, 2008
- http://www.tel-zion.org – אתר המועצה המקומית בהקמה תל ציון, 2008

- 2008 – <http://www.peacenow.org.il/Site/he/homepage.asp> – אתר תנועת "שלום עכשיו", 2008
- 2008 – <http://www.myesha.org.il> – אתר מועצת יש"ע, 2008
- 2008 – <http://www.meorot.net> – אתר ישיבת "מאורת התורה" בקריית יערים, 2008
- 2008 – <http://www.ashdod.muni.il> – אתר עיריית אשדוד, 2008
- 2008 – <http://www.jiis.org.il> – אתר מכון ירושלים לחקר ישראל, 2008
- 2008 – <http://betar-illit.muni.il> – אתר עיריית ביתר עילית, 2008
- 2008 – <http://betshemesh.muni.il> – אתר עיריית בית שמש, 2008
- 2008 – <http://www.ahuzatbrachfeld.com> – אתר חברת "אחוזה ברכפלד", 2008
- 2006 – <http://www.connex.co.il/index.asp> – אתר חברת ההסעות קונקס, 2006
- 2006 – <http://www.superbus.co.il> – אתר חברת ההסעות סופרבוס, 2006
- 2006 – <http://www.eggedplus.co.il> – אתר חברת ההסעות אגד תשתית, 2006
- 2007 – <http://www.illit-t.co.il> – אתר חברת ההסעות "עילית", 2007
- 2007 – http://www.nrg.co.il/online/HP_0.html – אתר עיתון מעריב, 2007
- 2007 – <http://www.ynet.co.il/home/0,7340,L-8,00.html> – אתר עיתון ידיעות אחרונות, 2007
- 2007 – <http://www.haaretz.co.il> – אתר עיתון הארץ, 2007
- 2007 – <http://he.wikipedia.org> – אתר ויקיפדיה, 2007.
- 2008 – <http://www.peopleil.org/default.aspx> – אתר אנשים ישראל – המדריך לחברה הישראלית, 2008

The Development of the Spatial and Hierarchic Structure of The Ultra-Orthodox Jewish Population in Israel

Lee Cahaner

A THESIS SUBMITTED FOR THE DEGREE
“DOCTOR OF PHILOSOPHY”

Volume 1

University of Haifa
Faculty of Social Sciences
Department of Geography & Environmental Studies

October, 2009

The Development of the Spatial and Hierarchic Structure of The Ultra-Orthodox Jewish Population in Israel

Lee Cahaner

Supervised by: Prof Arnon soffer
Prof Yossef Shilhav

A THESIS SUBMITTED FOR THE DEGREE
“DOCTOR OF PHILOSOPHY”

Volume 1

University of Haifa
Faculty of Social Sciences
Department of Geography & Environmental Studies

October, 2009

The Development of the Spatial and Hierarchic Structure of The Ultra-Orthodox Jewish Population in Israel

Lee Cahaner

Abstract

Population segregation, a universal process that has received considerable attention in urban geography research, refers to the spatial and functional relationships between localities. It is a process that takes place in Israel as well, and one that has led to changes in distribution patterns at both the population and the locality levels. The tendency toward segregation exhibited by Israel's ultra-Orthodox ("*Haredi*") sector – a sector characterized by its own unique lifestyle, values, educational practices, culture and imperviousness to outsiders – is particularly conspicuous. This group's demographic growth rate, its internal social processes and interactions as well as its interactions with the surrounding environment are changing the spatial structure of Israeli localities in general, and the position of the ultra-Orthodox within this structure, in particular.

Numerous studies, cutting across various disciplines, have been devoted to Israeli ultra-Orthodox society; these studies have tended to take a sociological, historical, theological or anthropological approach. Despite their substantial contribution to current knowledge and to the development of a scholarly field dealing with this population, as well as their direct contribution to the present study, there is nevertheless a need for geographically-oriented research to comprehensively address issues touching on the physical existence of ultra-Orthodox space. Several geographical studies have indeed been devoted to this population, but they have still left a vacuum with regard to the characteristically Haredi spatial distribution and hierarchical structure. This study focuses on three main issues in its geographical investigation: urbanization processes and their ramifications; center versus periphery; and the spatial segregation of specific populations and their interactions with each other. Apart from the issue of spatial segregation, these issues have not been touched on in an ultra-Orthodox context; moreover, they form a basis for understanding both the ultra-Orthodox system of spatial structure, and the similarities and differences that subsist between this system and that of the general population.

The goals of the present study have also been defined with the express intention of filling the scholarly vacuum noted above: firstly, to discuss the development of the Israeli ultra-Orthodox sector's hierarchical and spatial structure as of 2006, in light of the principles and mechanisms that guide it and vis-à-vis the general population's hierarchical locality system; secondly, to map Israel's ultra-Orthodox population, with attention to its physical boundaries, its subdivisions (Hassidic, Lithuanian, Sephardic)

and the geographical and demographic processes that have characterized it in recent years; and thirdly, to shed light on the interactions between ultra-Orthodox localities via several different parameters, e.g. migration, education, transportation, employment, consumerism and community services.

The area under study encompassed the various centers of ultra-Orthodox concentration within the borders of the State of Israel, including those in Judea and Samaria. The research focused on the current situation as well as on the various processes that took place from the early 1950s (with an emphasis on the late 1980s, when the city of Betar Illit was founded – thereby ushering in the recent/current era of ultra-Orthodox settlement characterized by new Haredi satellite cities) until 2006 – an artificial end-point set for data-collection purposes, in light of this population's demographic dynamism.

In order to understand the changes in ultra-Orthodox geographic distribution and the social processes that these changes have generated, a number of research activities were conducted during the course of this study – notably, gathering and assembling material from earlier academic studies, newspaper advertisements, state and private archives; in-depth interviews with major figures in the ultra-Orthodox community and others who come into contact with it; tours of the core areas of ultra-Orthodox settlement; and gathering quantitative and qualitative data from the statistical reports of governmental and other bodies. In addition, a multi-participant (1200-respondent) quantitative survey was conducted among residents of the new ultra-Orthodox cities, designed to elucidate the attributes and spatial attitudes of the residents – as a means of tracing and understanding this new settlement pattern within ultra-Orthodox space. A major portion of the quantitative and qualitative material was processed to form a system of maps that visually describe the distribution of Israel's ultra-Orthodox population.

In the context of a study intended to shed light on the distribution of Israel's ultra-Orthodox population, the lack of official data on this population made it difficult to identify the population's geographic area of concentration and to estimate it numerically. Over the past two decades several studies have attempted to determine the ultra-Orthodox population's scope and distribution pattern. A look at these earlier studies' findings, as well as at other data collected in the course of the present study, in accordance with its pre-defined parameters, indicates that Israel's ultra-Orthodox population in 2006 stood at **700,000** (9% of the entire population of the State, and 12% of the State's Jewish population). The number of households in the Haredi sector was estimated at over 120,000; its annual rate of natural growth was 6%, and its relative weight within the overall Israeli population was found to be steadily increasing. The ultra-Orthodox population extends across the entire country, from the Galilee to the Negev; but, as of 2006, it was concentrated primarily in central Israel (**87%**). The scope

and power enjoyed by this centrally-situated Haredi population have created what may be referred to as an “ultra-Orthodox triangle,” whose corners are the large concentrations that have developed within the Haredi “ghettos” of Jerusalem, Bnei Brak and Ashdod. The margins of ultra-Orthodox settlement are the two distant peripheral areas of northern (7%) and southern (6%) Israel. The present study traces the geographic-historical development of these three spaces, in an attempt to elucidate the process by which they emerged, the attributes of the various Haredi subgroups of which they are composed, the geographic location of the communities, the system of interactions between the ultra-Orthodox communities within the “triangle” and with those lying outside it, and hierarchical structure of each individual area and of the Israeli ultra-Orthodox space as a whole – as well as the demographic-geographic trends that characterize each specific area of concentration.

The spatial pattern of ultra-Orthodox distribution is characterized by three major structures: the two **well-established, large population concentrations** of Jerusalem and Bnei Brak; the **Haredi communities located in mixed cities** with varying population ratios of secular, religious and ultra-Orthodox; and the **new Haredi cities** that have sprung up as homogeneous suburbs of Jerusalem and Bnei Brak. The ultra-Orthodox communities of Jerusalem and Bnei Brak are the largest and most veteran and represent the greatest share of Israel’s overall Haredi population and institutions; these communities are the ones driving the processes that shape ultra-Orthodox spatial distribution. Jerusalem and Bnei Brak are the power centers of the Israeli Haredi hierarchy, the main anchors of national ultra-Orthodox space. Haredi concentrations in other Israeli cities, as in the new Haredi suburbs, are, essentially, products of the spatial and economic limitations on expansion within the two established communities.

These three structures have sub-patterns that differ in nature and in their characteristic spatial distribution processes. The sub-patterns include: small communities built around charismatic rabbis, communities that have developed around a core group motivated by a specific idea, communities founded to counter missionary activity, communities that have grown up around major yeshivot, communities and localities (primarily Lithuanian) that have become magnets for traditional or “*ba’al teshuva*” (returning to Orthodoxy) populations, communities that have developed around Hassidic “compounds” with a closed, less inviting community structure, neighborhoods housing a variety of Haredi groups, and small rural communities.

The pattern according to which a specific ultra-Orthodox concentration developed was found to have a decisive effect on its future, inasmuch as numerous factors – both physical and social – determine from the outset the limits to potential concentration and the manner in which this concentration will develop. These factors include the Haredi community’s positioning vis-à-vis the surrounding population, which

may be favorably disposed toward the ultra-Orthodox concentration or, alternatively, antithetical to it; the Haredi community's location within the specific physical space, whose boundaries may either limit its expansion or provide it with land reserves that ensure continued expansion; and the stream or group to which its core founding group belongs, which determines the community's future scope both in terms of its openness to the surrounding population and in terms of the Haredi population's degree of social centrality.

The study examines the way in which ultra-Orthodox heterogeneity in Israel (within the cross-section of groups and institutions) is reflected in its population distribution and in its geographic distribution processes.

Ultra-Orthodox society is a diverse one with numerous factions and subgroups, whose particular attributes have been extensively studied in historical and anthropological contexts. This study is the first to have looked at ultra-Orthodox spatial distribution at the national level, with attention to its subgroup breakdown. Three fairly conspicuous phenomena related to the composition of the various Haredi concentrations were identified: firstly, in large and established concentrations at the spatial or national level one finds a great many ultra-Orthodox groups represented – an indication of their centrality; secondly, each of the medium-sized concentrations has a particular group with which it is primarily associated, whether because of its size or because of its status as the founding, or tone-setting, group; thirdly, most of the smaller concentrations are composed of marginal or minority groups within the ultra-Orthodox population – a factor that determines their size.

There are three components to the impact of this heterogeneity: The first is that of the **core group / marginal group duality**: where a given Haredi concentration has developed around an elite group – one that is highly esteemed and socially central (a well-established Hassidic group or graduates of a reputable Lithuanian yeshiva) – this will serve both as a magnet for other groups and as a source for expansion of the local population – with ramifications for the community's development rate and the services it can offer and, hence for its status within the hierarchy. The second component is that of **ties to other ultra-Orthodox concentrations**: a large and established group will spread out to additional Haredi communities as well, and the relationship between them will therefore require an institutional and operational infrastructure whose very existence raises the particular concentration's status within the hierarchy. The third component, that of **affiliation with the Lithuanian, Hassidic or Sephardic streams**, which differ from each other in terms of the emphasis they place on group affiliation versus scholarly achievement, has an impact on a given concentration's status within the hierarchy: most of the Hassidic communities (except for Chabad and Breslov) are relatively closed and their growth depends entirely on those already belonging to them, while the Lithuanian communities stress erudition

and will presumably open their gates to anyone with the requisite skills. The Sephardic communities, for their part, have a negative image that is related, among other things, to the large number of ba'alei teshuva whom they attract; this negative image makes their presence within a given Haredi concentration a factor that lowers the concentration's status within the hierarchy. Activity aimed at bringing non-observant Jews closer to Judaism ("*hachzara biteshuva*"), which certain Haredi communities engage in more than others, has an impact on the concentrations in which they are located, both in terms of numerical growth (which strengthens them from an objective point of view), and in terms of the composition of their population, whose perceived caliber will decline the greater the proportion of ba'alei teshuva within them.

This study took an in-depth look at the various areas in which **interaction** between the ultra-Orthodox concentrations comes into play – interaction that is affected by myriad factors whose dominance varies with the areas in question. In an **educational** context, interaction between ultra-Orthodox concentrations, particularly in the older age cohorts, is not affected by the geographic space but is, rather, directly affected by the nature of the institutions – inasmuch as, due to the great importance placed on education in Haredi society, parents will send their adult children (aged 17 and up) as far away as they have to in order to ensure their enrollment in what they consider to be the finest institutions. In an **employment** context, interaction between ultra-Orthodox concentrations is seen to vary when one compares those in the periphery with those in the center of the country: in peripheral communities, due to their small size, a Haredi worker will frequently earn his/her livelihood outside the geographic boundaries of the concentration in which he lives (within the mixed city), and in an occupation that is not necessarily associated with the ultra-Orthodox community. In central Israel the opposite situation prevails, for the exact same reasons. In a **consumer** context, without distinguishing between periphery and center, the tendency is to purchase basic goods, some of which have to be fresh or readily available, as close to home as possible, so long as the items in question adhere to stringent standards of kashruth. However, products of higher value, whatever price or level of importance is attached to them, tend to be purchased from specific, highly-regarded sources – even when these sources are located outside of the particular Haredi concentration or even the geographic area altogether (in accordance with the classic rule[s] of “threshold” and “product range” that developed out of consumer theory regarding geographic centrality. **Migration**-related interaction is affected in a variety of ways by ultra-Orthodox spatial hierarchy. One phenomenon worthy of note is that of migration between the concentrations within a specific geographic space, with the higher-ranked concentrations drawing residents from the smaller concentrations. Another, even more significant, phenomenon is that of migration from the periphery to the center – due to the presence of most of the more highly-regarded concentrations within this space. In the center itself there are instances where the

migration trend runs counter to the hierarchy: although Jerusalem and Bnei Brak are at the pinnacle, crowding and housing costs are bringing about a suburbanization process in which migration is actually flowing outward, primarily to the new ultra-Orthodox satellite cities whose own status is improving. The migration phenomenon that most conspicuously cuts across spatial boundaries is that between concentrations belonging to the same ultra-Orthodox subgroup. In this case the trend is mixed: members of the group will generally prefer to live near its leader and in those concentrations located near the top of the hierarchy, while on the other hand families belonging to the group will be sent specifically to concentrations that are weaker or in the process of being established. **“Community relations”** refers to relations with the community’s institutions and rabbis and family events and visits. The ultra-Orthodox individual and family need guidance, instruction and direction and will strive where possible to obtain them from the best-qualified source, which in many cases will be identified with the rabbi of the original community (in the case of migration), or with the leader of the national community. Because most community leaders live in the center, interaction between the concentrations is highly intensive, from a geographic perspective as well. This is particularly striking in the Hassidic communities, where the rebbe’s involvement in personal life is greater than in the other streams, the Lithuanian and the Sephardic.

The hierarchical and spatial structure of any Western society is founded on economic-cultural-social principles that shape its space and position its various localities and concentrations within an overall hierarchy. The findings of the present study indicate that these same principles and mechanisms are relevant to Israeli society in general and to ultra-Orthodox society in particular; although the dissimilarities between the two lead to differences at the margins and may change their nature somewhat, they do not alter the overall structure.

Economic mechanisms include housing prices, the free market, employment opportunities and spatial mobility; these are factors for which dissimilarities between society at large and ultra-Orthodox society give rise to difference. Above all social mechanisms one should note the existing degree of social heterogeneity, including the desire to live near others like oneself. Although a trend of this kind is discernible in society at large, it is a highly prominent feature of ultra-Orthodox society, where distinctions between streams and subgroups are clear and where it is nearly impossible for an individual to live outside of his community concentration. Cultural mechanisms that produce difference include education, proximity to family and to community leaders, and the degree to which the leadership adheres to a policy of dispersion. Education in ultra-Orthodox society is virtually a religious obligation, and therefore the importance attached to it, and its impact, are that much greater.

Beyond the issue of geographic position within Israeli space, several other differences exist between ultra-Orthodox society in Israel and other societies in the Western world – societies with which the former nevertheless shares certain principles and mechanisms that shape its space and hierarchy. Haredi society is not democratic in character; it is a society with pronounced distinctions of gender [and] status, and, above all ... it is a society whose very rejection of the values and customs of the larger surrounding society tend to deprive it of numerous skills and resources essential for its existence. This entails a “complementary segregation” that distinguishes between instrumental and religio-social elements and that also has an impact on the character of the space, even if it is shaped by the same principles and mechanisms.

A general hierarchy of localities will have three different dimensions, from the most comprehensive national level of center versus periphery, to the regional and individual levels for each specific locality: a hierarchy of size, of functionality and of image – reflecting the prestige accorded to each locality and based on the way in which those who live there, or who wish to live there, perceive it in material, institutional and cultural terms. The locality hierarchy of Israeli society, like that of other Western societies, has the same basis. When we look at each hierarchy in and of itself and in relation to each of the specific ultra-Orthodox concentrations, we see that, in addition to the similarities and parallels that exist between the two societies’ fundamental principles and mechanisms, the cultural-social-functional attributes that characterize Haredi society do indeed produce difference in terms of locality hierarchy and in terms of the weight given to the different elements of which it is composed.

The **hierarchy of size** ranks the localities by the size of their populations. In ultra-Orthodox society, the size of a population concentration is the result of several factors: its geographic location, the location of the society core group’s spiritual leadership and major institutions, the degree to which it attracts migration, and the ability of its resident public to grow and develop – whether in spatial-physical terms, through outreach to the non-religious, or by attracting additional ultra-Orthodox groups. The relative size of Haredi concentrations vis-à-vis the general community, as a minority population within a mixed city, directly affects the ability of the ultra-Orthodox to advance their interests at the municipal level and to create a protected space for their communities – hence the considerably greater importance attached to this indicator within the Haredi locality hierarchy.

The **functional hierarchy** is based on the services that a given locality can offer to its own and to other concentrations – or, alternatively, the services that it is obliged or seeks to receive from them. In ultra-Orthodox society, the functionality of a particular concentration is the result of the sum total of its educational institutions; its commercial establishments oriented toward the public in question (e.g. establishments selling food with particular kashruth authorizations, stores selling specific kinds of

clothing, religious articles, etc.); its opportunities for employment in fields suited to the particular community and located within its area of residence; the public transportation lines readily available to and from this concentration; existing religious services (synagogues, *mikvaot*, *batei midrash*, community rabbis) and general community services (health funds, banks, national insurance, banquet halls, etc.). Here as well the various services point to the unique nature of the ultra-Orthodox functional hierarchy versus that of the general population, even more conspicuously than in the size hierarchy. As noted above, within the Haredi hierarchy education is considered to be a religious obligation while the issue of employment is one of lesser weight; in the general hierarchy less importance is attached to the presence of specific kinds of stores, due to the lack of restrictions and special needs and a relatively high degree of mobility that makes it possible to obtain products or services from neighboring localities; and public transportation is less important to the general public both from a consumer perspective and due to the absence of special ties with population concentrations elsewhere – ties founded in dependence on family, community and leadership that make orderly public transportation a necessity.

The **image hierarchy** by which a given locality is ranked in terms of prestige, is based primarily on perceptions, desires and aspirations. For this reason it carries special weight, and extensive resources are necessary to change it. The factors that determine a place's prestige and position within the ultra-Orthodox image hierarchy are also what distinguish this hierarchy from that of the general public, despite certain areas of overlap. In the general image hierarchy great importance is attached to art and culture, to cultural values and institutions, and to education; however, despite the fact that these things all play a role in the individual's daily routine, they do so in a different way (albeit at a similar level) from their counterparts in ultra-Orthodox society, and in some areas they are rooted in an entirely different frame of reference. The population's particular composition is an influential factor in both societies, although within the general public the "borders" are open to a great degree, while the group affiliations and the stereotypes associated with each specific ultra-Orthodox stream carry considerably greater weight. This also reflects attitudes toward openness to the surrounding environment and to the existence of the full range of conditions that the Haredi individual finds essential – conditions that do not appear within the non-Haredi frame of reference. The mean economic level of the population of which a given concentration is composed is one of the most influential factors in determining the degree of prestige it enjoys in society at large, while in ultra-Orthodox society attention is seldom paid to this issue at all. On the other hand, within the Haredi hierarchy great importance is attached, as previously noted, to the presence of highly-regarded study institutions in a given locality – to the point that new communities will form around a prestigious institution and an ultra-Orthodox population in a

particular place will owe its existence to an institution located in its midst – a motivating factor that cannot be found in the general population's attitudinal hierarchy.

In this context one should also note that, in a municipality/locality system such as the Israeli one (and like those in all other highly urbanized Western societies), the hierarchy issue is exceedingly complex and difficult to measure. There are population concentrations that are both cultural magnets and economic/financial hubs, while others are prestigious from a purely residential point of view while depending on other areas for their cultural and employment needs. The ultra-Orthodox hierarchy, by contrast, presents a simpler structure and is easier to measure. It may, however, be said that Haredi complementary segregation undermines this simplicity to a certain degree, since the partial dependence of ultra-Orthodox concentrations on the general populace constitutes yet another index by which a given concentration may be ranked within the hierarchy – adding to it something of the complexity that characterizes society at large.

As noted above, these three issues together comprise the general locality hierarchy, both for society in general and for ultra-Orthodox society – even if the criteria that determine each locality's position within the hierarchy differ and even if differing degrees of importance are ultimately assigned to them. However, the distinctions and differences that exist between the ultra-Orthodox and general hierarchies diminish the higher the rank assigned to a given space; and at the macro level both hierarchies are shaped by the same principles and mechanisms.

The most comprehensive distinction at the national level (in the hierarchical context) – and not just in Israel – is that of **center versus periphery**, with most economic, cultural, governmental, social and media activity taking place in the center. This activity also generates employment and commercial opportunities and ensures a desirable level of individual well-being and education, as well as locality size (inasmuch as central localities are destinations for migration from the periphery). Both of the Israeli ultra-Orthodox peripheries, the northern and the southern, are geographically remote from the Haredi power centers of Jerusalem and Bnei Brak, contain concentrations whose communities belong to less highly-regarded streams within ultra-Orthodox society, and are poorly supplied in terms of institutions of higher educational institutions, services, and commercial/employment opportunities within the community – due, primarily, to the small size of their Haredi populations. These phenomena are, again, typical of all marginal regions in Western societies.

The state of the central region is completely different, both for general Israeli society and for ultra-Orthodox society. Haredi space in central Israel is home to the major portion of the country's ultra-Orthodox population and is regarded as a highly desirable area in which to live, as near as possible to the hubs of Jerusalem and Bnei Brak. The ultra-Orthodox center is included, for the most part, in the

area known as the “ultra-Orthodox triangle” whose corners are the Haredi concentrations in Jerusalem, Bnei Brak and Ashdod; the area attracts most migration from the peripheries in addition to enjoying high rates of natural increase. Jerusalem and Bnei Brak themselves are home to most of the prestige institutions, media outlets (the leading Haredi newspapers), commercial and employment opportunities relevant to ultra-Orthodox society and available within its borders, centers of the core Haredi groups and the rabbinical, municipal, and political leadership of this population as a whole. The situation is the same for the general Israeli center, which serves as a focal point for public, cultural, media, economic and governmental activity and is the area where trends are generated and decisions made for the population at large.

Another phenomenon that illustrates how these principles and mechanisms shape both the general and the ultra-Orthodox spatial hierarchies at the macro level, is that of the establishment of the new Haredi cities: Betar Illit, Modi'in, Ramat Beit Shemesh and El'ad. These cities' importance lies in their status as the most recent/current development within Haredi space, the unique process by which they were founded, and the conspicuous and dramatic impact of these young localities on ultra-Orthodox space as a whole. These cities' unique character notwithstanding, their establishment can be seen as typical within the general spatial hierarchy due to their **suburban** nature.

As in other, more universal, instances, the suburbanism of these new Haredi cities is a physical expression of the established city's inability to meet, within its borders, all of the needs of the various sub-populations. Like most other suburban localities, the new ultra-Orthodox cities have homogeneous populations – a feature that not only suits most suburbanites' desire to live near those similar to them culturally and economically, but also addresses their desire to distance themselves from those who differ from them – whatever the social and political implications of such a trend may be. Just as well-established suburbs the world over eventually become independent of the established cities and are transformed from bedroom communities to centers in their own right, with their own service systems and potential for economic activity, so are the new ultra-Orthodox cities developing their own institutions and services, which will ensure their residents ever-greater levels of independence in the future.

Nevertheless, the more “veteran” or “mother” cities still serve as sources from which populations are channeled to the satellite cities. Jerusalem and Bnei Brak are the centers of attraction for the nationwide ultra-Orthodox population in all areas of life. The new suburban localities have strong ties to the “mother” cities, inasmuch as most of their residents originally came from these cities and they are home to the major Haredi educational institutions, spiritual leaders and a wide variety of commercial services and job prospects of relevance to the Haredi public. The study findings indicate

that, from a spatial point of view, Betar Illit and Ramat Beit Shemesh are spatially, economically, socially and culturally tied to Jerusalem, while El'ad is linked spatially to Bnei Brak. The city of Modi'in Illit lies at a midpoint position geographically and has ties to both Jerusalem and Bnei Brak. In addition to its intermediate geographic location, Modi'in Illit's dual ties are rooted in the fact that half of its residents originally came from Bnei Brak and half from Jerusalem. Modi'in Illit residents look mainly to Jerusalem for their occupational and educational needs, while their myriad consumer needs are addressed equally by both cities – Jerusalem and Bnei Brak.

One can also see that the new ultra-Orthodox suburbs have added yet another dimension to the centrality of these two cities in that they have turned Bnei Brak and Jerusalem into "Haredi metropolitan areas." These metropolitan areas complement or parallel the general Jerusalem and Tel Aviv metropolitan areas in that their special focus on the Haredi public in terms of employment, commerce, consumer and community services is intertwined with, and adjoined to, the general fabric of these metropolitan areas. However, the ultra-Orthodox Jerusalem and Bnei Brak metropolitan areas are distinguished from those of the general Jerusalem and Tel Aviv areas with regard to educational and religious services and the communal interactions peculiar to the Haredi community, which together constitute this population's unique cultural dimension.

Despite the great similarity noted above between the ultra-Orthodox suburban model and that of the general population, the Haredi suburbs are characterized by several new phenomena that stem directly from their populations' unique character and are therefore unique to these cities. These phenomena include the location of two of the cities (Betar and Modi'in Illit) over the Green Line; the cities' ultra-Orthodox homogeneousness (unknown previously even in the most important Haredi concentrations); the new need to administer, in an entirely independent manner, entire cities, with all of the services and infrastructures necessary for their residents (and the concomitant creation of jobs, transportation systems and education systems for all subgroups, as well as the need to cope with social challenges such as alienated youth, intergenerational segregation, admission committees, and significant changes in women's status and role within the new Haredi space); and the new ultra-Orthodox cities' transformation into places where people go to live not merely because they have no choice but because these cities are sought-after in their own right by broad sectors of the veteran-city populations.

This growing independence of the homogeneous ultra-Orthodox satellite cities must be held to the test of "complementary segregation," that is, Haredi society's need for social-cultural segregation alongside its interaction with the general population in "instrumental" areas: employment, economic issues, services, etc. Still, the study findings indicate that this need also exists within a multi-locality spatial system, with similarities and overlaps. "Spatial complementary segregation" is what places a large

number of ultra-Orthodox population concentrations in maximal proximity to the Haredi concentrations of Jerusalem and Bnei Brak, while also situating them along the general development axis between Jerusalem and Tel Aviv – a dominant factor in shaping this population's distribution patterns. As noted above, most Israeli economic activity takes place in the center of the country and there is consequently a certain need to rely on this, the main points of interface being those of the political establishment, financial institutions and health services. These systems generate ultra-Orthodox dependence on the large, non-Haredi centers of Jerusalem and the greater Tel Aviv area. However, the ultra-Orthodox community's size, the segregated spaces that it has created within the new Haredi suburbs, the community's special consumption patterns and, perhaps, its political power as reflected in a characteristic communal loyalty to authoritative leadership – all of these things entitle it demand and to receive “adaptations” to many products on the market, adaptations suited to its special needs and consumption patterns. Thus, the Haredi community is turning into a nearly separate, autonomous market, even if it has not reached the status of an autarky and is still based for the most part on the general economy, which adapts or produces certain products specifically for the ultra-Orthodox population.

Another theory to be tested, one uniquely suited to the character of the new Haredi cities' population, is that the renewed expansion of ultra-Orthodox space will necessitate and lead to its development vis-à-vis the general space, and will engender increased interaction between the ultra-Orthodox population and that surrounding it. On the one hand, earlier studies have shown that the exodus from the established and protected spaces into the newer, more widely-dispersed neighborhoods and suburbs gives both the individual and the community as a whole a significant degree of spatial mobility, which may ultimately weaken social-cultural supervision of the community and crack or erode the “walls of sanctity” that protect the more established Haredi spaces. On the other hand, this study has found that the establishment of homogeneous ultra-Orthodox cities may end up creating closed, isolated enclaves intended solely for the Haredi population. To this one may add the Haredi-oriented service systems of transportation, education, consumption and employment that are almost entirely segregated from those of the general population by virtue of their location within the new cities. The greater the degree to which the ultra-Orthodox population leaves the established ghettos behind, the more necessary it will be to determine whether this geographic breakthrough is linked to social openness, or leads to the creation of a separate space that is expanding demographically and geographically while also closing itself off to its surrounding environment.

התפתחות המבנה המרחבי וההיררכי של האוכלוסייה החרדית בישראל

לי כהנר

חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה"
כרך שני - נספחים

אוניברסיטת חיפה
הפקולטה למדעי החברה
החוג לגיאוגרפיה ולימודי סביבה

אוקטובר, 2009

3	נספח א': רשימת ראיונות
5	נספח ב': שאלון הסקר
13	נספח ג'1: תוצאות ההצבעה למפלגות החרדיות בבחירות לכנסת שנת 1961, 1981 (מחמישה מצביעים ומעלה)
20	נספח ג'2: טבלאות תוצאות ההצבעה למפלגות החרדיות בבחירות לכנסת, שנת 1992, 2006
25	נספח ג'3: טבלאות תוצאות ההצבעה למפלגות החרדיות האשכנזיות לפי חלוקה לאזורים
26	נספח ד'1: מספר מוסדות החינוך החרדיים בישראל, 2004-5
28	נספח ד'2: מספר מוסדות החינוך החרדיים בישראל, בחלוקה לאזורים, 2004-5
29	נספח ד'3: תלמידים במערכת החינוך החרדית בישראל, בחלוקה ליישובים, 2004-5
32	נספח ד'4: סה"כ תלמידים במערכת החינוך החרדית בישראל, בחלוקה לאזורים, 2004-5
33	נספח ד'5: תלמידים במערכת החינוך החרדית בישראל, בגילאי 6-16 בחלוקה לתלמידים מהישוב ומחוצה לו, 2004-5
36	נספח ד'6: תלמידים במערכת החינוך החרדית בישראל, בגילאי 17+ בחלוקה לתלמידים מהישוב ומחוצה לו, 2004-5
38	נספח ד'7: תלמידים במערכת החינוך החרדית בישראל, בגילאי 6-16 בחלוקה לאזורים, 2004-5
39	נספח ד'8: תלמידים במערכת החינוך החרדית בישראל, בגילאי 17+ בחלוקה לאזורים, 2004-5
39	נספח ה'1: קווי התחבורה הייעודית לאוכלוסייה החרדית, 2006
40	נספח ה'2: קווי התחבורה הייעודית לאוכלוסייה החרדית בחלוקה אזורית, 2006
41	נספח ו'1: מוסדות ההכשרה המקצועית לאוכלוסייה החרדית, 2006
42	נספח ו'2: מוסדות ההכשרה המקצועית לאוכלוסייה החרדית, בחלוקה לאזורים, 2006
42	נספח ו'3: התלמידים הלומדים במוסדות ההכשרה מקצועית נבחרים, 2006
43	נספח ו'4: זיקות התלמידים הלומדים במוסדות ההכשרה המקצועית לאוכלוסייה החרדית, 2006
44	נספח ו'5: רשימת הקורסים הנלמדים במוסדות ההכשרה המקצועית לאוכלוסייה החרדית, 2006
45	נספח ז': החצרות החסידיות, 2006
46	נספח ח'1: ההגירה בין הריכוזים החרדיים בישראל במספרים מוחלטים, 2004-5
47	נספח ח'2: ההגירה בין הריכוזים החרדיים בישראל בחלוקה לאזורים, 2004-5
49	נספח ט': שנת ייסוד ומס' אוכלוסייה חרדית בריכוזים החרדיים לפי אזור, 2006
50	נספח י'1: האוכלוסייה החרדית בישראל במדרג לפי סדר גודל, 2006
52	נספח י'2: דירוג הריכוזים החרדיים לפי אזורים, 2006
54	נספח יא': תתי הקהילות בריכוזים החרדיים, 2006
56	נספח יב': פירוט מוסדות החינוך ביישובי המרחב החרדי, 2005
63	נספח יג'1: רמת הומוגניות חרדית בריכוזי הפריפריה הצפונית, 2004
63	נספח יג'2: רמת הומוגניות חרדית ביישובי הפריפריה הדרומית, 2004
64	נספח יג'3: רמת הומוגניות חרדית ביישובי המרכז, 2004
68	נספח יג'4: רמת הומוגניות חרדית, 2004 – הסבר מבנה המדרג
68	נספח יד': הערים החרדיות החדשות – נתונים כלליים
69	נספח טו': צרכנות בערים החרדיות החדשות
69	נספח טו'1: הערים החרדיות החדשות – שירותים ומסחר
69	נספח טו'2: מזון – צריכת בשר ועופות בקרב תושבי הערים החרדיות החדשות, 2007
70	נספח טו'3: מזון – צריכת ירקות ופירות טריים בקרב תושבי הערים החרדיות החדשות, 2007
71	נספח טו'4: מזון – צריכת מוצרי חלב, עוגות וממתקים בקרב תושבי הערים החרדיות החדשות, 2007
72	נספח טו'5: ביגוד – רכישת שמלות וחצאיות בקרב נשות הערים החרדיות החדשות, 2007

72	נספח טו'6 : ביגוד – רכישת חליפות וכובעים בקרב תושבי הערים החרדיות החדשות, 2007
73	נספח טו'7 : ביגוד – רכישת פאות בקרב נשות הערים החרדיות החדשות, 2007
73	נספח טו'8 : ביגוד – רכישת מוצרי הנעלה בקרב תושבי הערים החרדיות החדשות, 2007
74	נספח טו'9 : ביגוד – רכישת בגדי ילדים בקרב תושבי הערים החרדיות החדשות, 2007
74	נספח טו'10 : ביגוד – רכישת תכשיטים בקרב תושבי הערים החרדיות החדשות, 2007
75	נספח טו'11 : מוצרים לבית – רכישת כלי כסף בקרב תושבי הערים החרדיות החדשות, 2007
75	נספח טו'12 : מוצרים לבית – רכישת תשמישי קדושה וספרים בקרב תושבי הערים החדשות
	נספח טו'13 : מוצרים לבית – רכישת רהיטים ומוצרי חשמל בקרב תושבי הערים החרדיות
76	החדשות, 2007
	נספח טו'14 : קניית מוצרים שונים בחנויות הממוקמות בבתים פרטיים בקרב תושבי הערים
76	החרדיות החדשות, 2007
77	נספח טו'15 : מקום עריכת אירועים משפחתיים בקרב תושבי הערים החרדיות החדשות, 2007
77	נספח טו'16 : קשר בין מקום מגורים קודם למקום עריכת אירועים משפחתיים, 2007

נספח א': רשימת ראיונות

שם המראיין	תאריך	מקום הראיון	תפקיד
ד"ר משה ליבוביץ	27.7.04	ירושלים	מנכ"ל עיריית בייתר עילית ראש העיר הראשון
ד"ר שי כנעני	13.7.05	משרד החינוך	סגן אגף מינהל ופיתוח במשרד החינוך
דרור גנון	15.8.05	משרד התחבורה	מנהל תחום תחבורה ציבורית האגף לתחבורה יבשתית
ד"ר נורמה גורביץ ואילת כהן קאסטרו	15.8.05	לישכה המרכזית לסטטיסטיקה - ירושלים	מנהלת תחום דמוגרפיה, מנהלת אגף אוכלוסייה
יצחק רודיק	4.9.05	בית אגד ירושלים	יועץ למגזר חרדי אגד ירושלים
הרשל קלין	7.11.05	בניין הגיוינט ירושלים	יועץ לגיוינט בנושא הכשרה מקצועית במגזר החרדי, חסיד בעלז
יעקב איזק	8.11.05	פרסום גל	קופרייטר פרסום גל
יעקב איזק	6.12.05	פרסום גל	קופרייטר פרסום גל
אמיר ויגודסקי	16.2.06	חברת עדליע	מתכנן תחבורה למגזר החרדי
בצלאל קאהן	7.3.06	קניון עזריאלי	עיתונאי עיתון יתד נאמן של המגזר הליטאי יועץ התקשורת בביתר עילית
בני רבינוביץ	7.3.06	משרד פרסום קרימלובסקי-כהן	פרסומאי בקרמלובסקי כהן, עיתונאי יתד נאמן ועבר במקומו של הקהילה באופקים
יעקב איזק	7.3.06	פרסום גל	קופרייטר פרסום גל
יוסי יוסקוביץ	12.3.06	משרד התחבורה	יועץ לסגן שר התחבורה, אברהם אלפרט – הכנסת ה-17, חסיד גור
חיים פריאל	12.3.06	לישכה המרכזית לסטטיסטיקה - ירושלים	אגף חינוך למ"ס
יהושע פראוור	12.3.06	המשרד לביטחון הפנים ירושלים	דובר המשרד לביטחון פנים, ליטאי תושב בית חלקיה
אריק פלדמן	16.3.06	בית אגד ארפורטסיטי	מנכ"ל מזכירות אגד
הרשל קלין	16.3.06	בניין הגיוינט ירושלים	יועץ לגיוינט בנושא הכשרה מקצועית במגזר החרדי
רפי מנת	19.3.06	מלון עדן אין	דובר הקהילה החרדית בזיכרון יעקב, רב המלון עדן אין
יעקב פרידמן	20.3.06	חברת דן	ראש אגף משאבי אנוש בחברת דן
שרליה שוקרון	20.3.06	פרסום גל	תקציבאית פרסום גל
אלון דהרי	27.3.06	אגד תשתית אלעד	מנהל תפעול אגד תשתית באלעד
רנית יצחקי	27.3.06	אגד תשתית אלעד	מזכירה ואחראית פניות ציבור אגד תשתית באלעד
אלי בליליוס	27.3.06	חברת סופרבוס רמלה	מנכ"ל חברת סופרבוס - חברת הסעות
רפי מנת	28.3.06	מלון עדן אין	דובר הקהילה החרדית בזיכרון יעקב, רב המלון עדן אין
נפתלי ליברט	3.4.06	עיריית תל אביב	חבר מועצת עיריית תל אביב, חסיד גור
נתי כהן	3.4.06	משרד פרסום חן ירושלים	מנכ"ל פרסום חן - משרד פרסום למגזר החרדי העוסק בשיווק נדל"ן
בנצי פרידמן	5.4.06	מועצה מקומית מודיעין עילית	חבר בוועדת התחבורה במודיעין עילית
אברהם אלתר	6.4.06	חברת דן	יועץ לחברת דן במגזר החרדי לענייני חרדים, חסיד גור
מיכאל אבישר	6.4.06	חברת קונקס תל אביב	מנכ"ל חברת קונקס ישראל - חברת הסעות
יקי ריסנר	9.4.06	חברת צ'לנדאו - חברת בנייה ונדל"ן	מנהל אגף שיווק ורכש חברת צ'לנדאו
יאיר קירשנבאום	1.5.06	מתחם הביטחון מודיעין עילית	מזכ"ל המועצה המקומית מודיעין עילית
צוריאל קריספל	1.5.06	רמת שלמה	ראש העיר הראשון של אלעד
אריה זיסמן	4.5.06	חורב - חיפה	עיתונאי עיתון יתד נאמן של המגזר הליטאי יועץ התקשורת במודיעין עילית
יוני ברנפלד	8.5.06	סניף מודיעין עילית	קב"ט מודיעין עילית
בצלאל כהן	9.5.06	רוממה ירושלים	פרויקט הכשרה מקצועית בגיוינט, עמית מחקר פלורסהיימר
נתי כהן	9.5.06	משרד פרסום חן ירושלים	מנכ"ל פרסום חן - משרד פרסום למגזר החרדי העוסק בשיווק נדל"ן
מארק פלדמן	9.5.06	למ"ס ירושלים	מנהל אגף סקרי כוח אדם למ"ס
יצחק פינדרוס	11.5.06	עיריית ביתר עילית	ראש העיר ביתר עילית
יששכר פרומוביץ	11.5.06	קופת העיר ביתר עילית	מנהל קופת העיר בביתר עילית, חסיד אוניציף
אברהם קרויזר	15.5.06	מועצה מקומית אלעד	יועץ לראש עיריית אלעד צביקה כהן
אברהם קרויזר	22.5.06	לובי מלון הולדי אין ירושלים	יועץ לראש עיריית אלעד צביקה כהן
בצלאל קאהן	22.5.06	סניף רמת בית שמש	עיתונאי עיתון יתד נאמן של המגזר הליטאי יועץ התקשורת בביתר עילית
ד"ר משה ליבוביץ	23.5.06	ירושלים	מנכ"ל עיריית בייתר עילית ראש העיר הראשון
בצלאל קאהן	23.5.06	עיריית ביתר עילית	עיתונאי עיתון יתד נאמן של המגזר הליטאי יועץ התקשורת בביתר עילית
ישראל תיק	23.5.06	עיריית ביתר עילית	מנהל אגף החינוך בעיריית ביתר עילית
יוסף שוינגר	8.6.06	משרד המקומות הקדושים ירושלים	מנכ"ל המקומות הקדושים, ראש המועצה המכוננת של מודיעין עילית

שם המרואיין	תאריך	מקום הראיין	תפקיד
אתי מילר	8.6.06	גיוינט	חסידת צאנו, עובדת בגיוינט מנהלת פיתוח תעסוקה
בני וייל	11.6.06	מחוז ירושלים משרד השיכון	אחראי פרוגרמות מחוז ירושלים משרד השיכון
אברהם מקלב	11.6.06	משרדי עץ הדעת ודגל התורה ירושלים	מנכ"ל מוסדות חינוך עץ הדעת, במקור קהילת ירוחם
יעקב סגל	11.6.06	משרדי עץ הדעת ודגל התורה ירושלים	סגן מנכ"ל מוסדות חינוך עץ הדעת, פעיל בקהילה בבית שמש
ישראל תיק	12.6.06	עיריית ביתר עילית	מנהל אגף החינוך בעיריית ביתר עילית
עקיבא אוביץ	12.6.06	עיריית ביתר עילית	סגן ראש העיר ביתר עילית
מאיר רובנשטיין	12.6.06	עיריית ביתר עילית	סגן ראש העיר ביתר עילית
משה רובנשטיין	20.6.06	משרד השיכון חיפה	מנהל מחוז חיפה והצפון משרד השיכון
אברהם קרויזר	25.6.06	מועצה מקומית אלעד	יועץ לראש עיריית אלעד צביקה כהן
צביקה כהן	25.6.06	מועצה מקומית אלעד	ראש המועצה המקומית
אלון טיברגר	25.6.06	מערכת קוראים אלעד	עורך עיתון מקומי קוראים אלעד
בני וייל	26.6.06	מחוז ירושלים משרד השיכון	אחראי פרוגרמות מחוז ירושלים משרד השיכון
פנחס זלצמן	27.6.06	בית יהלום רמת גן	מנכ"ל חברת הנדל"ן נאות הפיסגה
קובי אריאלי	27.6.06	קפה גינובורג תל אביב	עיתונאי
דוד ציון	29.6.06	משרדי CPM תל אביב	מנכ"ל חברת CPM
יצחק טרבלסי	29.6.06	מועצה מקומית אלעד	דובר המועצה המקומית אלעד
מרדכי ממליה	29.6.06	מועצה מקומית אלעד	מנהל אגף החינוך במועצה המקומית אלעד
יוסי עופר	3.7.06	משרד התמ"ת	יועץ השר לענייני חרדים
אברהם רביץ	26.7.06	משרדו בכנסת	חבר כנסת דגל התורה
אברהם שוורץ	27.7.06	המכללה החרדית	מנהל המכללה החרדית ירושלים
מאיר פורוש	27.7.06	בנין אגודת ישראל	חבר כנסת אגודת ישראל
יעקב איזק	1.8.06	פרסום גל	קופרייטר פרסום גל
צביה אפרתי	2.8.06	משרד השיכון ירושלים	מנהלת אגף פרוגרמות משרד השיכון
חיים פוקס	13.8.06	בית אגודת החירש	פעיל וחבר מועצת אשדוד מטעם יהדות התורה
יהודה גור אריה	17.8.06	מועצת העיר בית שמש	דובר עיריית בית שמש
מיכאל חורש	17.8.06	אגף הנדסה מועצת העיר בית שמש	מהנדס העיר בית שמש
יגאל ברזמן	17.8.06	משרד נדל"ן רחוב נחל שורק 33	מנהל חברת נדל"ן רמת בית שמש
עמיחי לוי	27.8.06	אגף ביטחון קריית יערים טלסטון	קב"ט קריית יערים
ישכר פרנקנטל	14.9.06	עיריית בני ברק	ראש עיריית בני ברק
אברהם טננבאום	14.9.06	עיריית בני ברק	דובר עיריית בני ברק
ישעיהו ענרייך	17.9.06	בית קליפורניה תל אביב	ראש מועצה מקומית עימנואל
יעקב גוטרמן	27.9.06	מועצה מקומית מודיעין עילית	ראש מועצה מקומית מודיעין עילית
ישעיהו אהרונוביץ	27.9.06	מועצה מקומית מודיעין עילית	מנהל אגף החינוך מודיעין עילית
רחל בולטון	29.10.06	משרד בולטון וטנציאל רמת גן	מנהלת בולטון פוטנציאל משרד פרסום חרדי
קרויזר אברהם	23.12.07	משרד התחבורה	יועץ לראש עיריית אלעד צביקה כהן
בצלאל כהן	23.12.08	גיוינט ישראל	יועץ חרדי תמ"ת וגיוינט ישראל

נספח ב': שאלון הסקר

13/03/2007

q-7730E

סקר צרכנות ותעסוקה במגזר החרדי

(לסוקר: הצג עצמך) שלום, שמי _____ ממכון המחקר " " - אנחנו עושים סקר בתחום צרכי הציבור החרדי, כמו צרכנות, תחבורה וכדומה. הסקר הוא דיסקרטי לחלוטין, אנחנו נעשה שימוש אך ורק בממצאי הנתונים. האם אפשר לראיין אותך בנושא זה? תודה!

חשוב: אין להקריא את התשובות האפשריות - אלא אם צוין כך במפורש בשאלה!

- 1V. (שאלת סינון) כאשר אתה קונה מוצרי מזון, האם מקובל עליך - גם הכשר של הרבנות הראשית אן שאתה קונה רק מוצרים בהכשר _____ מהדר _____ י?
 1. קונה גם בהכשר הרבנות הראשית - תודה (סוף שאלון)
 2. קונה "הכשר מהדרין" בלבד - להמשיך

- 2V. מהם ההכשרים המקובלים עליך? איזה עוד? (לדובב) (אפשרית יותר מתשובה אחת)

1. בד"צ העדה החרדית	6. שארית ישראל	11. הרב ביסטריצקי-צפת	16. הכל חוץ מהרבנות הראשית
2. בד"צ אגודת ישראל (אגו"י)	7. יורה דעה- הרב מחפוד	12. O.U. (או יו)	17. בד"צ נווה ציון
3. בד"צ בעלז	8. בד"צ בית יוסף- הרב עובדיה	13. בד"צ מהדרין (הרב רובין+ הרב קוק)	18. אחר (ללא פרוט)
4. הרב לנדא	9. מהדרין ירושלים	14. ועדת מהדרין תנובה	
5. חוג חתם סופר	10. הרב רובין-רחובות (מהדרין רחובות)	15. רבנים ידועים	

1. איך היית מגדיר/ה את (לאישה) בעלך (לגבר) עצמך- האם.....? (להקריא 1-4)

1. אדם שעובד לפרסנתור - לדלג לש. 5

2. אחר

3. אדם שמשלב פרנסה ולימודים

4. אדם שעיקר עיסוקו בלימוד להמשיך

2. האם (לאישה) בעלך (לגבר) אתה – מקדיש ללימוד .....? (להקריא 1-3)

1. פחות מחצי יום

2. כחצי יום

3. יותר מחצי יום - כל היום

3. היכן נמצא הכולל בו אתה לומד כיום? (למי שענה "אברך" בשאלה 1) (להקריא 1-2)

1. ביישוב בו אני גר

2. מחוץ ליישוב (במידה וציין 2 לבקש לציין את שם היישוב) (_____)

4. באיזו מסגרת ישיבתית למדת לפני הנישואין?

1. ישיבה גדולה ליטאית

2. ישיבה גדולה חסידית

3. ישיבה גדולה ספרדית

4. ישיבה לבעלי תשובה

5. לא למדתי במסגרת ישיבתית

6. אחר (פרט): _____

5. מהי תעודת ההשכלה או התואר האקדמי הגבוהים ביותר שקיבלת, מעבר להשכלה התורנית?

1. לא קיבלתי אף תעודה

2. השלמת לימודים יסודיים

3. השלמת לימודים תיכוניים (ללא בגרות)

4. תעודת בגרות חלקית

5. תעודת בגרות מלאה

6. מוסד להכשרה מקצועית

7. הכשרת עובדי הוראה

8. תואר אקדמי, איזה? (ראשון, שני, שלישי): _____

9. אחר, פרט: _____

ב. המרכז החרדי ומיקומו

6. מה היה מקום מגורך הקודם לפני היישוב הנוכחי בו אתה גר?

(לסוקר-לא להקריא)

1. בני ברק

2. ירושלים

3. אחר (פרט איזה): _____

7. כמה זמן אתה מתגורר ביישוב הנוכחי? _____ שנים

8. מדוע עברת ליישוב מגורייך הנוכחי? (אפשרית יותר מתשובה אחת)

1. התחתנתי וההורים שלחו אותי (לא שאלו לרצוני)

2. מחירי דירות נוחים

3. המלצת חברים
4. רצון לחיות ביישוב צעיר ותוסס
5. שירותי קהילה ענפים
6. תשתית חברתית המתאימה להשתייכות החוגית שלי
7. קירבה למשפחה
8. מקום עבודה
9. מצוקת דיור ביישוב הקודם
10. יוקר מחירי הדירות ביישוב הקודם
11. יוקר המחייה ביישוב הקודם
12. אחר: _____

9. איזו עיר נתפסת אצלך "כעיר המרכזית" (לעבודה, חינוך, רכישת מוצרים, פעילות רוחנית וקהילתית)?

1. ירושלים
2. בני ברק
3. היישוב שלי
4. אחר: _____

10. באיזו מידה אתה משתמש במרכזים החרדיים בבני ברק או בירושלים עבור שירותים הבאים?

לא משתמש בכלל	ביישוב שבו אני גר	בני ברק	י-ם	
				1. חינוך
				2. הכשרה מקצועית
				3. תעסוקה
				4. בנקים
				5. שירותי בריאות
				6. קניית מזון
				7. שירותי קהילה: נסיעות לרב, לאדמו"ר, לכולל, לבית הכנסת
				8. קירבת למשפחה

11. היכן אתה/מעדיף/ה שיגורו ילדיך בעתיד? בעתיד?

1. ביישוב שלי
2. בירושלים
3. בבני ברק
4. אחר: _____

12. האם היית מעוניין לעבור לבני ברק או לירושלים במידה והדבר יהיה אפשרי?

1. כן, היית מעוניין לעבור לבני ברק
2. כן, היית מעוניין לעבור לירושלים
3. לא
4. אחר: _____

ג. תעסוקה

13. איך תגדיר את הפעילות העיקרית שלך ב – 12 החודשים האחרונים?

1. לומד/ת (אברך כולל)
2. לומד ועובד
3. שכיר בייצור (פועל/עובד תעשייה)
4. שכיר בשירותים
5. שכיר בתפקיד ניהולי
6. עצמאי
7. בגמלאות - לדלג לש. 24
8. לא מועסק/ת, מחפש/ת עבודה - לדלג לש. 21
9. משרת בצבא
10. עבודות בית, טיפול במשפחה-לדלג לש. 21
11. מתנדב/ת
12. אחר (פרט) _____

14. במידה ואתה עובד (גם משרה חלקית), מהו עיסוקך העיקרי?

1. מזכירה
2. מנהלת ייצור
3. מתכנת מחשבים
4. גרפיקאי
5. גננת
6. אחר (לפרט) _____

15. היכן נמצא מקום עבודתך?

1. עובד ביישוב בו הוא גר
2. עובד מחוץ ליישוב (במידה וצוין 2 לבקש לציין את שם היישוב: _____)

16. האם עבדת בחמש השנים האחרונות?

- א. כן
- ב. לא (לדלג לש. 22)

17. האם במקום העבודה בו עבדת עבדו:

1. בעיקר עובדים חרדים
2. בעיקר עובדים חילוניים
3. גם וגם

18. האם במקום העבודה שבו עבדת קיימת הפרדה בין נשים לגברים?

1. במידה מלאה
2. במידה חלקית
3. כלל לא

ד. צרכנות

19. להלן רשימה של פריטי מזון, נא ציין לגבי כל אחד מהם באיזה ישוב אתה נוהג לרכושם?

סוג המוצר	באיזה ישוב אתה רוכש בדרך כלל את המוצר הבא? (ביישוב בו אני גר/ מחוץ ליישוב (ציין את שם היישוב))
1. בשר ועופות	
2. ירקות ופירות טריים	
3. מוצרי חלב	
4. מזון מיוחד לשבת	
5. עוגות וממתקים	

20. כאשר אתה רוכש מוצרי מזון ביישובך היכן נערכות מרבית קניותך?

1. במכולת השכונתית
2. ברשתות המזון הגדולות ("אלף", "ברכל", שפע שוק)
3. אחר: _____

21. להלן רשימה של מוצרי הלבשה והנעלה לבני המשפחה, נא ציין לגבי כל אחד מהם באיזה ישוב אתה נוהג לרכושם?

מהו המוצר שקנית?	באיזה ישוב אתה רוכש בדרך כלל את המוצר הבא? (ביישוב בו אני גר/ מחוץ ליישוב (ציין את שם היישוב))
1. שמלות וחצאיות	
2. חליפות וכובעים	
3. פאות	
4. בגדים לילדים	
5. מוצרי נעלה	

אם ציינו ביישוב בו אני גר לשאול האם
...
1. בחנות ביישוב
או בחנות המתנהלת בבתים פרטיים

22. היכן אתה קונה רהיטים (שולחן אוכל, ארון ספרים וחדר ילדים) ומוצרי החשמל "הגדולים" (מקרר, מכונת כביסה, תנור אפיה) (להקריא 1-2)?

1. ביישוב בו אני גר
2. מחוץ ליישוב (במידה וציין 2 לבקש לציין את שם היישוב: _____)

23. היכן אתה קונה תכשיטים (שעון יד, שרשרת, עגילים, טבעת) (להקריא 1-2)?

1. ביישוב בו אני גר
2. מחוץ ליישוב (במידה וציין 2 לבקש לציין את שם היישוב: _____)

אם ציינו ביישוב בו אני גר לשאול האם
...
2. בחנות ביישוב
או בחנות המתנהלת בבתים פרטיים

24. מתי אתם נוהגים לקנות תכשיטים?

1. אירוסין

2. חתונה

3. בר מצווה/בת מצווה

4. לידה

5. לקראת חגים

6. ללא סיבה

7. (אחר) _____

25. היכן אתה קונה כלי כסף לבית (פמוטים, כלי כסף, חנוכיות) (להקריא 1-2)?

ביישוב בו אני גר

מחוץ ליישוב (במידה וציין 2 לבקש לציין את שם היישוב: _____)

26. מתי אתם נוהגים לקנות כלי כסף לבית?

1. אירוסין

2. חתונה

3. בר מצווה/בת מצווה

4. לידה

5. לקראת חגים

6. ללא סיבה

7. (אחר) _____

27. היכן אתה קונה תשמישי קדושה וספרים (תפילין, טלית, מזוזה, ארבעת המינים)?

(להקריא 1-2)

1. ביישוב בו אני גר

2. מחוץ ליישוב (במידה וציין 2 לבקש לציין את שם היישוב: _____)

28. איפה אתה עורך אירועים משפחתיים כמו בריתות ובר מצווה?

1. ביישוב בו אני גר

2. מחוץ ליישוב (במידה וציין 2 לבקש לציין את שם היישוב: _____)

29. איפה אתה עורך אירועים משפחתיים כמו חתונה?

1. ביישוב בו אני גר

2. מחוץ ליישוב (במידה וציין 2 לבקש לציין את שם היישוב: _____)

ה. משק בית

30. האם אתה גר בדירה הנמצאת בבעלותך? (להקריא)

1. הדירה בבעלותי (ללא משכנתא)

2. הדירה בבעלותי (במשכנתא)

3. בבעלות בני משפחה אחרים (הורים, אחים)

4. בשכירות (למשל עמידר, פרזות)
 5. בשכירות פרטית
 6. בדמי מפתח
 7. אף אחד מהנ"ל, פרט: _____

31. באיזה מאמצעי התחבורה הבאים אתה נוסע מחוץ לעיר (לקניות, לעבודה, ללימודים)?

1. מכונית (רכב בבעלותי)
 2. אוטובוס
 3. חברים
 4. טרמפ
 5. מונית
 6. אחר: _____

32. האם יש בביתך מחשב? ואם כן האם המחשב מחובר לאינטרנט?

1. יש לי מחשב בבית אבל הוא לא מחובר לאינטרנט
 2. יש לי מחשב בבית והוא מחובר לאינטרנט
 3. אין לי מחשב בבית
 4. רק בעבודה

מספר שאלות רקע

33. מין (לסמן) 1. זכר 2. נקבה

34. בן/בת כמה את/ה? (חובה לסמן: גם גיל מדויק וגם טווח גילאים!!)

1. 18-24 2. 25-34 3. 35-44 4. 45-54 5. 55-64 6. 65 ומעלה

35. איפה נולדת?/ ואיפה נולד אביך?

1. יליד ישראל/ אב יליד ישראל
 2. יליד ישראל/ אב אירופה - אמריקה (מוצא מערבי)
 3. יליד ישראל/ אב יליד אסיה-אפריקה (מוצא מזרחי)
 4. יליד אירופה-אמריקה (מערבי)
 5. יליד אפריקה-אסיה (מזרחי)

36. מה המצב המשפחתי שלך?

1. רווק
 2. נשוי בלי ילדים
 3. אלמן/גרש בלי ילדים
 4. נשוי עם ילדים
 5. אלמן/גרש עם ילדים

37. כמה נפשות, כולל אותך, גרים בביתך באופן קבוע?

1. 1-2	2. 3-4	3. 5	4. 6-7	5. 8-10	6. 11 ומעלה
--------	--------	------	--------	---------	-------------

38. לאיזה זרם את/ה משייך/ת את עצמך? (להקריא 1 – 4 בלבד)

1. ליטאי	3. חרדי ספרדי	5. חרדי לא מזוהה
2. חסידי	4. חרדלניק (חרדי ציוני)	6. אחר

39. מקובל לומר שההכנסה הממוצעת למשפחה בישראל היא 5,500 ש"ח נטו לחודש בסה"כ האם במשפחה שלכם סה"כ

ההכנסה החודשית היא ?

1. עד 2000 ₪
2. 2000-4000 ₪
3. 4001-6000 ₪
4. 6001-8000 ₪
5. מעל 8000 ₪
6. לא יודע/מסרב לענות

40. מה ההוצאה הכוללת לצריכה שוטפת בחודש של המשפחה שלך? (להקריא 1-7)

1. עד 2000 ש"ח	3. 4000-3000 ש"ח	5. 5501 - 7000 ₪	7. מעל 8500 ₪
2. 3000-2001 ש"ח	4. 5500-4001 ש"ח	6. 7001 ₪ - 8500 ₪	8. מסרב

41. (חובה לסמן לבד) איזור הדגימה:

1. ירושלים	2. בני ברק	3. צפון	4. מרכז (ללא בני ברק)	5. דרום
------------	------------	---------	-----------------------	---------

נספח ג' 1: תוצאות ההצבעה למפלגות החרדיות בבחירות לכנסת שנת 1961, 1981 (מחמישה מצביעים ומעלה)

1961	שם עברית	קולות כשרים לג"ד סופי 1961	אחוז	1981	שם עברית	קולות כשרים לג"ד סופי 1981	אחוז
1	ירושלים	10537	23%	1	ירושלים	19423	22%
2	תל אביב-יפו	8313	18%	2	בני ברק	19054	21%
3	בני ברק	5612	12%	3	תל אביב-יפו	7092	8%
4	חיפה	3134	7%	4	חיפה	3273	4%
5	פתח תקווה	1809	4%	5	פתח תקווה	3254	4%
6	רמת גן	1328	3%	6	אשדוד	2055	2%
7	נתניה	1056	2%	7	נתניה	1994	2%
8	נתיבות	940	2%	8	באר שבע	1842	2%
9	רחובות	782	2%	9	רחובות	1758	2%
10	טבריה	732	2%	10	ראש העין	1549	2%
11	קריית אתא	727	2%	11	רמת גן	1171	1%
12	חדרה	563	1%	12	אשקלון	1089	1%
13	באר שבע	555	1%	13	חולון	986	1%
14	ראש העין	501	1%	14	בת ים	953	1%
15	צפת	499	1%	15	ראשון לציון	937	1%
16	הרצלייה	459	1%	16	טבריה	911	1%
17	רעננה	454	1%	17	קריית אתא	854	1%
18	ראשון לציון	419	1%	18	רעננה	769	1%
19	חולון	348	1%	19	נתיבות	741	1%
20	עכו	346	1%	20	לוד	721	1%
21	כפר חב"ד	307	1%	21	כפר חב"ד	621	1%
22	זנוח	305	1%	22	אופקים	583	1%
23	רמלה	299	1%	23	הרצלייה	581	1%
24	לוד	292	1%	24	חדרה	580	1%
25	גבעתיים	281	1%	25	צפת	568	1%
26	כפר סבא	265	1%	26	קריית גת	490	1%
27	בני עייש	225	0%	27	רמת השרון	487	1%
28	בת ים	203	0%	28	קריית מלאכי	482	1%
29	קריית אונו	202	0%	29	אור יהודה	482	1%
30	חפץ חיים	197	0%	30	עכו	451	1%
31	רמת השרון	190	0%	31	דימונה	444	0%
32	אשקלון	155	0%	32	יבנה	429	0%
33	מעלות-תרשיחא	148	0%	33	רכסים	411	0%
34	יסודות	145	0%	34	כפר סבא	387	0%

1961	שם עברית	קולות כשרים לג"ד סופי 1961	אחוז	1981	שם עברית	קולות כשרים לג"ד סופי 1981	אחוז
35	תפרח	141	0%	35	בית שאן	377	0%
36	קריית ים	139	0%	36	עפולה	323	0%
37	גדרה	139	0%	37	מגדל העמק	322	0%
38	בית חלקיה	137	0%	38	גבעתיים	319	0%
39	קריית מוצקין	134	0%	39	באר יעקב	299	0%
40	נשר	129	0%	40	פרדס חנה-כרכור	293	0%
41	גמזו	119	0%	41	גני תקווה	283	0%
42	באר יעקב	118	0%	42	שעלבים	281	0%
43	בני ראם	114	0%	43	טירת כרמל	263	0%
44	נס ציונה	103	0%	44	קריית אונו	254	0%
45	פרדס חנה-כרכור	95	0%	45	קריית שמונה	238	0%
46	טירת כרמל	94	0%	46	חצור הגלילית	226	0%
47	רכסים	91	0%	47	שדרות	226	0%
48	צוריאל	80	0%	48	קריית ים	224	0%
49	אחיוד	66	0%	49	בית שמש	216	0%
50	קריית שמונה	64	0%	50	קריית יערים	215	0%
51	אור יהודה	63	0%	51	זכרון יעקב	211	0%
52	עפולה	59	0%	52	רמלה	211	0%
53	קריית עקרון	58	0%	53	ירוחם	208	0%
54	צפרייה	56	0%	54	אלומה	200	0%
55	קריית ביאליק	54	0%	55	מעלות-תרשיחא	196	0%
56	כפר גדעון	54	0%	56	הוד השרון	193	0%
57	נהרייה	53	0%	57	קריית מוצקין	188	0%
58	בית דגן	53	0%	58	יהוד	186	0%
59	זבדיאל	52	0%	59	נהרייה	174	0%
60	אזור	49	0%	60	נשר	172	0%
61	ברכיה	48	0%	61	קוממיות	160	0%
62	יבנאל	45	0%	62	גדרה	158	0%
63	יהוד	41	0%	63	יסודות	155	0%
64	אבן יהודה	41	0%	64	גן יבנה	155	0%
65	אליכין	39	0%	65	נצרת עילית	153	0%
66	רמת פנקס	36	0%	66	קריית ביאליק	152	0%
67	כפר חסידים א'	35	0%	67	תפרח	143	0%
68	גבעת שמואל	33	0%	68	יד בנימין	143	0%
69	ברקת	33	0%	69	חפץ חיים	140	0%
70	בית שמש	31	0%	70	אור עקיבא	127	0%
71	כפר הרא"ה	31	0%	71	בני ראם	127	0%
72	פרדסייה	30	0%	72	נס ציונה	110	0%

1961	שם עברית	קולות כשרים לג"ד סופי 1961	אחוז	1981	שם עברית	קולות כשרים לג"ד סופי 1981	אחוז
73	בית מאיר	29	0%	73	מבוא חורון	103	0%
74	אופקים	27	0%	74	תל מונד	101	0%
75	קריית גת	27	0%	75	בית דגן	100	0%
76	אילת	27	0%	76	קריית ארבע	100	0%
77	קריית טבעון	27	0%	77	בית חלקיה	98	0%
78	קריית מלאכי	25	0%	78	זנוח	97	0%
79	בנימינה	25	0%	79	מבשרת ציון	94	0%
80	חמד	23	0%	80	גבעת שמואל	84	0%
81	בית גמליאל	22	0%	81	גמזו	80	0%
82	מירון	21	0%	82	עוצם	79	0%
83	בקוע	21	0%	83	רמת פנקס	78	0%
84	מגדל העמק	20	0%	84	קדימה	75	0%
85	גן יבנה	19	0%	85	קריית עקרון	71	0%
86	אחיזר	19	0%	86	ערד	68	0%
87	בית רבן	19	0%	87	בטחה	64	0%
88	זכרון יעקב	17	0%	88	אבן יהודה	60	0%
89	בית עזרא	17	0%	89	ברקת	59	0%
90	נצרת	16	0%	90	אזור	57	0%
91	אליקים	14	0%	91	בני עייש	55	0%
92	אחוזם	14	0%	92	יקנעם עילית	50	0%
93	עמקה	13	0%	93	פטיש	49	0%
94	אמונים	13	0%	94	עוזה	46	0%
95	מגדים	12	0%	95	אדירים	45	0%
96	קדימה	11	0%	96	ברכיה	41	0%
97	גילת	11	0%	97	אחיהוד	40	0%
98	אבו גוש	11	0%	98	תלמים	38	0%
99	בית שאן	10	0%	99	פורת	37	0%
100	מזרע	9	0%	100	זבדיאל	37	0%
101	עומר	9	0%	101	קריית טבעון	36	0%
102	ניר עציון	9	0%	102	כפר גדעון	35	0%
103	כפר אחים	9	0%	103	משען	35	0%
104	מזור	9	0%	104	כרמיאל	34	0%
105	יושיביה	9	0%	105	מירון	33	0%
106	יסוד המעלה	8	0%	106	שרשרת	33	0%
107	עזריה	8	0%	107	בית הגדי	33	0%
108	מחסיה	8	0%	108	אליקים	30	0%
109	פטיש	8	0%	109	אליכין	30	0%
110	חרב לאת	8	0%	110	בנימינה	30	0%

1961	שם עברית	קולות כשרים לג"ד סופי 1961	אחוז	1981	שם עברית	קולות כשרים לג"ד סופי 1981	אחוז
111	רוויה	8	0%	111	אבן שמואל	30	0%
112	דימונה	7	0%	112	אילת	29	0%
113	עתלית	7	0%	113	נצרת	29	0%
114	אליפלט	7	0%	114	עמקה	28	0%
115	חצב	7	0%	115	נחלים	27	0%
116	גת רימון	7	0%	116	רמת ישי	27	0%
117	גני תקווה	6	0%	117	אלון שבות	27	0%
118	אור עקיבא	6	0%	118	עתלית	25	0%
119	כפר יונה	6	0%	119	צפרייה	24	0%
120	נחלים	6	0%	120	יושיביה	24	0%
121	מגדל	6	0%	121	עפרה	23	0%
122	אשתאול	6	0%	122	שלומי	23	0%
123	כפר פינס	6	0%	123	תלמי אליהו	23	0%
124	מוצא עילית	6	0%	124	אחיעזר	23	0%
125	יציץ	6	0%	125	בקוע	23	0%
126	עזריאל	5	0%	126	כפר יונה	22	0%
127	נחושה	5	0%	127	חמד	22	0%
128	גבעת עדה	5	0%	128	מזכרת בתיה	22	0%
129	כפר יעבץ	5	0%	129	אלון מורה	22	0%
130	בית יהושע	5	0%	130	בית מאיר	21	0%
131	שדה אילן	5	0%	131	אשתאול	21	0%
132	סתרייה	5	0%	132	ישעי	20	0%
133	עין איילה	5	0%	133	קדומים	20	0%
134	מעונה	5	0%	134	שלווה	20	0%
135	יקנעם (מושב)	5	0%	135	כפר הרא"ה	19	0%
136	משמר הירדן	5	0%	136	יד רמב"ם	19	0%
137	בן זכאי	5	0%	137	מעלה אדומים	18	0%
				138	הזורעים	17	0%
				139	ברוש	17	0%
				140	שתולים	16	0%
				141	קרני שומרון	16	0%
				142	בית אל	16	0%
				143	שדות מיכה	16	0%
				144	רווחה	15	0%
				145	פדויים	15	0%
				146	יציץ	15	0%
				147	עלמה	14	0%
				148	בית עריף	14	0%

1961	שם עברית	קולות כשרים לג"ד סופי 1961	אחוז	1981	שם עברית	קולות כשרים לג"ד סופי 1981	אחוז
				149	ירחיב	14	0%
				150	ניר עציון	14	0%
				151	כפר פינס	14	0%
				152	פורייה - נווה עובד	14	0%
				153	כרם יבנה(ישיבה)	13	0%
				154	נחלה	13	0%
				155	גפן	13	0%
				156	שוקדה	13	0%
				157	שובל	13	0%
				158	נחם	12	0%
				159	נועם	12	0%
				160	תירוש	12	0%
				161	גילת	12	0%
				162	גבעת יערים	12	0%
				163	בית שקמה	12	0%
				164	סביון	11	0%
				165	חדיד	11	0%
				166	כפר יעבץ	11	0%
				167	בית גמליאל	10	0%
				168	זמרת	10	0%
				169	מרכז שפירא	10	0%
				170	שילה	10	0%
				171	אדרת	10	0%
				172	אביבים	10	0%
				173	אביטל	10	0%
				174	שגב	10	0%
				175	מלאה	10	0%
				176	בן זכאי	10	0%
				177	גבעולים	9	0%
				178	מצפה יריחו	9	0%
				179	טירת יהודה	9	0%
				180	ספסופה	9	0%
				181	עומר	9	0%
				182	כסלון	9	0%
				183	אלישיב	9	0%
				184	עין שריד	8	0%
				185	עזריקם	8	0%
				186	יגל	8	0%

1961	שם עברית	קולות כשרים לג"ד סופי 1961	אחוז	1981	שם עברית	קולות כשרים לג"ד סופי 1981	אחוז
				187	חרוצים	8	0%
				188	כפר זיתים	8	0%
				189	כפר חסידים א'	7	0%
				190	צלפון	7	0%
				191	יסוד המעלה	7	0%
				192	שבי שומרון	7	0%
				193	תרום	7	0%
				194	גדיש	7	0%
				195	כפר תבור	7	0%
				196	אחיסמך	7	0%
				197	נבטים	7	0%
				198	לוזית	6	0%
				199	אלקנה	6	0%
				200	ראש פינה	6	0%
				201	מטולה	6	0%
				202	תלמי ביל"ו	6	0%
				203	גבעת עדה	6	0%
				204	כפר שמאי	6	0%
				205	אשבול	6	0%
				206	איתן	6	0%
				207	מרגליות	6	0%
				208	מיטב	6	0%
				209	ינון	6	0%
				210	שדה צבי	6	0%
				211	נעורים	6	0%
				212	מבטחים	6	0%
				213	גני יוחנן	6	0%
				214	מדרך עוז	5	0%
				215	מלילות	5	0%
				216	נווה אפרים	5	0%
				217	שדה אליעזר	5	0%
				218	מחסיה	5	0%
				219	חלץ	5	0%
				220	אמירים	5	0%
				221	תקומה	5	0%
				222	ניר גלים	5	0%
				223	כפר חסידים ב'	5	0%
				224	בית עוזיאל	5	0%

1961	שם עברית	קולות כשרים לג"ד סופי 1961	אחוז	1981	שם עברית	קולות כשרים לג"ד סופי 1981	אחוז
				225	אחוזם	5	0%
				226	פעמי תש"ז	5	0%
				227	יכני	5	0%
				228	תדהר	5	0%
				229	נוב	5	0%

(מקור : המפקח הארצי על הבחירות, 1961; 1982 (אתר הכנסת : <http://www.knesset.gov.il>))

**נספח ג'2: טבלאות תוצאות ההצבעה למפלגות החרדיות בבחירות
לכנסת, שנת 1992, 2006**

1992	שם עברית	סך הכל קולות כשרים לג' סופי 1992	אחוז	2006	שם עברית	סך הכל קולות כשרים לג' סופי 2003	אחוז
1	ירושלים	25688	30%	1	ירושלים	38299	29%
2	בני ברק	23273	27%	2	בני ברק	32346	25%
3	תל אביב -יפו	3979	5%	3	אשדוד	6675	5%
4	חיפה	2987	3%	4	מודיעין עילית	6097	5%
5	אשדוד	2655	3%	5	פתח תקווה	3744	3%
6	פתח תקווה	2528	3%	6	בית שמש	3493	3%
7	ראשון לציון	2370	3%	7	ביתר עילית	3375	3%
8	נתניה	1858	2%	8	תל אביב -יפו	2930	2%
9	רחובות	1441	2%	9	חיפה	2864	2%
10	באר שבע	1232	1%	10	אלעד	2299	2%
11	רמת גן	1034	1%	11	נתניה	2126	2%
12	אשקלון	920	1%	12	רחובות	1760	1%
13	בת ים	809	1%	13	רכסים	1214	1%
14	צפת	649	1%	14	אופקים	1080	1%
15	חולון	638	1%	15	רמת גן	854	1%
16	רכסים	594	1%	16	ראשון לציון	810	1%
17	קריית אתא	571	1%	17	באר שבע	784	1%
18	ערד	549	1%	18	נתיבות	774	1%
19	הרצלייה	494	1%	19	חדרה	751	1%
20	אופקים	467	1%	20	קריית יערים	729	1%
21	רעננה	440	1%	21	צפת	724	1%
22	חצור הגלילית	438	1%	22	אשקלון	669	1%
23	טבריה	397	0%	23	בת ים	650	0%
24	נתיבות	366	0%	24	ערד	627	0%
25	עמנואל	364	0%	25	קריית גת	610	0%
26	יבנה	324	0%	26	טבריה	597	0%
27	בית שאן	321	0%	27	קריית אתא	553	0%
28	כפר סבא	279	0%	28	חולון	510	0%
29	ירוחם	256	0%	29	ראש העין	509	0%
30	גבעתיים	248	0%	30	חצור הגלילית	491	0%
31	כרמיאל	242	0%	31	הרצלייה	467	0%
32	נהרייה	239	0%	32	תפרח	439	0%
33	חדרה	238	0%	33	זכרון יעקב	431	0%
34	שדרות	236	0%	34	רעננה	394	0%
35	רמת השרון	230	0%	35	רמת השרון	355	0%
36	זכרון יעקב	228	0%	36	ירוחם	355	0%
37	אור יהודה	225	0%	37	עמנואל	303	0%
38	תפרח	221	0%	38	דימונה	294	0%
39	גני תקווה	215	0%	39	כרמיאל	290	0%
40	קריית יערים	202	0%	40	גני תקווה	286	0%
41	קריית גת	197	0%	41	כפר סבא	282	0%

1992	שם עברית	סך הכל קולות כשרים לג' סופי 1992	אחוז	2006	שם עברית	סך הכל קולות כשרים לג' סופי 2003	אחוז
42	ביתר עילית	195	0%	42	יבנה	268	0%
43	קריית שמונה	186	0%	43	כוכב יעקב	247	0%
44	עכו	180	0%	44	לוד	244	0%
45	קריית מלאכי	172	0%	45	גבעתיים	200	0%
46	דימונה	166	0%	46	אליקים	191	0%
47	עפולה	164	0%	47	בית שאן	180	0%
48	לוד	162	0%	48	יסודות	172	0%
49	יסודות	162	0%	49	יקנעם עילית	167	0%
50	קריית ים	150	0%	50	גבעת זאב	165	0%
51	ראש העין	148	0%	51	קריית אונו	164	0%
52	קריית אונו	145	0%	52	יהוד	160	0%
53	רמלה	144	0%	53	נהריה	158	0%
54	בית חלקיה	138	0%	54	הוד השרון	158	0%
55	טירת כרמל	136	0%	55	רמלה	154	0%
56	קריית מוצקין	123	0%	56	בית חלקיה	153	0%
57	פרדס חנה- כרכור	121	0%	57	אור יהודה	139	0%
58	הוד השרון	119	0%	58	קריית מלאכי	134	0%
59	קריית ביאליק	115	0%	59	פרדס חנה- כרכור	133	0%
60	גן יבנה	109	0%	60	עפולה	127	0%
61	אפרתה	102	0%	61	קוממיות	125	0%
62	חפץ חיים	97	0%	62	גבעת שמואל	122	0%
63	יהוד	94	0%	63	שדרות	111	0%
64	בית שמש	91	0%	64	מגדל העמק	109	0%
65	נצרת עילית	89	0%	65	גן יבנה	108	0%
66	קוממיות	89	0%	66	קריית מוצקין	108	0%
67	גבעת שמואל	88	0%	67	עכו	105	0%
68	גדרה	84	0%	68	מעלה אדומים	103	0%
69	אור עקיבא	77	0%	69	מתתיהו	101	0%
70	מגדל העמק	72	0%	70	נס ציונה	94	0%
71	נס ציונה	70	0%	71	קריית ים	94	0%
72	נשר	69	0%	72	מודיעין	90	0%
73	באר יעקב	67	0%	73	נשר	88	0%
74	נצרת	66	0%	74	גדרה	86	0%
75	מבשרת ציון	63	0%	75	שעלבים	85	0%
76	אזור	60	0%	76	נצרת עילית	82	0%
77	שעלבים	56	0%	77	קריית ביאליק	82	0%
78	כפר יונה	54	0%	78	עין שריד	80	0%
79	חשמונאים	53	0%	79	באר יעקב	79	0%
80	תל מונד	50	0%	80	אילת	67	0%
81	מעלה אדומים	47	0%	81	טירת כרמל	66	0%
82	אלומה	44	0%	82	מבשרת ציון	64	0%
83	מבוא חורון	44	0%	83	פורת	63	0%
84	זנוח	44	0%	84	מדרך עוז	62	0%
85	קריית עקרון	43	0%	85	מעלה עמוס	60	0%
86	מעלות-תרשיחא	42	0%	86	מגדל	60	0%

1992	שם עברית	סך הכל קולות כשרים לג' סופי 1992	אחוז	2006	שם עברית	סך הכל קולות כשרים לג' סופי 2003	אחוז
87	כפר גדעון	35	0%	87	אלומה	58	0%
88	בני ראם	34	0%	88	עזריאל	50	0%
89	חמד	34	0%	89	עין העמק	46	0%
90	בית דגן	33	0%	90	אספר	45	0%
91	אילת	32	0%	91	כפר חב"ד	44	0%
92	שדה עוזיהו	29	0%	92	אבן יהודה	44	0%
93	קריית ארבע	23	0%	93	אזור	43	0%
94	אבן יהודה	22	0%	94	כפר יונה	43	0%
95	אריאל	22	0%	95	תל מונד	39	0%
96	גמזו	22	0%	96	אור עקיבא	38	0%
97	תירוש	20	0%	97	קדימה	38	0%
98	גבעת זאב	19	0%	98	חפץ חיים	36	0%
99	מיתר	19	0%	99	חמד	36	0%
100	פורת	18	0%	100	עוזה	36	0%
101	סביון	18	0%	101	פקיעין חדשה	36	0%
102	רמת פנקס	18	0%	102	בית דגן	35	0%
103	נחלים	17	0%	103	קריית טבעון	34	0%
104	קריית טבעון	16	0%	104	נצרת	33	0%
105	יבנאל	16	0%	105	אריאל	33	0%
106	לוזית	16	0%	106	שוהם	33	0%
107	כפר חסידים א'	15	0%	107	מעלות-תרשיחא	32	0%
108	קדימה	14	0%	108	אפרתה	31	0%
109	מירון	14	0%	109	כפר גדעון	29	0%
110	קרני שומרון	14	0%	110	חשמונאים	29	0%
111	עגור	14	0%	111	מירון	29	0%
112	אלון שבות	14	0%	112	בני ראם	28	0%
113	עלמה	14	0%	113	בית אל	28	0%
114	בן זכאי	14	0%	114	גמזו	27	0%
115	עוזה	13	0%	115	קדומים	26	0%
116	שלווה	13	0%	116	יד בנימין	25	0%
117	אלקוש	13	0%	117	כרם יבנה(ישיבה)	25	0%
118	בני עיי"ש	12	0%	118	בני עיי"ש	24	0%
119	בית מאיר	12	0%	119	לוזית	24	0%
120	בית גמליאל	12	0%	120	קריית ארבע	24	0%
121	אלפי מנשה	12	0%	121	קריית עקרון	23	0%
122	אלישמע	12	0%	122	זבדיאל	22	0%
123	קבוצת יבנה	12	0%	123	בית מאיר	21	0%
124	אדירים	11	0%	124	כפר חסידים א'	21	0%
125	עתלית	11	0%	125	שערי תקווה	21	0%
126	אליפלט	11	0%	126	אלקנה	21	0%
127	טירת יהודה	11	0%	127	אליכין	20	0%
128	יקנעם עילית	10	0%	128	עגור	20	0%
129	מזכרת בתיה	10	0%	129	קרני שומרון	18	0%
130	נהורה	10	0%	130	נחלים	18	0%
131	כפר שמאי	10	0%	131	יבנאל	17	0%

1992	שם עברית	סך הכל קולות כשרים לג' סופי 1992	אחוז	2006	שם עברית	סך הכל קולות כשרים לג' סופי 2003	אחוז
132	חרוצים	10	0%	132	שתולים	17	0%
133	תלמים	9	0%	133	אחיהוד	17	0%
134	שלומי	9	0%	134	ישעי	16	0%
135	בנימינה	9	0%	135	קצרין	15	0%
136	צפרייה	9	0%	136	מבוא חורון	15	0%
137	כפר יעבץ	9	0%	137	מיתר	15	0%
138	בית עזרא	9	0%	138	כפר ורדים	15	0%
139	בקוע	9	0%	139	בטחה	15	0%
140	כוכב יעקב	8	0%	140	זיתן	15	0%
141	פדויים	8	0%	141	עוצם	14	0%
142	נחלה	8	0%	142	נחלה	14	0%
143	נחם	8	0%	143	מעלה מכמש	14	0%
144	מטולה	8	0%	144	גבעולים	14	0%
145	מנוחה	8	0%	145	אורנית	13	0%
146	דוב"ב	8	0%	146	ראש פינה	13	0%
147	משען	8	0%	147	נחליאל	13	0%
148	נווה מיכאל	8	0%	148	כוכב יאיר	13	0%
149	כפר חב"ד	7	0%	149	זרחיה	13	0%
150	חזון	7	0%	150	שרשרת	13	0%
151	מדרך עוז	7	0%	151	אור הגנוז	12	0%
152	רווחה	7	0%	152	רווחה	12	0%
153	בטחה	7	0%	153	תלמים	12	0%
154	גפן	7	0%	154	מלילות	12	0%
155	צלפון	7	0%	155	מצפה רמון	11	0%
156	דלתון	7	0%	156	בית גמליאל	11	0%
157	ירחיב	7	0%	157	גאולים	11	0%
158	אדרת	7	0%	158	חזון	10	0%
159	נס הרים	7	0%	159	זנוח	10	0%
160	מסילת ציון	7	0%	160	פדויים	10	0%
161	אליכין	6	0%	161	כפר הרא"ה	10	0%
162	עוצם	6	0%	162	מזכרת בתיה	10	0%
163	כפר הרא"ה	6	0%	163	עפרה	10	0%
164	נועם	6	0%	164	עזריקם	10	0%
165	מצפה יריחו	6	0%	165	מכבים-רעות	10	0%
166	בירייה	6	0%	166	בית יוסף	10	0%
167	תלמי אליהו	6	0%	167	אלפי מנשה	10	0%
168	חלמיש	6	0%	168	אדירים	10	0%
169	פסגות	6	0%	169	תקוע	10	0%
170	עומר	6	0%	170	קריית שמונה	9	0%
171	כפר חסידיים ב'	6	0%	171	שלומי	9	0%
172	חצב	6	0%	172	רמת ישי	9	0%
173	אמונים	6	0%	173	צרופה	9	0%
174	עמיעוז	6	0%	174	פרדסייה	9	0%
175	עין איילה	6	0%	175	עתלית	9	0%
176	בית אלעזרי	6	0%	176	נחם	9	0%

1992	שם עברית	סך הכל קולות כשרים לג' סופי 1992	אחוז	2006	שם עברית	סך הכל קולות כשרים לג' סופי 2003	אחוז
177	הזורעים	6	0%	177	נווה דקלים	9	0%
178	שתולים	5	0%	178	מעלה שומרון	9	0%
179	אלקנה	5	0%	179	לפיד	9	0%
180	מבוא מודיעים	5	0%	180	ירדנה	9	0%
181	ברכיה	5	0%	181	גפן	9	0%
182	עזריה	5	0%	182	בת עין	9	0%
183	נוגה	5	0%	183	בנימינה	9	0%
184	מחסייה	5	0%	184	שומרה	8	0%
185	פטיש	5	0%	185	רמת אפעל	8	0%
186	מעלה אפרים	5	0%	186	צורן	8	0%
187	מנחמיה	5	0%	187	נועם	8	0%
188	חלץ	5	0%	188	נווה אפרים	8	0%
189	תקומה	5	0%	189	מטולה	8	0%
190	שדה דוד	5	0%	190	מבוא מודיעים	8	0%
191	משמר השבעה	5	0%	191	כרם בן זמרה	8	0%
192	מרגליות	5	0%	192	טלמון	8	0%
193	גבעת יערים	5	0%	193	זמרת	8	0%
194	מבוא ביתר	5	0%	194	בר יוחאי	8	0%
195	בצרה	5	0%	195	בית חורון	8	0%
				196	אלון שבות	8	0%
				197	תלמי ביל"ו	7	0%
				198	תירוש	7	0%
				199	שיבולים	7	0%
				200	צפרייה	7	0%
				201	צלפון	7	0%
				202	עלמה	7	0%
				203	סביון	7	0%
				204	מצפה יריחו	7	0%
				205	כפר סירקין	7	0%
				206	דלתון	7	0%
				207	בית עריף	7	0%
				208	אליפלט	7	0%
				209	נוף איילון	6	0%
				210	שער אפרים	6	0%
				211	שדות מיכה	6	0%
				212	שדה אליעזר	6	0%
				213	רמת פנקס	6	0%
				214	רחוב	6	0%
				215	צור יגאל	6	0%
				216	מרכז שפירא	6	0%
				217	כוכב השחר	6	0%
				218	יקיר	6	0%
				219	יסוד המעלה	6	0%
				220	טירת יהודה	6	0%
				221	ברקת	6	0%

1992	שם עברית	סך הכל קולות כשרים לג' סופי 1992	אחוז	2006	שם עברית	סך הכל קולות כשרים לג' סופי 2003	אחוז
				222	ברכיה	6	0%
				223	אמנון	6	0%
				224	אלעזר	6	0%
				225	שילה	5	0%
				226	שדה עוזיהו	5	0%
				227	עזריה	5	0%
				228	ספסופה	5	0%
				229	ניצן	5	0%
				230	נטועה	5	0%
				231	נחושה	5	0%
				232	נוגה	5	0%
				233	מנוחה	5	0%
				234	מחסייה	5	0%
				235	מגשימים	5	0%
				236	כפר חנניה	5	0%
				237	כפר אדומים	5	0%
				238	יגל	5	0%
				239	חדיד	5	0%
				240	הודייה	5	0%
				241	דישון	5	0%
				242	דוב"ב	5	0%
				243	גן נר	5	0%
				244	גדעונה	5	0%
				245	גבעת עדה	5	0%
				246	גבעת כ"ח	5	0%
				247	בירייה	5	0%
				248	אבני חפץ	5	0%

(מקור : המפקח הארצי על הבחירות, 1993; 2006; (אתר הכנסת : <http://www.knesset.gov.il>)

נספח ג'3: טבלאות תוצאות ההצבעה למפלגות החרדיות האשכנזיות לפי חלוקה לאזורים

	קולות כשרים לג"ד סופי 1961		קולות כשרים לג"ד סופי 1981		סך הכל קולות כשרים לג' סופי 1992		סך הכל קולות כשרים לג' סופי 2006	
פריפריה דרומית	1878	5%	6676	8%	4915	6%	6392	5%
פריפריה צפונית	6522	15%	9210	11%	7611	9%	10582	7%
מרכז הארץ	33871	80%	67001	81%	70636	85%	121555	88%
	42271	100%	82887	100%	83162	100%	138529	100%

(מקור : המפקח הארצי על הבחירות, 1961; 1982; 1993; 2006; (אתר הכנסת : <http://www.knesset.gov.il>)

נספח 17: מספר מוסדות החינוך החרדיים בישראל, 2004-5

מדרג מוסדות	סה"כ מוסדות ביישוב	אחוז מוסדות לגילאי (+17)	מספר מוסדות לגילאי (+17)	אחוז מוסדות לגילאי (6-16)	מספר מוסדות לגילאי (6-16)	יישוב
38%	1049	73%	768	27%	281	ירושלים
16%	434	65%	280	35%	154	בני ברק
4%	102	61%	62	39%	40	אשדוד
3%	89	71%	63	29%	26	תל אביב – יפו
3%	77	56%	43	44%	34	פתח תקוה
3%	75	60%	45	40%	30	בית שמש
3%	74	61%	45	39%	29	ביתר עלית
2%	54	67%	36	33%	18	חיפה
2%	45	71%	32	29%	13	צפת
1%	38	63%	24	37%	14	נתניה
1%	36	58%	21	42%	15	רחובות
1%	34	68%	23	32%	11	באר שבע
1%	32	63%	20	38%	12	נתיבות
1%	30	33%	10	67%	20	מודיעין עילית
1%	28	61%	17	39%	11	אופקים
1%	27	63%	17	37%	10	רכסים
1%	25	36%	9	64%	16	טבריה
1%	24	58%	14	42%	10	ראשון לציון
1%	23	57%	13	43%	10	אשקלון
1%	22	68%	15	32%	7	בת ים
1%	20	70%	14	30%	6	חולון
1%	20	75%	15	25%	5	רמת גן
1%	18	50%	9	50%	9	חדרה
1%	15	33%	5	67%	10	מגדל העמק
1%	15	47%	7	53%	8	אלעד
1%	15	53%	8	47%	7	ערד
1%	14	57%	8	43%	6	קרית גת
0%	13	69%	9	31%	4	ראש העין
0%	13	77%	10	23%	3	לוד
0%	12	50%	6	50%	6	דימונה
0%	12	58%	7	42%	5	זכרון יעקב
0%	12	67%	8	33%	4	חצור הגלילית
0%	12	67%	8	33%	4	עמנואל
0%	10	60%	6	40%	4	כרמיאל
0%	10	70%	7	30%	3	ירוחם
0%	10	90%	9	10%	1	שדרות
0%	10	90%	9	10%	1	קרית ארבע
0%	10	90%	9	10%	1	כפר סבא
0%	9	33%	3	67%	6	באר יעקב
0%	9	44%	4	56%	5	קרית יערים
0%	9	44%	4	56%	5	אור יהודה
0%	9	56%	5	44%	4	עכו
0%	9	100%	9	0%	0	חשמונאים

מדרג מוסדות	סה"כ מוסדות ביישוב	אחוז מוסדות לגילאי (+17)	מספר מוסדות לגילאי (+17)	אחוז מוסדות לגילאי (6-16)	מספר מוסדות לגילאי (6-16)	יישוב
0%	8	63%	5	38%	3	קרית אתא
0%	7	57%	4	43%	3	תפרח
0%	7	86%	6	14%	1	קרית מלאכי
0%	7	86%	6	14%	1	יבנה
0%	6	50%	3	50%	3	נהריה
0%	6	83%	5	17%	1	כפר חב"ד
0%	6	83%	5	17%	1	הרצליה
0%	6	83%	5	17%	1	רעננה
0%	5	80%	4	20%	1	מצפה רמון
0%	5	80%	4	20%	1	מבשרת ציון
0%	5	80%	4	20%	1	עפולה
0%	5	80%	4	20%	1	רמלה
0%	4	75%	3	25%	1	יבניאל
0%	4	75%	3	25%	1	גבעת יערים
0%	4	75%	3	25%	1	מעלות-תרשיחא
0%	4	75%	3	25%	1	רמת השרון
0%	4	75%	3	25%	1	מעלה אדמים
0%	4	75%	3	25%	1	פרדס חנה-כרכו
0%	4	100%	4	0%	0	שוהם
0%	4	100%	4	0%	0	קריית שמונה
0%	4	100%	4	0%	0	קריית ביאליק
0%	3	100%	3	0%	0	גבעת שמואל
0%	3	100%	3	0%	0	כוכב יעקב
0%	3	100%	3	0%	0	מתתיהו
0%	3	100%	3	0%	0	קריית ים
100%	2725	67%	1833	33%	892	סה"כ

(מקור : הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, אגף חינוך, קובץ ייעודי, מוסדות חינוך חרדיים, 2004-2005)

נספח 2ד: מספר מוסדות החינוך החרדיים בישראל, בחלוקה לאזורים, 5-2004

			אחוזים	מס' מוסדות	
			10%	265	צפון
			7%	197	דרום
46%	1049	ירושלים	83%	2263	מרכז
38%				2725	סה"כ
סה"כ מוסדות	אחוז מסה"כ מוסדות +17	מספר מוסדות (+17)	אחוז מסה"כ מוסדות 6-16	מספר מוסדות (6-16)	
265	9%	162	12%	103	צפון
197	7%	125	8%	72	דרום
2263	84%	1546	80%	717	מרכז
2725	100%	1833	100%	892	סה"כ
סה"כ מוסדות	אחוז מסה"כ המוסדות באזור	מספר מוסדות (+17)	אחוז מסה"כ המוסדות באזור	מספר מוסדות (6-16)	
265	61%	162	39%	103	צפון
197	63%	125	37%	72	דרום
2263	68%	1546	32%	717	מרכז
2725	67%	1833	33%	892	סה"כ

(מקור: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, אגף חינוך, קובץ ייעודי, מוסדות חינוך חרדיים, 2004-2005)

נספח ד'3: תלמידים במערכת החינוך החרדית בישראל, בחלוקה ליישובים, 5-2004

יישוב	סה"כ תלמידים (6-16)	אחוז	סה"כ תלמידים ביישוב (+17)	אחוז	סה"כ אחוז
ירושלים	57917	60%	38628	40%	96545
בני ברק	37574	66%	19261	34%	56835
אשדוד	9717	76%	3101	24%	12818
תל אביב -יפו	4401	50%	4485	50%	8886
פתח תקוה	7311	84%	1431	16%	8742
בית שמש	5325	86%	892	14%	6217
ביתר עלית	4906	81%	1147	19%	6053
מודיעין עילית	4888	90%	550	10%	5438
חיפה	2983	72%	1153	28%	4136
נתיבות	2125	56%	1665	44%	3790
רחובות	2662	74%	951	26%	3613
נתניה	2151	67%	1059	33%	3210
צפת	1821	57%	1375	43%	3196
אופקים	1853	62%	1148	38%	3001
רכסים	1868	80%	476	20%	2344
באר שבע	1885	81%	447	19%	2332
אלעד	1833	85%	336	15%	2169
תפרח	859	40%	1306	60%	2165
ראשון לציון	1743	85%	316	15%	2059
מגדל העמק	1727	90%	192	10%	1919
טבריה	1609	84%	303	16%	1912
רמת גן	1054	56%	830	44%	1884
חולון	1054	64%	583	36%	1637
אשקלון	1336	83%	270	17%	1606
בת ים	1311	82%	280	18%	1591
חדרה	1321	95%	70	5%	1391
קרית גת	968	70%	415	30%	1383
כפר חב"ד	203	16%	1094	84%	1297
זכרון יעקב	885	77%	270	23%	1155
ראש העין	899	85%	154	15%	1053
ערד	723	70%	305	30%	1028
באר יעקב	726	73%	271	27%	997
קרית יערים	844	86%	136	14%	980
חצור הגלילית	801	84%	153	16%	954
יבנה	854	91%	81	9%	935
ירוחם	387	45%	468	55%	855
שדרות	401	48%	431	52%	832
אור יהודה	511	66%	269	34%	780
כרמיאל	624	91%	62	9%	686
דימונה	634	93%	50	7%	684
קרית מלאכי	329	50%	323	50%	652

יישוב	סה"כ תלמידים (6-16)	אחוז	סה"כ תלמידים ביישוב (+17)	אחוז	סה"כ	אחוז
משען	650	100%		0%	650	0%
עמנואל	517	81%	121	19%	638	0%
לוד	560	90%	65	10%	625	0%
קרית אתא	408	71%	167	29%	575	0%
מעלות-תרשיחא	191	35%	352	65%	543	0%
עכו	492	95%	26	5%	518	0%
מצפה רמון	136	27%	375	73%	511	0%
בני עצמון	492	100%		0%	492	0%
רעננה	428	88%	58	12%	486	0%
נהריה	392	81%	89	19%	481	0%
קרית ארבע	63	13%	416	87%	479	0%
כפר סבא	382	81%	87	19%	469	0%
רמלה	388	88%	55	12%	443	0%
בוסתן הגליל	432	100%		0%	432	0%
עתניאל		0%	384	100%	384	0%
קרני שומרון		0%	381	100%	381	0%
כפר גדעון	361	97%	10	3%	371	0%
גני תקוה	331	92%	27	8%	358	0%
קרית יערים(מוסד		0%	357	100%	357	0%
מעלה אדמים	79	23%	269	77%	348	0%
מרכז שפירא		0%	339	100%	339	0%
קדימה	284	86%	46	14%	330	0%
יהוד	261	80%	66	20%	327	0%
פרדס חנה-כרכו	272	84%	50	16%	322	0%
קבוצת יבנה		0%	308	100%	308	0%
חשמונאים		0%	292	100%	292	0%
קרית שמונה		0%	286	100%	286	0%
הרצליה	200	70%	84	30%	284	0%
איתמר	207	77%	61	23%	268	0%
בית הגדי	219	82%	48	18%	267	0%
עפולה	234	90%	27	10%	261	0%
יבניאל	198	80%	51	20%	249	0%
קוממיות	221	89%	28	11%	249	0%
נס ציונה	194	86%	31	14%	225	0%
בית חלקיה	204	100%		0%	204	0%
בית שאן	185	92%	16	8%	201	0%
מעלה מכמש	196	100%		0%	196	0%
רמת השרון	136	69%	60	31%	196	0%
יסודות	194	100%		0%	194	0%
שוהם		0%	194	100%	194	0%
חמד	47	24%	145	76%	192	0%
בית אל	189	100%		0%	189	0%
יד רמב"ם	184	100%		0%	184	0%
אלמה	183	100%		0%	183	0%
שדי חמד		0%	171	100%	171	0%
ברכה		0%	164	100%	164	0%

ישוב	סה"כ תלמידים (6-16)	אחוז	סה"כ תלמידים ביישוב (+17)	אחוז	סה"כ	אחוז
שעלבים		0%	163	100%	163	0%
אור עקיבא	107	82%	24	18%	131	0%
כוכב יעקב		0%	128	100%	128	0%
מבשרת ציון	97	77%	29	23%	126	0%
כפר יונה	125	100%		0%	125	0%
מתתיהו		0%	124	100%	124	0%
מגדל עז		0%	114	100%	114	0%
אבן יהודה	109	100%		0%	109	0%
טירת כרמל	109	100%		0%	109	0%
מצפה יריחו		0%	105	100%	105	0%
קרית ביאליק		0%	102	100%	102	0%
זמרת	91	100%		0%	91	0%
קרית אונו	75	82%	16	18%	91	0%
מעלה עמוס	69	77%	21	23%	90	0%
כפר חסידים א'	89	100%		0%	89	0%
יד בנימין		0%	87	100%	87	0%
גבעת זאב	86	100%		0%	86	0%
נוף איילון	79	100%		0%	79	0%
בית עריף		0%	72	100%	72	0%
ברכיה	28	43%	37	57%	65	0%
אריאל	61	100%		0%	61	0%
בני ראם		0%	60	100%	60	0%
יצהר	59	100%		0%	59	0%
טפחות		0%	55	100%	55	0%
גבעת יערים	51	100%		0%	51	0%
בית רבן		0%	50	100%	50	0%
מעלה לבונה		0%	49	100%	49	0%
קרית ים		0%	49	100%	49	0%
פדויים		0%	46	100%	46	0%
פני חבר	42	100%		0%	42	0%
זנוח		0%	38	100%	38	0%
הוד השרון		0%	36	100%	36	0%
בית מאיר	35	100%		0%	35	0%
גבעת שמואל		0%	34	100%	34	0%
בית מאיר		0%	31	100%	31	0%
בית נחמיה		0%	26	100%	26	0%
כוכב השחר		0%	23	100%	23	0%
עצם	21	100%		0%	21	0%
מצדות יהודה		0%	21	100%	21	0%
סביון		0%	21	100%	21	0%
תלמים		0%	18	100%	18	0%
אחיעזר		0%	18	100%	18	0%
אזור		0%	15	100%	15	0%
בני עיי"ש		0%	15	100%	15	0%
יקנעם עלית		0%	15	100%	15	0%
נחלים		0%	15	100%	15	0%

יישוב	סה"כ תלמידים (6-16)	אחוז	סה"כ תלמידים ביישוב (+17)	אחוז	סה"כ	אחוז
גבעתיים		0%	11	100%	11	0%
נשר		0%	10	100%	10	0%
בטחה		0%	9	100%	9	0%
קצרין		0%	8	100%	8	0%
אליכין		0%	7	100%	7	0%
	184466		94145		278611	

(מקור : הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, אגף חינוך, קובץ ייעודי, מוסדות חינוך חרדיים, 2004-2005)

נספח ד'4: סה"כ תלמידים במערכת החינוך החרדית בישראל, בחלוקה לאזורים, 2004-5

אחוז	סה"כ תלמידים	גרים ביישוב	אינם גרים ביישוב	סה"כ	אחוז גרים	אחוז שאינם גרים
8%	צפון	13512	8712	22224	61%	39%
7%	דרום	11956	7361	19317	62%	38%
85%	מרכז	175112	61958	237070	74%	26%
	סה"כ	200580	77812	278611	72%	28%

(מקור : הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, אגף חינוך, קובץ ייעודי, מוסדות חינוך חרדיים, 2004-2005)

נספח ד' 5: תלמידים במערכת החינוך החרדית בישראל, בגילאי 6-16
בחלוקה לתלמידים מהיישוב ומחוצה לו, 5-2004

מדרג תלמידי	סה"כ תלמידים ביישוב (6-16)	אחוז	תלמידים שאינם גרים ביישוב (6-16)	אחוז	תלמידים הגרים ביישוב (6-16)	יישוב
31%	57917	8%	4867	92%	53050	ירושלים
20%	37574	15%	5454	85%	32120	בני ברק
5%	9717	10%	950	90%	8767	אשדוד
4%	7311	27%	1980	73%	5331	פתח תקוה
3%	5325	13%	694	87%	4631	בית שמש
3%	4906	15%	737	85%	4169	ביתר עלית
3%	4888	32%	1574	68%	3314	מודיעין עילית
2%	4401	31%	1375	69%	3026	תל אביב – יפו
2%	2983	28%	840	72%	2143	חיפה
1%	2662	32%	860	68%	1802	רחובות
1%	2151	17%	358	83%	1793	נתניה
1%	2125	17%	356	83%	1769	נתיבות
1%	1885	8%	146	92%	1739	באר שבע
1%	1868	18%	327	82%	1541	רכסים
1%	1853	16%	295	84%	1558	אופקים
1%	1833	9%	161	91%	1672	אלעד
1%	1821	21%	376	79%	1445	צפת
1%	1743	54%	949	46%	794	ראשון לציון
1%	1727	52%	901	48%	826	מגדל העמק
1%	1609	17%	281	83%	1328	טבריה
1%	1336	16%	212	84%	1124	אשקלון
1%	1321	51%	676	49%	645	חדרה
1%	1311	42%	556	58%	755	בת ים
1%	1054	22%	229	78%	825	חולון
1%	1054	65%	687	35%	367	רמת גן
1%	968	34%	326	66%	642	קרית גת
0%	899	33%	298	67%	601	ראש העין
0%	885	37%	331	63%	554	זכרון יעקב
0%	859	55%	471	45%	388	תפרח
0%	854	41%	353	59%	501	יבנה
0%	844	30%	250	70%	594	קרית יערים
0%	801	37%	296	63%	505	חצור הגלילית
0%	726	84%	609	16%	117	באר יעקב
0%	723	17%	120	83%	603	ערד
0%	650	100%	649	0%	1	משען
0%	634	17%	106	83%	528	דימונה
0%	624	61%	383	39%	241	כרמיאל
0%	560	32%	181	68%	379	לוד
0%	517	2%	11	98%	506	עמנואל
0%	511	18%	92	82%	419	אור יהודה
0%	492	30%	148	70%	344	עכו

מדרג תלמידי ם	סה"כ תלמידים ביישוב (6-16)	אחוז	תלמידים שאינם גרים ביישוב (-6) (16)	אחוז	תלמידים הגרים ביישוב (6-16)	יישוב
0%	492	65%	320	35%	172	בני עצמון
0%	432	100%	432	0%	0	בוסתן הגליל
0%	428	31%	134	69%	294	רעננה
0%	408	22%	88	78%	320	קרית אתא
0%	401	18%	73	82%	328	שדרות
0%	392	53%	209	47%	183	נהריה
0%	388	32%	125	68%	263	רמלה
0%	387	12%	46	88%	341	ירוחם
0%	382	43%	166	57%	216	כפר סבא
0%	361	95%	344	5%	17	כפר גדעון
0%	331	44%	146	56%	185	גני תקווה
0%	329	28%	92	72%	237	קרית מלאכי
0%	284	86%	245	14%	39	קדימה
0%	272	53%	143	47%	129	פרדס חנה-כרכו
0%	261	48%	124	52%	137	יהוד
0%	234	17%	40	83%	194	עפולה
0%	221	78%	172	22%	49	קוממיות
0%	219	97%	213	3%	6	בית הגדי
0%	207	70%	145	30%	62	איתמר
0%	204	98%	199	2%	5	בית חלקיה
0%	203	7%	14	93%	189	כפר חב"ד
0%	200	4%	7	97%	193	הרצליה
0%	198	4%	8	96%	190	יבניאל
0%	196	79%	154	21%	42	מעלה מכמש
0%	194	86%	166	14%	28	יסודות
0%	194	92%	179	8%	15	נס ציונה
0%	191	38%	72	62%	119	מעלות-תרשיחא
0%	189	14%	27	86%	162	בית אל
0%	185	1%	1	99%	184	בית שאן
0%	184	100%	184	0%	0	יד רמב"ם
0%	183	77%	140	23%	43	אלמה
0%	136	4%	6	96%	130	רמת השרון
0%	136	7%	9	93%	127	מצפה רמון
0%	125	29%	36	71%	89	כפר יונה
0%	109	20%	22	80%	87	טירת כרמל
0%	109	85%	93	15%	16	אבן יהודה
0%	107	5%	5	95%	102	אור עקיבא
0%	97	0%	0	100%	97	מבשרת ציון
0%	91	92%	84	8%	7	זמרת
0%	89	100%	89	0%	0	כפר חסידים א'
0%	86	10%	9	90%	77	גבעת זאב
0%	79	8%	6	92%	73	מעלה אדמים
0%	79	54%	43	46%	36	נוף איילון
0%	75	99%	74	1%	1	קרית אונו
0%	69	29%	20	71%	49	מעלה עמוס

מדרג תלמידי ם	סה"כ תלמידים ביישוב (6-16)	אחוז	תלמידים שאינם גרים ביישוב (-6 16)	אחוז	תלמידים הגרים ביישוב (6-16)	יישוב
0%	63	43%	27	57%	36	קרית ארבע
0%	61	5%	3	95%	58	אריאל
0%	59	71%	42	29%	17	יצהר
0%	51	98%	50	2%	1	גבעת יערים
0%	47	100%	47	0%	0	חמד
0%	42	98%	41	2%	1	פני חבר
0%	35	97%	34	3%	1	בית מאיר
0%	28	100%	28	0%	0	ברכיה
0%	21	100%	21	0%	0	עצם
	184466	19%	35662	81%	148804	

(מקור : הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, אגף חינוך, קובץ ייעודי, מוסדות חינוך חרדיים, 2004-2005)

נספח ד'6: תלמידים במערכת החינוך החרדית בישראל, בגילאי 17+
בחלוקה לתלמידים מהיישוב ומחוצה לו, 5-2004

מדרג תלמידי	סה"כ תלמידים ביישוב על תיכוני (+17)	אחוז	תלמידים שאינם גרים ביישוב על תיכוני (+17)	אחוז	תלמידים הגרים ביישוב על תיכוני (+17)	יישוב
41%	38628	35%	13658	65%	24970	ירושלים
20%	19261	34%	6518	66%	12743	בני ברק
5%	4485	87%	3919	13%	566	תל אביב -יפו
3%	3101	25%	762	75%	2339	אשדוד
2%	1665	52%	860	48%	805	נתיבות
2%	1431	58%	835	42%	596	פתח תקוה
1%	1375	52%	715	48%	660	צפת
1%	1306	93%	1213	7%	93	תפרח
1%	1153	48%	548	52%	605	חיפה
1%	1148	58%	663	42%	485	אופקים
1%	1147	14%	157	86%	990	ביתר עלית
1%	1094	80%	876	20%	218	כפר חב"ד
1%	1059	29%	303	71%	756	נתניה
1%	951	64%	610	36%	341	רחובות
1%	892	12%	106	88%	786	בית שמש
1%	830	84%	698	16%	132	רמת גן
1%	583	50%	290	50%	293	חולון
1%	550	52%	287	48%	263	מודיעין עילית
1%	476	26%	125	74%	351	רכסים
0%	468	64%	300	36%	168	ירוחם
0%	447	62%	277	38%	170	באר שבע
0%	431	75%	322	25%	109	שדרות
0%	416	79%	327	21%	89	קרית ארבע
0%	415	44%	184	56%	231	קרית גת
0%	384	81%	312	19%	72	עתניאל
0%	381	38%	146	62%	235	קרני שומרון
0%	375	73%	274	27%	101	מצפה רמון
0%	357	100%	357	0%	0	קרית יערים(מוסד)
0%	352	91%	322	9%	30	מעלות-תרשיחא
0%	339	90%	305	10%	34	מרכז שפירא
0%	336	23%	77	77%	259	אלעד
0%	323	91%	293	9%	30	קרית מלאכי
0%	316	80%	254	20%	62	ראשון לציון
0%	308	100%	308	0%	0	קבוצת יבנה
0%	305	59%	181	41%	124	ערד
0%	303	37%	112	63%	191	טבריה
0%	292	100%	292	0%	0	חשמונאים
0%	286	74%	213	26%	73	קרית שמונה
0%	280	63%	176	37%	104	בת ים
0%	271	65%	176	35%	95	באר יעקב
0%	270	30%	82	70%	188	זכרון יעקב

מדרג תלמידי ם	סה"כ תלמידים ביישוב על תיכוני (+17)	אחוז	תלמידים שאינם גרים ביישוב על תיכוני (+17)	אחוז	תלמידים הגרים ביישוב על תיכוני (+17)	יישוב
0%	270	59%	158	41%	112	אשקלון
0%	269	82%	220	18%	49	מעלה אדמים
0%	269	93%	249	7%	20	אור יהודה
0%	194	100%	194	0%	0	שוהם
0%	192	52%	100	48%	92	מגדל העמק
0%	171	100%	171	0%	0	שדי חמד
0%	167	74%	124	26%	43	קרית אתא
0%	164	65%	107	35%	57	ברכה
0%	163	75%	122	25%	41	שעלבים
0%	154	51%	78	49%	76	ראש העין
0%	153	33%	51	67%	102	חצור הגלילית
0%	145	93%	135	7%	10	חמד
0%	136	80%	109	20%	27	קרית יערים
0%	128	43%	55	57%	73	כוכב יעקב
0%	124	100%	124	0%	0	מתתיהו
0%	121	24%	29	76%	92	עמנואל
0%	114	99%	113	1%	1	מגדל עז
0%	105	71%	75	29%	30	מצפה יריחו
0%	102	92%	94	8%	8	קרית ביאליק
0%	89	85%	76	15%	13	נהריה
0%	87	99%	86	1%	1	כפר סבא
0%	87	100%	87	0%	0	יד בנימין
0%	84	49%	41	51%	43	הרצליה
0%	81	86%	70	14%	11	יבנה
0%	72	100%	72	0%	0	בית עריף
0%	70	31%	22	69%	48	חדרה
0%	66	95%	63	5%	3	יהוד
0%	65	32%	21	68%	44	לוד
0%	62	16%	10	84%	52	כרמיאל
0%	61	87%	53	13%	8	איתמר
0%	60	83%	50	17%	10	רמת השרון
0%	60	98%	59	2%	1	בני ראם
0%	58	53%	31	47%	27	רעננה
0%	55	67%	37	33%	18	רמלה
0%	55	98%	54	2%	1	טפחות
0%	51	18%	9	82%	42	יבניאל
0%	50	30%	15	70%	35	דימונה
0%	50	80%	40	20%	10	פרדס חנה-כרכו
0%	50	100%	50	0%	0	בית רבן
0%	49	27%	13	73%	36	מעלה לבונה
0%	49	43%	21	57%	28	קרית ים
0%	48	100%	48	0%	0	בית הגדי
0%	46	78%	36	22%	10	קדימה
0%	46	100%	46	0%	0	פדויים
0%	38	100%	38	0%	0	זנוח

מדרג תלמידי	סה"כ תלמידים ביישוב על תיכוני (+17)	אחוז	תלמידים שאינם גרים ביישוב על תיכוני (+17)	אחוז	תלמידים הגרים ביישוב על תיכוני (+17)	יישוב
0%	37	97%	36	3%	1	ברכיה
0%	36	83%	30	17%	6	הוד השרון
0%	34	97%	33	3%	1	גבעת שמואל
0%	31	84%	26	16%	5	נס ציונה
0%	31	87%	27	13%	4	בית מאיר
0%	29	76%	22	24%	7	מבשרת ציון
0%	28	39%	11	61%	17	קוממיות
0%	27	0%	0	100%	27	עפולה
0%	27	70%	19	30%	8	גני תקוה
0%	26	88%	23	12%	3	עכו
0%	26	100%	26	0%	0	בית נחמיה
0%	24	96%	23	4%	1	אור עקיבא
0%	23	35%	8	65%	15	כוכב השחר
0%	21	76%	16	24%	5	מעלה עמוס
0%	21	100%	21	0%	0	סביון
0%	21	100%	21	0%	0	מצדות יהודה
0%	18	44%	8	56%	10	אחיעזר
0%	18	100%	18	0%	0	תלמים
0%	16	6%	1	94%	15	בית שאן
0%	16	100%	16	0%	0	קרית אונו
0%	15	73%	11	27%	4	יקנעם עלית
0%	15	80%	12	20%	3	בני עיי"ש
0%	15	100%	15	0%	0	נחלים
0%	15	100%	15	0%	0	אזור
0%	11	100%	11	0%	0	גבעתיים
0%	10	90%	9	10%	1	נשר
0%	10	100%	10	0%	0	כפר גדעון
0%	9	67%	6	33%	3	בטחה
0%	8	38%	3	63%	5	קצרין
0%	7	43%	3	57%	4	אליכין
	94145	45%	42369	55%	51776	

(מקור: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, אגף חינוך, קובץ ייעודי, מוסדות חינוך חרדיים, 2004-2005)

נספח ד'7: תלמידים במערכת החינוך החרדית בישראל, בגילאי 6-16

בחלוקה לאזורים, 2004-5

אחוז	סה"כ תלמידים (6-16)	גרים ביישוב	אינם גרים ביישוב	סה"כ	אחוז גרים	אחוז שאינם גרים
9%	צפון	10996	6048	17044	65%	35%
7%	דרום	9476	2564	12040	79%	21%
84%	מרכז	128332	27050	155382	83%	17%
	סה"כ תלמידים ביישוב סודי-תיכון (6-16)	148804	35662	184466	81%	19%

(מקור: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, אגף חינוך, קובץ ייעודי, מוסדות חינוך חרדיים, 2004-2005)

נספח ד'8: תלמידים במערכת החינוך החרדית בישראל, בגילאי 17+
בחלוקה לאזורים, 5-2004

אחוז	סה"כ תלמידים ביישוב על תיכוני (17+)	גרים ביישוב	אינם גרים ביישוב	סה"כ	אחוז גרים	אחוז שאינם גרים
6%	צפון	2516	2664	5180	49%	51%
8%	דרום	2480	4797	7277	34%	66%
87%	מרכז	46780	34908	81688	57%	43%
	סה"כ תלמידים ביישוב על תיכוני (17+)	51776	42369	94145	55%	45%

(מקור: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, אגף חינוך, קובץ ייעודי, מוסדות חינוך חרדיים, 2004-2005)

נספח ה'1: קווי התחבורה הייעודית לאוכלוסייה החרדית, 2006

מוצא	יעד	מפעיל	מס' קו	מס' נסיעות שבועי	דירוג
ירושלים	ביתר עילית	ביתר תור	190	1586	19%
בני ברק	ירושלים	אגד	402	1074	13%
ירושלים	מודיעין עילית	סופרבוס	310	925	11%
ירושלים	רמת בית שמש	אגד	417	828	10%
בני ברק	מודיעין עילית	סופרבוס	210	806	9%
בני ברק	אשדוד	אגד	350	593	7%
בני ברק	אלעד	אגד-תשתית	280	426	5%
ירושלים	אשדוד	אגד	450	399	5%
בני ברק	רחובות	אגד	318	208	2%
בני ברק	בת ים	דן	140	148	2%
בני ברק	פתח תקווה	אגד	297	145	2%
בני ברק	רמת בית שמש	אגד	414	130	2%
בני ברק	עמנואל	אגד	189	128	1%
בני ברק	חיפה	אגד	970	120	1%
בני ברק	קרית אתא-רכסים	אגד	998	98	1%
ביתר עילית	רמת בית שמש	ביתר תור	198	90	1%
ירושלים	מירון-צפת	אגד	982	82	1%
בני ברק	ביתר עילית	ביתר תור	199	79	1%
בני ברק	אופקים-נתיבות-תפרח	אגד	222	79	1%
בני ברק	מירון-צפת	אגד	980	78	1%
ירושלים	אלעד	אגד-תשתית	277	76	1%
אלעד	פתח תקווה	אגד-תשתית	276	70	1%
ירושלים	עמנואל	אגד	465	69	1%
ירושלים	קריית אתא-רכסים	אגד	999	66	1%
בני ברק	כפר חב"ד	אגד	אין סימון	64	1%
ירושלים	אופקים	אגד	575	64	1%
ירושלים	חיפה	אגד	972	58	1%
מודיעין עילית	לוד	סופרבוס	69	20	0%
אשדוד	נתניה-חיפה	אגד	973	14	0%
מודיעין עילית	תפרח	סופרבוס	360	6	0%

מוצא	יעד	מפעיל	מס' קו	מס' נסיעות שבועי	דירוג
מודיעין עילית	אשדוד	סופרבוס	331	6	0%
מודיעין עילית	בית שמש	סופרבוס	335	6	0%
מודיעין עילית	רשלי"צ -רחובות	סופרבוס	332	6	0%
מודיעין עילית	נתניה-זכרון	סופרבוס	334	6	0%
מודיעין עילית	לוד-רמלה-רחובות	סופרבוס	333	5	0%
מודיעין עילית	פתח תקווה	סופרבוס	482	4	0%
מודיעין עילית	נתיבות-אופקים	סופרבוס	370	4	0%
אשדוד	רמת החייל תל אביב	אגד-קונקס	322	4	0%
אשדוד	בית שמש	עתידי		0	0%
אשדוד	ערד	עתידי		0	0%
אשדוד	מירון-צפת	עתידי		0	0%
בית שמש	ערד	עתידי		0	0%
בני ברק	טבריה	עתידי		0	0%
				8570	

(מקור : משרד התחבורה, חברת עדליא, 2006).

נספח ה'2: קווי התחבורה הייעודית לאוכלוסייה החרדית בחלוקה אזורית, 2006

מס' קווים שבועי	אחוז
522	6%
153	2%
7895	92%
8570	100%

(מקור : משרד התחבורה, חברת עדליא, 2006).

לאזור הצפון				
מוצא	יעד	מפעיל	מס' קו	מס' נסיעות שבועי
אשדוד	נתניה-חיפה	אגד	973	14
בני ברק	מירון-צפת	אגד	980	78
ירושלים	מירון-צפת	אגד	982	82
בני ברק	קרית אתא-רכסים	אגד	998	98
ירושלים	קריית אתא-רכסים	אגד	999	66
בני ברק	חיפה	אגד	970	120
ירושלים	חיפה	אגד	972	58
מודיעין עילית	נתניה-זכרון	סופרבוס	334	6
אשדוד	מירון-צפת	עתידי		0
בני ברק	טבריה	עתידי		0
לאזור הדרום				
מוצא	יעד	מפעיל	מס' קו	מס' נסיעות שבועי
מודיעין עילית	נתיבות-אופקים	סופרבוס	370	4
מודיעין עילית	תפרח	סופרבוס	360	6
בני ברק	אופקים-נתיבות-תפרח	אגד	222	79
ירושלים	אופקים	אגד	575	64
אשדוד	ערד	עתידי		0
בית שמש	ערד	עתידי		0
לאזור המרכז				

מוצא	יעד	מפעיל	מס' קו	מס' נסיעות שבועי
מודיעין עילית	לוד	סופרבוס	69	20
ירושלים	ביתר עילית	ביתר תור	190	1586
ביתר עילית	רמת בית שמש	ביתר תור	198	90
בני ברק	ביתר עילית	ביתר תור	199	79
בני ברק	מודיעין עילית	סופרבוס	210	806
ירושלים	אלעד	אגד-תשתית	277	76
בני ברק	אלעד	אגד-תשתית	280	426
בני ברק	פתח תקווה	אגד	297	145
ירושלים	מודיעין עילית	סופרבוס	310	925
בני ברק	רחובות	אגד	318	208
ירושלים	אשדוד	אגד	450	399
בני ברק	אשדוד	אגד	350	593
בני ברק	ירושלים	אגד	402	1074
מודיעין עילית	פתח תקווה	סופרבוס	482	4
מודיעין עילית	אשדוד	סופרבוס	331	6
מודיעין עילית	בית שמש	סופרבוס	335	6
מודיעין עילית	רש"צ – רחובות	סופרבוס	332	6
מודיעין עילית	לוד-רמלה-רחובות	סופרבוס	333	5
ירושלים	רמת בית שמש	אגד	417	828
בני ברק	רמת בית שמש	אגד	414	130
בני ברק	כפר חב"ד	אגד	אין סימון	64
בני ברק	עמנואל	אגד	189	128
אלעד	פתח תקווה	אגד-תשתית	276	70
בני ברק	בת ים	אגד-דן	140	148
אשדוד	רמת החייל תל אביב	אגד-קונקס	322	4
ירושלים	עמנואל	אגד	465	69
אשדוד	בית שמש	עתידי		0

(מקור: משרד התחבורה, חברת עדליא, 2006).

נספח 1: מוסדות ההכשרה המקצועית לאוכלוסייה החרדית, 2006

אחוז	סה"כ מכללות ביישוב	יישוב המוסד
40%	17	ירושלים
21%	9	בני ברק
7%	3	אשדוד
5%	2	ראשון לציון
5%	2	רמת גן
2%	1	אור יהודה
2%	1	אלעד
2%	1	באר שבע
2%	1	בית הלוי
2%	1	בית הצבי
2%	1	חיפה
2%	1	מגדל העמק
2%	1	מודיעין עילית
2%	1	נתיבות
2%	1	תל אביב
1	43	סה"כ

(מקור : אא"ג : ארגון הג'ויינט, 2006 ; ארגון "ללמוד ולעשות", 2005)

נספח 21: מוסדות ההכשרה המקצועית לאוכלוסייה החרדית, בחלוקה לאזורים, 2006

				אחוז	סה"כ מכללות ביישוב	
				9%	4	צפון
		אחוז מהמרכז		5%	2	דרום
21%	בני ברק	40%	ירושלים	86%	37	מרכז
				1	43	סה"כ

(מקור : אא"ג : ארגון הג'ויינט, 2006 ; ארגון "ללמוד ולעשות", 2005)

נספח 31: התלמידים הלומדים במוסדות ההכשרה מקצועית נבחרים, 2006

מספר תלמידים מחוץ ליישוב	מספר תלמידים מהיישוב	סה"כ תלמידים במכללות	סה"כ מכללות ביישוב	יישוב המוסד
44	109	153	17	ירושלים
50	51	101	9	בני ברק
41	56	97	3	אשדוד
3	62	65	1	מודיעין עילית
12	21	33	1	אלעד
32		32	2	ראשון לציון
12	16	28	1	באר שבע
19		19	1	בית הצבי
9	8	17	1	נתיבות
	8	8	1	מגדל העמק
			1	בית הלוי
			1	חיפה
			2	רמת גן
			1	אור יהודה
222	331	553	43	סה"כ

(מקור : אא"ג : ארגון הג'ויינט, 2006 ; ארגון "ללמוד ולעשות", 2005)

**נספח ו' 4: זיקות התלמידים הלומדים במוסדות ההכשרה המקצועית
לאוכלוסייה החרדית, 2006**

יישוב המוסד	אלעד	אשדוד	באר שבע	בית הצבי	בני ברק	ירושלים	מגדל העמק	מודיעין עילית	נתיבות	ראשון לציון
מספר תלמידים מהיישוב	21	56	16		51	109	8	62	8	
סה"כ תלמידים במכללות	33	97	28	19	101	153	8	65	17	32
זיקות התלמידים	בני ברק	בני ברק	אופקים	חיפה	אלעד	בית שמש		ירושלים	ירושלים	כפר חבד
	2	13	2	10	3	14		1	5	9
	ראש העין	אשקלון	ערד	רכסים	פתח תקווה	בית עילית		בית שמש	אשדוד	רחובות
	3	3	4	5	7	11		2	2	3
	פתח תקווה	ירושלים	נתיבות	פרדס חנה	נתניה	מודיעין עילית		חשמונאים	אופקים	ירושלים
	1	8	2	4	5	3		2	2	8
	קרית גת	ביתר עילית	שדרות		כפר סבא	מעלה אדומים		אלעד		בני ברק
	1	5	1		16	2		1		5
	3778	קרית גת	קריית גת		תל אביב	בני ברק		פתח תקווה		באר שבע
	5	3	3		1	2		1		1
		בית שמש			עפולה	כוכב יעקב		856		תל אביב
		4			2	3		1		1
		כפר חבד			יבנה	3574				ביתר עילית
		3			2	2				2
		ירוחם			רמלה	מבשרת ציון				בית שמש
		1			1	2				3
		נתיבות			ראש העין	באר שבע				
		1			1	1				
					רחובות	577				
					1	1				
					חולון	אשדוד				
					1	1				
					אשדוד	חולון				
					1	1				
					כפר חבד	רחובות				
					2	1				
					עמנואל					
					2					

(מקור: אא"ג: ארגון הגויינט, 2006; ארגון "ללמוד ולעשות", 2005)

נספח ו'5: רשימת הקורסים הנלמדים במוסדות ההכשרה המקצועית לאוכלוסייה החרדית, 2006

ישוב המוסד	שם המכללה	סוג הקורס
אור יהודה	הקרייה האקדמית קרית אונו- הקמפוס החרדי	משפטים, מנהל עסקים, ראיית חשבון ותואר שני במנהל עסקים
אלעד	מכללת אפק - בינה ודעת	תחזוקת מחשב וניהול רשתות
אשדוד	מכללת הדרום	ראיית חשבון, ייעוץ השקעות, שמאות ומקרקעין, ייעוץ מס
אשדוד	מרכז בועות - גבעת וושינגטון	הידרוטריפיה
אשדוד, בני ברק, ירושלים, מודיעין עילית	המרכז החרדי להכשרה מקצועית	תוכנה, חשבונאות, עיצוב גרפי, אדריכלות, אלקטרוניקה, תעשייה וניהול, בנין, תכנות מחשבים ורשת, שרטוט אדריכלי, יעוץ מס, חשמלאי מוסמך, תכנות מחשבים, מנהל משולב, כלכלה ולוגיסטיקה
באר שבע, ראשון לציון	אולטרה-נט	מדריך מחשבים, תחזוקת מחשב ורשת, סחר חוץ, ייצוא ויבוא
בית הצבי	מכללת סיטרין	תחזוקת מחשב ורשת
בני ברק	מכללת גשרים	אסטרטגיית למידה והוראה
בני ברק	מכללת סיוון	תחזוקת מחשב ורשת
בני ברק	מכללת סלע	תכנות ++C
בני ברק, ירושלים	מרכז הכשרה בדרך היהדות	סופר סת"מ, משגיח כשרות,
בני ברק	מכון חכמה ומרפא	רפואה משילימה: רפלקסולוגיה, תזונה, מסג', פרחי באך, חינוך וקהילה, גישור, אבחון וייעוץ קוגניטיבי, יעוץ ארגוני
בני ברק	מבחר"ר - מכללת בני ברק	מדעי המחשב, כלכלה ולוגיסטיקה, עבודה סוציאלית, קלינאות תקשורת, ריפוי בעיסוק, מעבדות רפואית, רוקחות, סיעוד, תזונאות קלינית, הנדסת מזון, ראיית חשבון, מנהל עסקים, ניהול ושיווק
חיפה, ירושלים	מל"ש - מכללה ללימודי טכנולוגיה שימושית	טכנאי מחשבים, טכנאי תיקון מיזוג אוויר, טכנאיציוד רפואי, מעולן, טכנאימערכות מיגון ואבטחת מבנים, טכנאימערכות שמע לרכב
ירושלים	המכללה החרדית ירושלים	עבודה סוציאלית, קלינאות תקשורת, מדע המדינה, יעוץ חינוכי, מדעי המעבדה הרפואית, ניהול וכלכלה
ירושלים	חברת אגד	קורס נהגי אוטובוס
ירושלים	האוניברסיטה הפתוחה	כלכלה, חשבונאות, ניהול, הנדסה צעשייה וניהול, מדעי המחשב
ירושלים	מכון לנדר - טורו קולג'	לימודי תואר שני ביהדות, בית ספר למנהל עסקים
ירושלים	לומדה - מכון חרדי ללימודי מקצוע	הכרת המחשב, הנהלת חשבונות, מזכירות, מזכירות רפואית, שזירת פרחים, גרפיקה
ירושלים	אורט ספניאן	הנדסאי
ירושלים	מכון לב: מכון דעת (בג"ט - בית הספר הגבוהה לטכנולוגיה)	מדעי המחשב, אלקטרוניקה, ראיית חשבון
ירושלים, תל אביב	מכללת נס טכנולוגיות	תכנות מחשבים
ירושלים	טורו קולג' - היחידה ללימודי חוץ	טוען רבני וגישור, כתב סת"מ, משגיח כשרות, צילום אירועים, מורי דרך, ניהול אירועים, ניהול ופרסום,
ירושלים, בני ברק	מט"י ירושלים - מרכז פיתוח יזמות	סיוע והכוונה בהקמת עסקים קטנים במגזר החרדי, הקמת וניהול עסק, שימושי מחשב, שוק ההון, שיווק, סחר ומס
ירושלים	ציפורן הנפש - מכון חרדי לגרפולוגיה	לימודי גרפולוגיה
ירושלים	לקח - מרכז הדרכה חרדי ללימודי קהילה וחברה	מדריכי טיולים, ניהול, מדריכות אומנות, פרסום ושיווק, ספרנות, חינוך, תנועה לגיל הרך, מדריכות אירובי, רכו קהילה ותרבות
ירושלים	מכון לב: מכון נוח (בג"ט - בית הספר הגבוהה לטכנולוגיה)	מדעי המחשב, אלקטרוניקה, ראיית חשבון
ירושלים	מכון לב: מכון טל (בג"ט - בית הספר הגבוהה לטכנולוגיה)	מדעי המחשב, אלקטרוניקה, ראיית חשבון
נתיבות	חמדת הדרום	מחשבים
ראשון לציון	מכון שופר ללימודי תקשורת	תקשורת ושיווק - רדיו, עיתונאות, יחסי ציבור, פרסום ותקשורת

רמת גן	מכון לב: מכון לוסטינג (בג"ט - בית הספר הגבוהה לטכנולוגיה)	מדעי המחשב, אלקטורניקה, ראיית חשבון
--------	---	-------------------------------------

(מקור: אא"ג: ארגון הגיוינט, 2006; ארגון "ללמוד ולעשות", 2005)

נספח ז': החצרות החסידייות, 2006

שם היישוב	מספר חצרות	אחוז
ירושלים	38	39%
בני ברק	36	37%
אשדוד	4	4%
בית שמש	3	3%
תל אביב - יפו	3	3%
חיפה	2	2%
פתח תקווה	2	2%
רחובות	2	2%
קריית גת	1	1%
גבעת זאב	1	1%
ביתר עילית	1	1%
מודיעין עילית	1	1%
נתניה	1	1%
צפת	1	1%
גני תקווה	1	1%
	97	100%

(מקור: מפתח העיר, 2006; המדריך החרדי, 2006).

	מס' חצרות	אחוז			
צפון	2	2%			
דרום	1	1%			
מרכז	94	97%	ירושלים	39%	בני ברק 38%
סה"כ	97	100%		38%	37%

(מקור: מפתח העיר, 2006; המדריך החרדי, 2006).

נספח ח1: ההגירה בין הריכוזים החרדיים בישראל במספרים מוחלטים, 5-2004

קוד יישוב	שם היישוב	הגירה שלילית	הגירה חיובית	הפרש
2610	בית שמש	302	2160	1858
3797	מודיעין עילית	501	1594	1093
1309	אלעד	587	1414	827
3780	ביתר עילית	503	965	462
70	אשדוד	464	689	225
3779	כוכב יעקב	129	307	178
2033	בית חלקיה	6	41	35
696	כפר חב"ד	52	66	14
3754	אספר	15	25	10
4000	חיפה	202	212	10
440	יסודות	11	17	6
246	נתיבות	16	19	3
1294	אור הגנוז	8	8	0
106	כפר גדעון	3	1	-2
46	יבניאל	26	23	-3
607	מירון	9	6	-3
766	קוממיות	13	9	-4
9000	באר שבע	12	2	-10
3660	עימנואל	171	161	-10
874	מגדל העמק	32	21	-11
1034	קרית מלאכי	109	93	-16
922	רכסים	166	150	-16
7100	אשקלון	36	15	-21
8400	רחובות	140	119	-21
5000	תל אביב	37	14	-23
709	תפרח	82	59	-23
1137	קריית יערים	99	74	-25
6800	קריית אתא	128	102	-26
2034	חצור הגלילית	74	46	-28
2630	קרית גת	102	50	-52
9300	זכרון יעקב	109	54	-55
6700	טבריה	141	83	-58
831	ירוחם	95	37	-58
7900	פתח תקווה	209	150	-59

קוד יישוב	שם היישוב	הגירה שלילית	הגירה חיובית	הפרש
2560	ערד	82	20	-62
6500	חדרה	99	35	-64
31	אופקים	215	107	-108
8000	צפת	243	127	-116
7400	נתניה	255	37	-218
6100	בני ברק	2814	1740	-1074
3000	ירושלים	3756	1211	-2545

(מקור: קובץ נתוני הגירה ייעודי למ"ס, 5-2004).

נספח ח2: ההגירה בין הריכוזים החרדיים בישראל בחלוקה לאזורים,

2004-5

קוד יישוב	שם היישוב	הגירה שלילית	הגירה חיובית	הפרש
מרכז				
1309	אלעד	587	1414	827
3754	אספר	15	25	10
70	אשדוד	464	689	225
2033	בית חלקיה	6	41	35
2610	בית שמש	302	2160	1858
3780	ביתר עילית	503	965	462
6100	בני ברק	2814	1740	-1074
440	יסודות	11	17	6
3000	ירושלים	3756	1211	-2545
3779	כוכב יעקב	129	307	178
696	כפר חב"ד	52	66	14
3797	מודיעין עילית	501	1594	1093
7400	נתניה	255	37	-218
3660	עימנואל	171	161	-10
7900	פתח תקווה	209	150	-59
1137	קריית יערים	99	74	-25
8400	רחובות	140	119	-21
5000	תל אביב	37	14	-23
	סה"כ	10051	10784	733
צפון				
1294	אור הגנוז	8	8	0
9300	זכרון יעקב	109	54	-55

קוד יישוב	שם היישוב	הגירה שלילית	הגירה חיובית	הפרש
6500	חדרה	99	35	-64
4000	חיפה	202	212	10
2034	חצור הגלילית	74	46	-28
6700	טבריה	141	83	-58
46	יבנאל	26	23	-3
106	כפר גדעון	3	1	-2
65	מגדל	9	9	0
874	מגדל העמק	32	21	-11
607	מירון	9	6	-3
8000	צפת	243	127	-116
6800	קריית אתא	128	102	-26
922	רכסים	166	150	-16
	סה"כ	1249	877	-371
זרום				
31	אופקים	215	107	-108
7100	אשקלון	36	15	-21
9000	באר שבע	12	2	-10
831	ירוחם	95	37	-58
246	נתיבות	16	19	3
2560	ערד	82	20	-62
766	קוממיות	13	9	-4
2630	קרית גת	102	50	-52
1034	קרית מלאכי	109	93	-16
709	תפרח	82	59	-23
	סה"כ	762	411	-351

**נספח ט': שנת ייסוד ומס' אוכלוסייה חרדית בריכוזים החרדיים לפי
אזור, 2006**

שם היישוב	שנת הקמת הקהילה החרדית	מס' תושבים	אחוז החרדים מאוכלוסיית היישוב
צפון			
טבריה	עיר עתיקה	6000	13
צפת	עיר עתיקה	6000	21
חדרה	1890	3000	4
כפר גדעון	1923	210	100
קריית אתא	1925	2000	4
חיפה	1949	12,000	4
רכסים	1956	8000	93
זיכרון יעקב	1972	2000	12
מגדל העמק	1972	2000	8
חצור הגלילית	1974	1000	12
כרמיאל	1983	1700	4
יבניאל	1986	1400	43
אור הגנוז	1989	300	100
נהריה	1990	600	1
דרום			
באר שבע	1947	4500	2
תפרח	1949	1300	100
קוממיות	1950	500	100
חזון יחזקאל	1965	400	80
קריית מלאכי	1969	1400	7
אופקים	1975	6000	24
אשקלון	1975	700	1
נתיבות	1975	11000	44
דימונה	1980	600	2
ירוחם	1980	800	9
שדרות	1980	700	4
ערד	1981	3500	15
קרית גת	1996	5000	10
מרכז			
ירושלים	עיר עתיקה	225000	31
פתח תקווה	1878	7000	4
בני ברק	1924	140000	95
יסודות	1951	460	100
רחובות	1980	8000	8

שם היישוב	שנת הקמת הקהילה החרדית	מס' תושבים	אחוז החרדים מאוכלוסיית היישוב
כפר חב"ד	1949	5000	100
לוד	1949	700	1
תל אביב	1950	5800	4
בית חלקיה	1953	466	100
נתניה	1955	6500	3
בת-ים	1958	1300	1
ראשון לציון	1963	2000	1
גני תקווה	1963	500	4
אשדוד	1973	32000	15
קריית יערים	1974	3200	90
עימנואל	1983	2700	100
ביתר עילית	1988	30000	100
מודיעין עילית	1991	34200	100
גבעת זאב	1991	800	2
בית שמש	1994	32000	46
אלעד	1998	25000	88
תל ציון	1997	2800	48

נספח י'1: האוכלוסייה החרדית בישראל במדרג לפי סדר גודל, 2006

שם היישוב	מס' אוכלוסייה חרדית	
1 ירושלים	225000	35%
2 בני ברק	140000	22%
3 מודיעין עילית	34200	5%
4 אשדוד	32000	5%
5 בית שמש	32000	5%
6 ביתר עילית	30000	5%
7 אלעד	25000	4%
8 חיפה	12000	2%
9 נתיבות	11000	2%
10 רחובות	8000	1%
11 רכסים	8000	1%
12 פתח תקווה	7000	1%
13 נתניה	6500	1%
14 אופקים	6000	1%
15 צפת	6000	1%
16 טבריה	6000	1%

	שם היישוב	מס' אוכלוסייה חרדית	
17	תל אביב -יפו	5800	1%
18	כפר חב"ד	5000	1%
19	קריית גת	5000	1%
20	באר שבע	4500	1%
21	ערד	3500	1%
22	קריית יערים	3200	0%
23	חדרה	3000	0%
24	כוכב יעקב	2800	0%
25	עמנואל	2700	0%
26	ראשון לציון	2000	0%
27	מגדל העמק	2000	0%
28	קריית אתא	2000	0%
29	זכרון יעקב	2000	0%
30	כרמיאל	1700	0%
31	קריית מלאכי	1400	0%
32	יבנאל	1400	0%
33	בת ים	1300	0%
34	תפרח	1300	0%
35	חצור הגלילית	1000	0%
36	גבעת זאב	800	0%
37	ירוחם	800	0%
38	לוד	700	0%
39	שדרות	700	0%
40	אשקלון	700	0%
41	דימונה	600	0%
42	נהריה	600	0%
43	גני התקווה	500	0%
44	קוממיות	500	0%
45	בית חלקיה	466	0%
46	יסודות	460	0%
47	אלומה	400	0%
48	אור הגנוז	300	0%
49	כפר גדעון	210	0%
		648036	

נספח י'2: דירוג הריכוזים החרדיים לפי אזורים, 2006

צפון	46210	7%
דרום	36400	6%
מרכז	565426	87%
סה"כ	648036	100%

מרכז	שם היישוב	אוכלוסייה חרדית	
1	ירושלים	225000	40%
2	בני ברק	140000	25%
3	מודיעין עילית	34200	6%
4	אשדוד	32000	6%
5	בית שמש	32000	6%
6	ביתר עילית	30000	5%
7	אלעד	25000	4%
8	רחובות	8000	1%
9	פתח תקווה	7000	1%
10	נתניה	6500	1%
11	תל אביב - יפו	5800	1%
12	כפר חב"ד	5000	1%
13	קריית יערים	3200	1%
14	כוכב יעקב	2800	0%
15	עמנואל	2700	0%
16	ראשון לציון	2000	0%
17	בת ים	1300	0%
18	גבעת זאב	800	0%
19	לוד	700	0%
20	גני התקווה	500	0%
21	בית חלקיה	466	0%
22	יסודות	460	0%
דרום	שם היישוב	אוכלוסייה חרדית	
1	נתיבות	11000	31%
2	אופקים	6000	17%
3	קריית גת	5000	14%
4	באר שבע	4500	13%
5	ערד	3500	10%
6	תפרח	1300	4%
7	קריית מלאכי	1400	4%
8	ירוחם	800	2%

2%	700	שדרות	9
2%	700	אשקלון	10
2%	600	דימונה	11
1%	500	קוממיות	12
1%	400	אלומה	13
	אוכלוסייה חרדית	שם היישוב	צפון
26%	12000	חיפה	1
17%	8000	רכסים	2
13%	6000	צפת	3
13%	6000	טבריה	4
6%	3000	חדרה	7
4%	2000	מגדל העמק	6
4%	2000	קריית אתא	8
4%	2000	זכרון יעקב	9
4%	1700	כרמיאל	10
3%	1400	יבנאל	5
2%	1000	חצור הגלילית	11
1%	600	נהריה	12
1%	300	אור הגנוז	13
0%	210	כפר גדעון	14

נספח יא': תתי הקהילות בריכוזים החרדיים, 2006

[illegible]

[illegible]

נספח יב': פירוט מוסדות החינוך ביישובי המרחב החרדי, 2005

פריפריה צפונית

חיפה: בחיפה כ – 55 מוסדות, החל מגני הילדים, דרך תלמודי תורה, בי"ס בית יעקב יסודי ותיכון לבנות, בית ספר לבנות 'תורת אמת' של ויז'ניץ, סמינר בית יעקב לבנות, ועד ישיבות קטנות וגדולות של החוגים החסידיים (גור, בעלז, סארט ויז'ניץ) ושל החוגים הספרדים והליטאיים (ישיבת נחלת הלוויים, ישיבת תפארת ישראל, ישיבת משכן יעקב, ישיבת הגר"א, מוסדות רינת אהרון) ומגוון גדול של כוללים (סופר המודיע, 1982ג'; לדעת, 2004; כהנא, 2004; קאהן וזיסמן, 2005; סופר בתנועה, 2006; הלמ"ס, קובץ תלמידים, 2005א'; אתר עולם התורה, 2008).

רכסים: מערכת החינוך ברכסים כוללת כ – 30 מוסדות (ללא גנים) החל מתלמודי תורה, בי"ס בית יעקב יסודי, תיכון בית יעקב, סמינר "שירת מרים" שהוא שלוחה של הסמינר התורני באופקים, ובי"ס אזורי לבנים ובנות מטעם "שובו". מלבד זאת פועלת ביישוב קריית החינוך החרדית הכוללת גם שתי ישיבות גדולות (כנסת חזקיהו ומעוז חיים), ישיבות קטנות וכוללים (http://www.bet-alon.co.il/info/city_details.php?city_id=406; קאהן וזיסמן, 2005; מרכז מידע להתיישבות בגליל, 2006; זוסמן, 2000; אריאל, 2005; דפוס רכסים, 2006; לדעת, 2004; הלמ"ס, קובץ תלמידים, 2005א'; אתר עולם התורה, 2008).

צפת: גרעין חב"ד המקורי בעיר הוא גם שהקים את מוסדות "אור מנחם" (תלמוד תורה לבנים ובית ספר לבנות), מוסדות "בית לוי יצחק", ישיבת חסידי חב"ד ליובאוויטש, מוסדות בית חנה (תיכון לבנות וסמינר) ורשת גני ילדים (www.chabad.info/chabadpedia/index.php/). מלבד מוסדות חסידות חב"ד קיימים בעיר מוסדות חרדיים רבים נוספים: הכולל "לב שמחה" של הציבור הליטאי, הישיבה והכולל "נחלת נפתלי", ביה"ס התורני מדעי לציבור החילוני של ארגון "לב לאחים", סמינר לבנות, ביה"ס לבנות אלשיך של החינוך העצמאי, בי"ס בית יעקב חרדי וכן תלמודי תורה רבים. (צורן, 1986; קאהן וזיסמן, 2005; מדינה, 2006; www.chabad.info/chabadpedia/index.php/; סה"כ בצפת יש כ – 45 מוסדות חינוך למעלה מ-10 תלמודי תורה, 3 בתי ספר לבנות, 3 סמינרים לבנות, 5 ישיבות גדולות, 5 ישיבות קטנות, 20 כוללים, 3 ישיבות לבעלי תשובה ועוד (הלמ"ס, קובץ תלמידים, 2005א'; אתר עולם התורה, 2008).

טבריה: בטבריה מתקיימים כ – 25 מוסדות תורניים מרמת תלמוד התורה - ביניהם בית ספר בית יעקב לבנות, יסודי ותיכון, ישיבה גדולה, 4 ישיבות קטנות ומספר הכוללים העומד על כ-12. בעיר מתקיימת פעילות החזרה בתשובה אינטנסיבית: מסירת שיעורים, רישום לבתי הספר החרדיים והפעלת ארגוני חסד מכל הסוגים, וביניהם "מאור וחסד" וכאלה הפועלים מטעם מוסדות "תפארת טבריה" (קאהן וזיסמן, 2005; כהן, 25.6.06; הלמ"ס, קובץ תלמידים, 2005א'; אתר עולם התורה, 2008).

חדרה: ישיבת הדגל של חדרה היא הישיבה הגדולה "כנסת יצחק", וסביבה מתרכזים שני חדרים - לספרדים ולאשכנזים. בחדרה כ-18 מוסדות חינוך של הקהילה החרדית אליהם מצטרפים 8 גנים תורניים של "רשת הגנים", 2 תלמודי תורה ומספר כוללים. כמו כן ישנה קהילה גדולה, המתרכזת סביב מוסדות "אור יוסף", ולהם כולל וישיבה בגבעת אולגה (קאהן וזיסמן, 2005; הלמ"ס, קובץ תלמידים, 2005א').

מגדל העמק: לרב הספרדי, הרב אברהם מנחם, ישיבה לצעירים "נזר התורה", כולל אברכים, גני ילדים ומעונות. לרבה האשכנזי של העיר, הרב דוד יצחק גרוסמן, מוסדות חינוך גדולים, המרוכזים בקרית "מגדל אור" וכוללים מעונות יום, גנים, בתי ספר יסודיים, חטיבות ביניים, מתיבתא לצעירים, אולפנה לעולים חדשים, בתי ספר מקצועיים, ביי"ס ללימוד אומנויות ותקשורת, קריית חינוך לבנות ורשת ענפה של מבני פנימייה עבור התלמידים. מדובר במוסדות, המשרתים גם את כלל האוכלוסייה בעיר ומספקים מקורות פרנסה לתושבי העיר החרדים (קאהן וזיסמן, 2005; קמה, 1999; הלמ"ס, קובץ תלמידים, 2005א').

קריית אתא: בעיר קיימים מספר מוסדות: ישיבה גדולה "מאקווא" (בה פועל גם כולל גבוה להוראה), כולל "ישראל סבא", בית מדרש מרכזי "ברכת משה", ישיבה גדולה "שערי יהודה", ישיבה לצעירים, תלמוד תורה של החינוך העצמאי, בית יעקב יסודי, גני הילדים של אגו"י ואור חדש וכוללים ומוסדות נוספים (אתר עולם התורה, 2008; לדעת, 2004; קאהן וזיסמן, 2005; הלמ"ס, קובץ תלמידים, 2005א'; <http://www.kiryat-ata.org.il/Openning.asp>).

זיכרון יעקב: בזיכרון יעקב של שנת 2005 מוסדות רבים הכוללים, בין השאר, כ-30 בתי כנסת, 12 גני ילדים, 2 בתי ספר יסודיים לבנים, 2 בתי ספר יסודיים לבנות, בית ספר על יסודי מקומי לבנות (חלק מהבנות נוסעות לסמינר גפן בחדרה וחלק נוסעות לחיפה לבית יעקב תיכון) ו-2 ישיבות קטנות לבנים. ישיבה קטנה אחת היא מתיבתא (ז-ח) אשר איננה קשורה לקהילה: זה מוסד שמקבל אליו ילדי סעד מבתי קשים, חלק גדול מהם אינם חרדיים אלא ממשפחות מסורתיות. חלק מהבוגרים של ישיבה זו נכנסים לישיבות קטנות ספרדיות. הישיבה השנייה, "תפארת יעקב" הנמצאת בשכונת רמת צבי, מתאימה יותר לבני היישוב אך לא כולם מתקבלים אליה ונוסעים לישיבות אחרות ברחבי הארץ. הישיבה גדולה ביישוב היא כאמור ישיבת "אור שמח", המתאימה למסיימי הישיבה הקטנה, אם כי חלק גדול מהלומדים בה מגיעים מבני ברק וירושלים. הישיבה נחשבת לישיבה טובה בגלל סגנון הלימוד והנהגת הישיבה. במושבה ישנם גם 5-6 כוללים, בהם לומדים כמה מאות אברכים מהזרם הליטאי והספרדי (אתר עולם התורה, 2008; קאהן וזיסמן, 2005; הלמ"ס, קובץ תלמידים, 2005א'; מנת, 2006.3.16).

כרמיאל: בכרמיאל מוסדות חינוך מגני ילדים, חדרים, ביי"ס חינוך עצמאי, בית ספר "שובו" לעולים מחבר העמים, ישיבה קטנה, תיכון לבנות וכוללים, כאשר הכל נעשה תחת המסגרת של מוסדות "קרן אורה". בקהילה פועל גם ביי"ס חרדי לחינוך מיוחד, אליו מגיעים מכל האזור (סופר המודיע, 1980ב'; קאהן וזיסמן, 2005; הלמ"ס, קובץ תלמידים, 2005א').

חצור הגלילית: בחצור הגלילית פועלת מערכת חינוך, הכוללת שני מעונות של ארגונים ציבוריים, גני טרום חובה וגני חובה, חינוך יסודי, חינוך על יסודי, מסגרות ישיבתיות לבנים החל מגיל 13 (ישיבת "שפת צדיק" של גור), ביי"ס בית יעקב לבנות, וסמינר בית יעקב למורות, בו לומדות תלמידות המגיעות גם מכל רחבי האזור. בקריה החסידיית שני כוללים ובעיירה עוד שלושה כוללים נוספים. כמו כן, מתקיימים מספר שעורי תורה ופעילות תורנית אחרת באופן שוטף למבוגרים לנוער ולילדים. אנשי הקריה גם מפעילים אגודות חסד וחלוקת מצרכי מזון לכלל התושבים בחצור (קאהן וזיסמן, 2005; הלמ"ס, קובץ תלמידים, 2005א'; <http://www.romgalil.org.il/cds/280>).

נהריה: בעיר מוסדות חינוך "אביר יעקב" של רבי דוד - תלמוד תורה וישיבה "אביר יעקב", תלמוד תורה לבנים "נתיבות משה", וביה"ס לבנות בית יעקב "שערי שמחה" (קאהן וזיסמן, 2005; הלמ"ס, קובץ תלמידים, 2005א'; <http://www.nahariya.muni.il/openning.asp>). בשנת 2006 היו בעיר חמישה גני

חב"ד, בית כנסת חב"ד ופעילות הכוללת שיעורים ומבצעים שונים להחזרה בתשובה
(www.chabad.info/chabadpedia/index.php/).

כפר גדעון: בכפר גדעון ביה"ס אזורי של החינוך העצמאי, בית ספר בית יעקב, שני גני ילדים, מעון ותיכון. במקום פועל גם כולל ערב, שבו לומדים משעות הצהריים והערב מספר אברכים, חלקם תושבי המקום ואחרים מעפולה ומגדל העמק (קאהן וזיסמן, 2005; הלמ"ס, קובץ תלמידים, 2005א').

אור הגנוז: במקום מוסדות חינוך הכוללים מעון יום, תלמוד תורה, גן לבנות, ישיבה קטנה, וכולל אברכים (<http://www.shemayisrael.com/orhaganuz/visit.shtml>).

פריפריה דרומית

נתיבות: מוסדות החינוך בעיר כוללים גני ילדים, תלמודי תורה, בית ספר לבנות של החינוך העצמאי, ישיבות קטנות וישיבות גדולות: "ישיבת הנגב", מוסדותיו של הרב יורם אברג'יל וישיבה ספרדית - "ישיבת הבבא סאלי" - המאגדת סביבה תלמוד תורה, ישיבה וכולל לציבור הספרדי (סופר המודיע, 1991ג'; קאהן וזיסמן, 2005; הלמ"ס, קובץ תלמידים, 2005א'; מקלב, 11.6.06; אתר עולם התורה, 2008).

אופקים: חסידות חב"ד הקימה מוסדות חינוך משלה בעיר: בתחילה נפתחו גני ילדים ובשנת 1999 נפתח בית ספר לבנות "בית שרה". מאוחר יותר נפתחו באופקים חטיבת ביניים ובית ספר לבנים, מספר גני חב"ד, חטיבת הביניים החסידית "מעיינות חיה" ומוסדות נוספים. מלבד מוסדות החינוך של חב"ד, קיימים באופקים מוסדות חינוך לבנים ולבנות בכל הגילאים, "חדרים" לבנים ובתי ספר, ישיבה קטנה, ישיבה גדולה ("ישיבת אופקים"), כוללי אברכים, סמינר למורות ו"סמינר אופקים", שמטרתו היתה לחנך בנות שאינן חרדיות ומעוניינות ללמוד ברוח "בית יעקב" (סופר המודיע, 1982ב'; רבינוביץ, 2000; הלמ"ס, קובץ תלמידים, 2005א'; רבינוביץ, 7.3.06).

קריית גת: לחסידי גור יש בקריית גת מוסדות רבים, גני ילדים, מעונות יום ותלמודי תורה. הקהילה הספרדית מחזיקה אף היא במספר מוסדות: תלמוד תורה "חניכי ישיבות", מעונות "אור חיים" ובתי כנסת קהילתיים. לקהילת סלונים תלמוד תורה משלה ולאנשי חצר קרעטשניף מספר מוסדות משלהם הכוללים מעונות יום, תלמוד תורה וכולל (קאהן וזיסמן, 2005; מדינה, 2006). בשנת 2005 היו בקריית גת כ-15 מוסדות חינוך ובשנת 2008 החזיקו החוגים השונים בקריית גת כ-25 מוסדות בניהם: 3 ישיבות גדולות, 4 ישיבות קטנות, 2 בתי ספר לבנות, סמינר לבנות, מעל 10 תלמודי תורה, 2 ישיבות לבעלי תשובה וכוללים (הלמ"ס, קובץ תלמידים, 2005א'; עולם התורה, 2008).

באר שבע: בעיר מוסדות חינוך חרדיים, בניהם בית ספר לבנות "בנות חיל", רשת גני ילדים, "חדר" המשרת בעיקר את בני עדות המזרח, מוסדות חינוך של החינוך העצמאי, שני בתי ספר תיכוניים, ישיבה קטנה ("באר יצחק") ומגוון רחב של כוללים. בנוסף פועלת במקום מערכת החינוך של ש"ס, רשת "אל המעיין" (קאהן וזיסמן, 2005; הלמ"ס, קובץ תלמידים, 2005א'; מדינה, 2006).

ערד: לקהילה החרדית בערד מוסדות לכלל הגילאים: מעונות יום, גנים, תלמודי תורה, מוסדות "בית יעקב" לבנות, קריית חינוך שבה ישיבות קטנות וגדולות וכוללים (קאהן וזיסמן, 2005; הלמ"ס, קובץ תלמידים, 2005א'; מדינה, 2006; אתר עולם התורה, 2008).

תפרח: מערכת החינוך בתפרח כוללת כ-7 מוסדות: בית ספר יסודי לבנות בית יעקב, תלמוד תורה לבנים, ישיבה קטנה, מספר כוללים וכפי שכבר צוין - את הישיבה הגדולה "תושיה", המהווה אבן שואבת לתלמידים בגילאי 17 ומעלה מכל הארץ (כמעט 50% מהלומדים בה הם מחוץ ליישוב) (הלמ"ס, קובץ תלמידים, 2005א'; קאהן וזיסמן, 2005).

קריית מלאכי: בשכונת נחלת הר חב"ד כ-7 מוסדות חינוך של חב"ד: תלמודי תורה, בית ספר יסודי לבנות, תיכון "בית חנה" לבנות, ישיבה קטנה "תומכי תמימים" וכוללים (<http://www.dhaha.org.il/IsraeliBranches/asp.Index/CategoryID=147>).

ירוחם: מוסדות "מסילה בערבה" כוללים גני ילדים לבנות, מעונות יום לגיל הרך ("תפארת ירוחם"), גני ילדים לבנים ("מכינה"), תלמוד תורה ובית ספר לבנות ("שושנת יעקב"). ביניהם נכללה גם הישיבה הגדולה "דעת חכמה", שנסגרה בשנת 2006 מחוסר תקציב (הלוי, 2003; קאהן וזיסמן, 2005; הלמ"ס, קובץ תלמידים, 2005א').

שדרות: בשדרות פועלים 5 גנים של אגודת ישראל, תלמוד תורה "יסודי התורה", בית ספר של החינוך העצמאי, מספר כוללים ספרדיים ועשרות בתי כנסת המשרתים את כלל הציבור (קאהן וזיסמן, 2005; הלמ"ס, קובץ תלמידים, 2005א').

אשקלון: עיקר מוסדות החינוך באשקלון שייכים לזרם הספרדי, חלקם משתייכים לרשת החינוך של ש"ס וחלק משתייכים למוסדות "מעין חיים משה" בייסודו של ח"כ הרב יצחק כהן, הכוללים גני ילדים לבנים ובנות, תלמודי תורה, בתי ספר לבנות ותיכון לבנות (קרויזר, 8.5.07). בנוסף בעיר בית ספר של החינוך העצמאי וכולל "כנסת מרדכי" (חכם, 1983; קאהן וזיסמן, 2005; הלמ"ס, קובץ תלמידים, 2005א').

מרכז הארץ:

ירושלים: בשנת 2005 היו בירושלים למעלה מ-1050 מוסדות חינוך מתלמודי תורה, בהם לומדים ומתחנכים עשרות אלפי ילדים, בתי ספר לבנות, סמינרים לבנות, ישיבות גדולות של כל החוגים, ישיבות קטנות, כוללים, ישיבות לבעלי תשובה ועוד (קאהן וזיסמן, 2005; הלמ"ס, קובץ תלמידים, 2005א'; אתר עולם התורה, 2008).

בני ברק: בשנת 2005 היו בבני ברק למעלה מ-430 מוסדות חינוך מתלמודי תורה, בתי ספר לבנות, סמינרים לבנות, ישיבות גדולות, ישיבות קטנות, כוללים, ישיבות לבעלי תשובה ועוד (קאהן וזיסמן, 2005; הלמ"ס, קובץ תלמידים, 2005א'; אתר עולם התורה, 2008).

אשדוד: בשנת 2005 היו באשדוד למעלה מ-100 מוסדות חינוך, כ-20 תלמודי תורה, 9 בתי ספר לבנות, 4 סמינרים לבנות, 7 ישיבות גדולות, 18 ישיבות קטנות, 32 כוללים, 4 ישיבות לבעלי תשובה ועוד (קאהן וזיסמן, 2005; הלמ"ס, קובץ תלמידים, 2005א'; אתר עולם התורה, 2008).

ביתר עילית: בעיר מערכת חינוך ענפה ומוסדות תורה רבים נכון לשנת 2007: 125 גנים, 28 תלמודי תורה, 16 בתי ספר לבנות, 4 ישיבות גדולות, 4 ישיבות קטנות, 65 כוללים (הביקוש גדול מההיצע ואברכים רבים שלא מצאו מקום מתאים נוסעים ללמוד בירושלים), 21 ישיבות לבעלי תשובה ועוד. בנוסף, בעיר קיימים מתנ"ס, ספרייה לילדים, ספרייה תורנית, משחקה גדולה, מרכזיה פדגוגית, מוסד

גדול לנערים עולים - "לציון ברינה" - שהוקם ע"י חסידות קרלין וכן מוסדות לחינוך מיוחד (קאהן וזיסמן, 2005; אוביץ, 12.6.06, קאהן, 23.5.06; אתר עולם התורה, 2008; אע"ב: עיריית ביתר עילית אגף החינוך, 2006ג'). במוסדות החינוך בביתר-עילית למדו בשנת 2007 למעלה מ-15,000 תלמידים. פעילותה האינטנסיבית של העירייה הביאה לבניית כ-450 כיתות חדשות בשש השנים האחרונות (קדם, 2007א'; תיק, 12.6.07; אע"ב: עיריית ביתר עילית, 2007ג'ד').

מודיעין עילית: מערכת החינוך בעיר כוללת נכון לשנת 2007 175 גני ילדים, 7 בתי ספר לבנות (יסודי), 3 תיכונים וסמינרים לבנות, 27 תלמודי תורה, 9 ישיבות קטנות, 8 ישיבות גדולות (ביניהן מיר, ויז'ניץ, חברון, אמרי צבי וכנסת יצחק), ובעיר הוקמו עשרות כוללים לאברכים. העירייה גם דואגת לאותם הזקוקים לחינוך מיוחד ב-10 מסגרות שונות (קאהן וזיסמן, 2005; עולם התורה, 2008; אע"מ: מועצה מקומית מודיעין עילית, 2006ב'; קרויזר, 22.5.06; קירנבאום, 1.5.06; ברקפלד, 8.5.06; פרידמן, 5.4.06; אהרונוביץ, 27.9.06; קדם, 2008ב'). לרווחת התושבים מפעילה העירייה מגוון פעילויות הווי, תרבות ורווחה: מרכז לאומנויות ומדעים, משחקיות שכונתיות, חוגי העשרה בשעות אחר הצהריים, תנועות נוער לבנים ולבנות, חוגי העשרה לנשים, יחידה לקידום נוער, מרכזיה פדגוגית לגננות ולמורות וספריה ציבורית (אא"ק: קרויזר, 2007ב'; איזק, 6.1.206; אע"מ: מועצה מקומית מודיעין עילית, 2006ב').

בית שמש: מערכת החינוך החרדית בבית שמש בשנת 2006 כללה 52 כיתות גן לבנות ו-26 כיתות גן לבנים (מלבד גנים ב-ת"תים), 26 בתי ספר לבנות, 25 תלמודי תורה לבנים, 7 בתי ספר על יסודיים וסמינרים לבנות, 10 ישיבות קטנות, 6 ישיבות גדולות ועשרות כוללים. בשנים הקרובות צפויים להיפתח עוד מוסדות חינוך רבים בעיר (קאהן וזיסמן, 2005; הלמ"ס, קובץ תלמידים, 2005א'; קאהן, 2004ג'; עולם התורה, 2008; עיריית בית שמש, 2006; שמשפון, 2006; סגל, 17.6.06).

אלעד: מערכת החינוך באלעד כוללת 172 גני ילדים, 7 בתי ספר לבנות (יסודי ותיכון), 20 תלמודי תורה, 7 ישיבות קטנות, 2 ישיבות גדולות ("כנסת יחזקאל", "נר ישראל"), 2 בתי ספר ממלכתיים דתיים, 2 ישיבות לבעלי תשובה ועשרות כוללים לאברכים. המועצה גם דואגת לאותם הזקוקים לחינוך מיוחד, הן בפיתוח מסגרות מקומיות – 9 גני ילדים ובית ספר מיוחדים לחינוך מיוחד ו-4 כיתות לחינוך מיוחד המשולבות בתוך מסגרות חינוך רגילות – והן במימון הסעות אל מחוץ לעיר למסגרות מתאימות (קאהן וזיסמן, 2005; קריספל, 1.5.06; ממליה, 29.6.06; עולם התורה, 2008; אע"א: מועצה מקומית אלעד, 2007א'ב'; יצחקי, 2008; לוי, 2008).

רחובות: מוסדות קרעטשניף כוללים גני ילדים, תלמודי תורה, ישיבה גדולה וקטנה, כוללים ובתי ספר לבנות "בנות אסתר" (יסודי-סמינר). מלבד מערך המוסדות של חסידות קרעטשניף קיימים בעיר מוסדות תורה נוספים: תלמודי תורה (גם של החינוך העצמאי ושל חב"ד), בית הספר היסודי והתיכון "בית יעקב" (קאהן וזיסמן, 2005; הלמ"ס, קובץ תלמידים, 2005א'), שש ישיבות קטנות, מספר כוללים וישיבות גדולות, שהמרכזית שבהן היא ישיבת "מאור התלמוד", בנשיאות הרב שמחה הכהן קוק, רבה של העיר, ובראשות אחיו, הרב אברהם יצחק הכהן קוק. הישיבה מהווה את מרכז ההווה הרוחנית של הציבור החרדי ברחובות, יחד עם כולל האברכים הקיים בה. (קאהן וזיסמן, 2005; <http://www.torahindex.com/HE/default.aspx>).

פתח תקווה: מערכת החינוך החרדית בפתח תקווה כוללת כ-80 מוסדות הפרוסים בכל רחבי העיר: מוסדות חינוך לגיל הרך, תלמודי תורה, בתי ספר יסודי – תיכון וסמינר לבנות, ישיבות וכוללים. בנוסף מתקיימת בעיר פעילות ענפה של החזרה בתשובה בתמיכת היחידה לחינוך חרדי בעירייה, ובה שיעורים

קבועים בדף היומי, הנמסרים ברמות ובשפות שונות, רישום ילדים ממשפחות חילוניות לרשת בתי הספר "נתיבות משה" על ידי ארגון "יד לאחים" ופעילויות נוספות של חב"ד וקבוצות אחרות (כהן, 2003; קאהן וזיסמן, 2005; למ"ס, קובץ תלמידים, 2005א').

נתניה: בקרית צאנו פועלים מספר מוסדות חינוך לבנים, החל מפעוטונים לתלמידים מגיל 3, דרך תלמוד תורה ושיבה לצעירים, ועד ישיבה גדולה ומספר כוללים. בקריית החינוך ישנם מטבח מרכזי, אולם ספורט ופנימייה לתיכון הישיבתי "דרכי חיים" ופנימייה לישיבה הגדולה עבור תלמידים מרחבי הארץ ומחול"ל. בקריה גם מוסדות חינוך לבנות: גני ילדות ופעוטונים, בית ספר יסודי לבנות, בית הספר התיכון עם פנימייה, מכללה אקדמית למורות וגננות ולחינוך מיוחד עם פנימייה, ביי"ס לאחיות מוסמכות ע"ש טסלר (במסגרת ביה"ח לניאדו) עם פנימייה ואודיטוריום לבנות (http://www.netanya-moreshet.org.il; http://www.sanz.org.il). לחוגים נוספים בעיר גני ילדים, תלמודי תורה, בתי ספר לבנות, ישיבות גדולות (ישיבת "תומכי תמימים" של חב"ד וישיבת ראדין, הממוקמות בדרום מערב העיר) ושלושה כוללים מרכזיים המצויים בעיר, מלבד אותם הקיימים בקרית צאנו, המהווה כאמור טריטוריה בפני עצמה. (קאהן וזיסמן, 2005; הלמ"ס, 2005א').

תל אביב: מוסדות החינוך בעיר כוללים בתי ספר של החינוך העצמאי, חדרים של החסידויות השונות, בתי ספר לבנות, בית ספר "שובו" לעולים ובית ספר "יחד" בו לומדים ילדים ממשפחות חילוניות. בתל אביב קיימות 4 ישיבות גדולות ו- 8 קטנות, בהן ישיבת "תורה והוראה" של הרב שרם בדרום העיר, ישיבת "חידושי הרי"ם" של גור בצפון העיר, "ישיבת חב"ד" וישיבות נוספות. (גולן, 1994; קאהן וזיסמן, 2005; אטינגר, 2004; ליברט, http://www.torahindex.com/HE/default.aspx3.4.06; למ"ס, קובץ תלמידים, 2005).

כפר חב"ד: עם הקמת כפר חב"ד נוסד תלמוד התורה הראשון. בשנים הבאות נוסד בית ספר חקלאי, במסגרתו נוסדו גם בית ספר לדפוס ובית ספר לגרות או בשם המקובל הכולל את כל המסגרות – בית ספר למלאכה. בית ספר זה הוא חלק ממערך מוסדות חינוך ותרבות שהוקמו בכפר ומיועדים לאוכלוסייה נוספת מלבד ציבור חסידי חב"ד, כמו ישיבת "אור שמחה" המיועדת במקורה לעולי בוכרה ומשמשת כיום לילדי "רווחה", "מעון עולים", שכשמו מיועד לעולים שרק עלו לארץ ומוסדות נוספים. בכפר מערך שלם של מוסדות חינוך לבנים ולבנות: 3 תלמודי תורה, שתי ישיבות קטנות ושלוש ישיבות גדולות. "כפר חב"ד ב'" הוא שמה של קריית החינוך של כפר חב"ד, או "הסמינר" כפי שהוא מכונה בפי תושבי הכפר. קריית החינוך נמצאת במתחם עצמאי הנמצא מחוץ לשטח הכפר ונמצאים בו חטיבת הביניים לבנות, בית הספר התיכון לבנות ומכללה להכשרת מורות "בית רבקה", המכשירה מורות וגננות לתואר ראשון. בקרית החינוך לומדות תלמידות מכל הארץ וגרות שם כמה עשרות משפחות, כשבתוכם משפחות אנשי הצוות. כמה דירות אף משמשות פנימייה לבנות הסמינר המתגוררות במקומות מרוחקים (http://www.chabad.info/chabadpedia/index.php; פרימו, 1988).

קריית יערים (טלזסטון): בקריית יערים כ- 20 מוסדות חינוך: גנים רשמיים וגנים פרטיים, משפחתונים, שני תלמודי תורה, בית יעקב יסודי לבנות ביישוב (הבנות לומדות בתיכון בית יעקב בירושלים), ישיבה קטנה של בעלז, 5 ישיבות גדולות וחמישה כוללים לאברכים. חלק גדול מהתלמידים בישיבות הם תלמידים מחול"ל (מועצה מקומית קריית יערים (טלזסטון), 2004; 2006; לוי, 2006; 27.8.06; קאהן וזיסמן, 2005; שולמן, 1985; http://www.torahindex.com/HE/default.aspx; למ"ס, קובץ תלמידים, 2005).

תל ציון: בשכונה מעונות, גני ילדים של מוסדות "עץ הדעת", תלמודי תורה לבנים וביה"ס לבנות 'בית יעקב' של 'החינוך העצמאי' (למ"ס, קובץ תלמידים, 2005; ליברט, 3.4.06).

עמנואל: בשנת 2005 מערכת החינוך בעמנואל כללה מספר מוסדות: גני ילדים של העירייה, תלמוד תורה "יסוד תורה" של סלונים אשר לומדים בו מכל הזרמים, תלמוד תורה ספרדי "אוהלי יעקב" וכן תלמוד תורה של חב"ד. במקום בתי ספר לבנות עד כיתה ח': בית יעקב לבנות, אל המעיין לבנות ובית ספר לבנות של חב"ד. ישיבות קטנות וגדולות אין במקום (לומדים בבני ברק, ירושלים, כפר חב"ד ונתניה) (מדינה, 2006; קאהן וזיסמן, 2005; למ"ס, קובץ תלמידים, 2005א'; אנרייך, 17.9.06).

ראשון לציון: מוסדות החינוך בעיר כוללים: גני ילדים, תלמודי תורה, בית ספר לבנות של החינוך העצמאי, בית ספר בית יעקב יסודי לבנות (בשכונת רמת אליהו) ושלוש ישיבות גדולות: הישיבה לצעירים "כנסת מאיר", הישיבה הגדולה "דובר שלום" של חסידי בעלז וישיבה לצעירים "נזר ישראל" של חסידי גור (קאהן וזיסמן, 2005; למ"ס, קובץ תלמידים, 2005א').

בת ים: בעיר מספר מוסדות חינוך הכוללים: תלמודי תורה, מוסדות בית יעקב לבנות, ישיבת קדושת ציון באבוב, ישיבת יעקב יוסף, נתיבות רבקה, בית מדרש, בתי כנסת ומוסדות נוספים (<http://www.torahindex.com/HE/default.aspx>; קאהן וזיסמן, 2005; הלמ"ס, קובץ תלמידים, 2005א').

גני תקווה: בקריה מספר מוסדות חינוך: תלמוד תורה ובית יעקב של החינוך העצמאי, ישיבה גדולה (עטרת הלוויים) וכולל מקומי (קאהן וזיסמן, 2005; הלמ"ס, קובץ תלמידים, 2005א').

יסודות: מוסדות חינוך אלו כוללים: גן ילדים, תלמוד תורה אזורי ובית ספר יסודי בית יעקב. אולם גולת הכותרת של המוסדות במושב היא "הישיבה לצעירים יסודות", שהוקמה בשנת 1990 על-ידי הרב שלום כהנוביץ' (<http://www.ma-soreq.org.il/yesodot.htm>; קאהן וזיסמן, 2005; הלמ"ס, קובץ תלמידים, 2005א').

נספח יג'1: רמת הומוגניות חרדית בריכוזי הפריפריה הצפונית, 2004

שם יישוב	סמל יישוב	סמל אזור סטטיסטי	רמת הומוגניות חרדית	פירוט גיאוגרפי
חדרה	6500	24	11	השכונות: ביאליק, פאר, שמשון, אלרם
חיפה	4000	643	2	רמת ויז'ניץ, מעונות גאולה
חיפה	4000	642	4	הדר (מזרח): שכ' גאולה; רח' השילוח
חיפה	4000	623	11	הדר עליון: רח' הפועל
חיפה	4000	624	11	הדר עליון: רח' חנה סנש (צפון)
חצור הגלילית	2034		10	יישוב עירוני
טבריה	6700	2	12	השכונות: קרית שמואל, דון יוסף נשיא
טבריה	6700	3	12	העיר העתיקה; השכונות: נווה הדר, רמב"ם; גני חמת
טבריה	6700	4	12	השכונות: עץ חיים, אחוה, גאולים
טבריה	6700	10	12	טבריה עילית; שיכון ד' (מזרח): רח' זיבוטנסקי, רמת טבריה
טבריה	6700	11	12	טבריה עילית; שיכון ד' (מערב): רח' משה שרת
טבריה	6700	12	12	טבריה עילית; שיכון ג': רח' האבות
מגדל העמק	874	3	12	שכ' יפה נוף; הרחובות: החורש, הרב בוסקילה
צפת	8000	5	9	קרית מאור חיים, גני הדר, שכ' עופר, אזור תעשייה חדש (מערב)
צפת	8000	4	10	מרכז; העיר העתיקה, קרית האומנים, מדרחוב (ירושלים), רח' קרן היסוד
צפת	8000	3	12	דרום; השיכונים: עממי, רסקו, נווה הדר, רימונים
צפת	8000	9	12	עכברה
זיכרון יעקב	922		6	יישוב עירוני
כרמיאל	1139	002	11	אזור מוסדות קרן אורה
קריית אתא	6800	022	11	אזור קריית מקווא
קריית אתא	6800	023	11	אזור קריית מקווא

(מקור: גורביץ וכהן קאסטרו, 2004)

נספח יג'2: רמת הומוגניות חרדית ביישובי הפריפריה הדרומית, 2004

שם יישוב	סמל יישוב	סמל אזור סטטיסטי	רמת הומוגניות חרדית	פירוט גיאוגרפי
אופקים	31	5	5	שכ' בן גוריון; הרחובות: חפץ חיים, רבי עקיבא
אופקים	31	4	10	השכונות: הרי"ף, בנה ביתך, אזור התעשייה והמלאכה
אופקים	31	2	12	השכונות: דדו, יוני, מסיקה; הרחובות: הנשיא, יהודה הלוי
אופקים	31	3	12	מרכז העיר; הרחובות: גיבורי ישראל, השקד
אשקלון	7100	32	12	השכונות: רמת אשכול, רמת חן
אשקלון	7100	34	12	גבעת ציון (דרום): רח' השבטים; גבעת הפרחים: רח' דפנה
אשקלון	7100	35	12	גבעת ציון (צפון); הרחובות: שיבת ציון, הנביאים
באר שבע	9000	113	12	שכ' ד' - צפון (דרום): רח' רש"י
באר שבע	9000	422	12	שכ' א' (דרום-מזרח); הרחובות: בלפור, סוקולוב

שם יישוב	סמל יישוב	סמל אזור סטטיסטי	רמת הומוגניות חרדית	פירוט גיאוגרפי
נתיבות	246	2	9	שכ' בבא סאלי, הרחובות : מלכי ישראל, ז'בוטינסקי
נתיבות	246	1	12	שיכון טרומיים ; הרחובות : אלפסי, כלפון הכהן ; ישיבת הנגב
נתיבות	246	3	12	השכונות : נווה אשכול, אור החיים, משה"ב, קרית משה, נטעים
נתיבות	246	4	12	השכונות : נווה נוי, הורד, קרית מנחם
ערד	2560	1	11	רובע חלמיש, רובע יהושפט
קרית גת	2630	33	7	רובע אתרי המקרא (מזרח) : רח' גאון הירדן
קרית גת	2630	13	12	רובע פ"ז
קרית גת	2630	21	12	רובע הפרחים
שדרות	1031	2	12	נאות הדקל : רח' הבנים ; נאות אביב : רח' ניצן
שדרות	1031	3	12	נאות אשכול : רח' ברית ערים
שדרות	1031	5	12	נאות המייסדים : רח' נתן אלבו ; נאות הנשיא : רח' יוספטל

(מקור : גורביץ וכהן קאסטר, 2004)

נספח יג' 3: רמת הומוגניות חרדית ביישובי המרכז, 2004

שם יישוב	סמל יישוב	סמל אזור סטטיסטי	רמת הומוגניות חרדית	פירוט גיאוגרפי
אשדוד	70	133	1	רובע ג' (צפון) ; הרחובות : האדמו"ר מבעלז, חטיבת יפתח
אשדוד	70	137	1	רובע ז' ; הרחובות : רבי יהודה הנשיא, יוחנן בן זכאי
אשדוד	70	214	1	רובע ח' (מערב) ; הרחובות : החרצית, היסמין
אשדוד	70	136	10	רובע ג' (דרום) ; הרחובות : רבי עקיבא, חפץ חיים
אשדוד	70	134	12	רובע ג' (צפון) ; הרחובות : חטיבת גולני, שועלי שמשון
אשדוד	70	135	12	רובע ג' (מרכז) ; הרחובות : גשר עד הלום, עוזיהו
בני ברק	6100	214	1	גבעת רוקח ; הרחובות : בן פתחיה, הראשונים
בני ברק	6100	215	1	גבעת סוקולוב ; הרחובות : אבן גבירול, יהודה הלוי
בני ברק	6100	216	1	הרחובות : השלושה, רבי יצחק נפחא
בני ברק	6100	217	1	הרחובות : חבקוק, הרב קוטלר
בני ברק	6100	221	1	שיכון ד' (הפועל המזרחי) : רח' יבנה, שד' כפר עציון
בני ברק	6100	224	1	קרית הישיבה ; הרחובות : רש"י, הרב דסלר
בני ברק	6100	311	1	הרחובות : האדמו"ר מגור, בית שמאי
בני ברק	6100	312	1	הרחובות : רבי נחמן מברסלב, בית הלל
בני ברק	6100	313	1	הרחובות : דבורה הנביאה, רבי אסי
בני ברק	6100	314	1	הרחובות : אמרי ברוך, האדמו"ר מוויז'ניץ
בני ברק	6100	316	1	מרכז בעלי מלאכה, רח' הרב עזריאל, רח' הרב נסים
בני ברק	6100	317	1	הרחובות : אהבת שלום, רב אשי
בני ברק	6100	321	1	רמת אלחנן (דרום) : רח' גיבורי ישראל
בני ברק	6100	322	1	רמת אלחנן (צפון) : רח' השריונאים
בני ברק	6100	323	1	רמת אהרן : רח' הרב סורוצקין
בני ברק	6100	324	1	שיכון ה' (דרום) : רח' בן עזאי

שם יישוב	סמל יישוב	סמל אזור סטטיסטי	רמת הומוגניות חרדית	פירוט גיאוגרפי
בני ברק	6100	213	2	רח' הגר"א, כיכר דוד המלך
בני ברק	6100	222	4	שיכון א'; הרחובות: אנילביץ, השר דוד פנקס
בני ברק	6100	318	4	רח' שלמה המלך, כיכר התעשייה
בני ברק	6100	115	5	קרית הרצוג (מערב): רח' הרב אברמסקי
בני ברק	6100	315	5	שיכון ו', שכי נווה אחיעזר, רח' עמרם גאון
בני ברק	6100	325	5	שיכון ה' (צפון); הרחובות: בר אילן, שח"ל
בני ברק	6100	113	6	קרית הרצוג (צפון): רח' גניחובסקי
בני ברק	6100	212	6	הרחובות: ירמיהו, אהרן דב (פוקס)
בני ברק	6100	112	9	קרית הרצוג (מזרח): רח' גרינברג
בני ברק	6100	114	10	קרית הרצוג (דרום): רח' הרב נויפלד
בני ברק	6100	211	10	הרחובות: מנחם, נתן הנביא
בני ברק	6100	223	10	שיכון ג'; הרחובות: דוד רמז, יעל
בני ברק	6100	119	11	אזור תעשייה (צפון); רח' בר כוכבא
בני ברק	6100	116	12	שכי יסודות; פרדס כ"ץ (מזרח): רח' טרומפלדור
בני ברק	6100	117	12	שכי פרדס כ"ץ (מערב): רח' אבו חצירה
גני תקווה	229	042	11	שכי ישמח משה; הרחובות: המצפה, עין חנוך
ירושלים	3000	114	1	סנהדריה המורחבת: רח' מעגלי הרי"ם לוין
ירושלים	3000	115	1	רמת שלמה (רכס שפט)
ירושלים	3000	121	1	שכי סנהדריה: רח' הרב בלוי
ירושלים	3000	122	1	השכונות: תל ארזה, מחניים
ירושלים	3000	123	1	שכי הבוכרים: רח' תלמודי אברהם
ירושלים	3000	126	1	שכי בית ישראל (מזרח): רח' חיים עוזר
ירושלים	3000	128	1	שכי מאה שערים, בתי אונגרין
ירושלים	3000	174	1	השכונות: אחוזה, יגיע כפיים; רח' הרב מאיר
ירושלים	3000	175	1	השכונות: גאולה, שערי פינה
ירושלים	3000	176	1	כרם אברהם: רח' צפניה
ירושלים	3000	177	1	שיכון חב"ד; רח' חנה
ירושלים	3000	178	1	עזרת תורה
ירושלים	3000	211	1	קרית צאנו, קרית בעלו (צפון): רח' מנחם משיב
ירושלים	3000	212	1	קרית בעלו (דרום): רח' קדושת אהרן
ירושלים	3000	213	1	קרית שבע (מטרסדורף) - צפון: רח' פנים מאירות (צפון)
ירושלים	3000	215	1	השכונות: רוממה עילית - רח' זכרון יעקב; קרית שבע (דרום)
ירושלים	3000	232	1	שכי הר נוף (מרכז): רח' מנחם מנדל משקלוב; כפר שאול
ירושלים	3000	233	1	שכי הר נוף (דרום-מזרח): רח' חכם שמעון אגסי
ירושלים	3000	265	1	שכי בית וגן (מערב): רח' תורה ועבודה; ביי"ס בויאר
ירושלים	3000	735	1	רמות אלון (צפון): רמת פולין, קהילת אונגוואר
ירושלים	3000	736	1	רמות אלון (צפון): רח' בנימין מינץ
ירושלים	3000	751	1	נווה יעקב (מזרח): קרית קמניץ; רח' הרב זווין

שם יישוב	סמל יישוב	סמל אזור סטטיסטי	רמת הומוגניות חרדית	פירוט גיאוגרפי
ירושלים	3000	231	2	שכ' הר נוף (צפון-מערב): רח' הרב יצחק ניסים
ירושלים	3000	264	2	שכ' בית וגן (מרכז): רח' החיד"א
ירושלים	3000	125	3	הרחובות: ארזי הבירה, שמריה
ירושלים	3000	171	3	מקור ברוך (מערב): רח' החשמונאים
ירושלים	3000	172	3	מקור ברוך (מזרח): רח' תחכמוני; מתחם שנלר
ירושלים	3000	173	3	שכ' זכרון משה: רח' חפץ חיים
ירושלים	3000	742	3	רמות אלון (דרום): רח' אידלסון
ירושלים	3000	166	4	השכונות: כנסת, בתי ברוידא; רח' הלבנון
ירושלים	3000	214	4	שכ' רוממה: אזור תעשייה, כיכר אלנבי, תחנה מרכזית
ירושלים	3000	221	4	גבעת שאול (מזרח): רח' קוטלר
ירושלים	3000	234	4	שכ' הר נוף (דרום-מערב): רח' הרב יצחק חי טייב
ירושלים	3000	733	4	רמות אלון (צפון): רח' סולם יעקב
ירושלים	3000	127	5	שכ' בית ישראל (מערב): רח' לייב דיין
ירושלים	3000	734	6	רמות אלון (צפון): רח' כיסופים
ירושלים	3000	131	7	שכ' מורשה: רח' דניאל
ירושלים	3000	142	7	מרכז; הרחובות: אתיופיה, אדלר
ירושלים	3000	143	7	מרכז; הרחובות: החבצלת, הרב קוק
ירושלים	3000	161	7	השכונות: שערי חסד, נחלת צדוק
ירושלים	3000	222	7	גבעת שאול (מערב): רח' ישראל נג'ארה
ירושלים	3000	261	7	שכ' בית וגן (מזרח); הרחובות: מיכלין, יוסף חכמי; מלון הולילנד
ירושלים	3000	124	8	שכ' שמואל הנביא, מעלות דפנה (מערב)
ירושלים	3000	169	9	שכ' מחנה יהודה: רח' נבון
ירושלים	3000	112	10	מעלות דפנה (מזרח), קרית אריה, גבעת התחמושת
ירושלים	3000	113	10	רמת אשכול (מערב): רח' משמר הגבול
ירושלים	3000	168	10	שוק מחנה יהודה, מרכז כלל
ירושלים	3000	223	10	גבעת שאול: אזור תעשייה ומסחר; הר המנוחות
ירושלים	3000	246	10	מרכז הרב, רח' דגל ראובן
ירושלים	3000	262	10	מרכז רפואי שערי צדק; רח' זאב חקלאי
ירושלים	3000	621	10	העיר העתיקה: הרובע הארמני
ירושלים	3000	631	10	העיר העתיקה: הרובע היהודי
ירושלים	3000	741	10	רמות אלון (דרום): רח' ישראל זרחי
ירושלים	3000	752	10	נווה יעקב (מזרח): רח' הרב פניזיל
ירושלים	3000	732	12	רמות אלון (צפון): רח' הדף היומי
כוכב יעקב	3779		9	יישוב עירוני
בת ים	6200	522	11	קריית באבוב
ראשון לציון	8300	121	11	קריית קאליב
ראשון לציון	8300	312	11	קריית קאליב
לוד	7000	001	11	קריית חב"ד

שם יישוב	סמל יישוב	סמל אזור סטטיסטי	רמת הומוגניות חרדית	פירוט גיאוגרפי
נתניה	7400	133	1	קרית צאנז
נתניה	7400	131	11	שכ' פרדס הגדוד
נתניה	7400	123	12	נאות הרצל (מרכז); הרחובות: השופטים, יפתח הגלעדי
נתניה	7400	245	12	השכונות: רמת חן, בן ציון (מזרח), כפר עידוד; ספורטק
פתח תקווה	7900	422	7	שכ' עמישב (מזרח); רח' עזרא ונחמיה
פתח תקווה	7900	126	11	רמת ורבר (דרום); רח' בורוכוב
פתח תקווה	7900	236	11	הרחובות: מנדלסון, יואל משה סלומון
פתח תקווה	7900	416	12	שכ' שעריה (מזרח); הרחובות: הושע, כנסת ישראל
פתח תקווה	7900	421	12	שכ' עמישב (דרום); רח' יהודה הנשיא
פתח תקווה	7900	429	12	משכנות גנים; כפר הבפטיסטים; שיכון הפומ"ז: רח' הנחל
רחובות	8400	15	10	הרחובות: בנימין, נורדאו
רחובות	8400	41	10	שעריים (מזרח); הרחובות: אברבנאל, מנשה (קפרא)
רחובות	8400	25	11	קרית דוד: רח' גוש עציון; שכ' דניה: רח' שטיינברג
תל אביב - יפו	5000	228	10	נווה שרת (דרום): רח' הצנחנים
תל אביב - יפו	5000	553	11	אולם אוהל שם, רח' פיארברג (דרום)
תל אביב - יפו	5000	554	11	הרחובות: אנגל, המגיד
תל אביב - יפו	5000	745	12	נווה עופר (תל כביר, יפו ב') - דרום: רח' זלמן שז"ר
תל אביב - יפו	5000	746	12	נווה עופר (תל כביר, יפו ב') - צפון: רח' מנחם ארבר
תל אביב - יפו	5000	822	12	שכ' שפירא (צפון): רח' מקור חיים
תל אביב - יפו	5000	823	12	הרחובות: גולומב, דרך חיל השריון
תל אביב - יפו	5000	824	12	שכ' שפירא (דרום): רח' חכמי אתונה
תל אביב - יפו	5000	832	12	קרית שלום (מערב): רח' הקשת
תל אביב - יפו	5000	833	12	קרית שלום (מזרח): שד' ישראל גורי
תל אביב - יפו	5000	923	12	הרחובות: טשרנא, צבי נשרי
תל אביב - יפו	5000	931	12	שכ' התקווה (צפון-מערב); הרחובות: הודיה, האיקליפטוס
תל אביב - יפו	5000	932	12	שכ' התקווה (צפון-מזרח): רח' ורד, גן התקווה
תל אביב - יפו	5000	933	12	שכ' התקווה (דרום-מזרח): רח' בועז; שכ' בית יעקב
תל אביב - יפו	5000	934	12	שכ' התקווה (מרכז): רח' קמואל
תל אביב - יפו	5000	935	12	שכ' התקווה (דרום-מערב): רח' יקותיאל, בית דני
תל אביב - יפו	5000	936	12	השכונות: עזרא: רח' חירותנו; הארגונים: רח' שתולים
תל אביב - יפו	5000	941	12	נווה כפיר: רח' מקראי קודש; כפר שלם (דרום-מערב)

(מקור: גורביץ וכהן קאסטרו, 2004)

נספח יג' 4: רמת הומוגניות חרדית, 2004 – הסבר מבנה המדרג

רמת הומוגניות חרדית	קריטריונים לדירוג
1	70% ומעלה מצביעים למפלגות יהדות התורה המאוחדת ו"ש.ס. מתוכם, אחוז מצביעי "יהדות התורה המאוחדת" הגיע ל-50% ומעלה.
2	בין 50% ל-69% בוחרים במפלגות יהדות התורה המאוחדת ו"ש.ס. מתוכם, אחוז מצביעי "יהדות התורה המאוחדת" הגיע ל-50% ומעלה.
3	70% ומעלה מצביעים למפלגות יהדות התורה המאוחדת ו"ש.ס. מתוכם, אחוז מצביעי "יהדות התורה המאוחדת" נע בין 40% ל-49%.
4	בין 50% ל-69% מצביעים למפלגות יהדות התורה המאוחדת ו"ש.ס. מתוכם, אחוז מצביעי "יהדות התורה המאוחדת" הוא בין 40% ל-49%.
5	70% ומעלה בוחרים במפלגות יהדות התורה המאוחדת ו"ש.ס. מתוכם, אחוז מצביעי "יהדות התורה המאוחדת" נע בין 25% ל-39%.
6	בין 50% ל-69% בוחרים במפלגות יהדות התורה המאוחדת ו"ש.ס. מתוכם, אחוז מצביעי "יהדות התורה המאוחדת" הגיע ל-39%-25%.
7	בין 25% ל-49% מצביעים למפלגות יהדות התורה המאוחדת ו"ש.ס. מתוכם, אחוז מצביעי "יהדות התורה המאוחדת" נע בין 25% ל-39%.
8	70% ומעלה מצביעים למפלגות יהדות התורה המאוחדת ו"ש.ס. מתוכם, אחוז מצביעי "יהדות התורה המאוחדת" הוא בין 10% ל-24%.
9	בין 50% ל-69% בוחרים במפלגות יהדות התורה המאוחדת ו"ש.ס. מתוכם, אחוז מצביעי "יהדות התורה המאוחדת" הגיע ל-24%-10%.
10	בין 25% ל-49% מצביעים למפלגות יהדות התורה המאוחדת ו"ש.ס. מתוכם, אחוז מצביעי "יהדות התורה המאוחדת" הוא 24%-10%.
11	בין 10% ל-24% בוחרים במפלגות יהדות התורה המאוחדת ו"ש.ס. מתוכם, אחוז מצביעי "יהדות התורה המאוחדת" הוא מעל 10%.
12	בין 25% ל-49% בוחרים במפלגות יהדות התורה המאוחדת ו"ש.ס. מתוכם, אחוז מצביעי "יהדות התורה המאוחדת" נמוך מ-10%.

(מקור: גורביץ והכן קאסטר, 2004).

נספח יד': הערים החרדיות החדשות – נתונים כלליים

	אלעד	מודיעין עילית	ביתר עילית	רמת בית שמש
1	שנת הקמה	1998	1991	1988
2	כינון מועצה מקומית	2000	1996	1990
3	כינון עירייה	2007	2008	2001
4	שטח שיפוט בדונם	2700	5827	4700
5	אוכלוסייה (מס' תושבים)	30,000	37,000	32,000
6	אוכלוסייה מתוכננת	40,000	150,000	100,000
7	ציביון מגזרי	ספרדי	ליטאי	חסידי
8	מס' לידות בשנה	1000	1910	1200
9	ממוצע נפשות למשפחה	5.7	5.3	6
10	שיעור גידול שנתי (%)	11.9%	13.1%	7.9%
11	מס' ילדים במערכת החינוך	12,056	16,100	15,000
12	רמת מינוע (מכוניות לאלף איש)*	85	26	38
13	דירוג חברתי כלכלי של הלמ"ס (1-10)	2	2	1

* רמת מינוע, כלי רכב ל-1000 נפש בריכוזים חרדיים, 2005

(מקור: למ"ס, 2004-2005, פרופיל עירוני ביתר עילית, מודיעין עילית, אלעד ובית שמש)

1. מהם: 4% בפתח תקווה, 3% בבארות יצחק, 2% בכפר חב"ד, 2% בראש העין ו-2% בראשון לציון
  2. מהם: 4.5% בכפר חב"ד ו-4.5% בראשון לציון
  3. בפתח תקווה
  4. מהם: 15% בפתח תקווה, 15% בבארות יצחק, 8% בראש העין ו-2% בכפר חב"ד
- (סקר ייעודי בארבעה הערים החדשות. יולי 2007)

**נספח טו'3: מזון - צריכת ירקות ופירות טריים בקרב תושבי הערים החרדיות
החדשות, 2007**

רמת בית שמש	אלעד	מודיעין עילית	ביתר עילית	כלל המדגם		
95%	90%	96%	88%	92%	ביישוב המגורים	מקום רכישת ירקות ופירות טריים
4%	4%	1%	8%	4%	מחוץ ליישוב המגורים	
1%	6%	3%	4%	4%	ביישוב ומחוצה לו	
86%	14%	73%	95%	65%	ירושלים	מקום רכישת ירקות ופירות טריים מחוץ ליישוב
7%	14%	9%	3%	7%	בני ברק	
⁵ 7%	⁴ 72%	³ 18%	² 2%	¹ 28%	אחר	

1. מהם : 9% בפתח תקווה, 6% בבארות יצחק, 5% בראש העין, 3% בחולון, 2% בלוד, 1% בבני עטרות, 1% ברעננה ו-1% בנתניה.
2. בראש העין
3. מהם : 9% בלוד ו-9% בחולון.
4. מהם : 30% בפתח תקווה, 19% בבארות יצחק, 10% בראש העין, 7% בחולון, 3% ברעננה ו-3% בנתניה.
5. בבני עטרות

(סקר ייעודי בארבעה הערים החדשות, יולי 2007)

**נספח טו'4: מזון - צריכת מוצרי חלב, עוגות וממתקים בקרב תושבי הערים החרדיות
החדשות, 2007**

רמת בית שמש	אלעד	מודיעין עילית	ביתר עילית	כלל המדגם		
99%	99%	100%	97%	99%	ביישוב המגורים	מקום רכישת מוצרי חלב
1%	1%		3%	1%	מחוץ ליישוב המגורים	
100%	15%	100%	100%	78%	ירושלים	מקום רכישת מוצרי חלב מחוץ ליישוב
	85%			22%	בני ברק ואחרות ¹	
97%	97%	99%	92%	96%	ביישוב המגורים	מקום רכישת מזון מיוחד לשבת
3%	3%	1%	8%	4%	מחוץ ליישוב המגורים	
92%	4%	86%	92%	69%	ירושלים	מקום רכישת מזון מיוחד לשבת מחוץ ליישוב
8%	18%	7%	2%	7%	בני ברק	
	⁵ 78%	⁴ 7%	³ 6%	² 24%	אחר	
97%	97%	99%	93%	97%	ביישוב המגורים	מקום רכישת עוגות וממתקים
3%	3%	1%	7%	3%	מחוץ ליישוב המגורים	
89%	10%	92%	97%	71%	ירושלים	מקום רכישת עוגות וממתקים מחוץ ליישוב
11%	⁸ 90%	8%	3%	⁷ 29%	בני ברק ואחרות ⁶	
79%	89%	81%	77%	81%	ברשתות המזון הגדולות ⁹	מקום רכישת מוצרי המזון ביישוב

1. כולל גם את פתח תקווה, בארות יצחק וראש העין
2. מהם: 9% בבארות יצחק, 6% בפתח תקווה, 5% בראש העין, 2% בבית שמש, 1% בכפר חב"ד ו-1% בחולון.
3. בבית שמש
4. בחולון
5. מהם: 31% בבארות יצחק, 22% בפתח תקווה, 17% בראש העין ו-4% בכפר חב"ד.
6. כולל גם את פתח תקווה, תל אביב, בארות יצחק וראש העין.
7. מהם: 10% בפתח תקווה, 8% בבני ברק, 5% בבארות יצחק, 5% בראש העין, ו-1% בתל אביב.
8. מהם: 30% בפתח תקווה, 20% בבני ברק, 20% בבארות יצחק, 15% בראש העין ו-5% בתל אביב.
9. היינו, רשתות "אלף", "ברכל", "שפע שוק" ואחרות.

(סקר ייעודי בארבעה הערים החדשות, יולי 2007)

נספח טו'5: ביגוד - רכישת שמלות וחצאיות בקרב נשות הערים החרדיות החדשות, 2007

רמת בית שמש	אלעד	מודיעין עילית	ביתר עילית	כלל המדגם		
49%	24%	53%	47%	44%	ביישוב המגורים	מקום רכישת שמלות וחצאיות
29%	49%	27%	31%	33%	מחוץ ליישוב המגורים	
22%	27%	20%	22%	23%	ביישוב ומחוצה לו	
89%	92%	78%	93%	87%	בחנות	מקום רכישת שמלות וחצאיות ביישוב
11%	8%	22%	7%	13%	בבית פרטי	
75%	4%	54%	96%	52%	ירושלים	מקום רכישת שמלות וחצאיות מחוץ ליישוב
2%	79%	43%	4%	41%	בני ברק	
⁴ 3%	³ 17%	² 3%		¹ 7%	אחר	

1. מהם: 5% בפתח תקווה, 1% בחו"ל ו-1% בתל אביב.
2. בחו"ל.
3. מהם: 14% בפתח תקווה ו-3% בתל אביב.
4. בחו"ל.

(סקר ייעודי בארבעה הערים החדשות, יולי 2007)

נספח טו'6: ביגוד - רכישת חליפות וכובעים בקרב תושבי הערים החרדיות החדשות, 2007

רמת בית שמש	אלעד	מודיעין עילית	ביתר עילית	כלל המדגם		
41%	24%	42%	31%	35%	ביישוב המגורים	מקום רכישת חליפות וכובעים
44%	61%	42%	53%	50%	מחוץ ליישוב המגורים	
15%	15%	16%	16%	15%	ביישוב ומחוצה לו	
88%	89%	94%	94%	91%	בחנות	מקום רכישת חליפות וכובעים ביישוב
12%	11%	6%	6%	9%	בבית פרטי	
84%	6%	48%	95%	57%	ירושלים	מקום רכישת חליפות וכובעים מחוץ ליישוב
16%	90%	51%	4%	41%	בני ברק	
	⁴ 4%	³ 1%	² 1%	¹ 2%	אחר	

1. בפתח תקווה.
2. בחו"ל.
3. בחו"ל.
4. מהם: 3% בפתח תקווה ו-1% בחו"ל.

(סקר ייעודי בארבעה הערים החדשות, יולי 2007)

נספח טו'7 : ביגוד - רכישת פאות בקרב נשות הערים החרדיות החדשות, 2007

רמת בית שמש	אלעד	מודיעין עילית	ביתר עילית	כלל המדגם		
48%	39%	56%	45%	48%	ביישוב המגורים	מקום רכישת פאות
47%	50%	36%	48%	44%	מחוץ ליישוב המגורים	
5%	11%	8%	7%	8%	ביישוב ומחוצה לו	
78%	75%	62%	68%	70%	בחנות	מקום רכישת פאות ביישוב
22%	25%	38%	32%	30%	בבית פרטי	
75%	3%	43%	87%	51%	ירושלים	מקום רכישת פאות מחוץ ליישוב
25%	97%	47%	13%	49%	בני ברק	

(סקר ייעודי בארבעה הערים החדשות, יולי 2007)

נספח טו'8 : ביגוד - רכישת מוצרי הנעלה בקרב תושבי הערים החרדיות החדשות, 2007

רמת בית שמש	אלעד	מודיעין עילית	ביתר עילית	כלל המדגם		
69%	51%	62%	58%	60%	ביישוב המגורים	מקום רכישת מוצרי הנעלה
14%	27%	18%	20%	20%	מחוץ ליישוב המגורים	
17%	22%	20%	22%	20%	ביישוב ומחוצה לו	
94%	93%	94%	94%	94%	בחנות	מקום רכישת מוצרי הנעלה ביישוב
6%	7%	6%	6%	6%	בבית פרטי	
87%	2%	57%	97%	57%	ירושלים	מקום רכישת מוצרי הנעלה מחוץ ליישוב
12%	82%	43%	2%	37%	בני ברק	
⁴ 1%	³ 16%		² 1%	¹ 6%	אחר	

1. מהם : 5% בפתח תקווה ו-1% בתל אביב.

2. בתל אביב.

3. מהם : 13% בפתח תקווה ו-3% בתל אביב.

4. בתל אביב.

(סקר ייעודי בארבעה הערים החדשות, יולי 2007)

נספח טו'9: ביגוד - רכישת בגדי ילדים בקרב תושבי הערים החרדיות החדשות, 2007

רמת בית שמש	אלעד	מודיעין עילית	ביתר עילית	כלל המדגם		
67%	45%	64%	60%	59%	ביישוב המגורים	מקום רכישת בגדי ילדים
12%	25%	16%	15%	17%	מחוץ ליישוב המגורים	
21%	30%	20%	25%	24%	ביישוב ומחוצה לו	
93%	92%	87%	95%	92%	בחנות	מקום רכישת בגדי ילדים ביישוב
7%	8%	13%	5%	8%	בבית פרטי	
77%	1%	59%	94%	55%	ירושלים	מקום רכישת בגדי ילדים מחוץ ליישוב
20%	80%	37%	4%	38%	בני ברק	
⁵ 3%	⁴ 19%	³ 4%	² 2%	¹ 7%	אחר	

1. מהם : 5% בפתח תקווה ו-2% בחו"ל.

2. בחו"ל.

3. בחו"ל.

4. מהם : 18% בפתח תקווה ו-1% בחו"ל.

5. בחו"ל.

(סקר ייעודי בארבעה הערים החדשות, יולי 2007)

נספח טו'10: ביגוד – רכישת תכשיטים בקרב תושבי הערים החרדיות החדשות, 2007

רמת בית שמש	אלעד	מודיעין עילית	ביתר עילית	כלל המדגם		
59%	30%	63%	41%	48%	ביישוב המגורים	מקום רכישת תכשיטים ¹
41%	70%	37%	59%	52%	מחוץ ליישוב המגורים	
88%	65%	77%	62%	75%	בחנות	מקום רכישת תכשיטים ביישוב
12%	35%	23%	38%	25%	בבית פרטי	
83%	6%	53%	93%	57%	ירושלים	מקום רכישת תכשיטים מחוץ ליישוב
15%	75%	45%	5%	37%	בני ברק	
	⁴ 19%	³ 2%	² 2%	¹ 6%	אחר	
44%	34%	43%	45%	42%	לקראת החגים	סיבה לרכישת תכשיטים
25%	37%	24%	24%	27%	ללא סיבה	
23%	22%	27%	26%	24%	לאירוסין ולחתונה	
8%	7%	6%	5%	7%	לשמחות ואירועים ⁶	

1. שעון יד, שרשרת, עגילים, טבעת.

2. מהם : 4% בפתח תקווה ו-2% בתל אביב.

3. מהם : 1% בפתח תקווה ו-1% בתל אביב.

4. מהם : 1% בפתח תקווה ו-1% בתל אביב.

5. מהם : 14% בפתח תקווה ו-5% בתל אביב.

6. כליתה, יום הולדת ועוד.

(סקר ייעודי בארבעה הערים החדשות, יולי 2007)

נספח טו' 11: מוצרים לבית - רכישת כלי כסף בקרב תושבי הערים החרדיות החדשות, 2007

רמת בית שמש	אלעד	מודיעין עילית	ביתר עילית	כלל המדגם		
57%	35%	50%	38%	44%	ביישוב המגורים	מקום רכישת כלי כסף לבית ¹
43%	65%	50%	62%	56%	מחוץ ליישוב המגורים	
85%	89%	92%	76%	86%	בחנות	רכישת כלי כסף ביישוב
15%	11%	8%	24%	14%	בבית פרטי	
83%	8%	57%	95%	62%	ירושלים	מקום רכישת כלי כסף לבית מחוץ ליישוב
17%	92%	43%	5%	38%	בני ברק	
41%	41%	38%	40%	40%	לקראת החגים	סיבה לרכישת כלי כסף לבית
24%	24%	23%	24%	24%	ללא סיבה	
26%	26%	27%	27%	27%	לאירוסין ולחתונה	
9%	9%	12%	10%	10%	לשמחות ואירועים ²	

1. פמוטים, חנוכיות ועוד.

2. כלידה, יום הולדת ועוד.

(סקר ייעודי בארבעה הערים החדשות, יולי 2007)

נספח טו' 12: מוצרים לבית - רכישת תשמישי קדושה וספרים בקרב תושבי הערים החדשות

רמת בית שמש	אלעד	מודיעין עילית	ביתר עילית	כלל המדגם		
63%	48%	76%	58%	62%	ביישוב המגורים	מקום רכישת תשמישי קדושה וספרים ¹
37%	52%	24%	42%	38%	מחוץ ליישוב המגורים	
88%	79%	78%	81%	82%	בחנות	מקום רכישת תשמישי קדושה וספרים ביישוב
12%	21%	22%	19%	18%	בבית פרטי	
87%	10%	65%	95%	60%	ירושלים	מקום רכישת תשמישי קדושה וספרים מחוץ ליישוב
13%	90%	35%	5%	40%	בני ברק	

1. תפילין, מזוזה, טלית, ארבעת המינים ועוד.

(סקר ייעודי בארבעה הערים החדשות, יולי 2007)

**נספח טו' 13: מוצרים לבית - רכישת רהיטים ומוצרי חשמל בקרב תושבי הערים
החרדיות החדשות, 2007**

רמת בית שמש	אלעד	מודיעין עילית	ביתר עילית	כלל המדגם		
54%	29%	55%	35%	43%	ביישוב המגורים	מקום רכישת רהיטים ומוצרי חשמל ¹
46%	71%	45%	65%	57%	מחוץ ליישוב המגורים	
92%	80%	93%	91%	90%	בחנות	מקום רכישת רהיטים ומוצרי חשמל ביישוב
8%	20%	7%	9%	10%	בבית פרטי	
80%	6%	56%	95%	61%	ירושלים	מקום רהיטים ומוצרי חשמל מחוץ ליישוב
10%	63%	39%	1%	28%	בני ברק	
⁶ 10%	⁵ 31%	⁴ 5%	³ 4%	² 11%	אחר	

1. רהיטים, הכוונה לשולחן אוכל, ארון ספרים, חדר ילדים. מוצרי חשמל, הכוונה מקרר, מכונת כביסה ותנור אפייה.
2. מהם: 5% בפתח תקווה, 4% בתל אביב בחו"ל ו-2% בנתניה.
3. מהם: 25 בנתניה, 1% בפתח תקווה, ו-1% בתל אביב.
4. מהם: 3% בתל אביב, 1% בפתח תקווה ו-1% בנתניה.
5. מהם: 21% בפתח תקווה, 9% בתל אביב -1% בנתניה.
6. מהם: 6% בתל אביב ו-4% בנתניה.

(סקר ייעודי בארבעה הערים החדשות, יולי 2007)

**נספח טו' 14: קניית מוצרים שונים בחנויות הממוקמות בבתיים פרטיים בקרב תושבי
הערים החרדיות החדשות, 2007**

רמת בית שמש	אלעד	מודיעין עילית	ביתר עילית	כלל המדגם	
11%	8%	22%	7%	13%	שמלות וחצאיות
12%	11%	6%	6%	9%	חליפות וכובעים
22%	25%	38%	32%	30%	פאות
7%	8%	13%	5%	8%	בגדי ילדים
6%	7%	6%	6%	6%	מוצרי הנעלה
8%	20%	7%	9%	10%	רהיטים ומוצרי חשמל
12%	35%	23%	38%	25%	תכשיטים
15%	11%	8%	24%	14%	כלי כסף לבית
12%	21%	22%	19%	18%	תשמישי קדושה וספרים

(סקר ייעודי בארבעה הערים החדשות, יולי 2007)

נספח טו' 15: מקום עריכת אירועים משפחתיים בקרב תושבי הערים החרדיות החדשות, 2007

רמת בית שמש	אלעד	מודיעין עילית	ביתר עילית	כלל המדגם		
47%	20%	55%	34%	40%	ביישוב המגורים	מקום עריכת אירועים משפחתיים ¹
53%	80%	45%	66%	60%	מחוץ ליישוב המגורים	
83%	3%	53%	96%	56%	ירושלים	מקום עריכת אירועים משפחתיים מחוץ ליישוב
17%	83%	47%	4%	40%	בני ברק	
	³ 14%			² 4%	אחר	
26%	14%	40%	16%	25%	ביישוב המגורים	מקום עריכת אירועים משפחתיים כחתונה
74%	86%	60%	84%	75%	מחוץ ליישוב המגורים	
82%	6%	45%	92%	58%	ירושלים	מקום עריכת אירועים משפחתיים כחתונה מחוץ ליישוב
18%	85%	52%	8%	39%	בני ברק	
	⁶ 9%	⁵ 3%		⁴ 3%	אחר	

1. כברית, בר מצווה ועוד.
2. מהם: 2% בראש העין ו-2% בפתח תקווה.
3. מהם: 8% בראש העין ו-6% בפתח תקווה.
4. מהם: 1.5% בפתח תקווה ו-1.5% בתל אביב.
5. בתל אביב.
6. מהם: 7% בפתח תקווה ו-2% בתל אביב.

(סקר ייעודי בארבעה הערים החדשות, יולי 2007)

נספח טו' 16: קשר בין מקום מגורים קודם למקום עריכת אירועים משפחתיים, 2007

מקום האירוע ¹		ירושלים	בני ברק	ראש העין	תל אביב	פתח תקווה
מקום המגורים הקודם						
מקום עריכת בריתות ובר מצווה	ירושלים	90%	10%			
	בני ברק	10%	88%	2%		
	חולון	65%	28%	7%		
	תל אביב	25%	63%	12%		
	פתח תקווה	4%	76%	4%	16%	
	רחובות	11%	67%		22%	
	צפת	80%	20%			
	אשדוד		80%	20%		
מקום עריכת חתונה	נתניה	40%	60%			
	ירושלים	91%	9%			
	בני ברק	10%	88%		2%	
	חולון	74%	26%			
	תל אביב	30%	60%		10%	
	פתח תקווה	9%	77%		14%	
	רחובות	9%	73%		18%	
	צפת	72%	28%			
	אשדוד		100%			
	נתניה	28%	72%			

1. לא נכללו כאן תשובות שכללו כמה ערים יחד.

(סקר ייעודי בארבעה הערים החדשות, יולי 2007)

The Development of the Spatial and Hierarchic Structure of The Ultra-Orthodox Jewish Population in Israel

Lee Cahaner

A THESIS SUBMITTED FOR THE DEGREE
“DOCTOR OF PHILOSOPHY”

Volume 2: Appendix

University of Haifa
Faculty of Social Sciences
Department of Geography & Environmental Studies

October, 2009